

MAGYAR MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged:

L102

vi. b. 124.

40

VIII 22
685
1680

am. 2.

1913.

1. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Reményi Antal</i> : A legrégebb Kína	1
<i>Heinlein István</i> : Görög történeti problémák	31
<i>Márki Sándor</i> : A senlac-hastingsi csata	59
<i>Bodenstein Gusztáv</i> : A belgrádi németek 1724-iki statutumának története	78
Kisebb közlemények.	
<i>Wertner Mór</i> : Ki volt «Bavarin bajor herceg»?	98
Irodalom.	
Bresslau, Harry : Handbuch d. Urkundenlehre für Deutschland und Italien. Ism. <i>Szentpétery Imre</i>	109
Schilling, Otto : Die Staats- und Soziallehre des hl. Augustinus. Ism. <i>Balanyi György</i>	113
Krehbiel : The interdict, its history and its operation with especial attention to the time of pope Innocent III. Ism. <i>Kiss Albin</i>	119
Libros de Tesoreria de la Casa real de Aragón. Transcripción por E. G. Hurtebise, Tomo. I. Ism. <i>Ivanić József</i>	125
Fontes rerum Transylvanicarum. Gyűjtötte dr. Veress Endre. I. kötet. Ism. <i>Szekfű Gyula</i>	125
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet</i> . Irtá <i>Madzsar Imre</i>	129
<i>Ókor</i> . Irták <i>Heinlein István, Mahler Ede</i>	131
<i>Középkor</i> . Irták <i>Áldásy Antal, Divéky Adorján, Domanovszky Sándor, Gagyí Jenő</i>	134
<i>Újkor</i> . Irták <i>Divéky Adorján, Gagyí Jenő, Görög Imre, Holub József, Lukács Károly</i>	140
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irták <i>Gagyí Jenő, Hodinka Antal, Lukács Károly</i>	154
Különfélék.	
Kropf Lajos : Andrew Lang †	157

1913

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

II. ÉVFOLYAM.

1913.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Magyar Művelődéstörténelmi Intézetének Könyvtára

Lelt. napló: VI

A II. ÉVFOLYAM TARTALMA.

Értekezések.

	Lapsz.
BODENSTEIN GUSZTÁV: A belgrádi németek 1724-iki statutumának története	78
ERDÉLYI LÁSZLÓ: A társadalmi osztályok Szent István államában és a Békefi Emlékkönyv	321
GÖRÖG IMRE: Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája a szabadságharc után	542
HANDELSMANN MARCZELL: Napoleon és Lengyelország	396
HEINLEIN ISTVÁN: Görög történeti problémák I. II.	31, 161
HEINLEIN ISTVÁN: Ionia gazdasági hanyatlása és az ion lázadás	481
LÁNG MARGIT: A görög nő jogi és társadalmi helyzete az ókorban	494
MÁRKI SÁNDOR: A senlac-hastingsi csata	59
MISKOLCZI GYULA: Adatok Laonikos Chalkondyles életrajzához	198
MISKOLCZI ISTVÁN: Anjou Károly politikája a tagliacozzoi csata után	367
REMÉNYI ANTAL: A legrégebb Kína	1
ROMBAUER RÓBERT GYULA: Grant Ulysses	253
SZEMERE SAMU: A renaissance culturája	215
TAGÁNYI KÁROLY: Vármegeyünk eredetének kérdése (I.)	510

Kisebb közlemények.

KROPF LAJOS: Kossuth és Mazzini 1853-ban	265
ORTVAY TIVADAR: Egy magyar királyné emlékének nyomozása a külföldön	576
TÉGLÁS GÁBOR: Kazarow magyarázata Zalmoxisról	263
VAS GYÖRGY: Kossuth Lajos hirlapi cikkei	415
WERTNER MÓR: Ki volt «Bavarin bajor herczeg»?	98

Irodalom.

ALTUNIAN, Georg: Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern. <i>Ism. Hóman Bálint</i>	597
BRESSLAU, Harry: Handbuch d. Urkundenlehre für Deutschland und Italien. <i>Ism. Szentpétery Imre</i>	109
CHUASTUANIT: A manicheusok bűnbánó imája. <i>Ism. Ivanič József</i>	280
CUMONT, Franz: La Cosmogonie Manichéenne. <i>Ism. Ivanič József</i>	272

DOMASZEWSZKI, Alfred: Abhandlungen z. römischen Religion. Ism. <i>Téglás Gábor</i> ...	422
ERDÉLYI László: Az első állami egyenes adó elmélete. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i> ...	439
FONTES rerum Transylvanicarum. Gyűjt. Veress Endre. Ism. <i>Szekfű Gyula</i> ...	125
FUETER, Eduard: Geschichte der neueren Historiographie. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i> ...	605
GOOSS, Roderich: Oesterreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen. Ism. <i>Szekfű Gyula</i> ...	521
HANUY Ferencz: A jegyesség- és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. Ism. <i>Nagy Miklós</i> ...	526
HERRE, Paul: Quellenkunde zur Weltgeschichte. Ism. <i>Domanovszky Sándor</i> ...	288
KREHBIEL: The interdict, its history and its operation. Ism. <i>Kiss Albin</i>	119
LAMPROS, Spyridion: 'Ιστορία τῆς Ἑλλάδος. Ism. <i>Dercsényi Móríc</i>	425
LIBROS de Tesoreria de la Casa real de Aragón. Tomo I. Ism. <i>Ivanić József</i> ...	125
LUKACH, Harry Charles: The Fringe of the East. Ism. <i>Goldziher Ignác</i> ...	601
MEYER, Arnold Oskar: England und die katholische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts. Ism. <i>Kassowitz T. Bruno</i> ...	613
MEYER, Paul M.: Die Libelli aus der decianischen Christenverfolgung. Ism. <i>Révay József</i> ...	594
SCHILLING, Ottó: Die Staats- und Sociallehre des hl. Augustinus. Ism. <i>Balanyi György</i> ...	113
SCHOENAICH, Gustav: Die Libelli und ihre Bedeutung f. die Christenverfolgung des Kaisers Decius. Ism. <i>Révay József</i> ...	594
STRÖLE A.: Thomas Carlyle's Anschauung vom Fortschritt in der Geschichte. Ism. <i>Szentpétery Imre</i> ...	442
SZEKFÜ Gyula: Serviensek és Familiarisok. Ism. <i>Erdélyi László</i> ...	282
TRAVERSA, Eduard: Das friaulische Parlament bis zur Unterdrückung des Patriarchates von Aquileia durch Venedig. Ism. <i>Ivanić József</i>	599

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet.</i> Irta <i>Madzsar Imre</i> ...	129, 292, 446
<i>Ókor.</i> Irta <i>Heinlein István</i> és <i>Mahler Ede</i> ...	131, 293, 446
<i>Középkor.</i> Irta <i>Áldásy Antal</i> , <i>Divéky Adorján</i> , <i>Domanovszky Sándor</i> és <i>Gagyí Jenő</i> ...	134, 295, 448
<i>Újkor.</i> Irta <i>Divéky Adorján</i> , <i>Gagyí Jenő</i> , <i>Görög Imre</i> , <i>Holub József</i> és <i>Lukács Károly</i> ...	140, 302, 454
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.</i> Irta <i>Divéky Adorján</i> , <i>Gagyí Jenő</i> , <i>Hodinka Antal</i> , <i>Krofta Kamil</i> , <i>Kropf Lajos</i> , <i>Lukács Károly</i> , <i>T. Z.</i> ...	154, 308, 459, 529
<i>Mangold Lajos</i> : <i>Könyvek jegyzéke</i> 131, 133, 136, 140, 143, 147, 152, 293, 294, 295, 301, 302, 305, 307, 447, 450, 453, 454, 455, 457	

Különfélék.

Lapsz.

A delphii ásátások legújabb eredményei. Irta <i>Láng Margit</i>	460
Nemzetközi archæologiai congressus Rómában. Irta <i>Révay József</i> ...	312
A leideni nemzetközi vallástörténeti congressus. Irta <i>Mahler Ede</i>	317
Jelentés a londoni nemzetközi történeti congressusról. Irta <i>Angyal Dávid</i>	464
A XIII. német történetirói congressus Bécsben. Irta <i>Molden Ernő</i> ...	638
Arturo Graf †. Irta <i>Elek Artur</i>	636
Hampel József †. Irta <i>Hekler Antal</i>	475
Thomas Hodgkin †. Irta <i>Áldásy Antal</i>	479
Kont Ignác †. Irta <i>Angyal Dávid</i>	320
Andrew Lang †. Irta <i>Kropf Lajos</i>	157
Id. Szinnyi József †. Irta <i>Lukinich Imre</i>	633
Paul Thureau Dangin †. Irta <i>Wertheimer Ede</i>	477
Vámbéry Ármin †. Irta <i>Mészáros Gyula</i>	634

Sokkelt 124/1

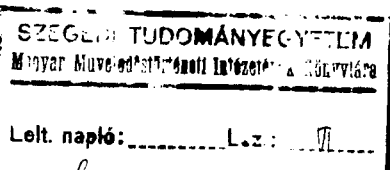
124/1

A LEGRÉGIBB KÍNA.

A világ egyetlen népe sincs oly szoros összeköttetésben történeti multjával, mint Kína, különösen annak egyik legrégibb korával, a híres Chóu dynastia korával. Ezen dynastia alatt a kínai cultura megteremtette azon irányadó eszményeket, melyek uralkodókká lettek minden fejlődésében le a mai napig nemcsak magában Kínában, hanem bizonyos mértékig az egész távoli keleten, különösen Kóreában és Japánban. Kína régi története ebben a tekintetben hasonló állást foglal el a legtávolibb keleten, mint a milyen Görögországé és Rómáé a nyugaton.

Jó része annak, a mit kínai írók mint történetük kezdeteit irtak meg, minden valószínűség szerint nem egyéb történelem előtti hírmondásoknál, a melyeket az elbeszélte élményeknél sokkal később találtak fel. Azon nyugati írók, a kik Kína legrégibb történelmével foglalkoztak, alig egy-két kivétellel azt tartják, hogy a kínaiak ősei északnyugatról vándoroltak be, de ezen véleményüket a legkisebb bizonyítékkal sem tudták támogatni, holott maguk a kínaiak nem hivatkoztak sem írott, sem szóbeli hagyományra, a mely szerint máshonnan vándoroltak volna be. Legrégibb lakóhelyük saját irodalmuk szerint a kínai művelődés bölcsője: Shen-si és Kan-su mostani tartományokban, Kína északnyugati részében volt.

Az isteneket és félisteneket, melyeket mondabeli császárjaik elődeiül főlemlitének, oly területen származottnak vélelmezte a régi kínaiak képzelődése, a melynek sajátosságai azonosak voltak a mondott két tartomány területével és régi íróik feljegyzései szerint a kínaiak a mostanában

Kínának nevezett ország északnyugati részében éltek volt történelmük legrégibb ideje óta. Nincs tehát elfogadható alapja a bevándorlás elméletének, annál kevésbé, mert faji jellegük és fejlődésük semmi nyomát sem mutatja, bármely irányban, más népek rájuk gyakorolt hatásának, ellenkezőleg, mint későbbi történetük tanúsítja, a kínaiak voltak mindig azok, a kik a velük érintkezésbe jutott népeket, még ha meghódítók voltak is, magukkal assimilálták. Annálfogva teljes határozottsággal állítható, hogy Shen-si és Kan-su területe tekinthető a kínaiak ősi hazájának.

A kínai mythologia az ember származását egy meszeszerű Pan-ku nevű lénynek tulajdonítja mint első embernek, a ki azonban természetfölötti hatalommal bírt. Sok millió év telt el születésétől a történeti időkig. Pan-ku, a ki a monda szerint a világ első uralkodója volt, követték tíz külön-külön korszakban más uralkodók, kiknek részben csak nevük maradt fenn és e korszakok csak annyiban kelthetik fel érdeklődésünket, hogy mindegyikével kapcsolatba hozzák a művelődés valamelyes előhaladását.

Pan-ku követték az ú. n. *Pien-huang* azaz «a mennyei császárok» tizenhárom egymást követő fivére, a kik a mi paradicsomunkhoz hasonló állapotot képviselnek. Az emberek abban a korszakban teljes ártatlanságban éltek, mentesen minden kísértéstől és bűnös vágyaktól. A tizenhárom testvér mindegyike tizenháromezer évig uralkodott.

A mennyei uralkodókat követték a *Fi-huang* azaz a «földi uralkodók», tizenegy testvér, a kik elsőkül különböztették meg a napot, holdat és csillagokat, valamint a nappalt az éjtől és a Hiung-ir és Lung-mön hegyek vidékén tartózkodtak, azaz a későbbi Ho-nanban és az északi Kína többi városaiban.

A következő ivadék látta a *jön-huang-ot* azaz «emberi császárokat», kilencz testvér, a kik az előttük ismert világot kilencz országra osztották fel, mindegyiknek juttatva egy-egy királyságot városokkal és falvakkal. (Megjegyzendő, hogy a *történelmi* első császárság kilencz hűbéri fejedelemségre volt osztva.) Ezt a korszakot a *wu-lung* azaz az «Öt

sárkány» és ezt megint az uralkodók újabb sorozata követte, mindegyike számos nemzedékkel és különczködő nevekkel egészen a *Yin-ti* korszakig, a mikor a *Yu-ch'au* néven ismeretes tizenhárom család uralkodott a kínaiak fölött, «a fészek építők». Yin-ti tanította a népet házak építésére védelemül az állatok ellen. Az ősember t. i. a hagyomány szerint csak növényeken táplálkozott és csak mikor az állatokat tápláléknak ölni kezdték, vadultak el az állatok, a kik előbb békében éltek velük

A Yu-ch'aut követte a *Sui-jön* azaz a «Fűzcsináló», a kínaiak Prometheusa, de nem ért el gyakorlati sikert, míg meg nem látott egy madarat, a mint bökdösött egy fát és szikrát csalt ki belőle. Ez vezetett azon találmányra, hogy tüzet idézhetünk elő, ha két darab fát egymáshoz dörzsölünk, a mi megint a főzés feltalálására vezetett. Ugyanazon uralkodóról hitték, hogy a történelem előtti csomó-írás feltalálója volt.

A mesebeli uralkodóknak tulajdonított eme tünetei a haladásnak ismét felmerülnek mint új találmányok későbbi korszakokban. Az a körülmény, hogy a regebeli korszakoknak tulajdonítottak több efféle találmányt, arra enged következtetnünk, hogy a kínai irodalom nem ismerte kezdetét a művelődés némely elemeinek a történeti korszakban és ennek következtében a mythológiai korszakoknak tudja be azokat.

Ezzel dióhéjban adtuk ismertetését a kínai irodalomban oly nagy tért elfoglaló bonyodalmas leírásoknak, a kulturai fejlődés legeslegrégibb történetének. A Yin-tit követő korszak hagyománybeli császárai, mint bizonyos korszakok jelképei, már nagyobb figyelmet követelhetnek, és *Ssi-ma Tszien*, a kínaiak Herodotusa (a ki a Krisztus előtti első század elején élt) e tekintetben megbízhatóbb vezető, mint a történelem előtti legendák feltalálói.

A történelmi idők első császárat, (2852—2738 Kr. e.)*

* Ed. Chavannes. Les mémoires historiques de Ssi-ma Tsien. Paris, 1895. Vol. I. p. 25.

Fu-hit, a kínaiak a Krisztus előtti harmadik évezred elejére helyezik. Hivatalos neve, mint császárnak *T'ai-hau* «a nagy mindenható». Későbbi legendák szerint részben emberfölötti lény, részben pedig emberi alakja volt. Némely történetírók szerint Fu-hi utódja volt Sui-jönnek a Tűz-Istennőnek, a ki őt választotta ki négy tanítványa közül. Anyja Hua-sü Lan-tien-ban született a mai Sion-fu közelében. Csodaszerű tünetek közt szülte őt Ch'-ong-kiben, Kung-hang szomszédságában, a mai Kan-su tartományban (Kína északi részében). Ebből is kitűnik, hogy a kínaiak semmit sem tudtak arról, hogy legeslegrégibb uralkodók bevándoroltak volna. Életleírása * szerint megjelenése egy Tritonhoz hasonlított, emberi alak, melynek alsó vége pitykés kígyó volt. Ő volt az első uralkodó a ki rendet állapított meg a nép társadalmi viszonyaiban, a mely ő előtte úgy élt, mint az erdők vad állatai. Vadászatra, halászatra és nyájak tartására tanította a népet. Zeneműszereket készített fából és selyem fonalakkal látta el. A régi csomó-írást hieroglyphákkal pótolta. Kalendáriomfélét alkotott és hogy vallásos érzéseinek kifejezést adjon, az első áldozatokat felajánlotta istenének a T'ai-then szent hegyen. Fővárosa Ch'on volt a mai Ho-nan tartományban. Uralkodásának 115-ik évében halt meg.

A hagyomány szerinti második császár (2737-2705 Kr. e.) *Shön-nung* volt, dynastikus neve pedig *Yen-ti* (*ti* császárt jelent) ökörfejű emberi teste volt. Neki tulajdonítják a fő gazdasági szerszámok feltalálását és a mezei munka meghonosítását, innen neve *Shön-nung*, azaz «isten munkás». Feltalálta továbbá a növények gyógyító hatását. A mit ez a császár állítólag a növények világa és gyógyító hatására vonatkozólag feltalált, összesítettett egy «*Shön-nung-pönts auking*» (azaz a «*Shön-nung növénytana*») című munkában. Mondanunk sem kell, hogy ez a munka későbbi kornak munkája. Arra tanít bennünket azonban, hogy az abban foglalt oktatás abból a korból származik és a történelem előtti időkből

* Chavannes: La sculpture en pierre en Chine au temps des deux dynasties Han, Paris, 1893.

szállt ivadékról-ivadékra az utódokra. A tizenegyedik században élt történetíró: Csang-Yu-si erre vonatkozólag megjegyzi: «A régi időkben, a mikor az írást még nem ismerték, a tudomány ivadékról-ivadékra szállt át szóbeli hagyomány útján és a mit *Pön-ts'au*-nak (orvosi tudomány) neveztek nem írott munka volt». stb. stb. Az életével kapcsolatosan említett helyek legnagyobbbrészt Kína északnyugati részében találhatók. Később K'ü-fonban tartózkodott Confucius születési helyén. Eltemették pedig Ch'ang-sha-ban Hu-nan jelenlegi fővárosában.

Úgy látszik, hogy azok az írók, a kik a legendák korabeli eseményeket leírták, ismertetni akarták a kínaiak sajátos művelődési haladását a történelem előtti időkben.

Huang-ti (2704 - 2505 Kr. e.) a harmadika volt azon nagy császároknak, a kiket a kínaiak *Wu-ti* (azaz «Öt uralkodó») név alatt ismertetnek krónikáikban. *Huang-ti* természetfölötti tulajdonságai már születésétől fogva feltűntek, miután már kisdedkorában teljesen bírta a nyelvet. *Ssima-Ts'ien* mondja *Huang-ti*-ről, kinek személyneve *Hien-yuan* volt, hogy rokona volt *Shön-nung*-nek és hogy anarchia kapott lábra az öreg császár alatt, annyira hogy saját utódai harcoltak egymás ellen. *Hien-yuan* saját erejéből lett császárrá, üldözte a lázadókat, de békében hagyta a békés lakókat. Járhatóvá tette a hegyeket, utakat épített s egy percnyi nyugalmat sem engedett magának. Országát kiterjesztette keleten a *Shan-tungi* vizekig, nyugaton messze túl *Kan-sun* és délen a *Yang-tse-kiángig*. Közben pedig (a mi bennünket magyarokat érdekel) elűzte a *Hun-yü*-ket (azaz a hunokat), a kiket a kínaiak később *Hiung-nuk*nak neveztek el, régi ellenségüket az északi határon, *Attila* király hunjainak őseit. Hogy ezeket a krónikások felemlítik, bizonyítja azt, hogy a *Hun-yü* nevű nép, Kína északi határán, már eme legrégebb korban foglalkoztatta a kínaiakat. *Huang-ti* szabályozta a nép áldozati és vallási szertartásait; folytatta *Shön-nung* mezőgazdasági intézkedéseit, meghatározván mikor kell a magot vetni, fákat ültetni és hogyan kell bánni az állatokkal. Figyelmet fordított a csillagászatra és a fának

ülletésére. Tehát a kínai művelődés számos alapvető találmányát neki tulajdonították.

Mindezek a hagyományok (mert hiszen történeti dolgok nem lehettek) világos bizonyosságul szolgálnak azon fontosságra nézve, melyet a kínaiak már a legrégebb korban a fa ülletésének, a csillagászatnak és az írásos tudásnak tulajdonítottak.

Huang-ti, miután leverte a lázadókat, első gondját a kormány újjászervezésére fordította. Jellemző azon nagy tiszteletre, a melyben a kínaiak a legrégebb időkől fogva a történetírókat tartották: hogy azok, a kik az ama szakra vonatkozó történetet gyártották, azt is állítják róla, hogy történetírókból álló tanácsot állított fel, a melynek egyik fele a tények megírásával volt megbízva, másik fele pedig a szavak és beszédek feljegyzésével. A tudós T'aug-kiet, az írás feltalálóját nevezte ki elsőül állami történetírónak, a ki 540 hieroglyphát talált fel. Huang-ti alapját vetette meg az áldozati cultusnak, mely a legkiemelkedőbb része volt a kínaiak nyilvános életének. Addig áldozatokat hoztak Shang-tinek, a legfőbb uralkodónak, a szabadban. Huang-ti megmutatta, hogyan kell téglákat készíteni és megtanította munkásait, hogyan kell házakat építeni. Segítségükkel templomot épített az áldozatok bemutatására. A népnek viselkedésére szabályokat alkotott. A maga számára palotát épített, hogy megkülönböztesse magát a néptől, miután az ő idejéig a császárok ép úgy, mint a nép faágakból összerótt kunyhókban éltek. A birodalom népét, mely eddig szétszórva lakott tetszése szerint, falukba, városokba és tartományokba telepítette. A kalendáriumi év jobb beoszthatása végett csillagvizsgáló tornyot építtetett és több tisztviselő alá helyezte, elosztva köztük a csillagászati teendőket, kinek a nap pályáját, másnak a holdét, ismét másoknak az őt planéta mozgását kellett észlelnie. Feltalálták, hogy a holdnak 12 hónapja nem töltötte ki az egész esztendő, hogy ezt egy közbeeső hónappal kellett kiegészíteni.

A császár neje *'Lei-tsu*, a selyembogarak tenyésztését művelte és vitte előbbre és a selyemipart magas fokra

emelte. A császár feltalálta az ökrök által vontatott szekereket, a melyek a föld termékeit tovább szállították. A birodalom folyóin és tavain csakhamar hemzsegték a bárkák. Katonáit ijakkal és nyilakkal, kardokkal és lándzsákkal látta el és megtanította őket, hogy a zászlókat kövessék. Drága-köveket és arany- meg rézdarabokat hozatott forgalomba.

Vaskézzel szorította népét a művelődés ezen elemeinek elfogadására. Feltétlen engedelmességet követelt és minden ellenszegülést halállal büntetett. De másrészről a legnagyobb szívjósággal viseltetett loyális alattvalói iránt, gondoskodott mulattatásukról, különösen a zene segítségével. Bizonyos nagyságú sípok feltalálása és sorozatokban való összecsatolása rendszeres tanulmányokra vezetett bizonyos hangok előidézésében. Ezeknek a zeneműszereknek a szerkesztése bizonyos mértékek meghatározására vezetett, melyeket a kínai írók a legnagyobb részletezéssel az e célra kinevezett állami közegek észleleteinek eredményeként állapítottak meg. A kínaiak ezen megfeszített zenei munkából vonták le súlyaik és mérlegeik egész rendszerét és igaz, hogy csak ily alapos észleletekre felépített rendszer alkalmazása tette lehetővé a kínai zene megalkotását, mely kellemetlen ugyan az európai fülnek, de kétségbevonhatatlanul szigorú matematikai elveken nyugszik.

A nép addig bőrökbe öltözködött és csakis a császárné erőlködéseinek volt köszönhető, hogy selyemszöveteket szőttek, a melyeket a császárné virágok és madarak himzésével díszített ki.

Idők folytán más kelméket is találtak fel és a császárnak módjában állott formaruhákat feltalálni, hogy tisztjei és a nép bizonyos alkalmakon azokban jelenjenek meg. Így rang és állás most először lett kitüntetve a külső megjelenésben; a kalapok, süvegek, kötények és ruházat szabása és színe megkülönböztetvén a különböző osztályokat.

Egyik útjában a császár Kai-fong-fu közelében rézbányát fedezett fel, a minek következtében rézöntőművet állítottak fel. Ho-nan tartományban, ahol az első áldozati edények készültek a császár mintái szerint. Alig, hogy be-

fejezte e művét a császár mintegy száz évi dicsőséges uralkodás után súlyos betegség következtében meghalt.* Követte őt legöregebbik fia Shau-IIau.

Shau-Hau (2594—2511 Kr. e.) békeszeretete alighanem hanyagsággal volt párosulva, mivel alatta néhány főtisztje megsértette a Shang-tit, a legfőbb uralkodó iránti tiszteletet és eretnek tanoknak hódolt. Egyebet a krónika nem tud róla, mint azt, hogy a mandarinok formaruháját akkép változtatta meg, hogy a polgári mandarinok formaruháján a díszhimzés madarakból, a katonai mandarinokén pedig ragadozó állatokból állott. Kü-foun, Confucius születése helyén halt meg, a mit néhány fenmaradt kőbe vésett felirat bizonyítani látszik.

Miután a kínai nép elégedetlen volt az elhunyt császár uralkodásával, utódjául nem legöregebb fiát, hanem a legtehetségesebbet Kau-yangot választották meg, a ki *Chuan-hü* (2510—2433 Kr. e.) név alatt foglalta el a trónt. Első dolga volt az atyja alatt lábrakapott babonás hit mételyének további terjedését szigorú büntetésekkel megakadályozni és az áldozati szolgálatot tisztaságában visszaállítani. Szerencsés hadjárataival a birodalom határait egész a Yang-tzéig kiterjesztvén, a birodalmat kilencz hűbéri tartományra osztotta fel élükre hercegi rangban legérdemesebb tábornokait állítván. Más érdemeket szerzett hiveinek a grófi rangot adományozta. Több neje volt. Első nejének fiától származott a nagy császár *Yü* és egyik ágyasától *Shun* császár. Birodalmát nagy virágzásban hagyta hátra.

Azonban utódjául nem a családbeli hercegek egyikét, hanem jó tulajdonságai miatt *Ti-k'ut* (2432—2363 Kr. e.) nevezte ki. Ti-ku számos nyilvános iskolát alapított. Három feleséget vett el egymásután és egyiktől sem származván fia, negyediket választott, a kitől született utódja *Chi*. Ennek születése után második nejétől született egy fia a nagy *Yau*, míg a harmadik nejétől született fiának egyenes vonalban való utódjainak egyike több század után *Ch'ong-*

* Shi-ki Chavannes fordításában, I. kötet.

Źang császár volt, a *Shang dynastia alapítója*. Halála után tíz hónappal Ti-k'unak első feleségétől Tziang-'yüentől született egy fia, a ki legendaszerű őse volt a későbbi híres *Chou dynastiának*. Jól ismeretes *Hou-tsi* név alatt, mint az a hős, kinek csodálatos születése a *Shi-king* («Ódák könyve») több népszerű balladájában van leírva.¹

Chi-ti (2362—2358 Kr. e.) minden képesség nélküli császárt kicsapongó élete miatt a nép egyesülve a fő kormányhivatalnokokkal, öt évi uralkodása után megfosztották trónjától és abba mostoha fivérét, *Yaut* ültették.

A mit főntebb a kínaiak mythológiájából elmondtunk, bizonyosságot szolgáltat arról, hogy a kínai oly ősnép, mely legrégebb multját a világ teremtésétől számítja. Írásbeli, vagy egyéb emlékeik legrégebb művelődési haladásukról fenn nem maradván, régi íróik legendás császáraiknak tulajdonítják népük haladását mindazon időkig, a melyekről már feljegyzéseik vannak. De a felsorolt hagyományok (mert hiszen történeti dolgok nem lehettek) bizonyosságot szolgáltatnak azon fontosságra nézve, melyet a kínaiak már a legrégebb korban a földművelésnek, csillagászatnak és írástudásnak tulajdonítottak. Kínában a litterátusoknak már a legrégebb időben kiváltságaik voltak. Nagy volt a befolyásuk úgy a kormányzatra, mint a népre. Majdnem hihetetlennek mondható irodalmi tevékenységük és ha mégis a legrégebb idők történetére forrásul könyvek dolgában majdnem kizárólag Confucius *Shu-king*-jára és Ssi-ma T'sien *Shi-kijére* vagyunk utalva,² okát ez abban leli, hogy a nagy császárnak *Shi-hoang-tinak*, a ki (246 Kr. e.) a *Tscheu dinastiát* megbuktatta és trónjukat elfoglalta, egyik első dolga volt, az egész birodalomban, halálbüntetés terhe alatt, minden könyvet, okmányt és emléket, a mely a mult időkre vonatkozott,

¹ James Legge: The Chinese Classics Vol. III. 1893.

² A *Shu-kingot* és a *Shi-kit* a nagy kinológus Legge, oxfordi tanár classikus fordításából ismerjük, a melyeket oly jeles kinológok, mint Chavannes, báró Richthofen, Platt, Boulger, De Mailla, MacGowan, Rosthorn, Tchene-ki stb. a leghitelesebbeknek fogadtak el. Legge közel húsz évet töltött el Kínában tudományos czéljaira.

megsemmisítetteti, egyúttal pedig magamagát Kína első császárának nyilvánította, és e rendeletét a legnagyobb szigorral hajtották végre. Egyéb emlékekből a Shang és Chou dynastiák korából (1766—246 Kr. e.) csupán felírásos áldozati vázák és harangok maradtak fenn.

A Shu-king.

Yau (2357—2258. Kr. e.) és követője *Shun* császár, mint példányképei az uralkodóknak vannak a *Shu-king*ban, valamint a *Shi-kiben* leírva. Nincs az a tökély, az az erény, melynek híján lettek volna. Oly csillagászati ismeretekkel ruházták fel *Yaut*, melyekkel amaz időkben nem bírhatott. Uralkodása alatt oly árvizek pusztították a kínai világot, melyeknek leírása emlékeztet a bibliai özönvizre. Ezek az árvizek körülfojták a hegyeket és elöntötték a halmokat. *Kun* közmunka miniszterét vádolta ez állapotokért, a melyek miatt a nép felzudult.* *Kilencz* évig tartott a vizek leapasztása, a mikor a császár 99 évig tartott uralkodása után lemondani óhajtott. Felajánlotta a trónt egyik kedvelt miniszterének, a ki azonban el nem fogadta. Ajánlatok tehát egyet a nagyok közül, mondá tanácsadóinak, vagy pedig egyet a szegények és alacsonyok közül. Erre tanácsadói egyhangulag egy *Shun* nevű fiatal embert, a császár egyik legalacsonyabb rangú alattvalóját ajánlották, mint legalkalmasabbat. A császár érte küldött és két leányát feleségül adta neki.

Shun (2258—2206 Kr. e.) — ez ajánlatból következően — saját erejéből küzdötte fel magát. *Yau*-nak 2258-ban bekövetkezett halála után három évig gyászolt. Ő szervezte a birodalom közigazgatását, azt nyolcz szakosztályra felosztván. Palotája előtt volt egy tábla, szabadságában állván mindenkinek arra feljegyezni, mi hibát talált kormányában és egy ott felfüggesztett dobbal jelezni a panaszt a császár-

* *Shu-king*, *Legge* kiadása 24. lap.

nak. Számúzta Kunt, mivel tehetetlensége miatt nem bírta megfékezni az árvizeket és helyébe annak fiát, Yüt, nevezte ki, hogy vigye keresztül az atyja által elhanyagolt munkákat.

A Hia dynastia.

(2202—1766. Kr. e.)

Yü császár (2202—2198. Kr. e.) A Shu-king-féle gyűjtemény, még az esetben is, ha nem Confucius írta volna. (ki 479-ben halt meg Kr. e.), bárhogyan legyen, minden esetre a legrégibb forrása Kína Confucius előtti történelmének. Yü Hoang-ti császár családjából származott, habár egyik őse sem ült a trónon. Mint láttuk, Shun az állítólag tehetetlen Kun helyett Yüt bizta meg. Ez igen jellemző vonás a régi császárok, különösen Yau és Shun történetében, a kiket eszményi uralkodóknak állítottak fel a litterátusok az utódok elé, hogy fontos választásoknál mindig ministereik tanácsát kérték ki. Biot, Legge és Richthofen báró* is ellenvetik, hogy nem független írók lehettek azok, a kik ezt írták, meg a dagályos beszédek adták a ministerek szájába, hanem oly egyének, a kiknek saját érdekében volt a nagy elhatározások atyaságát ministerekre, vagy! a kapzsi bölcsész tanácsosokra ruházni. A fejedelem kérdezi: «Kit nevezzek ki», a ministerek javasolnak és a császár kegyesen elfogadja tanácsukat. Világos azonban, hogy a Shukingban leírt mérhetetlen árvíz nem egyéb, mint a kínai krónikásoknál szokásos költői túlzások. Az ezen korszakra vonatkozó legérdekesebb okmány mindenestre a Shu-king egy melléklete, az ú. n. Yü tributuma (a *Yü-kung*). Ez fontos leírását tartalmazza a külencz tartománynak, melyekre Yü a birodalmat felosztotta, termelésök és egyéb viszonyaik tekintetében.

Yü-nek 16 utóda közül egy sem vált ki jellemének kitűnőségével és úgy látszik, mintha csak azért írtak volna róluk, hogy annál inkább tűnjék ki Yü császár nagysága.

* Kína, I. k. 279. lap.

Ezideig az volt a szokás, hogy más családokból választottak utódot és Yü-nek az volt a szándéka, egy ügyes embert választani utódul, azonban ministerei tanácsára saját fiára K'ire háramlott az utódlás, mintegy hálából atyja iránt. K'i (vagy *Ti-Ki* 2197—2189 Kr. e.) bírta a hűbéri főurak bizalmát egynek, Yü-hou-nak (a Hou-hűbér ura) kivételével, azonban a császár hű zászlósbai segítségével legyőzvéen őt, kilencz évi uralkodás után fiára, T'ai-kangra hagyta a legnagyobb rendben a birodalmat.

T'ai-kang (2188—2166 Kr. e.) csak kedvteléseinek, asszonyoknak és a vadászatoknak élt. Ha nem lett volna Yünek unokája, a nép fellázadt volna ellene, mert vadászatain tönkretette aratásaikat. Hiábavaló volt ministereinek minden ellenvetése. Egyik ministere *Hou-i* (a K'iungi hűbér örgrófja) tervet szőtt ellene. Felhasználván távollétét egy hosszú ideig tartó vadászaton, sereget gyűjtött ellene és foglyul ejtette, aztán felajánlotta a trónt *Chung-kang* nevű fivérének.

Csung-Kang (2159—2147 Kr. e.) kiválóbb uralkodó volt, de T'ai-kang életében nem akarta a császári czímet viselni. Hou-i megmaradt miniszterének, de sokkal nagyobb hatalmat ragadván magához, mint a milyent *Chung-k'ang* eltűrhetett, a hadsereg fővezérségét tőle elvette és vetélytársára *Yin* herczegre ruházta. Uralkodása alatt a két udvari csillagászt Hét és Hót lefejeztette, mivel nem jóslták meg a nap sötétségét, távol lévén dorbézláson, a helyett, hogy hivatalukban lettek volna. Gaubil francia csillagász számításai szerint a napsötétség Kr. előtt 2154 október 14-én volt.

*Chung-k'ang*ot követte fia *Ti-tiang*. (2146—2119 Kr. e.). Gyenge uralkodó volt. Visszahelyezte Hou-it fővezéri állásába, a ki több határszéli ellenséges népet legyőzött és alávetett Kinának. Nagyra nőtt kedveltsége ezáltal a nép előtt és hatalmát arra használta fel, hogy a császárt minden hatalmától megfosztotta. *Titiang* kénytelen volt a határra visszavonulni és a mikor hosszú száműzés után visszatért fővárosába, Hou-i -- a ki felhasználván a császár tekinté-

lyét, minden ellenzőit eltávoította — kormányzásra képtelennek jelentette ki Ti-tiangot és letette őt. Követői közt volt egy Han-cho nevű főtisztviselő, a ki ugyanazt tette Houival, a mit emez Ti-tianggal, felhasználván annak hosszú távollétét. Visszatértekor megölette és elvette özvegyét, a kitől két fia született. Azután, hogy minden akadályt újból elhárítson, rávette két fiát, hogy Ti-tiangot, a ki még mindig száműzetésben élt, megöljék. *Shau-k'ang* név alatt lépett a trónra, megszakítván ezzel a Hia dynastiát.

Han-cho (2119—2079 Kr. e.) negyven évi uralkodását jellemezték a törvényes császári családnak, különösen az özvegy és fiának, a császári házhoz hű maradt hűbérurak segítségével folytatott harczai az uralom visszafoglalására. Ez sikerült és Titiang fia *Shau-k'ang* (2079—2058 Kr. e.) név alatt lépett a trónra. A Shu-kingban sem ő róla, sem tiz utódjáról az uralkodásban, úgyszólván neveiken kívül semmi feljegyzésreméltó sem található, de igenis a tizenegyedikről, az utolsó Hiáról.

Ez *Ti-kui* (vagy *Kié* 1818—1766 Kr. e.) név alatt fordul elő a jegyzékben, a kinek személyében — a krónika szerint — minden alávalóság egyesült ellentétben nagy ősével. Yüvel. Kié azzal kezdte uralkodását, hogy alattvalói közül azokat, a kik kegyetlen és fcslett jelleme miatt érzett mély megvetésükben, megtagadták tőle engedelmességüket, irgalom nélkül megbüntette. Egyikök *Yu-shi* (Shi tartomány ura) ismervén a császárnak szerencsétlen hajlamát a női szépség iránt, elküldte neki rendkívül szép leányát *Mei-kit*. Kié, a ki féktelen szerelemre gyuladt iránta, hogy tetszését megnyerje az igen eszes, de kegyetlen szívű leánynak, a legszilajabb élvhajlászatra adta magát, a melyet az emberi képzelet csak kitalálhat. Nincs az a főrtelem, az a bűn, melyet el nem követtek és mondhatni a gyászos kor történetirői minden alacsonylelkűség és gyalázat prototypusainak festik le őket. Vajon nincs-e benne túlzás, hogy annál nagyobbnak tűnjék fel a dynastia alapítója, Yü, azt megállapítani nincs módunkban. A visszahatás be-

következett Ch'öng-t'ang, Shang hercege vezetése alatt, a ki megbuktatván Kiét, a Shang vagy Yin dynastia megalapítója lett.

A Shang vagy Yin dynastia.

(1766—1122. Kr. e.)

Ch'öng-t'ang (1766—1754 Kr. e.), a ki 1783-ban lázadt fel Kié ellen, 17 esztendeig harczolt vele és végre foglyul ejtvén őt, letette. Jó és erényes uralkodónak bizonyult. Jó szívé volt nemcsak alattvalói iránt, hanem még az állatokkal is. Habár helyeselte a vadászatot és halászatot, mégis büntetéseket szabott ki az állatokkal való kegyetlenkedés megakadályozására és időtöltésül a sportszerű testgyakorlatokat kezdeményezte. Utódja, unokája.

T'ai-Kia (1753—1721 Kr. e.) mint ifjú szeszélyes volt, hanem I'Yiu, nagyatyjának okos minisztere, rávette, vonuljon vissza három évig a kormányzástól, hogy felelősségteljes hivatására elkészüljön. Ennek leteltével visszatért a fővárosba. I'Yiu bizonyára nagyeszű államférfiú volt és főtenyezője a birodalom megszilárdulásának a dynastia három első uralkodója alatt. Nagy segítségére volt Ch'öng-t'angnak a trón megszerzésében és főtanácsadója volt egész életében. Most hasonló állást foglalt el T'ai-kia alatt. Száz évnél nagyobb kort ért el és 1714-ben halt meg T'ai-Kia fiának, Wu-tingnak uralkodása alatt (1720—1692 Kr. e.).

T'ai-Kiát követte *T'ai-Köng* (1691—1667 Kr. e.), ezt *Schien-kia* (1666 Kr. e.), utóbbit pedig öcsce *Yung-Ki* (1649—1638 Kr. e.). Ennek uralkodása alatt annyira hanyatlott a császári kormány tekintélye, hogy a mikor a császár meghívta a birodalmi hercegeket, jelennének meg a fővárosban, azok nem is válaszoltak.

Yung-kit követte öcsce *T'ai-mou* (1637—1563 Kr. e.). Nagyon megijedt egy baljóslatú eperfa és egy buzakalász hirtelen megnövésén. Felkérte tehát I-Chi miniszterét, adná e rossz omen magyarázatát. Ez feleletül azt adta, hogy az

omen a császár rossz tulajdonságainak tulajdonítandó. Az uralkodó ezen figyelmeztetés után jobb útra tért, a mire a birodalmi hercegek siettek hódolatára. Követte őt fia,

Chung-ting (1562—1550 Kr. e.). Nem volt annyira szerencsés, hogy oly jeles tanácsadója legyen, mint I-Chi, a ki csakhamar meghalt ura után. A szomszéd államok megtagadták az adófizetést és uralkodása alatt nem szüntek meg a háborúk és a Hoang-ho áradásai óriási kárt okoztak.

Gyermeke nem lévén, követte őt tizenöt éves öccse, *Wai-jön* (1540—1535 Kr. e.), ezt ismét egy fivére *Ho-tén-Kia* (1539—1526 Kr. e.). Ez nagy gondot fordított arra, hogy fia és utóda olyan nevelésben részesüljön, mely képesítse felelősségteljes hivatásának betöltésére.

Tau-i. (1525—1507 Kr. e.), békés uralkodó volt s azon szerencsében részesült, hogy ügyes minister volt segítségére. Úgy az ő, mint két elődjének uralkodása alatt a Hoang-ho folyó folytonos áradásai nagy pusztítást okoztak és e miatt folyton kellett székhelyüket változtatniok, de birodalmát jó állapotban hagyta utódjára.

A Shang dynastia következő 16 uralkodójáról *Isu-sin*-től *Ti-ig* (1506—1155 Kr. e.) alig tudnak egyebet nevüknél. *Ti*-it követte fia *Chou-sin* (1151—1122 Kr. e.), az utolsó uralkodó a Shang dynastiából. Róla mondja a *Shu-king*,* hogy *Chou-sin* személyében egyesített minden rossz tulajdonságot, a melylyel az uralkodó birhat. Új büntetésül feltalálta a megégetést. Hadat viselt *Su* fejedelme ellen és foglyul magával hozta a szép *Ta-kit*, a ki ép oly buja volt, mint kegyetlen. A legszemérmertlenebb dalokat gondolták ki mulattatására és fajtalan tánczokat lejtettek előtte. A császár mindent fölülmuló fényvel palotát építtetett számára *K'iben*, két mértföld hosszú drága erkélylyel, a körülötte lévő park ritka állatokkal volt benépesítve. A költség oly mértéktelen volt, hogy a nép haragját fölkelte. A *Sha k'iu*i palotában még ennél is nagyobb volt a pazarlás és dözsölés, ott egy tó tele volt borral, a fákat teleaggatták hússal;

* Legge: *Shuking* 269. és köv. lapokon.

férfiak és nők egymást kergették meztelenül. A palotában kilencz söntés volt, a hol egész éjjel ittak. A hercegek kezdtek fellázadni. Erre Taki azt mondta, hogy a trón nincs eléggé megvédve, a büntetések könnyűk, a kivégzések ritkák, ennél fogva két új kinzóeszközt gondolt ki: hevitőt, ez egy tűzben hevített fémdarabból állott, a melyet az embereknek a kezükben kellett fogni. A másik egy rézoszlop volt, mely zsírral volt bekenve. A vádlottnak ezen végig kellett mennie és ha lecsuszott, az alá rakott tűzbe esett, a mi Takit nagyon gyönyörködtette. Az egész birodalomban nagy volt a harag és elkeseredés.

Ez az állapot nem tarthatott sokáig. A visszahatás nem váratott magára.

Wön-wang, Chou hercege.

(1182—1135 Kr. e.)

A birodalom hűbérállamai egyike Chou volt, a birodalom északnyugati határán, kiteve a szomszédos hunok meg nem szünő betöréseinek. Kiemelkedett nagy erényű uralkodója *Ch'ang* által, a ki *Si-po* (a nyugat ura) név alatt is ismeretes volt. A kínai irodalomban előkelő helyet foglal el *Wön-wang* név alatt és atyja volt *Wu-wang*nak, az első császárnak a Chou-dynastiából. Követte atyját hercegségi trónusán 1182-ben Kr. e. A nagyatya T'au-fu az irodalomban Ku-kung név alatt ismeretes, azaz az öreg herceg, vagy T-ai-wan; egy Pit nevű kis államnak hercege volt a mostani Si-an-fu közelében, a ki 1327-ben a kis hercegségnek nevét Chou-ra változtatta. Őt követte fia *Ki-li* 1231-ben Kr. e. ugyanazon évben *Ki-linek* fia *Ch'ang* (*Wön-wang*) született; *Ki-li* több császár generációja alatt a legbefolyásosabb államférfia volt a birodalomnak mint minis-terelnök és többször mint főparancsnok belső és külső háborukban; a mikor *Wön-wang* követte őt, már sejteni lehetett azt a szerepet, melyet a nagy *Wu-wang* családja a 60 évvel későbbi Kína történetében játszani hivatott volt.

Wön-wang pályája elején idejét teljesen államának igaz-

gatására fordította, a melyet mintakormányzattá változtatott át. A kínai irodalom bőségesen foglalkozik cselekedeteivel és az írók mindannyia egyetértve dicsérik erényeit és bölcsességét. Neje tíz fiúnak adott életet. A legöregebbik ifjú korában halt el, a második *Wu-wang* a későbbi császár és a Chou dynastia megalapítója, kinek személyi neve Fá volt, negyedik fia Tan, jól ismeretes mint *Chou-hung*, azaz Chou hercege, híres segédje lett Wü-wangnak, a birodalom megszilárdításában. Wön-wang jellemének becsületességénél fogva nem maradhatott el, hogy előbb-utóbb összeütközésbe ne jusson a zsarnok császárral, Chou-Sinnel. Ő és két más főura a birodalomnak hercegi rangot nyert el, habár egyikök sem helyeselte fejedelmüknek bünteljes kormányzását. Wön-wangnak két barátja és hivatali társa a császárt Taki hálójából kiszabadítani akarván, halálra ítéltettek. Az egyiknek testét darabokra vágták, megfőzték és föltálalták atyjának. Wön-wang nyíltan adott kifejezést méltatlankodásának a rémtett fölött, a mire a császár egyik hízogója, Ch'ung őrgróf följelentette őt felségsértés miatt. De Wön-wangnak hirneve, szeplőtlen jelleménél fogva, oly nagy volt a birodalomban, hogy még a császárnak is tekintetbe kellett vennie és nem merte kivégeztetni, nehogy a nép fellázadjon. Tehát arra szorítkozott, hogy fogságba küldte Yu-liba, a mostani Hunánba. Wön-wang ott három évet töltött, és ez időt arra használta fel, hogy a kínai irodalom egyik legfényesebb művét, az *I kinget* (a divinatőről) megírja, a mely könyv a Shi-king balladáival mellett, egyik fennmaradt legrégebb és legremekesebb terméke a kínai irodalomnak. Habár mystikusnak is tűnik fel nekünk európaiaknak, háromezer évig szoros kapcsolatban állott a kínaiak szellemi és társadalmi életével és érthetlenségének ellenére talán még mélyebben hatotta át a tömegeket, Confucius munkájánál is. Confucius maga égis magasztalta a művet, a mi mindenestre ajánlatul szolgált ez iskola bölcsészeinek.

Wön-wang fia, Fá a későbbi Wu-wang császár, igyekezett mindent megtenni atyjának a fogságból való kiszaba-

dítására és minthogy nem találta módját ennek akár rábeszélés, akár erőhatalom útján való megvalósítására, a császárnak gyöngeségét a női szépség iránt használta fel eszközül. Egy igen szép fiatal nőt ajándékozott neki, a ki felhasználván a császár egy gyenge pillanatát, Wön-wangnak szabaddá tételét eszközölte ki nála. Wön-wang visszahelyeztetett minden előbbi méltóságába és az udvar első hercegének jelentetett ki. Ez azon privilegiummal járt, hogy fegyveres kísérettel jelenhetett meg. Wön-wang csakhamar elhagyta az udvart és visszatért hercegségébe. Ott maga köré gyűjtötte a birodalom elégedetlen főurait és háborút indítván több szomszéd ellen, a kiknek meghódításával a császár megbizta volt, megnövelte katonai hatalmát. Mintán fővárosát kétszer is megváltoztatta, és több éven át győzelmes hadjáratokat viselt volt az északi és nyugati államok ellen, meghalt 1135-ben Krisztus előtt, kilenczven éves korában ötven éves uralkodása után.

Wu-wang és a Shang-dynastia bukása.

Wön-wang uralkodása annyira megerősítette a hercegi állam hatalmát, azonkívül nagy hírneve, mint uralkodó, szemben a császár gonosz hormányzatával, oly számos barátot szerzett neki, hogy fia *Wu-wang* (Wu király), csakhamar egy forradalmi párt élén találta magát, hogy véget vessen a gyűlölt Shang-dynastiának. Új, hallatlan kegyetlenségek, a melyeket Chou-sin és felesége Taki elkövetett, hozzájárultak a lázadás tüzének élesztéséhez. Környezetbeli jóakaróinak intései és dorgálásai mit sem használtak. Saját rokonai közül egy Pi-kan nevezetű, a ki elég bátor volt neki szemrehányást tenni gonoszsága miatt, utolsó áldozatának egyike lett. Válaszul egy hosszú beszédre, melyet hozzá intézett, a zsarnok felkiáltott: «Mondják, hogy a bölcsenek hét nyílásuk van szivükhöz, lássuk már most, hogy nálad is így van-e?» Erre aztán jelenlétében felvágatta belsejét. Egy másik rokona a császárnak, Wei tartomány algrófja, otthagya az udvart és Wu-wanghoz sietett, a ki

végre összegyűjtötte csapatjait, hogy kezébe vegye a zsarnok megbüntetését. Mielőtt átkelt a Hoang-ho folyón Mörög-Tsa mellett gyújtó beszédet intézett hadaihoz, mely a Shu-king szerint így hangzott: * «Az ég és a föld szülője minden lénynek és minden teremtmények közt az ember a legtöbb képességgel van felruházva. Az emberek közül az válik nagy uralkodóvá, a ki őszinte, értelmes és világos ítélőképességgel bír, a nagy uralkodó pedig atyja népének. De ime Chou-sin, Shang királya, nem tiszteli az eget fölöttünk és szenvedéseket okoz a népnek lent. Részezségre és bujálkodásra adta magát. Merészelte kegyetlenül elnyomni a népet. A ki vétkezett, annak rokonait is büntette. Hivatalokat osztott a származás elvén. Palotákat, tornyokat, kéjlakokat, halastavakat és sok más feleslegesen nagy műveket építtetett a maga számára, a ti, a nép myriádjainak elviselhetetlen megterhelésével. Elégette, megsüttette a híveket és a jókat. Felhasított viselős asszonyokat. A nagy ég felindult és meghagyta elhunyt atyámnak Wön-Wangnak, hogy liszteletteljesen nyilvánvalóvá tegye fenségességét, de meghalt, mielőtt feladatát végrehajthatta volna.»

«Ennek okából én, Fa (Wu-wang), a ki csak kicsi gyermek vagyok, segítségekkel, a kik törvényes utódlás útján uralkodói vagytok az irántam barátságos államoknak, megintettük Shang uralkodóját.»

«Ámde Chou-sinnek nincs megbánó szíve, nem engedelmeskedik az Istennek, sem az ég és föld szellemeinek, elhanyagolja őseinek templomát és nem ajánl fel áldozatot abban. Az áldozó edényeket rablók viszik el és ő mégis azt mondja, hogy a nép az enyém, a hatalom az enyém, meg sem kísérli a javulást. És ó ég, hogy megvédelmezzék a népet, addát annak uralkodókat és oktatókat, hogy isten segítségével a birodalom négy határát megvédhessék. Hogy ki a bűnös és ki nem, nem az én óhajtsom szerint ítélendő meg. Ott, a hol az erő egyenlő, döntsön az erény köztünk. A hol az erény egyenlő, döntsön a becsüle-

* Shu-king, Legge, 281. és köv. lapok.

tesség. Chou-sinnak százezrek, sőt myriádok állnak rendelkezésre, de mindannyia másképp gondolkozik. Nekem csak három ezren¹ vannak segítségemre, de mindnyájan egyféleképp érezünk. Shang bűneinek mértéke megtelt. Az ég parancsolja, hogy megsemmisítsük őt. Ha nem engedelmeskednék az égnek, bűnöm ép oly nagy lenne.»

«Én, a ki csak kicsi gyermek vagyok, éjjel és nappal aggodalommal teljes vagyok. Én atyámtól, Wön-wangtól vettem a parancsot; áldozatot ajánlt fel az Istennek. Elvégeztem a földnek tartozó szertartásaimat és a ti sokaságokat vezérlem az égszabta büntetés végrehajtására. Az ég könnyörülni fog a népen. A mit a nép óhajt, az ég annak érvényt fog szerezni. Segítsetek engem az egy embert, hogy kitisztlítsam az országot a négy tó között. Itt az idő, ne veszítsük el.»

Wu-wang ilyen szózatokat intézett hadseregéhez és szövetségeseihez, a kik — a Shu-king szerint² — messziről jöttek a nyugati tájakról. Ez alatt értetődnek a hunok is, a kik nyugati szomszédai voltak a kínaiaknak és közvetlenül Wu-wang birtokainak. Wu-wang több népnek a nevét említi fel, melyek nem tartoztak Kínához: «Emeljétek fel lándzsáitokat, közelítsétek pajzsaitokat, nyujtsátok ki dárdaítokat. Chou, Shang királya, csak a neje szavait követi: Ők csak kóbor legényei a birodalomnak, bűnökkel telve, a kiket tisztel és magasztal, a kiket használ és a kikben bízik, kinevezvén őket nemeseknek és főuraknak, hogy zsarokoskodhassanak a nép fölött, elkövetvén gonosz tetteiket Shang városában.»

Többször is tartott beszédet, melyek följegyezték a Shu-kingban és azután megütközött a császár egybegyűlt seregével. Vörös csata után teljesen legyőzte Chou-sint, a ki palotájában keresett menedéket, megparancsolván, hogy legdrágább ékszereit odahozzák és meggyújtotta a palotát.

¹ Képletesen van mondva, mert seregének nagy volt a száma, bárha nem is olyan nagy, mint Chou-Siné.

² Legge: Shu-king 16. seq.

A mikor Chou-sin halálának hírért meghozták Wu-wangnak, belépett Chou-sin palotájába, hogy haláláról meggyőződést szerezzen magának. Ssi-ma Ts'ien szerint Wu-wang három nyilat lőtt a császár testébe, azután leszállt harszi szekere-ről és törével beleszúrt. Fejét egy lándzsa hegyére szúratta, Takit és a császár egy másik kegyenczét ugyanazon sors érte.¹

A szó, melyet Ssi-ma Ts'ien használ azon tör megjelölésére, melylyel Wu-wang, a holt császár testébe szúrt: *King-kien*, t. i. könnyű kétélű kard, de világos, hogy eredetileg nem így hangzott az a szó. De meg van őrizve a *Chou-shu*-ban, a mely krónika Chavannes² helyes megjegyzése szerint régibb a Shi-kinél, ott *king-lü*-nek van nevezve, a mely szónak így írva, nincs értelme. De az eredetinek nyomára vezet bennünket egy történelmi eseményről szóló feljegyzés, az első Han-dynastia idejéből. Akkor (47. Kr. e.) t. i. a Hiung-nuk, vagyis a Hunok fejedelme szerződést köt-
vén a kínai császári udvarral, azt megelőzte az ünnepélyes eskütétel szertartása, a melyben a nagy Kán (Shan-yü) megivott egy maga által, *egy fehér ló véréből* borral megkeverve készített italt. A Kán a bort egy *king-lü*val keverte meg és a skolastikus, magyarázatul hozzáteszi: *a Hiung-nuk drága kardjával*. Én — folytatja Chavannes — tanulmányozva a török népekre vonatkozó kínai textusokat, igyekeztem kinyomozni a török szavak kínai átíratainak prototypusait és meggyőződtem, hogy a régi hunok vagy hiung-nuk (mint a kínaiak nevezik őket) nyelve tényleg török volt. A kínai átírású *king-lü* ugyanaz, a mi a török nyelven: «kingrak» t. i. kétélű kard. Tehát a Wu-wang használta tör: *king-lü* egy a «kingrak» török szóval, a minnek az a jelentősége, hogy egy török név volt használatban oly fegyver megjelölésére, melyet a Chou-dynastia első császára hordozott tizenkét századdal Kr. előtt és hogy az a leg-

¹ Hirth, The Ancient history of China.

² Chavannes, Les mémoires historiques, vol. I. p. 235. jegyzék és vol. V. p. 457.

régibb írásban följegyzett török szó. De arra is engedő következtetni, hogy Wu-wang, a kinek birtokai Kína északnyugati határán terültek el, összeköttetésben állt szomszédjaival a hiung-nuk őseivel. Bizonyosnak vehető az is, hogy azok a barbárok, a kiknek betöréseiről Kína területére már Kína történelmének legrégibb korszakában van szó, azonosak a kínaiaknak jól ismert ősi ellenségével, a hiung-nukkal, a kiknek történetét már a kínai harmadik századtól fogva eléggé jól ismerjük.

A különböző nevek, a melyek alatt ezek az északi és nyugati szomszédai a kínaiaknak a történelem régi korszakaiban fölemlítetnek, nem egyebek, mint variansai ugyanazon Hun, vagy Hunnu név átiratainak. Láttuk, hogy a Hun-yü nép akként említettett, mint a mely ellen Huang-ti császár a Kr. e. huszonhetedik században háborút viselt. A későbbi Hien-yün név használatban volt, mielőtt a Kr. e. harmadik században a Hiung-nu nevet használták volna. A *Hun* vagy *Kun* gyök előfordul Attila király őseinek több más elnevezésében, a kik akkor Kína északi és nyugati határain laktak. Azon népek egyike, a melyeket Wön-wang megvert 1138-ban Kr. e. Kuan, Kun és Hun névvel van megemlítve és a kínai történetírók szerint a jelenlegi *Ordoz* tartomány déli részén lakott. Mencius¹ dicséri Wön-wangot azon bölcseségért, melylyel a hun barbárokkal bánni tudott, mondván, hogy csak egy teljesen erényes fejedelem tud egy nagy ország élén bánni egy kicsivel, mint Wön király (a wang szó királyt jelent) tudott a kun barbárokkal és csakis egy bölcs fejedelem egy kicsi ország élén képes egy nagy országgal úgy bánni, a mint T'ai király² Wön-wangnak nagyatya 1327. Kr. e. tev. a Hun-yükkal.

A Chou-dynastia gyors emelkedése főleg két oknak tulajdonítható: 1. A kínai kormányzat romlottságának Chou-sin alatt; ez nélkülözte a szükséges erőt, hogy az országot

¹ Mencius (kínai tudós) ed. Legge p. 31. és p. 52.

² T'ai t. i. csak kicsi fejedelemségnek volt ura, míg unokája Wu-wang már a nagy Kína császára lett.

megvédje azon ellenségtől, a mely 15 századdal később Európát megrettegette; 2. A Chou hercegek exponált helyzete, a kik nemzedékeken keresztül kénytelenek voltak távoli tartományokat a közös ellenség ellen megvédeni, míg a nemzet felelős feje alattvalóit elevenen megsüttette, kegyenczének, Takinak gyönyörködtetésére. Ha a Chou hercegek nincsenek, Kína prédául esett volna a hunoknak. A *Shu-kingban* ¹ tartott egyik beszédében a hadsereghez, Wu-wang nyolcz népet nevez meg; «Oh ti férfiai Yung, Shu, Kiang, Mau, Wei, Lu, Pöng és Po népének közelítsétek pajzsaitokat, emeljétek fel dárdáitokat. Szólnivalóm van hozzátok. stb.» A kínai commentatorok szerint ezek a nevek barbár népek nevei voltak, a kik Kína területén kívül laktak, a Chou hercegek alattvalói voltak és nem voltak alávetve a kínai császárnak. Többen ezek közül a Chou hercezségtől délre és délnyugatra laktak, mások pedig állításaik szerint a nyugati és északi határokon. Az u. n. bambusz könyvek ² egyenesen mondják, hogy Wu-wang maga köré gyűjtötte a *nyugati* barbárokat és fejedelmeket, hogy támadják meg Shangot, a mi magában foglalná, hogy idegen hadsereg járult győzelméhez. Igen valószínű tehát, hogy Wu-wang hadseregének egy része kun barbárokból, vagyis hunokból állott *Ordos* területéről, legközelebbi szomszédaiból a kiket atyja Wön-wang 1138. Kr. e. legyőzött.

A Shang korszak culturája.

A Shang és Chou dinasztiák igen értékes műemlékeket hagytak hátra a távoli kelet számára nemzeti múltárnyak képében, főleg bronz áldozati vázákat és harangokat, melyeket jellemző diszitmények ékesítenek, néha hieroglyphikus feliratokkal. *Shi-huang-ti* császár (246. Kr. e.) alatt, a

¹ Legge: p. 281. seq.

² A második században Kr. után egy sírban találták, bambusz papírra írva.

ki esküdt ellensége volt a régi műveltségnek, a régi, drága műtárgyaknak kedvelői azokat csak úgy bírták megmenteni, ha eltemették, befalazták, vagy másképp elrejtteni tudták. Századok múlva részben ismét megtalálták azokat, különösen a nyolczadik században Kr. u., a Tang dynastia szorgos kutatásai folytán, továbbá a XII. században a nagy gyűjtő *Huŋtsung* császár és végre *Kien-lung* császár alatt, az utolsó dynastiából.* Vajon egy bronz edény ezer, 2000, vagy 3000 éves, azt külsejéből alaposan megítélni lehetetlen lett volna. Annak megítélésében, vajon valamely edény a Shang dynastia korából való-e, a kínai régészeket igen helyesen a díszítmények *stylusa* vezette, a mi csak gyakorolt szem tud megkülönböztetni, a későbbi Chou dynastia korából valótól, az azokon található legendák *stylusából* és tartalmából, a hieroglyphák alakjából és főleg az azokban említett egyének neveiből.

Ezeknek a régi bronzoknak kritikai tanulmányozását a Kr. u. tizedik században kezdték meg, a mikor *K'au-ku-fu* cím alatt egy illusztrált mű jelent meg a híres festő, LiLung-mien közreműködésével, a ki Japánban Bériumin név alatt ismeretes. Ő maga is nagy gyűjtő volt, a ki a könyv számára több régi bronzon látható alakokat és díszítményeket rajzolt. Kevesebb, mint egy század múltával *Hui-tsung* császár nagy gyűjteménye jelent meg, a ki, habár gyenge uralkodó volt, a legnagyobb pártfogója a művészetnek, a kínai uralkodók közt. A gyűjtemény *Po-ku-lse-lu* név alatt jelent meg harmincz könyvben 1101—1120 Kr. u. Szerzőjük *Wang-Fu*, híres régész volt. Fővárosában K'ai-föng-fuban Hiu-tsung császár megbecsülhetetlen gazdag múkincseket gyűjtött össze bronzokban, jaspisban, festményekben és kéziratokban. A roppant

* Meg kell azonban jegyeznem, hogy a boxer lázadásnak az angol, német, francia és japán csapatok által történt leverésekor a pekingi császári muzeumokban megóvott műtárgyakból, a mondott európai csapatok tisztjei mindent, a mi csak kezük ügyébe esett, elhordtak onnan.

számú bronzok közt 148 volt, melyeket Wang-fu a Shang-dynastia korából valóknak állapított meg. 1749-ben *Kien-lung* császár (az utolsó dynastiából) pompás illusztrált katalógust készítettett jeles tudósokból álló bizottság által, a melyben több új Shang-példány is jelent meg, melyeket Wang-fu nem ismert és újabbakkal bővült 1822-ben a *Kin-chi-so* című könyvben tizenkét kötetben.¹

Igen sajnálatos, hogy Kína legrégebbi történetét nem lehet támogatni oly műemlékekkel, a melyenek a régi Egyiptom multját nagyszerűen megvilágítják: mint a tiszteletünket keltő gizehi gulák, a luxori és karnaki templomok stb.

Ezek a bronzművek a Shang-dynastia korából és a Shi-kingben előforduló némely halladák főemlékei azon kor culturájának. Történeti szempontból a főforrás a *Shu-king*, azután a bambuszkönyvek, melyekben azonban a császárok száraz kronológiájánál egyéb nem foglaltatik, azután *Ssi-ma Ts'ien Shi-kije* és némely alkalmi megjegyzések, melyek a confuciusi és későbbi irodalmi művekben előfordulnak. A *Shu-king*ban előforduló és a császároknak szájába adott beszédek többnyire nyilván későbbi betoldások, a mit a Kr. e. évezredben a *Chou-dynastia* korában élt kínai litteratusok bölcselmi gondolatai árulnak el. Általában véve a kínai óriási irodalom alig foglalkozik történelemmel, inkább Confucius gondolatmenetéhez tartozó moralizáló elméletekkel, illem- és szertartási szabályokkal, vastag kötetekben, a melyek Confucius tanaiban gyökereznek.

A mi a régi kínaiak vallását illeti, a *Shu-king* feljegyzéseiből ítélve határozottan állítható, hogy a régi kínaiak monotheisták voltak.² *Shang-ti* «a legfelsőbb uralkodó» oly imádásban részesült a kínai nép részéről, mint a melyenben

¹ Ezek a bronzművek Kínában készült igen sikerült lenyomatok után a nagyobb muzeumokban és egyes nagy collectiókban megtalálhatók.

² A buddhista vallás csak a Krisztus születése utáni első fél század után kezdett terjedni Kínában az Indiából bevándorolt buddhista barátok által.

Isten, bármi elnevezés alatt, részesült az egyidejű népek bármelyikénél és közelebb állt a keresztény felfogáshoz, a régi kor bármely népénél. A vallás nem volt papok kezében, hanem az apa volt a papja a családnak, a fejedelem a saját állama¹ népének és «az ég fia» (t. i. a császár) az egész birodalomnak. A császárnak kötelességei főpap minőségében nem egyéni hitétől függtek, hanem legfontosabb részét képezték császári méltóságának. A régi kínaiak felfogását az Istenről a többi szellemek, mint a nap, hold, a csillagok, az ég és a föld mint teremtményei fölött, igen találóan írta le Legge a Shu-king alapján.²

«A név, melyet Istennek adtak «az uralkodó» és a legfelsőbb uralkodó» volt, határozottan egyéni, felsőbb-ségi és egységi értelemben, állandóan felváltva az «ég» kifejezéssel (a császárok főcíme «az ég fia» volt) a mellyel a felsőbb-ség és egység eszméje szorosan kapcsolatos, míg a személyiségé csak bizonytalanul és eszmei társulásnál fogva foglaltatott benne. A királyok Isten felhatalmazásánál fogva uralkodtak és a fejedelmek kötelessége igazságot szolgáltatni. Mindenki alája volt vetve és köteles akaratának engedelmeskedni. Az alsó népet is erkölcsi értelemmel ruházta fel, a melyre hallgatva mindig helyesen fognak cselekedni. Minden hatalom Tőle való. Ő emel fel a trónra és Ő foszt meg attól.³

«Az engedelmesség bizonyára elnyeri áldását, az engedetlent pedig eléri átka. A királyok kötelessége igazságosan és jósággal uralkodni a nép fölött, hogy az boldog és jó legyen. Példakép járjon elül mindenekben a hatóságok és az alattuk lévő sokaság előtt. Legnagyobb elérendő sikerük: hogy a nép nyugodtan végezhesse dolgát, a melyre őket erkölcsi érzésük utalja. Ha a nép rossz útra tért, Isten

¹ A kínai császárság a Hán dynastiáig számos hűbér-fejedelemségre volt feloszva.

² Shu-king; Prolegomena 103. és köv. lapokon.

³ Már a Shu-kingban előfordul, a mi sok dynastiánál és a nem rég detronizálnál is érvényesült: «Ho ming» t. i. a mandátumot, mint arra érdemtelen elvesztette.

megintí öket ítéletével, viharok, éhség és más csapásokkal. Ha konokul megmaradnak ily úton, Isten ellenük fordul, az uralmat elveszi tőlük és más, érdemesebb népre ruházza át. Chou hercege (Wu-wang császár) beszédében a kormányzatról, találó sommázatát adja a császárság történetének leegészen az ő idejéig. A nagy Yü dynastiájának megalapítója tehetséges embereket keresett ki Isten tiszteletére. De Kié (dynastiájának utolsója) útja attól eltérő volt. Kegyetlen embereket vett szolgálatába és nem volt utóda. Az uralom a sikeres Tangra (Ch'öng-tang) szállt, a ki jelesen követte Isten fényes rendeleteit. Idővel Tang trónusa Chou-sinra szállt, a ki a gonoszság maga volt, úgy hogy az Isten példásan megbüntette őt. A birodalom a Chou házra hárult, melynek fejei bebizonyították az uralkodásra való hivatottságukat, kikeresvén oly embereket, a kik alázattal szolgálgják az Istent, kinevezvén őket a nép elnökeinek és fejeinek».

Kötelessége az embereknek tisztelni és imádni az Istent, engedelmeskedvén a szívébe írt törvényeinek és áldását kérvén minden utjukra. De oly ünnepélyes és nemzeti tisztelet illette meg őt, a ki uralkodik a természetben és gondviselésben, hogy azt csak a császár végezhetette. Ez a tisztelet áldozatokból állott, vagyis inkább felajánlásból és imádságokból.

Képét nem ábrázolták, a minthogy a kínaiak soha seni gondoltak arra, hogy a «Legfőbbnek mását alkossák».

Az Isten, mint legfőbb uralkodó mellett a Shu-king szerint a Shang-dynastia és föltevés szerinti elődjei több kisebb istenséghez imádkoztak, ha úgy nevezhetjük őket. Legge a vallási élet ezen szakáról így nyilatkozik: Hogy kik a «hat tiszteltek», a kiknek Shun császár áldozatokat felajánlott, nem tudni. Imádván a hegyeket, folyókat és a szellemek séregét, azon föltevésből indulhatott ki, hogy léteznek védő szellemek, a kik örködték a természet feltünőbb tárgyai és különféle működésük fölött. Isten hatalma alatt álltak és semmit sem tehettek, a mit ő meg nem engedett és amire fel nem hatalmazta őket. De

imádásuk nem fért össze azon igazsággal, hogy Isten, a ki mindenekben cselekszik, nem tűrheti, hogy vallási tisztelet rajta kívül másnak is nyújtassék. Ez volt szülője a sokféle babonahitnek, és útját egyengette nagy részben azon pantheismusnak, mely oly nagy teret foglal el a mai kínaiak hitében. E pantheismus legkorábbi lépése azon gyakorlat volt, a mely a Chou dinasztiaival vette kezdetét Isten synonymjául használva az «ég és föld» kifejezést.

Az ősök tisztelete, mely bármely vallású kínainak fő hitágazata, bizonyára még a történelem előtti időkben vette kezdetét, mert a Shu-kingban többször fordul elő hivatkozás erre még a mesés korbéli császárok idejében. *Legge* erre vonatkozólag a többi közt mondja: «A régi kínaiaknál uralkodó volt még a vallásos tisztelet elhunyt családbeliek iránt, a mely tisztelet meg van *máig is*, megingatlanul a császároktól kezdve le a népig. A Shu-kingban Shun császár vallásügyi ministerének ez a czime: «Az ősök templomának szertartásmestere». Confucius is mondja, hogy: «A meghalt szülőknek tisztességes áldozat hozandó», mivel ez meggyezett a nemzet legrégibb korából való gyakorlattal.

«Hitők szerint az elköltözöttnek szelleme tudomással hirt leszármazottjaik ügyeiről és hatást is gyakorolhattott azokra. Fontos ügyeket közöltek is velök (házi) oltáraik előtt: a minthogy kormányzati ügyeket az ősök templomában tárgyaltak. Amikor Yau átadta a kormány ügyeit Shun-nak, a szertartás a «tökéletes ős» templomában ment végbe, és míg Yau élt, Shun minden izben, valahányszor kormányzati utjairól visszatért, ökröt áldozott fel e templomban. Ugyan így, a mikor Shun császár úgy vélekedett, hogy a kormány terheit egymaga már nem bírja el és Yüt hivta meg társul, a szertartás a «szellemi ős» templomában t. i. Shun ősének oltára előtt ment végbe. A Chou könyvek hatodik kötetében olvassuk, hogy Chou hercege imádkozván veszélyes betegségbe esett fivérének, Wu királynak * felgyó-

* A Chou fejedelmek, miután Chou-Sin a császár (ti) címet gonosz tetteivel anyyira meggyalázta, elutasították maguktól a «ti» címet és a Wang (király) címet vették fel.

gyulásáért, felajánlván, hogy fivére helyett ő haljon meg: három oltárt emelt atyjuknak, nagyatyjuknak és dédatyjuknak és imádkozék hozzájuk, mint a kiknek kötelességük örködni nagy utódjuk fölött. És a mikor *divinatio* útján megtudta, hogy a király fel fog gyógyulni, kijelentette, hogy a három királytól biztosítást nyert Wu-nak további uralkodásáról és házuknak hosszú időközön át való uralkodásáról.¹

Habár a régi kínaiaknak aligha volt tudomásuk a földöntúli életről, de terveiknek bölcsesége és kimenetele iránt (a jelen életben) nagyon tudni vágyók voltak s erre szolgált a «*divinatio*». A Chou hercegek is gyakorolták. A Chou dynastia udvartartásához mindenkor a jósek kara is tartozott. A Shan dynastiában P'an köng gyakorolta. Shun császár is tette Yü tanácsára. A jóslás eszközei a teknőcök páncélja és bizonyos nádak szárai voltak. Az előbbeniben bizonyos maró eljárás útján elért tünetekből, a másiknak pedig sajátos kezelése folytán lehetségesnek tartották megtudni az ég akaratát. Az áldozatok felajánlása² — végmegjegyzésül — fővonása volt a régi kínaiak vallási életének akár Shang-tinek, az Istennek, akár a legfőbb uralkodónak alárendelt, hogy úgy mondjuk, kisebb isteneknek, akár őseik szellemeinek ajánlták fel az áldozatokat.

A kínai népnek jövője van, sőt nagy jövő vár reá.

Biztosítják jövőjét: az ősök tisztelete, a család szaporasága (a kínai ethika szerint a minél számosabb gyermek lévén a házasság célja), a földművelés iránt való nagy előszeretete, mely mint legendáikból kitűnik, már a történelem előtti korban megkülönböztette a szomszéd vadász és nomád népektől (hunok, tunguzok stb.) és azok felett felsőbbségüket megteremtette ugyannyira, hogy egy kicsi tartományból (a mai Shensu és Kansu egy része) kiindulva fokenként kiszorította, vagy pedig assimilálta mindazon szomszéd népeket, melyek ész-

¹ A Chou fejedelmi ház a Kr. e. 249-ig, tehát 878 éven át uralkodott.

² De nem ám emberi áldozatok! — a mint az a régi görögök (Minotaurus példájára) és más régi népeknél szokásos volt. A kínai nép a cultura magvát ősidóktól kezdve magában hordozta, habár ez a cultura jellemében eltérő is volt a mienktől.

kon Ortostól a tengerig, nyugaton Turkesztánig, délen pedig Yünanig, illetőleg Tonkingig a kínai birodalmat alkotó óriási területen uralkodóvá tették a kínai népet. Hozzájárul példátlan szorgalma, munkabírása és mértékletessége. De halljuk azt a megjegyzést, hogy rossz katona. Ámde multja mutatja, hogy a kínai vitéz és harczias nép volt, hiszen még a marczona hunokat is két évezreden át sikeresen visszaverte határából. Tagadhatatlan azonban, hogy Confuciusz socialistikus tanai később petyhüdtté tették a nemzetet. Confuciusztól fogva valamennyi bölcsészük folytonosan a háborúk ellen szólaltak fel és megvetendőnek jellemezték a katonát. Példabeszédeik közé tartozik: «A jó fiú sohasem lesz katona». «A jó vasat nem használják fel szögeknek». «Tisztességes ember nem megy katonának» stb. Egy előkelő kínai Európában tett látogatása után Kien-lung császár idejében (1736—1796. Kr. után) egy barátjához intézett levelében imigy nyilatkozik a katonaságról: «A katonai testület nem egyéb gátnál belső lázadások és külbetörések ellen. A mi kormányunk felvilágosodott szemében a katonák ebek ajtóink előtt biztosságunkra, ámde távol attól, hogy vadságukat növeljük és gyilkos elvekkkel tápláljuk, szakadatlanul tompítjuk ezt, józanságra, méltányosságra és mértékletességre tanítván őket. De miután ebek, nem egyebek mint automaták, melyeket gyepión kell vezetni, adunk nekik lelket. A mi bölcsészeink azok, a kik azt teszik». stb. Miután harmadfél ezred óta ily tanokat hallanak a kínai katonák, nem lenne csoda, ha az első puskalövésre megfutamodnának. Bizonyos azonban az, hogy ha őseiknek ilyen lett volna a szellemük, Kína nem léteznék. De bizonyosak lehetünk arról, hogy az európai, amerikai államok és Japán rablótámadásai előbb-utóbb meg fogják győzni Kínát, hogy elegendő edzett és fegyelmezett hadsereg nélkül hazájuk a biztos feldarabolás elől nem fog menekülhetni. A kínai nép conservatív szelleménél fogva lassan mozog, de az európaiakkal való sűrűbb érintkezésnek meg lesz a hatása, hogy egyéb jó tulajdonságuk kifejtése mellett oly védőerőt fog megteremtteni, a mellyel sikeresen vissza fogja verni támadóit.

REMÉNYI ANTAL.

GÖRÖG TÖRTÉNETI PROBLÉMÁK.

Ama kézikönyvek között, a melyek a fiatal tudósjelöltet a tudományba bevezetni hivatják, figyelemreméltó a Gercke és Norden szerkesztésében megjelent «Einleitung in die Altertumswissenschaft», melynek a görög-római történetet is magában foglaló harmadik kötete most, 1912-ben hagyta el a sajtót. A munkát többen írták, a görög-római történetet tárgyaló részt hárman: Lehmann-Haupt, Beloch és Kornemann. Ez a rész négy fejezetből áll, mindegyik fejezet különálló egésznek alkot. Az első fejezet a görög történet a chaironeiai csatáig Lehmanntól; a második a makedon hegemonia kora Belochtól; a harmadik a római köztársaság története ugyanattól; a negyedik a római császárságé Kornemanntól. Bennünket különösen az egyes fejezetek beosztása érdekel. Alapjában véve mindegyik fejezet három részből áll. Az első részt az illető korszaknak rövid történeti áttekintése alkotja és célja ama tények alapján, a melyeket a szerző a legújabb kutatások figyelembevételével mellett bebizonyítottaknak lát, ama korszak történeti fejlődéséről képet nyújtani, melybe majd aztán később a tudósjelölt forrástanulmány alapján szerzett ismereteit beillesztheti. A második rész a források ismertetését, bírálatát és az újabb irodalom vázlatát foglalja magában. Célja a tanuló a forrásművekben található adatok megbirálásánál tekintetbe jövő körülményekre figyelmeztetni és ezáltal őt a történetnek forrástanulmányon alapuló önálló felfogására képesíteni és rászoktatni. A harmadik, legérdekesebb résznek címe: Gesichtspunkte und Probleme. Ebben a szerzők először is arról tájékoztatják röviden az olvasót, hogy véle-

ményük szerint általában minő szempontokat kell a források bírálataánál szem előtt tartani, mit szabad, illetőleg kell hitelesnek és mit hitelt nem érdemlőnek elfogadni; aztán pedig egyenként felsorolják azokat a nevezetesebb eseményeket, a melyekre vonatkozólag a felfogások eltérnek, a különféle felfogások mellett felhozott érveket, azok czáfolatait és a reájuk vonatkozó irodalmat. Ennek tulajdonképen az volna a célja, hogy a kezdő tudós arra képesítessék, hogy a különféle nézetek mellett szóló érvek latolgatása által magának ezekben a fontosabb problémákban önálló ítéletet alkosson.

A történeti problémáknak ezen elkülönített bemutatása indított engem is arra, hogy a legfontosabb görög történeti problémákat együttesen ismertessem. Míg azonban Lehmann és Beloch az egyes problémákkal szemben elfoglalt álláspontjuk igazolására, tehát a problémák megoldására helyezik a fősúlyt, úgy hogy az ő ismertetésük még nagyon emlékeztet a történeti művekhez csatolt excursusokra, a melyekben a szerzők kétes esetekben a szövegben elfoglalt álláspontjukat igazolni igyekeznek: addig én a problémákat mint olyanokat, vagyis mint problémákat akarom bemutatni. Probléma valami csak addig, míg megoldva nincsen, míg a megoldásra nézve a tudósok véleményei egymástól eltérnek. Mihelyt a tudósok megegyeznek, a kérdés megszűnik probléma lenni. A görög történet tele van problémákkal. Ezeket a problémákat rendszerint a kritika vetette fel, midőn a hagyományon alapuló és eladdig mindenki által igazaknak elfogadott adatokat meglámadta, őket megczáfolni és helyükbe más úton megállapított igazságokat léptetni igyekezett. Ez különösen a régibb, 5-ik század előtti görög történetnél van így, melyet majdnem kizárólag szóhagyományból ismerünk. A főkérdést ezeknél a problémáknál leginkább az alkotja, vajjon, a szóhagyományt képviselő mondák visszaemlékezésen alapulnak-e, avagy a költői phantasiának, vagy épen többé-kevésbé tudományos combinationnak szülöttei. A bebizonyítás itt többnyire annak kimutatására szorítkozik, hogy miképen keletkezhetett egy

monda. Vajon azt csakugyan így keletkezettnek fogadjuk-e el, vagy nem, rendszeren csak egyéniségünktől, szellemünk általános irányától függ. Ide tartoztak valamikor elsősorban az úgynevezett mythikuskor mondái, a melyekben már maguk a görögök is kételkedtek; ide tartoztak a trójai hősök-ről szóló mondák, a melyeket ők még igazaknak tartottak, de a melyekben a modern tudósok már majdnem kizárólag a phantasia termékeit vélik felismerni. Ezek már megszűntek problémáknak lenni, noha tulajdonképen sohasem czáfoltattak meg. A rationalistikus gondolkodás elsöpörte őket. Eltűntek, mint a boszorkánypörök. Helyükbe más problémák léptek. Olyan állításokhoz férközött a kétely, melyek még nem is olyan régen egészen bizonyosoknak tartattak, mint a milyen például Lykurgos törvényhozása, az élethossziglan választott és tízéves archonok uralma Athénben, a timokratia behozatala Solon által stb. Eme modern történeti problémáknak felvetése többnyire kiváló tudósok nevéhez fűződik. Szellemes érvelésük kábító hatása alatt kezdetben gyakran hajlandók vagyunk arra, hogy a problémát általuk megoldottnak, a hagyományon alapuló régebbi felfogást egyszerűen elavultnak tekintsük. Ámde a higgadság visszatértével észreveszszük, hogy ők a hagyományos adatot többnyire nem czáfolták meg, hanem csak kérdésessé, problematikussá tették; és azután rendszeren csak tőlünk függ, vajon az általuk felhozott érveket elegendőeknek tartjuk-e a hagyomány elvetésére és még inkább az annak helyébe léptetett igazság elfogadására, különösen az olyan esetekben, mikor a hagyomány elvetése után más-más tudósok más-más igazságokat léptetnek annak helyébe. Így lassanként csaknem összes eddigi ismereteink a régibb görög történetről többé-kevésbé kérdésesekké váltak és egyes történetírók már azon az állásponton vannak, hogy a görög történetet csak az 5-ik század óta ismerjük, a mióta a történetírók a korokban történt eseményeket feljegyezni kezdték.

Csakhogy a phantasia működése, a tudományos combinatio, bár szűkebb keretben, azután is működött. Hozzá-

járu, hogy a mondák nemcsak képzeletszülte mesékből, vagy tudományos combinatio alapján keletkeztek; hanem gyakran üres pletykáknak, tendenciosusan terjesztett hazugságoknak köszönhetőek létüket. Ámde minél későbbi, minél jobban ismert a kor, annál több módunk van az ellenőrzésre, bár itt is az a baj, hogy okmányok hitelességével bíró források aránylag csak csekély számban állnak rendelkezésünkre, és a görög írók nagyon is hajlandók voltak arra, hogy mindenféle pletykának, mendemondának, de különösen rágalomnak hitelt adjanak, úgy hogy az, a ki a görög történettel foglalkozik, gyakran kerül abba a helyzetbe, hogy kétségbeesetten kiáltson fel Fausttal:

«Und sehe, dass wir nichts wissen können.
Das will mir schier das Herz verbrennen.»

Minthogy így az egész görög történet tele van problémákkal, lehetetlen magunknak róla képet alkotni a nélkül, hogy a problémákkal szemben állást foglaljunk. Ezért kell velük megismerkednünk. Nemcsak a tudósnak van erre szüksége, hanem a tanárnak is, mert neki is tudnia kell, mennyire igaz az, a mit tanít. Még pedig tanácsos a problémákkal tisztába jönni, még mielőtt nézeteink a görög történet általános fejlődésére vonatkozólag megállapodást nyertek, mert különben elfogultan járunk el és hajlandók vagyunk egyszerűen a mi nézetünkkel egyező felfogást bebizonyítottak elfogadni; a helyett, hogy az érvek hatása alatt elfogadott felfogást tegyük a görög történet fejlődéséről alkotott általános nézetünknek kiindulási pontjává. Azt persze sohasem szabad elfelejtenünk, hogy a problémák megoldásai többé-kevésbé ephemer értékűek és a problematikus adatok biztos kiindulási pontokul nem szolgálhatnak azokra építendő teoriáknak.

A problémák megismerése azonban nemcsak szükséges, hanem élvezetes is. Igaz, hogy az élvezetek legnagyobbika az, ha magunk figyelünk meg valamit, a mit előttünk senki sem vett észre, ha olyan következtetést vonhatunk, milyent előttünk senki sem vont; ámde

a felfedezés feletti örömnél önzetlenebb, tiszta érzetét az is felkelti, ha megtudjuk, hogy más valaki miképpen jutott valami új megfigyeléshez, vagy következtetéshez. A legnagyobb, a meglepetéssel járó élvezetet leginkább azoknak megfigyelései idézik elő, a kik az egyes problémákat felvetették. Az élelműségnek, a szellemességnek valóságos csodái ezek, úgy hogy a velük való foglalkozás gyönyörűsége gyakran elfelejteti velünk, hogy az eredmény többnyire csak csekély, miként az épülő házhoz köveket hordó munkásnál is többre becsüljük azt, a ki az olympiai versenyeken egy koszorúért megbirkózik ellenfelével.

Ezt az örömet, a melyet nekem a problémák felvetésével és megoldásával foglalkozó munkák elolvasása okozott, akarom én a problémák ismertetésével másoknak is megszerezni. Nem az összes problémákat akarom bemutatni, hanem csak a legfontosabbakat és legérdekesebbeket. Azokat sem akarom egész terjedelmükben ismertetni, hanem azokra a munkákra szorítkozom, a melyek a problémákat felvetették, vagy pedig legalaposabban, legszellemebben tárgyalták. A fősúlyt pedig elsősorban annak a gondolatmenetnek ismertetésére fektetem, mely a probléma felvetéséhez vezetett. Így nemcsak a problémákkal ismerkedik meg az olvasó, nemcsak a velük való foglalkozás örömeiben részesül, hanem megismerkedik a legnagyobb történetkutatók gondolkodásának legszebb productumaival is. Velük szemben aztán bemutatom a velük ellentétes felfogás főképviseleinek véleményét, vagy pedig a magam megjegyzéseivel kívánom megmutatni, hogy csak problémákkal van dolgunk. Így az olvasó képes lesz az érvek latolgatása után állást foglalni, esetleg megfigyeléseket is eszközölni és azok nyomán önálló felfogáshoz jutni. Egy problémát én is vetettem fel, t. i. azt, hogy a Kleisthenes alkotmányáról szóló részlet az Athenaión Politeiában betoldás. A kritikát, az ellenkezőnek bizonyítását, természetesen ebben az esetben másokra kell bíznom.

1. A pelasg kérdés.

Míg régebben általában azt hitték, hogy Hellasban a hellének előtt pelasgok laktak, és csak a pelasgok nemzetiségére vonatkozólag tértek el a vélemények: addig Meyer Eduard a pelasgokról írt, nagy tudománnyal és éleselműséggel készült, 1892-ben a «Forschungen zur alten Geschichte» első kötetében megjelent alapvető tanulmányában¹ azt igyekezett kimutatni, hogy a pelasgokról, mint a hellének elődjeiről szóló adatok, minthogy csak téves combinatio által keletkeztek, hitelt nem érdemelnek, és hogy a pelasgok népe tulajdonképen csak egy valószínűleg Epeirosból Thessaliába került és az ottani Pelasgiotisban megtelepedett apró görög néptörzs volt, a melyet a dór vándorlás idejében a thessalok legyőztek, penestekké tettek, míg egy részük a thessalok elől Krétára menekült, hol aztán más görög törzsekbe beleolvadt. Mivelhogy pedig minden a pelasgokra vonatkozó theoriánál fontosabb megtudni, vajon igaz-e az, hogy ők a hellének elődjei voltak Hellasban: mindenkinek, mielőtt Hellas őslakosságára vonatkozólag véleményt akar magának alkotni, tisztában kell lennie azzal, hogy minő álláspontot foglaljon el Meyernek ezen alaposan megokolt véleményével szemben.

Meyer mindenekelőtt azt vizsgálja, a mit a pelasgoknak attikai és lemnosi tartózkodásáról tudunk. Ismeretes Herodotosnak az a meséje,² mely szerint az athéniak közé, mikor ők már hellének voltak, pelasgok telepedtek le, a kik nekik a várfalat építették és ezért engedélyt kaptak arra, hogy a Hymettos lejtőin letelepedjenek, de később Attikából kiűzettek, Hekataios szerint azért, mert az athéniak tőlük a nekik átengedett területet megirigyelték, az

¹ Meyer ezt a tanulmányt 1888-ban írta és belőle az első fejezet, a mely az attikai és lemnosi pelasgokról szól, a «Philologus» cz. folyóiratnak 1889-iki évfolyamában jelent meg; de megjegyzi, hogy ezt a felfogását már 1879/80 óta vallotta.

² Hdt. II. 51.

athéniak állítása szerint ellenben azért, mert az athéniak leányain, midőn az Enneakrunosból vizet merítettek, erőszakot követtek el. Meyer szerint az, a mit Herodotos az athéniak véleményének mond, alaptalan mese, a melyet az athéniak azért gondoltak ki, hogy a Hekataiosnál említett irigység vádját magukról elhárítsák. A mit pedig maga Hekataios a pelasgoknak attikai tartózkodásáról mesél, combinatio, melynek egyedüli alapja az athéni várfal neve, a mely ahhoz a feltevéshez vezetett, hogy azt pelasgok építették, a kiket, minthogy történeti időben Attikában nem voltak, onnan ismét eltávolíttatni kellett. A combinatio pedig egészen téves, mert téves az alap, melyből kiindult. Az athéni várfalat t. i. nem Pelasgikonnak, hanem Pelargikonnak, gólyafészeknek, nevezték, úgy hogy későbbi írók kénytelenek voltak ahhoz a magyarázathoz fordulni, hogy a pelasgokat gyakori vándorlásaik miatt gólyáknak hívták.¹ A pelasgoknak attikai tartózkodásáról szóló mese tehát egészen hibás combinatió alapol.

De combinatio a lemnoszi tartózkodásukról szóló mese is. Ennek a mesének történeti alapja az, hogy mikor az athéniak a Kr. e. 6-ik század végén Miltiades vezérlete alatt Lemnost elfoglalták, a szigetnek régibb, nem görög eredetű lakóit kiűzték. Már most Thukydidesből kitűnik, hogy Lemnosnak ez őslakóit tyrseneknek hívták.² Csak-hogy Herodotos nem nevezhette őket tyrseneknek, mert ő így nevezi az etruszkokat, a kik pedig az ő véleménye szerint nem Lemnosról, hanem Lydiából származtak és a lydiaiak testvérnépe voltak. Ezért jött neki, vagy valamelyik elődjének kapóra a pelasg név, mert így egyuttal azt is megmagyarázhatta, hogy hova lettek az attikai pelasgok kiűzetésük után, sőt még azt is megmagyarázhatta, hogy mi történt a minyaiakkal, a kik a monda szerint az argonauták idejében Lemnoson laktak, tudniillik azt mondhatta, hogy az Attikából Lemnosra került pelasgok ép

¹ Strabo, V. 2., 4.

² Thuk. IV. 109.

úgy üzték ki onnan a minyaiakat, mint később őket az athéniak, és így az athéniak eljárása csak megtorlása volt a minyaiakon elkövetett jogtalanságnak. Ez a kombináción alapuló monda az említett okoknál fogva általában hitelre talált. Minthogy azonban más írók, miként Thukydides, úgy tudták, hogy azokat, kiket az athéniak Lemnosról kikergettek, tyrseneknek hívták, úgy segítettek magukon, hogy ezeket a tyrseneket pelasg néptörzsszé tették.

Ámde Herodotos még másutt is talált pelasgokat, még pedig ebben az esetben nyelvi megfigyelés alapján. A Lemnosról küldözött pelasgok ugyanis Herodotos szerint a Kyzikos környékén fekvő Plakiában és Skylakeben és más helyeken telepedtek le. Már most Herodotos azt észlelte, hogy Plakia lakói azonos nyelven beszéltek a tyrsenek feletti Kreston lakóival, és azért a krestoniakat is pelasgoknak tekintette és őket a pelasgok ősi fészkeiből, Thessaliából, származtatta.¹ Mivelhogy Herodotos a tyrsenek alatt mindenütt az etruskokat érti, Meyer szerint Kreston Krontonra javítandó ki és alatta az etrusiai Cortona értendő. Minthogy Herodotos így a cortonaiakat pelasgoknak, az etruskokat ellenben lydiaiaknak tartotta, szerinte a cortonaiak nem lehettek etruskok. Ebben persze tévedt. A cortonaiak mindenesetre etruskok voltak. Ezt a tévedését Hellanikos helyreigazította, a ki épen ezért az etruskok lydiai származását elvetette és hennök a hellének elől Thessaliából Itáliába menekült pelasgok utódjait látta.² Ez a felfogás aztán bizonyos mértékben a legújabb korig tartotta magát. Meyer szerint a kombinációnak alapjául szolgáló az a megfigyelés, hogy a cortonaiak a plakiaikkal azonos nyelven beszéltek, valószínűleg helyes volt és így alighanem igaz az is, hogy a régi lemnsiak etruskok voltak, a mit egy Lemnoson újabban talált felirat is megerősíteni látszik, és a mit az a körülmény is mutat, hogy a görögök ezeket a régi lemnsiakat ép úgy, mint az etrus-

¹ Hdt. I. 57.

² Dion Hal. I. 28.

kokat tyrseneknek hívták, sőt a régi egyiptomi feliratokon is előfordul egy turusa nevű, valószínűleg az Aegaei-tenger környékén lakó kalóznép. Ámde ezeknek a tyrseneknek azonosítása a pelasgokkal helytelen, mert ez már csakis téves combinatió alapul, t. i. azon, hogy a régi lemnsiak pelasgok voltak.

Hasonló combinatio útján jutottak a görögök ahhoz is, hogy Kisászsiában pelasgokat keressenek. A combinatiónak kiindulási pontjául szolgált az Ilias. Ebben ugyanis az úgynevezett Patrokleia szerzőjétől származó 17-ik énekben a trójaiak szövetségesei között szerepel Hippothoos «*Λήθοιο Πελασγῶν φαιδῖμος υἱός*», a ki «*τῆλ' ἀπὸ Λαρίσης ἐριβώλακος*» esik el Patroklos teteménél.* Ennek a Hippothoosnak hazáját a Patrokleia szerzője bizonyára a thessaliai Pelasgiotisban képzelte, melynek főhelye Larisa volt, mert egyedül erre illik igazán a «*τῆλ' ἀπὸ Λαρίσης ἐριβώλακος*» kifejezés. Csakhogy a későbbi görögök nem tudták elképzelni azt, hogy egy Thessaliában lakó nép a trójaiak mellett harczolt és ezért Kisászsiában keresték azt a Larisát, a melyből Hippothoos származott. Minthogy pedig Kisászsiában három Larisa nevű helyet is találtak, Hippothoos hazáját hol az egyikkel, hol a másikkal azonosították. Már ez a körülmény is mutatja, hogy itt csak combinatióval van dolgunk. Az Ilias költői az egyes törzsek lakóhelyeire tekintettel nem voltak. A trójaiak mellett harczoltak kikonok és paionok, harczolhattak tehát thessaliai pelasgok is. Sőt lehetséges, hogy a Patrokleia szerzője szándékosan azért tette őket a trójaiak szövetségeseivé, hogy az ellentétet köztük és a hellén thessalok között, a kik őket később leigázták, feltüntesse. A pelasgoknak kisászsiai tartózkodása tehát combinatió alapul. Különböen lehetséges, bár nem bizonyos, hogy már a Patrokleianál fiatalabb hajókatalogus (a 2-ik ének) és Doloneia (a 10-ik ének) is Kisászsiában kereste Hippothoos hazáját, mert a hajókatalogus a thessaliai Pelasgiotist, melyet «*Ἄρορος Πελασγικόν*»-nak nevez, Phthiával és

* P. 280. s k.

Hellással együtt Achilleus birodalmához tartozónak mondja,* de még ebben az esetben is csak az tűnnék ki, hogy már az Ilias későbbi részeinek költői is téves kombinációkra vetemedtek.

Ép úgy, mint a kisázsiai, az arkadiai és argosi pelasgokról szóló adatok is combinatio által keletkeztek. E combinatiók alapja a genealogiai költészet, a mely e tartományok ősi királyainak jegyzékeit és családfáit megteremtette és azokba önkényesen felvette Pelasgos alakját. A görögök-nél ugyanis szokásban volt minden néptörzsnek egy eponymostól származtatni, a kit egyszersmind az illető törzs első uralkodójának tekintettek. Ezért mondták, hogy a thessaliai pelasgok őse és első uralkodója Pelasgos volt. Minthogy már most a helléneknek tekintett thessalok csak később vándoroltak be Thessaliába és vetették alá a pelasgokat, olyan népről meg, a mely a pelasgok előtt Thessaliában lakott, nem tudtak: a pelasgokat autochthonoknak tartották. Ennek alapján látták aztán a genealogusok Pelasgosban a thessaliai Pelasgiotistól függetlenül is a legrégebb uralkodót, az ősemet, a föld szülöttét és mint ilyent illesztették be az arkadiai és argosi királyok jegyzékeibe.

Az arkadiai családfába Pelasgos alakját Hesiodos vezette be, a ki belőle Lykaon atyját csinálta. Lykaon fiai voltak aztán szerinte az egyes arkadiai városok eponymosai. Hogy itt nem lehet arról szó, mint hogyha az arkadiaiak valami Pelasgos nevű urakodóra emlékeztek volna, az nyilván kitűnik Lykaon alakjának keletkezéséből és abból, hogy miképen és miért lett Lykaon az arkadiaiak ősevé. Lykaon eredetileg azonos volt Zeus Lykaiossal, a kit egész Arkadiában tiszteltek, a kinek tiszteletére az «*ἀρχαία Λύκαια*»-nak nevezett ünnepi játékokat tartották és a kinek időnként emberáldozatot mutattak be. Régebben őt valószínűleg farkas alakjában képzelték és így keletkezett az a hit, hogy az, a ki az áldozat beleiből eszik, farkassá lesz azaz magával az istenséggel egyesül. Mikor aztán az istenekről tisztultabb

* B. 681. s k.

fogalmak keletkeztek, Zeus melléknevéből emberi alak lett, Lykaon alakja, a ki Zeus tiszteletére az ünnepi játékokat és az emberi áldozattal járó istentiszteletet alapította. Zeus Lykaios alakját azonban még más értelemben is fogták fel. A «λύκος» (= lupus) és a később kiveszett «λοζη» (= lux) szavak hasonlósága miatt Zeus Lykaiost a világosság istenének is tartották. Mint ilyennek pedig gyermekei voltak az éj és a csillagok. Ezért van Lykaonnak is kezdetben számtalan, később ötvenben korlátolt számú gyermeke, köztük a legidősebbik Νύκτιμος. Eleinte a többi gyermekek, a kik a csillagokat képviselték, névtelenek voltak és ép ez a névtelenségük készítette a genealogusokat arra, hogy nekik az arkadiai városok neveit adják és bennök azok eponymosait lássák. Ez természetesen aránylag késő időben történt, mikor az arkadiaiak már összetartozásuk tudatára jutottak és egy közös ősnek szükségét érezték. Ekkor aztán Lykaonnak emberi atyát is kellett szereznie Hesiodosznak és erre a szerepre legalkalmasabbnak találta az ősembert, Pelasgost. Így került Pelasgos Arkadiába, melyhez eleinte semmi köze sem volt. Hogy Thessaliából került ide, azt az a körülmény mutatja, hogy a genealogiai költészetben, hol az ő feleségeként, hol fiának, Lykaonnak, feleségeként Meliboia szerepel; Meliboia pedig a thessaliali Magnesia főhelye.

Az argosi mondában Pelasgos alakja kezdetben még épen csupán töltelékként szerepelt és csak később kapcsolódott össze az uralkodók családfájával. Argos régi lakóit Meyer véleménye szerint danaoknak hívták, a mit szerinte az egyiptomi emlékeken előforduló danauna nevű néptörzs igazol. Ezen nép eponymosa Danaos, a monda szerint Zeus és Io gyermeke. Io valószínűleg eredetileg ép úgy azonos volt Hera βοῶπις-szal, mint Lykaon Zeus Lykaiossal. Később Hera papnőjévé lett, a kibe Zeus beleszeretett és a kit, hogy Hera üldözései elől megmentse, tehénne változtatott. Danaos leányai voltak a Danaidák, a kik kériüket meggyilkolták. Csak Hypermnestra kimélte meg az övét, Lynkeust és tőlük származtak Argos uralkodói. Mikor aztán az argo-

siak az egyiptomi vallással, nevezetesen Isissel és az Apis bikával megismerkedtek és Isisben Iot felfedezni vélték, azt a mesét találták ki, hogy Io mint tehén Herától üldözve Egyiptomba menekült és itt Zeustól gyermeket szült, Epaphost. A családfa is bővült, a mennyiben Danaos csak Epaphosnak dédunokájaként szerepelt, az ő testvérévé pedig Aigyptos, az egyiptomiak eponymosa lett. Kettejük atyja Belos volt, Libyének, Epaphos leányának fia. A Danaidák-ról szóló monda pedig most annak megmagyarázására szolgált, hogy miképen került Danaos Egyiptomból Argosba. Ezért a Danaidák kérésiben Aigyptos fiait látták, a kiknek üldözése előtt a Danaidák atyjukkal együtt Argosba menekültek, hol az őket követő kéréiket megölték, csak Lynkeus menekült meg, a kitől az argosi uralkodók származtak. Így adta elő a mondát a *Δαναΐς* epos, a mely alapját képezi Aischylos trilogiájának. Csakhogy azalatt, míg Danaos és elődjei Egyiptomban időztek, Argosnak uralkodókra volt szüksége. Erre szolgált a *Δαναΐς* költőjének Apis és Pelasgos alakja. Apis voltaképen Peloponnesos eponymosa. Az Iliasban ugyanis Peloponnesos kétszer távoli földnek, «*ἄπειρα γῆ*»-nek neveztetik és ebből azt következtették, hogy a Peloponnesosnak régi neve *Ἀπείρα* volt, eponymosának neve meg Apis. Pelasgos meg azért került Argosba, mert tévedésből az Iliasban megemlített *Ἄργος Πελασγικόν*-t, a mely a thessaliali síkságot jelentette, a peloponnesosi Argossal azonosították. Minthogy pedig Pelasgost a föld szülöttének tekintették, atyjává Palaichthont tették. Így meg volt a három generatio, a melynek idejében Io utódjai Egyiptomban időztek. Epaphos kortársa volt Apis, Libyeé Palaichthon, Belosé Pelasgos. A «*Δαναΐς*» epostól eltérő genealogiát tartalmazott a «*Φορωνίς*» epos. Szerinte a legrégebb ember Inachos folyónak fia, Phoroneus, kinek nevét az argosi *ἄστὺ Φορωνικόν* őrizte meg. Az ő leánya volt Niobe, ennek fia Zeustól Argos. Argos fia Peiras vagy Peiren, a ki Tirynsben körtefából faragta az első Hera-szobrot; az ő leánya Hera papnője, Kallithoe. Hesiodos a «*Δαναΐς*» genealogiáját a «*Φορωνίς*»-ével összekombinálta, úgy hogy ez

utóbbiba Kallithoe helyébe Iot tette és aztán úgy folytatta, mint a «*Δαναΐς*». Pelasgos Hesiodosnál még kívül esett az argosi dynastia családfáján. Akusilaos aztán abba beleillesztette, még pedig úgy, hogy őt Argos testvérévé tette. Hellenikos ellenben Io atyjává Peiren helyett Iasost tette, ennek testvérévé pedig Pelasgost. Atyjukat Hellenikos szerint Triopasnak hívták, a kitől Pelasgos az argosi Larisat kapja, melyet «*Πελασγικὸν Ἄργος*»-nak nevez, Iasos pedig Elist, melyet ezért «*Ἰασὸν Ἄργος*»-nak hívnak.

Mikor aztán az arkadiai és argosi uralkodók között is egy Pelasgos nevű szerepelt, könnyen terjedhetett el a hit, hogy ott is pelasgok laktak. Így alakult ki a hit a pelasgoknak hajdani elterjedéséről. Midőn aztán az a felfogás keletkezett, hogy a hellének Hellentől, Doros, Jon és Xuthos atyjától származtak, a pelasgokban Hellennek Hellen fellépte előtti lakosságát látták. Csak arra nézve tértek el a vélemények, vajon a pelasgok görögök voltak-e vagy nem. A közfelfogás őket görögöknek tekintette, a történetírók, köztük Herodotos, következetesebben barbaroknak. Herodotos barbárságuk bizonyítékául felhozta a lemmosi tyrsenek nyelvét, a kiket ő, a mint láttuk, hamisan a pelasgokkal azonosított. Hellenikos aztán a mondák egyesítése által a pelasgok történetét is megszerkeszteni tudta. Kiindulási pontul szolgált neki a thessaliali Pelasgosnak általa készített nemzetségfája, a melynek értelmében Pelasgos dédunokája Teutamides volt, a kinek fia, Nanas, a hellének elől Etruriába menekült. Már most Hellenikos azt olvasta, hogy Akrisios, Lynkeus dédunokája, Perseus elől Teutamideshez menekült és ebből azt következtette, hogy a thessaliali Pelasgos Lynkeusnak kortársa volt. Ebből viszont természetesen az következett, hogy a peloponnesosi Pelasgos, a kit ő, a mint láttuk, Iasos testvérének tartott, sokkal előbb élt, vagyis hogy a pelasgok kezdetben a Peloponnesosban laktak, innen később egy részük a thessaliali Pelasgos idejében Thessaliába és innen Nanas vezérlete alatt Etruriába vándorolt.

Meyer szerint tehát mindaz, a mit a görögök a pelas-

gokról, az ő előfordulásukról és történetükről meséltek, combinatióan alapul. Bizonyos csak a pelasgok előfordulása Thessaliában, a róluk elnevezett Pelasgiotisban, hol egykor önállóak voltak, de később a thessalok által legyőzettek. Ezek a thessaliai pelasgok pedig görögök voltak, mert az Ilias szerint ugyanahhoz a Zeushoz imádkoztak, a kihez Achilleus is főházkodott. Minthogy pedig ez a Zeus a dodonai Zeus volt, lehetséges, hogy ők valamikor nagyon régen Epeirosból kerültek Thessaliába. Leigázásuk után egy részük valószínűleg Krétára vándorolt ki, a hol őket az Odysseianak egyik legrégebbi része * megemlíti.

Meyer mindenesetre megmutatta, hogy a pelasgokról szóló hírek így, combinatio által, keletkezettek, sőt bizonyára legalább részben keletkeztek is. Ámde ahhoz, hogy a pelasgokról szóló összes hírek ilyen combinatiókra vezetendők vissza, hogy a görögök csakis ilyen combinatiók révén jutottak arra a meggyőződésre, hogy a hol ők laktak, előtük pelasgok tanyáztak, még mindig kétség fér. Beloch újabban azt hiszi, hogy a pelasgok törzse azonos a véleménye szerint a görögökhöz tartozó paionok egyik törzsével, a pelagonokkal, hogy eme pelagonok egy része Thessaliába került és innen népesítette be Hellast, úgy hogy a pelasg név a Hellasban megtelepedett görögök ősi neve volt, a mely később az együvé'artozás érzetének csökkenése folytán feledésbe ment és csak az egyik thessaliai törzsnél maradt elevenen. Belochnak ez elmélete lehetővé teszi azt, hogy a pelasgok elterjedéséről szóló hírek mégis részben visszaemlékezésen alapulnak és hogy a mondának igaza van, midőn a pelasg névben a görögöknek a dórok fellépte előtti nevét látja. Ebben az esetben Meyer tanulmányának positiv eredménye csak az volna, hogy a pelasgoknak barbárságáról szóló elméletét megczáfolta.

* Z. 177.

2. A dór vándorlásról.

Míg a pelasg kérdés Meyer nevéhez fűződik, addig a dór vándorlása Belochéhoz. Meyernek könnyebb volt a helyzete. Pelasg kérdés már előtte is létezett, mert a pelasgok nemzetiségére vonatkozólag a vélemények eltértek. Beloch ellenben az egész közvéleménnyel találta magát szemben, midőn a régibb görög történetnek általánosan elfogadott, biztosnak tartott adatát, a dór vándorlásról szólót, megbolygatta. Beloch a dór vándorlás kérdését kétszer tárgyalta, először 1890-ben,¹ másodszor 1897-ben.² Negatív tekintetben mind a két tanulmányában ugyanarra ez eredményre jut. Mindaz, a mit a görögök a dór vándorlásról és az ezzel összefüggő egyéb vándorlásokról meséltek, nem visszaemlékezésen, hanem téves combination alapul. A homerosi költemények által vázolt mykenæi korszakban Hellas egyes részeiben ugyanazok a görög törzsek laktak, mint a historiai korban. A mykenæi korszak után nagyobb-mérvű vándorlások Hellas területén nem voltak. Positiv tekintetben azonban e két tanulmányban elfoglalt álláspontja lényegesen eltér egymástól. Míg első tanulmányában még kétségbe vonja mindama jelenségek bizonyító erejét, a melyeket a dór vándorlás következményeiként annak megtörténte mellett felhoztak; addig második tanulmányában azokét, a melyek a dór vándorlás megtörténtét általában igazolni látszanak, elfogadja és csak azokét vonja kétségbe a melyek a mellett szólnak, hogy a vándorlás a mykenæi korszak után történt. Az első tanulmányában kifejtett fel fogás alapján írta meg a régibb görög történetet «*Griechische Geschichte*» cz. műve első kötetének 1893-ban megjelent első kiadásában, melyben a dór vándorlástól teljesen

¹ Die Dorische Wanderung. Rhein. Museum. NF. 45-ik kötet, 555—598. l., hasonlóan a «*Griechische Geschichte*» 1. kötetének 1893. évben megjelent első kiadásában, a «Die conventionelle Urgeschichte» cz. fejezetben.

² A «Zur griechischen Vorgeschichte» cz. tanulmányban, a «*Historische Zeitschrift*» 79-ik kötetében.

mellőzi; újabb felfogása alapján készült eme kötetnek imént megjelent második kiadása, a melyben a dór vándorlásnak és a vele összefüggő egyéb vándorlásoknak történetét nagyjában úgy mondja el, mint a hagyomány nyomán induló történetírók, de azzal a lényeges különbséggel, hogy e vándorlásokat a mykenaei korszak elé teszi. Álláspontjáról a legjobb képet úgy alkothatjuk magunknak, hogyha mindkét felfogását külön-külön megismerjük, de a második felfogás megismerésénél csak azokra a pontokra szorítkozunk, a melyekben az az elsőtől eltér.

Mint már említettem, Beloch már első tanulmányában abból indult ki, hogy mindaz, a mit a görögök vándorlásaikról meséltek, combinatió alapul. E combinatio alapja az, hogy a homerosi költemények tanúsága szerint a trójai háború korában Hellas nagyobb részében más nevű törzsek laktak, mint történeti időkben és a görögök ebből azt következtették, hogy az utóbbi görög törzsek csak a trójai háború után kerültek későbbi lakóhelyükre. Beloch ezzel szemben azt állítja, hogy a homerosi költeményekben vázolt időben Hellasban ugyanazok a törzsek laktak, mint történeti időben; ámde ezek a törzsek akkoriban még törzsi összetartozásukat nem érezték és ezért törzsneveket nem használtak; a történeti időben divatos törzsnevek későbbi eredetűek, illetőleg csak később alkalmaztattak az illető törzsekre. Azok a nevek, a melyek Homerosnál előfordulnak, nem törzsnevek, hanem vagy csak egyes apró kantonok nevei, vagy pedig költői és mythologiai nevek. A trójai háború után vándorlások egyáltalán nem voltak; azelőtt lehettek ugyan olyanok, de azokra a görögök nem emlékezhetek.

Hogy a vándorlásokról szóló mondák nem visszaemlékezésen, hanem combinatió alapulnak, azt mutatja e mondák jellege, a mely keletkezésük módját, a nekik alapul szolgáló combinatiót világosan feltünteti. Így van ez mindjárt a dór vándorlással. Homeros a Peloponnesoson nem ismer dórokat, hanem szerinte pl. Argolisban achaiok laktak. Ebből egyszerűen azt következtették, hogy a dórok a trójai háború után kerültek a Peloponnesosra, nevezetesen

Argolisba, a honnan az achaiokat kiszorították. De mi történt az Argolisból kiszorult achaiokkal? A felelet természetesen úgy hangzott, hogy ők a történeti időben Achaianak nevezett tartományba vándoroltak. Itt kapóra jött, hogy Homeros ezt a vidéket még nem nevezi Achaianak, hanem egyszerűen Aigialosnak, partvidéknek. De most az a kérdés támadt, hogy kik laktak Achaiában az achaiok előtt. Erre azt felelték, hogy az achaiok elődjei az ionok voltak. Alapul az szolgált, hogy az ázsiai Ioniában ép úgy, mint Achaiában 12 város volt, hogy az ázsiai ionok szövetségének középpontját Poseidon Helikoniosnak mykaei temploma alkotta, a Helikonios melléknév pedig az achaiiai Helikere emlékeztetett, a hol ugyancsak híres Poseidon templom volt. Ezért azt állították, hogy az achaiok által Achaiából kiűzött ionok Kisáziába vándoroltak és ott Ioniát alapították. Maguk a dórok természetesen csak Középhellásból kerülhettek a Peloponnesosra. Ott pedig csakugyan volt egy Doris nevű tartomány, melyet tehát a dór törzs bölcsőjének tekintettek. Ezt természetesen csak a homonymia miatt állították. Ugyanezen az alapon mondták, hogy a kyprosi Salamist Salamis szigetéről, az ioniai Phokaiat Phokisból, az italiai Pisat az Alpheios-völgyi Pisaból, az iberiai Saguntumot (Zakanthe) Zakynthos szigetéről alapították, a mi nyilvánvaló absurdum. A névhasonlóság tehát nem bizonyítéka, hanem csak alapja a combinationak. Hogy egy, a kis Dorisból kikerült nép Peloponnesos nagyobb részét elfoglalhatta és benépesíthette volna, lehetetlennek látszik. Még inkább annak tűnik fel, ha meggondoljuk, hogy a homerosi költemények és a mykenaei leletek tanúsága szerint Peloponnesos lakói a trójai háború korában nehéz fegyverzetben harcoltak, hatalmas váraik voltak, ellenben a Doris szomszédságában lakó lokrok és így valószínűleg még inkább a tengertől elzárt dorisiak könnyű fegyverzetben vonultak háborúba, úgy hogy kizártnak tekinthető az, hogy ők a sokkal számosabb és jobb fegyverzetű régi lakókat legyőzhették, váraikat elfoglalhatták volna. Igaz, hogy Homeros szerint Argolisban achaiok laktak. De ebből nem

szabad azt következtetni, hogy az argolisiak magukat valamikor achaióknak hívták. Ők ezt sohasem tették. Csak a költők nevezték őket achaióknak, még pedig azért, mert Agamemnon volt a fejedelmük. Agamemnon monda alak s őt régebben ép úgy, mint Achilleust thessaliai uralkodónak tartották. Országá Achaia Phthiotis volt, ezért alattvalói az achaiók. Mikor aztán Argolis tekintélyben és hatalomban túlszárnyalta Thessaliát, a költők a leghatalmasabb görög uralkodónak székhelyét természetesen ide tették át és vele tették át népét is. A későbbi dór tartományok lakói közös nevet akkor még egyáltalában nem ismertek, hanem az egyes kantonokról nevezték el magukat. Eredetileg dóroknak csak a kisázsiai, úgynevezett dór gyarmatok lakói nevezték magukat. Itt kezdetben a név egy sacralis jellegű szövetség tagjait jelölte, a mely szövetségnek középpontja Apollo Triopiosnak Knidos melletti temploma volt. A törzsi összetartozás érzetének felébredésével a név törzsnévvé lett. Minthogy pedig ezek a gyarmatok Argolisból származtak, Argolis lakóira is alkalmazták ezt a nevet és innen ragadt át aztán később ez az elnevezés a Peloponnesosnak többi dór államára. Ép így vagyunk az ionokkal. Ezen a néven is egy eredetileg sacralis jellegű szövetség tagjait jelölték, a mely szövetségnek középpontja Poseidon Helikoniosnak mykalei temploma volt, később a név törzsnévvé lett és minthogy a kisázsiai ionok Attikából és Euboiából származtak, Attika és Euboiá lakóit is ionoknak tartották, ép így az ugyanonnan gyarmatosított szigetek lakóit. Ugyanez áll az aiolokról.

A dór vándorlás mondájával aztán összekapcsolták a Herakleidák visszatéréséről szóló mondát. Ez a monda is combinatióból keletkezett. A combinatio alapja az, hogy a történeti idők argosi és spártai uralkodóit Heraklestől származtatták, a homerosi költeményekben szereplő fejedelmeket nem. Ebből azt következtették, hogy Heraklest a tróntól megfosztották, ő száműzetésben halt meg, de utódjainak sikerült a dórok segítségével a trónt visszafoglalni. Így kombinálva fordul elő a monda először Tyrtaios-

nál és az Aigimios eposban. Hogy mindez csak combinatio, azt már az a körülmény is mutatja, hogy úgy Argosban, mint Spártában az uralkodó családok csak mesterségesen vannak Herakleshez fűzve. Az argosi uralkodók Temenostól származtatták magukat. Temenosnak meg eredetileg semmi köze sem volt Herakleshez, a miről a nyilvánvalóan argosi eredetű arkadiai monda tanuskodik, melyben Temenos hol Pelasgosnak, hol Phoroneus testvérének, Phegeusnak, fiaként szerepel. A spártai uralkodóházak nevei meg azt mutatják, hogy Aristodemosnak és fiainak, Eurysthenesnek és Proklesnek, nevei csak utólagosan kerültek a családfák élére.

A mi a dór vándorlásra nézve áll, az áll a vele kapcsolatban álló egyéb vándorlásokról is. Homeros nem nevezi meg az elisieket, hanem epeiekről szól, tehát az elisiek bevándorlók. Az elisi királyi család Oxylostól származtatta magát. Oxylost Aitoliában herosként tisztelték, tehát az elisiek Aitoliából kerültek Peloponnesosba. Mások viszont ugyanazért azt állították, hogy az aitoliaiak származtak Elisből. Később ezt a két mondát egyesítették és azt mesélték, hogy az elisiek előbb Aitoliába vándoroltak és onnan tíz nemzedék múlva hazájukba visszatértek. A valóságban az elisiek csak Homeros után kezdték magukat így nevezni, még pedig a tartományról, a melyben laktak, épen azért, mert törzsnevük nem volt. Az epeiek meg Epeion triphyliai városnak lakói, a kikről Homeros a környékbelieket is elnevezi. Ép így van ez a thessalok és boiotok vándorlásával is. A thessalokat azért vándoroltatták be nyugatról. Epeiroshól, mert a tőlük délre lakó népeket Homeros megnevezi, tőlük északra pedig barbarok laktak. Hozzájárulhatott a dodonai Zeusnek tisztelete Thessaliában. Arra a kérdésre, hogy mi történt Thessalia régi lakóival, egyesek azt felelték, hogy belőlük lettek a penestek, míg mások azt mondták, hogy kiűzettek. Azok, a kik az utóbbi állították, a Thessaliában és Boiotiában előforduló névhasznosságokból azt következtették, hogy Thessalia kiűzött lakói Boiotiában telepedtek le, a hol a homerosi korban Thebaiban kadmeiek, Orchomenosban minyaiak laktak.

Mint hogy azonban Homeros Boiotiában boiotokat is ismer, ebből egyesek azt következtették, hogy a boiotoknak egyik része már a trójai háború előtt került Boiotiába, míg mások azt állították, hogy a boiotok eredetileg Boiotiában laktak, de egyik részüket a kadmeiek és minyaiak Thessaliába üzték, a honnan a trójai háború után a thessaloktól kiűzetvén, hazájukba visszatértek. A monda absurdum, mert ha a boiotok elég erősek voltak Boiotiának elfoglalására, akkor bizonyára a thessaloknak is ellenállhattak volna.

Tehát a vándorlásokról szóló elbeszélések nem hagyományon, hanem combinatióan alapulnak; a combinatióan egyedüli czélja a homerosi költeményekben leirt állapotoknak összhangba hozatala a históriai állapotokkal volt, már pedig erre a czélra teljesen szükségtelen ilyen vándorlásokat feltételezni, mert a törzsneveknek későbbi keletkezése, illetőleg elterjedése elegendőképen magyarázza meg a Homerosnál előforduló elnevezéseket; a combinatiók egészen tévesek; a rajtuk alapuló mesék józan eszű embernek absurdumok; a vándorlások úgy, a mint a görögök képzeltek, meg nem történhettek. Ámde régi és modern történetírók a históriai állapotokban is egyes jelenségeket észleltek, a melyeket e vándorlások következményeinek és ennél fogva bizonyítékainak is tekintettek. Ide tartozik mindenekelőtt a dialektus. A peloponnesosi úgynevezett dór népek dialektusainak rokonsága a közös eredet mellett szól. Továbbá az a körülmény, hogy Kyproszon az arkadiaival rokon nyelvjárást beszéltek, azt mutatja, hogy valamikor a Peloponnesos partvidékén, vagyis Argolisban, Lakoniában és Messeneben is egy az arkadiai nyelvjárást beszélő nép lakott, de a dórok által onnan kiszorítottak. A vándorlások bizonyítéka gyanánt említették a jobbagyi helyzetben sínylődő néposztályokat, Thessaliában a penesteket, Spartában a helotákat, a kikben a thessalok és dórok által alávetett régi lakosság maradványaira ismertek. Beszéltek dór törzsszervezetről, dór intézményekről, a melyek különösen Spartában és Krétán maradtak meg, dór jellemről, a dóroknak aristokratikus, conservatív hajlamairól és dór vallásról, melyet a Herakles-

kultusz jellemez. Ezzel szemben Beloch azt vitatja, hogy a nyelv a származásra nézve bizonyítékul nem használható. A négerek az Egyesült-államokban angolul, Kubán spanyolul, Haytin francziául, Braziliában portugál nyelven beszélnek. A kyprosi nyelvjárásnak hasonlósága az arkadiaival ugyan tényleg azt bizonyítja, hogy valamikor a peloponnésosi partvidéken is ez a nyelvjárás járta, de ennek kiveszése nem a dór hódítás következménye, mert a dórok, mint műveletlenebb nép, bizonyára a meghódolt műveltebb nép nyelvét vette volna át, miként az, ha a mondát igaznak tekintjük, Thessaliában történt. A partvidék lakói nyelvjárásának változása a kereskedelemnek, a szigetek lakosságával való gyakori érintkezésnek következménye, a melyben a tengertől elzárt Arkadia nem vett részt. A heloták osztályának keletkezése csak a spártai hódítás következménye, a penesteké pedig gazdasági átalakulás eredménye is lehet. Az úgynevezett dór törzsszervezet csak Argolisban és az onnan kiindult gyarmatokban mutatható ki, Spártában legalább történeti időben nem. Hogy valamikor Spártában is megvolt a három dór phylé, azt a későbbi írók épen csak azért állították, mert azt a dórok összerendezeték tartották. A mit dór jellemnek kereszteltek el, az egyszerűen földművelő nép jellemé. A dóroknak aristokratikus hajlamai a mesék birodalmába tartoznak: Argos, Syrakusai, Tarentum demokratiák voltak. Herakles cultusa pedig nem dór cultus, hanem boiot. Hogy Boiotiában már nagyon régen volt meg, arról nemesak a mondák tanuskodnak, hanem még inkább az a körülmény, hogy Thebaiban Herakles szentélye a város kapuja előtt állt, miként a mykenaei korszakban a szentélyek mind a várfalakon kívül voltak.

Az eddig felsorolt jelenségek, a melyeknek bizonyító erejét Beloch így czáfolni igyekezett, csak annak bizonyítására használtattak, hogy a dór vándorlás általában valamikor megtörtént. Annak, hogy ez a vándorlás és a vele összefüggő egyéb vándorlások a trójai háború után mentek végbe, legerősebb támasza volt a trójai háború korával azonosított mykenaei korszak culturájának megismerése.

Ez a cultura ugyanis, a mennyire azt t. i. különösen Schliemann felfedezései révén ismerjük, sok tekintetben eltér a homerosi költeményekben vázolt és még inkább a későbbi culturától, a mi azt a hitet keltette, hogy a trójai háború utáni népvándorlások a mykenaei culturának véget vetettek és a homerosi költemények szerzői azt már csak tökéletlenül a hagyományból ismerték. Beloch ezzel szemben azt vitatja, hogy a mykenaei cultura és a homerosi és történeti cultura között lényeges eltérés nincs, hogy a homerosi cultura a mykenaeivel azonos, a történeti pedig belőle természetes fejlődés által keletkezett. Hogy később olyan hatalmas várfalakat, mint Tirynsben és Mykenaeiben már nem építettek, annak oka egyszerűen az, hogy akkor csak a palotákat vették körül fallal, később pedig egész városokat. Igaz, hogy az epos nem emlékezik meg olyan kupola- és sziklasírokról, mint a milyeneket Mykenaeiben találtak, de csak azért, mert a kisázsiai állapotokat vázolja, ott pedig a tumulusok dívtak. Igaz, hogy az epos szerint a holtakat elégették, a mykenaei leletek tanúsága szerint elföldelték, de ez a két szokás Hellasban egymás mellett divott és az, hogy Mykenaeiben az elföldelés volt túlnyomó, valószínűleg az idegen hatás következménye, melynek Mykenae a leletek tanúsága szerint nagy mértékben volt kitéve. Studniczka nagy súlyt helyez a kapcsolatok hiányára Mykenaeiben, de Beloch ezt a hiányt azzal magyarázza, hogy a mykenaeiek a keleti cultura hatása alatt varrott ruhában jártak. A mykenaei stylus letűnte után annak helyébe lépő geometriai stylust sem a dórok terjesztették, mert Attikába, a hol leginkább virágzott, dórok sohasem jutottak.

Ez volt Beloch felfogása a dór és egyéb vándorlások meséiről, mikor görög történetének első kiadását írta. A mykenaei korszak után nagyobb mérvű vándorlások Hellasban nem voltak, az előtt lehettek ugyan, de róluk a görögök semmit sem tudtak. Azoknak a jelenségeknek a melyek a mellett szólnak, hogy ezek a vándorlások valamikor akár a trójai háború előtt, akár azután, de nagyjából

úgy történtek, mint a hogyan azt a görögök képzelték, bizonyító erejük nincsen. Ez utóbbi pontra vonatkozólag aztán felfogását 1897-ben lényegesen megváltoztatta. Ez azután Beloch újabb felfogása a dór vándorlásról, mely érdekességénél fogva még első felfogásánál is inkább tarthat igényt arra, hogy megismerjük.

A görög dialektusok tanulmányozása Belochot arról győzte meg, hogy a vándorlások mégis csak megtörténtek, sőt nagyjában úgy történtek, a mint azt előtte a hagyomány nyomán hitték. Az Elisben, Achaiában, Lakoniában, Argolisban, Phokisban, Lokrisban és Phthiotisban beszélt nyelviárások rokonsága egyfelől, az arkadiai, boiotiai, thessaliai és attikai dialektusok rokonsága másfelől arra mutat, hogy valamikor régen egész keleti Hellasban és Peloponnesoson egy ezen utóbb említett dialektusok alapját képező nyelven beszélő nép lakott, de azután közéje tolakodott a később nagyrésztében dórnak nevezett törzs és az összefüggést megszakította. Ennek a dór tözsnek hazája vagy Epeirosban, vagy Aitoliában volt, innen nyomult előre egyfelől a Spercheios völgyébe, a hol a thessalok összefüggését a boiotokkal megszakította, másfelől Rhion mellett átkelt a korinthosi öblön, alávetette és megszállta Achaiát és innen terjedt el egyfelől Elisbe, másfelől Argolisba, a mely utóbbi tartományból kiindulva Lakoniát és Messenet is elfoglalta. Csak-hogy ez a dór vándorlás nem történhetett a mykenaei korszak után, mikor a Peloponnesoson már jelentékeny várak emelkedtek, mikor az ottani lakók már nehezebb fegyverzetben harczoltak, mint a hódítók, hanem csak jóval a mykenaei kor előtt, mikor a görögök még nagyobbára nomád életet éltek. A trójai háború korában tehát a dórok már ott laktak a Peloponnesoson, bár őket akkor még nem így nevezték. Ennek bizonyítékául a többiek között felhozza azt is, hogy Kisázsiaiban a görög dialektusok ép oly sorrendben következnek egymásután északról délre, mint Hellasban, tehát a dór vándorlás Kisázsia gyarmatosításakor már befejeződött. Minthogy pedig Kisázsia gyarmatosítása a mykenaei korban már megkezdődött, a dór vándorlás azt megelőzte.

Miután így arra a meggyőződésre jutott, hogy a Peloponnesosnak úgynevezett dór tartományaiban a dór vándorlást megelőzőleg arkadiai nyelven beszélő görög törzs lakott, a kyprosi dialektusnak rokonságát az arkadiaival most már ő is úgy magyarázza, hogy Kypros gyarmatosítása megelőzte a dórok végleges letelepedését a tengerparton. Ámde Kypros gyarmatosítása csak azután történhetett, miután Argolis már a dóroké volt, sőt miután a dórok Argolisból kiindulva már Krétán és Rhodoson is letelepedtek, mert ha az utóbbi szigeteken akkor még nem lettek volna a dór gyarmatok, a dórok elődjei bizonyára inkább ezeket a közelebb fekvő helyeket keresték volna fel, mint a távoli Kyprost. Ebből Beloch azt következteti, hogy Messene és déli Lakonia sokkal később lett a dóroké, mint Argolis, még pedig csak a mykenaei kor letűnte után, a spártai hódítás következtében. Így aztán a perioikok és heloták csakugyan a spártai dórok által leigázott régebbi lakók utódjai. A Spártában és Krétán fennállott katonai szervezet pedig annak köszönheti keletkezését, hogy ezen a két helyen a hódító dórok csak így tarthatták meg uralmukat az itt számosabb bennszülöttek felett. Spártát Argolisból kikerült dórok alapították. Minthogy pedig az Argolisból kiindult gyarmatok mindegyikében megvolt a három úgynevezett dór phyle, most már valószínűnek tartja, hogy azok Spártában is megvoltak. Mind a mellett ez nem valami ős dór intézmény, hanem csak akkor keletkezett, mikor a dórok Achaiából kiindulva Argolist szállták meg.

Egy újabb érdekes kombinációnak kiindulási pontja Belochnak az a véleménye, hogy az achaiok dórok voltak. Az achaiok nevének előfordulásából Phthiotisban és Achaiaiban Homerosnál Beloch ugyanis azt következteti, hogy a dórok régi törzsneve achaiok volt, ez a név azonban a mykenaei kor után, mikor az összetartozás érzete megszűnt, feledésbe ment és csak Achaiában maradt meg és innen van, hogy mikor később az összetartozás érzetének újbóli felébredésekor az összetartozás megjelölésére új nevet, a dórok nevét, kezdték alkalmazni, az achaiok, a kikkél a

régi törzsnév még megmaradt, magukat nem nevezték dóroknak.

Görög történetében aztán Beloch a thessalok és boiotok vándorlását is lehetőnek tartja, a mit úgy képzeli, hogy a Spercheios völgyébe nyomult dórok onnan ezt a két tartományt foglalták el és Thessaliának régi lakóiból penesteket csináltak, a kiknek nyelvét a hódítók elsajátították.

Bár mindez nagyon szellemesen van kigondolva, már Beloch véleményének ingadozása is megóvhat attól, hogy abban többet, mint szellemes hypothesis-t lássunk. Belochnak főérve, a mely miatt lehetetlennek találja, hogy a dór vándorlás a mykenaei kor után nem történhetett, nagyon kétes értékű. Egészen egyéni dolog, vajon elképzelhetőnek tartjuk-e azt, hogy a dórok a mykenaei kor hatalmas várait elfoglalhatták-e, nehéz fegyverzetű harcosait legyőzhették-e. A népvándorlás története ennek lehetőségét nem teszi kizárttá. Azt, hogy achaioknak a dórokat és nem a dórok elődjait hívták, Beloch nem bizonyította be. A kérdés megoldása talán leginkább attól függ, vajon a történeti Achaia lakói dórok voltak-e vagy sem? Beloch a nyelvjárás alapján dóroknak mondja őket; de jellemző, hogy maguk a görögök nem tartották őket azoknak, bár nincs kizárva, hogy azokat éppen az achaioknak ragaszkodása régi törzsnévükhöz tette hajlandóvá e véleményre.

3. Az etruskok eredete.

Az etrusk kérdésnek két oldala van: egy összehasonlító nyelvészeti és egy történeti. Míg az összehasonlító nyelvész azt kutatja, hogy az etrusk nyelv melyik nyelvcsaládhoz és ennek alapján az etrusk nép melyik népcsaládhoz tartozik; a történetkutató első sorban azt igyekszik megállapítani, hogy honnan és hogyan került az etrusk nép Etruriába.

Az ókorban erre vonatkozólag két hagyomány létezett, az egyiket Herodotos, a másikat Hellanikos képviseli. Az első hagyomány szerint az etruskok lydiaiak voltak, a kik Tyrhenos vezérlete alatt Italiába vándoroltak. Tyrhenos

testvére vagy fia volt Tarchun, Tarquini alapítója, a honnan Etruria benépesítése kiindult. A másik monda szerint az etruskok a thessalok által Thessaliából kiűzött pelasgok utódjai, a kik Teutamides fia, Nanas, alatt Italiába vándoroltak és itt először Cortonát alapították. Ehhez a két mondához még az az újabb vélemény járult, hogy az etruskok szárazföldön, az Alpokon keresztül nyomultak be Italiába. Ennek alapja Liviusnak az az állítása, * hogy a raetiaiak etrusk nyelvjárást beszéltek, mit a Veltlinben és Dél-tiroiban talált etrusk feliratok megerősíteni látszanak.

Müller Ottfried Károly 1828-ban «Die Etrusker» című alapvető művében a két hagyományt egymással és az etruskoknak az Alpok felőli bevándorlásáról szóló véleménynyel összhangba hozni igyekezett. Szerinte mindkét hagyománynak alapul szolgált az a történeti tény, hogy a dór vándorlás idejében az Aegaei tenger vidékéről kiszorult pelasgok, a kiket ő görögöknek tartott, Etruriában telepedtek meg és az Alpokon keresztül Italiába benyomult *Πασένας* nevű néppel egyesülve az etrusk népet alkották. Herodotos ezeket a pelasgokat, vagyis ősgörögöket csak tévedésből mondta lydiaiaknak. A tévedésnek alapja az, hogy déli Lydiában volt egy Tyrrrha nevű város, melyet a görögök Metropolisnak, a középkorban Tyrianak neveztek. Erről a Tyrrrharól egyrészt Dél-Lydiát Torrhebiának, egy lydiai törzset meg torrhebeknek, másrészt a város közelében a tengerparton lakó pelasgokat vagyis ősgörögöket tyrrhai pelasgoknak vagy röviden tyrrheneknek hívták. Herodotos a névhasznosság miatt a tyrrhai pelasgokat a torrhebekkel azonosította és őket ezért lydiaiaknak tartotta. A lydiai Xanthos bizonyítja, hogy a torrhebek Lydiában maradtak, tehát a kivándorlók nem ők, hanem a tyrrhai pelasgok voltak. Annak, hogy épen ezek a tyrrhai pelasgok kerültek Etruriába, alapul talán a homonymia szolgált. Ámde az, hogy Tarquiniit a tenger felől Etruriába került ősgörög pelasgok alapították, mégis visszaemlékezésen alapul, a mit az etrusk cul-

* Livius, V. 31. 11.

turának rokonsága a göröggel és az a körülmény is támogat, hogy maguk az etruskok Tarquinii alapítását 290 évvel tették Róma alapítása elé, a mi megfelel a dór vándorlás idejének. Hellanikos elbeszélésének alapja az a speciális cortonai monda, melynek értelmében Cortonat az Odysseusra emlékeztető Nanas nevű etrusk heros alapította, a kit Hellanikos éppen azért tett az utolsó ismert pelasz királynak, Teutamidesnek fiává, mert az etruskoknak pelasz származása köztudomású volt.

Az újabb etrusk teoriáknak kiindulási pontjául a lemnoszi felirat szolgált. Ennek a lemnoszi feliratnak nyelvében mindjárt a felfedezés után az etrusk nyelvre ismertek. Igaz, hogy ez az állítás nem nagyon megbízható, mert az etrusk nyelvről is csak ingadozó ismereteink vannak; igaz továbbá az is, hogy a lemnoszi felirat megfejtői nagyon befolyásoltatták magukat az által, hogy a görögök a régi lemnosziakat éppúgy mint az etruskokat tyrseneknek nevezték; mind a mellett az azonosítás annyira valószínűnek tetszett, hogy a lemnoszi felirat a Corpus Inscriptionum Etruscarumban is helyet talált. Miután pedig nem sokkal rá Meyer fentebb ismertetett tanulmányában kimutatni látszott, hogy Herodotos megfigyelése szerint is a cortonaiak és plakiaiak azonos nyelven beszéltek, a cortonaiak pedig etruskok voltak, a plakiaiak ellenben Lemnosról elűzött tyrsenek: a nyelvazonosság által is bebizonyítottnak tűnt fel, hogy a régi lemnosziak etruskok voltak és azért a görögök által jogosan és helyesen neveztettek, ép úgy mint az etruskok, tyrseneknek. Az etruskoknak előfordulását az Aegaei tenger környékén II. és III. Ramses korabeli egyiptomi feliratok is támogatják, a melyek egy tursa vagy tuirsa nevű kalóz népet említenek meg. Minthogy továbbá a lemnoszi felirattól kitűnt, hogy az athéniek elődjei Lemnoson nem görögök, hanem barbarok voltak, az etruskokat nem kellett többé a görögökkel rokonságba hozni és ezért keverék népnek tekinteni. Tehát, az újabb etrusk teoriák alapja többé már nem a hagyomány, hanem a régi lemnosziaknak nyelvére és törzsnevére vonatkozó megfigyelések.

Ámde az Aegaei tenger vidékén lakó tyrseneknek azonossága az etruskokkal, még ha igaz is, kétféle magyarázatot enged meg. Míg egyesek, mint Bugge, azt hiszik, hogy az etruskok az Alpokon keresztül nyomultak be Italiába, a tyrsenek ellenben Etruriából az Aegaei tenger vidékére, nevezetesen Lemnosra vetődött etrusk kalózok: addig mások, miként Lehmann, az etruskokban a dór vándorlás idejében az Aegaei tenger szigeteiről kiszorult Italiába vándorolt tyrsenek utódjait látják. Az előbbieket a ractiaiakat a bevándorlás korában útközben hátrahagyott, az utóbbiak Etruria benépesítése után észak felé előrenyomult etrusk törzsnek tekintik. Az utóbbiak különösen arra támaszkodnak, hogy az etruskok maguk is úgy képzelték, hogy a tenger felől vándoroltak be Italiába; az előbbi elméletnek legerősebb támpontja az, hogy az etruskok Italiában nagyobb tömegben laktak, úgy hogy a gyarmatosítás az Aegaei tenger szigetei felől nehezen képzelhető el. Beloch aztán a lemnosiai azonosságát az etruskokkal és az utóbbiak előfordulását az Aegaei tenger szigetein egyáltalán tagadja. Szerinte Lemnoson az athéni hódítás előtt a sintioi nevű thrák törzs lakott, rokona a saoi nevű thrák törzsnek, mely Samothraken lakott és melyről Samothraket Saonnesosnak neveztek. A lemnosi felirat az ő nyelvükön van írva.

Mi tehát csak annyit mondhatunk, hogy ha be is bizonyítják, hogy a lemnosiai etruskok voltak, még akkor sem lesz eldöntve az etruskok bevándorlásának kérdése, még akkor is egyenlően jogosult lesz az etruskokat lemnosi, vagy a lemnosiat etrusk gyarmatosoknak tekinteni. A gyarmatosítás ebben az esetben valószínűleg igen régen történt, mert az etruskok más betűket használtak, mint a lemnosiaiak. Talán több világosságot vehet erre a kérdésre a ractiai etrusk feliratok nyelvének tanulmányozása.

HEINLEIN ISTVÁN.

A SENLAC-HASTINGSI CSATA.

A *politikai történetre* tartozik annak kutatása, milyen bonyodalmak idéztek elő bizonyos háborúkat; a *stratégia*ra, hogy katonailag miként készítették elő s a *taktikára*, hogy a hadvezérek a csatatéren miként oldották meg feladataikat. Az első kettő hosszabb ideig való meggondo-

IRODALOM: Freeman, *History of the Norman conquest of England*. — Lancelot, *Description de la tapisserie de Bayeux*. (Mem. de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 8. kötet.) — Stothard, *Die Bayeux-Tapete*. 1816. — Guillelmi Pictavini *Gesta Guillelmi ducis Normannorum et Regis Angliae*. — Guillelmi Calculi Gemmeticensis Monachi *Historiae Normannorum libri VIII.* — Orderici Vitalis Uticensis Monachi *Ecclesiasticae Historiae libri III.* (Mindhárom a *Historiae Normannorum* Scriptores Antiqui párisi, 1619-ben Duchesne Andrástól eszközölt kiadásában). — Willemi Monachi Malmesburiensis *De gestis regum Anglorum libri V.* (Savile: *Rerum Anglicarum scriptores*. Frankfurt, 1601.) — Wace Róbert, *Le Roman de Roy et des Ducs de Normandie*. 2. kötet. Rouen, 1827. és Andresen kiadása, Heilbronn, 1879. — Wido Ambasianensis (Guido-Guy, amiensi püspök). *De bello Hastingsensi Carmen*. Monum. Hist. Britannica.) — Köhler, *Die Schlacht von Senlac*. (Die Entw. des Kriegswesens. I. 1—54. l.) — Henrico Huntindronensis *Historiarum libri VII.* (Monum. Hist. Britannica.) — Green, *The Conquest of England*. London, 1883. — Creasy, *Die Schlacht bei Hastings*. (Die 15 entscheidenden Schlachten der Welt.) Stuttgart, 1865. 135—162. l. — Dr. Spatz u. Delbrück, *Die Schlacht von Hastings*. Berlin, 1896. 8r. 69 lap. — J. H. Round, *La bataille de Hastings*. Revue Historique. 1897. 65. kötet, I. füzet, 61—77. l. — *A hastingsi csatater*. Heine költeménye. (Uránia 1904. 138—139.) — F. Baring: *The Battle Field of Hastings*. (The English Historical Review. XX. kötet, 77. sz. 1905. 65—70. l.) — Ch. Dawson, *History of Hastings castle*. (A londoni Athenaeum 1910 szept. 10-iki számában.)

lással jár; a harmadikban már nagyobb szerepe van a pillanatnyi elhatározásnak. A politikai történet a haditudományok legnevezetesebb részeivel, a stratégiával és a taktikával, csak mellesleg, annyiban foglalkozhatik, a mennyiben a viszonyok megértésére föltétlenül szükséges. Másrészt azonban ez a kettő is kénytelen történelmi elemekkel dolgozni s az oknyomozás törvényei velök szemben is érvényesek. A régi csatákról író historikusnak ne csak sejtelme, hanem fogalma is legyen a taktikáról; de a taktikusok sem vehetik rossz néven, ha egy-egy régi csata képének megalkotása közben megkövetelik tőlük, hogy ne modernizáljanak, hanem alapul az egykorú tudósításokat vegyék.

A középkornak nem volt, nem is lehetett egységes taktikája. Világos, hogy azt képtelenség a mai méretek szerint megalkotni; különösen addig, míg a hivatalos iratokban, szemtanúk, de néha csak hadi dolgokhoz nem is értő barátok tudósításaiban fenmaradt részletes adatok alapján nem nyerünk képet *egyes* csatákról, hogy azután többnek tanulságát egybevetve, bizonyos általános szabályokat igyekezzünk megállapítani. Történelmi drámát s eposzt írni, vagy történelmi képet festeni nem lehet, a nélkül, hogy az író vagy festő ne csak az alapul választott eseménynyel legyen tisztában, hanem a kor egész képével is. Viszont hiányos marad az egyes csaták vázolása, ha összefüggéstelenül kapjuk ki az események tömkelegéből s nem ügyelünk a sorrendre, a hová természeténél fogva tartozik.

Mi kell egy csata képének megfestéséhez, vagy akár megértéséhez?

A történelmi alap maga nem elegendő. Ismerni kell a hadviselő hatalmak honvédelmi rendszerét, a háború okát, a hadvezérek egyéniségét, a hadseregek szellemét, fegyverzetét, a különböző fegyvernemek összetételét, a hadjárat színhelyét stb.; mindenekelőtt azonban a hadseregek erejét, a bevezető mozgalmakat, az időt, a helyet, mind a két fél csatarendjét s mindazt, mi ezzel összefügg. Így pl. a csapatok harcsmódját s a szokásos taktikát, mely leginkább éppen a csatarend fölállításában nyilvánul. Ha nem sikerül

földeríteni a csatarendet s meghatározni, milyen terepen álltak a csata kezdetén, vagy azt az irányt, a honnan jöttek, akkor legokosabb dolog bele sem fogni a csata leírásába. Minden egyéb szempont csak másodsorban érdemel figyelmet. Be kell érünk vele, hogy annyira, a mennyire lehet, fölvilágosítsuk és czélunk, feladatunk érdekében felhasználjuk.

Ilykép azonban a korai középkornak csak kevés csatáját lehet vázolni. Ismeretes, mennyire ellentétes pl. az a leírás, melyet — modern katonai szemmel nézve a dolgot s a történeti adatokkal önkényesen bánva — 1833-ban Tourneux és az, a melyet III. Napoleon külön felhívására 1857-ben a historikus Thierry Amadé adott a catalaunumi csatáról, a középkor első világesatájáról. Irodalmunk legremekőbb középkori csataleírása Salamon Ferencztől a 900. évi brentaié; de nem hiánya-e, hogy magát a terepet csak térképekről ismerte? A mellett Salamon és Váry Rezső kutatásai a *Századokban* s a *Hadtörténelmi Közleményekben* érdeme szerint megismertették velünk a középkornak egyik legnevezetesebb, *Bölcs Leó* neve alatt ismeretes taktikáját. Rendszeresen fejlesztett taktikát a középkor első felében nem is találunk másutt, mint a byzánckiaknál, az araboknál és a magyaroknál. Mind a háromnál voltak szabályos katonai kerületek, vagy inkább *keretek*, a mikben a legkisebb taktikai egységnek is ki volt jelölve a maga helye. Általános volt a *hadkötelezettség*, mely alól azonban a görögöknél már egész falvak megválthatták magukat. Volt bizonyos *arány az egyes fegyvernemek közt*, a miknél azonban a lovasság az első és legfontosabb. Meglehetősen szabatosan meg voltak állapítva a *fegyverzetek*; taktikai egységeiket el sem képzelhetjük előleges *gyakorlatok* és rendszeres *vezénylet* s a mi ezzel együtt jár, szigorú *fegyelem* nélkül. A csataterre való *felvonulás* megállapított rendben, a terep előzetes kikutatása és az úgynevezett földerítő szolgálat kíséretében történt. A *menetek* époly fegyelmezettek, tervszerűek és biztosítottak, mint a csatateren magán való elhelyezkedés, a *csatarend*, a *táma-*

dás vagy a *védelem*, az *üldözés* vagy a *fedezet*. A zárt sorokban való harczolás mellett ismerték már, főkép a magyarok, a *szétszórt csatározást* is és ebben mesterei lettek a világnak.

Ezek a *keleti* államok katonai dolgokban a nyugatiak tanítói. Spanyol- és Franciaország hadviselésére döntő hatást gyakoroltak Xeres de la Frontera s a toursi és poitiersi csata óta az arabok; Olaszországra ugyanezek, de a byzánckiak s magyarok is. kiknek föllépése I. Henriket Németország védelmi rendszerének teljes és hamaros átalakítására kényszerítette. Tulajdonképen nem volt nép, mely a háborgó középkorban a maga harczmodorából bizonyos elemeket ne kölcsönzött volna mindazon népek és államok számára, melyek nemcsak viszonyaik megszilárdítására, hanem egyúttal terjeszkedésre, vezérszerepre, szóval nagyhatalmi állásra törekedtek. Ezek az államok kivétel nélkül a *hűbériségen* alapultak s ez az a fenék, a melyen a honvédelem is fölépült. A hűbéri katonaság nem zárkozhatott el a keleti népek sikereit elsősorban biztosító lovasságtól sem, mely a XI. századtól fogva Nyugat-Európának szintén főfegyverneme. A középkor második felének jellegét nemcsak állami és társadalmi, hanem katonai tekintetben is a *lovagság* adja meg.

Ennél a lovagságnál távolról sincs meg a Kelet könnyűsége. A roppant súlyos fegyverzet, az ügyetlen mozgás együttmaradásra, egymáshoz szorosan való zárkózásra, tehát a szétszórt csatározás kerülésére kényszerítette a lovagokat. Mivel a terephez nem mindenütt alkalmazkodhattak s még csak földérintő szolgálatokat sem végezhettek, meg lehetéseknek sokkal könnyebben ki voltak téve s azért keresniök kellett a más fegyvernemekkel való kapcsolatot. A könnyűlovas magyar lóhátról is tudott nyilazni; a páncezélós lovagnak azonban a csata bevezetését, vagy a visszavonulás fedezését át kellett engednie a gyalog íjjasoknak, kik közül különösen az angolok jutottak világhírre. A gyalogság maga csak a középkor vége felé, a svájci parasztnak a lovagság ellen folytatott küzdelmeiben foglalja el

azt a helyet, a melyen még korunkban is áll, és pedig most jobban mint valaha.

Taktikailag előnyére vált a középkornak, hogy a hűbériség alapjára helyezkedve, harczias népektől vett kölcsönzésekkel tökéletesítette hadi tudományát. Haladását azonban végtelenül gátolta, hogy nem tudott szakítani teljesen az ókornak s a népvándorlás korának hagyományaival. Még a lovagok is hajlandók voltak úgy cselekedni, mint pl. Mariussal a czimberek, a kik megízenték, hol, mikor és mily számban kívánnak megütközni ellenségeikkel. Ezek a tömeges párbajok a magasabb haditudomány helyébe azt a *személyes vitézséget* állították, mely Homeroszt is lelkesítette az Iliasban.

Az e fajta harczok azonban már mégis a kivételek közé tartoznak, s a középkor most kezdődő második felének harczai többé nem az érzelem, hanem az értelem művei, mikben nem egyszer tűnik ki a vezér lángesze s a tervszerűség. Arányaikban is nyernek, midőn az ókortól örökölt tökéletlen hadigépek helyébe mind bonyolódottabb szerkezetű szerszámok, ágyúk, puskák és pisztolyok, robbanószerkezetek stb. lépnek. Ezek ugyan nem szoríthatták ki azonnal a közeli harczot s nem röpitették egyszerre a lomtárba a lovagságot, mint közönségesen hiszik; de már mégis a távoli fegyverekre, a nagyobb távolságokban való harczolásra terelték a figyelmet s több számítás, több tudományt követeltek a hadvezértől.

A középkorban a csatatéren vagy a fegyverek technikájában elért nagy eredmények nem változtattak oly gyorsan a taktikán, mint a XIX. században, mikor a taktika majdnem minden nagy hadjárat után, s néha igen is lényegesen, módosult. A középkornak nincs is ilyen, általános szabályokra visszavezethető taktikája. A mostaniak legalább alig ismerhetik, mert még a XI. és XII. századból is megtehetően hiányosak a csaták leírásai. Pedig csak számos ilyen csatának leírásából lehetne kivenni a főbb elveket és szemlélhetővé tenni a középkor taktikáját. Mindenesetre a feladat volna ez, kivált nálunk, hol a haditörténet oly

nagy részét teszi a nemzeti történetnek. A taktika-írás azonban szakember feladata; a historikus csak felhasználja az eredményeket. Különbözik még a modern katonatiszt is kevés hasznát vehetné a középkor hadművészete és hadi története ismeretének, mert a kiképzetés módja most egészen más. Mivel azonban a hadvezetés legfőbb alapelvei századok múltán sem változnak, csak az eszközök s a kivitel módosulnak, a régi csaták leírásai nemcsak történeti érdekűek s a modern hadvezérre nézve sem fölösleges tudnivalók. Magasabb szempontból tehát épséggel nem vesz kárba az az idő, a mit a középkor csatáinak behatóbb megismerésére fordítunk. A hadművészet és a hadi tudományok története, sőt az egyetemes történet maga is hézagos volna, ha közönyösen haladna el a középkor véres csatamezői mellett. Ilyen tanulmányok nélkül egyáltalán meg sem érthetjük a középkort, melynek története be nem érheti egyes csaták helyének és idejének megnevezésével.

A XI. században kialakult lovagvilágnak ütközeteit, az új taktikát a senlac-hastingsi csata állítja elénk. Róla, mint a középkor második harmadának jellegzetes ütközetéről beszélhetünk.

II. Vilmos, II. Róbert herceg fia, alig hét éves korában, 1035-ben lépett Normandia trónjára. Neveltetését I. Henrik francia király udvarában nyerte. A király, kinek védelmébe őt atyja ajánlotta, mint Franciaország egyik uradalmát kezelte Normandiát, melyet a herceg kiskorúsága idejében belső zavarok és összeesküvések zaklattak. A herceget néha csak nagybátyjának, *Valter*-nek szemessége tarthatta fenn trónján. Vilmos, a mint nagykorú lett, lekötölte vagy elűzte izgága rokonait. I. Henrik francia király megbízhatatlan barátságával szemben *Balduin* flandriai gróf szövetségében keresett támaszt azzal, hogy (1053) nőül vette a gróf leányát, Margitot, igen közeli rokonát. Házassága miatt II. Miklós pápa őt egyházi átok alá vetette, mely alól csak néhány kolostor alapításának föltétele alatt mentette fel. Vilmos 1054-ben már nyílt háborút viselt a francia

király ellen s az 1059-ben kötött békében biztosítani tudta magának a tőle visszafoglalt normandiai területeket.

Az angolországi viszonyok bizonytalansága még nagyobb vágyakat keltett szívében. Hagyományok szerint Hitvalló Edward angol király, hálából, hogy száműzetésében Vilmos atyja, sőt már nagyatya is, barátságosan fogadta őt, örökösévé a normann herceget tette. Az ötven éves Edward azonban nem őt, hanem mostohabátyjának, Edmund Ironsidenak (a vasoldalúnak) a magyar udvarba menekült fiát, *Edwardot*, immár három gyermeknek az atyját, tekintette a maga utódául. Utána már 1054-ben követséget küldött, de csak 1057-ben hozathatta haza. A trónörökös azonban Londonban meghalt, mielőtt nagybátyjával találkozhatott volna s Magyarországon született fia alig számíthatott a trónra, melyre egy angol főúrnak, Godwinnak a fia, *Harald* vágyódott. S a mint Edward elhunyt, a nagyok 1066 januárius 6-án csakugyan *II. Haraldot* választották meg királynak.

Vilmos azonban arra hivatkozott, hogy az ő javára Harald is lemondott a trónhoz való jogáról; tehát háborúra készült. Franciaország felől nyugodt lehetett, mert ott apósa, Flandriai Balduin volt a kiskorú I. Fülöp király gyámja; az egyetlen francia főurat pedig, a bretagnei Conant, ki távollétében háborgathatta volna Normandiát, állítólag mérgezett keztyűvel ölette meg. Kezére járt Northumberland elűzött hercege, Harald öccse, *Tostig*, ki Harald norvég király szövetségében éppen akkor kötött ki az angol parton, hogy herczegségét visszaszerezze. Megnyerte magának még *II. Sándor* pápát is, ki erre a háborúra keresztes zászlót küldött neki. Pedig igazságtalanabbul soha senki sem viselt még háborút.

Vilmos már Maine elfoglalásakor (1063) is határozott hadvezéri tehetségnek bizonyult. Cselben és ravaszságban kortársához, Guiscard Róberthez hasonlították. Akaratának ereje daczolt minden nehézséggel. Igazi barbár volt még, mind a mellett, hogy valóban a legeszesebb emberek közé tartozott, sőt egyben-másban csiszoltságának jeleit

is adta. Őt magát a vallásosságnak csak külső máza fedte ugyan, hanem azért a vallás előharczosa kívánt lenni, a nélkül, hogy komolyan vette volna a pápának tett ígéreteket.

Ellenfele *Harald* sem volt közönséges ember. A válok és Harald Hardrada ellen viselt háborúiban bátor katonának, hivatott hadvezérnek bizonyult. Deli, sőt szép embernek, ékeseszólónak és nyájasnak, jeles törvényismerőnek és jó politikusnak tartották, ki Normandiában szerzett tapasztalatait szívesen értékesítette otthon.

Mind a két vezér legszebb férfikorában állott; Vilmos 38, Harald 44 éves. Kölcsönösen ismerték s bizonyos fokig becsülték is egymást; de Vilmos nem ok nélkül bízott a maga egyéniségének fölényében.

A mi *hadseregüket* illeti, Vilmos serege többnyire olyanokból állt, kiket hadvezéri hírneve s a zsákmány reménye vonzott táborába. Nem hűbéri sereg volt ez, mert a normann főurak különben sem tartoztak az ország határain túl katonáskodni, de meg egyelőre nem is látszott kívánatosnak a nagyurak előtt, hogy herczegük hatalma Anglia trónjának elnyerésével növekedjék. Sőt a sereg zsoldosnak is csak részben mondható, mert zsoldot csak a legszegényebbek kaptak. Körülbelül 14.000-re rugott a *lovakok*, közte négy-ötezerre a lovagok, vagyis a nehéz fegyverzetűek száma. A jó fajlovak tenyésztését, a melyről Normandia most is híres, Vilmos kezdette meg s ezzel mindenestre emelte lovasságának jelentőségét. Mintegy 15.000 *nyilasa* és (zászlóaljanként 1000-et számítva) 30.000 *gyalog* katonája, egészben véve tehát körülbelül 60.000 embere volt. Feltűnő a *gyalogság nagy száma*, mert Európa szárazföldén ezt a fegyvernemet Franciaországban, sőt a szászokat és frizeket kivéve Németországban is elhanyagolták. Vilmos érdeme tehát, hogy a városi polgárokból és szabad parasztokból ismét szervezte s betanította a gyalogságot (Guelde), mely azonban nem telt volna ki Normandiából; azért a *gueldonok*, vagyis gyalogok számát flandriai és picardiai zsoldosokkal kellett növelnie. A nyilasok nagy része a Bre-

tagneből került ki. Az átszállításnál szükséges *matrózok* valószínűleg maguk a katonák voltak. A vitorlás hajók egy részét külön erre a célra építették; számukat 1000-re, némelyek 3000-re teszik.

Más elemekből állt az angol sereg. Angolországban akkor 15 éves korától élete 60-ik évéig mindenki hadköteles volt. A ki legalább öt *hide* földet mondhatott magának, nehéz fegyverzetben tartozott megjelenni és pedig a maga megyéjének (*shire*) zászlaja alatt. A *shire* zászlóalját valamely nemes, esetleg a királytól kinevezett lord, vagy maga a sheriff vezette a hadsereghez. A közönséges szabadokon kívül ebbe a csapatba osztották be a *shire* előkelőit és az egyházi hűbéreseket is. Harald ezúttal 29 *shire* népét gyűjtötte egybe, melyet összesen 23 csapatba sorozott, mivel a megyék egyenlőtlen számban küldtek fegyvereseket. Egy-egy *shire* átlag 2500—3000, valamennyi együttvéve tehát 60—70.000 embert állított ki. Külön csapat a *királyi comitatus*, mely a királyi földek birtokosaiból s az ú. n. háziszolgákból (udvarnokokból) alakulva, egészben véve csak 5—6000 emberből állhatott. Hajóhadáról nincsenek adataink; csak általában említik a források, hogy akkora hajóhadat odáig egyetlenegy angol király sem állíthatott ki. A déli vizeken e hadjáratban 700 hajója működött, s úgy látszik, enniből állt egész flottája. Az angoloknak 65, esetleg 75 ezer emberök volt a támadó normann-francziák 60.000 emberével szemben, s így a számot tekintve, figyelembe vehető eltérés alig mutatkozott. Azonban a lovasság s külön íjászok hiánya már előre is gyanítottatta a küzdelem egyenlőtlen voltát. Az angolok ugyanis csak menetközben használtak lovakat, a csatateren azonban a királylyal együtt mind gyalog harcoltak.

Fegyverzet tekintetében annyiban lehet lényegesnek mondani a különbséget, a mennyiben a normann lovassággal szemben az angolok egyáltalán nem állíthatnak lovasságot, tehát egy fontos fegyvernemet. A *normann lovasoknál* a nehéz fegyverzetűek fő fegyvere a *lándzsa*, melyet többnyire hajítottak, s a *kard*, mely még nem olyan hosszú,

tehát kezelhetőbb is mint a későbbi időkben. *Szekerczét* és *csatabárdot* csak elvétve használtak. A lovak még nem viseltek pánczél.

A gyalogság normannoknál, angoloknál körülbelül egyformán fegyverkezett, különösen a nehézfegyverzetűeknél. A katonák rövid sodronypánczélinget s megfelelő csuklyát viseltek, továbbá kúpalakú ércsisakot orr- és nyakvédővel s pajzsot, mely alján hegyben végződött. A katonák karjait és lábszárait nem fedte sodronyszövet, hanem egyszerűen csak begöngyölték.

A támadó fegyverekkel szemben a védő-fegyverek a nehéz- és könnyűfegyverzetű zsoldosoknál egyaránt pajzs és lándzsa, mihez a nehézfegyverzetűeknél még kard, két kézre való, de nem valami hosszú nyelvű dán szekercze, s öt hajítódárda járult. A hajítódárdát és a szekerczét különben csak az első sorokban állók használhatták. Fejszéket is hajigáltak s a parittyát sem vetették meg; nyilat és kézijjat azonban az angolok most még csak ritkán alkalmaztak. A lovasság támadásai ellen a rómaiak testudojához hasonlító pajzsfalban kerestek menedéket, a mit szoros zárkózásban előretartott pajzsokkal értek el. Az ilyen pajzsfalat olyan áttörhetetlennek tartották, mint a mi hadseregünkben az újabb időkig a gyalognégyszöget (carré). Egészen helyhez kötött védelem volt az az eljárás, midőn a lovasság ellen minden pihenő csapatot körül levert s vas élével a lovak melléne irányzott czölöpökkel igyekeztek biztosítani. A védelemnek ezt a módját különben, úgy látszik, a norvégektől tanulták el. A czölöpöket 3—4 láb magasan be is fonták s így a gyalogság valóságos sövény közt állt, hogy ugrásra kényszerítse a lovasságot, mielőtt az közvetlenül támadhatna.

Stratégiai tekintetben a két sereg feladata nagyon különbözött. Harald csupán a tengerpart felől várható támadást, mi arra utalta, hogy erőszakolt meneteléssel megakadályozza a normannok partraszállását s a gyalogság működését hajóhadával támogassa. Baj volt azonban, hogy nem nyomulhatott egyenesen a déli csatatérre, mert test-

vére, az elűzött northhumberlandi herceg, ki most a norvégeket is nyakára hozta, a normannok támadásának irányvonalába eső Wight-sziget felől csakhamar keletre evezett s a Humber torkolatánál foglalt állást. A király azt hitte, hogy támadása kapcsolatban áll a Vilmoséval, a kit a Dive torkolatánál gyülekező seregével együtt készülődéseiben, megfoghatatlan módon, nem is próbált háborgatni, holott hajóhadát Normandia északi partjaira küldve, ezt könnyen megtehetné volna. Harald négy álló hónapon át várakozó helyzetben maradt, tehát egészen kiélte a partvidéket és serege nagy részét kénytelen volt hazabocsátani. Ez annál érzékenyebben érintette, mivel *Tostig* szövetségében most *Harald Hardrada* norvég király hajóhada is megérkezett. Szintén a *Humber* felől támadva, az angol hajóhadat *Rixcol*-nál (Ricall, a Humber torkolata közelében), a gyalogságot pedig odább északon (szept. 20.) *Fulford*-nál megverte s bevonult Yorkba. Ekkor azonban Harald Londonból erőszakolt menektekkel ellene indulván, a szövetségeseket odább délen, a Maltraith-öböl közelében (a Humber és Themse torkolata közt, középen, Myrenában) *Stanford*-nál szept. 25. váratlanul megtámadta és megverte. A csatában öcsce s a norvég király is elesett és katonáik közül csak kevesen menekülhettek a hajókra.

Ezen a távoli vidéken kellett tehát harcolni, midőn a győzelem örömeire Yorkban tartott lakomán *Harald* október elsején értesült, hogy a *deli* partokon időközben, szeptember 29-én, a normannok is kikötöttek. Vilmos herceg ugyanis, kinek augusztus közepétől heteken át kellett kedvező szelekre várakoznia s ki e vesztegelés közben szintén csak igen bajosan élmezhetette hadait, szept. 12-én a nyugati szél segítségével még mindig csak a *Somme* torkolatánál levő *St. Valéry*-ig evezhetett. Ott addig rendeztette a körmeneteket a kikötőváros védőszentjének tiszteletére, míg csakugyan feltámadt a déli szél s ő szept. 28-án a Canal la Manche-on átkelhetett. Másnap, reggel kilenczkor, ő maga volt az első, ki Southseaxben *Pevensay*-nél (Pefenesea, Peowensea) partra lépett. Megcsúszott s elesett; de hirte-

len talpraállva, felmutatta az esése közben fölmarkolt földet, annak jelül, hogy íme, birtokába vette a királyságot. Partraszállását különben senki sem akadályozta.

Mind a mellett igen óvatosan járt el. A terep kikutatására íjászait s az eleség összeharácsolására csapatai egy részét kiküldvén, hajóit egészen szárazra huzatta s védelmükre őrséggel rakta meg Pevensaynek nagyjából kiigazított római erősségét. Maga a sereg zömével odább keletre vonult, *Hastings* (Haestingas) felé, hogy annak a tengerig nyúló magaslatain lábát megvesse, a hajóhadán magával hozott anyagból fakastélyt építsen s így a Londonba vezető úton uralkodjék.

Együttal itt akarta bevárni Haraldot, kinek északon nyert győzelméről egy Róbert nevű normann értesítette. Harald Londonban nem vonta magához a rendelkezésre álló összes csapatokat. Ez végzetes hiba volt; mert ha bevárja az útban levő 20.000 embert, biztosra veheti győzedelmét. Azonban a nép zúgott a normannok pusztításai miatt, s ez és felelősségének érzete kétségtelenül növelte türelmetlenségét, mely ép úgy hajtotta őt Hastings felé, mint a mi II. Lajosunkat Mohács felé. A fővezérségre vágyó testvére, *Gyrth* eastangelni herczeg tanácsának ellenére, személyesen állott serege élére, hogy azt Vilmos ellen vezesse, s őt visszakergesse hajóira. E végből hajóhadát is a déli vizekre küldte. Ő maga okt. 11-én, vagy 12-én gyors menetekben indult dél felé. Útközben belátta, hogy a lovassággal jól ellátott ellenséget nem lepheti meg éjjeli támadással: de azért, ha meglepetésre többé alig gondolhatott is, semmi esetre sem esett abba a másik túlságba, hogy okt. 14-ének, vasárnapnak estéjére nyíltan csatát ajánlott volna Vilmosnak. Az *Andradas-erdőn* (*Andredesleag*) áthatolva, megközelítette a normannok táborát s október 13-án az erdőség déli tövében, a *senlaci magaslaton* foglalt állást.

A terep, a *senlaci magaslat*, melyen Harald serege állt, nyugatról keletre vonuló alacsony dombsor, melynek épen legmagasabb (260 m.) pontján keresztül vezetett az út Hastingsból London felé. Ez a magaslat délfelé menedé-

kesen ereszkedik alá. A feljutást mégis bajossá teszik azok a kisebb kúpok, melyek a lejtőség közepe táján emelkednek. Megszállásuk taktikai tekintetből nemcsak azért lehetett fontos, mert onnan jól láthatták az ütközetet, hanem azért is, mivel igen alkalmas helyek voltak a szélső őrszemek számára. Ezeket a kúpokat azonban Harald most még nem szállhatta meg. Nyugaton és keleten a magaslat elég meredeken szakad meg, tövükben pedig vízmosságok akadályozták a lovasság támadását; a rájuk támaszkodó szárnyak tehát meglehetősen biztonságban érezhették magukat. Hogy ezt a helyzetet még biztosabbá és seregét elszigeteltebbé, délfelől pedig a lovasság meglepetésszerű támadását mentül nehezebbé tegye, Harald a két völgyszakadékot mély árkolással köttette egybe. A mintegy 1400 m. hosszú árok a főgerinczcel párhuzamosan, de attól mintegy 300 méternyire haladt s rajta keresztül három átjáró vezetett. Az átjárókat azonban nagyon is csekély és így komolyabb ellenállásra képtelen őrség védte. Harald beérte a természet adott előnyeivel s máskép, pl. czölöpkerítéssel, nem erősítette meg állását.

Harald a körülményekhez képest a legjobban választotta ki helyét. Míg a lovasság ellen jóformán védve volt, a hajító kőjakkal s dárdákkal a gyalogosok rohamát is könnyedén gátolhatta. Mivel szárnyainak szerencsés felállítása következtében oldaltámadástól nem tarthatott, minden erejét az arczélben való támadás visszaverésére fordíthatta. Nem volt kitéve annak a veszedelemnek sem, hogy az Andradas-erdő felől megkerülhessék, mert a hastings-londoni úton ő uralkodott s az út, a sereg háta mögött, 268 méter magasságban ágazott el északkeletnek London s nyugatnak Lewes felé. Másrészt a tábor Hastings faluhoz is oly közel feküdt, hogy Vilmos herceget könnyen nyugtalaníthatta volna éjjeli támadással.

Harald seregének középpontja, mely 260 m. magasságban állott, 2800 méternyire esett a 441 m. magas *tellhami* emelkedéstől. Vilmos, ki október 14-ik hajnalán Hastings felől odáig nyomult előre, onnan Haraldnak egész hadállá-

sát áttekinthette. Ezen a tájon Tellham felől a londoni országot fokozatosan ereszkedett alá Harald hadállása felé. Az odajutásban csak három jelentéktelen domb okozhatott némi nehézséget; azonban ezek a dombok még a lovasságot sem akadályozhatták.

A támadást Vilmos akarta kezdeni. Montgommeryt a francziákkal az ellenség bal- s Alain Fergantet a bretagniakkal jobbszárnyának támadására rendelte, míg ő maga a normannokkal, a derékhadra kívánt törni. Személyének s a Toustain hercegtől lobogtatott zászlónak védelmére 1000 lovast rendelt. Rövid beszédet intézett a sereghez. Hangoztatta jogait s a pápa beleegyezését, de azt is, hogy itt az alkalom megtorolni a normannok kiűzetését. Kijelentette, hogy ott, a hol most az ellenség zászlaja lobog, győzelem esetében tekintélyes kolostort fog építeni s azt Sz. Márton tiszteletére szenteli. Azután fölvette pánczélingét, még pedig siettében, visszajáról. «Így lesz a hercegből király», szolt környezetéhez, hogy azt ne kedvetlenítse a babonás előjel; s azután spanyol lovának hátára pattant.

A felvonulást három nagyobb hadtest azonnal megkezdte s a sereg csakhamar az ellenséggel szemközt fekvő magaslatra ért. Az első hadtest megállván, a mögötte levő kettő attól balra fejlődött fel. Az első csatasorban a könnyűfegyverzetű *nyilasok*, a másodikban a nehézfegyverzetű *gyalogok* s a harmadikban a *lovasok* álltak; az arczél tehát megfelelt az 1500 méter hosszú ellenséges felállításnak. Ilyen fejlődött vonalban nyugodtan haladt a sereg egészen a senlaci magaslat tövéig.

Már várt reá Harald, kit a kémek idején értesítettek Vilmos mozdulatairól. Teljesen védelemre kívánt szoritkozni s hajnalban ehhez képest állította fel csatarendjét. Ő maga rokonai közt gyalog vezette udvari és megyei hadait s a zászló őrzését a 260 m. legmagasabb dombon álló londoniakra bízta. Mivel a gerinczen helyezkedett el, egész serege egyetlenegy csatasorban várakozott. Seregét a hozzá intézett beszédben nyugodt védelemre s arra intette, hogy szorosán zárkózva maradjon. A különálló 24 csapat a paj-

zsok és hamarosan font sövények mögött különben is utalva volt ilyen zárkózásra, hogy az ellenséges lovasok mindjárt kezdetben szét ne ugrassák.

Az angolok még teljesen járatlanok voltak a lovas-csatákban s azért nyugtalansággal szemlélték a lovasok előnyomulását; pedig Harald már előbb kellően kioktatta őket, hogyan védekezzenek ellenök.

A csata első mozzanatában Vilmos herceg a derék-sereggel, a maga normannjaival, reggel kilencz óra tájban három helyen kelt át az árkon. Az ellenség a távolság miatt ebben nem akadályozta, pedig defilé-harczra kényszerítve, könnyen tehetné volna; de talán arra számított, hogy a helyzet előnyeit csak akkor használja ki, ha a lovasságot visszanyomva, azt egyenesen az ároknak ugraszthatja. A normann lovasságot az átkelés pillanatában a nyilasok és kézi-íjások támogatták s fedezték. Hatalmas nyilazást kezdtek, a melyet az angolok csak gyöngén viszonoztak. A normann lovasok a túlsó partra jutva, azonnal rohamra akartak indulni; mivel azonban nyilaik az angolok pajzsain nem hatolhattak át s így soraikat sem zavarhatták meg, a nehéz fegyverzetű gyalogságnak engedték át a támadást. A gyalogokat, kik a lovasság elé három csapatban fejlődtek föl, az angolok közáporral, hajítódárdákkal és szekerczékkal fogadták, de nem tartóztathatták föl; a kézviadalban azonban fejszéikkel visszaverték őket. Erre Vilmos a lovasság háta mögé rendelte a gyalogokat, hogy most egyenesen a lovasokat vezethesse rohamra.

A csata második mozzanata következett most, mert a gyalogság hátrakanyarodása után szabad lett Vilmos lovasságának arczéle. Egyik lovasának, a «vasvágó»-nak (Incisor ferri) megengedte a herceg, hogy ő kezdje a támadást. *Roland dalát* énekelte, lándzsáját felhajította, újra megkapta s úgy kezdte a rohamot. Az angolok elé vágatva, oly erővel sujtott lándzsájával egy zászlótartóra, hogy keresztülfúrta annak pajzsát s megölte az angolt; egy másikat karddal vágott le. Ekkor azután a feléje sujtott hajítódárdák az ő életét is kioltották. Mindez egy pillanat műve

volt. A hős alig hanyatlott le lováról, a példáján lelkesedett normann lovasok, Roland dalát énekelve, már maguk is rohamot intéztek a pajzsvár ellen. *Dieu aide!* (Isten segíts!) hangzott az egyik oldalon. *God almighty!* (Mindenható Isten!) kiáltott a másik s itt is, ott is szólt a kürt, a trombita és a dob. A lovasokat az angolok dobálásokkal fogadták; ezek pedig azonnal karddal vagdalkoztak. Az angolokat azonban nemcsak pajzsaik és karós sövényeik védelmezték, hanem nagyobb testi erejük is. Órahosszat tartó küzdelem után Vilmos visszavonulót ívatott, abban a reményben, hogy ellenségét pompás hadiállásából maga után csahalja s akkor vele nyílt mezőn csaphat össze. Maga a középhaddal s a jobbszárnyal szerencsésen átkelt az árkon; balszárnyát azonban az angolok, kik itt különben is legjobban kitétek magukért, az ároknak szorították s oly hatalmasan ölték, vágták, hogy a normannok egy része már futni kezdett. A puerek (szolgák, apródok, úgyszólván első korosztálybeliek) ugyanis az első előnyomulás alkalmával a négy apróbb dombot szállották meg s a hátvéd egy neme gyanánt szolgáltak a gondjaikra bízott társzekerekkel és vezetéklovakkal. Mivel azonban most a hepehupás talajon nem tudtak gyorsan visszafordulni, torlódások, rendetlenségek támadtak s félniök kellett, hogy szekereik miatt fogásba jutnak.

Odó püspök azonban fehér lován előrobogott és szerencsére megállította a szolgák futó csapatát, mielőtt a zavar általános lett volna. A balszárny vezetését most ő vette át. De nem rendezhette volna csapatát nagyobb veszteség s az ellenség elmaradhatatlan támadása nélkül ezen a szűk helyen (az ároknak dombok közé eső völgyében), ha Vilmos azonnal segítségére nem küld ezer lovast s oda nem rendeli a maga jobb szárnyát is. *Montgomery*-nek, a szárny vezérének meghagyta, hogy az angolok jobb szárnyát, *Odó*val egyesülve, necsak feltartsa, hanem vissza is szorítsa. Vilmos a derékhaddal továbbra is *Harald*dal állt szemben.

A csata harmadik mozzanatában Harald vissza akarta

téríteni seregének jobb szárnyát, mely előnyös helyzetét odahagyva, vaktában üzte az ellenséget; holott félni lehetett, hogy a normannok minden erejükkel ezen gyöngébb nyugati hadállás ellen törnek és hatalmukba kerítik a senlaci magaslatot. Mivel tehát már most bal szárnyával szemben, Montgommery máshová vezényeltetése után, úgy senállott ellenség, ezt a szárnyat bizta meg azzal, hogy a jobb szárny által odahagyott állomást megszállja, a mit a jobb szárny, a derékhad háta mögött menetoszloppá alakítva, meg is kísérlett.

Vilmos ennek láttára, az általános támadás megelőzése végett, saját hadtestével azonnal az angolok középhadára vetette magát. Úgy látszik, sikeresen, mert az angolok jobbszárnya most hirtelen visszafordult, hogy az árkon keresztül előbbi, eredeti helyére siessen vissza. Ha ezt eléri, az angol eredeti balszárny, mely már útban volt, valószínűleg ez és a közép mögött visszakozyán, tartalékul szolgál abban az erős védelemben, melylyel a normannok általános rohamát kellett fogadni. Igaz, hogy az így ellenálló seregnek csak mélységét növeli s katonái az első roham felfogásánál alig használhatják vala fegyvereiket; de mekkora súlyt adhatnak a támadás visszautasítása esetében a most angol részről következhető támadásnak, ha Harald csakugyan kimozdul s a lejtőn lefelé nyomulva intéz rohamot. E közben azonban keleten Montgommery, délen pedig Odó püspök támadott a jobbszárnyal szemben s az árok déli oldalához szorítván e hadat, hősiesség védelem után, majdnem egészen lekaszabolták. Ezen az egy helyen állítólag 10.000 angol esett el. Egy része mégis átmenekült az árkon s az annak északi oldalán levő négy dombocskára húzódva, helyét hősiesséssel megállta. A másik, a senlaci magaslat nyugati részén, egy völgyszakadékban védelmezte magát. Ebben a völgyszakadékban igen sok normann lelta halálát, mert lova rohamát nem tartóztathatta föl idejében. Időközben Vilmos nem akadályozhatta meg, hogy az angolok balszárnya az arczél háta mögött csakugyan oda ne kanyarodjék a magaslat nyugati oldalára s meg ne szállja a jobbszárny elhagyott

helyét. Montgommery és Alain Florand megnyirbált hadtesteivel szemben tehát ismét erős angol hadtest állott. De erejének tudatában ez a szárny is hasonló meggondolatlan-ságra ragadtatta magát, mint az előbbi s a szemben álló ellenségre oly hirtelenséggel rohant, hogy Montgommeryt és Alain Florandot rendetlen futásra kényszerítette. Sőt a futók Vilmos hadtestének egy részét is magukkal ragadták.

Elérkezett tehát *a döntés pillanata*.

«Észevesztettek, nem láttok engemet?» riadt futó hadára Vilmos és sisakját, mint Cæsar Mundánál, eldobta, hogy fedetlen fejéről katonái jobban ráismerjenek. Hamarosan lelket öntve beléjük, rendezte s ismét visszafordította lovasságát. Nem sikerült ez olyan könnyen Haraldnak, ki nek feladata most egyrészt az volt, hogy üldöző hadait ismét teljes rendben vezesse vissza az elhagyott magaslatra; másrészt pedig megakadályozza, hogy a normann lovasság az ő derékserege s a domb nyugati oldalán küzdő angolok közé ékelődjék. A rendezés azonban nem ment olyan könnyen a lovasságnál, mint a gyalogságnál. Az angoloknak csak centruma maradt helyén, míg a volt bal- és jobbszárny az ároktól délfelé messze üldözte Vilmos hadait. Most ugyan már rendezkedett; de egyszerre azon vette magát észre, hogy a normannok körülvették s egészen elzárták a főseregtől. Ezt a déli sereget d. u. három óra tájban a normannok teljesen tönkretették s állítólag egyetlenegy sem menekült meg belőle. Vilmos, ki hol gyalog, hol lóháton, de csapatát mindig lelkesítve harczolt a csatában, most egyenesen a senlaci magaslat ellen indult. Akadály nélkül szállta meg annak keleti és nyugati részét, mivel megmaradt csekély hadával Harald már csak a londoni átjáró védelmére szorítkozhatott. A támadást a nyilasok kezdték, kik magasan fölfelé lőttek, hogy nyilaik, magasról lehullva, fejükön sebesítsék meg az angolokat.

Azután következett a lovastámadás, melyet új meg új csapatok ismétettek. A halottak és sebesültek egyre növekedő száma az úgyszólván helyhez kötött angolokat mindinkább akadályozta a védelemben. De a hősiesen küzdőket

csak estefelé sikerült szétszórni és megszalasztani; akkor, mikor Harald jobb szemét egy nyíl megsebesítette. Testvérei (Gyrth és Leofwine) még a gerinczen estek. Vilmos alól is a harmadik lovat szúrták le. Este felé négy előkelő normann az angol zászlóig hatolt. Az egyik a király pajzsát úgy átdöfte, hogy kardja a király mellébe fúródott. Egy másik azután karddal sújtott fejéhez, a harmadik lándzsával szúrta keresztül, a negyedik pedig czombján sebezte meg. Ez utóbbit ezért Vilmos herceg utóbb kutasította a seregből. A király elesett és sárkányos zászlaja az ellenség kezébe került.

Most az üldözés lett a fő feladat. Az angolok megmaradt csekély része a magaslattól északra levő vízmosás felé menekült s itt újból ellenállt. A könnyű fegyverzetűek az elesett nemesek lovaira pattantak, hogy annál könnyebben futhassanak. A normannok mindenütt hevesen üldözték őket. Mivel legerősebben nyugat felől támadtak, az angolok főképp az északkeleti lejtőkön át rohantak lefelé, de üldözőikkel együtt sokan nyakukat szegték a vízmosásokban. Ez árkokat ezért a normannok még századok múlva is «Rossz-árkok»-nak nevezték. Egy kis idő múlva, mivel a boulognei gróftól egy holtak vélt angol levágta, maga Vilmos vette át az üldözést és csak akkor hagyta abba, mikor meggyőződött róla, hogy ellenállásról többé szó sem lehet.

Az eredmény az volt, hogy a normannok mintegy 12.000 embert, az angolok úgyszólván mindent elvesztettek. De apróbb küzdelmek még azután is voltak és Vilmos csak karácsonykor koronáztathatta meg magát Anglia királyává. Arra a helyre, hol az angol király elesett, a battlei apátságot építtette. A normannok megmutatták, milyen katonái lesznek az ezután következő keresztes hadjáratoknak, melyekben oly buzgón küzdöltek.

MÁRKI SÁNDOR.

A BELGRÁDI NÉMETEK 1724-IKI STATUTUMÁ- NAK TÖRTÉNETE.

A pozsareváci béke után az a fontos feladat várt III. Károly tanácsosaira, hogy a nyugati hatás elől századokon át elzárt, nagykiterjedésű területen korszerű közigazgatást honosítsanak meg. A karloviczi szerződés következtében visszanyert részek szervezésénél valóban értékes tapasztalatokat szereztek, melyeket most sikerrel használhattak fel és így az administratio berendezése hamarosan végbe ment; a részletekben azonban behatóbb megfontolással és körültekintéssel jártak el s így némely intézkedés a békekötés után csak évek múltán léphetett életbe.

Igy történt ez Belgrád város szervezeti tekintetében is, mert e város fontosságánál és nagy jelentőségénél fogva, mely most — mint hitték — mindenkorra a Habsburgok jogára alá került, a neoacquistica subdelegatio a legbehatóbban vette fontolóra a belgrádi «Deutschenstadt» statutumának minden pontját, hogy e város fejlődésének mindenkor oly irány legyen adható, mely az egyetemes érdeknek leginkább megfelelt.

Nyomban Belgrád meghódítása után (1717 aug.) nem véve számba a hadsereg kíséretében levő le nem telepedett kereskedőket a magyar, meg a birodalmi városokból, különösen a Rajna vidékéről, számos polgárral találkozunk Szerbia meghódított fővárosában. Ezek a citadellától keletre fekvő dunai városrészben telepedtek meg, a melyet előbb a törökök laktak és a legjobb épületei voltak, melyeket most jórésztben a helyőrség foglalt el. A dunai városrészben 1717 november végén letelepült családoknak egy össze-

írása már 333 német családról számol be, kikkel szemben 29 örmény, 39 rác, 11 magyar, 13 német-zsidó és 34 spanyol-zsidó család állott.* A dunai városrész német polgárai Stadler-Ferry Frigyest, mint városbirót főnökükké választották és hat tekintélyes polgárt a hat városrész fertálymesterévé; ilyformán ideiglenes városi hatóságot szerveztek. Stadler, mint rendkívül tevékeny és erélyes ember, iparkodott a városi polgári szellem ezen első felbuzdulásának minél előbb megnyerni a felsőbbség jóváhagyását. Kezdetben nem nagy eredménnyel. Mert a békekötés előtt — mely 1718 júliusára esik — minden téren katonai szempontok voltak irányadók és Belgrád akkori katonai parancsnoka, gróf O'Dwyer altábornagy nem nagy hajlandóságot tanúsított a városhíró kérelmei iránt; 1717 decemberében adta ki azt a parancsot, hogy a város összes polgárainak részt kell vennie katonai felügyelet alatt az erődítési munkálatokban; a vonakodókat esetleg karhatalommal kell a sánczokra kényszeríteni; ezt a parancsot még szigorúbbá tette az a rendelkezés, hogy a napszamosokkal való helyettesítés e munkánál nem volt megengedhető. E rendelkezésnek a polgárok leghatározottabb tiltakozását kellett kihívnia. Egyelőre azonban — minthogy a hadiállapot volt érvényben — semmi szabadkozás nem segített s így a vagyonos polgárok közül számosan, főkép a Rajna vidékéről beköltözött iparosok, jobbnak látták Belgrád elhagyását és 1717 december végén a Deutschenstadt hat negyedében már csak 251 német polgár család volt, úgy hogy egy hónapon belül 82 német család költözött el. Ez volt tehát igen sajnálatos következménye a parancsnok szigorú rendeletének, a ki Belgrádot csupán katonai szempontból tekintette a nélkül, hogy e városnak, mint kereskedelmi helynek fontos voltát méltányolni bírta volna és képes lett volna átlátni annak szükségét, hogy idejekorán gondoskodni kell vagyonos és vállalkozó szellemű polgárság odaédesgetéséről és hogy szükséges volna a polgári közigazgatás fejlődését, a mint a települők azt

* Közös pénzügyi levéltár. Mell. 1718 júl. 28. aktához.

hazai viszonyaik közt megszokták, megfelelően elősegíteni. Stadler bíró azonban nem az az ember volt, a kit O'Dwyer mostoha bánásmódja megfélemlíteni, vagy épen céljától eltéríteni bírt volna.

Már november elején, tehát alig három hónappal Belgrád meghódítása után, Stadler egy tervezetet dolgozott ki a dunai városrész városi életének ideiglenes szabályozása érdekében: «Projekt oder Notata der hiesigen Stadtnotwendigkeiten, Beschwernissen und künftiger besserer Einrichtung» * czím alatt és a Rebentisch udvari kamarai tanácsos elnöklele alatt Belgrádban székelő kamarai bizottság elé terjesztette. E javaslatban első sorban a lelki gondozás szervezését és a stola-szabályzat megállapítását kívánják; kérik, hogy polgári névjegyzéket (Bürgerrolle) vezethessenek s a polgároktól hűségesküt vehessenek ki. A városi privilegiumokért való kérelmezés alkalmával különösen városháza, korecsma építését — hol a dézsma-bor került volna kimérésre, a miből különösen nagy jövedelmet reméltek — városi mázsaház és városi sörház emelését sürgették. A városjogot akart nyerni, hogy a markotányosoktól és korecsmárosoktól illetéket és adót szedhessen, hogy ezekből és egyéb városi jövedelmekből a városi hivatalnokokat fizethesse, az utczákat fentartásáról és tisztításáról, valamint nyilvános kutak létesítéséről gondoskodhassék. Stadler követelte javaslatában minden nem-polgár iparosnak az eltávolítását és különösen szigorú rendszabályokat kívánt az élelmiszer-árusokra nézve; a pékek és mészárosok külön üzlethelyiséget tartssanak, elválasztva a többi kereskedőtől. A bíró továbbá a czéhek szervezetének szabályozását kívánta. Szigorú rendeletek szabályozzák a vásárjogot. Összesen 30 pont volt az, a mi a kamarai bizottság előtt feküdt. Az udvari kamara belgrádi megbízottjai, Rebentisch és Brosamer udvari kamarai tanácsosok elismerték Stadler kívánságainak jogos voltát és 1717 nov. 9-én az utóbbi részvételével egy tanácskozás tartatott a város parancsnokánál, a melyen az egész

* Mell. a fentebb idézett aktához.

tervezet megvitatás alá került és gróf O'Dwyert arra kérték, hogy teljhatalmának keretei között tegye meg a megfelelő rendelkezéseket, melyek a fentebbi pontokban foglalt kívánságok végrehajtását lehetővé tegyék. Az altábornagy válasza nem volt biztató. A lényeges pontok felől behatóbb tárgyalásba nem bocsátkozott, kitérő és halogató nyilatkozatokat tett, talán mert ily természetű ügyek iránt egyáltalán kevés érdeklődést és belátást tanusított; ellenben némely különleges panaszokkal szemben, főképp ha azok a helyőrségnek a polgárság iránti kihágásairól szóltak, nagyon ingerlékenynek mutatkozott, «oktalan követelésekről» «von ungereimten Begehren» beszélt és kijelentette, hogy ő a polgárságnak nem járhat kedvére minden csekély dologban. Itt tehát Stadler törekvései nem találtak kedvező talajra és midőn december havában a polgárságot a katonaság részéről az előbb említett zaklatások érték, — a melyekhez a Belgrádban székelő kamarai hivatalnokok részrehajlatlan jelentései szerint igazán durva kihágások is járultak — a város bírása abban hagyta a tárgyalást a katonai parancsnokkal és néhány sürgős előterjesztést egyenesen Bécsbe intézett a császárhoz és az udvari kamarához. Ezek, valamint a fertálmesterek és a polgárság részéről benyújtott, Stadlertől aláírt és tőle sugalmazott feliratok * rendkívül éles szavakkal bélyegzik meg gróf O'Dwyer magatartását. A bevezetésben hangoztatják Belgrád felől táplált ama reményüket, hogy «ez a keresztyénség örök ellenségétől elhódított világhírű hely német módra fog berendeztetni és szerveztetni hasonlóan más előkelő városokhoz és erősségekhez és megfelelő kiváltságokkal fog elláttatni», minthogy e városban a császári elhatározás szerint leginkább a «német nemzetnek» kell telepednie. Most pedig a város legjobb épületeiből 900 szó nélkül a helyőrségnek adatott át, a beköltözött polgárság számára csak avult épületek jelöltettek ki, a katonaság azonfelül mintegy 300 lakatlan házat — a farészeket tüzelőnek hordván el — szándékosan tett romná;

* Mell. u. o.

természetes, hogy ennek következtében számos letelepülő, a kiknek szándékukban volt magukat Belgrád «polgárságába felvétetni», lemondott tervéről. sőt a már letelepültek a katonaság zaklatásai miatt, nem ritkán tolvajlások és meg-rohanások következtében még életök felől sincsenek biztos-ságban. Gróf O'Dwyer az útlevelek kiállításának halogatása által is akadályozza a kereskedelmet, a nélkül, hogy vádak és panaszok valamit használnának. Úgy látszik, hogy a pa-rancsnok különösen a német letelepültek iránt viseltetik ellenséges indulattal. fejlettebb öntudatuk és nagyobb igé-nyek miatt; kijelentette ugyanis — mondja a felterjesztés — hogy ő a német lakosokat nem polgároknak, hanem «pa-rasztoknak és csöcseléknek»* tekinti s a meddig ő lesz a város parancsnoka, ezek a «semmiháziak» még dolgozni is megtanulnak. S hogy szavainak annál nagyobb nyomatókat adjon, néhány polgárt, kik az erődítési munkálatoknál kellő-képen fizetett napszamosokkal akarták magukat helyettesi-teni, katonaság által erőszakkal hozatott oda és két óra hosszánál tovább «másoknak például mint rabszolgákat hordoztatott körül». Sőt nyíltan kijelentette, hogy Brosamer udvari kamarai tanácsost, a ki a német polgárok érdekében közbelépett, a város bíróját s a fertálmestereket «a többi csöcselékkal együtt pokolba fogja kergetni». A kérelmezők végül megfelelő védelemért esedeztek. Hogy ez az előadás nem volt kiszinezett, kitűnik a kamarai hivatalnokok egy-idejű jelentéseiből, a kik szintén keserűen panaszkodtak a bánásmód miatt, a mely őket a városparancsnok részéről érte.

Végtére is Stadler legcélszerűbbnek látta, ha szemé-lyesen tárgyal Bécsben, hogy ne csak a fenforgó különféle panaszok ellen nyerjen orvoslást, hanem a belgrádi «Deut-schenstadt» szervezetének jóváhagyását is kieszközölje. A város bírója csodálatraméltó energiával küzdött érdekeiért és számtalan akadály ellenére bámulatos kitartással haladt célja felé; a városi szervezet érdekében kidolgozott javas-

* «als Bauern und Cujonen».

latai és különféle tervezetei szolgáltak aztán irányadóul ez ügyekben a bécsi központ határozataiban is. 1718 április elején Stadler-Ferry, ki Prockh Károly fertálymester kíséretében csakugyan Bécsbe utazott, az ottani «kamaraí neoaquistica commissio» elé egy iratot «Project oder Notata von denen in Belgrad bedrängten Inwohnern» terjesztett megfontolás végett. Ez a javaslat, mely lényegében a Stadlertől 1717 novemberében kidolgozott összeállításon alapult, április 8-án a nevezett bizottság plenuma elé került felolvasásra; ebben először is az kívántatott, hogy «egy jámbor férfiú rendeltessék parochusul s a stola-jog szabályoztasék». Továbbá határozott rendelkezés történjék arra nézve, hogy lutheránusok és kálvinisták felvehetőek-e a polgárság kötelékébe. A bizottság úgy határozott, hogy az «exercitium parochiale»-t egyelőre a tábori püspök felügyelete alatt működő három jezsuita végezze, a miért ezek számára évenként 1000 frt. fizetés állapíttatik meg; a tábori püspök dolgozzon ki egy stola-tervezetet s terjessze jóváhagyás végett az udvari kamara elé. Végül Belgrádba, miként Temesváron, csak katolikus vallású polgárok fogadhatók be.*

* A főhaditanács 1718 aug. 3-iki rendeletével a lelkigondozás tényleg három jezsuitára bízott, a kik majd annak idején világi papok által helyettesítendők. De ez a provisorium évtizedekig tartott. L. *Langer*: «Serbien unter der kaiserl. Regierung. 1717—1739.» Mitteil. des Kriegsarchivs. Neue Folge III. (1889) 222. l. Talán kifogás alá esik, hogy Stefanovic-Vilovsky munkája: «Belgrad unter der Regierung Kaiser Karl VI.» (Beiträgen zur neueren Geschichte Österreichs 1908.) itt nem használtatik fel. Ennek oka egyszerűen az, hogy St.-V. értekezésemhez nemesak semmi újat nem nyújt, hanem az illető fejezetekben arra szorítkozik, hogy Langer idézett jelentését egész lapokon át szóról-szóra közölje a nélkül, hogy a forrást megnevezné. V. ö. a következő helyeket:

St.-V.	Langer.
31. l. _____	210. l., 211 l.
32. l. _____	212. l.
30. l. _____	204. l.
33. l. _____	213. l.
35. l. _____	222. l.
36. l. _____	223. l.

A második pontban azt kérték, hogy a polgárság immunitast és törvénykezési jogot s mint más városokban, épen úgy Belgrádban is adómentességet és vásártartási jogot nyerjen. A bizottság a nélkül, hogy a két első kívánságra érdemileg nyilatkozott volna, a harmadikat illetőleg úgy határozott, hogy a polgárságnak hat évi adómentesség engedessék és a vásárok napját a Belgrádban székelő kamarai hivatalnokokkal egyetértve maga állapítsa meg. A mi a következő kérelmet, a polgárságnak az erődítési munkálatokra való jogtalan kényszerítését illette, a haditanácstól az a felvilágosítás érkezett, hogy ez a munkálat márczius óta befejezést nyert; mégis elhatározták a haditanács felkérését, hogy annak netaláni folytatása esetén a polgárság arra ne kényszeríttessék, továbbá Belgrád katonai parancsnokát szigorúan utasítsa, hogy a polgárok ellen tanusított «rossz bánásmód» a katonaság részéről véget érjen, mert Stadler jelentéseiből meggyőződtek, hogy «a polgárság száma a kincstár jelentékeny kárára már apadásnak indult». Nem értek el rögtöni eredményt Belgrád polgárai városháza, városi korcsma, sör- és mázsaház létesítése iránt beadott kérelmeikkel, továbbá azzal a kívánságukkal, hogy két városi malmot állíthassanak, valamint több szőlőskertet és erdőséget kapjanak ajándékba. Stadlert azzal biztatták, hogy ezekről első sorban a haditanácscsal fognak tárgyalni. A német polgárságnak azt a kívánalmát, hogy az örmények, görögök és zsidók a dunai városrészből eltávolíttassanak és számukra — hasonlóan a szerbekhez — külön zárt területek jelöltessenek ki, a kamarai bizottság teljesen jogosnak találta s erre nézve a megfelelő intézkedéseket meg is tette. Ez a kívánság abban leli magyarázatát, hogy az örmények és zsidók — megtelepedve Belgrádban már a török uralom alatt — a hódítás után nyomban arra használták fel az alkalmat, hogy a dunai városrész legjobb házait elfoglalják, a melyeket tőlük a később érkező és a városnak e részébe utasított német polgárok örömet elvettek volna. A kiutasítási parancs azonban nem nagy eredménnyel járt.

Az említett javaslatban továbbá az a kérelem is foglal-

hatott, hogy az igazságszolgáltatás első fokon a gr. O'Dwyer-től kinevezett hadbíró helyett a városbíró hatáskörébe utaltassék. A kamarai bizottság e kérelmet helyesnek találván, elhatározta, hogy a haditanács elé megfelelő javaslatot terjeszt. Az utolsó kérés az volt, hogy a polgárság választott előljárói és képviselői kellő védelemben részesüljenek és azok hivatalos functióinak megfelelő érvény biztosítottassék. Az ily értelemben hozott határozat kész volt «a polgárságnak a kért támogatást» megadni és ez iránt a haditanácsal is érintkezésbe lépni.

Az udvari kamara és a haditanács között folytatott tárgyalások egyelőre ugyan nem jártak kielégítő eredménnyel, mert első sorban fontosabb feladatok vártak megoldásra. Meg kellett állapítani azon elveket, melyek a hódított tartományok kormányzásában szem előtt tartandók és csak később lehetett a belgrádi polgárság bajaira gondot fordítani. Stadler azonban mégis azt az ígéretet nyerte, hogy az ügyet nem tévesztik szem elől és a város bírása július havában azzal a meggyőződéssel távozhattott Bécsből, hogy előterjesztései nem voltak hiábavalók. Sőt maga a haditanács is pártjára kelt és meghagyta¹ O'Dwyernek, hogy a német polgárokat minden téren támogassa s különösen Stadler városbíróval méltóságának megfelelően bánjon, hivatalának teljesítésében eléje ne csak akadályt ne gördítsen, hanem neki mindenben segítségére legyen. Még határozottabban szól egy császári leirat² a Bécsben székelő kamarai bizottsághoz. Minthogy most már a béke megkötetett, első sorban Szerbia, különösen ennek fővárosa, Belgrád igazgatására legyen gondjuk és a császár el van tökévelve, hogy ezt a várost «a löbbi hódított városokhoz hasonlóan fogja szabadságokban és kiváltságokban részesíteni»; e tekintetben a további intézkedések a legközelebbi jövőben megtétetnek. Miután a város bírása most épen

¹ A haditanács leir. 1718 jul. 24. Mell. az udv. kamara 1718 jul. 28. akt. köz. p. ü. lt.

² Udv. kamarai akta 1718 jul. 28. Köz. p. ü. lt.

visszatérőben van Belgrád felé, megérkezésekor igyekezzék őt a bizottság az ő «városbírói és előljárói tisztébe» ünnepelesen beiktatni, őt, valamint a fertálmestereket minden téren támogatni és oltalmazni; a polgárságnak is mindenben segítségére lenni, hogy ez számban lehetőleg gyarapodjék és «a közélet Belgrádban virágzásnak induljon». Ha mégis fordulnának elő visszásságok, a melyeknek elhárítására a kamarai bizottságnak nincs elegendő hatalma, azonnal tegyen jelentést az udvari kamarának, hogy a polgárság védelmére irányuló megfelelő intézkedéseket Bécsből megtehessek.

Mindazon jóakarattal melletts, melyet az udvari kamara a belgrádi polgárság iránt táplált, a városi szabályzat végleges megalkotásáig még nagyon hosszú volt az út. Stadlernek azonban erélyes magatartásával sikerült az illetékes hécsi körökben az ügy iránt az érdeklődést ébren tartani, a mint a későbbi javaslatokban és tervezetekben, valamint a városi statutum végleges kidolgozásában is, csakugyan az ő előterjesztéseihez és munkálataihoz tértek vissza. Már az anyag beosztása is elárulja a Stadler-féle tervezetet.

Kitetszik ez az udvari kamara javaslatának ama szakaszából, mely a városi kormányzat megalkotásáról szól,* a melyet ez az 1719 áprilisában felállított «Hofkommission in Neoacquisticis» határozata alapján ez év aug. 3-án Szerbia administratiója ügyében előterjesztett. E fejezetnek mindjárt az első pontja «Polizeiwesen in Städten», mint az eredeti Stadler-féle javaslatban, a lelki gondozásra vonatkozik; bizassék a magistratusokra — mondja ez és itt első sorban Belgrádra gondolnak — hogy templomok építéséről, lelkészek alkalmazásáról és iskolák állításáról megfelelően gondoskodjék. Az egyes iparágak kellően elkülöníttessenek, főképp az élelmiszer iparra nagy gondot fordítsanak; az «arbitrium magistratus» az iparosok számát helyenként úgy

* Köz. p. ü. Itár. «15573 fasc. 26 csom. Serbien.» A tervezet keltezetlen, valószínűleg 1719 végéről származhatik; nagyrészt kiadva Langernál 1. fejt. 1651. köv. 1.

csoportosítsa, hogy egy helyen egy foglalkozási ágból ne telepedjék meg több, mint a mennyit az illető városrész eltartani képes. Tervezték a hús, kenyér és «mindenféle fogyasztási cikk» maximális árának a megállapítását, továbbá a mértékeknek, súlynak egy hiteles mérték-hivatal által történő ellenőrzését. Az árusok, valamint az eladásra kerülő cikkek minősége fölött vásárbírák gyakorolják a kellő felügyeletet és ezek a magistratusnak felelősek legyenek. Szükséges továbbá orvosokról és gyógyszerekről gondoskodni, a bábák részére szabályzatot kiadni, kórházakat emelni és különösen az irgalmas barátokat rábírní a Belgrádban való letelepedésre. A közbiztosságról rendőrség és kapuórség, valamint éjjeli őrség szervezése által történjék kellő gondoskodás; tűzrendészeti szabályzat kibocsátása is tervbevetetett. Az is tanácsos, hogy minden városban «nyilvános magtár» állíttassék. Jó építési szabályzat biztosíték lesz arra nézve, hogy a városokban csakis «csinos, szabályos és kényelmes épületeket» emeljenek, hogy tágas szabad tereket és szabályozott utcákat létesítsenek. Az építési kedv fokozására mindenki, aki új házat épít, legalább négy évi adómentességet élvezzen. Az iparosok czéhekké való szervezkedése csak bizonyos megszorítások mellett engedhető meg. A többi határozatok a városi hatóságok különféle rendőri jogairól szólnak és végül egész sor további rendelet kibocsátását tervezik, a melyeknek — hogy csak néhányat említsünk — árvaház emelése, cselédügy rendezése, városi számvétség felállítása szolgálnának tárggyul.

Figyelemreméltó az udvari kamara e javaslatában a nagyfokú szabadelvűség, valamint a belgrádi polgárság speciális kívánságainak igazi méltánylása; e hivatal mindenestre szem előtt tartotta a Stadler-féle tervezetet és a beható tanácskozások, melyeket annak idején e tárgyban folytattak, most az ügynek javára váltak. Másrészt az említett javaslatban oly sok terv merült fel, hogy azoknak végrehajtása éppen Belgrádban, a keleti kulturhatás alól csak az imént felszabadult városban, rövid idő alatt alig lett

volna várható. De mégis örvendetes a jóakarát, melyet az udvari kamara ez ügynek szentelt.

Szerbiában az «administratio» berendezésével egyidejűleg Belgrádra nézve igen örvendetes személyváltozás történt a városi ügyek legfelső intézésében. A szerbiai kormány élére ugyanis 1720 szeptemberében Károly Sándor württembergi herceg került; az ő kezébe kellett O'Dwyer generálisnak októberben a város katonai parancsnokságát is átadnia. Az új kormányzó feladatai felől világos és határozott utasításokat¹ nyert, a melyekben a gondoskodás Belgrádra is teljes mértékben kiterjedt.² Különös nyomatékkal hangsúlyozzák, hogy a «közrendre, az élelmiszerek árára, a mértékek és súlyok helyes voltára, az utcák tisztaságára, a kémények vizsgálására», valamint a «tűzrendészetre és közegészségügyre» kiváló gondot fordítsanak. A tartományi kormányra e tekintetben annál nagyobb felelősség hárul, mert «egy olyan hirtelenében s mindenféle emberektől benépesítendő helyen mint Belgrád» körültekintő kormánytól függ nemcsak a város, hanem a tartomány lakosságának jóléte is. Éber tekintettel örködjék a szerbiai kormányzás azon, hogy németen és katolikuson kívül senki se jusson be polgárként a belgrádi községbe és hogy a rácokat, örményeket és görögöket a németektől elkülönítve csak mint «elkülönített községet» tűrje. Továbbá meg nem másítható principiumként állandóan tartsa szem előtt, hogy Belgrád német-katolikus lakossága számban mindenkor erősebb legyen a helyőrség hozzászámítása nélkül is, mint a többi nemzetiségek és «schismaticusok» együttesen. E néhány tételben jelöltetett meg az az irány, melyet a szerbiai kormánynak Belgrád kormányzásában meg kellett tartania. Ezen alapelvek teljes megszilárdítása után eljött az ideje annak is, hogy a belgrádi városi szervezet végleges megalkotása a megvalósulás útjára jusson.

A császári kormány 1721 június 30-án egy rendeletet

¹ 1720 szept. 7.

² Langer, I. fej. 190. s. köv. 1.

ántézt Belgrád polgárságához, a melyben felszólítja, hogy «közérdekű városi ügyek megvitatása végett tanácskozzék» és a városi hatóság megalkotása iránt tegyen javaslatot. Ezek a tanácskozások a polgárság kebelében jó sok időt vettek igénybe.¹ Eredményük egy tervezet «Unvorgreifliches Project die künftige Einrichtung der in dem Königreich Serbien liegenden Haupt- und Grenzstadt Belgrad betreffend», melyet a császári kormánynak az 1722. év folyamán nyújtottak át.² Ez a nagyterjedelmű elaboratum, a mely alapján csak az előző években benyújtott javaslatoknak túlságosan kibővített összefoglalása, többek között természetesen egész sorát tartalmazza a kívánságoknak, a melyekhez a belgrádi császári kormány — melynek most azokról véleményt kellett mondania — egyáltalán nem adhatta beleegyezését. A belgrádi kormánytanácsosok az udvari kamara elé 1723 aug. 13-án³ terjesztett jelentésükben mondják el kimerítő észrevételeiket a belgrádi polgárság szóbanforgó javaslatának minden pontjára nézve s behatóan tárgyalják az okokat, a miért ellenzik, hogy egyes pontok a kibocsátandó statutumba felvétessenek. Nagyjában véve azonban a kormány véleménye mégis a polgárok javaslata mellett szólt. Ez a jelentés szolgált tárggyul a bécsi neo-acquistica commissio záró tanácskozásain, mely 1723 szept. 9-én és nov. 19-én foglalkozott az ügygyel.⁴ Elsősorban is kimondatott, hogy «a belgrádi városi tanács megalkotásánál és a polgárság szervezésénél a magyar szabad városok szervezete» tartandó meg fővonásaiban irányadóul; a kibocsátandó rendeletben azonban ez a körülmény ne kerüljön szóba, mert különben attól kell majd tartania a kormány-

¹ Úgy látszik, hogy Stadler azokban nem vett többé részt, legalább a neve nincs említve; de még az újonnan kidolgozott tervezeten is látható, hogy az ő egykori előterjesztései szolgáltak alapul.

² Kelet nélkül mell. «Ungarn» actához 1724 február 18. Köz. sp. ű. lt.

³ U. ö.

⁴ A jegyzőkönyv mint mell. ugyanezen acta mellett 1724 febr. 18.

nak, hogy ezt a körülményt «kedvező alkalomnak fogják tartani Magyarországon a hódított tartományok bekebelezésére».¹ Ez alapelv megállapítása után az egyes pontok részletes megvitatásához fogtak, a mire nézve az udvari kamara és a haditanács képviselői között nem ritkán jelentékeny véleménykülönbségek merültek fel. De minden akadály ellenére is sikerült az ügyet annyira juttatni, hogy 1724 febr. 19-én a közös tanácskozások eredményéről szóló rövid jelentéssel együtt, egy a szerbiai kormányhoz intézett leiratot terjeszthettek a császár elé, melyet III. Károly febr. 18-ról keltezte, változatlanul jóváhagyott. Ez a leirat szolgál az éveken át tartó alkudozások befejezéséül a belgrádi városi kormányzat megalkotásában; három fejezetben részint a szerbiai kormány számára tartalmaz utasításokat Belgrád igazgatása felől, részint szervezeti határozmányokat a városi autonomiára nézve, valamint a polgárság számára a kiváltságok és jogok egész sorát, melyeket együttvéve méltán nevezhetünk a belgrádi «Deutschenstadt» városi szabályzatának.

A császári leirat első sorban kimondja, hogy a belgrádi «Deutschenstadt»-ban «más városok bevett szokása szerint» bíró választassék előljáróul, a kit a többi tanácstagok és a polgárság fölött «felügyeleti jog» illet meg, a ki azonban fontosabb ügyekben az előbbieik részvétele nélkül nem intézkezhetik. Polgári, épen úgy mint büntető ügyekben az abszolút szótöbbség dönt, legfelső fokon pedig a császári kormány. A város bírója mentessék fel a közterhek viselése alól s ezenfelül 150—200 frt utile-t nyerjen a városi közjövödelmekből.²

¹ Ebben az értelemben az 1724 febr. 18. császári leirat a kormánynak bizalmasan megparancsolta «in neoacquistischen Einrichtungen von dem Königreich Ungarn vollständig zu abstrahieren», hogy a magyar rendeknek ne legyen alkalmuk a követelésekre.

² A kormány azt javasolta, hogy a bírót a büntetéspénzek egy harmada illesse; e javaslatot a neoacquistica commissio nem fogadta el azon okból, mert a bíró esetleg önkényesen szívesebben alkalmazta volna a magasabb pénzbüntetést szabadságvesztés helyett, azért, hogy a saját járandóságát növelje.

A tanács tagjai közül válaszsák a város kapitányát, kinek hivatala csupán fizetéstelen polgári tisztség, a császári tiszteket megillető rang nélkül, továbbá a városi pénztárnokot, kinek mindig tekintélyes, vagyonos polgárnak kell lennie, hogy a városi pénztár semmi kárt ne szenvedjen; azután a mázsamestert, a kinek kötelessége a «Ziment» és a mázsapénz behajtása és végül kórház-gondnok választásuk. A városi pénztárnoknak 100 frt az évi járandósága, a mázsamester fizetését pedig a kormány a polgársággal egyetértve határozza meg. A mázsabért lehetőleg alacsonyra kell szabni és a transito árúk, meg a helybenmaradó árúk között különbséget kell tenni annyiban, hogy az előbbiektől fél kr., utóbbiaktól pedig egy kr. szedessék mázsánként.

A nevezett községi tisztviselők hivatali ideje két évben állapított meg s egyuttal elrendeltetett, hogy ellenőrzésül mindenik mellett álljon egy esküdt polgár a belső tanácsból.

Legyen továbbá városi syndicus vagy notarius a jegyzőkönyv vezetésére, végrendeletek és leltárak stb. készítésére: fizetése 300 frt s ezenkívül övé a «sportulæ cancellariæ».*

A «Deutschenstadt» tarthat városi lobogót is, választhat zászlótartót és városi hadnagyot, mindkettő hivatala fizetéstelen, tiszteletbeli.

A következő pont városbíró kinevezését rendeli, a kinek a vásárookra való felügyelet a teendője illő fizetés ellenében, a melynek nagysága később állapítandó meg.

A mázsamester segítségére egy mázsaszolga alkalmazása engedélyeztetett, a kit minden forint mázsapénzből egy garas illet meg fizetésképen; e fizetési módtól joggal reméltek a városi jövedelem érdekeinek megvédését.

Négy éjjeli ór alkalmaztatott 6 frt havi zsolddal, a kiknek részint a városi toronyban kellett tűzörségi szolgálatot tenni, részint a törvényszéki szolgálkat helyettesíteni.

A polgárság kötelessége egy városi óra beszerzése, ennek igazgatását a városi órasmester végezze 4 frt. havi fizetésért.

* Erre vonatkozóan a kormány dolgozzon ki egy díjszabást és jóváhagyás végett terjeszse fel Bécsbe.

A város tűzbiztosságára «városi kéményseprő» viseljen gondot.

E hatósági személyek hivataloskodási ideje két évig tart, ennek elteltével a kormány «a tisztújítás» tekintetében oly módon járjon el, hogy a városi tanács először is három személyt jelöljön ki kebeléből a városbirói tisztre, a kormány pedig ezek egyikét nevezze ki addig, míg a választás, illetve kinevezés Bécsből megerősítést nyer. Egyébként mindenféle polgári «tisztség» a város, illetve a polgárság által adományozandó s a kormány által a haditanács és az udvari kamara helybenhagyásának megérkezése után megerősítendő. A városi pénztárnok a szerbiai tartományi kormánynak számadással tartozik, a mint általában a város bevételei- és kiadásairól szóló számadásokat a kormányi számvevőségnek meg kell vizsgálnia.

Az ifjúság nevelésére szükséges egy jóra való tanító, a ki rátermettségét a jezsuita atyák, mint ideiglenes lelki-gondozók előtt teendő vizsgával igazolja; ezt a tanítót azután az előjáróság annak módja szerint nevezze ki és minden «személyre eső közteher alól» mentse fel, de különben semmi fizetést ne adjon neki, mert az illető «az ifjúság neveléséből remélheti megélhetését». Továbbá «azt az elvet tartsák szem előtt», hogy a tanító a fiatalságot a latinon és németen kívül semmi más nyelvre ne oktassa, mert Belgrádban a német nyelv honosítandó meg anyanyelvül.

A városi jövedelmek felől így intézkedtek:

A polgárjog elnyeréseért 10 frt illeték fizetendő, az e révén befolyó jövedelmet tüzoltóeszközök beszerzésére fordítsák. A büntetéspénzeket minden levonás nélkül szolgáltatassák be a város pénztárába, továbbá a mázsa-, hetivásár- és helypénzt; a mérték-hitelesítésért járó illeték szintén a városi pénztárt illeti. A mázsamester és vásárbíró fizetését e jövedelmekből utalják ki. Az első adóosztályba eső vendégfogadók és boltok után havonként 30 kr., egyéb korcsma és sörlházak, valamint műhelyek és boltok után hónaponként 5 garas adó fizetendő a városi pénztárba. A városnak mint testületnek évenként háromszor, még pedig husvét,

pünköst és karácsony alkalmával, mindenkor nyolcz napon át, a város javára szabadságában áll a bormérés azzal a feltétellel, hogy a vendéglői iparral foglalkozók ez idő alatt a kimérésben semmi korlátozást ne szenvedjenek. A város egyszersmind 12 negyedrészt szőlőt és 100 hold szántóföldet nyer ajándékba.

Halálesetnél a syndicus kötelessége a megfelelő leltár-fölvétele, minden forint ingatlan vagy ingó vagyon után 1 kr. «örökösödési illeték» rovandó ki és fizetendő a városi pénztárba, de csak az adóssággal nem terhelt érték után. Ha a hagyaték adóssággal annyira meg van terhelve, hogy tényleges érték a leltárba fel nem vehető, egy tallérnyi illeték — 1 frt 30 kr — rovandó ki.

A város többi kérése felől akként határoztak, hogy a telekkönyv vezetése a kincstár kezében marad, épen úgy az ebből befolyó «jövedelem» is a császári kincstáré. A pallosjoggal a város nem ruháztatott fel, sőt minden büntető-ügyet a szerbiai főhadkerület és tartományi hadbírótság elé utaltak.

Az árva-gyámság ügyében felhatalmazást nyert a kormány, hogy két vagy három, a város szűkebb tanácsa által kijelölt feddhetlen életű «igazságszolgáltatási és gazdasági ügyekben tapasztalt» férfit a gyámhatóság tagjává nevezzen ki, ennek elnöki tisztét pedig a mindenkori városi ügyész viselje. Ez a gyámhatóság működésében az alsó-asztriai «árvagyám-szabályzathoz» tartsa magát és számadását évenként terjeszse a kormány elé.

A magistratusnak kötelessége városi jegyzőkönyv vezetése, egy városi pecsét beszerzése, a melynek ábrázolata és körirata felől a részletes utasítások később adatnak ki.*

Kilátás van egy tűzrendészeti szabály kibocsátására, a melyhez Brünn városáé fog mintául szolgálni.

A belgrádi tisztviselők tevékenységének pontosabb megjelölését egy később kiadandó szabályzat fogja meghatározni, melynek tervezete minél előbb bemutatandó.

* L. e. későbbi szabályozásról Langer I. fej. 210. l.

Az iparosokra nézve úgy határoztak, hogy ezeknek számát a városi képviselőlet a kormányval kölcsönös egyetértésben korlátozza és esetről-esetre szabja meg; így pl. jelenleg nyolcz közönséges és két franczia péknek adjanak engedélyt, számukra a kenyér árát hónaponként kell megszabni. A mészárosok száma 12, és a városi hatóság szigorú kötelessége a hús jóságára, árára és pontos súlyára a legszorgosabban felügyelni. A többi iparos száma szintén megfelelő arányban — a mennyinek eltartására a város képes — állapíttassék meg.

Az előljárátság felhatalmazást nyer a város közepén fekvő, örmény kézen levő fürdő megváltására, hogy abból tisztességes városi fürdőt alakítson.

A vendégfogadókra nézve a kormány — Belgrád polgári korcsmárosainak kérelme alapján — azt javasolta, hogy ezeknek száma, a mely akkor épen 140-re rugott, 48-ra apasztassék. Ezt a javaslatot Bécsben nem fogadták el, mert oly rögtöni és gyökeres intézkedés következtében sok ember jutott volna tönkre. A császári parancs csak annyit rendelt el, hogy új korcsma-engedély nem adható és a haláleset vagy kivándorlás következtében felszabadultak újra nem adományozhatók. E ponttal kapcsolatban felszólított a kormány, hogy a vendéglők és korcsmák *állami* megadóztatása, valamint a pálinkamérések bérbeadása felől tegyen javaslatot.*

Belgrádban senkinek sem volt szabad kétféle iparágat üzni, de meg volt engedve, hogy valaki egy mesterség mellett még mezei gazdálkodással is foglalkozzék. A házaló kereskedés csak országos vásárok alkalmával engedtetett meg, de a hatóságnak jogában állott házalási engedélyeket máskor is kiadni, ha ez által a polgárság érdeke csorbát nem szenvedett.

A belgrádi iparosoknak czéhekké szervezése későbbi időre marad, míg az egyes iparágak ottani fejlődéséről és

* A kormány egy vendégfogadó (Schild) után 50, egy bormérés (Kranz) után 30, és egy sörház után 25 frt évi adó kivetését javasolta, de ezt a *neoacquistica commissio* nagyon magasnak találta.

létfeltételeiről» határozott ítélet nyerhető. Ez okból tehát e czéheknek a bécsi főczéhgyűlésbe való felvételéről egyelőre szó sem lehet.

A lelki gondozás ügyében úgy intézkedtek, hogy a lelkeszi teendők végzése és a «cura animarum» ideiglenesen a jezsuiták kezében maradjon; egyúttal elrendeltetett, hogy a meddig az új belgrádi erődítések terve véglegesen megállapítva nincs, sem a régi plebánia-templom restaurálása, sem új templom építése meg nem engedhető. A bécsi stola-szabályzatot a Belgrád részére szükséges módosításokkal életbeléptették.

Az itjúság magasabbfokú kiképzése czéljából egyelőre latin iskolának a felállítását tervezték, mely osztályonként nyílik meg; a főfelügyeletet ebben a jezsuiták gyakorolják, tanítókat pedig minthogy a tanítás nyelve a német, s a nevelésnek általában német szellemben kell történnie, Bécsből, illetve a német örökös tartományokból hívjanak. E latin iskola fentartása a jezsuiták gondja lett volna, a kiket ezért Belgrád környékén néhány művelésre alkalmas birtokkal kárpótolnának. Az iskola számára épület- és tüzelőanyagot a kincstár köteles kiszolgáltatni.

A városnak kötelességében állott egy városi orvos alkalmazása, a kinek fizetése 150 frt a városi pénztárból. Városi gyógyszerár felállítása szintén elrendeltetett és a magistratus felhatalmazást nyert, egy «szabályos vizsga alapján kiegészített» főlesküdt bába kinevezésére. Kórház építésére a kincstár 600 frt értékben megfelelő telket és építési anyagot, a főhadbiztosság 12 ágyat ajánlott fel; különben a kórház igazgatása a városi hatóság dolga, mely a szükséges teendőket a kórházi gondnok által fogja végeztetni.

A «Deutschenstadt» részére már két év előtt ideiglenesen átengedett épület most városháza czéljaira véglegesen átadatik szabad tulajdonul s a magistratusnak kötelessége, hogy hivatalait ott helyezze el s a városi bormérést is ott gyakorolja.*

* A város egyéb kívánságai, melyeket a polgárság előadott felterjesztésében, mellőztettek; így a malomjog, a malompénz szedése,

Szabad vásárjog adományozását már a legközelebbi jövőre megigérték s egyúttal úgy intézkedtek, hogy két országos vásárt tartsanak, még pedig Keresztelő Szt. János napjától (június 24.), illetve Szt. Simon és Judás apostolok napjától (szept. 28.) kezdve mindenkor 14 napon át, mint-hogy ez az idő a török kereskedőkre a legkényelmesebb; továbbá legyen három hetivásár: kedden, pénteken és szombaton. A vásárpénz a városi pénztárt illeti.

A zsidók számának korlátozását és a türelmi adó megállapítását későbbi időre halasztották.

Városi malom oly feltétel alatt állítható fel, ha a malombér a kincstárba fizettetik.

Végül a kormány feladata volt a város területének kijelölése. Az építési kedv emelése, különösen a város középületeinek gyors helyreállítása céljából a rendelet úgy intézkedett, hogy az erődítési hivatal meszet és téglát mérsékelt áron adjon az építési vállalkozónak.

A császári rendelet befejezésül még egyszer ismétli a vezérő gondolatot, hogy ebben a városban, mely különben is a «Deutschenstadt» nevet viseli, «senki más, csak német, még pedig mint a legfelsőbb parancs és az institutum neoaquisticum határozottan mondja, csakis római katolikus vallású egyének» vétessenek be a polgárság kötelékébe. A rácoknak «a maguk elkülönített községében» hasonló városi alkotmányt kellene adni, de mivel eléggé ismeretes, hogy «a keresztény és német polgároknak mily nagy kárára és ártalmára van ez a népség, szintúgy más népek, különösen a zsidók», az legyen a főgondolat, hogy a rácokat a lehető legkisebb számra szorítsák, mert — jelenti ki végül III. Károly — «a császár szándéka az és a mellett rendíthetetlenül megmarad, hogy ott Belgrádban, mint az egész kereszténység határán és védbástyáján a német nemzet mindenkor a legerősebb legyen befolyásra, mint számra nézve».

városi köveztvám és halászlai jog a kincstárnak tartaltak fenn. A vám- és harminczadmentesség az iparosok számára behozott nyers-termékek után nem adatott meg.

E programmszerű szavakkal végződik a rendelet, a mely a Deutschenstadtban a városi élet végleges szabályozásáról intézkedik; e programhoz teljesen illeszkedett a többi kiadott rendelet s ily módon oly alkotás jött létre, mely egyfelől szerencsésen megfelelt az állam érdekeinek, másfelől Belgrád új lakóinak — akár a római szent birodalom, akár Szt. István koronája országainak rendezett városaiból jöttek is — szükségletei iránt minden tekintetben méltányos volt.

Évek multak, míg e városi szabályzat határozmányai életbe léptek, de virágzó fejlődéshez nyitottak utat; s a mi különösen a fentebb idézett program megvalósítását illeti, Belgrád népszámlálási * adatai szolgálnak bizonyítékul, hogy ez a város abban az időben egészen német volt és hogy a szerbség — nemzetileg teljesen háttérbe szorítva — csak a török hatalom 1739-ben bekövetkezett újraéledésének köszönhette Belgrádban való fenmaradását.

Ha a fentebbiekben kísérletet tettünk egy hódított tartománybeli városi szabályzat megalkotásának rajzolására, ez abból a szándékból történt, hogy megmutassuk, mily gonddal fogták fel az illető hatóságok feladatukat s mily körültekintő figyelmet fordítottak minden csekélységre úgy a neoacquistica commissio, mint a vele együtt munkálkodó főhatóságok és hivatalok. Egyáltalán nem bürokratikus módon sokszor kincstári érdekeket mellőztek oly intézkedések kedvéért, a melyek első sorban az újonnan nyert területek felvirágzására és jólétére szolgáltak és csak másodsorban voltak a kincstárra hasznosak. E néhány adatból, mely a hódított tartományok kormányzásának történetéhez szolgáló adalék, láthatjuk, hogy III. Károly államférfiai és ezek munkatársai mily figyelemreméltó kulturális munkát teljesítettek nemcsak nagy kérdésekben, hanem kisebb igazgatási szervek megalkotásában is.

Bécs.

BODENSTEIN GUSZTÁV.

* 1728-ból. Köz. p. ü. lt. 15573. fasc.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Ki volt «Bavarin bajor herceg»?

A XIII. század végén Krakó és Sandomir kapitányai több ízben egy István nevű magyar urat (Stephanus Ungarus) említettek, ki uruknak, a cseh királynak, Krakó és Sandomir hercegének és morva őrgrófnak nagy szolgálatoakat tett, melyekért nevezett király részéről jutalmazást is kapott. Más helyen¹ már bebizonyítottam, hogy ezen király alatt II. Venczel cseh és lengyel uralkodó, István alatt pedig az Ákos nb.² Borsodi (Ernő fia) István értendő, a ki III. András alatt országbiró, az Árpádok kihalta után, Venczel magyar királysága alatt pedig nádor volt. Hogy 1301-ben jórészt. vagy talán csakis ezen Istvánnak köszönhette II. Venczel, hogy fia, Venczel, elnyerte a magyar koronát, most már annyira bizonyos, hogy részletes bebizonyítását e helyen mellőzhetjük; de az is bizonyos, hogy a cseh-lengyel király hű magyar emberét nemcsak birtokkal, hanem személyi bizalmának és érdeklődésének egyéb kiváló megnyilatkozásával is kitüntette. Így az ő érdekében leánykérőnek csapott fel, a mint ezt a következőből tudjuk.

István nádor tanusítja 1303 febr. 26-án, hogy Ladomér fia István comes neki már évek óta felette nagy szolgálatoakat tett és hogy ezeknek elismeréseül a Borsodmegyében fekvő Varbó nevű birtokot adományozza neki.³ Érdemeinek sorából kiemelendőnek tartja, hogy ezen István nemcsak Venczel király megválasztatása s koronáztatása érdekében fordult meg többször mint a nádor követe a prágai udvarban, hanem egy tiszta családi jellegű ügyben is sikeresen eljárta. Azt mondja a nádor: «azon-

¹ Századok, 1907. évf. 481—489.

² «nb.» alatt a nemzetségbeli = nembeli rövidítése értendő.

³ Anjoukori okmánytár I. 51—56.

kívül közreműködött abban, hogy a cseh és lengyel király dicső véréből származó nemes hajadont, Bavarin bajor herceg úr leányát, kedves fiunkkal, István mesterrel összeházasítsa,¹ a kit megkülönböztetett gondossággal és bölcs buzgalommal a saját költségén és fáradozásával téli zord időben, midőn az utakra az északi fagy minden viszontagsága ránehezedett, feleségével együttesen a legjobb épségben és egészségben különféle értékes tárgyakkal, arany és ezüst ékszerekkel és gyönyörű ruhaneműekkel, a minők csak az ember szívét örömmel önthetik el, a diósgyőri kastélyba haza hozott, a hol is az ifju pár ünnepies és fényes menyegzőjét megültük.»²

Ezen minden tekintetben felette értékes és érdekes okiratból a régibb és a mostani kutatók valamennyien azt olvasták ki, hogy Ákos nb. István nádor fia István, mindenesetre Venczel király közvetítése révén, uralkodó családból származó feleséget kapott és pedig Bavarin nevű bajor herceg leányát, ki a cseh és lengyel király véréből származott. Ezt oly határozottsággal elismerték, hogy többen — élükön néhai Pór Antal a «mille-niumi történet»-ben — a bajor Ottó s Károly király közt lefolyt eseményeket és Ottónak egész szereplését az említett házassági összeköttetés egyik folyományának tekintették és abban számos befolyásos szereplő cselekvésének rugóját vélték felismerni.

Hogy a kutatók mindeddig így és nem másképen fogták fel a dolgot, nemcsak érthető, de menthető is. «Filiam domini ducis Bavariae» oly világos és félre nem érthető, hogy másra, mint a bajor herceg leányára szinte gondolni sem lehet.

És mégis!

Mindazok, kik ez okirati adatot, illetve e házassági összeköttetést ismerték és ismerik, egyhangúlag kijelentik, hogy a szóban levő bajor menyasszony és atyjának, a bajor hercegnek

¹ «Præterea de gloriosissimo sanguine regis Bohemiae et Poloniae nobilem puellam filiam domini Bavarini ducis Bavariae magistro Stephano filio nostro carissimo matrimoniali foedere fecit copulari.»

² Völl is ez hét országra szóló lakodalom. Jelen volt a kiterjedt rokonság és ismeretség színe-java. Többek között ott voltak Aba nb. Amadé nádor, Rátót nb. Roland nádor, Borsa nb. Bekő, Biharmegye főispánja s Rátót nb. Dezső, Gömör- és Borsodmegye főispánja, a két utóbbi mint az örömatya vejei.

családtörténeti viszonyait nem találják sem a magyar, sem a bajor forrásokban. Magam is azok közé tartoztam, kik ezt vallották és megkísérlettem, hogy a német kutatók figyelmét e kérdés felé irányítsam. 1890-ben közzétettem egy jól ismert német szaklapban ¹ «Genealogische Räthsel» című értekezésemet, melynek egyik része e kérdéssel foglalkozott. Mai napig sem adtak rá felvilágosítást, azaz Németországban is megfejtetlenül marad: e talány.

A hiba abban rejlett, hogy a kutatók az adatot minden gondolkodás nélkül és könnyen muló kételkedéssel fogadták. Az én tartós bizalmatlanságom azonban végre is eredményhez vezetett.

De elemezzük csak az adatot!

1. A «sanguine regis Bohemiæ et Poloniæ» alatt nem szabad a cseh és lengyel királyokra mint két különböző családbeliekre (Piastokra s Przemyslidákra) gondolni, a mint ezt egyik-másik helyen találjuk. Az okirat csak egyesszámról tesz említést és a személy megállapítása könnyű. Itt a przemyslida II. Venczelről van szó (szül. 1271. szept. 27-én, † 1305 jun 21-én), ki 1278 óta Csehország, 1300 óta pedig egyuttal Lengyelország királya is; a menyasszony atyja azonban bajor herceg, a mi tehát kizárja, hogy a leány fiágon a Przemyslidák családjából származzék; világos tehát, hogy itt csak anyai leszármazásról lehetett szó, a mennyiben vagy Bavarin maga, vagy pedig felesége, a menyasszony anyja, e család sarja volt.

2. Nehezen felfogható dolog, hogy Venczel magyar hivének figyelmét a bajor udvar felé irányította. Arról, hogy közte s az akkori bajor uralkodó család között szoros, közeli vérrokonsági vagy sógorsági kapcsolatok léteztek volna, nincs tudomásunk. Ha voltak is kapcsolatok közöttük, azok jóval régibb keletűek lehettek és ha Ottó bajor herceg már akkor kifejezésre juttatta volna a magyar koronára való vágyait, absolute lehetetlen, hogy Venczel a fiának érdekeivel ellentétben álló bajor uralkodó s a magyar nádor között házassági összeköttetést közvetített volna.

3. A régi okiratok az uralkodó családból származó nőket rendszeren az «inclita» vagy «præcelsa» jelzővel jelölik meg; ² ok-

¹ «Der deutsche Herold,» Berlin, 1890. évf. 18—21. l.

² Így találjuk 1354-ben: Katyisz nb. Szécsényi Tamás vajda neje «inclita domina Anna, filia ducis Ossueciensis»; 1355-benn præcelsa virgo domina Kunigund vocata, filia Bolkonis ducis Op»

iratunk pedig csak «nobilis puella»-ról szól, a mi bármely nemesi születésű hajadonnak adatott és melynek kiemelése egy bajor hercegleányra vonatkozólag nagyon is felesleges volt. Ha a nádor menyé tényleg uralkodó családból származott, biztosra vehetjük, hogy az illető okirat fogalmazója már tekintettel arra, hogy a nádor, illetve ennek fia csak nemesi ranggal bírt, a menyasszony magas rangját minden bizonynyal egy a «nobilis»-nál sokkal kiválóbb jelzővel kiemelte volna. A «nobilis puella» minden kétséget kizárólag az ellen szól, hogy jelen esetben egy uralkodó családból származó arával van dolgunk.

4. A menyasszony atyja Bavarin és bajor herceg, a mi arra enged következtetni, hogy e nevet nemcsak ő, hanem egyéb német személyek is használták; de ennek nyoma sincs. A német nyelv nem ismeri e nevet; különben a «Bavarinus» sem más, mint «bajor», vagyis a német «Baier», a mi mint jelző (pl. Ludwig der Baier) szokásos; de nem mint személy- (kereszt-) név; nagyon furesén hangzana «Baier, Herzog von Baiern».

5. Hogy az akkor uralkodott bajor hercegek családja alatt a Wittelsbach-család értendő, köztudomású dolog. Voltak többen, kik kis területükön önállóan uralkodtak; felsorolásuk felesleges. Dr. Cohn L. A. «Stammtafeln» című munkája (megjelent 1871-ben) még ma is nemcsak classikus, de a legmegbízhatóbb és legtökéletesebb genealogiai művek egyike. 45-ik skk. tábláin a Wittelsbach-család nemzedékrendjét adja, de itt sem Bavarin, sem István nádor menyének a nevét nem találjuk. Pedig ez döntő. Van elég eset arra, hogy köznemesi s főrangú családok tagjaira akadunk, kiket az ezen családokról szóló s ismert nemzedékrendi táblákba be nem illeszthetünk, bár a családhoz való hozzátartozandóságuk kétségbe nem vonható. Ez még érthető is; hisz nem országos jelentőségű családról van szó s ama bizonyos családí tag oly időben élhetett, midőn a család bizony még nagyon szerényen szerepelt. De nem így áll a dolog pl. a Wittelsbach-családnál, melynek 1303-ban minden egyes tagja joggal mondhatta, hogy egy századok óta trónon ülő nemzetség ivadéka.

6. István nádor hangsúlyozza, hogy Lodomér fia István az ő érdekében és szolgálatában többször útnak indult és hogy

liensis»; 1405-ben: «inclitam virginem Barbaram, filiam domini Hermanni comitis Cyli» stb. (Anjoukori okmánytár VI. 234., 354. — Zichy-oklevéltár V. 417.)

nevezetesen Venczel királyhoz is utazott. Ha ezen tisztje fiának menyasszonyát a bajor udvarból hozta Magyarországba, alig történhetett volna, hogy a fent többször említett okirat fogalmazója ezen a család dicsőségére vált bajor utazást nem méltatta volna említésre.

Mindezek alapján azt hiszem, hogy *okiratunk azon állítása, hogy Ákos nb. iff. Borsodi István, a ki tudtunkkal csak egyszerű nemesember volt és sohasem országnagy, egy bajor herceg leányát kapta volna feleségül, tarthatatlan és a tényeknek meg nem felelő.*

*

A tulajdonnevek kiejtése, helyesírása s állandósága középkori okirataink tanúsága szerint valóságos fejlődési folyamatnak volt alávetve; különösen azon esetekre vonatkozik ez, melyekben külföldi név átültetéséről volt szó. E területen elsősorban a vatikáni kancellaria művelt nagyokat; de hazai okirataink sem maradnak el e tekintetben, a mi annál kevésbé meglepő, a mennyiben még a magyar tulajdonnevek megjelölése dolgában is elég gyakran egymástól eltérő eljárást és helylyel-közzel fordítésszámba menő tájszólást alkalmaztak. Azt találjuk leggyakrabban, hogy az egyes szókban előforduló betűket kicserélik és ezáltal a betűk sorrendjét bolygatják; így lett Rolandból Loránd és így csinál a köznép ma is Klárából Králát. Elég példát találunk arra is, hogy régibb időkben a betűknek nem volt azon fonetikai jelentőségük, mint ma. A W betűt gyakran használták B helyett; így lett pl. a pozsonycsallóközi Baar (= Bár) helységből némelykor Waar, a Bodó személynévből Wodó, a Bernhardból Vernhard, Bázs-ból Vaas stb. A B helyett sokszor vettek P-t; így lett Borostyánból Purustyán stb., stb. Általános és nemzetközi helyesírási s fonetikai szabályokról nem is álmodtak és még hazai okiratainkban is majdnem mindennapi szokássá lett, hogy egy és ugyanazon tulajdonnevet azon vidék tájszólása szerint vették be az okiratba, a hol ezt kiállították, vagy a melyet a fogalmazó füle megszokott. Még az sem volt egyöntetűleg meghatározva, vajon a tulajdonnevet nemzeti, illetve magyar (a mit «vulgo»-nak neveztek) fonetika szerint, avagy latinul, illetőleg latinosan kell-e megörökíteni s onnan van az, hogy egy és ugyanazon időben az okiratok egy része Andreast, másika Endrét, egyik a Jacobust, másik a Jákót stb.

használja. A legnagyobb változatokat és ferdítéseket azonban ott találjuk, a hol az okirat valamely külföldi vagy idegennyelvű nevet minden áron latinositani akar.

Eclatans példáját mutatja pl. Bajorországnak és a bajoroknak a krónikákban való felemlítése. Baioarii, Bavari, Bawari, Bawoarii, *Bawarini*, Bauwarii, Baivaria, Bavaria, Bawaria, Barbaria, Wawaria mellett a *Wabaria*-t is találjuk. A Klosterneuburgi Krónika 1304-hez mondja: Dux *Wabariae* Ottó.* A Bawaria szóban kicserélték az első két mássalhangzót, a mennyiben a W (V) helyett B-t és e helyett W-t vettek és így megy ez a végtelenségig. De megtaláljuk ezt nemcsak a német kútfőkben, hanem másutt is.

*

A régibb cseh történelmi kútfőkben elég gyakran bukkanunk a «*Bavor*» személy-, illetve keresztnévre. Egy Bavor 1256-ban Csehország kamaragrófja. 1396-ban szerepel Hustřani Bavor; 1433-ban Pottensteini Bavor stb.¹ E nevet is latinosították. Midőn Bavor kamaragróf leánya, Domaszlava, 1256-ban rokonához. Lichtenburgi Henrikhez férjhez akart menni, IV. Sándor pápa 1256-ban kelt oklevelével az erre szükséges felmentést adta; ez alkalommal mondja: «Sicut ex parte dilecti filii Henrici nati nobilis viri de Luchenburch et Domralavae natae *nobilis viri Bavari camerarii carissimi in Christo filii nostri illustris regis Bohemiae fuit propositum.*»² A cseh Bavorból tehát a latinos Bavarust gyártották.

*

János cseh király 1317 végén annyira dühöngött alattvalóinak egy része ellen, hogy a cseh országnagyok és főurak feltámadtak ellene. Lippai Henrik vezetése alatt 37 főúr 1317 decz. 27-én

* Pez, *Scriptores rerum Austriacarum* I. 476. A melki évkönyvek 1322-hez: *Fridericus dux Austriae armata manu Wabariam profisciscitur*; a zwetli évkönyvek 1346-hoz: *Ludovicus rex Wabariae* (Pertz, *Scriptores rerum Germanicarum* IX. 511. 683. 684.).

¹ Emler: *Regesta* II. 47. Nr. 121. — Heber: *Burgen Böhmens* V. 246. — *Archiv Český* III. 507. 508. IV. 249. Pottenstein a csehországi reichenauai kerületi kapitányság adlerkosztelecezi járásbíró-sági körében van.

² Emler i. h

Bécsben Frigyes osztrák herczeggel János király ellen szövötkezett. A szövötkezett főurak sorában *Wabarus von Wabarowe* is szerepel.¹

A mi a «wabarus»-t illeti, világos, hogy ez a nemzeti név latinositása és miután fentebb láttuk, hogy betücsere útján Bavaria-ból Wabaria-t gyártottak, kézzelfogható, hogy Wabarus nem egyéb, mint Bavarus, ez pedig — a mint IV. Sándor pápának 1256-ban kiállított oklevele bizonyítja — a cseh Bavor latinositása. De ha Wabarus annyi mint Bavarus vagyis Bavor, akkor magától értetik, hogy Wabarowe sem egyéb, mint Bavarove, vagyis oly földrajzi tárgy illetve helység, mely Bavor nevű egyik birtokosától vette nevét, mert az «owe» annyit jelent, mint a magyar Bavor-é. Tényleg létezett is Csehországban egy *Bavorov*, illetve *Bawarow* nevű helység, mely ma *Barau* néven a piseki kerületi kapitányságban a wodniani járásbirósághoz tartozik és melynek közelében a régi Helfenburg nevű vár romjai vannak.²

A cseh Bavornak azonban nemcsak Bavarus volt a latinus neve. A nemzeti személynevekből többnyire így faragták a latinizáltakat, hogy azoknak végét a latin us szótaggal bővítették. Volt azonban elég gyakran arra is eset, hogy az us-sal végződő név a fülnek nem igen kellemesnek hangzott és hogy már régóta e hibán úgy segítettek, hogy az eredeti név és a latin us közé a lágyabb kiejtés és hangzás kedvéért vagy az i betűt vagy az «in» szótagot beszúrták; tették ezt nevezetesen az olaszok, hol pl. az Albertino, Aldobrandino, Bernardino, Conradino, Jannino nevek napirenden voltak. Hazai okiratainkban is találkozunk 1217-ben a Koppány nb. Paulinnal, 1234-ben a Buzád-Hahót nb. Buzadinnal, 1287-ben Macsalai Ompudinnal.³ Így tehát sehogy sem szabad azon csodálkoznunk, hogy a Bavarusból helylyelközzel Bavarinus-t csináltak, a mi természetesen a név eredetiségén mit sem változtatott.

*

¹ Kurz: Oesterreich unter Friedrich dem Schönen, 466.

² Ritter's Geografisch-Statistisches Lexikon 1883. pag. 130. és 145. — Pierer's Universallexikon 1857. pag. 309. és 441.

³ Wenzel: Árpádkori új okmánytár VI. 392. X. 447. és még egyéb helyen is. — Knauz: Monumenta ecclesiae Strigoniensis II. 221.

Mielőtt fejtegetéseimet folytatnám, egy oly körülményt kell kiemelnem, mely nemcsak tárgyunkra nézve bír a legnagyobb fontossággal, hanem ismét — hányadszor? — annak az igazságát szentesíti, hogy forrásainkban egy rosszul írt, helytelenül olvasott vagy közzétett betű vagy szótag századokig tartó s alig kiirtható hibát szülhet.

Az 1303 február 26-án kelt okirat eredeti példányának hollétét nem tudjuk. Az eredetit t. i. 1352-ben az egri káptalan Varbói Péter fia Pál részére írta át; de ezen átirat sincs meg eredetiben, mert ezt ismét átírták az országnagyok Váczott 1449 aug. 6-án; ezen második átiratot újra átírta az egri káptalan 1450-ben. Ezen harmadik átirat eredetije megvan az országos levéltárban (DL. 1647. szám alatt) és csak ebből ismerjük Bavarin urat.

Az, a ki 1303 febr. 26-án az első, illetve eredeti okirat fogalmazásával vagy leírásával meg volt bízva, oly valaki lehetett, ki vagy Ladomér fia Istvánnal a menyasszonyt Magyarországra hozta, vagy pedig az okiratot teljesen megbízható ember bemondása alapján fogalmazta. Az előbbi esetben maga is jól ismerhette a menyasszony atyjának nevét; ha pedig az érdekeltek egyikétől kapott értesítés alapján ismerte ezt, csóválhatta ugyan fejét a Magyarorszában szokatlan és furcsán hangzó név felett, de nyugodt lelkiismerettel bízhatta a dolgot azokra, kik a nevet úgy diktálták; hisz nekik legjobban kellett tudniok, hogy kiről beszélnek. Emberünk tehát nyugodt lélekkel és a tényállásnak teljesen megfelelőleg írta *«filiam domini Bavarini de Bavaroye»*. Hogy mikor történt az ezen szövegezéstől való eltérés? nem tudhatjuk. Ha a második vagy harmadik átírás alatt történt, akkor sehogy sem csodálkozunk rajta. A XV. század közepén talán vissza sem emlékeztek arra, hogy Ákos nb. István nádor családja hova jutott. De feltéve, hogy az eltérés már 1352-ből való, akkor is nagyon érthetőnek kell találnunk. Az átíráskor már ötven év folyt le azóta, mióta a fényes lakodalomról szóló okiratot írták; a vőlegény és fivérei, kik 1316 és 1317 körül Károly király elleni felkelésükben a rövidebbet húzták, elvesztették birtokaikat és minden valószínűség szerint külföldre menekültek; Magyarországon már elfeledett emberek lehettek és így természetes dolog, hogy az egri káptalan azon embere, ki az ötven évvel azelőtt írt oklevelet átírta, Bavarovi Bavarinban előtte minden tekintetben oly ismeretlen alakot látott, melynek

kilétéről már senki sem tudott neki felvilágosítást adni. A Bavarinus-sal nem sokat törődött; az még valahogy elfogadhatónak látszott; annál több gondot okozott neki a Bavarove; hisz neki ily nevű csehországi helység létezéséről sejtelve sem lehetett; de azt tudta, hogy van egy a latin Bavaria néven szereplő német fejedelemség; hozzá még azt is olvasta, hogy ezen Bavarinus úr leánya a cseh és lengyel király dicső véréből származott; ez tehát nem lehetett holmi közönséges, bár előkelő alattvaló; annak uralkodónak kellett lennie; nem habozott tehát sokáig és a «de» helyett «ducis»-t olvasván vagy faragván. beírta átíratába «filium domini Bavarini *ducis* Bavariae»-t, mert szerinte a királyi vérből származó leány atyja az előtte feküdt eredeti szöveg alapján más, mint bajor herczeg nem lehetett.

*

«De gloriosissimo sanguine regis Bohemiae et Poloniae.»

Már fentebb mondtam, hogy ezen cseh-lengyel király alatt kizárólag II. Venczel értendő és Bavarin leányának leszármazása csak úgy értelmezendő, hogy kettejük között női ágon rokonsági kapocs létezett. Tudjuk azt is, hogy legalább II. Vratiszló király óta († 1092-ben) a Przemyslidák törvényes leányai közül egyetlen egy sem ment alattvalóhoz férjhez, a miből ismét az következik, hogy a szóban levő anyai ős csak természetes, vagyis házasságon kívül született leány volt. Már most csak az a kérdés, hogy ki volt e természetes leánynak az atyja? Az 1271 szept. 27-én született II. Venczel nem lehetett az, mert ő 1303 kezdetén csak 31 éves férfi volt és e korban még nem lehetett neki férjhez menő unokája; de atyjának, az 1228-ban született és 1278-ban elhalt II. (Przemysl) Ottokárnak már lehetett ily unokája. Van is biztos tudomásunk róla, hogy legalább két természetes leánya volt. IV. Sándor pápa 1260 okt. 7-én mondja: «attendentes igitur, quod tu conjugatus ex quadam soluta duas, quas habes ad praesens, filias genuisti» s ennek alapján e két törvénytelen leányt *törvényestli*.* Ottokárnak tehát 1260 végén két természetes leánya volt. Egyikök ment később a Kaunitz-

* «Tekintettel arra, hogy te, a nős férfi, elvált asszonyval azon két leányt, kikkel most bírsz, nemzted.» — Boczek : Codex diplom. Moraviae III. 284.

család tagjához, Dürrenholzi Ulrikhoz férjhez, ki 1268 febr 8-án Znaim várnagya s 1273-ban mint Karinthia tartományi kapitánya a magyarok ellen vívott egyik csatában elesett.¹

A fentemlített (I.) Bavor kamaragróf Csehország legelőkelőbb nemzetségeinek egyikéből, a Sztrakoniczi urak családjából származott; czímerének főalakja a nyíl; meghalt 1260-ban, *Fia, II. Bavor nőül vette Agnest, II. (Przemysl) Ottokár cseh király természetes leányát.*

Elhalálózása évét biztosan nem ismerjük. A cseh írók mondják, hogy 1723 és 1729 között történt, de ezen állítás nagyon is kétségesnek látszik. 1277 és 1279 között bizonyos Setrakoniczi Bavor Csehország marsallja vagyis lovászmestere, de a cseh írók nem tudják, vajon II. vagy III. Bavor értendő-e alatta. Véleményem szerint ezen lovászmester csak II. Bavorral azonosítható, mert III. Bavor 1277-ben valószínűleg sokkal fiatalabb volt, mintsem hogy oly magas állást elfoglalhatott volna, másrészt pedig sokkal hihetőbb, hogy II. Bavernak a királyi családdal való sógor-sága lehetővé tette azt, hogy e magas zászlósur i méltóságot kapta. Ezen feltevés értelmében bizonyosnak vehetjük, hogy II. Bavor legkorábban 1279-ben meghalt.

E házasságból származtak a következők:

a) Miklós, Blatna ura. Neje: Sternberg Margit (+ 1359).

b) Vilmos (+ 1327.).

c) III. Bavor, Bavarov, Horaždovicz és Poresin ura.²

Miután 1318-ban olvassuk, hogy egyik fivére azon adományozást, melynek erején III. Bavor egynéhány falut a Goldenkron nevű klastromnak adott, megerősíti, fel kell tételeznünk, hogy III. Bavor 1318-ban már nem élt, mert ellenkező esetben első sorban fia, vagy fiai lettek volna hivatva arra, hogy atyjuk adománylevelét szentesítsék. Ó az, ki 1317-ben Frigyes osztrák herczeggel szövetekezett. Neje Rosenberg Margit, ki csak 1357-ben halt meg. Hogy leányokat hagyott volna maga után, arról nincs tudomásunk.

Kérdeznünk kell még azt is, hogy Ákos nb. ifj. István neje melyik Bavernak a leánya?

Nem lehetetlen, hogy III. Bavor-é; csakhogy ez nem igen valószínű, mert ez esetben a menyasszony II. Ottokár

¹ Wenzel i. h. IX. 52.

² Ezek Sztrakonicz és Krumau vidékén fekszenek.

leányának, Agnesnek az unokája volna s így a II. Ottokárral kezdődő ivadékok mindegyikének (Ottokárt is belevéve) nagyon fiatal korban (16—20 éves korban) kellett volna házasságra lépnie s minden egyes esetben elsőszülöttnek kellett volna lennie, a mi kétségtől nem lehetetlen, de nem is nagyon valószínű. Az ellen azonban, hogy az illető menyasszony II. Bavor és Ágnes királyleány leánya legyen, kronológiai szempontok sehogy sem szólnak.

E kérdés különben tárgyunk magvára nézve egészen mellékes természetű, mert akár II., akár III. Bavernak leányával van dolgunk, annyi áll, hogy István nádor menyje minden körülmény között II. Venczel cseh és lengyel király nemzetségéből való s ez a fődolog.

Végeredmény pedig az, hogy a sokszor említett menyasszony *nem Bavarin bajor herczeg leánya, hanem hogy atyja Bavorovi Bavor cseh főúr és hogy anyja vagy nagyanyja II. Ottokár cseh királynak természetes, de törvényesített leánya Ágnes, mely adatok az 1303. évi okiratot megczáfolyhatatlanul magyarázzák.*

WERTNER MÓR.

IRODALOM.

Bresslau, Harry. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien. I. Band. Zweite Auflage. Leipzig, Veit u. Comp. 1912. XVIII + 746 l.

Bresslau Oklevéltana második kiadásának megjelenése legalább is épen oly jelentőssé teszi az 1912. évet a diplomatika történetében, mint a mily jelentős volt az első kiadás éve, 1889. Akkor egy széles alapokra helyezkedő, nagyszabású munka első részét kaptuk azzal az ígérettel, hogy a második, speciális rész kidolgozása nem fog késni. Ennek az első résznek az értékére s a benne feldolgozott óriási anyag becses voltára nézve egyhangú volt az elismerő vélemény.

Azonban a munkának az ígért arányokban való folytatására és befejezhetésére nézve több oldalról kétség merült föl, mely alaposnak bizonyult. A hatalmas mű speciális diplomatikai része bizonyára nemcsak azon személyes és tárgyi okok miatt maradt el, melyeket a szerző a második kiadás előszavában sorol elő. Mert bár nagyon is igaz, hogy a lefolyt két évtized diplomatikai eredményei nélkül, a mint a dolog húsz évvel ezelőtt állott, kevésbé lehetett vállalkozni arra, hogy a birodalmi s a pápai oklevéltanra nézve véglegesnek tekinthető elvek legyenek megállapíthatók, mégis azon az alapon, melyen az első kiadás indult, e kiváló munka ma sem volna befejezett egészzé arányosan kidolgozható. Miután az első kiadás első része a pápai és birodalmi kancelláriára, továbbá az oklevelek nyelvére, datálására, pecsételésére nézve stb. sokat felvett a speciális diplomatikai anyagból, a munkának vagy aránytalanná kellett válnia, vagy pedig csak a beosztás megváltoztatásával lehetett elérni az egész anyagnak egyenletes feldolgozását.

Nagy nyereség a diplomatikára nézve, hogy a szerző ezen

körülmény felismerése alapján a munka beosztásának részben való megváltoztatására szánta magát és így lehetővé tette a második kiadásban az egész anyagnak egyöntetű, teljes feldolgozását.

A második kiadásban tehát, melynek most még csak első része jelent meg, a német birodalmi és itáliai s a pápai oklevéltant teljes egészében fogjuk kapni, még pedig remélhetőleg rövid időn belül, minthogy az első rész megjelenésével egyidőben a második rész nyomása is megkezdődött.

Így azután egy időben két nagy oklevéltani munka válik teljessé, minthogy az Erben-Schmitz-Redlich-féle Urkundenlehre is remélhetőleg nemsokára szintén befejezést nyer. Ez a bőség a nagy áttekintő oklevéltani munkák eddigi hiányához képest már szinte luxusszámba menne, ha e két mű egyaránt ugyanazt nyújtaná.

Bresslau munkája azonban sem beosztásában, sem az anyag feldolgozásában nem egyezik az Erben-félével. Bresslau a «Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien» megszorító címmel egységes egészet nyújt s tárgyát teljesen kimeríti, még pedig minden részében harmonikus feldolgozásban. De bár ekként nem is léphetünk föl vele szemben olyan követeléssel, hogy az általános oklevéltan teljes feldolgozását nyújtsa, mégis a szerző, a hol teheti, kiter a többi állam diplomatikai viszonyaira is, és hogy egy példát hozzunk föl, a magyar idéző pecsét-küldést is tárgyalja a maga helyén. (684. l.) A másik munka ellenben az «Urkundenlehre» általános címet viseli, de bizony csak a speciális pápai, birodalmi (s itáliai) és magánoklevéltant nyújtja *külön-külön* feldolgozásban s a részek összekapcsolását a rövid általános bevezetés volna hivatva eszközölni. A magát általános oklevéltannak nevező művel szemben méltán támasztható kivánság, a többi nemzet diplomatikájának bevonása, csak annyiban nyer kielégítést, hogy — mint maga Erben oly találóan mondja, (Urkundenlehre, I. 39.) azokra is vetnek *«hie und da einen gelegentlichen Seitenblick.»* Amott tehát (Bresslaunál) bizonyos megszorítással mégis csak általános oklevéltani munkát kapunk, emitt az általános oklevéltan címe alatt speciális feldolgozásokat találunk. Így a kettő egymást nemcsak fölöslegessé nem teszi, hanem inkább kiegészíti.

A Bresslau művéből megjelent első kötet már külsőleg is mutatja, hogy az első kiadás óta lefolyt húsz év alatt az oklevél-

tan anyaga mennyit gyarapodott. Az új kötet a régi kiadás első kilencz fejezetét foglalja magában s terjedelemben kerekén 200 oldallal bővült.

Ennek az első résznek anyaga és beosztása egészben véve ugyanaz, mint az első kiadás megfelelő részéé; ellenben a második rész fog a szerző kijelentése szerint olyan új beosztást nyerni, hogy az első kiadásban fel nem dolgozott anyagnak bevonásával a munka teljessé válik.

Leginkább bővült a római császári és pápai, valamint az itáliai, frank és német királyi kancelláriákat tárgyaló hatodik és hetedik fejezet, minthogy a lefolyt két évtized legnagyobb mértékben e téren gyarapította az ismereteket. Hiszen még a kancelláriai személyzet sorában is egészen új nevek merültek föl azóta, pl. N. Károly kancelláriájában Adarulf, II. Lajos alatt Hebarhard mint kancellár, III. Lothár kancelláriájában Bruno, I. Frigyesében Utricus stb.; az ismerteknek meg működési ideje s köre, olykor nevüknek alakja is máskép nyert megállapítást, mint pl. Hagdingusnál stb. A kancelláriák működése is tisztábban, a régi felfogástól sokban eltérően áll előttünk. Különösen a Karoling okleveleknek Mühlbacher által való új kiadása hozott sok változást a Karolingok kancelláriájára vonatkozó ismereteinkbe, Schiaparelli oklevél-kiadványai és tanulmányai pedig az itáliai kancelláriára, főleg Berengar, Wido, Lambert, Rudolf és Hugó királyok alatt egészen új ismereteket tártak föl.

Mindez s általában minden, a tárgyra vonatkozó megállapítás teljes méltánylásban részesült a szerző részéről. Felhasznál mindent s gondos mérlegelés után, ha szükségét látja, elveti az első kiadásban felállított tételeket, mint pl. a *liber provincialis* keletkezésére vonatkozólag (346. l.), miben Tangl felfogásához csatlakozik; de viszont sokszor a felhangzott ellenvetésekkel szemben is fentartja s megvédi a maga jól megokolt nézetét, mint teszi ezt pl. Seeliger és másokkal ellenében arra nézve, hogy a két kancellár Német Lajos korában is alája volt rendelve az archicapelianusnak (410. l.) Ezek a polemikus fejtegetései különösen tanulságosak, még ha aránylag kisjelentőségű dolgokra vonatkoznak is.

A kancelláriák működéséről és személyzetéről szóló fejezetek annál jelentősebbek, mert ilyen arányú beható tárgyalásuk másutt alig található. Ennek az anyagnak nem is tudott volna más annyira urává lenni, mint Bresslau, ki maga olyan nagy

korszak okleveleit dolgozta föl a *Monumenta Germaniae Historica* számára, mint a szász császárok kora II. Henriktől V. Henrikig.

Az első három fejezet, mely az alapfogalmakat, a diplomatika történetét, az oklevelek fajait és részeit tárgyalja, az első kiadáshoz képest alig mutat változást a stílárius módosításokon kívül. Csupán az újabb művek regisztrálása s néhány apróbb eltérés különbözteti meg e részt az első kiadástól; ilyen pl. a Staufok kora után a privilegiumok és diplomák megkülönböztetésének elhagyása, (67. l.), a datarius szerepe a XI. század óta a pápai oklevelek kiállításában, (79. l.), a privilegia communia fölemlítése, (83. l.), stb. Bizonyosága ez annak, hogy Bresslau megállapításai mennyire helyeseknek bizonyultak s módosításra két évtized múltán is alig szorultak.

Jellemző különben erre nézve az, hogy mások is szorosan ragaszkodnak e megállapításokhoz, így pl. Redlich is az Erbenféle oklevéltanhoz írt általános részben sokszor szószerint követi Bresslau meghatározásait. Annál különösebb, hogy ugyanazon kötetben Erben már más alapra helyezkedik az oklevél részeinek felosztásában s az inscriptiót a contextushoz számítja. (V. ö. az *Urkundenlehre* 24. és 302. l.). Így származnak ellenmondások a különböző szerzők műveiből álló munkákban. Bresslau könyvének már csak a minden részében egységes és harmonikus feldolgozás is külön jelentőséget ad.

Az oklevelek másolását és regisztrálását tárgyaló 4-ik fejezet már jelentősebb átdolgozáson ment át, különösen pedig sok tanulmányos jegyzettel bővült. Szövegében is úgy a pápai, mint a császári regiszterekre nézve fontos módosítások vannak, melyek az újabb kutatások eredményeit tartalmazzák. Az ötödik fejezet, mely az archívumok ügyét tárgyalja s a nyolczadik, mely a különböző egyházi és világi kancelláriákról szól, melyek a birodalmi, itáliai királyi s a pápai kancelláriákon kívül működtek, aránylag kevesebb változást szenvedett. Feltűnő a nyolczadik fejezetnek az a része, melyben a tudós szerző keményen elítéli (a püspöki kancelláriákról, illetőleg notáriusokról szólva) az újabb szerzőknél található, az írás- és dictatum-összehasonlítás alapján vont nagyon is merész, sokszor egymásnak ellentmondó következtetéseket. (611. l. sk.).

A középkori oklevelek jogi bizonyító erejével foglalkozó kilenczedik fejezet az első kiadásban is egyike volt a legfontosabb

szakaszoknak s ez most még bővebb lett. Tanulságos jegyzetekkel nyert ez a rész is kiegészítést — így a magyar praxisra vonatkozólag is — azonkívül a szerző néhány homályosabb helyet, mely félreértésre adhatott s adott is okot, gondosabban kidolgozott s új részeket toldott be pl. a római okmányok megpeccsételésére, az autentikus peccsére, a városi könyvekre nézve stb. Mindez természetesen még inkább fokozza a szakasz jelentőségét az új kiadásban.

Már az első kiadásról szóló ismertetések kiemelték, hogy ilyen alapvető munkával szemben alig lehet helyén az aprólékos bírálgatás. Az új kiadásra nézve ez még fokozottabb mértékben áll, mert hiszen a változatlanul maradt részek két évtized bírálatát állották már ki diadalmasan, az eltérések pedig a tudomány továbbfejlődésének eredményei. A speciális kutatás az egyes részletekben időről-időre most is új változtatásokat fog okozni, az egész munka gerincze azonban most még izmosabb lett s javítgatásra ezentúl még kevésbé szorul.

Az előszóban a szerző nem tesz határozott ígéretet az egész munka végére csatolandó indexre nézve. Nagy kárára válnék a műnek, ha az index csakugyan elmaradna. Már az első kiadásnál is éreztük ennek hiányát; anrál nagyobb szükség lesz a névés tárgymutatóra az új kiadásban, mely valóban minden diplomatikusnak nélkülözhetetlen kézikönyve lesz.

Ismerjük Bresslau H. érdeklődését a magyar oklevéltani viszonyok iránt. Bizonyosságát adta ennek egyebeken kívül a *Monumenta Germaniae Historica* okleveles osztályának általa szerkesztett köteteiben is, s ugyanennek az érdeklődésnek nyomait látjuk a jelen munkának bennünket közelebbről érintő megjegyzéseiben és fejtegetéseiben is, habár hazai okleveleink munkájának keretein kívül esnek. Reméljük, hogy a második kötetben, mely általánosabb fejezeteket fog tartalmazni, még több alkalma lesz a magyar okleveles praxis érintésére.

SZENTPÉTERY IMRE.

Schilling, Dr. Otto: Die Staats- und Soziallehre des hl. Augustinus. Freiburg im Breisgau. Herdersche Verlagshandlung. 1910. X. és 280. l.

Mióta a keresztény vallás meggyökerezett a római birodalomban és a lakosság szélesebb rétegeiben megkezdte diadalmas

hódításait, a polytheismuson és az imperator személyének isteniítésén alapuló pogány állameszme hívei állandóan államveszélyességgel gyanúsították követőit. Szemökre lobbantották, hogy elhanyagolják polgári kötelességeiket, sőt egyenesen megvádolták őket, hogy az ősi vallástól való elszakadásukkal ők idézték fel a birodalomra zuduló különböző csapásokat. Ismeretes Tertullianus keserű kifakadása: «Si Tiberis ascendit in moenia, si Nilus non ascendit in arva, si coelum stetit, si terra movit, si fames, si lues, statim: Christianos ad leonem!» Szt. Cyprianus a harmadik század közepén kénytelen volt tiltakozni ama vád ellen, mintha a kereszténység bárminő tekintetben oka volna az idők rosszrafordulásának (Lib. ad Demetrianum. Migne: Patol. lat. IV. 543—64.)

A milánói rendelettel gyökeresen megváltozott a helyzet. Az üldözések megszűntek, a birodalom élére keresztény császárok kerültek, kik minden igyekezetökkel a régi cultus erejének és befolyásának csökkentésén fáradoztak. Ám azért a viszonyok csak nem javultak, sőt határozottan rosszabbodtak. A népvándorlás borzalmai alapján megrendítik a világbiró római imperiumot. Az örök város megszállása és kifosztása Alarich gótjai által a gyöngébb keresztények lelkében is kételyt támaszt az isteni gondviselés iránt, az antik vallás követőinek még mindig számot tevő táborát pedig a régi vádak föllevenítésére bátorítja. Irodalomban és közéletben újra felhangzik a háromszázados ráfogás: keresztény vallás és consolidált államélet összeférhetetlen, egymást kizáró fogalmak. De még a hívő keresztények is kétségben vannak. A szomorú események őket is mély fájdalommal töltik el, sötétnek, vigasztalannak látják ők is a jövőt és az események szemléletében ők sem tudnak egységesebb, vigasztalóbb látványt nyújtó pontot találni. Bizonytalanságban vannak az iránt is, hogy vallásuknak államvallás rangjára való emelkedése minő kötelezettségeket ró reájuk az eredetében és benső lényegében még mindig pogány állammal szemben, mennyire azonosíthatják magokat céljaival és eszközeivel, mennyiben teljesíthetik az általa követelt szolgálatokat. Az általános kétségbeesés és bizonytalanság e vigasztalan napjaiban jelenik meg a keresztény világnézet alapvető codexe, a 22 könyvből álló «*De civitate Dei*», mely egyszerre véget vet a bizonytalanságnak, eloszlát minden homályt és kétséget. Egyfelől végső csapást mér a halódó pogányságra, másfelől szárnyakat kölcsönöz, melyek addig nem sejtett magaslatokba emelik az embert.

Az «Isten államát» szent Ágoston, a legnagyobb egyházatyja írta. Platon intuitív lendülete, Aristoteles reális tudása és a neoplatonismus szellemi, Isten után sóvárgó transcendentalismusa egyesül benne a római stoicismus humanismusával és gyakorlatias jogérzékével. Átveszi az óvilág gazdag örökségét és oda helyezi az emberi élet új berendezését sürgető keresztény vallás perspektíváiba. A pogányság legnemesebb szellemcinek legmaradandóbb gondolatait átszűri és megtisztítja a saját keresztény gondolkodásának és érzületének kohójában s az ekként megtisztított anyagot erős egyéniségének, páratlanul mély kedélyének szálai-
val oly egységes és szilárd világnézeté fűzi össze, hogy imponáló hatása alól másfél évezred múltán sem vonhatjuk ki magunkat. Bár a szent püspök legszívesebben a mennyei Jeruzsálem magasain időz, ajkáról a legszebb hymnusokat az örökkévalónak mystikus vágya és az Istenbetemetkezés átszellemült örömei fakasztják, nem felejtí egy pillanatra sem, hogy a világtörténet tulajdonképeni tartalmát, a «divina comedia» igazi magvát a két állam: Jeruzsálem és Babylon, a civitas coelestis és a civitas terrena földi küzdelmei teszik. Azért gyakran és behatóan foglalkozik az emberiség földi sorsával, hányattatásaival is. Világosan látja, hogy a két állam polgárainak, a jóknak és gonoszoknak elkülönzése csak a nagy számadás napján következik el; itt a földön együttesen, egy állami és társadalmi rend keretében élnek. Ebből az együttélésből a civitas coelestis polgárait nézve az következik, hogy ha boldogulni akarnak a gonoszokkal szemben és a mennyei Jeruzsálemben átnyúló céljaik valószínűsítésére szolgáló eszközöket biztosítani akadják magoknak, nem szabad mereven elvonatkozniok az állami élettől, sőt bele kell vegyülniök és azt a magok tisztultabb eszméivel minél teljesebb mértékben áthatniok és megnesemesíteniök. Az ember egész valójának átgyúrására hivatott keresztény vallás nem helyezkedhetik merőben passiv álláspontra a pogányság eszméin felépült állammal szemben, mely oly sokszorosan belenyúl híveinek, a civitas coelestis polgárainak életébe; benső lényegéből, céljának természetéből foly, hogy igyekeznie kell azzal szemben is érvényt szerezni a maga erkölcsi tartalmának. A pogány államnak, az ókor e legbámulatosabb alkotásának s vele az emberiség földi élete egész berendezésének keresztény alapokra fektetése elsőrendű szükséglet: ime ennek a gondolatnak világbadobása és a megvalósítására irányzott törekvései kölcsönöznek páratlan

egyetemes történeti jelentőséget szent Ágoston működésének. E nagyszabású gondolatból erednek világnézetének méretei és miúdent átölelő egyetemessége. Egyéni világnézete által lesz a kereszténység azzá, a mivé lenni hivatva volt: kovászszá, mely át megátjárja az életet minden vonatkozásában.

A nagy hippói püspök világnézetének e későbbi századok szellemi áramlataira mélyen ható befolyását ismerteti részletes gondossággal Schilling könyve: *Die Staats- und Sociallehre des hl. Augustinus*. Mindjárt hozzátehetjük, hogy e könyv értékes gyarapodását jelenti a jeles monographiákban és összefoglaló művekben különben sem szegény szt. Ágoston-irodalomnak. Mert Shilling távolról sem elégszik meg az elődeitől összehordott anyaggal, nem szorítkozik csak az «Isten államára», hanem — a mit egyébként már két évvel előbb megjelent első munkáján (*Reichtum und Eigentum in der altchristlichen Literatur*) is méltán dicsért a kritika — bámulatosszal szorgalommal és tárgyismerettel átbuvarolja szent Ágostonnak valamennyi írását és értékesíti mindent, a mi bennök tételére vonatkozólag található. Nem kisebb érdeme, hogy tárgyilagosan, minden elfogultság nélkül kezeli tárgyát: az idézetekből nem olvas ki többet, mint a mennyit tényleg mondanak és nem él velök vissza egyes «præconcepta ideák» bizonyítására. De legnagyobb érdeméül talán mégis azt kell betudnunk, hogy nem magában álló jelenségként fogja fel és méltatja szt. Ágoston állam- és társadalomtanát, hanem a történeti fejlődés egy láncszemét látja benne: a hol alkalom kínálkozik rá, mindenütt utal azokra a benső kapcsolatokra, melyek az ókeresztény irodalom és a pogány bölcelet, nevezetesen a stoikus ethika és jogbölcelet eszméihez fűzik. kimutatja, hogy a korviszonyok mennyiben hatottak irányítólag vagy módosítólag egyik-másik tétel formulázására. Munkája ezáltal helyenként a korvallási mozgalmainak, egyes bölceleti vagy jogi kérdések fejlődéseinek részletes történetévé táguul ki méltó keretéül a hippói püspök hatalmas egyéniségének. E történeti keret teljessége csak egy kívánni valót hagy hátra: Schilling, bár a részletekben legtöbbször megteszi, elmulasztja műve bevezetéseként világos és áttekinthető összefoglalását nyújtani azoknak az elveknek, melyek szerint az első keresztények állami és társadalmi életüket berendezték és azoknak az eszméknek, melyeket a szent Ágoston előtti keresztény irodalom erre vonatkozóan kifejtett. Ha ezen kezdi előadását, még szembetűnőbb, hogy ne mondjuk,

kézzelfoghatóbb lenne szent Agoston állam- és társadalomtani eszméinek világtörténeti jelentősége. Egyfelől a IV. századi egyház tapogatózó, sokszor bizonytalan magatartása, másfelől az «Isten államában» lefektetett s a keresztény világnézet egészébe szervesen beillesztett államtan közt mutatkozó ellentét mindenél jobban rávilágítana az utóbbi páratlan hatásának okaira. Ezt az egy — igaz, nem egészen jelentéktelen — fogyatkozást mellőzve, az író lelkiismeretes gondossággal összehord mindent, a mi tárgya teljes kimerítéséhez szükséges. Elismerésre méltó buzgalommal igyekszik elhárítani minden nehézséget, a mi esetleg az egyes részletek megértésének vagy tisztántartásának útjában állhatna, több-kevesebb sikerrel kísérel megoldani minden tárgyhöz fűződő problémát.

Szigorúan logikus rendben, de egy kissé vontatottan haladó fejtegetéseinek legkiemelkedőbb eredményei, vezető gondolatai ezekben foglalhatók össze: Szent Agoston felfogása szerint az állam «ordinata imperandi oboediendique concordia civium» egyeseket túlélő intézmény, mely végelemzésben Isten akaratára megy vissza. A zsarnokok despotikus uralma és a rabszolgaság az ősbűn következménye, az államhatalom nem, mert a lelkiismeretes vezetés értelmében vett uralkodás és parancsolás a legnagyobb mértékben megfelel a természet rendjének. Az államhatalom isteni eredetéből következik, hogy az iránta tartozó hűség és engedelmség megtörése bűn. A felsőbbiségnek, a míg Isten akaratával nem ellenkezik, engedelmeskedni tartozik minden alattvaló még az esetben is, ha megszemélyesítője pogány vagy eretnek. Az állam feladata polgárai jólétének gondozása, a biztonság és jogrend fentartása kifelé és befelé egyaránt. Erkölcsei tekintetben, hogy mint az emberiség nevelésének isteni alapítású eszköze valóban betöltse hivatását, az egyházzal vállalva azon kell lennie, hogy alattvalóit a valódi boldogság ösvényére terelje, mely különben legbiztosabb út a földi jóléthez is. Azokkal szemben, a kik az egyház iránt engedetlenség vagy tőle elszakadnak, az államnak joga és kötelessége a rendelkezésére álló hatalmi eszközökkel eljárni. A büntetés kiszabásánál azonban kizárólag a bűnös megjavulására kell tekintenie, míg más természetű büntetéseknel az elrettentés szempontját is figyelembe veheti. A belső rend szabályozására törvényeket alkothat, melyeknek azonban mindig harmoniában kell lenniök a természeti és isteni törvényekkel; kötelező erejüket végelemzésben a «lex aeterna»-tól nyerik.

Természetesen e pár gondolat távolról sem meríti ki Schilling becses munkájának gazdag tartalmát, sok szép és mélyreható fejtegetését, melyek egyes vitás kérdéseknél külön kis monograhpiákká fejlődnek s a mű legértékesebb részeit alkotják. Így, hogy csak a legfőbb eredményeket érintsük, kimutatja, hogy szent Ágoston organikus államfogalma egyrészt a római stoa, nevezetesen Cicero jogbölcseleti tanáiból, másrészt az egyes szentírási helyeken nyugvó őskeresztény felfogásból ered. Gierkevel és Reuterrel szemben meggyőzően bizonyítja, hogy Hippo nagy püspöke nem tagadja meg az erkölcsi jelleget a pogány római államtól sem, sőt nyíltan elismeri róla, hogy igazságosság, *iustitia* az alapja annak is, nem ugyan az abszolút igazságosság, hanem a *iustitia rationalis*. *Deus sic ostendit in opulentissimo et præclaro imperio Romanorum, quanto valerent civiles etiam sine vera religione virtutes, ut intelligeretur hac addita fieri homines cives alterius civitatis, cuius rex veritas, cuius lex caritas, cuius modus æternitas*. Ugyancsak Gierke, Reuter, Mirbt és számos más értelmező ellenében igazolja, hogy szent Ágoston nem lehet felelőssé tenni azért a pessimista felfogásért, mely minden államhatalom eredetét a bűnben látja, mert ő, bár kemény szavakban kárhoztatja a *civitas terrena*, a polytheistikus államok uralkodóinak zsarnoki uralmát és a népek leigázását, magát az államhatalmat «in se» Isten akaratára vezeti vissza. Az egyház és állam viszonyának megbeszélésénél behatóan ismerteti, mily nagy része volt a kor szellemének, az események alakulásának, főleg a donatisták türhetetlen erőszakoskodásainak abban, hogy szent Ágoston korábbi meggyőződésének feladásával az eretnekekkel szemben magáévá tette a «*Cogite intrare*» elvet, szentesítette és tudományosan megokolta az állam hatalmi eszközeinek igénybevételét. Különösen szépek és megkapók a családról, a munkáról és az állam sociális feladatairól szóló lapok, melyekről a szent mélységes kedélye, melyleg, minden rigorozitástól ment szeretete s az emberiség haladásáért, boldogulásáért hevülő lelkesedése sugárzik felénk.

A könyv tartalmának megfelelő az előadása: egyszerű és komoly, több helyütt lendületes. Csak egy-két elvontabb fejtegetésnél válik homályossá vagy a többszörös összefoglalás és ismétlés következtében vontatottá, de unalmassá nem lesz.

Schilling munkája tehát komoly, értékes munka, mely föltétlen érdeklődésre tarthat számot nemcsak tárgyánál, hanem

benső értékénél fogva is. Mindazok, kik a történetben a politikai eseményeken kívül a gondolatok és eszmék fejlődését is figyelemmel kísérik, haszonnal és élvezettel olvashatják. De kétszeres okulással és gyönyörűséggel forgathatják azok, kik a középkor benső — hogy úgy mondjuk — lelki világát tanulmányozzák, mert azok érzik Bernheim mondásának igazságát: «Die Welt- und Geschichtsanschauung des Augustinus, die in ihren grossartigen Grundzügen noch jetzt die christlich-orthodoxe Welt beherrscht, hat bekanntlich das Mittelalter von Grund aus erfüllt.» (D. Z. G. 1896/7. 2.) és egyúttal tudatában vannak, hogy a középkori ember cselekvését milyen óriási mértékben befolyásolta az elmélet, a világnézet. Szent Ágoston ismerete nélkül a középkori történetnek nem egy jelentős mozzanata megfejthetetlen rejtély marad. Schilling könyve minden elődjénél alkalmasabb, hogy belőle világos és áttekinthető képét nyerjük a legnagyobb egyházatya azon történet-politikai eszméinek és gondolatmenetének, melyek a középkor eszmevilágának kifejlődéséhez az alapot szolgáltatták.

Szeged.

BALANYI GYÖRGY.

Krehbiel: The interdict, its history and its operation with especial attention to the time of Pope Innocent III. Published by The American Historical Association, Washington, 1909.

Krehbiel tanulmánya, mint a szerző az előszóban szerényen megjegyzi, tájékoztatónak készült az ú. n. interdictum locale generale fogalmi köréhez s történeti kristályalakjaihoz, különös tekintettel III. Incze pápa korára.

Bár az egyházi büntetésekről szóló művek számos vonatkozásban tárják elénk az interdictum alapsajátságait, rendszeres tanulmányoknak e téren szükében vagyunk. Krehbiel előtt Pierre Pithou kísérelt meg egy kis történeti visszapillantást «De l'origine et du progrès des Interdicts ecclésiastiques» cz. művében; majd Franz Kober közölt 1869-ben egy becses tanulmányt az Archiv für katholisches Kirchenrecht-ben «Das Interdict» czímmel; 1897-ben pedig Arthur C. Howland foglalkozott behatóbban «The Interdict, its Rise and Development to the Pontificate of Alexander III.» cz. doktori értekezésében az interdictum mibenlétével s történetével. Bár főleg az utóbbi, nyomtatásban meg nem jelent értekezés inspiráló erőt, számos tekintetben vezérfo-

nalat is nyújtott Krehbiel szellemének, nagyarányú önálló forrástanulmányai révén őt is ép úgy megilleti az úttörés érdeme, mint előzőit. Műve nem is annyira tájékoztató, mint inkább monographia-kísérlet, a mely főleg III. Incze pápa korára nézve kevés kiegészítésre szorul.

Ósi idők óta elfogadott szokás, hogy a vallási és világi testületek a lázadó tagokat kizárják a maguk soraiból. Az egyház is az általános gyakorlatnak hódol, a mikor a maga alapszellemével ellentétbe került egyéneket egészen vagy részben megfosztja a hívők kiváltságaitól, vagyis kiközösíti. Ez eljárásnak a Kr. u. IV. században bukkanunk első történeti nyomára.

Mikor a keresztény vallás birodalmi elismertetésben részesült s mikor a hívőket nemes ambícióik arra sarkalták, hogy méltóknak tanusítsák magukat az új jogi helyzet előnyeire, a kereszténység s a pogány közfelfogás versenyében természet szerint hárult rájuk a feladat, hogy féltő gonddal örködjének tanaik, erkölcsi tekintélyük épsége fölött. Ez a buzgalom magyarázza meg, hogy az első excommunicatio generalis ugyanabban a században történt, a mely tanuja volt az Egyház törvényesítésének. A mikor az Egyház államvallássá lett s ezen a révén hatalma megnövekedett, az excommunicatio generalist, a hívők bizonyos csoportjának kizárását, mint általánosan elismert fenyítő eljárást alkalmazza.

Am ez a vérontást mellőző, de mégis hatékony büntetés jó korán kihívja maga ellen a kritikát, a mennyiben bűnökre és ártatlanra egyforma súlyal nehezedik. Az Egyház tehát módosítja fegyelmező eljárását s az excommunicatio generalis helyett az ú. n. interdictum locale generale-t alkalmazza. Súlyos büntetés ez is, nem lehet kétség benne, de mivel területi jelleme van, a személyeket nem mint ilyeneket, hanem mint bizonyos határokon belül élő egyéneket érinti.

Az egyházi tilalom gyakorlati alkalmazása a 600. év körül kezdődik. Az interdictum szó a római jogból megy át az Egyház használatába. Amott egyszerűen tiltást jelent. Emitt eleinte nem fűződik hozzá stereotyp tartalom. A régi források a mai értelemben vett egyházi tilalmat majd interdictumnak, majd excommunicationnak nevezik. A pápai kancellária II. Sándor korától használja következetesebben a területi fenyíték jelölésére. Ingadozások azonban továbbra is — 1585-ig — előfordulnak. Az interdictum czéljára nézve elütők a vélemények. Némelyek óvó, mások

orvosló, ismét mások megtorló fenyítéket látnak benne. Krehbiel úgy ítél, hogy a főfő cél az egyházi parancsok szorgalmazásában keresendő.

Az interdictum közvetlen hatása abban nyilvánult, hogy a tilalom alá vett területen egészen vagy részben szüneteltek az ú. n. officium divinum, a szentségek kiszolgáltatása s az egyházi temetés. Az officium divinum kifejezés magában foglalta a misét, a nyilvános papi zsolozsmát s minden oly egyházi ténykedést, a melyet jogszerűen csak a papok teljesíthettek. III. Ince s utódai a misére nézve némi kivételt tettek. Megengedték ugyanis, hogy a papok, annyit elmondhassanak belőle zárt ajtók mögött, a mennyi az ú. n. viaticum consecratiójához szükséges. A prédikáció nem volt officium divinum; így a tilalom nem terjedt ki rá.

A szigorú tilalom idején a keresztség is tilos; egyébkor megengedett. A bérálás mindenkor a keresztséggel esett közös elbírálás alá. A bünbánat szentségére III. Ince koráig kiterjed az interdictum, innen azonban a nyilvános gyónás meg van engedve. Áldozni csak in articulo mortis volt szabad. Az utolsó kenet s az egyházi rend felvétele nem szerepel az exemptiók között. Ha a házasulandó felek között tiltó, vagy bontó akadály nem merült fel, az Egyház nem nehezményezte az interdictum idején kötött házasság érvényességét. A temetést illetőleg átlag az egyházi segédkezés s a szentelt talajba történő elföldelés voltak a tilalom tárgyai.

Az interdictum vagy a már meghozott egyházi törvények megsértése révén, mintegy automaticæ keletkezett (i. latæ sententiæ), vagy valamely, az egyházjogban szorosan nem körvonalazott visszaélés indította az illetékes hatóságokat annak fogantatba tételére (i. ferendæ sententiæ).

Az utóbbi interdictum kihirdetése azoknak az egyházi előjáróknak jogkörébe tartozott, a kik joghatóságukat iure divino gyakorolták, vagy a kik oly hivatalt töltöttek be, a melynek a törvény adta meg a tilalmazási jogot, vagy a kik delegatió révén jutottak hozzá. Az Egyház erőteljesebb térfoglalása idején a tilalmazó hatóságok száma nagyon megnövekedett. A pápán és a püspökökön kívül birtokolják ezt a hatalmat a bíbornokok, a zsinatok, a kolostorfők, néha a tagokkal együttesen, a káptalanok, egyszerű papok, sőt világiak is — mindegyik a maga joghatósági területére szorítókozó hatáskörrel.

Az interdictum okai hármias tárgyi typus keretében mozognak. Részben a társadalmi jólét veszélyeztetése, részben az Egyház lelki s világi érdekeinek, részben pedig az egyházi személyek sérelme szokták felidézni. Egész országokat vagy azok jelentékeny részét sújtó interdictumok gyéren fordulnak elő. Sűrűbben részesülnek ebben a büntetésben egyes kerületek, városok, politikai testületek. Aránylag legnagyobb azon interdictumok száma, a melyeket az Egyház a maga érdekeinek — a hitegység, az erkölcsök s az egyházi vagyon — biztosítása céljából ró ki.

Az interdictum kivetését intelemnek s megidézésnek kellett mindenkor megelőznie. Az egyéni védekezésnek s a felebbezésnek biztosított lehetősége igazolja legjobban azt az óvatosságot, a mellyel az Egyház eme súlyos fegyver használatánál eljárni szokott. Ha a tárgyalások sikerre nem vezettek, akkor következett csak az interdictum kihirdetése.

A tilalmazások száma III. Incze idején jelentékenyen megsaporodott. Míg a IV. századtól 1159-ig 75 interdictumról szólnak a régi, eleddig ismert források, III. Incze korában 57 kihirdetett, 6 valószínű interdictumról s 27 fenyegetésről van tudomásunk.

Az interdictum tartama rendszerint az ok megszűntéig terjedt. Volt olyan interdictum, a mely egy napig sem tartott; viszont 50 évig tartó tilalom is fordult elő. Az átlagos tartam egykét évre tehető.

Az ítélet kihirdetését a nép nem mindig fogadta engedelmes lélekkel. Ilyenkor az egyházi férfiak sokszor nagyon is riasztó eszközökkel ébresztgették a vallásos közszellemet. Előfordult, hogy a feszületet s a szentképeket tüskékkel, csalánokkal körülburkolva a földre vetették. A hol az egyházi szertartások mellőzésére vonatkozó tilalmat figyelmen kívül hagyták a temetésnél, helyenként exhumálták a hullákat s csak a bemutatott gyászmise után temették el újra. A legfőbb egyházi hatóság megbotránkozásal utasítja vissza e túlhajtott buzgalomból eredő cselekedeteket. A profanatio mellőzésével is elég eszköze volt az Egyháznak, hogy az interdictum megtartására rákényszerítse a sújtottakat. Az ellenszegülő világi papok felfüggesztéssel, javadalmuk elvesztésével, súlyos esetekben depositióval bünhődtek. A szerzetesek engedetlenség esetén *«ipso-facto excommunicatio»* alá estek s a regulák erősebb szigorúsága nehezedett rájuk. A világiakra hasonló alkalmakkor az excommunicatióval való fenyegetés vagy

az interdictum súlyosítása várapozott. Ez eszközök azonban a hitélet hanyatlásával mindegyre veszítik félelmes erejüket. V. Pál pápa Velence ellenében 1606-ban jóformán teljes sikertelenséggel alkalmazza azokat.

Az interdictum a maga teljes hatálya esetén nyomasztó súllyal nehezedett a középkori ember lelki világára. Az élénk hitélet erőteljes benső szükséggé érlelte az Egyház tanításaival, szentségeivel való közvetlen összeköttetést. A közszellem valósággal feljajdul, a mikor megszokott lelki támaszát elveszti s szinte elemi erővel zúdul az interdictum felidézőjére s készzeti megalázódásra. A hívők tettei szinte állandó bűnöknek, szentségtöréseknek tetszenek az egyházi tilalom idején. Ha azután a lelki büntetést politikai kényszerhelyzet is súlyosítja, mint pl. János angol király stb. esetében, trónok roskadoznak a hatása alatt. Hogy a makacs vétkező nem egyedül szenvedni az interdictum fájdalmas következményeit, hanem vele győtrődik az egész tilalom alá került terület, annak az a feltörő öröm lehet a leghatározottabb tanubizonyosága, a mely az interdictum visszavonását szokta követni. A régi emlékek tanúsága szerint a fejedelmek, a hatalmasok, az egyházi tilalom idejét oly időszaknak tekintették, a mikor a törvények ereje nem kötelezi őket. Nehéz adók kivetése, fosztogatások, gyilkosságok napirenden vannak. A sokszor egybéként is kétes értékű állami rend teljes anarchiává süllyed. Fölötte válságos volt mindenkor a papság helyzete. A méltatlankodó nép, a mely a maga szenvedélyében nem tudja méltányolni az előállott helyzet távolabbi indítékait, közvetlen lelki vezetőit teszi felelősekké a lelki vigasz megtagadásáért. Rájuk ront, birtokaikból kiűzi, méltatlanságokkal tetőzi őket. Az interdictum káros következményei megnyilatkoznak a felbukkanó schismákban is. Krehbiel — az Apologia Pauli nyomán — úgy véli, hogy a XVI. sz. reformatiója is bizonyos fokban az egyházi büntetések szigorúságával szemben felébredt ellenhatás gyümölcse.

Az interdictum nyomasztó erejét, — az ártatlanul szenvedőkre való tekintettel — kiváltságok s az ú. n. interdictum ambulatorium segítségével enyhítette az Egyház. Az előbbieket egyes személyeket, testületeket, templomokat, kórházakat stb. mentesítenek a tilalom kötelező ereje alól. A szertartásos temetés sűrűen szerepel a kiváltságok között. Ez irányban bizonyos súlyosabb érvek vezetnek az egyetemes Egyházat, mint Krehbiel feltevése, hogy a papságot nem akarta megfosztani a temetési illetékektől (p. 78.)

Az ambulatorium a XII. sz. közepétől szerepel az egyházi büntetések között. Lényege az volt, hogy mindenkor az a hely állott interdictum alatt, a hol a sújtott egyén épen tartózkodott. Az interdictum a relaxatióval, feloldással végződött. Ez néha önként következett el a tilalom okának megszűntével; közönségesen pedig absolutio, feloldozás révén, a mely jogot a tilalmazó hatóság vagy annak elöljárósága gyakorolta.

Krehbiel a maga elé kitűzött feladat megoldása után sorra közli mindazon, III. Incze korabeli interdictumok rövid történetét, a melyek vizsgálódásainak speciális talapatául szolgálnak. A legtanulságosabb talán a francia egyházi tilalom rajza Fülöp Ágost korából (pp. 110, ss.), a mely a maga aránylagos részletességével megragadó illusztrációja majdnem mindannak, a mit az elméleti részből megismertünk az interdictum lényegére, technikájára vonatkozólag. Forrásai azonban nem szorítkoznak pusztán III. Incze pápa korára. A mű végéhez csatolt bibliographia, a mely a közép-kor legtekintélyesebb kútfőit öleli fel, meggyőző tanubizonyúsága a szerző széleskörű autopsiájának. Felfogásban, hangban szigorú tárgyilagosságra törekszik. A mennyiben itt-ott nem érthetünk vele egyet, úgy tetszik, nem a gáncsoskodó szenvedelem, mint inkább az egyes adatszoportoknak igazságra törekvő, de alanyiségbe tévedt értékelése lehet a felelős érte. Feltűnő egy kissé, hogy a feldolgozott «secondary works» sorában számos modern munka hiányzik. Így Goldschmidtnek értekezése az Archiv für kath. Kirchenrecht-ben; Capasso, Nürnberger, Scudato stb. művei. Talán az lehet a magyarázata a mellőzésnek, hogy a főszólyt a nagyobb, eredeti forrásművekre kívánta fektetni. Meg kell még jegyezni, hogy Sarpi Historia particolare-jának a kelle-ténél nagyobb objectivitást tulajdonít. Egyébként magas színvo-nalon álló mű. Tökéletesen reá szolgál nemcsak a The American Historical Association elismerő kitüntetésére, a mely a Herbert Baxter Adams-féle pályadíj egyik részét ítélte oda számára, hanem a modern genetikai történetírás összes művelőinek tisztele-tére is.

Pécs.

KISS ALBIN.

Libros de Tesoreria de la Casa real de Aragón. Transcripcion é indice. Tomo I. Reñado de Jaime II. Barcelona-Tipografia Luis Benaiges 1911.

E bő alfabetikus, személyi és tárgyi indexszel ellátott kötet Pedro Boyl (Bohil) királyi kincstartó számadásait 1302 márcz. 1—1304 márcz. végéig foglalja magában így II. Jakab, III. Péter fia, uralkodási éveibe esik (1291—1327.), ki a siciliai vecsernye által Sicilia királyává is lett. A kiadó, Hurtebise levéltárigazgató, a ki XIII. Alphons auspiciumai alatt irányítja a szerkesztést, lendületes szavakkal vezeti be a kötetet, melyben a publicatio jelentőségét méltatja. És joggal, mert az egyes tételek épen nem száraz számok, hanem nagyfejlettségű pénzgazdaságról tanuskodva értékes felvilágosításokat adnak a királyság kereskedelmi vonatkozásairól, a regaliáról, (a zsidók adója, büntetés pénzek, hajózási illetékek, a clerus tizedadója, kancelláriai illetékek stb.) hivatalnokok, orvosok fizetéséről, követekről, berendezési, ruházati és fényűzési cikkek beszerzéséről az udvar számára, alamizsnákról, ingatlanok vételéről stb. s így az illető korban az ország politikai és kulturális viszonyait világítják meg. Ezért is fokozott kíváncsisággal várhatjuk a további publicatiót, valamint a Hurtebisetől kilátásba helyezett külön kötetet a királyi kincstári hivatal berendezéséről és fejlődéséről.

Bécs.

IVANIC JÓZSEF.

Fontes Rerum Transylvanicarum. I. Erdélyi jezsuiták levelezése és iratai a Báthoryak korából, I. kötet, 1571—1583. Gyűjtötte és közrebocsátja **dr. Veress Endre.** (Dr. Hirschler József kolozsvári kanonok-plébános költségén.) Budapest 1911, XVI + 325 ll.

Erdélyi történeti források: ötven kötetre tervezett új vállalat, melynek a szerkesztő, Veress Endre részletes tervrajzát is nyújtja az előttünk fekvő kötetben. Nem ő az első, a ki ilyen sokkötetes, monumentális kiadásban tervezi az erdélyi történet XVI. és XVII. századi kútfőinek közrebocsátását. Tiszteletreméltó sora jár előtte a lelkes hazafiaknak, a Benkő Józsefeknek, Mikó Imréknek, Kemény Józsefeknek, Trauschenfelseknek, hogy csak a legjobbakat említsük. Száz éve múlt, hogy Kultsár István meg-

kezdte a Magyar Történetek Gyűjteményének kiadását, melyben kizárólag erdélyi történetírókat szándékozott közzétenni. Ma már öregesnek látszó, de helyes logikával okolja meg lépését: «A tizenhatodik és tizenhetedik Században szüntelenvaló változások ostromolták Hazánkat. Ezen tsapásoknak valamint tárgyai voltak, úgy hiv Jegyzői is lettek sok Hazafiak. Számos Kézírásaink vannak, melyek vagy egész idő szakaszoknak huzamos históriáját vagy különös történetek rövid jegyzését foglalják magukban. Az utólsók annál nagyobb figyelmetességet érdemelnek, mennél veszendőbbek kitsynységök miatt.» Kultsárnak is, a többi kiadónak terve is sorra hajótörést szenvedett, három-négy kötetnél többre egyik vállalat se tudta vinni s ma már megállapítható, hogy a XIX. században egész sereg erdélyi kézíratos kútfő veszett el, a mi még Kultsár és Benkő kezén megfordult. A mult század harmadik negyede óta a magánemberek visszavonultak a kiadástól, a melynek ügyét, az írásbeli emlékek minden fajára kiterjeszkedve, a M. Tud. Akadémia, a szász egyetem és városok s a székelyek vették kezükbe. Mindezen intézmények azonban anyagi erejüknek csak csekély részét fordíthatják a kiadásra, másrészt a publicálás — a szászoké kivételével — meghatározott terv nélkül vagy egyoldalúan történik, úgy hogy Veress Endre vállalkozását, a ki egyszerre évekre terjedő, pontos és komoly munkatervvel áll elő, nagy haladásnak kell tekintenünk.

Gyűjteményében a János Zsigmond halálát követő 40—50 év történetének kútfőit: történetírókat, magán és főként diplomatai levelezéseket, egykorú kézíratos újságokat szándékozik kiadni. Ez a félszázad a független erdélyi állam születésének ideje. A Szapolyayak még a régi magyar királyság utolsó sugarain melengették magukat, egyedül Fráter György gondolt arra, hogy a jövő fejlődésnek maga a kis Erdély lesz alapja. Báthory István bölcs kormánya megszerezte a csöndes belső éréshez szükséges nyugalmat, utána következik a fiatal államnak első büszke felgyenesedése. Báthory Zsigmondnak legénykedő szétütése az oláhok és törökök közt, majd a fiatalos elbizakodottságot követő büntetés, az interregnum végtelen nyomora, Basta zsoldosainak uralma, a vad Mihály vajda boszúja, hogy végül mindezen viharból Báthory Gábor, majd Bethlen Gábor vezetésével győzelmesen kiemelkedjék az európai hatalommá szilárdult, életképes erdélyi állam. E félszázadon keresztülöprő viharok munkája folytán világosan, a hosszú, békés korokon fekvő egyhangú lepel

nélkül látható itt az államot alkotó erők munkája. S így csak örvendetes lehet, ha minél több világosság derül erre a korra, mely az Árpádoké után talán legfontosabb abból a szempontból, mennyiben volt képes a magyar elem saját erejéből állam alakítására, más nemzetiségekkel való testvéries egyetértésben.

A vállalat első hat kötete az erdélyi jezsuiták levelezését fogja tartalmazni. A jezsuitáknak Báthory István vallásos kedélye nyitotta meg az utat Erdélybe, a hol törvényileg biztosított vallásszabadság uralkodván, az országos rendek nem jó szemmel nézték az ellenreformatiót vezető harczos szerzet tagjainak megjelenését. Az Erdélyben működő első jezsuiták, Szántó István, Leleszi János és a világhírű Possevino alakja eddig is ismerős volt előttünk. Fraknoi Vilmos és Veress Endre kutatásai alapján, a most kiadott levelek azonban egészen új képet nyújtanak a jezsuiták berendezkedéséről és munkásságuk kezdeteiről. Igen érdekes világításba jut a jezsuitáknak egymáshoz és a Jézus társasághoz való viszonya. Már az Erdélybe jövetel előtt kívánta az ausztriai jezsuita congregatio egyik magyar tagja, hogy az új telepítés ne Ausztriából, hanem Lengyelországból történjék, mivel «Ausztria és Magyarország mindig gyanakodnak egymásra» s a lengyelekkel az erdélyieknek mindig nagyobb volt a barátságuk, mint az osztrákokkal. Most is az osztrákok bizonyosan ép a két Bécsben lévő magyart nem fogják elereszteni Erdélybe. Az első jezsuitaház legnagyobb része csakugyan lengyelekből és olaszokból állt, a kik közt élesen kiemelkedik Szántónak igaz magyar alakja. Hatalmas, egészséges ember volt, a tudományban nem túlságosan jártas; felebbvalóinak nézete szerint értelme és emlékezete is csak közepes volt. Latin leveleinek classicus fordulatai még akkor is, a humanismus hanyatlásakor, feltűnnek izléstelenségükkel. Annál nagyobb volt benne a hit és hazaszeretet tüze. Ő volt az, a ki Rómából Báthory Istvánnak szinte a tollába adta, hogy a Jézus társaságtól kérjen tagokat Erdély számára. Évek során át ösztökéli az óvatos fejedelmet, vezesse már be a jezsuitákat az eretnek országba, szintügy sürgeti a rendet is missio küldésére, úgy hogy maga a generalis kénytelen szent tüzét mérsékelni. Erdélybe jutva, Szántó elemében van. Prédikációival, példájával és életmódjával téríti az eretnekeket, kiknek tévelygéseit nem kíméli s épen nem sima nyelven ostorozza. Főnöke, a lengyel Vujek Jakab atya nem egyszer panaszkodik a generálisnak, hogy Szántó szenvedélyessége csak ellenségeket szerez nekik. Mikor egy jezsuita

beteg lesz, Szántó nem mulasztja el jelentéseiben megjegyezni, hogy az eretnek orvos, Blandrata eljött, gyógyszert rendelt, a mi nem használt; ezt egész természetesnek találja eretnek orvos gyógyszerénél. A szelidebb lelkű Leleszi viszont nem győzi Blandratát dicsérni, milyen jóindulattal és kegyesen bánik a jezsuitákkal.

Szántó szenvedélyes hazafisága nem sokáig tűrte, hogy lengyel rektor parancsoljon az erdélyi háznak. Egymást követik panaszai Rómába a lengyel uralom ellen, a mely elidegeníti a magyaroknak isteni kegyelemre váró lelkét. A lengyel rektor erőszakoskodik a jobbágyokkal, «lengyel szokás» szerint elnyomja őket, akárcsak a törökök rabszolgáikat, pedig itt Erdélyben a jobbágyok már nem szolgák, hanem polgárokként kell velük bánni. A magyar szentek ünnepeit nem tartja meg, pedig ezek is ép úgy az isteni kegyelemnek a magyar nemzetre áradása útján jöttek létre, mint más nemzetbeli szentek ünnepei. A Szent-László, Adalbert, Márton, Imre, Erzsébet, Margit-napok helyett a rektor a jezsuita-templom alapítását ünnepelteti, a mi a magyarok közt rosszvért szül. Szántó nem egyszer mintha jezsuita voltárol is megfélekedznék hazafias tüzeben. Bizonyos is, hogy a magyar jezsuita szemei előtt egészen más kép lebegett, ha a munka sikerül, mint az idegenek előtt. A lengyelországi pápai nuntius remélte, hogy ha Váradon is megalakul a jezsuita-ház, Várad, Riga, Kolozsvár és Poloczk együtt négy erős bástyája lesz az igazhitnek eretnekek és szakadárok közt. A szegény «közepes tehetségű» magyar atyának eszébe se jutott Riga és Poloczk, ő csak azt akarta, hogy «mi magyarok» — a hogy írja István lengyel királynak — térjünk arra az útra, melyet ő az üdv útjának tartott. S ehhez kellett szerinte, hogy magyar legyen a rektor, saját magát nem merte ez állásra nyíltan ajánlani. A lengyelt aztán el is mozdították, helyébe ismét nem magyar, hanem ügyes, sima olasz jött.

A levelezés további köteteit érdeklődéssel várjuk. Közepes, és kis emberek lelkét s a mindennapi életet ismerjük meg belőle, azt, a mi mégis csak legsúlyosabb egy nemzet életében s a mire olyan siralmasan kevés adatunk ismeretes a régi századokból. Kívánjuk a szerkesztőnek, hogy közismert szorgalmával, eléggé meg nem becsülhető maecenások és minél több előfizető segítségével biztos úton érjen el az ötvenedik kötethez.

Bécs.

SZEKFI GYULA.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909 és 1910.)

Elmélet.

Niebuhrnak Goetheről szóló nyilatkozatait idézi és magyarázza *N. Dreyhans* (*Niebuhr u. Goethe*, Preussische Jahrbücher, 1910. 433. l.). Goethe tudvalevőleg nagy elismeréssel volt a Römische Geschichte iránt, szerzőjével levelezett, bár a személyes találkozást véletlen körülmények megakadályozták. Viszont Niebuhr állandó figyelemmel kíséri nagy kortársa költői munkásságát. Meglepő, hogy éppen a classicus Goetheről, az olasz út utáni művekről teljességgel elítélő véleménye van. Igazán csak a fiatal, romantikus Goetheért rajong, mivel maga is — ez a cikk tulajdonképeni thesis — antik tanulmányai ellenére teljességgel romantikus szellem volt.

«*Dante als Historiker*» cz. tanulmányában *Finke H.* (Histor. Zeitschr., 8. Bd. 3. Heft.) Dantet azokból a szempontokból ítéli meg, melyeket közönségesen a történetíró iránt szoktunk alkalmazni: igazságszeretetét, kritikáját, subjectivismusának és érte-sültségének természetét, történeti nézeteit, jellemző erejét stb. ismerteti előbb általánosságban, majd pedig — a mi a dantei költemények történeti tartalmát illeti — főleg az Infernoból és Purgatorio-ból vett példák alapján.

Bartók György, kinek «*Természet és társadalom*», valamint «*Evolutio és sociologia*» cz. tanulmányait a Magyar Társadalomtudományi Szemle közli (1909. 421. l., ill. 1910. 1, 136. l.), Böhm Károly philosophiai rendszerének követője. Erre támaszkodva bírálja a társadalmi életnek biológiai fogalmakon tájékozódó magyarázatát. Bővebben foglalkozik a fejlődés darwin-spenceri fogalmával s ennek a társadalmi életre való átvitelével. A biológus társadalomtani iskolával szemben hangsúlyozza az értelmi tényezők jelentőségét, mint a melyeknek szerepe a társadalmi

fejlődést sui generis természetüvé teszi. Ezzel az intellectualismussal természetesen együtt jár az egyén társadalmi jelentőségének kiemelése is.

«*A socialis lélektan tárgya és feladata*» címmel (M. Társadalomtudományi Szemle 1910. 389. l.), dr. Székely György egy új pszichológiai felosztást ajánl: ontológiai és genetikus lélektan megkülönböztetését. Előbbi «a lelki életet, a *megleőt* mutatja be, ez a lelkinek a *levését*, kifejlődését vizsgálja.» A lélek kifejlődése *társadalmi* hatás alatt megy végbe, s viszont, ha e társadalmi hatás eredményeit valamely képzeletbeli vivisectio útján a tudattartalomtól eltávolítjuk, maradékul az átörökölt *egyéni* érző és reagáló képességet kapjuk, mint tiszta potentialitást. Így vezet át bennünket a szerző az *átöröklésre* és *fejlődésre* való utalással a főtémított szempontból az individualis és socialis lélektan közismert megkülönböztetéséhez, a mely gondolatmenettel szemben azonban egy észrevételünk támad. Vajon az, a mi az említett abstractio után megmarad, nem több-e, mint «tiszta potentialitás», nem egyszersmind *fejlődési potentialitás* is, tekintettel arra, hogy a socialis hatások beállítat megelőző egyéni potentialitásban már bizonyos irányú fejlődésképesség is adva van? A gyermek ifjúvá, majd férfivá serdül: ez a társadalmi hatástól, mint októl, független tény s az olyan lélektani vizsgálódás, mely ezzel a fejlődéssel, pl. a serdülőkorban fellépő lelki jelenségek kifejlődésével foglalkozik, bizonyára az individualis lélektan körébe sorolandó. Itt tehát egy genetikus szempontra mutathatunk rá az individualis lélektan körében, mely útját állja annak, hogy — mint szerzőnk teszi — «ontológiai *vagy* individualis lélektan»-ról beszéljünk. Az ellentétpár másik felének szembeállítását különben szerzőnk maga is kevésbé szigorúan viszi keresztül. Legalább sehohsem olvasunk — mint várni lehetne — socialis *vagy* genetikus lélektanról. A socialpsychologia jellemzésénél ugyan legtöbbször kiemeli annak genetikus elemeit, mindazonáltal rendszeren csak socialis és genetikus lélektanról beszél, sőt egy helyen (397. l.) egyenesen szembeállítja őket egymással. A cikk végén pedig ezt olvassuk: «az ontológiai és genetikus szempontot azután a socialpsychologia szűkebb területére is alkalmazhatjuk.» Megjegyzéseinkkel csupán arra akartunk utalni, hogy e szavakat mutatis mutandis az egyéni lélektanról is el lehet mondani. Főtémájához egyébként a szerző számos érdekes fejtegetést fűz cikkének Höföding és Wundt lélektani felosztásairól, a subjectiv és

objectiv módszernek sociologiai irodalmunkban is sok vitát keltett kérdéséről, az egyéni és köztudat párhuzamáról stb. szóló részeiben.

MADZSAR IMRE.

Könyvek. *Brom Gisbert*, Guide aux archives du Vatican. Rom. Loescher 1910. 96 l. 4 Fr. — *Marcel R. P.*, Essai politique sur Albert de Tocqueville. Paris, Alcan 1910. 514 l. 7 fr. (Biblioth. d'hist. contemporaine). — *Schemann Ludwig*, Gobineaus Rassenwerk. Stuttgart, Frommann, 1910. 544 l. 10.50 M. — *Droysen G.*, Johann Gustav Droysen. I. Teil. Lipcse, Teubner 1910. 372 l. 10 M. — *Lindner Theodor*, Weltgeschichte seit der Wölkerwanderung. In 9 Bänden. VII. köt. (Amerika—Europa bis zum Beginn der französ. Revolution. Die Revolution u. Republik. Napoleon I.) Stuttgart, Cotta. 1910. 5 M. 50 Pf.

Ókor.

A vallástörténetnek egy már sokszor megmagyarázott fejezetével foglalkozik Slaby J. a «*Bibl. Zeitschrift*»-ben (1910.) «*Sünde und Sündenstrafe sowie deren Nachlass im alten Babylonien - Assyrien*» című dolgozatában. A történetben sehol sincs olyan fontos szerepe annak az eljárásnak, a mely az istenek felidézett haragját a leggyorsabban kiengeszteli, mint a babilóniaiak és assyriaiak vallási életében.

Érdekes tanulmány jelent meg a régi egyiptomiak halottas könyvéről, a «*Journal Asiatique*»-ban (1910.) Amelineau E. tollából «*Etude sur le chapitre XVII. du livre des morts de l'ancienne Égypte*» címen

A *Mittheilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* (1910)-ben jelent meg *Fries Karl*nak «*Studien zur Odyssee I. Das Zagmukfest auf Scheria*» című munkája. Szerző védelmére kel annak az álláspontnak, hogy az ó-keleti culturák Görögországra befolyással voltak.

Wreszinski Walter a «*Zur ägyptischen Kultur und Kunstgeschichte*» című cikkében (*Orient. Lit. Zeitung* 1910) fényképfelvételre szolgáló új világitó készüléket mutat be, a melynek nagy fényereje arra képesít bennünket, hogy kis objectivnyílással is dolgozhassunk. Ezáltal az egyiptomi sírkamarákban levő domborművek feliratai a legkisebb részletekben megörökíthetők. Csak akkor vagyunk képesek egész jelentőségében méltá-

nyolni e találmányt a régi egyiptomiak cultur-életének kutatására nézve, ha szemünk elé idézzük ama képcsoportokat, melyek az egyiptomi sírkamrák belsejét ékesítik. Akármilyen sokat is tettek hozzáférhetővé Rosellini, Lepsius és újabb kutatók munkái, az ily módon felhalmozott anyag még mindig hiányos. Wreszinski készüléke, melyet maga próbált ki nagy sikerrel 1909—10 telén a thébai sírokban, a tudományos szükségleteket ez irányban ki fogja elégíteni.

MAHLER EDE.

Frank, Tenney (A Chapter in the Story of Roman Imperialism. Classical Philology. 1909. 118—138. l.) azt bizonyítja, hogy a rómaiak Kr. e. 260 és 180 között hódítani még nem akartak és a mit a régiek és modernek erről írnak, anakronizmus. Az első makedon háborúra a szövetségeseik (amici) iránt vállalt kötelezettség indította őket. A görög autonómiát a senatus is, Flaminius is komolyan kívánta, nem neveltséges philhellenizmusból, hanem az «amicitia»-ban vállalt kötelezettségénél fogva. Ugyanez a tekintet birta őket rá Antiochos ellen is a háborúra. E háború közben azonban, hogy a sikert biztosítsák, kénytelenek voltak a görög belügyekbe avatkozni. Ezt a beavatkozást azután a háborút követő békés időben folytatták. Alkalmul szolgált az achai szövetség czivódása Spártával. De bár a beavatkozásra maguk a görögök szólították fel őket, a rómaiak csakis arra szorítkoztak, hogy a kibékülést követeljék. Csak 180-ban, mikor Fülöp ellen újabb háborút kellett indítaniok és ezért a görögök között békét akartak teremteni, az achaiok pedig Spártával kibékülni nem akartak, változott meg politikájuk. E változás irányát pedig az achai szövetség által Rómába küldött egyik követ, az áruló Kallikrates adta meg, a ki azt tanácsolta a rómaiaknak, hogy ha Görögországban rendet teremteni óhajtanak, segítsék elő az egyes görög államokban az aristokratikus kormányok alakulását, a melyek majd hálából hajlandók lesznek a rómaiak minden kívánságát teljesíteni. Róma e tanácsot követte és így jutott Hellas római uralom alá.

Ferguson, William Scott (Researches in Athenian and Delian Documents. III. Klio. 1909. 304—340. l.) A többiek között történelmi témákat is tárgyal. Így a «Constitutional Crises in the 1-st Century B. C.» cz. fejezetben kimutatja, hogy Athenben 86 és 84 között Sulla befolyása alatt aristokratikus kormány alakult, melyet az ekklesia elnyomása, a 600-nak törvényhozói

hatalma, az areopag befolyásának növekedése jellemzett. 70 körül ismét demokratikus volt a kormányforma, de 53 körül az aristokratikus kormányforma visszaállított. Vajon ennek idejében az archonokat választották-e, nem tartja eldönthetőnek, mert e hivatal sorsolásnál is a vagyonosoknak volt biztosítva.

Holmes, T. Rice (Signor Ferrero's Reconstruction of Caesar's First Commentary. The Classical Quarterly. 1909. 203—215. l.) Cæsarnak gall politikáját védi Ferreróval szemben. Cæsar nagyon okosan tette, hogy a helvéteknek útját állotta, még ha ők nem is akarták Galliát meghódítani, hanem csak annak egy termékeny részében letelepedni, miután a régi birtokosokat belőle kiűzték. Akkor is okosan cselekedett, mikor a saját biztossága végett Ariovistusszal szerződést kötött.

Langhammer A. (Zum Bellum Africanum Klio. 1909. 397—399. l.) azt igyekszik kimutatni, hogy a szerző a thapsusi ütközet leírásánál a 79—86-ik fejezetben szándékosan hallgatja el Cæsar stratégiai hibáit és azért e forrás csak óvatosan használható.

Delbrück, Hans (Die Schlacht im Teutoburger Walde. Preussische Jahrbücher. 137. köt. 381—396. l.) Azt vitatja, hogy Aliso a mai Paderborn város helyén feküdt és hogy Arminius a rómaiakra különösen a Dörenschlucht elzárása által akart halálos csapást mérni.

Kornemann Ernő (Zu den Germanenkriegen des Augustus. Klio. 1909. 422—449. l.) Tiberiusnak egy Bononiából Kr. u. 4-ben Aizanoi phrygiai községhez intézett leveléből kiindulva fejtegeti a Kr. u. 4-ben és 5-ben a germánok ellen viselt hadjáratot. Tiberius Boulogne-sur-mer-ből indult ki és célja volt a római határ kitolása az Elbáig.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Botsford G. W., The Roman assemblies, from their origin to the end of the Republic.* New-York, Macmillan. 1909. 521. l. Sh. 4. — *Binder Jul., Die Plebs. Studien zur römischen Rechtsgeschichte.* Lipsce, Deichert 1909. XIX. 630 l. 15 M. — *Diehl E., Das alte Rom. Sein Werden, Blühen u. Vergehen.* Lipsce, Quelle—Meyer. 1909. 126 l. 1 M. — *Horváth Gyula, a Forum Romanum régen és most.* Bpest, Franklin 1909. (Kül. lenyom. a budapesti VII. ker. István-úti gymn. 1909. évi értes.-ből.) — *Canogni D., Le rovine del Palatio. Con prefazione del R. Lanziani.* Milano, Hoepli. 1909. XV. 178 l. 44. tábla. L.

3, 50. — *Bugge S.*, Das Verhältnis der Etrusker zu den Indogermanen und der vorgriechischen Bevölkerung Kleinasiens und Griechenlands. Kiadja A. *Torp.* Strassburg, Trübner 1909. VIII. 241 l. 7 M. 50. — *Körte G.*, Das Volumniergrab bei Perugia. Ein Beitrag zur Chronologie der etruskischen Kunst. 1909. Berlin, 48 l. 5 M. (Külön lenyomat a göttingai tudós társaság értekezéseiből. 1909.) — *Kovács Istv.*, Etruria pénzrendszere. Kolozsvár, Stief. 1909. 45 l. — *Heitland W. E.*, The Roman Republic. 3 köt. Cambridge, University Press. 1909. XIII., 355, 534. és 563. l.

Középkor a XIII-ik század közepéig.

V. Ermoni a *Revue Historique* 1910. évfolyamában egy Perziából előkerült szír szövegre hívja föl a figyelmet, a mely közelebbi fölvilágosítást ad Nestorius tanairól és így eretnekségének kérdését is megvilágítja. (*La question Nestorienne d'après un document nouveau.* 103. köt. 80—97. l.).

A *Historisches Jahrbuch* 1909. 30. kötetében N. Paulus *Neue Aufstellungen über die Anfänge des Ablasses* (13—23. l.) a búcsúk keletkezésének időpontját a X. század utolsó negyedére teszi. Gottlob már 1906-ban (*Kreuzablass und Almosenablass*) utalt néhány XI-ik századi délitáliai pápai privilegiumra, a melyekben a pápák azoknak, a kik nyilvánosan vezekeltek és az istentiszteletből ki voltak zárva, bizonyos templomokban megengedte, hogy az istentiszteleten megjelenjenek. Paulus kimutatja, hogy az első ilyen kiváltság nem 1011-ből, hanem 979-ből és 992-ből valók. Ezek az első búcsúk, a mikor a vezeklőknek büntetésük egy részét elengedték. Természetük később lényegesen átalakult.

Philippi a *Mitteilungen d. Inst. f. österr. Geschforschung*-ban (30. köt. 401—411. l. *Ist der Sachsenspiegel ursprünglich in lateinischer Sprache verfasst?*) annak a véleménynek ad kifejezést, hogy a Sachsenspiegel eredetileg németül volt szerkesztve. A latin szöveg sok hibája csak a német szöveg félreértéséből keletkezhettek. Az egyszerű német műszavakat is a latin szöveg csak hosszú körülírással tudja kifejezni. A német szöveg viszont nem vall fordításra, stílusa őseredeti német stílus, csak régen használatos kölcsönszavai vannak. Nem is valószínű, hogy abban az időben előkelő világi ember, mint Eike von

Reppow úgy tudott volna latinul, hogy ezt a törvényszöveget átültethette volna latinba.

I. A. Endres *Die neunte Homilie des hl. Anselmus* címen a *Historisches Jahrbuch* 1909. 30. kötetében (799—806. l.) az állítólagos kilenczedik homilia reconstitúciójáról szól, de úgy hiszi, hogy szerzője valószínűleg nem Sz. Anselmus, hanem Laoni Anselmus († 1117.).

F. Thiednek a *Hist. Vierteljahrschrift*-ben (Bd. 12., 1909. 395—405 l., *Zur Lage Roncaglias.*) újabb bizonyítékokat sorol föl, hogy a Hohenstaufok korának híres Roncagliája, a hol a birodalmi gyűléseket tartották a Pó balpartján a Trebbia torkolatával szemben, Iodii területen feküdt. DOMANOVSKY SÁNDOR.

A *Kwartalnik Historyczny*. XXIV. 1910-ben Stanislaw Krzyżanowski. *Na marginesie Galla*. (Szeljegyzetek Gallus-hoz.) című cikke.

E rövid, de rendkívül becses cikk mintegy folytatása Wojciechowski feleletének, melyben Krzyżanowski krakói egyetemi tanár kimutatja, hogy Wojciechowski állítása helyes volt annyiban, hogy fölkenet «christum»-ot sejtett az eredeti szövegben. Krzyżanowski lefényképeztette a Zamoyski és Czartoryski-féle Gallus kéziratokat s ekkor kiderült, hogy évek hosszú során át vitakoztak a történetírók, vajon *christianos*, *christianum* vagy *christum* a helyes olvasás, de egyik sem nézte meg az eredeti kéziratokat, hanem csak a különböző kiadások után indultak. Krzyżanowski az eredeti kéziratok alapján megállapítja, hogy Gallus krónikájának illető részét így kell olvasni «christus in christum». A két kézirat kérdéses részét fényképmásokban adja. Egyébként a vita további részleteibe nem avatkozik.*

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

Dumitrescu A. T. a *Revista p. ist. arch. și fil.* (Bucuresci) 1910. II. kötetében (*Excursiune istorice* cz. alatt) a bogumilizmus terjedését ismerteli az oláhok közt 1173—1234. években. E balkáni hit roppant hamar gyökeret vert a különben is babonás oláhok közt, a megmaradt szláv nyelvű apokryph bibliai irodalom s pápák ellenök kiadott levelei eléggé mutatják ezt, s bár maga a bogumil egyház, ha ugyan annak nevezhető, már Nagy

* Mivel a vita rendkívül tanulságos, főleg palaeographiai szempontból, bővebben fogjuk ismertetni.

Lajos alatt megszűnt, maig is maradt sok nyoma az oláhok hitében. A czikk még Fogaras és Tergovist történetével is foglalkozik, lévén az egész egy oltvidéki kirándulás leírása.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Herlitz G.*, Geschichte der Herzöge von Meran aus dem Hause Andechs. (Dissertation.) Halle, 1909. 95 l. — *Kaemmel O.*, Die Besiedlung des deutschen Südostens vom Anfang des 10. bis gegen Ende des 11. Jahrhunderts. Lipsce, Dürr, 1909. 40. 55 l. 2 M. 50. (Dunántúlt is érdekl.) — *Bergmann W.*, Reste deutscher Ordensburgen in Siebenbürgen nebst einer Geschichte des deutschen Ritterordnes in diesem Lande 1211—25. und einem Anhang von Regesten Freudenthal, Krommer, 1909. 78 l. M. 4. — *Villari P.*, L'Italia da Carlo Magno alla morte di Arrigo VII. Milano, Hoepli, 1910. 16°. XI. 539 l. Lira 6-50. — *Schmeidler B.*, Italienische Geschichtsschreiber des 12. u. 13. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte. Lipsce, Quelle-Meyer. 1909. VIII. 88 l. 2 M. 75. — *Luçhaire A.*, Innocent III. Le concil de Lateran et la réforme de l'église. Avec une bibliogr. Paris. Hachette 1908—9. X. 290 l. Fr. 50. (A mű vége.) — *Kehr P. F.*, Regesta pontificum romanorum. Iubente regia societate Gottingensi congressit. — Italia pontificia sive repertorium privilegiorum et litterarum a romanis pontificibus ante annum 1198. Italiae ecclesiis, monasteriis, civitatibus singulisque personis concessorum. Vol. IV. Umbria, Picenum, Marsia. Berolini, 1909. XXXIV. 336. M. 12. — *Lulvès J.*, Pápstliche Wahlkapitulationen. Ein Beitrag zur Entwicklungsgesichte des Kardinalats. Rom, Löscher, 1909. — *Mayer E.*, Italienische Verfassungsgeschichte von der Gothenzeit bis zur Zunft Herrschaft. Lipsce Deichert. 1909. 2. köt. XLVIII. 464. és XI. 598 l. 29. M. — *Fortin A.*, Les croisades. Paris, Bloud. 1909. 63 l. — *Funk Ph.*, Jacob von Vitry's Leben u. Werke. Leipzig. Teubner. 1909. VI. 188 l. 5 M. — *Cauzons Ch.*, de, Histoire de l'Inquisition en France. 3 köt. Paris, Bloud. 500, 125 és 125 l. 7 fr. és 1 fr. 20. — *Ballhausen C.*, Die Schlacht bei Bouvines. 1214. Quellenkritik. (Diss.) Jena, Kämpfe, 1909. 36 l. — *Luçhaire A.*, La société française au temps de Philippe-Auguste. Paris, Hachette, 1909. III. 459 l. fr. 10.

Középkor a XIII. század közepétől az ujkorig.

P. Ferdinand Doelle Erfurti János ferenczrendi szerzetesnek életét és Summa Confessorum munkáját ismerteti a Zeitschrift für Kirchengeschichte 1910. évfolyamában (214—248. ll.). A Summa confessorum-ot évekkel ezelőtt Dietterle tette vizsgálata tárgyává ugyanezen folyóiratban. Munkájából kimaradt Erfurti János, a kit Quétif és Echard nyomán Freiburgi János domokosrendi szerzetessel vett egynek. Doelle tisztázza mindenekelőtt Erfurti János személyiségét, a ki 1295-ben Bolognában jogot hallgatott, már előbb 1285-ig Magdeburgban tanított a ferenczrendiek studium provincialejában, azután valószínűleg 1307-ig Erfurtban. Halála ideje ismeretlen. Summa Confessorum munkája valószínűleg 1298 körül keletkezett, Mint jogtudós kiváló casuista volt, kiről a későbbiek is elismeréssel emlékeznek meg.

A francia középkori jogtörténethez szolgálat becses adalékléket *M. Jusselin* cikke *Le droit d'appel, dénommé Appel volage et Appel frivole* (Bibl. de l'école des chartes 1910. évf. 527—588. l.). Appel volage alatt a vermandoisi, vitryi és senlisi részek lakóinak azt a jogát értették, mely szerint bármely, a földesúri törvényszék előtt indított pörben nem voltak kötelesek az ellenfélnek a földesúri törvényszék előtt felelni, hanem még ítélethozatal előtt föllebbezhették a pört a laoni királyi törvényszék elé. Az appel volage 1295—96-ig mutatható ki; 1296-ban királyi rendelet intézkedik hatályon kívül helyezéséről, ettől kezdve kifejlődik az appel frivole, t. i. az exemptus személyeknek az a joga, hogy nem exemptusokat a laoni törvényszék elé idéznek az appel volage útján, a nélkül, hogy kötelezhetőek voltak ők maguk is a megjelenésre, a mi természetesen a pörök végnélküli elhúzódsát jelentette. Az appel frivole a XV. század első negyedéig mutatható ki. Jusselin értekezése összefoglalóan tárgyalja mindkét szokás történeti fejlődését és alakulását.

M. Buchner, Die Reichslehentaxen vor dem Erlass der goldenen Bulle (Hist. Jahrbuch 1910. évfoly. 1—39.) értekezésében a IV. Károly által kiadott aranybullának azon rendelkezését veszi vizsgálat alá, mely a német választófejedelmeket a birodalmi hűbérek elnyerésekor fizetendő taksák alól felmenti. Az aranybulla a többi fejedelmekre, egyháziakra úgy, mint világiakra e taksák fizetését kötelezőleg elrendeli, kivéve azokat, a kik az uralkodó által e fizetés alól külön kiváltságlevél útján felmentettek.

A választófejedelmek mentessége, mint azt B. kimutatja, teljesen új intézkedés, valamint új az aranybullának az az intézkedése is, a mely a taksák fizetését a világi fejedelmekre is kimondja. 1348-ig ugyanis csak az egyházi fejedelmek voltak kötelezve a taksák fizetésére. E körülményből B. megállapíthatónak véli, hogy a taksák gyökere a jus spoliu-ban keresendő, melyre a német király ép úgy, mint a francia király is, igényt tartott, de igényt tartottak e ius spoliu-ra a nagyobb hűbérurak is, az ő rendelkezésük alá tartozó egyházi javadalmakra nézve szintén. Megállapítható továbbá még az is, hogy e hűbértaksák fizetése a világiak részéről Franciaországban már a XIII. század második felére rendszeresen szokásban volt, míg Németországban a világiak csak az aranybullával köteleztettek arra.

Dom Vaissète és utána az összes francia történetkutatók, kik a Languedoc történetével foglalkoznak, VI. Fülöpöt 1349-ben a Languedoc-ban utaztatják. *Jules Viard* kimutatta (*Un prétendu voyage de Philippe VI. de Valois dans le midi de la France*. Bibliothèque de l'école des chartes 1910. évf. 39—48. l.), hogy Dom Vaissète tévedett. Fülöp csak egyszer volt a déli vidéken és pedig 1335 deczemberétől 1336 márcziusáig. 1349 április—májusában, a mikorára esik állítólagos languedoci utazása, a mint az oklevelekből kétségtelenül megállapítható, Páris környékén tartózkodott.

Fl. H. Haug a Wittelsbachok szolgálatában állott *Teck hercegekről* közöl néhány adatot. (*Historisches Jahrbuch* 1910. évf. 760—777. *Herzoge von Teck in wittelsbachischen Diensten*.) Bajor Lajos idejében Lajos Teck hercege a császárnak bizalmas embere. udvarmestere és udvarbirája, unokaöccse Herman szintén a császár szolgálatában áll. úgyszintén Konrád herceg is, a ki Tirol kormányzója volt. Konrád gyermektelenül halt el, unokaöccse Frigyes herceg előbb IV. Károly, utóbb ismét a Wittelsbachok szolgálatában állt. A Teck ház befolyása és hatalma a bajor, tiroli és sváb-bajor részeken Konrád herceg idejében érte el tetőpontját, utána következett a ház hatalmának hanyatlása.

ÁLDÁSY ANTAL.

A *Przeглядъ Historyczny*. 1910. XI-ben. Antoni *Prochaska*. *Bohater Grunwaldzki*. (Prochaska Antal. A grunwaldi hős.) című cikke.

Olesnicki Zbigniew fiatal korában kitüntette magát a grun-

waldi csatában s lélekjelenlétével megmentette Jagelló Ulászló király életét. Azután papi pályára lépett, hol gyorsan előrehaladt s krakói püspök, majd bibornok lett. Nagy szerepet játszott a török elleni küzdelem irányításában, nagy lelkesedéssel támogatja az eszmét, hogy Ulászló magyar király legyen s a két ország együttesen verje ki a törököt. A szerző dicséri pártatlanságát, védelmébe veszi a dölyfösség vádja ellen s kiemeli nemeslelkűségét. Türelmes volt más nemzetiségűek iránt; mikor a krakói egyetem nem akar németet választani tanárnak, le akar mondani kancellári méltóságáról. A Litvániával való uniónak nagy barátja és védője. Egyeneslelkű, őszinte, kimondja meggyőződését, még ha egyedül állana is vele. Ő hozta be Kapisztránt Lengyelországba. Sokat fáradozott az egyház egységének fentartásán. III. Frigyes «Lengyelország szemének» nevezi.

A *Przeгляд Historyczny*. IX. 1909-ben. Jan Sz. *Ptaszycki* Ze studyów nad «Memoriatem» Ostroroga. (Ptaszycki János. Tanulmányok Ostroróg «Emlékiratairól») című cikke.

Ostroróg János pozeni vajda híres lengyel humanista író politikai művében (Monumentum pro Reipublicæ ordinatione) bírálja a lengyel királyság hibáit és hiányait s javítani akar annak pénzügyein, hadseregén és főleg igazságszolgáltatásán. Ezt a művet ismerteti és taglalja Ptaszycski.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

Minea Illés a *Convorbiri Literare* 1910. évi deczemberi számában azon térítő hadjáratot ismerteti, melyet Nagy Lajos részben Kelemen pápa ösztönzésére a balkáni görög keleti oláhok és bolgárok ellen folytatott, hogy a már jelentkező török veszély ellen erős katholikus ellenállást szervezzen. 1365-ben indult ki Temesvárról a hadsereg; az oláh vajda hűségesküt tesz, Nyugati Bolgárország czárját Stracimirt, elfogják, Viddint elfoglalják s Lajos felállítja a magyar «Bodonyi bánságot». A nyolcz minorita barát pedig ötven nap alatt 200,000 embert térít át katholikusnak. (A dolgozat előzőleg «Magyar-bolgár-oláh érintkezés Nagy Lajos korában» címen megjelent Budapesten magyarul 1907-ben.)

Kogălniceanu C. M. a *Revista p. ist. arch și fil.* 1910. II.-ben (Vlad I., Voevodul Basarabici) Hașdeuval szemben azt vitatja, hogy ez a Vlad nem Vlad Dracul volt, ki melléknevét (Ördög) a Zsigmond király kegyéből nyert sárkányrendről kapta, s ki

1396-ban Öreg Mircsét elűzi a trónról, hanem egy más hasonló nevű, Zsigmond udvarában Budán felnőtt ifjú.

A februári számban *Dobrescu N.*: *Reprezentantii a donă curente in biserică la inceputul sec. al XVI.* értekezik a Nifon patriarkha halála (1508.) utáni zavarokról a patriarkhai szék betöltésénél. Két jelölt van: Maxim és Makarie; előbbi a krusedoli zárdafőnök, kit a szerb egyház később szentté avat, II. Ulászló magyar királyhoz utazik pártfogást kérni és hűség- esküt is tesz.

Ugyane folyóirat nov.-decz. számában megjelent Karácsonyi János («Századok» 1910. 177–192. l.) dolgozata az oláh vajdák genealogiájáról *Arborele Genealogice al voievozilor din Țara-Românească* cz. a Tulbure György fordításában. GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Justi* Ludw., *Geschichte der Kunst in 3000 Tafeln mit begleitendem Text.* Berlin, Fischer II. köt. 1. füz. (*A XV. század festészete*); 1909. füzetenkint 1 M. — *Goetz W.*, König Robert von Neapel. 1309—1343. Tübingen, Mohr 1910. 72 l. 2 M. — *Cartellieri O.*, Philipp der Kühne, Herzog von Burgund. Lipcse, Quelle-Meyer. 1910. 6 M.

Reformatio és ellenreformatio.

A Zeitschrift für Kirchengeschichte 1910. évfolyamából a következő korszakunkat érdeklő dolgozatokat emeljük ki:

Paul Kalkoff, a kinek 1905-ben jelent meg Rómában *Forschungen zu Luthers römischen Process* cz. műve, az 1. és 2. füzetben *Zu Luthers römischen Process* cz. tanulmányában bemutatja Albrecht mainzi érsek eljárását Lutherrel szemben, majd pedig kifejti, hogy a Luther ellen folytatott búcsú-harcban mi része volt a dominikánus rendnek.

Otto Clemen a hallei Frankesche Stiftung főkönyvtár egy 17. századbeli kéziratából 44 levelet közöl a reformatio első év-tizedeiből az 1. és 2. füzetben. (*Briefe aus der Reformationzeit.*)

Rudolf Schwarz *Zum Briefwechsel Calvins* cz. cikkében néhány javítást és helyreigazítást ajánl s okol meg a *Corpus Reformatorum* cz. vállalat *Thesaurus epistolicus Calvinianus*ához. (1. füzet.)

A legrégebbi königsbergi ev. énekeskönyvekről ír *Friedrich Spitta* (*Die ältesten evangelischen Liederbücher aus Königs-*

berg, 2. és 3. füzet.) Fejtegetéseinek eredménye az, hogy Königsbergből s egy szerzõtől Albrecht porosz harcztól valók.¹

Kálvin megtérésének sokat vitatott kérdéséhez szól újból hozzá a 4. füzetben *P. Wernle. (Zu Calvin's Bekehrung.)* Két nézet áll szemben itt egymással: az egyik a traditio, Beza Vitája alapján azt vitatja, hogy több évig tartó processus volt az, mely még Calvinnak Párisból Orleansba költözése előtt indult meg, a vége pedig késői párisi idejére esik. Ezzel szemben *A. Lang* a legrégebb Calvin- emlékek tanulmányozásából arra az eredményre jutott, hogy 1533-ig nincs sem levélben, sem másutt semmi bizonyíték a megtérésének, csak az 1533 okt. végéről való leveleiben. Wernle már egy előbbi dolgozatában is ez utóbbi nézet helyesége mellett szállott sikra s ezt teszi most is.

A Revue des questions historiques 1909. évi 1. füzetében *P. Richard*nak *Origines de la nonciature de France. Oscillations de la représentation permanente après Léon X. 1522—1534.* cz. cikke tulajdonképp folytatása az u. e. folyóirat 1906. évfolyamában az állandó képviselő megjelenéséről X. Leó korában írt tanulmányának. X. Leó korában (1513—1521.) folytonos volt a pápai képviselő, mert őt nuncius megszakítás nélkül követte egymást, s úgy látszott, hogy az intézmény teljesen megszilárdulhat alapjaiban. Azonban nem így történt, a X. Leó halálát követő mozgalmas idők nem voltak arra alkalmasak, s csak azok elcsöndesedésével lépett újra a fejlődés útjára, a mikor a pápai diplomácia visszatért igazi hivatásához, hogy t. i. békéltető és közvetítő legyen a keresztény fejedelmek között.

Gazdaságtörténeti szempontból igen érdekes *Joh Müller*nek nagy tanulmánya a nürnbergi tanács pénzügyi politikájáról a XVI. sz. második felében, mely a *Vierteljahrsschrift für Social-u. Wirtschaftsgesch.* 1909. évfolyamát vezeti be. (*Die Finanzpolitik des Nürnberger Rates in der zweiten Hälfte des 16. Jahrh.*) A régi nézet az volt, hogy Nürnberg gazdasági hanyatlásának oka — mint általában egész Németorszáé² — a 30

¹ Megemlékezik a szintén Albrechtől való *három magyar királyénekről* is, amelyekről külön is írt már Spitta: «Die ungarischen Königslieder. Ein Blatt aus der hymnologischen Geschichte Reformationszeit» (*Monatschrift für Gottesdienst und kirchliche Kunst.* XIV. 325—343.)

² Érdekesen ír a kérdéstről u. e. évfolyamban *G. v. Beloch* (*Die Frage des Rückgangs der Wirtschaftlichen Verhältnisse Deutschlands vor dem Dreissigjährigen Krieg*). a *Die Kultur der*

éves háborúban keresendő. Kitünt azonban, hogy nem szabad mindent ennek a rovására írni, hanem messzebbre kell visszanyúlni és sok mozzanatot kell figyelembe venni. 1552—60-ig a háborús időkben a város adóssága 450,000 frtról 4 $\frac{1}{2}$ millióra növekedett, a Németalfölddel való kereskedelmi forgalom hanyatlott. II. Fülöp és IX. Károly adó- és vámreformjai is sokat ártottak a városnak, nem különben az olaszországi nagy vámemelések. Nagy kárát látta továbbá a város kereskedőnépe annak is, hogy a XVI. sz. közepén számos olasz telepedett ott le s teljesen magukhoz ragadtak egy-két főüzletágot. Így azután míg a város háztartási mérlege megfelel a XVI. sz. első fele normális állapotainak (1551-ben pl. $\frac{3}{4}$ millió font a vagyona), 20 év múlva már nagy a deficit s a kiadások 67%-a az adósságok kamataira esik. Miután részletesen ismertette a szerző N. pénzügyi helyzetét 1570 körül, tanulmánya második felében áttér a tanács fináncpolitikai intézkedéseinek fejtegetésére 1566—1580-ig. A célutadatos pénzügyi politikának, a mely Endres Imhof, Sebald Haller és Balthasar Derrer nevéhez fűződik, sikerült a várost megmenteni a nehéz időkben a tönkrementéstől.

A *Vierteljahrsschrift für Social- u. Wirtschaftsgesch.* 1909. és 1910. évfolyamából e részletesebben ismertetett tanulmányon kívül megemlíthetjük még a következőket, 1909: *Dr. Oskar Büchner: Die norwegische Agrarverfassung von der Kalmarer Union (1397) bis zur Verfassungsänderung (1660) unter besonderer Berücksichtigung des Pachtwesens.*

Arturo Segre: I consigli economici e finanziari di un banchiere italiano del secolo XVI. I memoriali di Giov. Leonardo Massone di Benevento al re di Francia Francesco II. (1559.)

1910: *Goldschmidt, Hans: Miscellaneen zur Beamtenbesoldung vom 16. bis zum 18. Jahrh.* HOLUB JÓZSEF.

Giurescu C. a Com. Lit. 1910. májusi számában kimerítő kritikát ír Ursu: «Die auswärtige Politik des Petru Rares» cz.

Gegenwart egyik kötele (*Staat und Gesellschaft der neueren Zeit.*) és *E. Gothein, Deutschland vor dem Dreissigjährigen Krieg* cz. munkája ismertetésének kapcsán. Kiemeli, hogy Gothein egyike volt azoknak, a kik legelőször mutattak rá, hogy a német gazdasági hanyatlás már a 30 éves háború előtt megkezdődött és sok minden, a mit ennek terhére írnak régibb keletű. Viszont int, hogy nem szabad e nézetet sem a szélsőségig vinni.

munkájáról, melyet — meglehetősen igaztalanul — értéktelennek tart; Ursu a szeptemberi számban felel rá a vádak egy részét sikeresen visszautasítva. Ráres Péter moldvai vajda Magyarország történetében is szerepet játszik, a csicsói és bálványosi uradalom és Besztercze ura, ki I. János és I. Ferdinánd királyainknak hűségesküt tett, az ellenkirályok viszályaiba többször fegyveresen avatkozik bele, s a Barczaságot végig pusztítja. 1540-ben Majlát elfogatja Csicsón, s János király kiszolgáltatja a szultánnak.

GAGYI JENŐ.

Könyvek: *Nouaillac J.*, Villeroy, secrétaire d'état et ministre de Charles IX., Henri III. et Henri IV. (1543—1610.). Paris. (Champion, 1909. XIII. és 593. l. — *Baguenault de Puchesse*, Henri IV. avant son avènement. 1584—9. (Kül. lenyom a Revue Henri IV-ből.). — *Bratli Carl*, Filip II. af Spanien. Kjöbenhavn, Lybecker 1909. 283 l. és 6 kép. — *Heep J.*, Juan de Valdés. seine Religion u. seine Bedeutung. Lipcse, Heinsius 1909. LXVI. 194 l. 8 M. — *Blok P. J.*, Geschichte der Niederlande. Im Auftrage des Verfassers verdeutscht durch O. G. Houtrow. Bd. 4.: Bis 1648. Gotha, Perthes 1910. V. 562. l. 14 M. (Allgemeine Staatengesch. I. Abt. 88 Liefg.) — *Elkan Alb.*, Philipp Marnix von Saint-Aldegonde. I. köt. I. fele. Lipcse, Dyck 1909. 8 M. — *Wätjen H.*, Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtentfaltung Berlin. Curtius. XXV. 416. l. 12 M. — *Patterson M. W.*, A history of the church of England. London. 1909. 466. l. 10 M. 15. — *Trésal J.*, Les origines du schisme anglican. 1509—71. Paris, Galalda, 1909. XXIII. 460. l. 3. Fr. 50. — *Anthony C. M.*, Cardinal Reginald Pole. Lond. Macdonald. 1909. 152. l. Sh. 2. — *Jusserand J.*, A literary history of the English People. Vol. II. From the Renaissance to the Civil War. London, Unwin. 1909. 646. l. 12 sh. 6 d.

Ujkori történet a harminczéves háborútól 1789-ig.

A *Revue historique* 104. K. 1910 máj.-jun.-ban. L. Lévêque két cikkben ismerteti Aug. de Loménie, Brienne grófjának. XIII. és XIV. Lajos miniszterének 1666-ban történt haláláig való működését és életfolyását. Az államigazgatás szervezetét és mechanizmusát, illetőleg sok tanulságot tartalmaz e levéltári kutatások alapján nagy szorgalommal írt munka. 1638 óta király személye

körüli államtitkár, 1642-ben eladja ezt az állást 950,000 livresért és megveszi 500,000 livresért a sokkal fontosabb és előkelőbb külügyi államtitkárságot. Ez összegből is 200,000 livrest a királyné fizet ki helyette, a ki nagyon kegyelte, mert a felesége bizalmas barátnője volt. Érdekes leírását adja azoknak az intrikáknak, a melyekkel az ilyen hivatalcsere körül volt szöve.

A *Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 1909-ben K. Fajkmajer a bécsi városi levéltárból újabb adatokat közöl az *első keleti kereskedelmi* társaság történetéhez. (1670—72.) Triangel és társai álltak az élén, a kik szabadalmat kaptak posztó és vászonfestőgyárak alapítására, hogy az angol és hollandi versenynyel szembeszállhassanak. A vállalat Triangel szerencsétlen speculációi miatt hamar megbukott.

A *Revue des questions historiques* 1909-ben G. Brunet: *Chevalier d'Assas* halálának körülményeiről. Erről a hősi halálról, a mely Voltaire óta az önfeláldozás plutarchoosi példája, újabban kisebbitő czélzatú nézetek merültek fel. Brunet szerint ezek az egyetlen szemtanúra, Laborie alezredesre támaszkodnak, a ki pedig lehet, hogy csak a maga elégtétele és kitüntetése végett akarta kisebbiteni d'Assas dicsőségét. Újabbl, döntő adatok felfedezéséig fenn kell tartani az ítéletet.

A *Revue historique* 100 K. 1909 márc.-ápr.-ban Hartmann alezredes: A francia hadsereg tisztjei a forradalom estéjén. A Loménre de Brienne által megvalósított *Guibert*-féle reform nem volt a kor színvonalán. Az újító rendeleteket egy nyolcztagú haditanács bocsátotta ki, melynek gróf *Esterházy* is tagja volt. A főbajt: a születési előjogok döntő szerepét érintetlenül hagyták úgy mint a «négy generáció elvét», a «présenté»-k (a királynak bemutatottak) kiváltságait a többi szintén nemesi tisztekkel szemben. Valamennyien makacsul ragaszkodnak a nemesi jogokhoz, rendíthetetlen royalisták. Az 1790-ki törvény életbelépésekor, a mely elragadta tőlük a magas katonai fokozatok monopoliumát és eltörölte az örökös nemességet, tömegesen emigrálnak; mikor pedig a király személye és a monarchikus elv is veszedelembé jut: nagy részük idegen szolgálatba áll.

A *Revue historique* 103. K. 1910 jan.-febr.-ban Alb. Mathiez: A hölcselők és az egyház és állam szétválasztása a XVIII. század végén. Miért nem proclamálta a francia forradalom mindjárt kezdetben a szétválasztást? Azért, mert a XVIII. század

philosophusai, a kik a forradalmárok tanítói voltak, nem vallás-talanok, hanem legfeljebb antiklerikálisok, a kik sohasem gondoltak arra, hogy az ő vallási felfogásuk kerüljön a törvény-könyvbe. Még az atheisták, a tiszta «mechanisták» (Holbach, Lamettrie) is szükségesnek tartották a vallást «a nép számára». De mind meg voltak győződve az intézmények, tehát az állam regeneráló, gondviselés-szerű hatalmáról; az egyházat az állam alá akarták rendelni.

A *Revue historique* 103 K. 1910 márcz.-ápr.-ban E. Buzon ismerteti «Az amerikai forradalom egy prófétájának», Favier-nak kézirati (Bibl. Nat.) emlékiratát, a mely Québec elfoglalása után (1759.) íródott és a mely bebizonyítani igyekszik, miért nem remélheti Franciaország Kanada visszavételét s egyben kimutatja, miért fog elszakadni Angliától a mai Unio és később az egész amerikai birtoka.

A *Revue historique* 103 K. 1910 márcz.-ápr.-ban Henri See: Az 1789-ki rendi gyűlésre küldött parochiális sérelmi füzetek szerkesztéséről és történeti értékéről ír. A királyi fiscalitás gyakorlatát, a parochiák (községek) gazdasági helyzetét, a mezőgazdasági kihasználást és főleg a földesúri uralom önkénykedéseit illetőleg elsőrangú források. De összevetendők más levéltári documentumokkal is, mert sokszor egymást másolják.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

A *Przeгляд Historyczny X. 1910. 351—371. Soldier. Odsiecz Wiedeńska 1683 r.* (Bécs védelme 1683-ban.) Midőn 1883-ban Bécs felmentésének 200 éves évfordulója alkalmával Bécsben jubileumot ültek, a városi tanácsnokok közül az egyik ezt a kérdést vetette föl: «Muss der Sobieski dabei sein?» Ugyanakkor a német irodalomban, sőt még a francziában is fölmerültek egyes hangok, melyek a győzelem egész eredményét a lotharingiai herczegnek tulajdonították, Sobieski jelentőségét pedig lekicsinyelték. Górski ezredes igen alapos cikket írt Bécs védelméről, de ez kevesek előtt ismeretes. Az osztrák katonai folyóiratok is hadakoztak «a Sobieski-féle legenda» ellen. Azt mondták, hogy a lengyelek a keresztény erőnek csak egy harmadát alkották. Továbbá, hogy János király adott ugyan parancsokat, de a terv végrehajtója a lotharingiai herczeg volt. Az ütközetet nem a lengyel jobb oldal, hanem a császári baloldal döntötte el és hogy a lengyelek Bécs alatt semmi különös dolgot nem vittek

véghez. Ezen állítások ellen lép fel a szerző és kimutatja a lengyeleknek a győzelemben való szerepét. Sobieski 40,000 katonával kiállítására kötelezte magát háború esetére. Bécs alá 26.500 főnyi sereget vezetett. A többi Besarábia határain állott és várta a török támadását. Ha a lengyel és a többi védősereget vesszük tekintetbe, nagy különbséget találunk köztük. A német hadak már nagyon ki voltak használva és fáradtak voltak; Veterani tábornok azt mondja a sereg egy részéről: «Neues und ungeübtes Volk.» A lengyelek 1665—1682-ig tizenegy hadjáratban vettek részt, ezek közül ötben a törökök ellen küzdöttek, míg a németek 1664 óta alig láttak törököt. Azután részletesen ismerteti a lengyel hadsereget és azt állítja, hogy nem volt alábbvaló a többinél. Renner és Dupont dicsérik a lengyel hadsereget. — Károly lotharingiai herceg jeles hadvezér volt, de Sobieski sem maradt mögötte. Küzdött a svédek, kozakok és a törökök ellen. Fényes győzelmet aratott Podhajce mellett 1667-ben, 1672-ben megverte a tatárokat, a törököket pedig Chocimnál 1673-ban, Lwównál 1675-ben, Zurawnónál 1676-ban. Ezek bizonyítékai hadi kiválóságának. Arra a kérdésre, vajon Sobieski vezényelt-e, legjobb felelet János György anhalti herceg levele a brandenburgi választóhoz, melyben ezt írja Sobieskiről: «Er kommandierte en chef, un zwar überall, wo das grösste Feuer war.» Más források is állítják, hogy a király maga vezette a harcokat. Azután forrásokat idéz, melyek bizonyítják, hogy a lengyelek hősiesen harcoltak a törökökkel, de erről az osztrák katonai lap teljesen hallgat. Ha összeállítjuk az egykori adatokat, azt látjuk, hogy szeptember 12-én, a döntő ütközet napján, d. u. egy órától ötig csakis a lengyel szárny küzdött és hogy a törökök összes erejüket egyesítették és a lengyelekre koncentrálták és hogy a lengyel király maga vezette a támadást. Maga Sobieski írja levelében, hogy a török vezér összes hadait a lengyelekre döntötte, minnek folytán a középső csapatoknak és balszárnynak nem volt mit tenniök és azért az összes német csapatok a lengyelek segítségére mentek. Tehát Sobieski vezetett egész nap s őt illeti a győzelem dicsősége. A győzelem után mindenki gratulált Sobieskinek és míg a vezérek üdvözölték, az alatt a német seregek hangosan kiabáltak: «Ach unser brave König!» Arra a vádra pedig, hogy a lengyelek hősiégesen kárpótolták magukat zsákmánynyal és hogy fáradságukat jól megfizették, azt válaszolja, hogy Sobieski kapott a császártól háborúra 200.000 tallert

(1.200.000 frt), a mit tulajdonképen nem is a császár adott, hanem XI. Inceze pápa küldte azt. Ezenkívül a pápától még a császár 1.200.000 aranyat (7.200.000 frt) kapott a háborúra. Ezzel szemben Lengyelország kiadása e hadjáratra, mintegy 30.000.000 frtot tett ki. A mi pedig a zsákmányt illeti igaz, hogy a lengyelek is kivették részüket, a mi ősi szokásjogon úgy is őket illette, de hisz az egész hadászati anyag az arzenálba ment, az élelmiszereket a kiéheztetett bécsiek kapták, ezenkívül annyi értékű tárgyat szedtek össze, hogy sokan gazdag emberekké lettek. A lengyelek minden tekintetben emelt fővel hagyhatták el a küzdelem helyét.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Transilvania* (1910. I.) *Documente istorice cz.* rovatában megjelent egy szultáni rendelet *Macrogheh Miklós* havaseli vajdához, a juhaikkal Oláhországban telelő erdélyi csobánok adaja tárgyában *1787-ből*. Az erdélyi, különösen barczasági juhászok a Dobrudzsába jártak mérsékelt legelőadó fizetése mellett, 1784-ben azonban az oláh vajda minden juhra egy arany adót vetett ki, ez ellen Brassó város és a vidék panaszára a bécsi udvar a Portához, mint a Dunafejedelemségek hűbérurához fordult s ki is vitte a fenti rendelet kieszközlésével a régi állapot visszaállítását.

U. e. folyóirat I—II. számában *Mien E.* «*Din istoria culturală a românilor din Austro-Ungaria*» cz. az *1770-ben* Bécsben felállított Kurzböck-féle illir-oláh könyvnyomda történetét ismerteti. 1795-ig kizárólagos szabadalma volt cirillbetűs nyomtatványok előállítására a Habsburgok egész birodalmában. A mondlott évben Magyarország és Erdély részére a budai egyetemi nyomda kap ugyanilyen kizárólagos szabadalmat. GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Günter H.*, Die Habsburger-Liga. 1625—1635. Briefe und Akten aus d. General-Archiv zu Simancas. Berlin, Ebering 1909. 14 M. 50. — *Waliszewski K.*, Les origines de la Russie. Le berceau d'une dynastie. Les premiers Romanov 1613—32. Paris, Plon-Nourrit et Cie. 1909. VI. és 596 l. 8 fr. — *Luisé Ulrike*, (Schwester Friedrichs des Grossen), Ungedruckte Briefe an Mitglieder des preussischen Königshauses. Kiadja *Arnheim F.* II. köt. 1747—58. Gotha, Perthes 1909/10. XXXI. 519 l. 10 M. — *Friedrichs des Grossen* Briefwechsel mit Voltaire. Kiadják *Koester R.* és *Droysen H.* II. rész. 1740—53. Lipsce, Hirzel 1909.

412 l. 13 M. (Publikationen aus den königl. preussischen Staatsarchiven, 82.). — *Bitterauf Th.*, Friedrich der Grosse. 6 Vorträge. Leipzig Teubner 1909. 116 l. 1 M. — *Bär M.*, Westpreussen unter Friedrich dem Grossen. I. Darstellung. II. Quellen. Lipcse, Hirzel 1909. X. 624 és VI. 778 l. 15 és 18 M. (Publikationen aus den königl. preussischen Staatsarchiven 83. és 84. köt.). — *Preuss A. Th.*, Ewald Friedrich Graf von Hertzberg Berlin, Vossische Buchhandlung. 1909. XII. 225 l. 8. M. — *Förster Fr.*, Friedrich August II. «der Starke», Kurfürst von Sachsen, König von Polen. Lipcse, Hartmann 1909. V. 438 l. M. 5. — *Leadam J. S.*, The History of England. From the Accession of Anne to the death of George II. 1702—60. London, Longmans. 1909. 578 l. 7 sh. 6. («Political History of England. Vol. IX.). — *Ryan P. F. W.*, Queen Anne and her Court. 2 vols. New-York. 1909. 732. (Képes). 36 M. — *Brown P. H.*, History of Scotland. Vol. III. From the Revolution of 1689. to the Disruption 1843. Cambridge. University Press. 1909. 510 l. 4 sh. 65. — *Chance J. F.*, George I. and the Northern war. A Study of British-Hannoverian policy in the North of Europe in the years 1709 to 1721. London, Smith, 1909. 534 l. 10 sh. 6 d. — *Greenwood A. A.*, Lives of the Hannoverian Queens of England. I. London, Bell 1909. 444 l. 10 sh. 6. — *Walpole H.*, Last Journals. During the Reign of George III. from 1771—83. 2 vols. London 1909. 654 és 594 l. 33 M. — *Toynbee Arnold*, Anglia gazdasági forradalma a XVIII. században. Ford. és előszóval ellátta *Navratil Ákos*. Bpest. Légrády. 1909. XIV., 172 l. 3 kor. 60. (M. Közgazdasági Könyvtár IX.). — *Redern H.* von Andreas Graf von Bernstorff. Ein Lebensbild. Schwerin, Bahn, 1900. VII. 274 l. 3 M. 80.

Légújabb kor.

Az «*Annals of the American Academy of political and social science* (Philadelphia) — 1910-iki kötetének első szakaszát a Dél, — vagyis az Unió déli államai ismertetésének szenteli. Ott találjuk egyebek közt a «legnagyobb néger»; *Booker Washington* értekezését. Azt fejtegeti, hogy mennyi része volt és van a néger fajnak a Dél kulturális fejlődésében. Büszkén állítja szembe fájának élet- és munkaerejét a bennszülött indiánokéval. A déli államokban 1790-ben átlag 35,6% volt a néger lakosság

arányszáma és ezt az arányt máig megőrizte. Mississipi, Alabama, Louisiana lakóinak 45—55%-át teszi. Azt a kemény úttörő munkát, a melyet e gazdag ösföldön végezni kellett, W. szerint az indián, de a fehér jobbágy vagy a bérmunkás se tudta elvégezni. Ezért szorította ki mindkettőt a néger erő és munkabírási. — Mikor a néger rabszolgákat felszabadították, sokan azt hitték, hogy az intenzív, civilizált munkában nem fogják megállani a helyüket a fehér szabad munkással szemben. És ma Alabama szénbányászatának 55%-a, vasbányászatának 90%-a néger munkások kezében van. Szerezték a négerek mintegy 30,000 mfd² földbirtokot és tulajdonuk értéke kb. 20 millióról 550 millió dollárra nőtt. Behatoltak a vállalkozók közé is. 55 néger biztosítótársaság van ma, melyek az utolsó években átlag 522.700 d. kártérítést fizettek ki. 45 néger bank áll fenn, s habár alaptökéik nem nagyok, fejlődnek. A legrégebnek, mely 40 esztendő, alaptökéje 100,000 d. körül van. Néger tanítók tanítanak iskoláikban és néger papok szólnak a néger hívőkhöz; a separatió még tovább is halad. Külön négerek számára való olvasmányok kiadásával foglalkozik egy néger könyvkiadó cég, mely 200.000 d. évi forgalommal dolgozik. Néger babagyár fekete képű babákat ad a kis néger lányok kezébe, hogy fajuknak önérzetes fentartóivá legyenek stb. Persze, az angolszász szemlélők skeptikusabban ítélik meg a négerség szerepét és jövőjét. L. u. o. H. Stone cikkét: Mezőgazdasági fejlődés és a négerek. Úgy látszik W. számadatai is az azóta megejtett népszámlálás alapján erősen megrostálандók.

Nevanlinna E. finn szenátor és volt országgy. képviselő a Bpesti Szemle 1910. k.-ben ismerteti *az orosz-finn alkotmányjogi összeütközés történetét*. A finn alkotmány, melyet I. Sándor 1809 márcziusi hitlevele biztosított, eleinte annyiban valósult meg, hogy a finn nagyfejedelemséget saját törvényei szerint, finn hivatalnokok által, ámde országgyűlések összehívása nélkül kormányozta a csár-nagyfejedelem. A XIX. század közepének nemzeti és szabadelvű lendülete hozta meg II. Sándor, a «felszabadító csár» idejében az *alkotmányos* különállást, a mely 1869-től kezdve gazdag törvényhozási tevékenységben nyilvánult meg és még külön nemzeti pénzügyet és nemzeti hadosztályokat is teremtett, de utóbbiak az orosz birodalom hadügyminiszterének voltak alárendelve. 1890-nel indult meg az orosz középponti kormány beavatkozása a finn ügyekbe és culminált az 1899-iki és 1908-iki czári manifestumokban, a melyek Finnországnak min-

den fontos közügyet alárendelték a birodalmi kormánynak — legalább elvileg. Csak rövid ideig szünetelt ez az irányzat az 1904., 1905-iki évek eseményei következtében, a mikor Bobrikov fő kormányzót megölték és az orosz-japán háború meg a forradalom bénították a csári kormányzatot. A finn nép nem hasonlítja helyzetét Magyarországhoz Ausztriával szemben, nem tart számot állami *souverainitásra*, csak «állami és nem tartományi autonómiára». Bár az orosz birodalom integrans része, csak saját alkotmánya szerint kormányozható és csak a külső politika meg a trónöröklés kérdésében ismeri el a birodalmi kormányservek illetékességét.

Szirte A., A «Huszadik Század» 1910. évf.-ban tömören és világosan foglalja össze tanulmányainak eredményét Uj-Zélandról, a szociális intézmények mintaállamáról. Főgondolata az, hogy ez intézmények nem tekinthetők a socialismus alkotásainak, hanem részben a gyökeres demokratia teremtette meg őket, részben épen a capitalistikus érdek: a brit anyaország tőkéseinek érdeke. A szabad országban csak a kormányzó személye képviseli az angol koronát, és épen olyan ritkán korlátozza a parlament és kormány működését, mint annak viselője, a király. De tengeri hatalmán kívül magához fűzi gyarmatát az anyaország más materialis erőkkel is: ő legjobb és legfőbb hitelezője, vevője és szállítója. A parlamentbe az összes polgárok egyenlő joggal választanak, 1893 óta a nőkkel együtt. És a brit érdek képviselője összefogott a népparlamenttel arra, hogy megakadályozza a nagybirtok és nagytőke kifejlődését. Az állam kisajátítja és parcellázza a nagy birtokot, ha túlnő a törvényes maximumon. Az állam kezében tartja az egész munkarendezést, kizárta a sztrájkot és végső forumban eldönti a munkapereket. Megszabta a munkaidőt 8 órában, másfél napos heti munkaszünettel. Kezében van a közoktatás, a melyre évi kiadásainak 1/10-ét fordítja. Az új-zélandi állampolgárokra átlag fejenként 44 £. évi jövedelem jut, a mi az összes országok közt a legnagyobb arányszám. E mellett a megélhetés olcsó. Így az ország népe módos és megelégedett és a brit tőkének nem akad riválisa. GÖRÖG IMRE.

A Przegląd Historyczny. XI. 1910. 204—212. Witold *Sucho-*
dolski. Przyczynek źródłowy do roli Stanisława Augusta w
wypadkach 1794. r. (Történelmi adatok Szaniszló Ágost szerepéhez az 1794-iki események alkalmával.) Szaniszló Ágost kéz-

irati hagyatéka igen gazdag s idáig csak kis része ismeretes. A szerző három levelet közöl a Kościusko-féle fölkelésre vonatkozólag. «Nélkülem és ellenemre történt» írja a király Wolski Szaniszlónak. Összehasonlítva e leveleket Wawrzenieckinek Szent Pétervárott tett vallomásaival, azt látjuk, hogy a király eljárása nagyon kétszínű és homályos volt.

A *Przegląd Historyczny* .XI. 1910. 327—350. Marcell *Handelsman. Rola Polaków w Wiednie w r. 1809. podczas pertraktacji pokojowych.* (A lengyelek szerepe Bécsben az 1809-ik évi béketárgyalások alkalmával.) *Handelsman* az újabkori lengyel történelem szorgalmas kutatója ismerteti a lengyelek szerepét az 1809. évi bécsi béketárgyalások idején. A békében a Galicziáról szóló fejezetben szabad gabonaszállítást biztosítanak a Visztulán. Ausztria Oroszország javára nem mond le területről. Amnestiát ad azoknak, a kik a háborúban részt vettek.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Convorb. Lit.* (1910 febr.) *Lăpedatu* Al.: *Pretinsa mistificarea unui jurământ istoric în Tara Româna la 1790.* czímen a Cantacuzino János emlékiratai nyomán Kóburg herceg 1790. megszálló hadjáratát ismerteti, midőn az osztrák sereg vezére a havasdi bojároktól hűségesküt kíván azon az alapon, hogy elődeik is a magyar királyok hűbéresei voltak.

Maiorescu Titusz, a nagy államférfi és kritikus 70. születésnapjára a *Conv. Lit.* külön jubiláris kötetet adott ki 1910 febr. hóban, tele becses kortörténelmi anyaggal a török uralom utolsó éveire s a királyság megalakulására. Maiorescu politikus család sarja: apja, M. János, a frankfurti birodalmi gyűlésen (1848/9.) a Dunai fejedelemségeket képviselte, s két memorandumot is nyújtott be, hogy a német szövetség szabadítsa fel és egyesítse az egész oláhlakta földet, hiszen Erdély úgyszólván csak teher Magyarországnak, nélküle azonban egy erős Romániával védő és daczövetségben ellen tud állani minden szláv hatalmi terjeszkedésnek.

Jonescu Gh. «*Institutul Albina din Jasi*» cz. ismerteti az Asachi Györgytől, a «moldvai irodalom atyjától» alapított és haláláig (1869.) vezetett jászvásári nyomda történetét. Asachi 1829 ápril hóban alapította ezt a nyomdát az első moldvai hirlap, az *Albina Românească*, kiadására, ezt követte a *Gazetta de Moldova*, majd a *Patria*. Asachi létesítette az első színházat is hazájában — eleinte műkedvelőkből — s egész sereg fordított színdarabot

adott ki, a nép számára pedig kalendáriumokat. Ő kezdte bécsi tartózkodása alatt az oláhokra vonatkozó okleveleket is gyűjteni.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Picard E.*, Hohenlinden. 1800. (Publicat. de la Sect. hist. de l'état-major de l'armée). Paris, Lavauzelle. 1909. 412 l. Fr. 16. — *Lettres et documents pour servir à l'histoire de Prince Joachim Murat. 1767—1815.* Par P. *Le Brethon.* Tome II. 1801—1803. Tome III. 1803—1805. Paris, Plon-Nourrit. 1909. 7 fr. 50. — *Landmann K.*, *Der Krieg von 1806—1807.* Nach amtlichen u. archivalischen Quellen. Berlin. Voss. 1909. XV. 467. l. 10 M. — *Conard Pierre*, La constitution de Bayonne (1808.). Essai d'édition critique. (Thèse pour le doctorat.) Lyon, 1909. 182. l. — *La Forest*, comte de (ambassadeur de France en Espagne. 1808—1813.), Correspondance. Par M. G. *de Grandmaison.* T. II. 1809., III. 1809—10. Paris, Picard, 1909. 470. és 492. l. à 8 fr. (Publications de la Société contemporaine. No. 43.) — *White G. F.*, A century of Spain and Portugal 1788—1898. London, 1909. 424 l. 12 sh. 6 d. — *Bleibtreu Karl*, *Die Grosse Armeé*, IV. köt., [Talavera, Lützen, Waterloo] 1808—1814. Stuttg. Krabbe, 1909. 368 l. 4 M. 50. — *Azan P.*, *La Campagne de 1805 en Allemagne.* T. II. *Du Rhin à Ulm.* Paris. Chapelot. 1909. IV. 395 l. térképekkel. (Kiadja a tábornok hadtörténelmi osztálya.) — *Bressonet P.*, Études tactiques sur la campagne de 1806. Saalfeld, Jéna, Auerstädt. (Public. de la sect. hist. de l'état-major de l'armée). Paris. Chapelot, 1909. 12 fr. — *Meier E.*, von, Französische Einflüsse auf die Staats- und Rechtsentwicklung Preussens im 19. Jahrhundert. Bd. II. Preussen u. die französische Revolution Berlin, Duncker-Humblot 1908—9. 509. és VIII. l. 12 M. — *Mayerhoffer von Vedropolje E.*, 1806. Der Feldzug von Jena u. Auerstädt. Bécs, Seidel, 1909. VII. és 131. l. több táblával. 5 M. — *Neubauer Fr.* *Preussens Fall und Erhebung 1806—1815.* II. kiad. Berlin. Mittler, 1909. XVI. 585 l. 19 térképpel és 14 melléklettel. 12 M. — *Müller-Bohn Hermann*, Die deutschen Befreiungskriege. 1806—1815. Kiadja *Kittel P.* Berlin, 1909. 2 köt. 1°. 914 l. Képekkel. 45 M. — *Handelman M.*, Napoléon et la Pologne 1806—1807. d'après les documents des archives du ministère des affaires étrangères. Paris, Alcan, 1909. IV., 284 l. fr. 5. (Bibliothèque d'histoire contemporaine.) — *Kállay Béni*, A szerb felkelés története 1807—10.

Kiadta *Thallóczy* Lajos. II. köt. Bpest, Hornyánszky. (Akad. Könyvk. Vállalat.) 1909. VIII. 415 l. — *Buat* E., Étude critique d'hist. militaire. 1809. 2 köt. 1. De Ratisbonne, à Essling. 2. D'Essling à Wagram. Vienne. Paris, Chapelot, 334 és 422 l. 12 fr. — *Ferry* Edm., 1809. La marche sur Vienne. Paris, 1909. 2 M. — *Krieg 1809*. Herausgegeben von der Direktion des k. u. k. Kriegsarchivs. 3 Bd. Neumarkt. Ebelsberg, Wien. Bearbeitet von M. Ritter von *Hoen*. E. *Mayerhoffer* u. H. *Kerchnawe*. Bécs. Seidel. 1909. XII. 751 l. 25 M. — *Das Kriegsjahr 1809 in Einzeldarstellungen*. 8. Band, *Hoen*: Wagram. 9. Band: *Just* G. Der Friede von Schönbrunn. Bécs, Stern, 1909. 123 és 89 l. 2 és 3 M. — *Kircheisen* Fr. M., Feldzugserinnerungen aus dem Kriegsjahr 1809. Hamburg, Gutenberg, 1909. 387 l. 6 M. [Bibliothek wertvoller Memoiren. 10. köt.] — *Voltolini* H. v. Forschungen und Beiträge zur Geschichte des Tiroler Aufstandes im I. 1809. Gotha. Perthes. 1909., XII. 456 l. 9 M. — *Hirn* J., Tirols Erhebung im Jahre 1809. Innsbruck, Schwick, 1909. XVI. és 876 l. M. 10. (I. és II. kiadás.) — *Ilmer* J., Scitze über die Gefangennehmung *Andres Hofers*, Sandwirth in *Passeier*. Az egykori kéziratból kiadta *Steiner—Hauenstein*. Meran-Untermals, Schade, 1909. 15 l. — *Daney Jos.*, Der Tiroler Volksaufstand des J. 1809. Bearbeitet von *Jos. Steiner*. Hamburg, Gutenberg, 1909. 400 l. 6 M. (Bibliothek wertvoller Memoiren. 11. köt.) — *Batka* János, Az 1809. évi voralbergi népfelkelés vezére, Müller József sírja magyar földön. (Kül. leny. a Pressburger Zeitung 1909 aug. 29. számából.) — *Veltzé* A., Supplement. Erzherzog *Johanns* «Feldzugserzählung» 1809. Nach den im gräfl. Meranischen Archiv erliegenden Original-Aufzeichnungen bearbeitet. Wien, Seidel, 1909. XIII. 239 l. 7 M. 50. — *Kiss* István. Az utolsó nemesi felkelés. I. köt. Bpest, 1909. Pannonia ny. XV. 367 l. 16 képmelléklettel 15 kor. — *Schrödl* Jos., Diarium complectens historiam belli anni. 1809. (Pozsony ostroma.) Történ. Tár. 1909. 580—609 l. Németre fordította a *Westungar. Grenzbote*. 1909. jun.—jul. — *Batka* János, Városunk és a résztvevő 1809. esztendő. Kül. lenyomata a Pressburger Zeitung 1809. évi jelentéseinek. Pozsony, Angermayer, 1909. — U. o.: Napoleon in Pressburg. (1809 aug. 31.)

Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

Archibald Cary Coolidge az *American Historical Review* 1910 januáriusi számában három lapon át foglalkozik — láthatólag magyarellenes. Scotus Viator-i szellemben — gr. Andrassy Gyula könyvével, melyet a Ginever-pár fordított angolra.

Azzal kezdi, hogy nem tudja, miféle olvasóközönségnek van szánva a mű. A közönséges olvasónak nem szólhat, mert tudott-nak feltételez igen sok részletkérdést az angol és magyar alkotmánytörténetből, de a specialistának sem, mert a könyvbővelkedik oly következtetésekben, a melyek másképp is magyarázhatók. Az egésznek alaphangja populárisan hazafias. Az angol-magyar alkotmány összehasonlító tanulmánya elég suggestív, de — a kritikus szerint — Lengyelország alkotmányával több rokonságot mutat a magyar, különösen a XIV. és XV. században. Azt is sajnálja, hogy a nemzetiségekről, az ő céljaikról s igazsáikról keveset beszél a könyv, pedig ez érdekelné első sorban Európát. Tiltakozik végül a nevek «magyarosítása» ellen (Esztergom Gran helyett, Kőszeg Güns helyett), mert így senki sem érti meg azokat.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Codex Crețulescu ez. jelent meg a Rev. p. ist. arch. și fil. 1910. I. és II. kötetében egy XVIII. századvégi compilatio. Első-része az első orosz-török háború krónikája, második része pedig *Brassó városa*, illetőleg az ottani gör. kel. egyház története, A Bolgárszeg keletkezését s a görög Szent Miklós-templom épülését még a XIV. századba teszi a névtelen krónikás, kinek munkája azonban a vallásunió utáni időből, illetőleg az unió-elleni harczokból becses forrásmunka.

GAGYI JENŐ.

A *Russkij Arhiv* 1910. és 1911. évf. megjelentek azok a levelek, a melyeket I. Miklós czár Paškevič hghez intézett.

Már Tagányi azzal fejezte be az orosz történetirodalom legújabb korát tárgyaló ismertetését, hogy «mindezeknél sokkal inkább fog érdekelni mindnyájunkat az a hír, hogy Paškevič hgnek az 1849. hadjáratról szóló hivatalos és magánlevelezését, emlékiratait, stb., e korszaknak (kétségtelenül) legfontosabb kútfőit, nemsokára olvashatni fogjuk. Ščerbatoff hg. örökség útján birtokába jutván.

P. iratainak. kiadásukat... 1889-ben megkezdhette. Eddig három kötet jelent meg, de az utolsó csak az 1832. évvel végződik).

A Russk. Arhiv Ščerbatov hgtől megkapván Miklósnak P.-hez intézett leveleit, 1910. évf. közzétette (Iz pisen imp. Nikol. Pavlov. ko knjazu Pašk.). Miklós az 1848 ápr. 18. (II. köt. 1—45. l.) kelt levelében szól először Magyarországról, mely «a maga merev butaságával a csász. birodalomban minden bajt felidézvén, most teljes elkülönözésével állítólag tetőzni akarja s fellázítani a fejedelemségeket, hogy a Duna torkolatának a birtokába jusson.»

A levelek elég sűrűn követték egymást. Jul. 3., szept. 13., okt. 24., 1849. márcz. 5., ápr. 13., 20., 25., 30., máj. 5., 9., júl. 1., 4., 28., aug. 10., 16., 19., 23., 25., szept. 18., 23., 30., okt. 5., 9., 17., nov. 3., 17., 19.

1849 ápr. 25. írja pl.: Úgy látom, nem sokára ideje lesz cselekednünk. Nem csupán Ausztria kérése, hogy segítsem belső zavarainak a leküzdésében, ösztönöz engem a harczra, hanem az az érzésem és kötelességem, hogy Isten reám ruházta az országom határain belől való béke védelmét, mert a magyar lázadásban nyilván láthatók a minden, a mi szent, s főleg Oroszország ellen való általános összeesküvés erőlködései. — Értesd meg Rüdigerrel, hogy gyorsan, óvatosan és elhatározóan kell cselekednie. Kell, hogy a dolog első ütésünktől kettészakadjon az igaz ügy javára, kell, hogy mint a villám sújtsa és mindennek vége legyen. A lengyeleknek nem kell kegyelmezni, a főbbeket rögtön el kell itélni a hadi szokás szerint és az ítéletet a helyszínén végrehajtani, a magyarokat ki kell szolgáltatni az osztráknak, szintűgy az olaszokat, a francziákat és az angolokat.

Ápr. 30. ezeket írja: Mivel a magyarok sikerei veszélyes mérvet öltöttek, nyilvánvaló, hogy egyeznek a lengyelekkel, azért bennünket is veszély fenyeget. Nem lehet tehát a segílyt megtagadnunk, de tartozunk is vele, óvatosan, hogy a siker, a mennyire lehet, kételyen felül álljon.

Máj. 5... Dolgunk lesz a magyaroknak a lengyel söpredékekkel és minden felől gyűlt csőcselékkel erősbödött főerejével. A sikerhez szükség van egész tehetségedre, egész tudományodra, művészetedre, de szükség van jelentékeny, a parancsod alatt levőnél jelentékenyebb erőre is. Bizonyára nem szükséges, hogy én adjam neked a tervet. Egyet kérek csak. Ne csábítsd el magad az osztrákok kéréseitől. Szedd össze a siker összes kilátásait s

akkor Isten nevében cselekedj úgy, mint ellenségeink ellen: keményen, oroszosan. Ne kiméld a szemét népet.

A mennyiben Ščerbatov publicatiója Tagányi szerint főként forrása a 49. hadjáratnak, a mint az e kivonatokból is látható, hazai tudományunkban pedig tudtommal legalább, alig ismeretes, mindenesetre 49-es irodalmunk jelentékeny gazdagodását jelentené bővebb ismeretetése, a mire azonban itt sem idő, sem hely nincsen.

Pozsony.

HODINKA ANTAL.

KÜLÖNFÉLÉK.

Andrew Lang. †

(1844—1912.)

Andrew Lang, az «íródeák bohème» (scholar gipsy), minnek egy angol kollégája elnevezte őt, július 21-ikén, egy vasárnapon, meghalt hirtelen szívbajban. A következő napon a «Manchester Guardian» közölt tollából egy könyvismertetést, mely még ugyanazon hónap 20-ikáról vala keltezve és még a megelőző pénteken a «Morning Post»-ban megjelent volt szokott heti czikke. Tehát mint az angol mondja «he died in harness.» hámban, munka közben halt meg.

«Íródeák bohème»-nak pedig azért nevezte el kollégája, mert roppant sokat dolgozott és írt, az irodalom sok mindenféle szakmájában «de omnibus rebus et quibusdam aliis.» Írt költeményeket, regényeket, vezércikkeket s történeti munkákat; nagy tekintély volt a folk-lore terén és büszke volt reá három egyetem. mint egykori hallgatójára vagy tanárára t. i. Oxford, Glasgow és St. Andrews. Hogy némi fogalmat adjunk arról, hogy mennyit dolgozott Lang, elég lesz megemlíteni, hogy a napi és időszakai sajtóban közölt dolgozatain kívül írt elég munkát, hogy ezeknek czímeivel betöltse a British Museum nyomtatott katalógusának tíz oldalát 160 számmal. Már 1898-ban egy Dundeeben nyomtatott magán-katalógusban (C. M. Falconer «Catalogue of a Library») Lang neve 495-ször fordul elő 658 számmal. Tehát joggal állíthatta róla egy életírója: «Nullam fere scribendi genus non tetigit.»

A *Történeti Szemle* olvasóit persze legjobban Andrew Lang a történetíró munkássága érdekli, de a megszabott helyszűke miatt még ebben a szakmájában is egészen rövidre kell fogunk az ismertetést.

két évvel ezelőtt, midőn Robert S. Rait az «English Historical Review»-ban ismertette Lang «*History of Scotland*»-jának

negyedik és utolsó kötetét, a bíráló úgy nyilatkozott, hogy nincs élő író, ki jobban ismerné a Jacobita kor történetét, mint Andrew Lang, mert különösen a skót történetírás terén viselt vezérszerepet, ámbár belemarkolt bátran az egyetemes világtörténet vitás kérdéseibe is. Hogy egy példát említsünk, 1908-ban jelent meg «The Maid of France (Jeanne d'Arc)» című munkája, melyben nekirontott Anatole France skepticismusának és védőszárnyai alá vette a francia szüzeeskét, reámutatott a francia szerző pontatlanságaira, hibáira, baklövéseire és nehogy az ő angol könyve elkerülje a csak francziául értő olvasók figyelmét, megírta és kinyomatta anyanyelvükön támadó iratát «La Jeanne d'Arc de M. Anatole France» címen (1909), a midőn merő szélszélből, vagy talán csintalan célzással Mark Twain-nek, több pseudo-historicus mű szerzőjének ajánlotta munkáját, melyben a «petites rectifications» lajstroma valami húsz oldalra terjedt.

A skót történeti munkák megírásánál Andrew Lang határozottan episcopalis álláspontot foglal és kimélet nélkül támadja meg minden jelentkező alkalommal a szenteskedő presbyteri pártbelieket, ámbár ő maga is presbyterianus család fia volt. Így példának okáért midőn John Knox születésnapjának négyszázados évfordulója alkalmával mindenki a híres hitvallónak dicséretét zengedezte Skóciában, megjelent egészen váratlanul «like a bolt from the blue», mint villámcsapás a kék égboltozatból Andrew Lang «John Knox and the Reformation» című könyve (1905), melyben irgalmatlanul támadta meg a presbyterianismust és különösen Knoxot, ki szerzőnk szerint a fons et origo mali mindenben. Ezen alkalomra írta egy tréfálkozó skót fűzfapoéta híressé vált versét:

I think when thae twa meet
 Whae'er's there to see't
 Knox will come on wi' sic a bang
 Our freend 'll no' be Andrew Lang.

Andrew Lang egy másik bête noir-ja I. Jakab angol — vagy mint szűkebb hazájában jobban szeretik írni — VI. Jakab skót király volt. «a pedant and a clown, Mary Stuart's son». De annyit meg kell engedni szerzőnknek, hogy gyűlölete ellenére pártatlanul oszt igazságot még a mi «bajmócz és bohócz»-unknak is, ha megérdemli. Így példának okáért «James VI. and the Gowrie Mystery» című munkájában e rejtélyes eset elemzésénél a sok

versió közül éppen Jakab király meséjét fogadja el hitelesnek, mert legtöbb hitelt érdemel s mivel legjobban illik a sok ellentmondó tanuvallomásba.

A fiú elleni gyűlölet azonban nem zavarja meg Lang rokonszenvét az anya, a vérpadon elhalt Stuart Mária irányában. kit pártfogásába vesz «against all comers», minden jelentkező ellenség ellen s kiről több ízben írt és egy önálló munkát is adott ki «The Mystery of Mary Stuart» cím alatt 1901-ben, melyben főleg a királynő leveleinek, az ú. n. «Casket Letters» bonczolgtatásával foglalkozott.

Nagy előszeretettel foglalkozott azonkívül Lang az angol trónról utóbb végleg elűzött Stuart dynastia földönfutó tagjaival is, mint példának okáért a trónkövetelővel «Prince Charles Edward» (1900) című könyvében, melynek megírásánál az angol királyi család magánlevéltárában, a windsori kastélyban őrzött Stuart kéziratokat is rendelkezésére bocsátotta a királyi kegy.

Legkitünőbb munkája azonban ezen csoportban «Pickle the Spy or The Incognito of Prince Charles» (1897), melyben ennek a skót történetben jól ismert kémnek kilétét és életrajzát felderítette.

Langot leginkább a történeti rejtélyek és vitás kérdések vonzották. Ezek közül néhányat a (Gowry-eset, Stuart Mária. stb.) már érintettünk. 1903-ban egy kötet jelent meg tőle «The Valet's Tragedy and other Studies», melyben egy egész tucat ilyenféle apróbb dolgozatot gyűjtött össze, köztük egyet a Shakespeare-Bacon-féle vita dolgában is. A címlapon megnevezett első dolgozatban a vas-álarczos ember kilétét kutatgatta s arra a következtetésre jutott, hogy a Bastille-ban hosszú éveken át bebörtönzött szerencsétlen ember a Párisban kerékbe tört Roux de Marsilly-nek Martin nevű inasa (valet) volt, ki a hivatalos iratokban azonban «Eustache Dauger» név alatt szerepel. Lang ezt a londoni Public Record Office-ban őrzött levelek alapján állapította meg.

Lang a «Blackwood's Magazine» 1899-iki augusztusi füzetében közölte azon elveket, melyek őt történeti munkák megírásánál vezették. E cikkben polemizál C. V. Langlois-val és C. Seignobos-szal, midőn e szerzőknek egy akkortájt megjelent munkájának angol fordítását, «Introduction to the Study of History» ísmertette. Szerinte Macaulay és Froude, de még Mommsen munkái is irodalmi művek számába mennek, míg ellenben a legújabb

történetírói iskola követői lenézik az «irodalmat» és követelmek olyasvalamit, amit ők «tudomány»-nak neveznek.

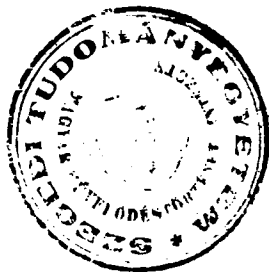
Curtius és Mommsen a képzelő tehetségüktől megjelölt nyomdokban haladtak, midőn történetet írtak s különösen ez utóbbi sokszor vétkezett az új tudományos módszer szabályai ellen. Mindazonáltal Lang nem helyesli egészen sem Froude és Macaulay vak elfogultságát, sem pedig J. R. Green vad rhetorikáját.

Froude híres az ő pongyolaságáról és arról, hogy mily önkényenel bánt el idézeteivel, adataival; történetíró kollegái közt a hibája «Froude-kór» (Froude's disease) néven volt ismeretes, de Lang szerint «chronic inaccuracy», (idült pontatlanság)-nak kellene helyesebben nevezni. De Froude-nak munkáit Lang szerint keresni és olvasni fogja a közönség mindaddig, míg valaki époly kellemesen fogja megírni az illető korszakok történetét mint megírta volt ő, de kevesebb elfogultsággal és több pontossággal. Mellesleg megjegyezhetjük, hogy maga Andrew Lang is, különösen az utóbbi időkben ugyanabba a betegségbe esett. Szerinte történeti munkánál «a kanyaró nem oly nagy baj, mint a bénaság» (measles is better than paralysis).

Irodalmi értékkel bíró munkánál szerinte nem a pontosság, hanem az irány a fődolog. Clarendon tartja magát, Macaulay megmarad, Hume ellentáll az idők forgásának, Carlyle sem évül el, ámbár újabb adatokat fűöztek föl és egy-egy régiebb mende-mondának hamisságát bizonyították be azóta az újabb kutatók.

«Dear Andrew with the brindled hair» (kedves Andris a tarka hajjal), mint őt honfitársa és pajtása, a híres R. L. Stevenson, mérnök-poéta és remekíró megénekelte, rendkívül rokonszenves alak volt és halálát sok olvasó és tollforgató hálás híve gyászolja.

KROPF LAJOS.

A Franklin-Társulat kiadásában Budapestben (IV., Egyetem-utczán 4. sz.)
megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

MÓRICZ ZSIGMOND
A GALAMB PAPNÉ

Regény

Ára 4 korona.

CHOLNOKY VIKTOR
AZ
ALERION-MADÁR VÉRE

Elbeszélések

Ára 4 korona.

MIKSZÁTH KÁLMÁN

utolsó könyve:

TÖVISKES LÁTOGATÓBAN

Elbeszélések

(Az író könyvalakban még meg nem jelent, utolsó elbeszélései és regénytörödéke.)

Ára füzve 5 korona.

Vászonkötésben 7 korona.

RUSKIN JOHN

SZEZÁMOK ÉS LILIOMOK

Fordította:

FARKAS KLÁRA.

Felülvizsgálta:

HEGEDŰS ISTVÁN.

Kiadja a Kisfaludy-Társaság.

Ára 3 korona, vászonba kötve 4 korona 50 fill.

ZICHY GÉZA GRÓF

EMLÉKEIM

Első kötet.

Ára 6 korona.

TÖRTÉNETI SZEMLE

EGYETEMES TÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Megjelenik négyszer évenként: január, márczius, június és október hónapokban.

Előfizetési ára egy évre 12 K., egy-egy füzet 3 K.

A különböző encyclopaedikus és szakfolyóiratok eddig csak mellékesen foglalkoztak az egyetemes történettel; e tudománynak folyóiratunk most első magyar nyelvű közlönye. Tájékoztatni akarjuk a *Történeti Szemlében* a magyar olvasót az egyetemes történet irodalmának új jelenségeiről. A politikai történet mellett kiterjed figyelmünk a cultura történetére s a történettudomány elméletére is. Továbbá figyelmeztetni akarjuk az olvasót arra, hogy mit írnak a magyar történetről idegen könyvek és folyóiratok. Nem elégszünk meg a tájékoztatással és ismeretterjesztéssel. A magyar történetírókat önálló kutatásra akarjuk ösztönözni az egyetemes történet terén. Külföldi történetíróknak is örömet adunk tért, ha itt kívánják először közölni dolgozataikat.

A magyar történet köréből felvesszük folyóiratunk tárgyai közé azokat a kérdéseket, melyek hazánknak az idegen nemzetekkel s a melléktartományokkal való politikai és culturális érintkezésére vonatkoznak. A nemzetiségi kérdés története is feladataink közé tartozik. Közleményeinkkel megerősíteni akarjuk azt az érzést, hogy a hazai történetet nem foghatjuk fel helyesen az egyetemes történet ismerete nélkül. A nemzeti és az egyetemes történet kérdéseinek együttes tárgyalásával kedvezően akarunk hatni oly történeti érzék fejlesztésére, mely sokoldalúsága mellett is a nemzeti mult iránt érzett kegyeletben gyökerezik.

Tért akarunk adni a legkülönbözőbb irányoknak. Mert ha igazságszeretettel kutatunk, szolgálatokat tehetünk a történettudománynak, bármily szempontból indult ki vizsgálódásunk. Csak azt az irányt mellőzzük, mely előre megalkotott nézetekkel a történetben fegyvereket keresgél pártcélok szolgálatára.

Előfizetéseket elfogad a M. T. Akadémia könyvkiadóhivatala (M. T. Akadémia palotája) és a könyvkereskedők.

MAGYAR MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 103

v. l. 124.

n.

1913.

2. füzet.

VIII/225
1680

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tízives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

	Lap
<i>Heinlein István</i> : Görög történeti problémák II.	161
<i>Miskolczi Gyula</i> : Adatok Laonikos Chalkondyles életrajzához.	198
<i>Szemere Samu</i> : A renaissance culturája	215
<i>Rombauer Róbert Gyula</i> : Grant Ulysses	

Kisebbl. közlemények.

<i>Téglás Gábor</i> : Kazarow magyarázata Zalmoxisról	263
<i>Krópf Lajos</i> : Kossuth és Mazzini 1853-ban	265

Irodalom.

Könyvek a Manichaeismusról. 1. Franz Cumont: La Cosmogonie Manichéenne. 2. Chuastuanit: A manichaeusok bűnbánó imája. Ism. <i>Ivanics József</i>	272
Szekfü Gyula: Serviensek és familiarisok. Ism. <i>Erdélyi László</i>	282
Paul Herre: Quellenkunde zur Weltgeschichte. Ism. <i>Domanovszky Sándor</i>	288

Folyóiratok és könyvek.

<i>Elmélet</i> . Irta <i>Madzsar Imre</i>	292
<i>Ókor</i> . Irták <i>Heinlein István, Mahler Ede</i>	293
<i>Középkor</i> . Irták <i>Áldásy Antal, Divéky Adorján, Domanovszky Sándor, Gagyí Jenő</i>	295
<i>Ujkor</i> . Irták <i>Divéky Adorján, Gagyí Jenő, Görög Imre, Holub József, Lukács Károly</i>	302
<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban</i> . Irták <i>Divéky Adorján, Gagyí Jenő, Lukács Károly</i>	308
<i>Könyvek</i> . Irta <i>Mangold Lajos</i> 293, 294, 298, 301, 302, 305, 307	

Különfélék.

Révay József: Nemzetközi archaeologiai congressus Romában	312
Mahler Ede: A leideni nemzetközi vallástörténeti congressus	317
A. D.: Kont Ignác †	320

VII/225
1682

GÖRÖG TÖRTÉNETI PROBLÉMÁK.

4. Lykurgos.

A lykurgosi probléma ismét Meyer nevéhez fűződik. Mély tudománynyal és ragyogó elmésséggel írt tanulmányának * kábító hatása alól csak nehezen szabadul meg az olvasó és csak higgadtabb megfontolás után érti meg, hogy az eredmény itt is csak egy probléma felvetése, nem pedig egyszersmind annak végleges, biztos megoldása.

A mit a lykurgosi alkotmány behozataláról tudunk, nagy részben Ephorostól ered. Ephoros Hellanikossal szemben, a ki Eurysthenest és Proklest tartotta a spártai államrend alapítóinak, Lykurgost mondja annak. Szerinte Lykurgos az Eurypontida családból származó Charilaosnak nagybátyja és gyámja volt. Mikor azt fogták rá, hogy unokaöccse élete ellen tör, a gyámságot letette és utazgatott. Utazásközben megismerte Krétának régi, Minostól eredő alkotmányát és Thalestől megtudta, hogy Minos ügyes csel-fogással bírta rá a krétaiakat az általa készített alkotmány elfogadására; Rhadamantys példáján okulva t. i. azt állította, hogy ő azt Zeustól kapta. Visszatérte után elhatározta, hogy a krétaihoz hasonló alkotmányt ad hazájának. Hogy pedig törvényeit elfogadtassa, Minos példáját utánozva, Delphoiba ment és ott jóslatokat adatott magának, a melyek az ő általa tervezett államrendet tanácsolták Spártának. Miután pedig a spártaiak erre törvényeit elfogadták, előadta, hogy még egyszer Delphoiba kell utaznia és megeskettette.

* Először megjelent 1886-ban és 87-ben a «Rheinisches Museum»-ban; bővítve a «Forschungen zur alten Geschichte» első kötetében.

SZECHÉNYI TUDOMÁNYOS EGYETEM
Magyar Művelődéstörténeli Intézetek Magyarországra

napló: Lsz.: VT

honfitársait, hogy törvényeit visszatéréséig meg fogják tartani. Delphoiba érkezvén, életének maga vetett véget, hogy honfitársai esküjük értelmében a törvények megtartására mindörökre kötelezve legyenek.

Ez az előadás tehát a spártai alkotmánynak delphoi eredetén alapul. Hogy a spártai alkotmány onnan eredt, könnyen találhatott hitre, mert hisz a spártaiak történeti időben is minden vállalkozásuk előtt a jósdától tanácsot kértek. Ezért feltűnő Herodotos előadása, * melynek értelmében némelyek ugyan azt állítják, hogy a Pythia nyilatkozta ki az alkotmányt Lykurgosnak, ámde maguknak a lakedaimonoknak állítása szerint Lykurgos egyszerűen a krétai intézményeket utánozta. Meyer ebből azt következteti, hogy a spártai államrendnek Krétáról és Delphoiból származtatása eredetileg két különálló monda volt. Ephoros rationalistikus gondolkozásának az előbbi felelt meg jobban; de minthogy korában az utóbbi volt általában elterjedve, ő is azt fogadta el, de azt a krétai származásról szóló mondával való combinatio által a rationalistikus gondolkodónak elfogadhatóbbá igyekezett tenni. Abból pedig, hogy Herodotos korában maguk a spártaiak szemben a delphoi eredetről szóló mondával alkotmányuknak krétai eredetét vitálták, Meyer azt következteti, hogy a Diodorosnál Ephorosból közölt delphoi jóslatok Herodotos korában még nem lehettek ismeretesek, mert ellenkező esetben a delphoi származáshoz kétség nem férhetett volna. E jóslatok tehát Herodotos után és Ephoros előtt, K. e. 400 körül hozták nyilvánosságra és épen közzétételük által vált általános meggyőződéssé, hogy Lykurgos a spártai alkotmányt Delphoiban kapta.

Ámde már maga az a körülmény, hogy ezek a jóslatok még Herodotos korában is, közel négy évszázaddal Lykurgos törvényhozása után ismeretlenek voltak, közelfekvővé teszi azt a gyanút, hogy azok közzétételük korában keletkeztek is. Erre vall aztán tartalmuk is. Az egyik jóslat pl.

* Hdt. I. 65.

így hangzik: «*ἀ φιλοχρηματία Σπάρταν ἔλοι ἄλλο δὲ οὐδέν.*» Lykurgos korában ilyen jóslatnak értelme nem volt, annál több Lysandros idejében, kinek győzelmei nagy kincsek összehalmozását tették lehetővé Spártában. Kitűnik ebből az is, hogy a jóslatok bizonyos tendenciát szolgáltak és hogy ez a tendencia Lysandros és párthívei ellen irányult, a kik minden ellen vétettek, a mit a jóslatok Lykurgos által állítólag a spártaiak szívére kötöttek. A jóslatok tehát Lysandros ellenségeinek köréből eredtek, a kiknek élen pedig Pausanias király állt.

Már most Strabo egy párisi kéziratának egy különben igen corrupt helyén azt olvassuk, hogy Ephoros Hellenikos elleni polemiájában egy könyvre hivatkozott, melyet Pausanias király száműzetésében Lykurgosról írt és melyben a jóslatok közölve voltak. Meyer azt hiszi, hogy Pausaniasnak eme művéből váltak ismeretessé a jóslatok, sőt hogy azokat Pausanias csináltatta. Pausaniasra, mint sugalmazóra vall egy másik körülmény is. Pausaniasnak ép úgy célja volt az ephoratus megszüntetése, mint Lysandrosé a királyság megbuktatása. Már most a jóslatok az ephorokról teljesen hallgatnak és e hallgatásnak célja annak feltüntetése, hogy Lykurgos korában az ephoratus még nem létezett. És csakugyan ezóta kezd elterjedni az a felfogás, hogy az ephori intézmény későbbi eredetű. Míg Herodotos szerint még az ephoratus Lykurgos alapította, Plato szerint azt már másvalaki csatolta a lykurgosi intézményekhez. Az ephoratus behozatalát általában Theopomposnak, mint a régibb spártai történet egyetlen hiteles alakjának tulajdonították. Az alexandriai chronographusok még az alapítás évét is tudták meghatározni, 755/4-et mondták annak, valószínűleg azért, mert az ephorok névjegyzéke eddigre nyúlt vissza; ennek alapján határozták meg aztán Theopompos korát is. A jegyzék természetesen valóságban nem bizonyította az alapítás idejét, mert ephorok lehettek már azelőtt is, mielőtt még neveiket feljegyezték. Mindamellett ez hatalmas érv volt Pausanias állításának igazsága mellett.

Meyer szerint tehát Pausanias előtt a vélemények

a spártai alkotmány keletkezését illetőleg még szerteágaztak. A mi a törvényhozó személyét illeti, abban a többség megegyezett ugyan, hogy az Lykurgos volt, de már arra nézve, hogy hogyan alkotta ő törvényeit, a vélemények eltértek. Míg sokan abból indultak ki, hogy a spártaiak történeli időben minden vállalat előtt a delphoi jósdától tanácsot kértek és ennek alapján alkotmányukat is innen származtatták, addig maguk a spártaiak azt hitték, hogy Lykurgos egyszerűen a krétai intézményeket utánozta. Pausanias Lysandros elleni harczában úgy akarta magát feltüntetni, mintha törekvése az ősi lykurgosi alkotmány helyreállítása volna. Hogy pedig a népet céljának megnyerje és Lysandros ellen hangolja, azt állította, hogy a lykurgosi alkotmány isteni eredetű és a nép annak épségben tartásához esküvel örökre kötelezve van. Az isteni eredet bizonyítására használta fel a delphoi eredetről szóló mondát; az örök időkre érvényesség bizonyítására találta ki a Lykurgos öngyilkosságáról szóló mesét. A delphoi eredet legjobban úgy volt bizonyítható, ha nyilvánosságra kerültek a Lykurgosnak adott jóslatok. Minthogy pedig ilyenek nem léteztek, maga Pausanias csináltatott olyanokat, még pedig egészen a maga céljainak megfelelően. Mivel pedig már azelőtt is sokan a spártai alkotmányt delphoi eredetűnek tartották, a jóslatok könnyen hitelre találtak.

Volt azonban ettől némileg eltérő vélemény is. Plutarchos ugyanis a verses jóslatokat mellőzi és helyettük valószínűleg Aristotelesből egy Lykurgosnak Delphoiban adott prózai jóslatot közöl, az úgynevezett nagy rhetrat, a mely a lykurgosi alkotmánynak alapul szolgált, azonfelül még 3 kisebb prózai rhetrat. A kisebb rhetrak hitelességét már régebben kétségbe vonták, de a nagy rhetrát autentikusnak tartották. Meyer azonban abból, hogy ezek a rhetrak is a spártai alkotmány delphoi eredetén alapulnak, azt következteti, hogy ők sem lehetnek régiebbek Pausaniasnál, sőt hogy bennök valószínűleg csak a velök tartalmilag is megegyező verses jóslatoknak prózai paraphrasisait kell látnunk.

Míg a Lykurgos törvényhozására vonatkozó adatok ilyenképen nagyobbára hamisítványon alapulnak: a törvényhozó személyére vonatkozó adatok olyan ellentétesek, hogy azok alapján Lykurgos létezését is kétségbe kell vonnunk. Herodotos szerint ő Agisnak fia és Agis unokájának, Leobotesnek gyámja volt; Simonides szerint Prytanisnak fia és Eunomosnak testvéröccse; a későbbiek szerint Eunomosnak fia és Eunomos unokájának, Charilaosnak gyámja. Mindez nyilvánvalóan combinatio. A spártaiak nem tudták elképzelni, hogy az, ki államrendjüket megteremtette, nem tartozott valamelyik királyi családhoz. Minthogy pedig akkor, mikor államrendjüket Lykurgostól származtatni kezdték, a királyok névjegyzékei már megállapítva voltak, Lykurgos neve pedig bennök nem fordult elő, őt valamelyik királynak ifjabbik, a trónra nem került fiává tették; Agis fiává azért, mert Agis a tekintélyesebb királyi családnak eponymosa volt, az Eurypontida családhoz tartozó Prytanisnak vagy Eunomosnak fiává pedig az utóbbiak neve miatt. Prytanis és Eunomos is, mint azt nevük mutatja, költött alakok; de őket még a királynévsorok készítése közben találták ki, míg Lykurgost csak akkor hozták a királyi családok egyikével rokonságba, mikor ezek a névsorok már megvoltak.

Régi, talán egykorú hiteles okmányról, melyen Lykurgos neve előfordult egyetlen-egyről tudunk. Ez az a diskos, a melyen az olympiai ünnepi béke (*ἐχεχειρία*) szabályai voltak feljegyezve és a melyen Aristoteles Lykurgos nevét is olvasta. A diskos nem lehet hamisítvány, de Aristoteles valószínűleg rosszul értelmezte. Az olympiai győzők jegyzékének tanúsága szerint a spártaiak 720-ban vettek először részt a játékokban. Valószínűtlen tehát, hogy több mint télszázaddal ezelőtt az az ünnepi békét garantálták. A diskoson megemlített Lykurgos tehát valószínűleg nem a törvényhozó, hanem az arkadiai heros, kiről már az Ilias is megemlékezik* és az elisiek az ő megemlítésével egyszerűen a játékok régiségét akarták kifejezésre juttatni.

* H. 142.

Ennek az arkadiai herosnak megemlítése mutatja aztán, hogy ki is volt tulajdonképen Lykurgos. Ez az arkadiai Lykurgos ugyanis ép oly szorosán függ össze Zeus Lykaios-sal, mint Lykaon. Miként Lykaon Zeus tiszteletére alapítja az «*ἀρχαία Λύκαια*»-t, úgy Lykurgos Iphitossal együtt ugyancsak Zeus tiszteletére az olympiai játékokat. Hogy a spártaiak államrendjüket Zeus Lykaiostól származtatták, könnyen elképzelhető és így megtörténhetett, hogy az ő melléknevének elvonásából keletkezett Lykurgost tekintették alkotmányuk alapítójának. Az egyetlen Herodotostól ismert delphoi jóslat is inkább istennek mondja őt, Spártában meg szentélye volt és áldozatot is mutattak be neki.

Bármilyen szellemes azonban ez a levezetés, teljesen meggyőzőnek nem mondható. Meyer állításait a leghevesebben ostromolta egy dorpati német családból származó, sajnos, fiatalon elhunyt, igen kiváló tudós, Toepffer János, baseli egyetemi előadásában, a mely előadásról szóló jegyzetei megjelentek a halála után barátai által kiadott apróbb munkái között.*

Toepffer nem tartja elképzelhetőnek azt, hogy Aristoteles egy alig ötven éves hamisítványt eredetinek tartott. Szerinte a nagy rhetra valóban az a delphoi jóslat, a mely, miután azt a spártai törvényhozás elfogadta, rhetravá, azaz törvénnyé lett. Az a vers, a mely a nagy rhetra költői paraphrasisa, a melyet Diodoros némi változtatással mint delphoi jóslatot közöl, Plutarchos azonban Tyrtaiostól eredőnek mond, Meyer ellenben a spártai alkotmány delphoi származtatása miatt csak 400 körül keletkezettnek tart, csakugyan Tyrtaiostól ered, és azt mutatja, hogy már Tyrtaios ismerte a nagy rhetrat. Az, hogy Herodotos korában a spártaiak közül azok, kikkel Herodotos beszélt, államrendjüket a krétai államrend utánzatának tekintették, nem zárja ki azt, hogy Tyrtaios és kortársai azt delphoi eredetűnek tudták. Kleisthenes is, mikor a VI-ik század végén új szervezetet adott az athéni

* Toepffer, Johannes: «Beiträge zur griechischen Alterthums-wissenschaft» Berlin, 1897.

népnek, Delphoihoz fordult megerősítés végett. Ugyanezt tehették a spártaiak is 800 körül Kr. e. Hogy a törvényhozó csakugyan Lykurgos volt, már valamivel kétségesebb. Tyrtaios őt még nem említi meg, ezt először Simonides teszi a VI-ik században. Ámde Thukydides, a ki szinte kerüli Lykurgos megemlítését, a törvényhozást Kr. e. 800 körül teszi, a mi összevág Lykurgos nevének előfordulásával az olympiai diskoson. Hogy a spártaiak az első félszázadban nem vettek részt az olympiai játékokban, nem zárja ki azt, hogy az ünnepi békét garantálták. Hogy Pausanias király hamis adatokat is közölt, lehetséges, de valószínűtlen, hogy a közvéleményt félrevezethette volna, ha állításainak nincs bizonyos tekintetben reális alapjuk.

5. A királyság megszűnése Athénben.

Ismeretes, hogy a monda szerint miképen váltotta fel Athén trónján a Theseidák családját a Medontidák családjá. A Theseus családjából származó utolsó király, az agg Thymites, azért vesztette el trónját, mert a boiotok és athéniiek közt Melainaiért folyt harcban nem akarta a boiot Xanthos párbajra kihívását elfogadni. Utódja a pylosi Neleidák családjából származó Melanthos volt, a ki Xanthost legyőzte és megölte. Utána fia, Kodros következett, a ki saját életének fölládozása által akadályozta meg Athénnek a dórok által való elfoglalását. Ekkor Justinus* szerint az athéniiek senkit sem találtak arra méltónak, hogy Kodros utódja legyen, a királyságot megszüntették és azóta archonok kormányozták a várost.

A modern történetírók általában mindebből csak azt fogadják el ténynek, hogy a Theseidák családját Athén élén a Medontidák családja váltotta fel: és ezen felül legfeljebb még azt tartják lehetségesnek, hogy a dynastia-változás a boiot-attikai határvillongásokkal függ össze. A többi mind

* Justinus: II. 7.

csak mese. Kodros nevű uralkodója Athénnek sohasem volt. A Theseidák családja után a Medontidák családja következett. E családnak eponymosa, tehát alapítója: Medon. Valóságban ő sem létezett, hanem csak utódjai. Minthogy azonban az ion városokat Athén gyarmatainak tekintették, uralkodóikat meg Kodridáknak nevezték, emez uralkodó családok eponymosát, Kodrost, felvették az athéni királyok jegyzékébe és őt az athéni uralkodó család eponymosának, Medonnak, atyjává tették. Minthogy az ion gyarmatosítást a dór vándorlás közvetlen következményének tartották, Kodrosban látták azt, a ki Athént a dórokkal szemben megvédelmezte. Mivel továbbá az ion Kodridákat a pylosi Neleidáktól származtatták, Kodrosnak Medon atyjává tétele után ezt kellett tenniök a Medontidákkal is. Melanthos nevű uralkodó ugyan lehetett esetleg a Kodridák vagy Medontidák családjában, de valószínűbb, hogy a név Melainai helynévből keletkezett. Meyer ugyan megkísérelte Kodros alakjának megmentését a történelem számára, de ez nem sikerült neki.

Ebben a tekintetben tehát meglehetősen egyetértés van a történetírók között. Annál nagyobb ellentét van köztük arra vonatkozólag, vajon a Medontidák családjából származott uralkodók, kik eleinte élethossziglan, később tíz-tíz évig álltak az állam élén, királyok voltak-e, vagy archonok, a mivel ismét szorosán függ össze az a kérdés, hogy mikor szűnt meg a királyság Athénben. Azt a felfogást, hogy a Medontidák családjából származó uralkodók királyok voltak, a legügyesebben védelmezi Toepffer János «Die Liste der Athenischen Könige» című tanulmányában.*

A történetírók rendelkezésére álló jegyzékek Kodros halálától az egyéves archonság behozataláig terjedő időközben 20 uralkodót sorolnak fel; köztük az első tizenhárom élethossziglan, a többi hét meg tíz-tíz évig uralkodott. Az élethossziglani uralkodók elseje Medon volt és utána

* Megjelent a «Hermes»-nek 1896-iki évfolyamában, újra lenyomatva a fentebb említett «Beiträge»-ben.

mindig elődjének fia következett. Csak az utolsó élethosz-sziglani uralkodó, Alkmeon volt a kivétel, a kinek atyja nincs megnevezve és a ki csak két esztendeig uralkodott. A tíz-éves uralkodók közül az első, Charops, Alkmeon elődjének, Aischylosnak, fia volt; utódja, Aisimides, Charops testvére; a következő Kleidikos, Aisimides fia; az ő utódja pediglen Hippomenes, a ki szintén a Medontidák családjához tartozott, de a kiról nem tudjuk, hogy minő rokonságban volt elődjével. Erről a Hippomenesről azt mesélték, hogy mikor leányát tiltott szerelmen rajta kapta, egy lóval zárta együvé, a mely őt felfalta. Aristoteles az Athenaion politeiában a Herakleides-féle kivonat szerint az esetet úgy adta elő, hogy Hippomenes a leányt, a kit Leimonenek hívtak, a lóhoz, szeretőjét pedig a kocsinhoz kötötte és őket így hurczoltatta halálra; ezt pedig azért tette, hogy ráczáfoljon azokra, a kik családját bujasággal és gyengeséggel vádolták és e miatt a királyságra érdemetlennek tartották. A Hippomenes után következő három tízéves uralkodó már nem volt Medontida; de azt, hogy milyen családokhoz tartoztak, nem tudjuk.

Toepffer mindenekelőtt Wilamowitz-Moellendorffnak a Medontida uralkodók jegyzékének hitelessége ellen felhozott érveit* czáfolja. Ha Wilamowitz sajtáságosnak találta, hogy a Medontidáknak e jegyzéken alapuló családfáján egy név sem fordul elő kétszer, Toepffer arra utal, hogy a genealogiai adatok tanúsága szerint az a későbbi szokás, hogy egyes családokban bizonyos neveket előszeretettel ismételve használtak, a régibb korban még nem divott. Wilamowitznak azzal a megjegyzésével szemben, hogy a Medontida uralkodók jegyzékében olyan nevek találhatók, melyek más athéni családokban divtak, Toepffer felemlíti, hogy az athéni családokban a fiúkat nemcsak atyai, hanem anyai gnyatyjukról is szokás volt elnevezni.

Nehezebb annak megállapítása, vajon a Medontidák házából származó uralkodók királyok voltak-e vagy archonok.

* Aristoteles und Athen. II. köt. 133—136. 1.

Ebben a tekintetben ugyanis maguknak a görögöknek felfogása is eltért: az egyik traditio királyoknak tartotta, a másik archonoknak. Toepffer határozottan az előbbi mellett foglal állást. Az athéniek a Medontidák leszármazottjait mindig királyi családból származottnak tartották és sajátoságos volna, ha családfájuk épen királyságuk megszűnése óta volna ismeretes. Igaz, hogy volt traditio, a mely a Medontida uralkodókat archonoknak tekintette; de ennek a traditiónak keletkezése könnyen megmagyarázható. Az Athenaiion politeia szerint ugyanis némelyek azt állították, hogy az archoni hivatal Akastos idejében állították fel és ennek bizonyítékául felhozták, hogy az archonok hivatalba léptük-kor megesküsznek «ὡσπερ ἐπὶ Ἀκάστου τὰ ὄρνια ποιήσεν,» mint a kinek idejében a Medontidák az archoni hivatal kedvéért a királyságról lemondtak. Az egész tehát nyilvánvalóan combinatio. Azt, hogy az archoni hivatal Akastos idejében keletkezett, az archoni esküből helyesen állapították meg. De az, hogy a jegyzékben felsorolt Medontidák archonok voltak, a Medontidák tehát a királyságot az archoni hivatallal cserélték fel, már csak helytelen visszafelé következtetés abból a körülményből, hogy történeti időben az archon volt magasabb rangú és ő róla nevezték el az évet. Mások aztán Akastos helyébe Medont, mint a család eponymosát tették. Az esküben nincs megmondva, hogy Akastos archon volt. Tehát Akastos ép úgy mint utódjai, királynak tekintendő. A királyság eleinte atyáról fiúra szállt és a királyok élethossziglan uralkodtak. Később a tízéves uralom idejében az egész nemzetségből választották őket. Alkmeon, a ki csak két évig uralkodott és a kinek származása nincs megnevezve, usurpator lehetett. A három utolsó tíz éves uralkodó már nem volt Medontida; de vajon ők királyok voltak-e, vagy archonok, nem állapítható meg. Azt tehát, hogy mikor szűnt meg a királyság mint eponym méltóság, nem tudjuk. A Medontidák királysága Hippomenessel ért véget. Vannak, a kik Aristotelesnek Hippomenesről írt anekdotájából és Plutarchosnak egy megjegyzéséből kiindulva azt hiszik, hogy Kleidikos volt az utolsó Medontida király,

Hippomenes már csak archon volt és ő alatta vesztették el a Medontidák az archonságot is.

Ezzel szemben Willamowitz Moellendorff* határozottan a mellett foglalt állást, hogy a Medontidák, a kiknek családfáját, a mint azt már említettük, hitelt nem érdemlőnek találja, archonok voltak. Ő is megengedi, hogy volt traditio, a mely őket királyoknak tekintette; de a jobbik traditio archonoknak nevezi őket. Nevezetesen azoknak tartotta őket az Athenaion politeia, sőt Pausanias is, noha épen az ő egyik adatát a királyság bizonyítására szokták felhozni. Wilamowitz az archonoknak olyanféle szerepet tulajdonít, mint a milyent a frank birodalomban a majordomusok játszottak. Az archoni hivataloskodásnak tíz évre korlátozását meg úgy magyarázza, hogy a nem a Medontidák családjából származott Alkmeonnak sikerült archonná lenni és a Medontidák csak úgy tudták eupatrida társaikat Alkmeon megbuktatására és az ő családjok uralmának biztosítására megnyerni, hogy a hivataloskodás időtartamát tíz évre korlátozták és a nemzetségen belüli választást megengedték.

A legradikálisabb Seeck Otto felfogása, melyet «Quellenstudien zu des Aristoteles Verfassungsgeschichte Athens» című, a «Klio»-nak 1904-iki évfolyamában megjelent rendkívül szellemes tanulmányában kifejtett. Seeck is az Athenaion politeianak ama kijelentéséből indul ki: «οἱ ἐννεα ἄρχοντες ἱμύουσι[ν] ἡ μὴν τὰ ἐπὶ Ἀκάστου ὄρνια ποιήσεν.» Ő ebből azt következteti, hogy Akastos idejében már nemcsak az archoni hivatal megvolt, hanem hogy már ekkor kilencz archon volt. Minthogy pedig a thesmothetek kezdetől fogva csak egy évig hivataloskodtak, véleménye szerint már Akastos idejétől, vagyis a királyság bukásától kezdve kilencz egyéves archon volt Athenben. Az élethossziglani és tízéves archonokról szóló mesét a chronographusok találták ki, még pedig azért, mert az archonok névjegyzéke K. e. körülbelül csak 700-ig terjedt, ők pedig a Kodrosról

* Különösen «Die lebenslänglichen Archonten Athens» című, a «Hermes»-nek 1898-iki évfolyamában megjelent értekezésében.

szóló mese elterjedése következtében a királyság megszüntetését a dór vándorlás korába, vagyis K. e. 1068-ba tették, és hogy az így nyert hézagot pótolják, a névjegyzék elején felsorolt archonok uralkodási idejét meghosszabbították. És hasonlóan az évszámokhoz természetesen a rokonsági viszonyokra vonatkozó megjegyzések sem érdemelnek hitelt, már csak azért sem, mert egy athéni családja nem lehetett ilyen formájú. Ezt nem tekintve az archonok névjegyzéke hiteles és teljes. A királyság tehát Athenben 700 körül szűnt meg és helyébe mindjárt a kilencz egy éves archonok testülete lépett élén az archon eponymossal, a kiről az évet elnevezték. Az archonok jegyzékében kezdetben csak az archon eponymos neve volt megjelölve, mert a jegyzék tisztán kronologiai czélokra szolgált. Valószínűleg csak később, mióta a törvény megtiltotta, hogy valaki ugyanazt a hivatalt kétszer viselje, Drakon óta, jegyezték fel mind a kilencz archonnak nevét. Így keletkezett az a hit, hogy a hat thesmothetes hivatalának szervezése később történt.

6. Kylon kora.

Eddig általában azt tartották, hogy Kylon kísérlete a tyrannis megszerzésére Solon előtt történt. Plutarchos ugyanis azt meséli, hogy ebből az ügyből kifolyólag a Kylon társainak meggyilkolásában bűnösök, nevezetesen az Alkmeonidák törvény elé állítottak, phlyai Myron vádjára száműzettek, de később a Solon törvényhozásakor adott amnestia folytán hazájukba visszatértek. Plutarchosnak ezt az elbeszélését a Kenyon által kiadott Athenaion politeia megerősítette.

E kormeghatározás helyességébe vetett hit megingatására Beloch készítette elő a talajt. Beloch ugyanis 1893-ban megjelent görög történetének első kötetében arra utalt, hogy az Athenaion politeia tanúsága szerint az athénieket csak Kleisthenes alkotmányának életbeléptetése óta jelölték meg demotikonnal, vagyis nevezték el demosról, melyhez tartoztak. Ebből Beloch azt következtette, hogy az a per, a mely-

ben phlyai Myron szerepelt vádlóként, csak Kleisthenes törvényhozása után mehetett végbe. Minthogy pedig Herodotosból tudjuk, hogy Kleomenes közvetlenül Kleisthenes törvényhozása után az Alkmeonidákat a Kylon társain elkövetett gyilkosság miatt száműzette, Beloch azt a véleményét fejezte ki, hogy mindaz, a mit Plutarchos és az Athenaion politeia a Solon előtti perről és száműzetésről mesélnek, tulajdonképpen Kleomenes idejében történt, a Solon előtti per tehát általában elvetendő és az Alkmeonidák az V-ik század előtt a Kylon-ügyből kifolyólag csak egyszer száműzettek, Kleomenes kiváságára. Kylon lázadásának korát Beloch ekkor még nem bolygatta.

Ezt tette meg helyette Seeck Otto fentebb említett nagyjelentőségű tanulmányában. Seeck mindenekelőtt összehasonlítja Plutarchos és az Athenaion politeia adatait Thukydideséival és Herodotoséival. Minthogy pedig azt találja, hogy Herodotos előadása megbízhatatlanabb adatokat és azonfelül kevesebb részletet tartalmaz, mint a másik két íróé, azt következteti, hogy emezek írásos forrásokból, Herodotos ellenben szóhagyományból merített. Mivelhogy továbbá azt találja, hogy Plutarchos és az Athenaion politeia forrásának adatai nagyjában megegyeznek Thukydideséival, csak hogy az előbbinek adatai inkább az Alkmeonidákra kedvező momentumokat domborítják ki, az utóbbiéi ellenben a terhelő momentumokat, ebből azt következteti, hogy az írott forrás, melyből mindketten merítettek, a Kylon-ügyből kifolyó per írományai voltak, csak hogy míg Thukydides a vád tanuvallomásait vette irányadóknak, addig Plutarchos és az Athenaion politeia forrása a védelem tanuvallomásai alapján adta elő a történetet. Már pedig az a per, a melynek tanuvallomásai alapján Thukydides és Plutarchos Kylon történetét elmondják, a mint azt phlyai Myron megemlézése mutatja, Kleomenes idejében tárgyalatott. Minthogy pedig e tanuvallomásokat bizonyára szemtanúk tették, ilyenek pedig, ha Kylon lázadása Solon törvényhozását megelőzi, akkoriban már nem lehettek volna életben, Kylon kísérlete a tyrannis megszerzésére Solon után történt. Herodotos is bizonyára

ezt gondolta, mert ő nem azt mondja, hogy a lázadás Solon, hanem azt, hogy Peisistratos előtt történt; sőt ha szavait szorosán vesszük, Isagorast Kylon kortársának tekinti.

Seeck már most azt vizsgálja, hogy miért tette Plutarchos és az Athenaion politeia forrása Kylon lázadását Solon elé. Ez csak úgy történhetett, hogy a periratokból sem a lázadásnak, sem a pernek kora nem tűnt ki. Míg Thukydides megelégedett azzal, hogy a történetet kormeghatározás nélkül mondja el, addig Plutarchos és az Athenaion politei a forrása más úton igyekezett a lázadás korát megállapítani. A periratokból kitűnt, hogy Kylon társainak meggyilkoltatásával elsősorban az Alkmeonida Megaklest vádolták, a ki a gyilkosság elkövetésekor archon volt. Forrásunk szerzője tehát elővette az archonok jegyzékét és abban azt olvasta, hogy Megakles nevű archon 636-ban uralkodott és ebből azt következtette, hogy akkor történt a gyilkosság is. Minthogy pedig azt hitte, hogy az athéniek a bűnt, a mely szentségtöréssel is járt együtt, nem hagyhatták sokáig megtorlatlanul, természetesnek találta, hogy a bűnösök száműzése is még Solon előtt történt. Mivelhogy pedig tudta, hogy akkor, a mikor Peisistratos tyrannossá lett, az Alkmeonidák ismét Athenben voltak, a Solon-féle annestiát használta fel visszatérésük megmagyarázására. Csak egyet hagyott figyelmen kívül. Ő valószínűleg csak az archon eponymosokat vette tekintetbe. Annak a Megaklesnek pedig, a kinek idejében Kylon fellázadt, nem kellett szükségképen eponym archonnak lennie. Lehetett ő például polemarchos is, sőt valószínűleg az is volt, és akkor neve abban a jegyzékben, melyet írónk használt, és melyben mint bizonyára kronológiai czélokra szolgáló jegyzékben alighanem csak az eponym archonok voltak megnevezve, talán elő sem fordult. Seeck valószínűnek tartja, hogy a Kylon társainak meggyilkoltatásában bűnös Megakles azonos Peisistratos apósával, a mi szépen volna összeegyeztethető azzal, a mit Herodotos szavaiból Kylon korára vonatkozólag következtetnünk kellett. Van aztán még egy adat, a mely Plutarchos és az Athenaion kormeghatározását megerősíteni látszik: Euse-

bios szerint t. i. Kylon 640 ben Olympiában a *δταυλον* nevű versenyben győzött. Seeck azonban azt hiszi, hogy az, a ki az olympiai győzők jegyzékét összeállította, talán egykorú forrásából csak annyit tudott meg, hogy Kylon a *δταυλον*-ban győzött, a győzelem korát pedig ő is azon az alapon határozta meg, hogy Kylon lázadásának korát Megakles archonsága révén 636-ba tette. Különben az is lehetséges, hogy csak ő állapította meg így Kylon korát és Plutarchos és az Athenaion politeia forrása az ő adatát használta fel. Abból, hogy Kylon Theagenes megarai tyrannosnak veje volt, semmit sem következtethetünk, mert Theagenes korát csak Kylonéból ismerjük.

Seeck felfogását teljesen magáévá teszi Beloch görög történetének imént megjelent második kiadásában, sőt ő már pontos évszámot is említ, 552-öt. Ezt aztán szépen összekapcsolja azzal a régebbi teoriájával, hogy Peisistratos csak egyszer üzetett el és csak egyszer tért vissza. Szerinte Peisistratos, hogy hatalomra jusson, szövetekezett Megaklessel, kinek leányát nőül vette. Mikor aztán a testőrséget megkapta, apósától szabadulni igyekezett, a ki erre szövetekezett Peisistratos többi ellenfelével, úgy hogy Peisistratos tanácsosabbnak tartotta a menekülést. Száműzése idejében történt, hogy Kylon Theagenes segítségével tyrannos akart lenni, de Megakles ezt megakadályozta. Kylon társainak meggyilkoltatása azonban ellene hangolta az athénieket és ezt a hangulatot használta fel Peisistratos a visszatérésre.

Seeck okoskodása nagyon szellemes, de teljesen meggyőzőnek nem mondható. Hogy azok a periratok, a melyeknek alapján Plutarchos és az Athenaion politeia forrása mondja el Kylon történetét, a Kleomenes-korabeli perre vonatkoznak, valószínű; de ezzel még nincs bebizonyítva az, hogy Solon előtt ilyen per nem lehetett, és így forrásunk esetleg csak abban tévedt, hogy a későbbi per irományait a korábbi perből származottaknak tartotta. Thukydides is, a ki kormeghatározást nem ad, határozottan állítja, hogy az Alkmeonidákat a Kylon-ügyből kifolyólag már Kleomenes előtt is száműzték. Hogy a tanuvallomásokat

csak szemtanuk tehették, ugyancsak nem látszik meggyőzőnek, sőt elképzelhető, hogy a Kleomenes-korabeli perben csak a Solon-korabeliben tett vallomások olvastattak fel, úgy hogy a tanuvallomások eredetileg mégis Solon korában vétettek fel és Kleomenes korában csak megisméltették.

A mi pedig Belochot illeti, még várunk kell, minő alapon teszi Kylon lázadását épen 552-re.

7. Az olympiai győzők jegyzéke.

Már Kylon korának tárgyalásánál is kitűnt, hogy mennyire fontos az a kérdés, vajon hiteles-e az olympiai győzők jegyzéke, melyet számunkra elsősorban Julius Africanus őrzött meg. Mahaffy és Beloch tiltakozása ellenére a legújabb időkig általános volt az a vélemény, hogy Olympiában a versenyek alapítása, azaz 776 óta szokásban volt az egyes versenynemekben, agonokban, győztesek neveit feljegyezni, az így keletkezett jegyzéket a Kr. e. 400 körül élt elisi Hippias nyilvánosságra hozta, e jegyzék hitelességéhez tehát, minthogy hivatalos feljegyzéseken alapul, kétség nem fér. E közzefogással szemben Körte Alfréd «Die Entstehung der Olympionikenliste» című, 1904-ben * megjelent tanulmányában, mely ezt a kérdést a legalaposabban tárgyalja, arra az eredményre jutott, hogy ezt a jegyzéket maga elisi Hippias készítette szétszórt, gyakran kétes értékű adatok, sőt részben combinatio alapján és ennél fogva a jegyzék különösen a régibb kort illetőleg teljesen megbízhatatlan.

Az első érv, melyet Körte az ellen felhoz, hogy Olympiában a győztesek neveit kezdettől fogva rendszeresen feljegyezték, analógián alapul. A pythiai játékokat Delphoiban két évszázaddal később, 582-ben alapították, mindamellett a győzők neveit nem jegyezték fel, a mi abból tűnik ki, hogy a delphoiak 340 körül Kallisthenesnek és Aristotelesnek e jegyzék összeállításáért elismerést szavaztak, sőt

* A «Hermes» 1904-iki évfolyamában.

előttük Menaichmos is állított össze ilyen jegyzéket, de azt hibásnak tartották. Ha tehát Delphoiban akkor sem készítették ilyen jegyzéket, a mikor az írás művészete már sokkal jobban volt elterjedve, valószínűtlen, hogy Olympiában ezt már két évszázaddal előbb tették.

Körtenek másik érve az egyes versenynemek, agonok, behozatalának történetéből van merítve. Ez a történet ugyanis a győzők jegyzékén alapul, és ha az egyes versenyekben győztesek neveit mindenkor feljegyezték, a jegyzékből a versenyek behozatalának idejét is pontosan lehetett megállapítani. Már pedig az agonok behozatalának e jegyzéken alapuló történetéhez sok kétség fér. E történet szerint Olympiában kezdetben csak az egyszerű stadionfutás divott. Körte ezt valószínűtlennek találja. Ő ugyanis azt hiszi, hogy az olympiai játékok egy minden negyedik évben Pelops sírjánál tartott halotti ünnepélyből keletkeztek. Erre vall szerinte a Pelops sírjánál rendszerint áldozatul bemutatott fekete kos, továbbá az a körülmény, hogy az elisiek Pelopsnak előbb áldoztak, mint Zeusnek; végül az, hogy Pindaros az olympiai versenyfutásokat *δρομοι Πελοπος*-nak nevezi. Hogy az ilyen halotti ünnepélyeket megismételni is volt szokás, ezt mutatják a Kr. e. VI. században a Chersonesoson az idősebb Miltiadesnek, az V. században pedig Amphipolisban Brasidasnak tiszteletére tartatni szokott játékok. Már pedig az ilyen, a holtak tiszteletére tartott játékoknál már régi időkben is többféle versenyben mérkőztek, a mint arról mint legismertebb példa, a Patroklos sírjánál tartott ünnepélynek leírása az Iliasban tanuskodik. Tehát valószínűtlen, hogy Olympiában kezdetben csak az egyszerű stadionfutás járta. A stadionfutás, mint kezdetben egyetlen versenynem mellett felhozták azt is, hogy a benne győztest tekintették az illető olympiád eponymosának. Körte ezzel szemben arra utal, hogy Thukydides a «*παρχράτιον*»-ban győztesnek nevével jelöli meg az olympiádot. Hogy az egyes agonok behozatalának története nem érdemel hitelt, azt Körte szerint a kocsiversenyek behozatalának története is mutatja. A jegyzék értelmében ugyanis a négyesfogatok

versenyét Kr. e. 680-ban, a kettősfogatokét ellenben csak 408-ban hozták be. Már most magában véve is valószínűtlen, hogy a négyesfogatok korábban jelentek meg a porondon, mint a kettősfogatok. Hogy pedig a kettősfogatok versenye nemcsak 408 óta, hanem már 680 előtt is megvolt, erről tanuskodnak a Heratemplom alapzata alatti, legkésőbb a Kr. e. VIII. századból származó törmelék között talált, bronzból készült votivtárgyak töredékei, a melyek kettősfogatok maradványainak ismertettek fel. Körte ebből azt következteti, hogy kezdetben csupán kettősfogatok versenyeztek, de azokat később a luxus terjedése folytán a négyes fogatok kiszorították, 408-ban pedig a kettősfogatversenyt ismét felújították.

Körtének harmadik érve a két, csak rövid ideig dívott, még a Kr. e. V. század folyamán eltörölt versenynemre vonatkozik. Ez a két versenynem: az öszvérfogatverseny (*ἀπήνη*) és a kanczalovaglás leugrással (*χάλπη*). Az előbbit 500-ban, az utóbbit 496-ban hozták be és mind a kettőt 444-ben törölték el. Mikor ezt a két versenynemet behozták, még nem tudhatták, hogy őket 444-ben ismét eltörölni fogják. Ha tehát az egyes versenyekben győzők neveit rendszeresen feljegyzik, bizonyára azt tették volna az *ἀπήνη*-ben és *χάλπη*-ben győztesek neveivel is. Már pedig ezeket mi nem ismerjük, de nem ismerték az ókorban sem, mert Pindaros 5-ik olympiai ódájához, a mely egy ilyen *ἀπήνη*-ben való győzelemre vonatkozik, a scholiasta azt jegyzi meg: «ἀπορον δὲ τὴν πόσστην Ὀλυμπιάδα ἐνίκησεν». Nyilvánvaló, hogy a jegyzék összeállítója egyszerűen nem tartotta érdemesnek e korában már eltörölt két versenynem győzteseinek neveit kifürkészni.

Körtének negyedik érve az anolympiádokon alapul. Az elisiek ugyanis a játékokat, a melyeket nem ők rendeztek, érvényteleneknek tartották és ezeket nevezzük anolympiádoknak Pausanias* három ilyen érvénytelenített olympiai játékot ismer: a 8-ikat, melyet a Pheidon által támogatott

* Pausanias, VI. 22., 2.

pisaiak rendeztek, a 34-iket, melyet a pisaiak Pantaleon királyuk alatt rendeztek, és a 104-iket, a melyet a pisaiak az arkadiaiakkal együtt rendeztek. Ha Olympiában a győzőkről rendszeres hivatalos jegyzéket vezetnek, az említett játékokban győztesek neveit azokból az érvénytelenítés alkalmából bizonyára kitörölték volna. Ha tehát a mi jegyzékünk hivatalos jegyzéken alapulna, akkor benne eme győzők nevei épen ellentétben az *ἀπὴν* és *χάλπη* győzőinek neveivel nem fordultak volna elő. Már pedig a mi jegyzékünkben az *ἀπὴν* és *χάλπη* győzőinek neve hiányzott, az érvénytelenített olympiádoké ellenben megvolt. Körte azt hiszi, hogy régebben anolympiadokat egyáltalán nem ismertek. Az első valósággal érvénytelenített olympiai játék a 104-ik volt 364-ben Kr. e. A többieket csak utólagosan tartották azoknak az elisiek, mikor következtetés útján rájöttek arra, hogy azokat sem ők rendezték.

Az itt felsorolt érvekhez járul Plutarchos állítása Numa életrajzában: *ὦν* (t. i. az olympiai győzőknek) *τὴν ἀναγραφὴν ὁψὲ φασὶν Ἰππίαν ἐκδοῦναι τὸν Ἥλεϊον, ὅπ' οὐδενὸς ὀρωμένον ἀναγκαίου πρὸς πίστιν.* Hogy itt nem lehet egyszerű kiadásról szó, azt mutatja az a megjegyzés, hogy Hippias meg nem bízható alaphól indult ki. És hogy Hippias nem kiadója, hanem szerzője volt e jegyzéknek, azt az oxyrhynchosi papirusz is megerősíti. Itt t. i. a 76-ik olympiádban a fegyverfutásban győztesnek neve mellett Diels kiegészítése szerint olvasható *οἰδῶς] Κράτης*, a 78-ik olympiádban az ötös viadalban győztesé mellett *οὔτῶς] Φίλις[τος]*, a gyermekbirkózásban győztesé mellett pedig *οὔτῶς] Καλλισ[θένης]*. Az itt megnevezettek tehát egyes adatokat a rendes jegyzéktől eltérően mondtak; már pedig ezt nem teheték volna, ha elisi Hippias egyszerűen hivatalos jegyzéket adott volna ki. Tehát azt a jegyzéket, a melyet később általánosan elfogadtak, az elisi Hippias készítette.

Már most Körte annak taglalásába bocsátkozik, hogy minő források álltak neki a jegyzék összeállításakor rendelkezésére és hogy mennyire hitelesek azok. Pausaniasból tudjuk, hogy voltak egyes hellanodikasok, kik az ő álta-

luk rendezett játékok győzőinek nevét feljegyezték, ámde az általa megnevezettek valószínűleg a hellenistikus korban éltek; hogy ez általában, különösen régebbi időben szokásban lett volna, nem valószínű. Terjedelmesebb adatokat szolgáltathattak a votívtárgyaknak és a győztesek szobrainak feliratai. Az utóbbiak felállítása valószínűleg az 59-ik olympiad óta vált divatossá. Csakhogy ezek a feliratok röviddek voltak és pontos időmeghatározást a Kr. e. első század előtt nem tartalmaztak. Kronológiai tekintetben megbízhatóbb adatokat nyújthattak azok a jegyzékek, a melyeket egyes városok a polgártársaik közül kikerült olympiai győzőkről készítettek. Így minden athéni származású olympiai győző szülővárosától Solon óta 500 drachma jutalmat kapott és egy felirat szerint élethossziglan ingyen étkezhetett a prytaneionban. Valószínű tehát, hogy róluk hivatalos jegyzéket vezettek. Bakchylides a keosi Argeiosról azt mondja, hogy ő a 70-ik keosi győző az isthmosi játékokon. Tehát a keosiak nyilvánvalóan jegyzékbe foglalták ama polgártársaik nevét, a kik az Isthmoson győztek, és valószínűleg ugyanezt tették az olympiai győzők neveivel is. Hasonlóképen bizonyára egyes családok is megőrizték a családtagok nevét, a kik Olympiában diadalt arattak.

Az így összegyűjtött adatok nagyon különféle értékűek voltak és különösen kronológiai tekintetben a combinatió-nak tág teret engedtek. Ily combinatio eredményének tekinti Körte Belochhoz és Mahaffyhez hasonlóan mindjárt azt, hogy az első olympiai játék 776-ban volt. Beloch szerint a combinatió-nak alapja az, hogy 480-ban az olympiai játékokat reformálták és az akkorit 50-iknek nevezték el. Körte ezt nem hiszi, mert a 480-iki reform csekély jelentőségű volt. Mahaffy véleménye szerint abból indultak ki, hogy köztudomás szerint a játékokat Iphitos alapította és Iphitos korát az elisi királyok sorozata alapján állapították meg. Csakhogy Körte szerint Iphitos utódjai nem voltak királyok, úgy hogy az ő korát emberöltők által nem lehetett megállapítani. Körte szerint az első olympias évének meghatározásánál alapul szolgált, hogy Lykurgos szerepelt az ala-

pitásnál. De azt, hogy miképen határozták meg Lykurgos korát, Körte nem tartja eldönthetőnek. Mikor aztán a 776-ik év az olympiai játékok alapítási évül általánosan elfogadott, akkor azok a történetírók, a kik a spártai törvényhozót régebbi időbe tették, az ellentétet különféleképen kiegyenlítieni igyekeztek. Így Timaios két Lykurgosról beszélt: az idősebről, a ki mint törvényhozó szerepelt, és a fiatalabbról, a ki Iphitossal együtt az olympiai játékokat alapította. Mások ellenben úgy tudták, hogy a 776-ban tartott olympiai játék, a melyen Koroibos győzött, nem volt valóságban az első, hanem hogy ezt egy sereg a jegyzékbe fel nem vett, számozatlan olympiad előzte meg, Kallimachos szerint 13, Polybios és elisi Aristodemos szerint 27.

De nemcsak az első olympiai játék ideje van combinatio utján meghatározva; a jegyzékben máskülönben is igen sok a combinatio. Annak tartja Körte mindjárt azt, hogy az első tizenegy játékban hét a messenei származású győző; azután egy sem, húsz évvel az utolsó messenei győző után pedig feltűnik az első spártai származású. A combinatio alapja Körte szerint a húsz éves messenei háború és annak kronologiai fixirozása. A jegyzéknek combinativ jellegét mutatja az is, hogy szerinte az egyes agonok abban a sorrendben lettek behozva, a mint ők 400 körül tartattak, kivételt csak a kocsiversenyek és a *πένταθλον τῶν παιδῶν* tesznek.

Körte érveire megjegyzéseim a következők. A mi a delphoi analogiára vonatkozik, az abból levont következtetés azonnal elesik, mihelyt fölteszszük, hogy a 776-ban tartott olympiai játék nem valóban az első ilyen játék volt, hanem csak annak tartatott, még pedig azért, mert a győzők jegyzéke csak eddig nyúlt vissza, akár egykorú feljegyzéseken, akár későbbi összeállításon alapul.

Meggyőzőbb az, a mit az egyes agonok behozatalának időpontja ellen felhoz. Csakhogy ez nem szól a jegyzék hitelessége ellen, mert nem szükséges, hogy a győzők nevét azonnal az illető agonok megindításakor feljegyezni kezdték. Sőt valószínűnek tartom azt, hogy az agonok megindítására

vonatkozó adatok a jegyzékből levont hibás következtetések. Így lehetséges, hogy a kettősfogat-versenyek megvoltak a négyesfogatversenyek előtt is, de a győzők neveit nem jegyezték fel.

A mi a két ideiglenes agont illeti, az a körülmény, hogy megindításuknak és eltörlésüknek évét ismerjük, inkább a mellett szól, hogy a jegyzékek megvoltak, de Hippias nem tartotta őket a közlésre érdemeseknek és a Pindarscholion szerzője csak Hippias jegyzékét ismerte, archivumokban nem kutatott.

Az anolympiadok győzőinek megemlítése pedig, hogyha őket tényleg csak 364 óta, tehát Hippias után tartották azoknak, a jegyzék hitelessége ellen egyáltalában nem szól. De még hogyha a 8-ik és 34-ik olympiai játékot már előbb is érvénytelennek jelentették ki és a győző nevét a jegyzékből ki is törölték, elképzelhető, hogy a név másképp maradt fenn, talán épen az érvénytelenítő határozatban.

A mi az első olympias évének combinatio által történt meghatározását illeti, teljesen valószínűtlennek tartom, hogy Lykurgos kora szolgált alapul; sokkal valószínűbb, hogy Lykurgos korát az első olympias alapján találták. Ugyanez áll a messenei háborúról szóló évrre is. T. i. ennek meghatározása is ép úgy alapulhat a jegyzéken, mint megfordítva. A mi pedig az agonok sorrendjét illeti, nagyon valószínű, hogy abban a sorrendben tartották őket, mint a hogy megindultak.

Bakchylides megjegyzése Argeiosról pedig véleményem szerint nem azt mutatja, hogy a keosiak vezettek jegyzéket honfitársaiknak isthmosi győzelmeiről, mert valószínűtlennek tartom azt, hogy a keosiak mindjárt az első keosinak győzelmekor e jegyzék készítését elhatározták volna. Bakchylides állítása valószínűleg az isthmosi győzők jegyzékén alapul és akkor a mellett tanuskodnék, hogy az isthmosi győzőkről tényleg jegyzéket vezettek, a keosiak pedig azt később esetleg kivonatolták.

Marad tehát mint egyetlen komoly érv Plutarchos adata. Ez ugyan el nem tűntethető, de megjegyzendő, hogy Plu-

tarchos azt csak egyesek véleményeként említi meg. A mi pedig az oxyrhynchosi papyrust illeti, lehetséges, hogy az ott megnevezett íróktól származó adatok csak correcturái vagy csekély pótlásai az elisi Hippias jegyzékének.

A kérdés tehát még eldöntetlen. Azt, hogy elisi Hippiasnak semmiféle hivatalos jegyzék nem állt rendelkezésére, bebizonyítva egyáltalán nem látom, bár Plutarchos adata valószínűvé teszi, hogy a hivatalos jegyzékek nem voltak teljesek és kifogástalanok, úgy hogy kiegészítésre és javításra szorultak.

8. Drakon.

A Drakon-féle alkotmányt tudvalevőleg a Kenyon által felfedezett Athenaion politeiaból ismertük meg. Azelőtt Aristoteles Politikájából úgy tudtuk, hogy Drakon adott ugyan törvényeket, de a fennálló alkotmányt meghagyta. Kezdetben ebből azt következtették, hogy Aristoteles nem írhatta az Athenaion politeiat. Később kitűnt, hogy ez a következtetés nem helyes, mert a Drakon alkotmányáról szóló fejezet későbbi betoldás és az Athenaion politeia szerzője műve megírásakor akárcsak Aristoteles, úgy tudta, hogy Drakon nem adott alkotmányt. Ezt a legalaposabban Wilcken Ulrich mutatta ki «Zur Drakontischen Verfassung» című tanulmányában.* Ezért ma már ismét Aristotelest tartják az Athenaion politeia szerzőjének. Csak arra nézve térnek el a vélemények, vajon a betoldás is tőle ered-e. Míg Wilcken ezt határozottan tagadta, Seeck Ottó fentebb említett tanulmányában a mellett foglalt állást, hogy ezt a fejezetet maga Aristoteles toldotta be munkájába élete utolsó éveiben, mikor Drakon alkotmányáról tudomást szerzett.

Sokkal fontosabb az a kérdés, vajon hiteles-e a Drakon-féle alkotmány. Ennek vizsgálatánál feltűnt, hogy ez az alkotmány nagyon hasonlít ahhoz az alkotmánytervezet-

* Apophoreton, XLVII. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner. Berlin, 1903. 85—98. 1.

hez, a melyet az oligarchák 411-ben kidolgoztak.* Ebből aztán azt következtették, hogy vagy az oligarchák utánozták Drakont, vagy pedig a Drakon-féle alkotmány hamisítás, a mely arra szolgált, hogy az oligarchák tervezetét régi intézmények felújításának mutassa be. A kik az utóbbit hiszik, főleg Aristotelesnek a Politikában tett kijelentésére hivatkoznak, a melyből azt következtetik, hogy Aristoteles a Drakon-féle alkotmányt ismerte, de azt hamisítványnak tartotta. Seeck ellenben, a ki az alkotmányt valódinak tartja, véleményének támogatására a többi közt felhossa azt, hogy az Athenaion politeia történeti része forrásának írója nem ismerhette azt az alkotmányt, mert különben akár valódinak, akár hamisítványnak tartotta, megemlítette volna. Már pedig ha az oligarchák azt a jelzett célra használják, akkor bizonyára elterjedéséről is gondoskodtak volna. Ezért Seeck inkább azt gondolja, hogy az alkotmánytervezet elkészítésével megbizottak, mikor megbizásuknak megfelelően a régi törvényeket átkutatták, ráakadtak Drakonéira is, azokat utánzásra érdemeseknek tartották, de minthogy Drakon neve éppen nem volt népszerű, azt titokban tartották és a törvények csak Aristoteles utolsó éveiben kerültek ismét napfényre.

9. A Solon-féle timokratia.

Még nem régen iskolakönyvekben is azt olvastuk, hogy a timokratiát Athénben Solon hozta be, hogy ő osztotta fel a polgárságot a jövedelem alapján négy osztályra és az állampolgároknak polgári jogait ahhoz mérten szabta meg, hogy melyik osztályhoz tartoznak. A legnagyobb meglepetést keltette tehát, mikor az Athenaion politeiából megtudtuk, hogy az osztályok már Solon előtt, Drakon korában is megvoltak. Mikor aztán kitűnt, hogy a Drakonról szóló

* A hasonló pontokat legjobban foglalta össze Busolt György «Zur Gesetzgebung Drakons» cz. értekezésében a «Philologus»-nak 1891-iki évfolyamában.

fejezet későbbi betoldás, észrevették, hogy az Athenaion politeia szerzője kezdetben, mikor Drakon alkotmányát még nem ismerte, maga is az osztályok felállítását Solonnak tulajdonította. Ezért sokan, a kik Drakon alkotmányát hamisítványnak tekintették, megmaradtak a mellett, hogy a timokratikus felosztás Solon műve. Seeck aztán említett tanulmányában a Drakon-féle alkotmány valóságának kérdéséről függetlenül mutatta ki, hogy a vagyoni osztályok már Solon előtt is megvoltak. Ha ugyanis őket Solon állítja fel, bizonyára meg is határozta volna azt, hogy ki tartozik az egyes osztályokba, és akkor, minthogy Solon törvényei ismereteseek voltak, ehhez kétség nem férhetett volna. Már pedig az Athenaion politeiában ezt olvassuk: «ἔδει δὲ τέλειν . . . ἰππᾶδα τοῦς τριακόσια (τ. ἰ. μέτρα) ποιῶντας, ὡς δ' ἐνιοὶ φασὶ τοῦς ἰπποτροφεῖν δυναμένους.»

Sőt Seeck tovább megy. A vagyoni osztályok nemcsak már megvoltak Drakon korában, hanem akkor már el is avultak. Drakon ugyanis csak a kezesek állításánál és a büntetések kiszabásánál volt rájuk tekintettel; a hivatalok betöltésénél ellenben egészen más alapon meghatározott nagyságú tehermentes vagyon (*ἐλευθέρᾳ οὐσίᾳ*) kimutatását követelte. A tehermentes vagyon követelése teljesen megfelelt az akkori állapotoknak, mikor a földbirtok nagy része eladósodva volt, úgy hogy a földbirtok jövedelme már nem nyújtott helyes képet valakinek vagyoni állapotáról. Az osztályok felállítása tehát sokkal korábban történt, valószínűleg ép úgy, mint Rómában, a királyság megszűntetésével egyidejűleg. Drakon őket szándékosan hagyta a hivatalok betöltésénél figyelmen kívül, mert számolt a változott viszonyokkal és mert az ingó vagyonnak is befolyást akart biztosítani. Csak midőn a seisachtheia következtében a földbirtok a rajta levő tehertől megszabadult, vált ismét lehetségessé a régi felosztás érvényesülése. De ezzel együtt aztán megszűnt az ingó vagyon tekintetbe vétele, a mi tökéletesen megfelelt Solon törekvéseinek, a ki nem az előkelőknek, hanem a gazdagoknak volt ellensége. Solon alkotmánya tehát, a mint azt már Schvarcz Gyula állí-

totta, Drakonéhoz képest tulajdonképen agrárius-reactionárius volt.

A mi már most engem illet, azt, hogy az osztályok már Solon előtt is megvoltak, kétségtelennek tartom. A felosztás *ἰππεῖς*-ra és *ζευγῖται*-ra mindenesetre nagyon réginek látszik és talán már a királyok korában is fennállt. Az előbbiek alighanem mint lovasok, az utóbbiak meg mint nehéz fegyverzetű gyalogosok szolgáltak, vagyis azonosak a Drakon-féle *ὄπλο παρεχόμενοι*-val. A *πενταχοσιομέδιμοι* neve későbbi eredetre vall, midőn az osztályokhoz tartozás már szabatosabban volt meghatározva; mindamellett ez az osztály is már Solon előtt keletkezett, mert ha ő állította volna fel, pentakosimetroinak nevezte volna. De arról, hogy Solon előtt ezen osztályoknak valamikor szerep jutott a hivatalok betöltésénél, semmit sem tudunk. Hogy Drakon a hivatalok betöltésénél nem volt tekintettel rájuk, csakugyan a korabeli viszonyokra vezethető vissza. De hogy Drakon az ingatlan vagyont is tekintetbe vette, valószínűtlennek látszik. Az *ἐλευθέρα οὐσία* alatt alighanem *ἐλευθέρα γῆ* értendő. A seisachtheia korában a tehermentesség kikötése elmaradhatott. A mit tehát Seeck a Solon-féle alkotmány reactionarius jelleméről mond, elvetendő.

10. A Kleisthenes-féle alkotmány kora.

Az Athenaion politeia felfedezése előtt Herodotos alapján úgy tudtuk, hogy Kleisthenes alkotmányának életbe lépte megelőzte Kleomenes beavatkozását. Azóta ez kétesé vált. Az Athenaion politeia is megemlíti ugyan, hogy már Kleomenes beavatkozása előtt «*ἡττώμενος ταῖς ἐταιρείαις ὁ Κλεισθένης προσηγάγετο τὸν δῆμον ἀποδιδοὺς τῷ πλίθῃει τὴν πολιτείαν*», ámde a törvényhozásról határozottan azt állítja, hogy az Kleisthenes visszatérése után történt. E két kijelentést csak úgy lehet összhangba hozni, ha felteszszük, hogy Kleomenes beavatkozása a törvényjavaslat elfogadását megakadályozta, vagy pedig hogy az első esetben csak egy általános

elvi kijelentést tartalmazó törvényről volt szó, melylyel talán Kleisthenes egyszersmind megbízást kapott egy ilyen értelmű részletes törvényjavaslat kidolgozására és benyújtására.

Az Athenaion politeia előadását különben elég bizalmatlansággal fogadták, mert az, ha kivesszük az alkotmány leírását, egészen Herodotosén alapul. A herodotosi kormeghatározást támogató főérv azonban Belochnak már megemlített következtetése phlyai Myron demotikonjából. Ez a demotikon ugyanis valóban a mellett szól, hogy az a per, a melyben Myron szerepelt vádlóként, azonos a Kleomenes-korabelivel, mely Kleisthenes és párthíveinek száműzetésével végződött, és hogy ez a per már Kleisthenes alkotmányának életbeléptetése után tárgyalatott.

Már most az Athenaion politeia Kleisthenes alkotmányának leírása közben külön hangsúlyozza, hogy az athéniak azóta jelölték magukat demotikkal. Akár igaz ez, akár nem, mindenképen sajtáságosnak tűnik fel az, hogy ugyanez az Athenaion politeia azt a pert, a melyben phlyai Myron volt a vádló, mégis Solon elé teszi. Véleményem szerint ebből az következik, hogy a kleisthenesi alkotmány leírása és a Kylon ügyéből kifolyó per idejének megállapítása nem származhatik ugyanazon szerzőtől.

Ma már teljes határozottsággal állítható, hogy az Athenaion politeia történeli részének egy régibb munka szolgált alapul, melyből közvetve Plutarchos is merített Solon életrajzában. E régibb munkán alapuló előadásba aztán az Athenaion politeia szerzője, vagy talán később másvalaki is máshonnan merített részleteket toldott, néha a nélkül, hogy az ellentétet kiegyenlítette volna. A Solon-korabeli per, minthogy Plutarchosban is található, megvolt a közös forrásban is. Tehát valószínűnek tartom, hogy Kleisthenes alkotmányának leírása is ilyen betoldásnak veendő.

Kleisthenes alkotmányának ismertetése után az Athenaion politeia szerzője így folytatja: «*τούτων δὲ γενομένων δημοτικώτερα πολὺ τῆς Σόλωνος ἐγένετο ἡ πολιτεία· καὶ γὰρ συν-*

ἔβη τοὺς μὲν Σόλωνος νόμους ἀφανίσαι τὴν τυραννίδα διὰ τὸ μὴ χρῆσθαι, καινοὺς δ' ἄλλους θεῖναι τὸν Κλεισθένη στοχαζόμενον τοῦ πλήθους.» A mondat második részében kifejezett állítás Kleisthenes alkotmányának ismertetése előtt esetleg helyénvaló, azután alig. Hozzájárul, hogy a mondat első és második részében kifejezett állítások közt az összefüggés is érthetetlen. Ellenben, hogyha a Kleisthenes alkotmányáról szóló részt kihagyjuk és a «διὰ μὲν οὖν ταύτας τὰς αἰτίας ἐπίστευεν [ὁ δῆμος] τῷ Κλεισθένει» után mindjárt így folytatjuk «καὶ γὰρ συνέβη τοὺς μὲν Σόλωνος πτλ», az egész azonnal érthetővé válik; legfeljebb a «διὰ» után a «μὲν»-t kell még kihagyni, a mely ezt a mondatot a következőhöz kapcsolja. A nép azért bízott meg Kleisthenesben, mert ő ahhoz a családhoz tartozott, a mely a legtöbbet fáradott a tyrannis megszüntetése érdekében és mert ő a tyrannosok uralma alatt nem alkalmazott és ennél fogva tulajdonképen megszüntetett soloni törvények helyett újakat adott, a melyek a tömegnek kedveztek és a melyek között elsősorban a tyrannis ellen irányuló ostrakismos érdemel említést. A betoldás tehát ott kezdődik «τότε δὲ τοῦ πλήθους προεστηκώς πτλ», a mit az ebben a mondatban közölt pontos időmeghatározás is igazolni látszik. A betoldó még elég figyelmes volt arra, hogy ezt az előbbi mondathoz a «μὲν» és «δὲ» által hozzákapcsolja; de arra már nem gondolt, a mit előbb forrása alapján állított, hogy Kleisthenes a tömegnek már Kleomenes előtt adta a politeiat.

Igy aztán érthetővé lesz az is, hogy azt a pert, a melyben Myron szerepelt vádlóként, meghagyta mint Solon korában történet, egyszerűen azért, mert forrásában így találta. Tévedését még könnyebben megértjük, ha meggondoljuk, hogy magában az Athenaion politeiában Myron demotikonja nincs megemlítve, és ebből esetleg azt következtetjük, hogy Plutarchos és az Athenaion politeia közös forrásának ama példányában, mely az Athenaion politeia szerzőjének rendelkezésére állott, a demotikon hiányzott. Ebben az esetben szerzőnk természetesen azon, hogy a per Solon idejében volt, egyáltalán nem akadhatott fenn.

Annyi ebből mindenesetre világos, hogy az Athenaion politeia forrása a Kleisthenes-féle alkotmány életbeléptetését ép úgy, mint Herodotos, Kleomenes beavalkozása elé tette.

11. A salamisi csata.

A görögök igen sokat tudtak mesélni Themistokles ravaszságáról. Különösen két eset volt, melyben e ravasz-
ságnak világtörténeti jelentőség jutott: először, mikor a salamisi csatát provocálta, másodszer mikor lehetővé tette Athén körülfalazását a plataeai csata után. Beloch mind a két esetet, mint alaptalan anekdotát elvetette, csakhogy míg az első esetben maga czáfolt, a másodikban ezt helyette más végezte. Czáfolás közben * aztán Beloch a salamisi csatáról egészen új teoriát állított fel, a mely, bár általában visszautasított, mégis e csatáról szóló ismereteink problematikus voltát kimutatta.

Herodotos és Aischylos szerint ugyanis a Salamis előtt horgonyozó görög hajóhad vezérei között viszály tört ki. A peloponnesosiak el akartak vitorlázni; Themistokles ezt viszont megakadályozni igyekezett. E végett elküldte gyermekeinek nevelőjét, Sikinnost a perzsákhoz és őket felszólította, hogy ha a görögöket még együtt akarják találni, azonnal támadjanak, a görögök amúgy sem fognak nagyobb ellenállást kifejteni, mert nincsenek elkészülve a csatára és egymással is civakodnak. A perzsa király hallgatott a csábításra és a görög hajóhadat még az éjjel bekerítettte. A görögök erről természetesen tudomást szereztek, csatára készültek és a meglepetésre és egyenlenségre számító perzsákat legyőzték. Themistokles Sikinnost megajándékozta és a thespiaei állampolgárságot szerezte meg neki.

Beloch szerint mindaz, a mi Sikinnos kiküldetésére vonatkozik, csak alaptalan mese lehet. A perzsák nem hogy megakadályozták, hanem bizonyára örömmel látták volna a görög hajóhad szerteszéledését. Themistokles az izennel

* Die Schlacht von Salamis, a «Klio» 1908-iki évfolyamában.

tehát épen az ellenkezőjét érte volna el annak, a mit elérni akart és a monda szerint el is ért. Elképzelhetetlen az is, hogy Sikinnost a perzsák nem tartották túszul maguknál és hogy ő ép hőrrrel menekülhetett. A thespiaei állampolgárságot ugyan Themistokles megszerezte neki, de valószínűleg jutalmul a nevelősködésért.

Az is igaz lehet, hogy Xerxes kezdetben a támadás elrendelésével habozott, de csak azért, mert ő jobban szeretett volna a Salamist Attikától elválasztó tengerszoros bejárata előtt a nyílt tengeren való megütközést; és arra várt, hogy a görögök majd oda kijönnek. De a mikor látta, hogy a görögök erre nem hajlandók, elhatározta, hogy őket benn a szorosban támadja meg. Ezt tehát nem Themistokles üzenete miatt határozta el, hanem egyszerűen azért, mert a támadással tovább már nem várhatott. Különben Herodotos is meséli, hogy a perzsák már előzőleg támadni akartak, hanem az éjjel közbelépte őket ebben megakadályozta.

Azzal pedig, hogy éjjel nyomult be a szorosba, nem a görögök elvitorlázását akarta lehetetlenné tenni, mert ez nem is állt érdekében. Különben, ha ezt akarta volna, nem a szorosba kellett volna benyomulnia, hanem a szorosnak másik kijáratát kellett volna elzárnia, mert a görögök távozás közben bizonyára erre és nem az ellenség torkába vették volna útjukat. Az éjjeli előrenyomulással egyszerűen arról akart gondoskodni, hogy a perzsa hajóhad, miután a támadás el volt határozva, akadálytalanul jusson be a szorosba és ott csatasorban állhasson fel.

Belochnak ez az előadása tehát azon alapul, hogy a csata benn a szorosban történt Salamis és Attika közt. Ezt a régen általában elterjedt nézetet maga Beloch igyekezett görög történetének első kiadásában megczáfolni. A czáfolat kiinduló pontja az volt, hogy a Psyttaleiaval azonosnak tartott Leipsokutali sziget, melyet a perzsák Aischylos és Herodotos szerint azért szálltak meg, hogy az odavetődött perzsa hajótörötteket megmentsek, a görögöket ellenben megöljék, a tengerszoros bejárata előtt fekszik. Minthogy

azonban itt vázolt újabb felfogása azon alapul, hogy a csata mégis csak a szorosban ment végbe, saját ellenvetésének eltüntetése végett, azt állítja, hogy a forrásokban megemlített Psyttaleia nem Leipsokutalival azonos, hanem a szorosban fekvő Hagios Georgios szigettel.

Ez azonosság bizonyításánál főleg három okra támaszkodik. Először is a szorosban nappal mindig a nyílt tenger felől fúj a szél, a hajótörötteket tehát az ár nem Leipsokutaliba vetette volna. Leipsokutali partjai meredek, tehát nem alkalmasak menedékre. Harmadszor Beloch azt a helyet, honnan Xerxes a csata lefolyását szemlélte, az attikai partnak olyan pontjára teszi, a mely annyira messze esik Leipsokutalitól, hogy onnan a harczot látni nem lehetett volna.

Psyttaleianak Hagios Georgiossal való azonosításával Beloch a saját maga által támasztott kétséget a csata helyét illetőleg eloszlatta; a mellett újabb indokot is talált a perzsák számára Psyttaleia megszállására. Xerxesnek ugyanis el kellett készülnie arra is, hogy a görögök még a perzsáknak a szorosba nyomulása után sem fogják elhagyni helyüket és akkor sem fognak csatába bocsátkozni. Ebben az esetben pedig Salamisra kellett nyomulnia és a szigetet elfoglalnia. Erre volt a kezdő lépés Psyttaleia megszállása. Ebből támadt később az a monda, hogy Xerxes Attikából hidat vagy töltést akart építtetni Salamisra.

Belochnak Psyttaleiara vonatkozó hypothesisét általában visszautasították és valóban a későbbi görög források inkább a mellett szólnak, hogy a görögök nem Hagios Georgios, hanem Leipsokutalit nevezték Psyttaleianak. Mindamellett azok is, a kik Beloch azonosítását helytelennek tartják, abban a meggyőződésben vannak, hogy a csata benn a szorosban folyt le és azért Belochnak görög történetében tett ellenvetéseit másképen igyekeznek cáfolni. Így Lehmann azt hiszi, hogy a szigetet már akkor szállták meg, a mikor Xerxes még künn a szoros előtt akart megütközni. Ennek ellene mond Herodotos, a ki a sziget megszállását határozottan a Themistokles izenete

után következő időre teszi. Ezért Judeich ezt is elveti és a sziget megszállását inkább a perzsáknak azzal a törekvésével magyarázza, hogy a görögöket teljesen elzárják.

Themistokles izenetét a legelőbben Herodotos és Aischylos tekintélye miatt hitelesnek tartják. Ámde hogy Xerxes az éjjeli támadással a szerteszedést akarta volna elérni, már ők sem tartják hihetőnek, inkább azt vélik, hogy Xerxes az üzenetből csak a görögök készületlenségét és a soraikban dülő egyenetlenséget vette tudomásul és ezért határozta el a támadást.

12. Az athéni várfal építése.

A másik eset, melyben Themistokles ravaszságának világtörténeti jelentőség jutott. Athén körülfalazása. A hírek, a melyek erről szólnak, Thukydidesre mennek vissza és azért mindig hitelre találtak. Először Beloch vonta őket kétségbe, de megczáfolni csak E. von Stern igyekezett őket.*

Thukydides meséjének veleje a következő. Mikor a spártaiak arról értesülnek, hogy az athéniek a várfalat felépíteni akarják, főleg szövetségeseik unszolására követeket küldenek Athénbe és az athénieket arra szólítják fel, hogy ezt ne tegyék, hanem ellenkezőleg segítsék a többi város falainak lerombolását, nehogy a perzsáknak menedékük legyen. Themistokles ekkor magát ez ügyben Spártába követül küldeti és elutazása előtt titokban meghagyja polgártársainak, hogy siessenek a falak építésével. Spártába érkezve, mindenféle ürügy alatt húzza-balasztja a tárgyalást. Mikor aztán a spártai hatóságok már türelmetlenkednek, mert mindig újabb hírek érkeznek a falak építéséről, felszólítja őket, hogy küldjenek szavahihető embereket Athénbe, kik a hírek igazsága felől a helyszínén meggyőződjenek, az athénieknek pedig megizeni, hogy a spártai követeket tú-

* Der Mauerbau in Athen und die List des Themistokles, a «Hermes»-nek 1904-iki évfolyamában.

szokul visszatartsák. Időközben megérkezett követtársaitól aztán megtudja, hogy a falak már kellő magasságot értek el. Ekkor leveli az álarczot és a spártaiak követeikre való tekintettel kénytelenek a történetekben megnyugodni.

Stern szerint az, hogy Athénnek ne legyen várfala, a spártaiak érdeke lehetett a peloponnesosi háború, de nem a perzsa háború idejében, a mikor Athén elleni háborúra még nem is gondoltak. Joguk sem volt a beavatkozásra. A falépítés tulajdonképen csak újjáépítés volt és Spárta még azt is elnézte, hogy pár évvel később egy peloponnesosi város, Mantinea körülkerítette fallal a területét. Thukydides különben a fősúlyt Spárta szövetségeseinek tiltakozására helyezi. Már pedig ezeknek inkább az lett volna érdekük, hogy az athéniek a falépítésre fordítsák pénzüket, mert annál kevesebbet fordíthattak a kikötő építésére és a hajóhadra, a mivel sokkal nagyobb kárt okozhattak nekik, mint a falakkal. Ezért újabb írók a spártaiak eljárásának indoka gyanánt azt emlegetik, a mi Thukydides szerint nekik csak ürügyül szolgált, t. i. azt, hogy a perzsáknak ne legyen hova menekülniök. De hát a perzsáknak, mielőtt a falakat menedékül akarták felhasználni, előbb el kellett őket foglalniok, már pedig ha elfoglalhatták, nem volt menedékre szükségük.

Különben is Stern szerint az eset nem is történhetett úgy, a mint azt Thukydides elmeséli. Az ilyen falépítés hosszú ideig tartott, mert hiszen még a téglákat is el kellett készíteni, a thetek egy része még a hajókon tartózkodott, a házak romokban heverték és azokat is a tél beállta előtt kellett felépíteni. Hihetetlen, hogy Themistokles az ügy tárgyalását Spártában ilyen sokáig halaszthatta volna.

Megakadt ezen már Theopompos és Ephoros is és ezért módosítják Thukydides előadását. Theopompos azt mondja, hogy Themistokles az ephorokat megvesztegette. Csakhogy akkor nem lett volna szükség a cselre. Ephoros ellenben azt állítja, hogy a falat Themistokles elindulásakor már építették és Themistokles csak azt akarta elérni, hogy kellő magasságot adhassanak neki. Ő ezért annyiban is változtatja

Thukydides meséjét, hogy Themistokles által a falépítést nem tagadtatja le. Szerinte Themistokles főczélja az volt, hogy az athéniek a spártaiaktól tüzszokat kapjanak. Ez az előadás mindenestre valószínűbb, mint Thukydidesé. Csak-hogy a várfalnak épen alsó rétegei vannak sietséggel régi épületrészek felhasználásával építve, a mi Thukydides előadása mellett szól.

Stern mindebből azt következteti, hogy az, a mit Thukydides és az ő nyomán a többi író a falépítésről beszélnek, csak monda, mely a peloponnesosi háború idejében keletkezett. A falaknak akkor nagy jelentősége volt. Azért vizsgálni kezdték őket és ekkor látták az elhamarkodott építést. Találgatták, hogy mi lehetett annak az oka és helyesen következtették, hogy az ellenségtől való félelemből történt. Ha ellenségről volt szó, a saját korabelire, a spártaiakra gondoltak, a kik a peloponnesosi háborúban bizonyára nagyon haragudtak a falak miatt. Így jutottak arra a gondolatra, hogy a peloponnesosiak tiltakoztak a falépítés ellen. Ezt meg Themistokles, Habronidas és Aristeides követségével, a mely a 478-iki expeditio ügyében Spártában járt, összekapcsolták és a Themistokles ravaszságáról szóló anekdoták hatása alatt mesélték, hogy ő akkor is túljárt a spártaiak eszén. Valóságban persze a falak a perzsák ellen épültek és a perzsa támadás ismétlésétől való félelem siettette a felépítést.

Szerintem az a körülmény, hogy a falak leginkább a perzsák ellen épültek, nem zárja ki azt, hogy a spártaiak a falak építését ellenezték. Ephoros előadása csak-ugyan valószínűbb, mint Thukydidesé. A mit Stern ellene felhoz, nem döntő érv, mert az, hogy az alsó rétegeket építették elhamarkodva, nem zárja ki azt, hogy ugyanazt tették a felső rétegekkel is. Az alsó rétegek építésével a perzsákra, a felső rétegek építésével a spártaiakra való tekintetből siettek. Hogy Spárta fegyveres erővel akarta meggátolni a falépítést, azt Thukydides sem mondja, de az athéniek esetleg tarthattak tőle. Azonban, ha Stern bizonyítása így föltétlenül nem is fogadható el, a valószínűség mégis inkább a mellett szól, hogy az egész anachronismuson alapuló anekdota.

13. A makedon probléma.

A görögök és nyomukban a modernek a makedonokat barbaroknak, a chaironeiai ütközetet a görög szabadság végének, az idegen uralom kezdetének tekintették. Beloch¹ ezzel szemben azt állítja, hogy a makedonok görögök, a makedon uralom nem idegen uralom, hanem a hellének egyesítése, Nagy Sándor birodalma a görög világbirodalom.

Szerinte a kérdés megoldása azon mulik, vajon az a nyelv, a melyet a makedonok beszéltek, görög dialektus volt-e vagy pedig a görögtől annyira eltérő nyelv, mint pl. a thrák vagy illyr. A feliratok azt mutatják, hogy a makedonok a rómaiak korában görögül beszéltek. De már Kr. e. 200 körül is így beszéltek, mert Liviusnál² valószínűleg Polybios nyomán az mondatik, hogy az aitolok, akarnanok és makedonok azonos nyelven beszélnek. Nagy Sándor korában ugyan különbség volt a makedon és görög köznyelv között, de a különbség nem lehetett nagyobb, mint nyelv-járások között lenni szokott. Kitűnik ez a Philotas és Nagy Sándor közti párbeszédéből, melyet Curtius így ad vissza:³ «Tum Philotas: praeter Macedonas, inquit, plerique ad-sunt, quos facilius quae dicam percepturos arbitror, si eadem (t. i. görög) lingua fuero usus, qua tu egisti, non ob aliud, credo, quam ut oratio tua intelligi posset a pluribus. Tum rex: ecquid videtis, etiam sermonis patrii (t. i. makedon nyelv) Philotam taedere». Beloch szerint t. i. ebből a helyből az tűnik ki, hogy a makedonok jól értették meg a görögöket, a görögök is megértették a makedonokat, hanem csak rosszul. Azt sem tartja Beloch valószínűnek, hogy Nagy Sándor a görög nyelvet birodalmi nyelvvé tette volna,

¹ Álláspontját először görög történetének első kötetében jelezte 1893-ban, bővebben kifejtette 1897-ben «Zur griechischen Vorgeschichte» című fentebb, a 45-ik lapon található jegyzetben említett tanulmányában, még részletesebben a görög történet III-ik kötetének 1904-ben megjelent első részében.

² Livius, 31., 29.

³ Curtius, VI. 9., 35.

ha azt a makedontól teljesen eltérő idegen nyelvnek tekinti. A makedonoknak, mikor a görögökkel tárgyaltak, nem volt szükségük tolmácsra, de az illyrekkal szemben volt rá szükségük. Végül a Nagy Sándor korában szerepet játszó makedonok nevei görög hangzásúak, sőt görög hangzásúak szüleik nevei is. Ez azért fontos, mert az emberek ragaszkodni szoktak neveikhez. Így pl. Kariában a Kr. e. 4-ik században a feliratok már görög nyelvűek, de a személynevek még barbarok. Még régibb korra vallanak a görög hangzású hely- és törzsnevek és egyes glossák, mint a «*ἑταιῖροι*» szó, mely ilyen értelemben csak Homerosban fordul elő és a későbbi hellén nyelvben hiányzik. A görög nyelv nem jutott későbbben a tenger felől való érintkezés által Makedoniába, mert akkor a makedonok az ion dialektust sajátították volna el, már pedig az ő nyelvüknek, a mennyire az személynevekből és glossákból következtethető, a dórhoz kellett közelebb állnia. Thukydides is a dór népet «*Μακεδόνων ἔθνος*»-nak nevezi. Különben is a tengerpart melletti alsó Makedoniában csak aránylag későn találunk görög hangzású helyeket, azóta, hogy az eredetileg csak felső Makedoniában lakó makedonok ezt a vidéket is meghódították és annak thrák lakóit leigázták. Akkor egyszersmind ama vidék eredetileg idegen hangzású helyneveinek görög hangzású neveket adtak. Így lett *Ἐδεσσα*-ból *Αἰγαί*, *Βούνομος*-ból *Πέλλα*.

Igaz, hogy a makedonok az átírás szerint ott, a hol a görögök φ -t, χ -t vagy ϑ -t ejtettek: β -t, γ -t illetőleg δ -t mondtak. Ámde az írás nem tükrözteti vissza pontosan a kiejtést. Az illető hangok a makedonban alighanem inkább bh-nak, gh-nak és dh-nak hangzottak és valószínűleg ilyenféle volt hangzásuk a régi görögben is a gyarmatosítás előtt és azért neveztek el egy thrákiai törzset, melyet még Kisázsia gyarmatosítása előtt megismertek, *Βρούγες*-nek; az azonos nevű kisázsia törzset meg *Φρούγες*-nek. Különben lehetséges, hogy a ϑ -nak és φ -nek helyettesítése a makedonban δ és β által az alávetett thrákok nyelvének hatása a hódítókéra.

De nemcsak nyelvben voltak a makedonok görögök, hanem ők magukat azoknak is tartották. Midón Fülöp fia,

Demetrios Hanniballal szerződött Polybios szerint¹ «Μακεδονία καὶ ἡ ἄλλη Ἑλλάς»-ról beszélt. Nagy Sándor pedig ilyen felirattal küld ajándékot az istennek: Ἀλέξανδρος Φιλίππου καὶ οἱ Ἑλληνες πλὴν Λακεδαιμονίων ἀπὸ τῶν βαρβάρων.² Továbbá Polybios szerint az akarnaniai Lykiskos a lakedaimonokat és az achaiokat a makedonokkal «ὀμόφυλοι»-nak nevezi, ellentétben az «ἄλλόφυλοι» rómaiakkal.

Mindezzel szemben nem számít az, hogy az 5-ik századbéli görögök a makedonokat barbaroknak mondták, mert ezzel csak alacsony culturájukat jelezték.

Véleményem szerint annál, hogy mennyire különálló nyelv a makedon, sokkal fontosabb az a kérdés, vajon miknek tekintették magukat a makedonok és miknek tartották őket a görögök. A nép nem philologizál, legfeljebb azt veszi figyelembe, hogy megérti-e valakinek beszédjét tolmács nélkül is. Már most a görögök a makedonokat barbárok-nak tartották, és hogy ezt nemcsak a culturára való tekintettel tették, azt mutatja Isokrates, midőn azt állítja, hogy Makedoniában egy hellén uralkodó család uralkodik egy «ἄλλόφυλον γένος»-on. Ez egyszersmind azt mutatja, hogy az uralkodó családot görög eredetűnek nézték. Ezt pedig onnan tudták, hogy mikor I. Alexandros az olympiai versenyeken részt vett, görög eredetét bebizonyította. Vajon a makedonok magukat görögöknek tartották-e, nem tudjuk. Az, hogy Nagy Sándor a görög nyelvet tette birodalmi nyelvvé, még nem mutatja, hogy ő a makedont görögnek tekintette, hanem csak azt, hogy önmagát tartotta annak. Többet bizonyítana az említett ajándék felirata, ha bizonyos volna, hogy Nagy Sándor a «οἱ Ἑλληνες»-en a makedonokat is értette.

HEINLEIN ISTVÁN.

¹ Polybios, VII. 9.

² Arrian. Anab. I. 16.,

ADATOK LAONIKOS CHALKONDYLES ÉLETRAJZÁHOZ.

A XIV-ik és a XV-ik század Kelet-Európa történetére eredményeiben nagyszerű kor, megvilágítása azonban a legnagyobb nehézségekbe ütközik. A török uralom alól nem régén felszabadult népek történetírói igazán hihetetlen munkát végeztek rövid idő alatt, hogy tisztázzák ezeknek a századoknak a történetét. Nagy historikusok, mint Jireček, Jorga stb. fáradozása még sem tud teljes világosságot teremteni, a minnek oka igen egyszerű: nem elégségesek a források, s a pár fontosabb egykorú, vagy kevéssel későbbi munka is felfogásában, adataiban partialis jellegű, nehezen lehet belőlük, mint szétszórt mozaik-darabokból, egységes képet alkotni.

Azt hiszem, nem túlzok, mikor erre a korra a byzanci forrásokat mondom legfontosabbaknak. Hiszen ezek írói voltak a legműveltebbek, a legszélesebb látókörűek, s legalább is három közülök (Chalkondyles, Dukas és Phrantzes) előkelő származású volt, módjukban állott pontos értesüléseket szerezni, műveltségük képessé tette őket egyes helyeken a kritika gyakorlására, s az anyag lehetőleg pontos feldolgozására.

Hogy a négy egykorú görög író közül (Chalk., Dukas, Phrantzes, Kritobulos) melyik a legfontosabb, azt megvitatni nem czélok.* Csak Chalkondyles fontosságára akarom pár szóval felhívni a figyelmet. A XV-ik század történeti munkái, nyugatiak és keletiek egyaránt, szólnak a török-

* L. Darkó J. «Adalékok Laonikos Chalkondyles történetírói egyéniségének jellemzéséhez.» Budapest, 1907.

kökről, de csak annyiban, a mennyiben a terjeszkedő ozmán birodalom az illető író nemzetével összeköttetésbe került. Csak a XVI-ik század közepén, mikor a török *nyugati népek* közvetlen szomszédságába jut, jelennek meg a törökök történetéről szóló munkák; mikor azok hőskorát már 1—2 század választotta el *történet-íróitól*, mikor az anélkül is elfogult írók csak phantáziájuk sugallata szerint kritizálhatták a fenmaradt és általuk ismert csekély számú forrásokat.

Szükséges-e ilyen körülmények között egy olyan író jelentőségét hangsúlyoznom, ki a legfontosabb események kortársa, kit a mondákba vesző török hőskortól alig egy század választ el s kit társadalmi állása, tehetsége és tanultsága, valamint a nyugatiaktól csak hiányosan és rossz oldalairól ismert törökökkel való szoros összeköttetése képesített arra, hogy lehetőleg pontos értesüléseket szerevezve, azokat ügyes kritikával meg is válogassa? Művéhez nem a görög despoták kicsiny udvarának története adja a basist, sem más kisebb nemzet sorsa, hanem magát a fiatal, erős ozmán népet teszi meg hőségé, s tudatában lévén kora jelentőségének, azt akarja elbeszélni, hogyan jutottak a törökök minden eddigiék között legnagyobb hatalomra.* Ezért tetszik nekem nagyon fontosnak Chalk. munkája! Sokat köszönhetnek neki nemcsak a balkáni népek, hanem mi is, s általában a középkor utolsó századának egész történet-irodalma.

Ezzel szemben különös, hogy bár ezek a görög írók mind elsőrangú fontosságúak, mindannyiuk felől csak nagyon hiányosan vagyunk tájékozottak, Phrantzest kivéve. Hogy oly íróról, mint Chalk., kit egy török, román, szerb, albán, görög históriában csaknem minden oldalon idéznek, csak annyit tudjon a legújabb biographia mondani, hogy «előkelő athéni családból származott, mely... Itáliába menekült, de Laonikos Görögországban maradt, s mint követ kétszer is II. Murad foglya volt; további sorsa felől

* Chalk. p. 4₃ ed. Bonn.

semmi sem ismeretes; Konstantinápoly és Trapezunt bukását még megérte...»,¹ legalább is különös dolog. Azért megpróbáltam a — mondhatni — semmiből valamit teremteni, s pár adatot nyújtani Chalk. életéhez és munkájának kritikájához.

* * *

Az egyetlen adat, melyet Chalk. saját magáról fentartott művében, születési helyére vonatkozik: «*Λαονίκω Ἀθηναίῳ . . . ξυγγέγραπται τὰδε* — az athéni Laonikos írta ezeket . . .»² mondja munkája thukydidesi bevezetésében.

Érdekes megemlíteni, hogy a byzanci birodalom egyetlen athéni származású történetírója. Családja előkelő volt. A frank, majd katalán uralom alatt elnyomott görögség az Acciajuolik alatt új erőre kap: maguk az uralkodók görög nőt vesznek feleségül; visszaállítják az athéni orthodox érsekséget; a hivatalos nyelv lassankint a görög lesz, s a régi előkelő családok tagjai most ismét kezdenek fontos állásokat betölteni az akkori Görögország legvirágzóbb fejedelemségében. Athén város notariusza és kancellárja görög, s görög archon játszik vezető szerepet a politikában.³

Az egész középkoron át a legelőkelőbbek közé tartozott Athén görög családai között a Chalk.-eké.⁴ Történetírónk atyja, mint Maria Melissenenek, Antonio Acciajuoli fejedelem nejének rokona, a város vezető embere volt. Így érthetjük meg, hogy Antonio halála után, midőn két párt keletkezett Athénben: egy Acciajuoli és egy görög nemzeti párt, melyek közül az első Sykaminon grófját, az elhalt fejedelem unokaöccsét, Neriot jelölte a trónra, Maria Melissene s vele a görögök egy része történetírónk atyját

* K. Krumbacher: «Geschichte der byzantinischen Literatur». München, 1897. 302. o.

² Chalk. p. 3₁ e. Bonn.

³ F. Gregorovius: «Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter.» Stuttgart, 1889. II. 225–7; W. Miller: «The Latins in the Levant». London, 1908. 404.

⁴ K. Hopf: «De historiae ducatus Atheniensis fontibus.» Bonn, 1852. 103.

akarta uralkodónak tenni. Jól tudják, hogy a szultán akaratán fordul meg a kérdés. Azért Chalk. pénzzel bőven ellátva Muradhoz utazik, hogy megnyerje beleegyezését. Ámde ezalatt otthon az ellenpárt a «Chalk. iránti gyűlölet miatt» Neriot ülteti trónra, kiűzi a görög trónkövetelő családját a városból, s a szultánnál is kiviszi, hogy ez Chalk.-t börtönbe dobatja, s a tartomány átadását követeli tőle. Ch. megszökik, hazahajóztában Nerio hajósai elfogják és visszaviszik Muradhoz, ki, mikor a felajánlott 30,000 aranyat nem kapja meg tőle, kibocsátja ugyan, de Boeotiát és Attikát kiraboltatja.¹

Mindebből két dolog világos: írónk atyja a firenzei párttal ellentétben, vezető szerepet játszott Athénben, s hogy családjukat 1435-ben (ekkor hal meg Antonio) kiűzték a városból. Semmi nyoma sincs annak, hogy mikor tértek vissza.

Chalk. születési évére nézve a lehető legnagyobb bizonytalanságban vagyunk. Ő maga sehol sem tesz említést róla, s a combinációknak nagyon is tág tere nyílik. Egyetlen Chalk.-biographia maradt fenn a XVI-ik sz.-ból, melyet Kalosynas krétai orvos készített: *Ἀγωνίου τοῦ Καλοσυνᾶ ἱατροῦ φυσικοῦ προοίμιον καὶ εἰς τὸν βίον τοῦ Χαλκοδύλου.*² Hogy mennyit ér ez az életrajz, arra nézve elég Légrand e szavait idéznem «...nem érdemelte meg a fáradságot, hogy Ch. Hopf megmentse a feledéstől».³ Ez egy szóval sem említi írónk születési évét. Az egyetlen adat Isamberté, ez is csak nagyon hozzávetőleges, s mint látni fogjuk, téves: «Chalk., byzanci historikus, született Athénben, a tizennegyedik század vége felé — Ch. historien byzantin, naquit à Athènes, vers la fin du quatorzième siècle...»⁴

¹ Chalk. pp. 320—2 e. B.; Miller op. cit. 404—5; Gregorovius op. cit. II. 316—9.

² Kiadva Ch. Hopf «Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues.» Berlin, 1873. 243—5. l. a Cod. Monac. gr. No 150 (f° 1^r) alapján, melynek másolataképen megvan a Cod. Paris. r. gr. No 1779 (f° 2^r)-ben is.

³ É. Légrand, «Bibliographie hellénique», Paris, 1885. I. XCIV.: «... ne valait... pas la peine, que Charles Hopf la tirât de l'oubli...»

⁴ Nouvelle biographie universelle... sous la direction de dr. Hoefer. I. IX. Paris, 1854. 561. o.

Ezzel szemben egyetlen egy adatot tudok felhozni magából Chalk. munkájából: ő úgy tudja, hogy születésekor már a thrácziai népek és a barbárok megfosztották a helléneket és a hellének császáraját a többi uralomtól, csak Byzanczot kormányozzák még és a tengerpartot *lefelé Heracléidig*, a Fekete-tenger partján pedig felfelé Mesembria városáig, viszont az *egész Peloponnesost*, 3—4 velencei várost kivéve, valamint Lemnost, Imbrost és az Aegei-tenger szigeteit — *Βυζάντιον καὶ Βυζαντίου τὴν κάτω παραλίαν ἄχρις Ἑρακλείας πόλεως . . . Πελοπόννησόν τε αὐτὴν ξύμπασαν πλὴν ἢ τριῶν ἢ τεττάρων πόλεων τῶν Ἑνετῶν, . . .*¹ Mikor leírja, mi a görögöké még, nem említi Thessalonikét (Saloniki), mely pedig a byzanci birodalomhoz tartozott 1423-ig. Ekkor adja el Andronikos Palaiologos a velenceieknek, s II. Murad csak 1430-ban foglalja el végleg.² Legalább is nem valószínű, hogy a birodalomnak már régtől fogva második városáról megfeledezett volna Chalk. Viszont Peloponnesosról azt állítja, hogy három-négy velencei várost kivéve egészen a görögöké volt. Ez az adat már minden kétséget eloszlat. Csak jó későn döntenek meg a görögök a navarrai kompánia uralmát. Csak 1430-ban kényszeríti Thomas Palaiologos Centurionet, Achaja fejedelmét, hogy leányát, Catarinát neki adja nőül, s törvénytelen fiát, Joannes Asanest kizárva az örökösödésből, őt tegye meg utódának. 1432-ben hal meg Centurione, s ekkor tényleg az egész Peloponnesos a görögöké, kivéve pár velencei várost, mint Koront, Modont, Naupliát, Argost stb.³ Így, ha elfogadjuk ez adat bizonyító erejét, Chalk. csak 1430 körül született, s atyja meghíúsult kísérletekor csak négy-öt éves lehetett.

Különben van még egy érvem a késői dátum bizonyítására: Bajazid uralkodásától kezdve Chalk. már elég részletesen ír, a mennyiben forrásai és értesülései engedik.

¹ Chalk. p. 8₂₁—9₂ ed. Bonn.

² H. Gelzer: «Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte». Kladva Krumbacher op. cit. 1063. o.

³ Miller op. cit. 391—2.

Hasonlitsuk össze mégis ez események elbeszélését az 1443—60-ival, s rögtön észreveszszük a különbséget. Csak itt lesz igazán kimerítő Chalk., főleg a thessaliai, boeotiai, attikai és peloponnesosi, de a magyar dolgok elbeszélésében is. Megdől ezzel egy, a «Nouvelle biogr. univ.» 563. jelzett vélemény is, mely szerint a kiváló tudós Démétrios Chalk. fia lett volna Laonikosnak.¹

Kalosynas említett életrajzféléjében Laonikos jellemzése után ezen szavakkal: «*Ἔιχεν δὲ καὶ ἀδελφὸν Δημήτριον Χαλκόνδουλον . . .* — Testvére is volt Démétrios Ch. . . .»,² áttér ezen humanista jellemzésére. Krumbacher gyanútlanul átveszi Kalosynas adatát,³ pedig ez legalább is nem olyan nagyon biztos. Tény az, hogy Demetrios is az athéni Chalk.-ek közül való volt, s már 1447-ben, alig 23 éves korában átkelt Itáliába. 1450-ben Perugiában találjuk, hol tanítványai rendkívül nagy szeretettel ragaszkodnak tudós mesterükhöz (Giannantonio Campano, itteni tanítványa írja róla levelében: «. . . e sembra che in se rappresenti la sapienza, i costumi e l'eleganza di que si celebri e illustri Greci . . .»). Körülbelül 13 évig tanít itt, majd Paduában vele töltik be a görög tanszéket. Hat év mulva Firenzébe hívja Lorenzo de' Medici, mint nagy humanistát, s úgy látszik csak nagy patronusa halála után megy Milánóba, hol késő öregségében, 87 éves korában hal meg 1511-ben.⁴ Nagy tudása, finom modora tette kedvessé mindenütt, a hol csak megfordult. Mint kora egyik legkiválóbb tudósa, levelezésben állott az akkori művelt világ kiválóságaival, maradtak fenn levelei, valamint hozzá írt levelek és költemények is. Laonikos megírva művét, sőt már az első könyveket, bizonyára elküldötte volna

¹ «Dém. Chalc., grammairien grec, natif d'Athènes proche parent ou, selon quelques écrivains, fils du précédent . . .» (Laon. Chalc.)

² Hopf «Chroniques . . .» 244.

³ Op. cit. 303: «Durch seinen Bruder Demetrios . . .»

⁴ G. Tiraboschi «Storia della letteratura Italiana». Roma, 1786. T. VI. parte II. 144—5; Légrand op. cit. XCV.; Sathas: «*Νεοελληνική φιλολογία*». Athén, 1868. 63. o.

híres testvérének olvasásra és bírálatra. Lehetetlen feltételeznünk, hogy ez nyomot ne hagyott volna Demetrios, általában a kor humanistáinak levelezésében. Sokkal szegényebb az a kor eredeti görög művekben, semminthogy egy ilyen herodotosi és thukydidesi sajtóságot egyesítő mű, különösen ha egy híres testvér ajánlja, nagy feltűnést ne kellett volna. Minthogy pedig positive csak Calosynas állítása szól a testvéri viszony mellett, ezt Légranddal,¹ ha nem is mondjuk egészen kizártnak, legalább is nagyon valószínűtlennek tartjuk.

Hogy Laonikos kitűnő nevelésben részesült, azt munkájából következtethetjük. Mindenesetre nagyon jól kellett ismernie mestereit, Herodotost és Thukydidest, s az ezek mintájára művébe szőtt beszédek ügyességét tekintve, nem csekély rhetorikai képzettséggel is birt. Különben semmivel sem bizonyíthatjuk jobban tanultságát, mint épen munkája nyelvvel, melyről most kezd kiderülni, hogy nem is olyan érthetetlen, ügyetlen utánezata a classikus történetírókének,² hanem csak kifejezésbeli tömörsége, s a mondatok logikai egységének classikus fordulatok általi megbontása teszi nehézzé, s helylyel-közzel homályossá. Nyelvének legszerencsésebb kutatója nem habozik kijelenteni róla, hogy ő az egyetlen, ki igazán megértette Thukydidest.³ Herodotos és Thukyd. mellett foglalkoznia kellett a XIV. sz. görög történetíróival is, mert merített belőlük.⁴ Feltűnően sok leírást találunk munkájában, főleg Itália városairól: Velenczéről, Firenzéről, Genuáról stb.; a mellett Francia-, Német-, Spanyol-, Magyarországról stb. Azt mondhatjuk, általános vélemény, hogy autopsia után írt jórészt. Én részemről törekedni fogok bebizonyítani,

¹ Loc. cit.

² Krumbacher loc. cit.

³ Darkó J. «L. Chalk. nyelvéről.» Akad. ért. 1912 máj. Ugyanez in extenso, Egy. Phil. Közl. XXXVI. (1912.). évf. IX—X. füzeteiben, 854. l.

⁴ Darkó «Adalékok...» 19.

hogy ez is inkább olvasottságát, minden irányban való érdeklődését dicséri.

Hogy milyen nyelveken tudott, nevezetesen tudott-e latinul, nem állíthatjuk egészen biztosan. Hogy Athénben lehetett latinul tanulni, s a képzetesebb emberek tudtak is, bizonyítja Demetrios, kiről említett tanítványa elragadtatva jegyzi meg, milyen jártas a latin irodalomban. Azt hiszem, tudott olaszul is; Athénben a kormányzat olasz volt, előkelő görög családok fiai is mind tudhattak olaszul. A mellett erre vall az a pár érdekes sor is, a hol Nagy Károlyról, Rolandról stb. emlékezik meg; ezt olasz olvasmányaiból meríthette, erre utal bennünket legalább is a Roland név «*Ῥολάνδος*» alakja mely tisztán olasz alak, helyes olasz hangsúlylyal.¹ Művében nagyrészt török források után dolgozott, nincs kizárva, hogy ismerte ezt a nyelvet is.

Mindenesetre tehetségéről, finom ízlésről, mély kutató szellemről tanuskodik a munkájában megnyilvánuló érdeklődés az idegen dolgok iránt, a komoly előadás. Erkölcsi felfogása a XV-ik századbeli görögé, ki megbotránkozik azon az angol szokáson, hogy asszonyok idegen férfiakat megcsókolnak. Pedig milyen lelkesedéssel írnak erről a korabeli német humanisták. Az ő korában Byzanczban már csaknem teljesen elfogadták a török háremet, a görög nő fátyolt viselt, nem ment utcára, idegen férfi előtt nem mutatkozott.² S ő ebben a szellemben élve a dorbézolást, kéjelgést megrója mindenütt és mindenkinél. Ez valószínűvé teszi, hogy tiszta életű ember volt, kinek joga volt magasabb erkölcsi szempontból ítélni meg az embereket.

Ennyit írhatunk róla, mint magán emberről; ennyit árul el munkája tehetségéről, tanultságáról, jelleméről.

* * *

¹ Chalk. pp. 87–88. ed. Bonn.

² Sp. Moraïtis: «Sur un passage relatif aux anglais». Revue des études grecques, 1888. I. 94–8.

Mint kis gyermeket hagytuk el 1435-ben, mikor családját Athénből kiűzték. Chalk. nem írja meg, hogy hova költöztek azután. Nyomra vezet bennünket a Chalk. név még egy használata. Írónk ugyanis elbeszéli,¹ hogy Konstantinos Dragasis despota, felhasználva azokat a súlyos csapásokat, a melyeket 1443—44-ben a magyarok és a karamánok mértek a törökökre, nemcsak felépíti a hexamiliont az Isthmoson, hanem a töröktől már megszállott területeken is hódít, kihíva maga ellen Murad szultán bosszúját. Ez az 1446-ik év vége felé indul a merész despota ellen, ki a hexamilion mögé vonul vissza és ott készül az ellenállásra. Muradhoz csatlakoznak útközben Turakhan, thessaliali bég, s Nerio, Athén fejedelme. Mikor a szultán már az Isthmoshoz ér, Konstantin követeket küld hozzá, de olyan fenhéjazóan követeli a hexamiliont és az általa megszállott területeket, hogy Murad bosszúságában elcsukatja a követet Pheraiban. «A követ az athéni Chalk. volt — ἤν δὲ ὁ πρέσβυς Χαλκοκονδύλης Ἀθηναῖος». Ennek személyére nézve is kétféle vélemény van: Krumbacher² és Gregorovius³ magát a történetíró-t sejtí benne; Miller,⁴ Sathas⁵ és Darkó⁶ viszont ismét az ő atyját. Ha döntenünk kell a két vélemény között, semmiesetre sem dönthetünk Krumbacher és Gregorovius mellett: Laonikos ekkor még aligha lehetett több 16—17 évesnél, kettőjük közül tehát inkább az atya volt. De kellett-e egyáltalában közülök lenni valamelyiknek? A történetíró maga állítja, hogy egész «γένος»-ukat kiűzték a városból,⁷ lehetett hát a kiterjedt nemzetségnek egy másik tagja is. Hogy nem ők voltak a követek, arra van egy negatív bizonyítékom is. Bármennyire objectiv is Chalk., az előbbi helyen, mikor a trónkérdésről van szó, meg-

¹ Chalk. p. 343₃₋₁₀ ed. Bonn.

² Loc. cit.

³ Op. cit. II. 368.

⁴ Op. cit. 412.

⁵ Op. cit. 51.

⁶ «Adalékok . . .» 4.

⁷ Chalk. p. 321₃₀ ed. Bonn.

jegyzi: «πατρὶ δὲ ἡμετέρῳ — atyánkra».¹ Elhagyta volna-e most is az «atyánkat», vagy «minket» szót, ha tényleg őket küldték volna? Az egész elbeszélésből csak annyit következtethetünk, hogy a Chalk.-ek még akkor számkivetésben voltak a peloponnesosi despotáknál, s ú. l. részt vettek ezek harcaiban, míg Nerio kénytelen volt az athéni sereggel a török táborban venni részt a hadjáratokban.²

Ezután 12 évig ismét semmi fontos momentum sem merül fel történetírónkra nézve. Talán tovább is a Peloponnesoson élt, vagy a törököknél, vagy a törökök közbenjárására visszatérhetett Athénbe?! Hogy a törökökhöz ment volna, abban nincsen semmi lehetetlen; azok nagyon szívesen láttak maguk között előkelőbb idegeneket, s Chalk. bő, többnyire török ízű értesülései is támogatják ezt a feltevést. Tény az, hogy Konstantinápoly ostrománál és elesténél nem volt jelen.³

Az egyetlen adatot az ő utazásáról, mit egybehangzóan állítanak életírói, Kalosynastól veszik, a ki szerint «... ὁ Hellast, hazáját, mint a legtöbbben elhagyván a török zsarnok rossz kormányzása miatt... — οὗτος μὲν τὴν Ἑλλάδα τὴν πατρίδα αὐτοῦ, ὡς οἱ πλεῖστοι, καταλιπὼν δια τὸ δημοκρατεῖσθαι κακῶς τοῖς πράγμασιν ὑπὸ τῆς τυραννίδος Τοῦρκου...»⁴ Vagyis szerinte Chalk., nem tudva megbarátkozni a török uralommal, elhagyta Görögországot. Azt nem mondja meg, hogy hova ment, csak sejteni lehet, hogy Itáliára gondolt. Sathas már egész bizonyossággal írja, hogy Chalk. «... az elfoglalás után Itáliába menekült... — κατέφυγε μετὰ τὴν

¹ Chalk. p. 320₂₀. ed. Bonn.

² Chalk. pp. 341—50. ed. B.; Miller op. cit. 312—3. Krumbacher kétszer küldeti őt követnek Muradhoz; az első a 320—2. lapon elbeszélte dolgok félreértése, hol Chalk. egy későbbi török beütés említése után mondja el atyja utazását. Ezt érti félre Krumb., a mi szinte érthetetlen, hiszen Ch. világosan megmondja, hogy atyja volt a követ.

³ Chalk. p. 383₁₃ e. B. «λέγεται... κτλ.»

⁴ Hopf. «Chroniques...» 243.

ἀλωσιν εἰς Ἰταλίαν . . .»,¹ nem kevésbé Gregorovius.² Ezt nem is csodálhatjuk! Látszólag nagyon mellette bizonyít az itáliai városoknak részletes leírása. Oldalakon keresztül foglalkozik pl. Chalk. Velence történetének és alkotmányának leírásával.³ Hasonlóképen bőven foglalkozik Genuával,⁴ Firenzével,⁵ Milánóval, s ennek velencei háborújával.⁶ E mellett Itáliában akkor nagyon szívesen látták a Mediciek és Sforzák udvarában, de általában minden nagyobb városban a görög tudósokat. Petrarca és Boccaccio adják az első élénk impulzust a görög nyelv tanulására, s nagy tudósok, mint Chrysoloras, Argyropulos, Demetrius Chalk. becsületet és elismerést szereznek a görög műveltségnek.⁷ Ha egy művelt, írói hajlamokkal bíró görög, a milyen Laon. volt, Firenzébe vagy Milánóba megy, mindenesetre tárt karokkal fogadják, s módot nyújtanak neki arra, hogy nyugodtan dolgozhassék. Az is tény, hogy nagyon sok görög tudós és író menekült a törökök elől Itáliába.

Ezzel szemben egyetlen biztos adatot sem tudok annak a bizonyítására felhozni, hogy Chalk. sohasem hagyta el hazáját, de pár, inkább negatív bizonyítékot igen.

Itália bőséges leírása elveszti nagy bizonyító erejét, ha tekintetbe vesszük, hogy Chalk. meglepően pontos leírást nyújt nemcsak Európa több más országáról, hanem még olyan ázsiai vidékekről is, melyeket maga sohasem látott, mivel aligha járt Ázsiában.⁸ Nézzük pl. Franciaország igen pontos leírását, hol kiemel olyan távoli váro-

¹ Op. cit. 51.

² Op. cit. II. 320.

³ pp. 185—99. e. B.

⁴ pp. 361—6. e. B.

⁵ pp. 267—70. e. B.

⁶ pp. 295—300. e. B.

⁷ L. Perrens «La civilisation Florentine». 135.

⁸ Ezt látszik bizonyítani a p. 9₂₀-on tett megjegyzése: «καὶ νῦν ἔστιν, ἧ λέγουσιν . . .»

sokat, mint Gent és Brügge; ¹ vagy pl. bajosan volt Spanyolországban, s mégis Aragóniáról, Navarráról olyan sokat beszél, mint Velenczét kivéve talán egy idegen helyről sem. ² Ezeknek a hosszadalmas leírásoknak a megmagyarázására Darkó kénytelen feltételezni, ³ hogy tanulmányozás szempontjából nagy utazásokat végzett, mint egyik mintaképe, Herodotos. Azt nem lehet mereven tagadni, hogy esetleg járt Itália egyik-másik városában, mint pl. Velenczében, ⁴ de tisztán leírásaiból nem szabad erre következtetni. Itáliáról könnyen szerezhették értesülést, hiszen az attikai olaszok szoros összeköttetésben állottak régi hazájukkal; utazók is kezdik már felkeresni Görögországot, mint pl. Cyriacus da Ancona. Nagy a kereskedelmi összeköttetés nyugattal, ⁵ hajósoktól, kalandoroktól tudakozódhattott. A törökök birodalmukat megtöltötték minden nemzetiségű hadifogollyal. Végül valószínűleg bőven használt irott munkákat is; Manuel, VIII. János megfordulnak nyugaton nagy kísérettel, valamelyik görög tudóstól maradhattott fenn útleírás. Italia leírása elveszti tehát bizonyító erejét.

Az 1458-ik évben foglalják el a törökök Athént, Chalk-nek tehát vagy ebben, vagy a legközelebbi évek valamelyikében el kellett volna hagynia szülőföldjét. Ezzel szemben azt látjuk, hogy munkájában végig, 1463-ig a legnagyobb részletességgel, adja elő az eseményeket: Drakula kegyetlenkedését és az oláh hadjáratot, Peloponnesos elfoglalását stb., világos bizonyítékául annak, hogy nemcsak Görögországban maradt, hanem megtartotta végig előbbi jó összeköttetéseit is. Még így is megmaradna az a feltevés, hogy esetleg 1463 után hagyta el Athént. De ha ő tényleg

¹ p. 86₃₋₄.

² pp. 272—81. c. B.

³ «Adalékok . . .» 9.

⁴ Erről van az egyetlen esetleg autopsiára utaló leírása. p. 197₃₋₂₁.

⁵ p. 86. maga utal erre.

Italiába megy, hihető-e, hogy olyan naivul írjon a csehek hæresiséről?! Hogy az egyház központjában azt állíthassa valaki, hogy ezek tűzimádók? ¹ Semmiesetre sem valószínű! Leírásai csak annak a görög érdeklődésnek tudhatók be, melylyel nyugatot nézték a keresztes háborúk óta, csak az utolsó császárok nagy utazásainak képéből kölcsönzött mozaikdarabkák. ²

Legvalószínűbbnek tartom, hogy Chalk. megbékült a török uralommal, s élete utolsó évtizedeiben Athénben élve nyugodtan dolgozott történeti munkáján Bizonyítja ezt az is, hogy kétszer is ír az Aegei-tengerről úgy, mint a «mi tengerünkről.» ³ Az első helyen, hol Flandriának, nevezetesen Brüggének kereskedelméről beszél, «... hol horgonyoznak erről a mi tengerünkről való hajók is... — és ἦν ὀρμίζονται νῆες ἀπὸ τε τῆς ἡμετέρας τῆσδε θαλάσσης...», itt még emelhetünk ellene kifogást. Itáha még otthon volt, mikor munkájának ezt a részét írta, s csak később vándorolt az olasz fejedelmekhez?! A másik adattal szemben ez az érv elesik, oly késői dolgok elbeszélése után említi Zagant egy Moresini nevű kalózzal kapcsolatban, ki szintén a «mi tengerünkön — és τὴν καθ' ἡμῶν θάλασσαν...» garázdálkodott. Nagyon rosszul ismeri a görög szellemet az, a ki elég merész feltételezni, hogy egy athéni az Adriai- vagy akármilyen más tengert a «mienk»-nek nevezett volna. Nem is volt Chalk.-nek olyan rettenetes a török uralom, mint Kalosynas gondolja, mert akkor művében bizonyára jobban kikelt volna ellene; ⁴ különben is ő, a maga részéről, az Acciajuoli uralom után csak nyerhetett vele.

¹ Chalk. p. 425₁₇. e. B.: «... ἀφίκετο δὴ καὶ ἐς Βοεμόνους δοκοῦντας αἰρεῖσιν, τὴν τοῦ πρὸς Θρησκιαν τε ἐς τὰ μάλιστα...»

² Gibbon-Bury: «The decline and fall of the Roman empire». London, 1909. VII. 93. o.

³ p. 86₇; 470₂₂.

⁴ V. ö. p. 4₄: «... ἀφ' ὧν δὴ τὴν τοῦδε τοῦ βίου εὐδαιμονίαν ἐπιτάναντία φερομένην ἐπιλεγόμενος...» Ez a megjegyzés csak a kor, a görögség általános felfogását tükrözi vissza, egyéni érzésre keveset szabad belőle következtetni.

A Chalk. név aztán többet nem is fordul elő munkájában; hogyan élt a török uralom alatt, játszott-e valami politikai szerepet, nem tudjuk. Értesülései után ítélve valószínűleg voltak előkelő török összeköttetései, melyek nyugalmas életet biztosítottak számára, s hozzáférhetővé tették neki a török forrásokat. Athénben századokig virágoztak még a Chalk.-ek.¹

Míg Chalk. születési évére legalább is hozzávetőleges hypothesist tudtunk felállítani, halálának ideje teljesen bizonytalan. Csak az eléggé határozatlan dátum, mely műve elkészítésének idejére alkalmazható, nyújt valami kis felvilágosítást.

Fabricius szerint² «Lao. Chalc. . . clarus circa A. C. 1470. Nam ad annum 1490 vel ultra perduxisse aetatem, nescio quo auctore Vossius scribit». Sathas³ egyszerűen átveszi mind a két adatot. Isambert azt hiszi, hogy munkájának hirtelen megszakadása azt bizonyítja, hogy szerzője aligha élte túl a legutoljára elbeszélte eseményeket, tehát 1463-at.⁴ Gregorovius irigylésre méltó biztossággal jelenti ki: Laonikos meghalt Itáliában az 1490-ik évben.⁵ Huszonhét év tehát a latitude, s mindkét véglet bizonyítására lehet érveket találni. Az 1463–4. év mellett bizonyít az, hogy munkája csak eddig terjed, s hirtelen, egy hadjárat elbeszélése közben szakad meg. Nagyon kényelmes feltennünk, hogy ekkor halt el ő is.

Ezzel szemben igen későre utalna bennünket egy, a magyarokra tett megjegyzése. Magyarország leírásánál mondja ugyanis: «. . . nem igen van benszülött királyuk, hanem a *cœh királyi házból*, vagy a germánoktól, vagy a lengyelektől, vagy más népektől is hoznak. . .»⁶ Cseh ki-

¹ Hopf. «De historiae . . .» loc. cit.

² «Bibliotheca Graeca». VI. 474.

³ Loc. cit.

⁴ N. b. u. loc. cit.

⁵ Op. cit. II. 320. «Laonikos starb in Italien im Jahre 1490.»

⁶ p. 72₁₅₋₁₇. e. B.: «. και ἐπιχωρίῳ μὲν βασιλεῖ οὐ πάντῃ τι χρωῶνται, ἐπάγονται δὲ ἢ ἀπὸ Βοέμων τοῦ βασιλείου οἴκου ἢ ἀπὸ Γερμανῶν ἢ Πολονίων ἢ καὶ ἄλλων τῶν ταύτῃ ἐθνῶν . . .»

rálya, a magyarnak, a kiről ő is tudhatott, csak II. Ulászló volt. Mintha igazolva látnók Vossius véleményét, hogy írónk 1490 körül virágzott. Ezt a megjegyzését Chalk.-nek azonban nem bírom komolyan venni. Nagyon is határozatlan színt kölcsönöz értesülésének az a végére csápotott megjegyzése: «vagy másoktól is».

Műve még két helyen segít bennünket kutatásunkban. Provencéről megemlékezve, szerinte afelett a francia királyi házból való Rogerios uralkodik.¹ A Rogerios név világosan tévedés, az az uralkodó, a kire ő czéloz, René, tényleg a francia királyi házból való volt, s 1480-ban már meghalt. Bizonyító erőt ennek az adatnak sem tulajdonítok két okból: egyrészt, mert munkájának ezt az első felét, a melyben Provencéről megemlékeznek, minden valószínűség szerint jóval előbb írta, mint a végét; de meg ő messze is volt Provencetól ahhoz, hogy az ottani trónváltozásokról pontosan, mondhatjuk egyáltalában értesüljön. Különbö a munkája két részének megírása között mutatkozó időkülömbőség miatt az előbbi adat is elveszti döntően bizonyító erejét.

Maradt még egy megjegyzése, melyből biztos datumot nem tudok ugyan következtetni, egyet azonban igen, azt tudniillik, hogy körülbelül mi kár írta meg műve második részét és mikorára tehető halála. Nagyon röviden elmondva Cilley halálát és Mátyás trónrajutását, az utóbbiról aztán ezt mondja: «... így lett (Hunyadi) ifjabb fia király. A római császár, Albert (állandó tévedése Frigyes helyett) ellen is hadakozott, nagy tettekkel tűnván ki, leigázta Prágát és a cseheket is, úgy, hogy mindkét birodalom az ő alattvalója lett — *ἐς τὸν νεώτερον περιελήλυθεν ἡ Παιόνων ἡγεμονία. Καὶ πρὸς βασιλείᾳ Ρωμαίων Ἄλβερτον ἐπολέμει, μεγάλα ἀποδεικνύμενος ἔργα, καὶ Βράγαν τε καὶ Βοέμους ὑπηγάγετο, ὥστε οἱ ἄμφο τὰς ἡγεμονίας ὑπάρχουσ γενέσθαι...*² Itt nagyon könnyű követni Chalk.-t. Mátyás hadakozott a csehekkel már 1468-ban, a hetvenes évek elején van a cseh-lengyel

¹ p. 86₂₀ c. B.

² p. 428₇₋₁₁ c. B.

liga elleni győzelmes hadjárata. Frigyes ellen pedig komolyan csak 1477—80 körül lép fel, s hogy ennek országait alattvalóivá tette, az csak az 1484—5—7-es eseményekre vonatkozhatik. Tehát tud Chalk. még a nyolczvanas évek közepén történt dolgokról. Hogy a Magyarországon történt fontosabb eseményekről értesülhetett, legalább is főbb vonásokban, feltehetjük egy török uralom alatt Európában élő előkelő emberről, kinek, ismétellen hangsúlyozom, jó török összeköttetései lehettek.

Ezt az adatot elfogadhatjuk döntőnek. Igaz, ebből csak annyit következtethetünk, hogy munkája második felét a nyolczvanas évek közepe után írta. Ha tekintetbe vesszük azonban műve befejezetlen voltát, s hogy folytatásában valószínűleg a halál gátolta meg,* annyiban igazat kell adnunk Gregoroviusnak, hogy körülbelül az 1490-ik év körül halhatott meg.

* * *

Ezt a pár nagyon is sovány adatot tudtam összeszedni Chalk. biographiájához. Meg kell vele elégednünk, s az igazat megvallva, sokkal többre nincs is szükségünk. A milyen óriási tömegben kerülnek görög kéziratok napvilágra, remélhetjük, hogy egyszer még egy reá vonatkozó írás alapján tisztázni tudjuk összeköttetéseit is, a mi a legfontosabb eldöntetlen kérdés. Azt látjuk, hogy azon eseményeket hol előadása igazán részletes és fontos, körülbelül mint kortárs beszéli el, sőt munkájából talán még azt is be fogjuk bizo-

* Hogy Chalk. meghalt, mielőtt munkáján az utolsó simítást elvégezhette, s a teljes művet közrebocsáthatta volna, azt a kézirati hagyomány is igazolja. Az összes kéziratok u. i. nem az archetypusra, hanem ennek egy interpolációval ellátott másolatára mennek vissza, mint ősforrásra. Chalk. művének kiadója tehát nem maga az auctor, hanem az interpolator volt. Erre vallanak a szövegben található lacunák is, melyek valamely tulajdonnév, vagy chronologiai adat kimaradása folytán állottak elő, s a melyeket az auctor-nak nem volt módjában egy revisió alkalmával kitöltenie. (L. Darkó Jenő f. é. január 7-én tartott akadémiai felolvasását «Laonikos Chalkondyles újabb kézíratairól».)

nyithatni, hogy «sine ira et studio» írhatott. Akkor pedig nyugodt lélekkel kimondhatjuk, hogy Chalk. a XV-ik század török, általában balkáni történelmére nemcsak egyik leg-részletesebb, hanem legmegbízhatóbb forrásunk is.*

MISKOLCZI GYULA.

* Cikkem már ki volt szedve, mikor dr. Darkó Jenő tanár úr szíves volt K. Güterbock «Laonikos Chalkondyles» című czikkére figyelmeztetni (megjelent a *Zeitschrift für Völkerrecht u. Bundesstaatsrecht* 1910. 72—102.), s így csak egy legközelebb megjelenő értekezésemben térhetek ki Güterbock czikkére.

A RENAISSANCE CULTURÁJA.

Minden korszaknak megvan a sajátos physiognomiája ; mindegyik úgy él tudatunkban, hogy a maga egészében majd inkább a hagyományok alapján való továbbépítésre, a megszerzett culturajavak fentartására, majd inkább új ösvények törésére, új művelődési területek meghódítására törekszik. A renaissance kiválólag az újítás kora, az emberi szellemnek egyik legnagyobb, talán leghatalmasabb, legenergikusabb föllendülése. Minden téren új kezdések ; régi, sokáig elnyomott, lappangó erők felszabadulnak ; az emberiség fejlődése, mely sokáig egy helyben vesztegelni látszott, most mintha rohamlépésben sietne előre. Föléled az ókori irodalom és kiapadhatatlanul termékenyítő forrása lesz az új tudománynak és műveltségnek. Föllendülnek a képzőművészetek s eddig még utól nem ért magaslatig emelkednek. Új életre ébrednek a régi philosophiai rendszerek s hatásuk alatt, de egy új világszemlélet kifejezéseképp, küzdelmes útjára indul az új philosophia. A gondolkodás felszabadulásával a vallásos lelkiismeret is kiküzdí autonomiáját ; sok régebbi sikertelen próba után most diadalmaskodik a vallási reformatió. A nemzetek politikai életében új alakulatok mutatkoznak. Új felfedezések tágítják az ember földrajzi szemkörét. Új találmányok gazdagítják fegyvertárát a természet meghódításában. E sokféle friss hajtásból nőtt terebélyessé a modern cultura. Ha ezt meg akarjuk érteni, a renaissancehoz kell fordulnunk tanulságokért. Hatása még mindig tart ; az energiák, melyek akkor működésbe léptek, még most is elevenek ; a programm, melyet a nagyralőrő, bízó emberiség az újkor hajnalán maga elé tűzött, még ma

sincs valóra váltva. A renaissancenak oly felette gazdag és változatos culturáját akként igyekszünk megérteni, hogy legkülönbözőbb jelenségeiben néhány erőnek, vagy jellemvonásnak, vagy alapténynek, vagy a hogy nevezni akarjuk, a megnyilatkozását keressük s épen ezeknek a feltárása a következő fejtegetések feladata.

E feladat természete hozza magával, hogy a renaissancet a középkorral állítsuk párhuzamba; az ellentéthatás erejénél fogva az új korszak vonásai jobban tűnnek szemünkbe. Legáltalánosabban szólva középkor és renaissance bizonyára úgy viszonylanak egymáshoz, mint egyháziasság és *világiasság*. A középkori ember lelkén az egyház uralkodik, ennek tanítása határozza meg a gondolkodás irányát, az ember és a világ értékét s a cselekvés normáit. A keresztény eszmekörben élő ember elfordul e földi élettől, mely csak előkészület egy másvilági életre, igaz hazájára; ide irányulván minden vágyakozása, ez lesz számára a tulajdonképeni valóság, míg a világ múló látomássá halványul előtte. Az embert eredendő bűnnel terheltnek látja, testi vágyait bűnnek bélyegzi, a testet megveti és sanyargatásra kárhóztatja. A szépségnek nincs varázsa számára, mert eltéríti gondolatait a hit tárgyaitól. A tudásnál többet ér a vakhit, mely távoltart minden kételkedést. A földi örömről való lemondás, az alázat, a megadás, a büntudat folytonos ébrentartása, a vezeklés, az önkínzás, az imádság: ezek a legfőbb szabályok az ember magatartására, az üdv elérésének segítő eszközei. A renaissance korában mindez megváltozik. Az ember érdeklődésének súlypontja most *erre* a világra esik. Ezt érzi igazi hazájának, belőle fakadnak gyönyöreire és szenvedései, rajta akarja érvényesíteni erejét. Ebben a földi életben akarja fölépíteni boldogsága épületét, itt akar üdvözölni, a menyországot az égből a földre akarja varázsolni. A világi dolgok, melyek azelőtt közömbösek voltak előtte, most különös vonzóerőt nyernek s ép a világi érdekek előtérbe tolulását az egyháziak és vallásiak mellett jeleztük e szóval: világiasság.

Azonban, ha középkor és renaissance a maguk egészé-

ben egymással szembeállítva ilyen éles ellentétet mutatnak is, ez korántsem jelenti azt, hogy a valóságban is áthidalatlan szakítás történt a kettő között, még kevésbé azt, hogy a régi kor vége és az újnak kezdete egy bizonyos időponttól számítható. Igaz ugyan, hogy a renaissance eszmék képviselőiben igen eleven a forradalmiság tudata; a közvetlen múlttal tudatosan akarnak szakítani és magukat újítóknak hirdetik; szenvedélyesen törekszenek újat létrehozni s bár épenséggel sem lehet szó minden hagyomány sutbadobásáról — mert mi egyéb az ókori tudomány és irodalom felújulása, mint egy régi hagyomány érvényesülése — a dolgokban a novumot erősen hangsúlyozzák, az újdonság már magában is érdem, a minthogy például még később is Bruno, Paracelsust dicsőítván, őt *novus* Paracelsusnak nevezi. Ámde a történeti élet épűgy nem tűr ugrást, mint a természet. A renaissance-nak is a középkorban mutathatók fel gyökerei. Walter Pater a renaissance-ról írt szép tanulmányai elsejében a tizenkettedik század végét és a tizenharmadiknak elejét jelöli meg mint a renaissance kezdetét s ráutal arra, hogy a szellemi fellendülés tünetei: a testi szépség ápolása, a test tisztelete, az egyházi korlátok lerombolása, egészen a középkori századokig követhetők visszafelé; továbbá, hogy a tizenkettedik századvégi korai gót építészetben, a lovagi szerelmi romantika képzetköreiben és a Provence költészetében már észlelhetjük a báj iránt való érzék ébredését, mely később a classikus világ újjászületésére vezetett. Azt sem szabad hinnünk, hogy az új szellem lényegénél fogva ellenségesen állt szemközt a kereszténységgel s hogy az ókori eszmevilág felújulása egy új pogányságnak volt szülőanyja. Látunk ugyan távolodást a vallástól; a világi érdekek előtérbe jutása sokszor vallási közömbösséget von maga után s az egyház maga is elvilágiasodik. De itt pontos különbséget kell tenni a vallás és külső képviselője az egyház között. Az ellenséges állásfoglalás majdnem mindig ennek szól, csak ritkán amannak. Az új szellem hordozóit, a humanistákat, ép legkiválóbb képviselőikben vallási érdekek mozgatják; a humanus tanul-

mányok végcélja szerintük «Krisztus igaz philosophiájá»-nak helyreállítása; Platóban és más Isten megvilágította pogányokban Krisztus előfutárait látták; Pico della Mirandola s általában a firenzei Akademia a kereszténységnek az újra feléledt ókori philosophiával való megegyeztetésén fáradozott s egyes humanisták, mint Guarino és Vittorino da Feltre külsőleg is mintaszerűen keresztény életmódot folytattak. S a mint e részben az újnak a régihez való kapcsolódását látjuk, úgy másrészt szembetűnik, hogy azok a középkori hatalmak, melyek ellen az új eszmék, törekvések, nézetek síkra szálltak, messzire belenyúlnak az újkorba, majd látszólag legyőzve, majd ismét erőre kapva, de szívósan viaskodva megmaradásukért. A renaissance többek között az emberi gondolkodás felszabadulásának kora, de a kigyúlt világoosság korántsem tudta az összes zúgokból száműzni a sötétséget. Nem szólva arról, hogy a babonahit sohasem virágzott jobban, mint ebben a korban, a dæmonokban, az ördöggel való szövetségében való hit szinte általános s még a kiváltságos főekben is a legfenségesebb gondolatok megférnek a legeszeveszettebb phantastikával. Így látjuk az újnak visszanyúlását a régibe vagy hozzákapcsolódását a régihez s a réginek előrenyúlását az újba; a történelem sehol sem mutat szakadást, hirtelen változást, hanem mindenütt fokozatos átmenetet, folytonosságot. A mi a középkorban alig észrevehető csermely, a renaissance korában hatalmas folyammá dagad, mely a cultura egész tág mezején uralkodik.

Ámde a világiasság vagy — a fokozatos változás mozzanatát szem előtt tartva — az elvilágiasodás csak nagy általánosságban jellemző vonása a renaissance culturájának. Utal e cultura egységes jellegére, biztos karaktert ad a kor physiognomiájának, élesen megkülönbözteti a megelőzőtől és a következőtől, de mégis inkább az egészet érteti meg, mint a részleteket, inkább irányát jelzi a sokféle változásnak, mint lényegét. Ehhez közelébb férközünk, ha figyelmünket rátereljük egy mozzanatra, mely határozatlanul benne rejlik a világiasság fogalmában s csak kifejtésre vár: az *értékelés*

mozzanatára. A renaissance-kori művelődés minden területén mutatkozó sokféle változás lelki rugója végelemzésben a megváltozott *életérzés*, melynek alapján az ember *máskép értékelte* önmagát és a világot, az életet és a halált, a bűnt és az erényt, a czélt és a kötelességet, a múltat és a jövőt. A renaissance újjászületés, a nemzetek elnyomott geniusának felszabadulása, a régi értékek átértékelése s ez az *újjáértékelés* adott irányt az ember vágyainak, tűzött ki czelt törekvéseinek, jelölte meg terét alkotó erejének s szolgáltatta normáit egész magatartásának. Az újjáértékelésnek a cultura minden terén való megnyilatkozásait öt szempont alatt foglaljuk össze; a renaissance ember újjáértékelte 1. az embert, 2. a természetet, 3. a szépséget, 4. az észet, a tudást, 5. az életet a maga egészében.

1. *Az ember újjáértékelése.* Ennek legfőbb és legfontosabb megnyilatkozása az *egyéniség* tudatának ébredése. A középkori ember magát csakis mint valamilyen közösséghez tartozót, valamely faj, nemzet, egyház, társadalmi rend vagy testület tagjaként fogta föl. Helyét, hivatását, élete formáit a közösség szabta meg s kiválóságának az volt a fokmérője, hogy mennyire közelítette meg az eszményt, melyet az elébe állított. A renaissance-ember máskép ismeri meg embervoltát: souverain egyéniségnek tudja magát, ki erejét és képességeit korlátlanul érvényesíteni akarja. Fittyet hány a közösség őrizte minden hagyománynak, legfőbb törvénynek azt tartja, melyet maga szab magának s legfőbb kötelességének a saját önkifejtését. A renaissance-kor szülte az *uomo singulare, uomo unico*, vagyis az az ember, ki többé nem valamely általánosság egy példányának, hanem összehasonlíthatatlannak, a maga nemében páratlannak, egyszerűnek érzi magát s ilyenül is akar becsültetni. Az ő értékét nem születése határozza meg, hanem tehetsége. érvényesülésében nem az a döntő, hogy milyen rendhez tartozik, hanem hogy mit tud. A renaissance korában lehetőségessé vált tisztán az egyéni kiválóság révén a legmagasabb polczra emelkedni, még a fejedelmi trónra is.

Olaszországban támadt a modern ember, a maga erejére támaszkodó és önmagát meghatározó önálló egyéniség. Burckhardt, a ki az olaszországi renaissance művelődéséről írt művében * mindenkinél mélyebben méltatta az egyéniség kifejlődésének jelentőségét, e jelenség magyarázatát legfőbbképen a középkorvégi olasz politikai viszonyok sajátosságában találja. A Hohenstaufok bukásával Italia politikai egysége is veszendőbe ment. A tizennegyedik század császárai nem hűbérurai többé, hanem csak névleges monarchái Olaszországnak; a már erősen elvilágiasodott pápaság pedig az egység megakadályozásában látta érdekét. Az egység helyébe számos kisebb politikai alakulat lépett, az ó-hellén tyrannis- és poliszhoz hasonló kényuralmak és köztársasági városok. Mind a kétféle alakulat, más-más okoknál fogva, de egyaránt kedvezően hatott az egyéniség fejlődésére. A kényuralom fejlesztte mindenekelőtt magának a sokszor condottiere-ből fejedelemmé feltolakodott kényúr egyéniségét. Az állandó veszély, mely a hatalom törvénytelen birtoklása folytán környékezi, a legmegfeszítettebb szellemi éberségre, az eszközök legtudatosabb számbavételére kényszeríti; a politikai jogtalanságot csakis kiváló szellemi erejével képes ellensúlyozni és feledtetni. Helyzete természetszerűleg a magasabb szellemi képességgel való szövetségre utalja. Hatalma fentartásában és kiterjesztésében tehetséges segítőkre van szüksége, másrészt mindent a szellemi kiválóság-
nak köszönvén, ennek képviselőit általában méltányolni tudja s velök egy talajon érzi magát. Így fejlődik a kényúrtól pártfogoltnak és egyszersmind kihasználtkak, a titkárnak, hivatalnoknak, költőnek, társalkodónak egyénisége. De az alattvaló sem maradt minden ösztönzés nélkül. Az általános politikai erőtlenség közepett még mindig nagy municipiális szabadsággal rendelkezett, a pártharczok hiánya pedig elég időt biztosított neki, hogy gazdagságára és mű-

* Kultur der Renaissance in Italien. Magyarul: A renaissance-kori műveltség Olaszországban. Fordította: Bánóczy József. Két kötet. Budapest, 1895—1896.

veltségére támaszkodva lényét minden irányban kifejtse. A köztársasági városokban viszont ép a pártharczok kedveztek az egyéni jellem kifejlődésének. Az uralmon lévők, a pártok sűrű vállalkozása miatt, igyekeztek kitenni magukért az uralkodás gyakorlásában és élvezetében; a legyőzötteknek pedig, kiknek helyzete gyakran a kényuralmak alattvalóiéhoz volt hasonló, a megízlelt szabadság vagy uralkodás visszanyerésére való törekvés adott magasabb lendületet. Végül a politikai száműzöttek, hazájuk határain kívül csakis a maguk erejére lévén utalva, a sok viszontagságtól megedzetten a legnagyobb önállóságot érik el; önmagukban bizakodva mindenütt otthonra lelnek — hazám a nagy világ, mondotta Dante — s ez a kosmopolitismus legfelsőbb fokát jelenti az individualismusnak. A humanismusnak egyéniségnevelő hatására később még rá kell térnünk.

Az egyéniség tudata azonban csak legszembeesőbb, de nem egyetlen új vonása a renaissance-embernek. Ép oly jellemző rá nézve az, hogy a középkor egyoldalúságával szemben sokoldalúságra, lényének harmonikus kifejtésére törekszik. A középkori ember szellemi életében a vallás dominál. Lelkét úgyszólván csak egyetlen hangra akarja hangolni, a keresztény áhitatéra, s száműzni akar belőle mindent, a mi abban zavarhatná, vagy attól eltéríthetné. A földi élettel együtt megvetett minden szellemi működést, mely arra vonatkozik s a világiakban való járatlanságot inkább kívánatos és Istennek tetsző dolognak látta, mintsem defectusnak. Még valóban nagyok is, kiknek hatása messze túlterjed saját századukon, ebben a tekintetben koruk fiai. Augustinus lelki életére elveszettnek tartotta azt az időt, melyet ifjú korában Virgilius olvasásával, a szerelmes Dido siratásával töltött. Alcuinus is sajnálta, hogy gyermekkorában többre becsülte Vergiliust a szentek legendáinál. Szerzetesírók általában büszkélkedtek tudatlanságukkal; a nyelvtan ismeretének hiányát Isten áldása jelének tekintették s még Nagy Gergely is azt írja: «Az előszók helyét és a főnevek eseteit teljességgel megvetem, mivel

illetlennek tartom az isteni kinyilatkoztatás szavait Donatus szabályaival korlátozni.» * Ezzel szemben az öntudatos renaissance-ember egyformán becsesnek érzi minden tulajdonságát, nem talál magában semmi olyat, a mit erőszakosan elnyomnia kellene, s ezért tudatosan minden lappangó képességét kifejleszteni igyekszik. A saját lényét élő *uomo singulare* mellett egy másik, de vele egybeolvadó eszmény az *uomo universale*, a minden iránt fogékony, sokoldalú, a szellemi élet minden területén, de a testi ügyesség minden fajtájában is egyformán járatos, egyszóval a *tökéletes* ember. S a renaissance-kor, főleg Itáliában, roppant nagy számban mutatja az egyetemesen kifejlett egyéniségeket. Dante, ki rendesen csak mint a Divina Commedia költője él a köztudatban, mint lyrikus is elsőrangú; de már életében a philosophia és a theologia is a magáénak vallotta; ezenkívül kivált még a rajzolásban is, nagyon kedvelte a zenét és szenvedélyes politikus volt. A humanisták már tudományuk természeténél fogva is polyhistsorságra hajlanak; nemcsak a classikus nyelvek ismerői, de ezek révén mindazon történelmi, természettudományos és philosophiai ismeretek részesei, melyek a felszínre került ókori művekben befoglaltatnak. A szakszerű tudományos foglalkozástól távolálló magánember is sokoldalú műveltségre törekszik. A firenzei kereskedő alaposan tudja gyakran a latin és görög nyelvet s nemcsak fiait, hanem leányait is bevezetteti neves tudósokkal a classikus világ ismeretébe. Általában jellemző a renaissance individualismusára, hogy a szellemi emancipatio nem szorítkozott egyoldalúan a férfínemre, hanem a két nem egyformán vette ki részét az új műveltségből. Azonban legigazibb otthona az *uomo universale*-nak az a terület, melyen az olasz népszellem alkotó ereje a legnagyobbat hozta létre: a képzőművészet. Itt igen nagy a száma a több téren tevékenykedőknek. De egyesek úgyszólván mindenben úttörők és a művészet minden ágában a legfőbb magaslatot érik

* V. ö. Symonds : A renaissance Olaszországban. II. köt. (Ford. Pulszky Károly. Budapest, 1882.) 53—54. l.

el; e mellett tudósok és költők s mint emberek is a legteljesebb életét élik. Leon Battista Alberti sokoldalúsága közmondásos, pedig ő, Burckhardt kifejezése szerint, úgy viszonylik Lionardo da Vincihez, mint a kezdő a befejezőhöz, mint a műkedvelő a mesterhez. Lionardo neve első-sorban talán a Giocondát és a Cenacolat juttatja eszünkbe. De a művészettörténet őt nagy és merész szobrászati művek alkotójaként is mutatja be és művészi nagyságának mértékét általában ép annyira a kivitelre vagy befejezésre nem jutott vázlatok és tervek, mint a kész művek alapján állapítja meg. Azonban a képzőművészetekénél nem kevésbé fontos helyet foglaltak el életében egyéb törekvések. Sokat csodált zenész volt s mint ilyen kapott meghívást a milánói herceg udvarába. Költeményeit, melyekből csak egy sonett maradt meg, igen nagyra tartották kortársai. A legpositívabb szellemek egyike, ki kora minden tudományában mester. Az új matematika egyik úttörője. Mélyreható tanulmányozója az akustikának; ezüst lantján a húrok a maga felfedezte hangtani törvények szerint voltak hangolva. Alapos ismerője az astronomiának és optikának, a hidraulikának és anatómiának; az utóbbiban kora leghíresebb szakférfiával, Della Torreval vetekedett. Finom megfigyelője a növényeknek; a windsori királyi gyűjteményben őrzött remek növény- és virágtanulmányai ép oly értékesek a botanikusnak, mint a művésznek. A legnagyobb buzgalommal művelte a mechanikát, melyet a tudomány paradicsomának nevezett. Egész életén át szárnyak készítésén fáradozott, hogy az ember versenyre kelhessen az ég madaraival. A legkülönbözőbb gépezeteket gondolta ki a legkülönbözőbb gazdasági, hadi, forgalmi és művészettechnikai szükségletek szolgálatában. Tudós írói művei bizonyára a legkülönbözőbb területekre tartoznak. Ezek közül a festészetről szóló tanulmánya, a Trattato della Pittura, eléggé ismeretes; de egész írói munkássága terjedelméről és sokoldalúságáról csak akkor lehet majd fogalmunk, ha az olasz akadémiaik áldozatkészségéből hátrahagyott írásai is napvilágot látnak. E mellett kiválóan jártas volt a czéllövésben és a vívásban, a lovag-

lásban és az útszásban. Ékesszólása annyira lebilincselte hallgatóit, hogy szinte korlátlanul uralkodott rajtuk. Oly aczélos erejű volt, hogy ujjai közt vasgyűrűt vagy lópatkót meghajlított s annyira lágyszívű, hogy nemcsak az állatok, de még a növények iránt is részvétellel viseltetett.*

A sokoldalúan kifejtett személyiség vonásait ismerjük föl azon a képen is, melyet Castiglione az eszményi társasági emberről rajzol az «Il Cortegiano»-ban. A tökéletes világi a középszerűnél jobban értsen az irodalomhoz, tudjon ne csak latinul, hanem görögül is, legyen járatos a költők, valamint a szónokok és történetírók műveiben s maga is legyen gyakorlott a vers- és prózáírásban. Értsen a zenéhez, sőt maga is játszsék valamilyen hangszeren, tudjon továbbá rajzolni s legyen műértő a festészetben. Azonban főfoglalkozása legyen a fegyverforgatás, a többi csak ennek ékessége. Hasonlókép az udvari hölgynek is értenie kell irodalomhoz, zenéhez, festészethez, tudnia kell táncolni, enyelegve csevegni s mindenkit kedvesen mulattatni. Az egyetemes műveltség és ügyesség követelése mellett ép oly feltűnő az «udvarfi» alakjában az uomo singulare «magakiélése». A renaissance tyikus fia ő, a raffinált társaság önös individuuma, kinek minden és mindenki csak eszköz a maga tökéletesítésére, a társaság csak a közeg, melyben képességeit érvényesítheti s a ki, midőn előkelően hanyag sprezzaturával a bámulók ítéletét elhárítani látszik, titkon élvezi a tetszést, melyben önelégülten a maga becsét látja tükrözve.

Itt van helyén, hogy a humanismust is, melyet már fönnebb érintettünk, a magunk szempontjából méltassuk. A renaissancenak ez az egyetemes, az európai műveltséget századokra meghatározó szellemi áramlata is az ember újjáértékelésével van kapcsolatban. Az egyház lelki gyámkodása alól felszabaduló ember, ki a természeti és szellemi világ megismerésére és a maga lelkében lapangó

* V. ö. Symonds, id. m. III. köt. (Ford. Wohl Janka. Budapest, 1886.) 274 és kk.

minden képesség kifejlesztésére áhitozott, vezetőre szoruló, ösztönszerűen a classikus ókorhoz fordult, melynek irodalmában a harmonikus lelkű ember megnyilvánulását és mindennemű ismeret gazdag tárházát vélte felfedezni. Bizonyos, hogy az ókori műveltség felújulását több körülmény magyarázza. Italia népe, melynek kebelében az végbement, mindenkoron classikus talajon érezte magát; olasz földön még a tizenharmadik században is latinul beszéltek; a városok nagy előszeretettel Rómához fűzték alapításuk történetét; egyes családok előkelő római nemzetségekre vitték vissza eredetüket; az ókori maradványok nagy tömege állandóan a hajdani nagyságra emlékeztetett; a politikai szakadozottság, a törvénytelen hatalmak sokasága a római-olasz imperium délibábját varázsolta az új politikai ideált keresők szeme elé. De ha mindezek, mint kedvező körülmények, előmozdították is az ókori szellem újraébredését, ezt elsősorban az érteti meg, hogy az új eszményre törekvő ember egy eleven, szenvedélyes lelki szükségletét akarta vele kielégíteni. A humanismus először okozat s csak azután ok. Az öntudatra ébredt, világias hajlamú egyéniséget önkifejtésre való törekvése vezette a humanismushoz; de a humanismus visszahatott azután a renaissance ember egyéniségére, támogatta önbecse felismerésében, még világiasabbá tette, táplálta szellemét sokoldalúságra és a világ megismerésére való törekvésében, sajátosságosan színezte minden megnyilatkozását s konkrét alakot adott új embereszményének. Igen helyes érzékre vall, hogy a classikus ókorral való tudományos foglalkozást *litterae humaniores*-nek nevezték; mert ez alakítólag hat az ember egész jellemére, rávezeti magamagának helyes megismerésére és értékelésére, lelkét gazdagítja és finomítja, szóval *humanizálja*: műveltebbé és emberebbé teszi.

Az ember újjáértékelésének jelét láthatjuk a hírnévre való abban a szenvedélyes vágyakozásban is, mely a renaissance-embert jellemzi, továbbá abban a tiszteletben, melylyel a *nagy ember* iránt viseltetik. Az értéke tudatára ébredt ember kiválósága jutalmául minél nagyobb körben való

elismerésre tart számot; világiassága következtében a más-világi halhatatlanság mellett vagy helyett már ezen a földön halhatatlanságra törekszik. Dicsőségszomját még növeli és igazolja a római írók olvasása, kiknek legtöbbször, főleg a legolvasottabbnál, Ciceronál, a hírnév mint legbecsesebb és legkivánatosabb földi kincs van föltüntetve. Költők, tudósok, fejedelmek, hadvezérek tetteit egyaránt a hírnév vágya mozgatja. A keresztény világnézetben még mélyen elfogódott Dantet, noha a Divina Commedia a hírnév semmiségét hirdeti, a költői babér áhítózsája tölti el. Petrarcat is az a vágy hevíti, hogy neve fenmaradjon az utókor számára. Francesco Sforza dúsan javadalmazza az őt költeményekben ünneplő Filelfort. Bartolommeo Colleoni kápolnát épített magának Bergamoban s a maga szobrával ékesíteti a velencei Piazza di San Marcot. Az önérzet túltengése épen-séggel sem ritka jelensége a renaissancenak. A humanisták általában, egyrészt saját nagyságuk tudatában kéjelegve, másrészt, mert magukat tartják a mások hírneve szerzőjének és fentartójának, gyakran a lángész megtestesüléseiként ünnepeztetik magukat. Cardano szerint csak minden ezer esztendőben születik oly kiváló orvos, mint ő. Nettesheimi Agrippa pedig erre az önjellemzésre ragadhatja magát: «Ipsé philosophus, dæmon, heros et omnia». Másrészt a renaissance-ember nem is fukarkodik a nagy ember tiszteletével és csodálatával. A nagy költőt egy symbolikus actussal, a költőkoronázással, a győztes hadvezért ókori mintára rendezett diadalmenettel ünneplik. Nagy emberek látása végett hosszú utakat tesznek meg. Fejedelmek, egymással versenyezve, udvarukba hívják őket s velük mint egyenrangúakkal és barátokkal bánnak. Híres emberek szülőházát, lakását és sirját, miként azelőtt egyes szentekét, kegyelettel őrzik és látogatják s a városok becsületbeli dolognak tartják, hogy valamelyik nagy ember csontjai pihenjenek falaik között. A történetírók pedig híres kortársaik életrajzát írják meg és adják közre.

Azonban a nagy ember tisztelete nem szorítkozott csak a kortársakra; az új mértékkel mérő ember csodálattal

adózott a múlt embereinek is. Mint már jeleztük, az ókor ismerete adott határozottabb alakot a renaissance-ember eszményének. A középkor ideálja a szent; az újkori ember szeme előtt a *történeti nagyság* lebeg cél- és mérték-képen. Az olasz városok büszkén emlékeznek vissza ókorbeli híres polgártársaikra s nem egyszer, mint hajdan Homerosért a hét város, többen versengenek egy-egy nagy ember bölcsőjéért. Nápolyban Petrarca és Boccaccio felfrissítik Virgilius emlékezetét. Padua becses kincsének vallja Titus Livius csontjait, Parma a Cassiuséit. Mantua 1257-ben szobrot állít Vergilius emlékének s mikor 1392-ben Carlo Malatesta ledönti, újra felállítják. A költőphilologusok gyűjteményes művekben újítják föl híres férfiak és asszonyok emlékét. A Vatican Stanzáiban az egyházatyák zsinata és a szentek csoportja mellett ott találjuk az ókori bölcsek gyűlekezetét is. Még a keresztény menyország kapuja is megnyílik a classikus ókor kiváló alakjai előtt. Dante Isteni Színjátékában még a legnagyobb pogányok is ki vannak abból zárva; de már Bernardo Pulci költeményében idősebb Cosimot az égben Cícero fogadja. Erasmus pedig alig tud ellentálni, hogy így ne imádkozzék: «Sancte Socrates, ora pro nobis.»

Az ember újjáértékelésének bizonyosságául szolgálhat még testi-lelki mivoltának az írás- és szépművészet eszközeivel való gazdag ábrázolása. Már a korai humanismus első nagy képviselőinek költészete a középkorban ismeretlen élethűséget és mélységet mutat. Dante nagy eposában az emberi szenvedély legkülönbözőbb fokozatainak és változatainak rajza, a lélekállapotok csodásan plastikus megérzékítése, az egyénített helyzetek és alakok hosszú sorának a legművészebb realizmussal való ábrázolása tárul elénk. Petrarca és Boccaccio sonettjei is a különböző érzelmek és finom hangulatok rajzában mindig az élmény benyomását keltik. De a költészetten kívül is sűrűn találkozunk az egyéni élet megfigyelésével és leírásával. Az egyéni vonások iránt a nagy érdeklődés és fogékonyság, továbbá a classikus írók, Suetonius, Cornelius Nepos, Plutarchos példájának ösztönzése, egy gazdag életrajzirodalomhoz vezetett. Dante élete Boccac-

ciótól az első mű e nemben. Filippo Villani a tizennegyedik század végén kitűnő firenzei férfiak életrajzát adja. II. Pius pápa Commentárjai, Machiavelli, Nicolò Valori, Guicciardini, Varchi, Francesco Vettori és mások életrajzírásai, továbbá a tizenhatodik és tizenhetedik századbeli velencei követelek jelentései: mindmegannyian gazdag képtárai a kitűnően jellemzett olasz és külföldi személyiségeknek. — Az egyéniségnek az a vágya, hogy magából minél többet megmentesen az utókor számára, az önéletrajzírásra vezetett. Így támadt Dante Vita Nuovája, Petrarcanak az utókorhoz intézett levelei, továbbá még sok más önéletrajz a későbbi korból, melyek közt a Benvenuto Cellinié a legismeretesebb. De nemcsak az egyéni jellegzetesség, hanem a népek és városok sajátosságai s egymástól való különbségei is magukra vonják az emberek figyelmét. Brunetto Latini éles szemmel rajzolja az olasz és a francia nemzet életmódja között a különbséget, Machiavelli a német és a francia politikai viszonyokét. A lelkiállapotok megfigyelése mellett nem hanyagolják el az ember külső tulajdonságait sem. Boccaccio novellái s még inkább regényei tele vannak idevágó finom megfigyelésekkel. A tizenhatodik században Firenzuola csupa Pratobeli asszony és leány megfigyelése alapján művet ír a női szépségről. Érdeklődést keltenek az összes emberi viszonyok és vonatkozások. Ábrázolást talál a mindennapi élet eleven sürgése-forgása; katonai írók tárgyalják a katona-életet; s Lorenzo magnifico és a környezetéhez tartozó költők még a parasztleletet is megénekelik költeményeikben.

A mi meg a szépművészeteket illeti, nekik, ha nem is kizárólagossággal, de első sorban az ember a tárgyuk. A renaissance-korbeli Olaszországban szinte művészi hitvallás: semmi sem szép, csak az ember. A renaissance festészete és szobrászata eleinte, a középkor eszméit akarván megérezkíteni, teljesen a vallás szolgálatában állottak; majd elhagyták a keresztény mysticismus ábrándjait, világiasabbakká lettek, a valóság hű visszaadására törekedtek s mindenféle technikai problémával bajlódtak; végül megéreztek

az új humanistikus műveltség befolyását, az ókori világ mythosát, bölcséleti és társadalmi eszméit az ábrázolás körébe vonták s ugyanakkor a keresztény eszméknek is kevésbé áhítatos, de annál ragyogóbb, művészebb kifejezést adtak. De bárminő eszméket akartak is megtestesíteni, mindenkép az emberi alak ábrázolására kényszerültek. Ebből a szempontból pedig az elvilágiasodásnak kettős folyamatát észlelhetjük. Egyrészt a természetfeletti tárgy mindinkább természetesebb, emberibb megérezésként nyer. Az úttörés érdeme Giottoé, ki életet lehelő ábrázolásmódjával a hit mysteriumait közelebb hozta az emberi érülethez; madonnái inkább az anyai szeretet, mint az áhitat jelképei. A legfőbb művészi magaslattal e szempontból Lionardo Cenacolojának Krisztusa jelzi. Az isteni lényeket itt úgyszólván adaequat módon fejezi ki a realistikusan megalkotott emberi forma s ismeretes dolog, hogy ezt a tökéletességet a művész egy a valóság után concipiált arczkép erősebb átszellemítésével érte el. Másrészt a földi ember ábrázolása mindinkább több tért hódít, sőt a vallásos tárgykörön kívül egészen önállósul. A renaissance kezdetén a templomok belső falainak díszítése szolgálatában kifejlődik a frescofestészet, mely tárgyait Dante nagy költeményéből, az utolsó ítélet eszmeköréből és a szentek életéből meríti. Giotto assisi-i szent Ferencz templomában a szentnek életeseeményeit festi meg; Masaccio a firenzei Santa Carmine templomának Brancacci kápolnáját az apostolok történetéből vett jelenetekkel díszíti. Majd a szent személyek társaságában világi emberek jelennek meg, gyakran, mint például Ghirlandajonál, a donatorok vagy híres kortársak arczképei. Az egyéniség teljes kifejlődése pedig megteremti az önálló arczképfestészetet, mely Velenczében jut legnagyobb virágzásra. S miként a költői és prózai leírás, úgy a festészet is lassanként az ember egész életét a maga körébe vonja. Benozzo Gozzoli a lovagi élet és a köznapi foglalkozás egyes mozzanatait, komoly és mulatságos jeleneteit mutatja be képein. A Baszanokban meg épen a parasztélet találja meg kimeríthetetlen termékenységű ábrázolóit.

Azt a roppant változást, melyen az emberről való felfogás a renaissance korában keresztülment, legszemléltetőbben kifejezi az a fejlődés, melyet az emberi *testnek* képfaragásban és képfaragásban való ábrázolása mutat. Ez a fejlődés abban az irányban történik, hogy a test- és léleknek a keresztény tanban gyökeredző dualismusa mindinkább az egység felé törekszik, míg ezt végül a renaissance virágkorában a legteljesebb mértékben el is éri. Az ember mivolta két elemének ama végletes kettészakítása és, a mi vele kapcsolatos, a testiség megvetése magával hozta, hogy a trecentóban a meztelen test nem lehetett megérezkítés tárgya. Festők és szobrászok az emberi testnek ekkor nem érzik még szépségét, csak bűnös meztelenségét, melyet gondosan el is rejtenek az idomokat teljesen elleplező ruházattal. Lemondtak a test formáiban és helyzeteiben rejlő kifejező erőről s inkább jelképes alakokat és mozdulatokat használtak elvont vallási és erkölcsi eszmék kifejezésére. Csak ezen eszmék egész körének kimerülésével és az élethangulat nagyobb elvilágiasodásával irányul a művészek figyelme a testre. A quattrocento első nagyobbik felében képirók és képfaragók rendszerint az ötvösségen nevelődnek, ez a mesterség pedig a test formáinak pontos ismeretét követelte. Az emberi test megismerésével a művészet annak új értékeléséhez is jutott. A mi iránt azelőtt érzéketlen volt, a minnek nem tudta hasznát venni, a mit inkább leplezni, mint láttatni igyekezett, az most a szépség legnagyobb csodája, az ábrázolás legméltóbb tárgya. A művészet most is szent tárgyakhoz van kötve, de ezek inkább csak alkalmak a test szépségének feltüntetésére. Az eszmeiség túlsúlyára és a test elhanyagolására a művészetben most a testiség túlsúlya és az eszmei oldal elhanyagolása következik, valamint a hatásra az ellenhatás vagy a thesisre az antithesis. S a hegeli triadikus fejlődés e két phasisa után a renaissance-művészet betetőzésének kora meghozza a harmadikat: a test és lélek megbolygatott egyensúlya ismét helyreáll, a kettő nem is tetszik két különböző elemnek, hanem egy s ugyanazon való két mozzanatának; az eszme és testbeli

kifejezése elválaszthatatlanul összetartoznak, a legbecsebb művészi tartalomnak az emberi test formái, mozdulatai, helyzetei a legadæquatabb tolmácsolói. Ha már Luca Signorelli képein is csodáljuk a test- és léleknek egységben való szemlélését, az emberi lényegegység legmélyebb és legmeggyőzőbb benyomását Michelangelo festészeti és szobrászati alkotásaiból kapjuk.* A mi ezeknek titanikus emberalakjaiban ábrázolást nyer, az maga az egységes élet, melyben nincs semmi töredékesség vagy szakadás, melyben az egymással szemben azelőtt oly idegenszerű testi és lelki elem a legtökéletesebb egységbe olvad, jobban mondva: melynek őseredeti volta mellett a test és lélek kettősége csak az egyazonos lényeg két különböző elnevezésének vagy az elemző gondolkodás eredményének tetszik. Michelangelo formalításában egy új világfelfogás nyilatkozik meg: legművészebb szószólója ő annak a világérzésnek, melynek Brunonál és Spinozánál a két mozzanatban, illetőleg attributumban — anyag és forma, kiterjedés és gondolkodás — nyilvánuló egységes substantia a megfelelő philosophiai kifejezése.

Összefoglalva a mondottakat: a renaissance korában az ember felfedezi magamagát, ráeszmél egyéni különvalóságára, érzi jogát valamennyi képességének kifejlesztésére, igyekszik magát megismerni és ábrázolni, gyönyörködik magában, testében ép úgy, mint lelkében. A középkor önmegalázása és önmegvetése után az ember újra a maga becsének ébred tudatára: érzi a maga *méltóságát*. Ennek az érzésnek legnagyobb kifejezésként maradt ránk Pico della Mirandolának egy Rómában tartandó philosophiai párviadal megnyitására írt híres ünnepi beszédje az emberi méltóságról (*Orazione sulla Dignità dell' Uomo*). Főgondolatát tekintve ez a beszéd az ember méltóságát a földnek s vele együtt az embernek a világegyetemben való középponti helyzetére alapítja. A világ teremtésekor Isten utóljára hagyta az embert és a világ közepébe helyezte, hogy maga

* V. ö. Simmel : Michelangelo. Logos I. 209 kk. Tübingen, 1910.

köré tekintve mindent láthasson, hogy megismerje a világ-egyetem törvényeit s csodálja szépségét és nagyságát. Oly lénynek teremtette, mely magában sem égi, sem földi, sem halandó, sem halhatatlan; hanem rajta múlik, miként formálja jellemét, hogy állattá fajul-e, vagy Istenhez válik-e hasonlóvá. Az állatok az anyaméhből készen magukkal hozzák természetüket; csakis az emberben van meg a csira mindenfajta életre, mert csakis neki van *szabad akarata*. Piconak itt megnyilatkozó felfogása az emberről a renaissance jellemző új szellemre vall s értékéből nem von le semmit, hogy az új gondolat megokolása a középkori világ-szemléletben gyökerezik. Ha a gondolatot elválasztjuk megokolásától, akkor nem kevesebbet kapunk, mint az *ember új etikai definícióját*. A szabad, de felelős, önelhatározásra jogosult, sőt kötelezett egyéniség eszméje, mely Pico szavaiban egy letűnő korszak értékeléseiből kiemelkedni vágyó nemzedék biztatásaként hangzik, az idők folyamán mindinkább tisztulva és megvilágosodva, a modern élet-fölfogás egyik legbiztosabb és legerősebb meggyőződésévé lesz. Ennek az eszmének vallási térre való átvitele a reformáció lényege. A tizenharmadik században azután az egyéni szabadság követelményét a világi közösségekkel szemben is hangoztatják s igyekeznek meglazítani az embernek az államban és társadalomban való megkötöttségét. Legmélyebb értelmét s egyszersmind legkristályosabb kifejezését az akarat autonomiájának eszméje Kant erkölcs-philosophiájában találta. S miként Piconál, úgy az újkori philosophia nagy regeneratoránál is szerves kapcsolat van az ember szabadsága és az ember méltósága közt, a mennyiben ez épen az embernek azon a képességén alapszik, hogy a maga lelkiismerete szerint határozza el magát s az érzékek önkénye ellenében az észből származó erkölcsi törvény szerint cselekedjék. A legfőbb erkölcsi parancs, mely a kanti etikában többféle fogalmazást nyer, egyszer így hangzik: határozd el önmagadat; máskor meg ezt a formát ölti: őrizd meg emberi méltóságodat.

De általánosságban is azt mondhatjuk, hogy az ember-

nek a renaissance korában végbement újjáértékelése mintegy vezérmotivuma a következő századok életfölfogásának s ezek egész művelődésére rányomja bélyegét. Bármily forradalmak viharzottak át az újkori ember lelkén; bármennyire megváltozott világképe az új tudományos felfedezések nyomán; bármily alárendeltnek kellett fölismernie kosmikus helyzetét: minden szellemi vívódáson keresztül culturája megtartotta individualistikus jellegét: az ember csak mint egyén érdekelte, az egyén rendeltetése, sorsa, boldogsága az életbölcséleti fejtegetések tárgya, az egyén fejlődése és kiművelése foglalkoztatja a pædagogiai elmélkedőket. Betetőzését ennek az individualismusnak, legnemesebb képviselőjét épúgy, mint leghatásosabb kifejezőjét Goethe alakjában láthatjuk. A német költőfejedelem ezer színben ragyogó lényének az ád egységet, hogy minden élményéből a maga személyiségére nézve tudott hasznot húzni, hogy roppant sokoldalú életmunkája, művészi és tudományos törekvései egyaránt, egységes teleologiai kapcsolatba sorakoznak, melynek mintegy alapeszméje ő maga, egyéniségének minél nagyobb elmélyítése, minél többoldalú kiképzése. Azok a művei, melyek az emberi életre vonatkozó legmélyebb belátását tartalmazzák, Faust és Wilhelm Meister, az egyéniség tökéletesülésének, tévedéseken és botlásokon át való æsthetikai nevelődésének és erkölcsi nemesbedésének nagy költeményei. *Höchstes Glück der Erdenkinder ist nur die Persönlichkeit*: ezekben a szavakban foglaltatik Goethe életbölcsességének summája. Schiller az ember tökéletességét érzi és eszes mivoltának összhangjában, valamennyi lelki képesség kiegyenlített, játékszerű együttműködésében, egyszóval a lelki harmoniában találta; Goethe elfogadta ezt a meghatározást, mert benne a maga érzése kifejezését, talán a maga valójának definitióját látta. A két herosnak ilyenmő kijelentéseiben mintha a renaissance lelke szólalna meg. Csakhogy Goethe inkább az egyéniséget, Schiller inkább a sokoldalúságot és a harmoniát hangsúlyozza; amaz az új embereszménynek individualistikus, emez universalistikus mozzanatát állítja előtérbe. Így azok a

szellemek, kiknek classikus költészetében megszoktuk a humanismus kései, de legbecsesebb gyümölcsét csodálni, midőn az emberről való legmélyebb meggyőződéseiket rögzítik meg, a legtisztultabb formában a renaissance értékeléseit juttatják érvényre. — S vajon az individualistikus cultura e tetőfokának meghaladásával lényegesen változtak-e ezek az értékelések? A tizenkilencedik századot méltán mondják antiindividualistikusnak, mert éles és tudatos ellentétben az előző korszakkal az embert mint nemzetet, társadalmi osztályt, emberiséget, egyszóval mint közösséget fogja föl, mely az egyént mintegy elnyelni látszik. De épen ezen egyformásító, az ember egyéntudatát veszélyeztető törekvések közepett emelte fel szavát Nietzsche, mindenkinél harsányabb hangon hirdetve az egyéniség jogait s a cultura oly interpretációját adva, mely a nagy egyéniségben látja az emberiség czélját és értelmét s haladásának tulajdonképeni fokmérőjét. Bármiként ítéljük is meg Nietzsche tanítását a maga egészében, az egyéniség ilyen értékelése a maga egyoldalúságában és túlzottságában is úgy hangzik, mint az emberiség geniusának intő szózata: hogy az ember az egyéniségről, e szent örökségről, le nem mondhat a nélkül, hogy önmagát el ne veszítse, hogy legbensőbb és legbecsesebb magvában önmagát is meg ne semmisítse.

2. *A természet újjáértékelése.* A természetben ebben az összefüggésben érteni kell a külvilágot általában, mindent, a mi az ember szemléletének tárgya lehet, a szerves és szervetlen világot s a nagy kosmost egész végtelenségében. A természet újjáértékelése szükségszerű velejárója az emberének. A renaissance-ember érzületének elvilágiasodása azt jelenti, hogy tudatában az érzékfeletti világ veszített valóságértékéből s ez az érzékelhető világ lett számára az igazi realitás. Az előbb elhanyagolt érzékelhető valóság most az ember érdeklődésének középpontjába tolódott, mint a problémák végeérhetetlen sora, mely izgatta megismerő szenvedélyét, mint szépség, mely neki kiapadhatatlan gyönyörforrás, mint hatalmi vágyának tárgya, melyet meg akart

hódítani. Minél intensívebben érezte magamagát, annál határozottabban bontakozott ki vele szemben az objectív világ is. Az élet teljességére vágyakozó egyéniség a természettel szemben sem lehetett passív; szemébe kellett néznie, hogy mit jelent számára; vizsgálnia kellett barátságos és ellenséges vonásait; viszonyba kellett hoznia a maga képességeivel, hogy uralkodhassék rajta, vagy alkalmazkodhassék hozzá; egyszóval a maga mivolta integrans részévé kellett tennie, mintegy fel kellett szívnia magába. A kifejlődő egyéniségnek a természetet is birtokává kellett tennie; viszont a természetről való új felfogás csakis a kifejlődő egyéniség tudatában alakulhatott ki. Az ember és a természet újjáértékelése a művelődés egy s ugyanazon phasisának két különböző mozzanata, melyek kölcsönösen feltételezik egymást, correlativumai egymásnak.

Azt lehet mondani, hogy a természet, valamint előbb osztozott abban a lenezésben, melylyel a középkori ember önmagát illette, most részese lett annak a dignitasnak, melylyel a büntudatát levető renaissance-ember önlebecsüléséből kiemelkedett. Az ember magával szinte egyidőben fedezi fel a természetet s miként önmagát, úgy a külvilágot is igyekszik szóval leírni és művészetben ábrázolni. Az európai emberiség földrajzi és természettudományi szemköre soha oly rohamosan nem tágult, mint a renaissance korában. Már a tizennegyedik századtól kedve kutatják Afrika északnyugati, majd nyugati partvidékét. A tizenötödik század végén Vasco de Gama, a Jóreménység fokát körülhajózáván, megtalálja a tengeri utat Keletindia felé. A következő évtizedek Dél- és Keletázsia tájait vonják ki az ismeretlenség homályából. Mindezeket megkoronázza Columbus Amerika fölfedezésével. Az utazásokkal és fölfedezésekkel karöltve a tudományok egész sora indult virágzásnak. Hatalmas lendületet vesznek a földrajzi tudományok, a matematikai és physikai földrajz, a kosmographia s velök kapcsolatban az állat-, növény- és ásványtan. Ilyen irányú érdeklődésre vallanak azok az állat- és növénygyűjtemények is, melyek a fejedelmi udvarokban nagyon gyakoriak. A külön-

féle növényfajokat, változatokat és gyümölcsnemekkel tenyésztő díszkertek, vagy az exotikus állatokat őrző ketreczek ép úgy hozzájárulnak valamely fejedelem hírnevének gyarapításához, mint akár a nagy tudós, költő vagy művész, kit udvarában tart. A természettani tudományok egyelőre még bölcsőkorukat élik. Fellendülésüket késlelteti a humanizmus is, mely magának foglalja le a legjobb szellemeket. Viszont a humanizmus sok ösztönzést rejt magában az exact kutatásra. Jól ismert dolog, hogy matematikusok, astronomusok, orvosok, anatómusok gyakran az ókori szerzőkkel való foglalkozás, esetleg a helyes szövegek reconstitúciója közben kaptak impulzust eredeti kutatásaikhoz. Bizonyos az, hogy a természettudomány mindinkább felszabadult a tekintély járma alól s mindjobban bízott a megfigyelésben és tapasztalatban. Ezekre támaszkodva az egyik természettani tudomány még magában a renaissance korában az érettség stadiumát érte el: az astronomia. Ennek fejlettségi fokát méri az a felfedezés, mely képes volt az egész régi világfölfogást kiemelni sarkaiból: a copernicusi elmélet. — Mindebben pedig előljárnak az olaszok. Ők az első és legnagyobb felfedezők. Az exact tudományokban is, melyek a XVII. és XVIII. században jutottak teljes virágzásra és lettek a cultura uralkodó tényezőjévé, Italia az európai nemzetek mestere. Copernicus és Regiomontanus is az olaszokhoz jártak iskolába s az új physika keletkezését Galilei nagy alakja jelöli.

Ugyancsak az olaszok tudtak először gyönyörködni a természet szépségében is. Az újkori népek közül ők fedezték fel a tájak szépségét. Igaz, hogy egyes nagyon szembeeső természeti jelenségeket, mint például a tavasz virágzását és az ősz hervadását, az erdőt és a mezőt, jóformán minden nemzet lovagkori költészete már a középkorban is megénekelte; de valóban mély megindulást a természet szemlélete csak az olasz renaissance-ember lelkében kelt. Danteról, kinek költői hasonlatai és képei a természet és az emberélet páratlanul hű megfigyeléséről tesznek tanúságot, tudva van, hogy a gyönyörű olasz táj élvezése végett ma-

gas hegyekre hágott föl. Petrarca is a természet ölére menekült időnkint, hogy kipihenje a társaságot és a nagy világot. Ő is szerette a hegymászást, melyet akkoriban mint czéltalan dolgot általában még érthetetlennek találtak. Az Avignon közelében fekvő Mont Ventoux megmászásakor oly óriási benyomás lepi meg, hogy súlya alatt szinte leroskadni látszik s kifejezésére nem talál szavakat. Enea Silvio, a későbbi II. Pius, az első, ki az olasz táj szépségét nemcsak élvezte, hanem részletesen le is írta. A vérbeli renaissance-férfiú ép oly szenvedélylyel csüngött a természeten, mint a humanistikus műveltség. Pápa korában szabad idejét legszívesebben kirándulással vagy vidéken tartózkodva töltötte. Midőn köszvénye megakadályozta a gyaloglásban, gyaloghintón vitette ki magát a szabadba s gyakran még hivatalos teendőit is zöld mezőn, lombos fák árnyékában végezte. A tizenötödik század végének és a tizenhatodik század elejének latin költészete, főleg a lyra, a mely pedig formára és hangra nézve az ókori költészetben keresi mintáit s a költői tartalmat legszívesebben mythologiai mezbe öltözteti, azt az egészen modern jelenséget mutatja, hogy az ember érzelmi élete összeszövődik a természeti környezettel, a természeti képek az ember belső életének tükrözései.*

A képzőművészetben eleinte csak félénken jelentkezik a külvilág. A bibliai tárgy, melynek protagonistája szükségkép az ember, legfeljebb csak a több vagy kevesebb gonddal kidolgozott háttér szerepét juttatta neki. De azért a külvilágnak a második helyre szorulása mellett is oly haladás észlelhető, mely sejteti ábrázolásának későbbi önállóságát. A tizenötödik században Paolo Ucello, Brunelleschi és Massaccio a távlat és a rövidülés törvényeinek a megállapításán fáradoznak. Ugyancsak ebben a korban keletkeztek olyan képek is, melyeken a vallásos thema, vagy általában az előtérben levő alakok csak ürügynek tetszenek természeti vagy építészeti szépségek feltüntetésére. Majd remek paloták, tornyos városok láthatók a frescók háttérében, majd pedig

* V. ö. Burckhardt, i. m. II. 21. és kk.

az emberalakoknál jobban képzeletizgató sziklák, erdők vagy tengerpartok kötik le a figyelmet. Egyesek, mint Gentile da Fabriano vagy Benozzo Gozzoli, a növény- és állatvilágot festik nagy kedvvel, kerteket, mezei virágokat, különböző fákat, furcsa madarakat, négylábúakat, hullóket és rovarokat. A fent említett Paolo Ucello egész állatseregleteket és madárgyűjteményeket festett.* Oly magas fokára a művészi ábrázolásnak, mint az ember, persze nem jutott a természet a renaissance korában. A gazdag virágzás és a teljes önállóság ezen a téren a renaissancet követő századokra esik és első sorban a németalföldi festészetnek volt fentartva. A természet a maga bűvös kimeríthetlenségében itt találta meg igazi méltatását; nincs a külvilágban semmi oly csekély, a mi most magamagáért ne válnék érdekessé: a roppant levegőég és a tenger, a szűz természet és az emberkéz alkotásai, az állat- és a növényvilág, a hegység és a síkmező, az erdő és a patak, még a csupasz göröngy is: mind ezek, mintegy részei egy istenivé avatott mindenségnek, már pusztá létük által is becsesekké és a festő ecsetjére méltókká lesznek. Ámde e végtelen birodalom művészeti meghódításának kezdete a renaissance dicsősége.

Egy másik mozzanatát a természet újjáértékelésének abban kell látnunk, hogy a természetet, melyet a középkorban holtnak és lélektelennek fogtak föl, most *elvének* és *lelkesnek* érezték. Az ember, ki a maga testét becsülni tanulta s azt lelkével egynek érezte, mintha a maga túláradó életerejéből a természetnek is juttatott volna s életfuvallatával lelket lehelt volna beléje. A nagy Pan, ki valamikor a kereszt feltűntén meghalt, az ember elvilágiasodása folyamán ismét feltámadt halottaiból. A mindenség e megjelkesítése több az izgatott költői phantasia analogiálásátánál; a természet és az emberi lélekvilág között a rokonság érzése túlterjed a kiválasztottak szűk körén; rejtelmes háttere az általában a kor sajátos természetszemléletének; ott lappang mindennek a legmélyén, a mi a renaissance-kor álta-

* V. ö. Symonds, i. m. III. 197. és kk.

lános világfelfogásához tartozik, az astrologiában, az alchi-miában s a tudományos gondolkodás kritikáját ki nem álló minden egyéb hiedelemben. Az emberi sejtés titkos szála-kat sző az egyéni élet és a nagy világmindenség működése közt; az egyéni élet beleékelődik az egyetemes életbe s ez magyarázza meg azt a hitet, hogy a csillagok járása ked-vező vagy kedvezőtlen hatással lehet az ember sorsára. A bölcsék kövének keresése mögött is az a sejtés lappang, hogy az anyagnak van élete és ható ereje, melynél fogva képes az életet felfrissíteni és hosszúra nyújtani, minden betegséget meggyógyítani s a nemtelen érzet nemessé vál-toztatni. A köveknek, poroknak, fűveknek tulajdonított gyó-gyító hatás ugyancsak a természetnek elevenkép való föl-fogása mellett szól. A vitalistikus philosophia, a mint legvég-letesebb formában Giordano Brunonál jelentkezik, nem vala-mely ókori philosophema felújítása, hanem ennek az egész kort jellemző sajátos természetérzésnek fogalmi lecsapódása.

A renaissance-kori ember értékelésében a természet mélt-óságát és életet nyert: ezt állapítottuk meg az eddigiekben. Ebből a megállapításból könnyen szembetűnnek a hasonló vonások a természet és az ember fölfogásában. De ezen értékelésbeli hasonlóság alapján sajátosságosan határozódik meg az ember helyzete a külvilággal szemben. Ember és világ nem idegenek egymáshoz, a kettő lényegre nézve rokon vagy azonos, az ember mivolta az egyetemes világalapban gyökeredzik. Ámde ha az ember ekként fogja föl világhely-zetét, akkor szükségkép összeütközésbe kerül a maga egyé-niségtudatával. A kettő közötti ellentétet, illetőleg ellen-mondást világosan kifejezi a következő antinomia: az ember egyrészt mint öntudatos, zárt egyéniség élesen különvállik és elhatárolódik a nagy mindenségtől; az ember másrészt mint elenyésző kis láncszeme az egyetemes világtörténés-nek, ebbe elválhatatlanul bekapcsolódván, elmerül, fölolvad a nagy mindenségben. Egyszer az egyén mint önálló, külön világ áll szemben a világegyetemmel; máskor a világegye-tem magából bocsátja ki, illetőleg magába nyeli az egyént. Ez az antinomia, mely persze csak a philosophiai gondolko-

dásban vált teljesen tudatossá, két ellentétes érzelmi tendenciára utal, melyek mindegyike korlátlan érvényesülésre törekszik, de éppen ezért kölcsönösen kizárják egymást. Így támad az ember és a világ újjáértékeléséből a modern ember lelkében szükségszerűen amaz eszmei *conflictusok* egyike, melyeknek a dolog természetében rejlő megoldhatatlansága az újkori *philosophia* történetét oly megkapóan drámaivá teszi. Bruno *philosophiájában* universalismus és individualismus — ez az ellentét itt nyilván mást jelent, mint fent az ember újjáértékelésének fejtegetésében — egyaránt helyet találnak, a nélkül, hogy polaritásuk a *philosophust* nyugtalanította volna. Spinoza és Leibniz már csak az *antinomia* egy-egy ágának végletes képviselői. Utánuk a küzdők hosszú sora következik. A *renaissance* felvetette kérdés megoldásának kísérletei a jelenkorig nyúlnak.

3. *A szépség újjáértékelese.* Első tekintetre talán úgy látszik, mintha ennek külön pontban fejtegetése nem volna eléggé igazolt. Hiszen rámutattunk már arra a gyökeres különbségre, mely a szépnek becslését illetőleg a középkor és a *renaissance* közt fennállott s részletesen szoltunk az ember és a természet *æsthetikai* méltatásáról és művészi ábrázolásáról a *renaissance* korában. Ámde itt arról van szó, hogy megjelöljük a szépség szerepét e kor életében egyáltalán. A *renaissance* *culturája* kiválólag *æsthetikai* *cultura*. A szépség itt mint az egész életet átható tényező lép fel, mint abszolút eszmény, mint az élet legfőbb mértéke. Nincs oly korszaka az emberi művelődésnek, mely a szépséget ennyire minden magatartás irányítójává, minden tény, helyzet, cselekvés értékmérőjévé tette volna. Kétségkívül jellemző, hogy míg a *cultura* más területein, mint a tudományban és a *philosophiában*, a *renaissancenak* inkább csak a kezdeményezés, a magvetés szerepe jut, addig a művészet terén a virágzás és érettség legmagasabb fokát éri el. Valamennyi lehető érték közül a *renaissance* az *æsthetikaiak* terén alkotta a legmarandóbbat, teremtő ereje a szépség megvalósításában *concentrálódott*. De a művészet csak a leg-

szembeszökőbb tünete a renaissance-kori művelődés æsthetikai jellegének. A renaissance-ember æsthetizálta magát, művészetté emelte társas érintkezését, műremekké alakította lakását és egész környezetét, a szépség formáiba öltöztette ünnepeit, szertartásait és minden ténykedését. A társadalmilag magasabbrendű egyén oly irányban fejlesztette lényét, hogy æsthetikai benyomást keltsen; a cortegiano mindenhezértése nem gyakorlati célokat szolgáló élettartalom, hanem dísz, mellyel gyönyört szerez önmagának s kápráztat másokat. Irodalom, festészet, zene: ezek állnak a világhi műveltségi receptjén első helyen, mert róluk beszélgetve, vagy őket gyakorolva, fitogtathatja szellemét és képességeit s mulattathatja a társaságot, különösen a hölgyeket. A renaissance korában honosodott meg az előkelő olasz társaságban a zene és ének, mint minden szórakoztató együttlét szükséges kísérője. Ugyancsak ekkor fejlődött ki Itáliában a társalgás művészete, az udvariasság és a tapintat, a könnyed beszélés és beszéltetés s mindaz, ami a későbbi francia salonélet finom illatát teszi. A művészet megneemesítette a fényűzést is, a mi által ez épügy vagy még inkább a magasabb létnek, mint a pazar gazdagságnak vált kifejezőjévé. Kezdve a lakásnak képekkel és művészi szönyegekkel való díszítésén, a festői és változatos öltözködésen, a hasznos tárgyak művésziékké alakításán, egészen a czukrászsütemények és pástétomok plastikus formálásáig: mindenben érvényesítette szépet alkotó kedvét a renaissance-ember. E mindent átható szépérzékre vall a ruházatban és az étkezésben mutatkozó tisztaságszeretet is. A renaissance-kori olaszok általában tisztábbak az északi népeknél. Az Itália finomabb életformáihoz szokott Giordano Bruno megbotránkozik az angolok tisztátalanságán, többek közt azon a szokáson, mely még előkelő társaságban is divatos, hogy valamennyien egy körbe járó serlegből isznak. Az olasz műveltségű Mátyás királynak «csodaszerű» tisztaságáról külön fejezetet ír a jeles tetteit és mondásait följegyző Galeotto. A nyelv is — a gondolat és általában a lélekállapotok kifejezésének eszköze, — a renaissance korában művészi

önczéllá lett. A társaságbeli olasz embernek minden körülmények között igyekezete a *bel parlare*: a könnyed és mégis méltóságos, világos és fordulatos elmés, színes és árnyaltos, *szép* beszéd. A humanistákat is a classikus írókban a régi kor művelődésénél, élet- és világfölfogásánál, általában a tartalomnál jobban érdekelte a szép külső forma, a dictio, a rhythmus. A beszéd formális-æsthetikai oldalának élvezetével függ össze a szónoklat nagy szerepe a renaissance életében. Minden nyilvános alkalomnak, egyházinak és világi-nak, gyászosnak és örvendetesnek, a szónoklat adott dízt és ünnepélyességet. De a szónoktól művészi qualitasokat követeltek. Innen van a Cicero oratióin iskolázott humanisták nagy tekintélye és minden magasabb hivatalban való nélkülözhetetlensége; innen van az is, hogy világiak jogot nyertek a templomban való prédikálásra, hogy szentek ünnepein is gyakran a pap helyett humanista lépett a szószékre s hogy még püspökök hivatalba iktatásakor is humanista mondott beszédet, olykor ódáiban és hexameterekben. A renaissance korában æsthetikai megítélés alá esik még a hadviselés is. A hadakozó pártokkal lelkileg semlegesen szemben álló condottiere, egyrészt álhadimozdulataival ellenfelét az ütközet félbenhagyására igyekezett rábirni, másrészt objectiv szemlélőként élvezte a mozdulatok pontosságában és czélszerűségében rejlő «szépség»-et, olyformán, mint a hogy a sakkozó élvezi a kellő hozzáértéssel vitt játszma húzásait.

A túltengő æstheticismussal kapcsolatos az az erkölcsi közömbösség, az ethikai lelkiismeretnek az a tompultsága is, mely a renaissance-kori társadalom minden rétegében, a legfelsőben épúgy, mint a legalsóban, mindenütt mutatkozik. Ezt egyetlen okból származtatni merész és logikailag eléggé nem indokolható vállalkozás volna; a magyarázó tényezők között bizonyára a legfontosabbak egyike az egyéni vágyak és szenvedélyek korlátlansága, melynek az erkölcsi tekintetek is szükségkép áldozatul estek; azonban, hogy az ethikai értékek elhomályosulásában az æsthetikaiak kizárólagosságra törekvésének is nagyon sokat kell betud-

nunk, előttünk kétségtelennek tetszik. A renaissance embereszményében alig van nyoma az erkölcsi elemnek. A cortegiano becsületbeli makulátlansága is inkább æsthetikai, mint erkölcsi tulajdonság, melynek párbaj révén való megvédése és igazolása ép a renaissance korában lett divattá. A történelem nagy alakjaiban a kiválóság mellett meglátták ugyan az esetleges gyarlóságot vagy bűnt is; de ezt a nagyság privilégiumának tekintették s nemcsak elnézték, hanem még biztatást is merítettek belőle lelkiismeretük elaltatására. Az olasz *virtu* sem jelentett erényt erkölcsi értelemben, hanem erőn és tehetségen, tehát a képzelet megkapó s így æsthetikai sajátságokon alapuló derekasságot, melynek amorális jellegét legjobban az mutatja, hogy a *sceleratezza*-val, a bűnösséggel sem tartották összeférhetetlennek. Az erkölcsi megítélést általában másodrangunak, a kiváló emberrel szemben jogosultságát vesztett szempontnak tartották; vagy pedig a bűnt is a képzeletet izgató oldaláról nézték s mint művészi alkotást æsthetikailag értékelték és élvezték. Midőn Cellininek egy kevésbé menthető gyilkossága után a meggyilkoltnak barátai a művész ellen panaszt tettek a pápánál, ez azt felelte: «Tudjátok meg, hogy művészetekben oly ritka emberek, mint Cellini, nem esnek a törvény alá.» Cesare Borgia legkiáltóbb gazságainak egyikét, a condottierék hirhedt senigagliai törbeccsalását, Olaszország szerle mint «valóban szépét» emlegették és csodálták. Még a bosszú ténykedését is æsthetikai szempontból nézték. Amit a renaissance-kori novellairók s a későbbi kor drámaírói is oly kiapadhatatlan kedvvel rajzoltak, a bosszú előadását, a hálónak az áldozat körül való fokkonkénti összehúzóását, a bosszúállónak teljes anyagi és szellemi diadalt biztosító körülmények lassú kifejlését s egy alkalmas időpontban kedvező összehatását: mindezt a renaissance-ember előbb mint *bella vendetta*-t az életből szívta magába mohó gyönyörrel, mely az erkölcsi fölháborodást, részvétet, vagy más morális érzéseket egyáltalán nem juttatott szóhoz.

A renaissance életében a szépség mint a lelkeken uralkodó szellemi nagyhatalom jelentkezik; ámde ez a szerepe

magában a korban nem vált még igazán tudatossá. A renaissance *elt* æsthetikai életet, de még nem *eszmélt* reá, nem adott magának számot a művészet mivoltáról és rendeltetéséről, nem helyezte bele a szépet az élet egészébe, nem próbálta megállapítani jelentőségét az ember, illetőleg az emberiség életére általában. A legnagyobbak közül egyeseknek, mint Leon Battista Albertinek vagy Michelangelonak nyilatkozataiból néha kihangzik ugyan a művészet szentségének érzése. De általánosságban a művészetről szóló elmélkedések csak formális-technikai mozzanatokat illetnek, a lényegyet érintő kérdésekre csak itt-ott elszórtan található megjegyzések vonatkoznak. A renaissance-ban vezető szerepre jutott értékeknek az ész előtt való igazolása és fogalmi méltatása későbbi századok elméldésének eredménye. Ezzel kimondjuk azt is, hogy a szépség újjáértékelése sem mult el a renaissance-szal. Életképességét megmutatta mindjárt az ellenreformáció korában, amely, noha lényegénél fogva szépség-, illetőleg művészetellenesen volt hangolva, vele meg nem küzdhetvén, magába olvasztotta. A tizennyolczadik században, amikor a vallási küzdelmek zaja elült már, s az ember, egy nagy értelmi cultura tetőpontján, áhitozva tekintett mindenre, ami érzésvilágát regésbe tudta hozni, a szépség mint rejtélyes phænomen a legjobb elméket foglalkoztatta. Winckelmann rajongva tárta fel és méltatta az antik képzőművészet remekeit. Lessing fáradhatatlan volt a költészet egyes műfaji kérdéseinek taglalásában, egyszersmind egyetemesebb természetű æsthetikai problémák tisztázásának törekvésében. Végül Kantban az æsthetikai élet megtalálta első nagy philosophiai méltatóját. Eddigélé a philosophiai rendszeralkotók a szépséget másodrangú dologként kezelték, melyet hol a megismerés, hol az erkölcsi élet szolgálatába állítottak. A königsbergi philosophus fölismerte az æsthetikai értékek önállóságát másnemű értékek mellett. Rendszerében a szépség egy külön világ, mely a megismerés és az akarat világát áthidalni van ugyan hivatva, de amelynek önállóságát a maga külön, az Itéletero Kritikájában kifejtett észelvei documentálják. Innen már

csak egy lépés a legmagasabb polczig, melyre a szépség az ember értékelésében egyáltalában emelkedhetik. Ezt a lépést megtette Schiller. Az æsthetikai magatartás, mely a Kant előtti philosophusoknál a theoretikusnak volt alárendelve s Kantnál a theoretikus és a praktikus mellett foglal helyet, a német költő-philosophusnál egyeduralomra tesz szert: a maga körébe vonja a theoretikus és a praktikus magatartást. Amit Schiller szépségnek nevez — a harmonikus lélekállapotot, mely az ember egész valójának, érzéki és eszes természetegyüttes működésének eredője — az nemcsak az æsthetikai élvezés ünnepi pillanatainak kiváltsága, hanem az ember minden lehető magatartásának követelménye és eszménye, mert csak az teszi teljessé s a legmagasabb értelemben emberivé az embert. Éppen ezért, Schiller szerint, a szépség, a lelki képességeket harmonikus játéokra készítető művészet, az emberiség nevelésének legfőbb, sőt egyedüli sikerrel biztató eszköze. — Ez a tanítás a szépség evangéliumának hirdetése a kanti philosophia fogalmaival. Mintha a renaissance szépségimádása hangzanék ki belőle; csakhogy egy nagy egyéniség nemes idealismusán át minden salaktól megtisztulva és világfölfogássá mélyülve. — Az újabb kor, a speculatio magaslatáról reálisabb talajra szállva alá, bizonyára és joggal egyoldalúnak ítéli Schiller tanítását. De bármily szövevényesnek, bármennyire is az érdekek és ösztönök beláthatatlan sokaságától mozgatottnak ismerjük meg az emberi lelket, bármily szédületesen sok tényezőtől függőnek láttassa velünk a történelmi erőket kutató tudomány az emberi nem fejlődését: — a legnemesebb és legfinomabb szellemekben újra meg újra felbukkan az emberiség æsthetikai nevelésének eszméje: a szépség, különösen amint a művészetnek lélekkel teljes remekeiből szól hozzánk, ha nem is egyetlen, de egyik leghathatósabb tényezője az emberi nem tökéletesedésének, megváltásának.

4. *Az ész újjáértékelése.* Erről három különböző, de egymást kiegészítő vonatkozásban kell szólni: az ész, midőn a renaissance korában újjáértékelésen megy át, szembe

kerül a hittel, az érzékekkel és a történeti élet rejtettebb erőivel.

A középkorban a hagyománynak bírálat nélkül való elfogadása, a kételkedés nélküli hit az a magatartás, mely az embert az egyház fölfogása szerint megilleti. A tudás értéke háttérbe szorult a hité mellett, illetőleg csak annak a tudásnak tulajdonítottak igazán becsét, mely a hit támogatására vállalkozott. A renaissance korában, az egyéniség fölszabadulásával, az ember nem tűrte többé a reáerőszakolt bilincseket, hanem autonomiára törekedett; a világias hajlamu ember elfordult a hit tárgyaitól s ennek a világnak a dolgait igyekezvén megérteni, a maga gondolkodására volt kénytelen támaszkodni; a humanismus feltárta az ókor szellemi kincseit, a vallási hagyománnyal egy világit állított szembe, amivel egyrészt tápot adott az ember tudásvágyának, másrészt fegyvereket szolgáltatott az észnek a felszabadításáért vívott küzdelmében. A renaissance culturájának egyik legfőbb vonása a tudás, a műveltség rendkívüli megbecsülése. Amely kiváltságok régen a születéssel jártak együtt, azokat most a műveltség biztosította az embernek. A társadalomnak renaissance-kori új differenciálódása is a műveltség elve alapján ment végbe. A középkorban voltak clericusok, lovagok és parasztok, a renaissance korában műveltek és műveletlenek. A műveltség - - amin ebben a korban persze első sorban a latin nyelv és irodalom ismerete értendő — oly nagyhatalom, mely le tudta rombolni a származás emelte korlátokat s fejedelmet, urat és parasztot egy szintre, egymás mellé helyezett. Aristoteles meghatározása szerint «a nemesség a kiváltságon és az örökölt vagyonon alapszik»; Dante Convito-jában a nemesség fogalma majdnem egészen független a születés minden feltételétől s csak az erkölcsi és értelmi kiváltságon alapszik; különösen az utóbbin: a *nobiltà* a *filosofia* testvére.

Az ész szót eddig tág jelentésben használtuk, értvén rajta az emberi lélek értelmi oldalát általában. Szűkebb a szó jelentése abban az összefüggésben, a mikor az érzékekkel való ellentétességében tekintjük. A renaissance-ra ve-

zethető vissza az újkori gondolkodásban olyanynyira uralkodó rationalismus, vagyis az a fölfogás, mely az ész bizonyosságát az érzékeké fölé helyezi, illetőleg csak az ész megállapításait tartja egyetemeseknek és szükségeseknek, míg az érzelélesen alapuló ismeretek szerinte megbízhatatlanok s az ész corrigálására szorulók. Igaz, hogy a renaissance másrészt épen a tapasztalat szükségszerűségének hirdetésében is kezdeményező volt; a világias hajlandóság az ember és a világ megfigyelésére vezetett; már Vives a disputálás helyett maguknak a dolgoknak vizsgálatát tartotta kívánatosnak; s Lionardótól származik e mondás: a tapasztalat sohasem csal. Mind a mellett még maga a renaissance hajtotta végre az ész suprematiáját hangoztató értékbecslést, noha ennek legszabatosabb elvi megformulása későbbi időre tartozik. E fölfogás létrejöttében legnagyobb része van kétségkívül annak a tudománynak, mely leghamarább fejlődött ki az újkorban a positiv tudományok között, a matematikának. A matematika igazságai észigazságok. Előnyük minden egyéb tudományos igazsággal szemben: biztosságuk, szabatoságuk, világosságuk. A matematika tételei abszolút meggyőző erejűek: egyetemesek és szükségesek. Minthogy ezek az abszolút bizonyosságú tételek az észből származnak, azt hitték, hogy az észből származó tételek mind abszolút bizonyosságúak. A hitében megingott, abszolút tudást szomjazó emberi szellem sok fájdalmas tévedés és kalandos kísérlet után nyugvópontra talált a matematikában s reá támaszkodva és tanulságai-val felfegyverkezve, más tudományos területeken is abszolút igazságokhoz vélt eljuthatni. Így lett a matematika valamennyi tudomány mintája, a matematikai igazság az igazság eszménye, a matematikai módszer a tudományos gondolkodás módszere általában. A renaissance culturájának ezt a vonását, a matematikai gondolkodás mintaszerűségét a tudományos gondolkodás számára általában, Alexander Bernát nyomatékosan ki szokta emelni egyetemi előadásában s igen jellemzően *mathematicismus*nak nevezi. Ennek köszönhető a matematikai természettudomá-

nyok gyors felvirágzása, de egyszersmind, a mi már kevésbé áldásosnak bizonyult, egy századokra kiható tévedés: a matematikai módszernek a philosophiában való meghonosítása. A renaissance legnagyobb természettudományi felfedezése, a copernicusi elmélet, a matematika pajzsával vértzetten jelent meg a tudomány küzdő porondján s megdönthetetlennek látszó bizonyítékát szolgáltatta az ész abszolút megismerő erejének és az érzékekkel szemben való felsőbbségének. Ennek az elméletnek volt a legnagyobb hatása az új világfölfogás kialakulására. Nemcsak az ész diadalát hirdette az érzékek felett, hanem kimutatván egy kétezeréves hagyomány tarthatatlanságát, szószólója lett a *gondolkodás souverainitásának* általában. Szépen mondja F. A. Lange, a materialismus történetének írója: «A föld mozog! ez lett nemsokára az a tétel, a mely által a tudományba és az ész csalhatatlanságába vetett hit különvált a hagyományhoz való vak ragaszkodástól; s a mikor egy évszázados küzdelem után a tudomány ebben a pontban véglegesen győztesnek bizonyult, ez annyira az ő javára billentette a mérleg serpenyőjét, mintha egy csoda által az addig nyugvó földet csak most hozta volna mozgásba.¹

Az ész renaissance-kori újjáértékelése is átszármazott a következő korszakra, mint sarkköve századok gondolkodásának. Az érzékek felett való souprematíáját diadalmasan hirdette a philosophiában Giordano Bruno ép a copernicusi elmélet kapcsán. Descartest, mint az újkori rationalismus atyját mutatja be a philosophia története; ugyancsak ő vezet be a philosophiába a matematika módszerét. Spinoza ennek alkalmazásában a legkövetkezetesebb; ethikáját, egész mystikus világfölfogását a matematikai bizonyítás schemáinak Prokrustes-ágyába szorítva, *more geometrico* demonstrálja. A felvilágosodás egész korszakán keresztül, míg az angol gondolkodás az érzékekre esküszik s csak a tapasztalati ismeretet fogadja el hitelesnek, a continentalis philosophia, Descartes nyomdokain haladva, lenézi a tapasztala-

* L. Die Geschichte des Materialismus. Hetedik kiadás. Leipzig. 1902. I. 191. 1.

latot s csak az észet tartja magasabbrendű, biztos ismeretek forrásának. Kant ebben a tekintetben is új korszak kezdetét jelenti. Egyrészt bebizonyította a matematikai módszer jogosulatlanságát a filozófiában, másrészt kijelölte az ész megismerő képességének határait, megmutatván egy szersmind, hogy a tapasztalatot mily szerep illeti meg tudományos világképünk keletkezésében. De ezzel még korántsem szakadt vége az érzékeket lebecsülő rationalismusnak. A közvetlenül Kanthoz kapcsolódó romantikus filozófiában dúsan hajtó másodvirágzását élte. Ujabban nincs olyan számbavehető filozófiai irány, mely ne ismerné el a kellőképp értelmezett tapasztalat jelentőségét.

A renaissance rationalistikus hajlandóságának egyik nagyon fontos tünetét hagynók figyelmen kívül, ha nem mutatnánk rá arra, hogy az észben látta a történelemnek is constitutív elvét és mértékét. Pedig történelem és ész között olyan lényegbe vágó különbség van, hogy a kettő semmiképp sem fedheti egymást. Az ész eszményeket állít föl; a történelem mindig mögötte marad az eszménynek. Az ész minden alkotásban czélszerűséget keres; a történelem csak az okság szempontjából kap értelmet. A történeti intézmények és alakulatok különböző változatokat mutatnak — alkotmány, társadalmi berendezés, gazdasági szervezet, vallás, erkölcs, philozóphia, stb. sokféle van —; az ész mindenben egységet követel. A renaissance azonban teljesen híján volt a történeti érzéknek. Nem tudta, hogy a történeti alkotásokat csak annak a kornak ismerete alapján érthetjük meg, melyben létrejöttek; nem vette észre, hogy a célkitűző, eszményalkotó ész csak egyike azoknak a föltételeknek, melyek keletkezésükre közrehatottak; nem látta át a történelem észellenességének szükségszerű voltát; nem ismerte a fejlődés gondolatát. Innen van, hogy a renaissance korában komolyan próbáltak alkotmányt *csinálni*, hogy egyszerűnek és akadálytalanak hitték a multtal való szakítást s kigondolt, nem a hagyományban gyökeredző politikai tervek megvalósítását. Firenzeben, hol egy fejlett statistika alapján számszerűleg ki tudták mutatni az állam-

szerkezet egyes tényezőinek erejét, minduntalan változtatták a politikai és társadalmi berendezést; aristokratia, kényuralom, demokratia, oligarchia, theokratia s ezek különböző módozatai kaleidoskopszerűen váltották föl egymást. Savonarola több ízben lépett fel prédikációiban alkotmányjavaslatokkal. Machiavelli felülmulthatatlan volt raffinált, látszólag a legkülönbözőbb érdekeket kielégítő államconstructiók kidolgozásában, a nélkül, hogy bármelyiket is megvalósíthatta volna. Ugyancsak a történeti érzék hiánya magyarázza meg azt a törekvést, mely a különböző korszakokban és különböző körülmények között támadt világnézetek kiegyeztetését czélozza. A Cosimo dei Medici alapította platonikus Akademiának ilyenmű kísérletéről már volt szó. Pico della Mirandola valamennyi philosophiát egymással és az egyházzal akarta összhangba hozni. Heptaplus című műve egymással kibékíteni igyekezett a világ keletkezéséről szóló pogány és bibliai hagyományokat, melyek Plato Timaeusában és a Genesis könyvében foglaltak. Az allegorikus magyarázatnak, mely ezen egyeztetők egyedüli alkalmas eszköze s a mely a symbolumok és mythosok burkolt jelentésébe és a szavaknak a felszín által eltakart vagy erőszakosan mögéje csusztatott mellékértelmébe kapaszkodik, — az a fölfogás az alapja, hogy a vallások és philosophiák mind észszerűek; észszerűek nem a fejlődés értelmében, mint az igazság különböző fokozatai, vagy egymásután megnyilatkozó mozzanatai, hanem mint a különböző formák mögé rejtett, de egyazon kész igazság tartalmazói. — Ez az *antihistorismus* azután, mint a rationalismus általában, örökségképen átszállt a következő századokra. A fölvilágosodás századának számos utópiája, a társadalomnak szerződésen alapuló berendezéséről való fölfogása, Rousseau vészkiáltása: «Vissza a természethez!» s végül a francia forradalom: mindezek ama hit mellett tesznek tanúságot, hogy az ember a történelmet a maga esze szerint alakíthatja, hogy az ész souverain nemcsak igazságok fölismerésében, hanem a történeti élet formálásában is. Csak a fejlődés gondolata hozta meg a történeti élet helyes értelmezését.

5. *Az élet egészének ujjaértékelése.* Ennek megállapítása nem egyéb, mint összegezése, jobban mondva egységrehozatala az eddig mondottaknak. Az ember és a világ, a szépség és az ész imént vázolt ujjaértékelése egy közös talajra utalnak, melyből kinőnek: *optimistikus* élethangulatra. A keresztény középker világnézete szerint az emberélet, a *mysteriumdrámához* hasonlóan, a föld, pokol és menyország hármasszínpadán zajlik le s a földi élet egy átmeneti lét alsóbbrendű valóságává laposodik; a renaissance életérzése az emberi életet *egy* szintben folytatja le s annak nagyon is reális vágyai és céljai mellett a menyország és pokol képzetei színtelenekké halványodnak. A renaissance életértékelése ép úgy végtelen életigenlés, a mint a középkori kereszténységé, legalább eszméje szerint, végtelen élettagadás. Nem mintha a renaissance minden pessimistikus hangtól mentes volna; hiszen az ókori eszmevilág felujulásával az élet árnyoldalait kidomborító költői szemléletek és philosophemák is utat találtak az újkori ember tudatához; a célokra oly korlátlan távolságban való kitűzése mellett pedig, mint ezt a renaissance korában látjuk, szükségkép be kellett állaniok ép a kiválasztottaknál oly pillanatoknak, midőn a vágyak és a képességek aránytalanságának érzése, az emberi erő korlátoltságának bús sejtelme a kétkedés és *resignatio* árnyékát borítja a lelkekre. De a kor alaphangulata mégis az életöröm. Ebből táplálkozik az a féltelen tettvágy, mellyel a renaissance a világ folyását megváltoztatni és irányítani akarja. Ebből sarjad az a hit, hogy az emberi szellem *souverain*, hogy biztossággal meg tudja lelteni a «jó utat», mely a nemzet előbbre viszi; hogy az ember értelme mindent képes fölfogni és megismerni, akarata mindent meg tud valósítani korlátozás nélkül. Nem volt sohasem oly korszak, mely jobban hitt az emberi nem regenerálásának lehetőségében, öntudatosabban állt a múlttal szemben s jobban bízott saját erejében, mint a renaissance. A hit, a bizalom, a nagyot merés, az erőtudat kihangzanak még a philosophiai művek címlapjaiból is. Két tipikus renaissance-munka, az angol Bacon-é és az olasz Campa-

nelláé, egyaránt ezt a czímet viselik: *Instauratio magna*. De a hol a czím szerényebb is, a szellem mégis ugyanaz s az is marad a következő kor nagy dogmatikus rendszereiben egészen a kritikai *philosophia* jelentkezéséig. Descartes, Spinoza, Leibniz büszke gondolatépületei azon a hallgatag optimismuson épülnek föl, hogy az emberi szellem a világrejtély legmélyéig képes lehatolni, hogy egyetlen eszmével, egyetlen formulával képes az egész mindenséget átfogni, hogy számára nincs természetes korlát, nincs tiltott terület, nincs *ignorabimus*. Ebben az életörömben van alapja annak is, hogy a renaissance embere gyönyörüségét lelte e világgalkotmányban, szépnek és tökéletesnek találta s benne sejtette boldogsága lehetőségeit. A világ tökéletességére és czélszerű berendezésére nagy előszeretettel hivatkoznak a következő kor gondolkodói, midőn Isten létét bizonyítják. A felvilágosodás korának theodicæái, a teremtés tökéletességének dicsőítése, a mint Leibniznél, Shaftesburynál és Popenál látjuk, annak a gondolatnak a kifejezése, hogy ez a világ a legjobb valamennyi lehető világ között: mindez philosophiai kihangzása annak az optimistikus élethangulatnak, mely a renaissance korában úrrá lett a megújuló emberiségen, hogy századokon keresztül uralkodjék rajta. A renaissance új tavasz, az emberiség megifjodása, a fiatalság lélekrajzának minden jellemző vonásával. Az ember reményekkel telten néz a jövőbe; a kétely felhői alig-alig jelentkeznek szemkörén; csak a czélt látja, de nem az akadályokat, melyek nagyratörő tervei megvalósítása elé gördülhetnek; érzi erejét, terjeszkedni, uralkodni akar s gyönyörködik az életben. *Es ist eine Lust zu leben* — mondotta Hutten s ezekben a szavakban mintha egy egész nemzedék örömittas lelke ujjongana.

SZEMERE SAMU.

GRANT ULYSSES.

Emlékiratai nyomán.

A háború magában nem kedves tárgy: de a közmondás, «ha békét akarsz, készülj a háborúra», most is érvényes; boldog a nemzet, mely békében élhet, de nagyon boldogtalan az, a mely nincsen előkészülve, ha a körülmények a háborút reá erőszakolják. A háborúk hosszú időszakokra meghatározzák a népek irányát, haladását vagy süllyedését. A világ csodálatos rendje egyeseknek nagy szerepet juttat a háborúkban. Ilyen szerep jutott Grant Ulyssesnek is.

Ulysses Simpson Grant elődei, saját adatai szerint, vagy kétszáz évvel születése előtt vándoroltak be Angliából; atyja timár és farmer volt, a közép rendhez tartozott, szerette a könyveket és fiának jó nevelést biztosított. U. S. Grant 1822 április havában született és a mint az Amerikában szokás, az iskolai órákon kívül erejének megfelelő gazdasági munkát végzett, a mi inkább inyére volt, mint az iskola, hol bár figyelmes volt, nem tűnt ki nagy szorgalommal. Szerette a lovakat és néha magánosan több napi útra is kelt. Tizenhét éves korában atyja kívánatára a West-Pointi katonai iskolába került, bár nem kedvelte a katonai pályát és még azon is kételkedett, hogy megálja-e a felvételi vizsgát. West-Point abban az időben szervezetére és a tanítás színvonalára nézve az ország legjobb főiskolája volt. Ottléte alatt a történet és matematika volt legkedvesebb tanulmánya; a francia nyelvben, taktikában és viseletben nem jó osztályzatot kapott, a harmadik évben kitüntetés fejében őrmester lett, de a negyedik évben újra mint közlegény gyakorolt. Terve az volt, hogy először segédtanító lesz West-Pointben és később

professor egy magánintézetben. Azonban Scott tábornok imponáns egyénisége láttára, nagyravágyó érzelmek keletkeztek benne. Jó sikerrel tevén le a vizsgát, a lovassághoz kívánczozott, de gyalogezredbe küldték és 1843-ban a St. Louis melletti Jefferson Barraks kaszárnyában szolgálatba lépett. Itt már mint fiatal hadnagy megjegyezte, hogy az alattvalóikat nógató tisztek keveset érnek a magasabb állásokban; a párbajt e szavakkal kárhoztatta: «Ellenzem a párbajt: legtöbbjét csak azért vívják, mert a megtagadásra hiányzik az erkölcsi bátorság.»

St. Louis vidékén Grant megösmarkedett Dent kisasszonnyal, belészeretett, 1845-ben eljegyezte és a mexicói háború vége után, 1848-ban nőül vette.

1845-ben Texas az Unióhoz csatoltatott; ezt Grant azért rosszalta, mert az csak a rabszolgaság kiterjedésének szolgált. Nagy hibának tartotta az egész mexicói háborút és később így ítélte róla: «A déliek lázadása a mexicói háború következménye. Nemzetek ép úgy, mint egyesek megbűnhődnek túlkapásaik miatt. Megkaptuk büntetésünket az újkor legvéresebb és legdrágább polgárháborúja által.» Saját részvételét ugyanazon háborúban így indokolja: Tapasztalás bizonyítja, hogy ha egy nemzet a háborút már elkezdte, legyen az igazságos vagy nem, ferde állásba jut, a ki azt ellenzi. Személyére nézve jobb, ha háborút, dögvészt és éhínséget támogat, semhogy népe megkezdett háborújának meggátlásában részt vegyen.

A mexicói háborúban szerzett tapasztalásait Grant egészen tárgyilagosan beszéli el és beleszövi a vidék tájrajzi és éghajlati viszonyait; az akadályok leírását, az ellenfelek számszerinti aránytalan voltát; megemlíti, hogy Wirselfield Scott tábornok 12,000 emberrel legyőzte a nyolcz millió számú népet és megvette Mexico 100,000 lakossal bíró fővárosát, bár az 260 angol mértföldre távol volt Vera Cruztól és két meredek és zordon hegyláncz által volt védve, melyek Mexico négyezer lábíg emelkedő fensíkjainak természetes sánczai.

Grant leírása tárgyilagosa, csak annyit ír magáról, a

mennyi szükséges a viszonyok jelzésére; természetesnek találja, hogy az ujoncz katonák eleinte nagyon is kímélik épességüket és azt mondja róluk: hamar kitanulták az ellenfélnek az övéknél is nagyobb gyarlóságát, mert az nem volt oly jó fegyverrel ellátva és legénysége nagy része kényszer alatt szolgált. Saját érzelmeiről az első csatában ezt mondja: «Magam mint fiatal hadnagy, a ki sohasem hallott ellenséges ágyút, bár inkább ne lettem volna szolgálatban, úgy éreztem. Sokan csatába kíváncznak a meddig az távol van, de a veszedelem közelében hősieks elszántságuk nagyon apad. Állandóan bátor emberek nagyon ritkák.» Egy ütközetről ezt írja: «Veszteségünk csekély volt, jobb tűzéréségünk döntött; másnap keményebb ellenállással harczoltunk, de meggyőződésem szerint, nélkülem is győzött volna a mi seregünk. Mi csak akkor tudtuk meg, miféle nagy hősök voltunk, mikor hozzánk érkeztek a honi ujságok a csata leírásával.» Különben az amerikaiak nagy kitartással használták fel a védelmi állásokat és szereket, mindamellett néhány elszánt roham nagy áldozatokkal járt. Egy mély gázlón való átkelésnél még érdekesebb annak védelmi elszánczolása, mely nélkül az ellenség kezére került volna. A seregben levő sok iparos nagyban elősegítette az utak, hidak, erődítmények építését vagy lerombolását és a technikailag művelt tisztek vezetése alatt, rövid idő alatt készültek el még nagy nehézségekkel járó művek is. A déli nap sugarai ellen éjjeli menet segített. Scott megelőzte csatáit törzskari tisztek szorgalmas kutatásával és az utászkar kielégítő előkészületeivel. A támadások szintén előre határozott és jól megfontolt terv szerint történtek.

A mexicói háborúban sem hiányzott a politika szülte viszály. Amerikában harczosok kitüntetése igen népszerű. Scott tábornok a Whig-párthoz tartozott és csak az ancienitás által jutott a fővezérséghez, de demokratikus politikai ellenfelei és seregének néhány főtisztje megbuktatták. Ebben a vetélkedő önzésnek nagy része volt, de az ármány nem fejlődött a létező törvényes kormány meglámadásáig, a mint az Wallenstein, Monk vagy Pichegru esetében történt. Ter-

mészetesen Grant hadnagynak ilyen ármányokban nem volt része, nem is lehetett, de könyvéből látható, hogy azokat határozottan rosszalta. Egész életén át a feltétlen loyaltás elvének hódolt: eltérő nézeteit könyvében nyíltan közli, de más tisztársairól még kicsinylő módon is ritkán szól, úgy látszik, egyetlen célja a nagy feladat sikeres kivitele.

1848 február 2-án meg volt kötve a Guadalupe-Hidalgó béke, mely által az Egyesült-Államok Texast, New-Mexicót és Californiát szereztek meg és azért vagy hetvenöt millió koronát fizettek, saját nagy hadi költségükön kívül.

Grantnak a mexicói háborúban teljesített szolgálata nagy előnyére vált, mert abban sok tiszttel ismerkedett meg, kik későbbben a polgári háborúban mint társai vagy ellenfelei szerepeltek és kiknek helyes értékelése hadvezéri tervei kivitelében nagyban elősegítette.

Megnősülése után több helységben mint katonatiszt szolgált, 1850-ben Californiába rendeltetett. A panamai földszoroson akkor kolera volt és az élet feltételei súlyosak voltak az aranylázban szenvedő Californiában egy fiatal katonatiszt erszényére nézve, ez okból csak mint magánember ment oda és miután a viszonyok az ő számára nem javultak, 1854-ben kilépett a katonai szolgálatból és visszatért St.-Louisba családjához, a hol először látta legidősebb fiát, az e napokban meghalt Fred D'Grant tábornokot.

St.-Lousi farmer életéről azt mondja, hogy saját házát maga építette, valamint a többi farm munkát is maga végezte. Sok fát vágott és azt a hét angol mérföldnyire fekvő városba szállította. De beteg lett és egy ideig ingatlanokkal kereskedett. Egy ízben egy mérnöki hivatalra pályázott, de a megyei hatóság helyette egy külföldit választott. Grant megjegyzései ez esetről némi «nativista» érzelmeket tanúsítanak. Meglehet, hogy ez volt a fő oka annak, hogy St.-Louisból Galénába költözött. Ott atyjának timár üzletét folytatta egészen az 1861. év tavaszáig. Szokott loyaltásával Grant még azon év elején is e törvényes alakulástól várta a politikai ellentétek kiegyenlítését. De midőn észrevette, hogy a törvényesen megválasztott elnököt, életének védelme

végelt, titkon kellett becsempészni Washington fővárosába és miután a déliek megtámadták az állam őrségét és megvették Fort Sumptert és Lincoln elnök 1861 április havában behívott 75,000 önkéntest, Grant is elhagyta csendes polgári életét, Galenában az első népgyűlésen elnökölt, az ott szervezett századot Illinois állam fővárosába vezette és ott a mindenfelől csoportosuló honvédek katonai szervezését magára vállalta. Saját szerény modorában ajánlotta fel az Egyesült-Államok kormányának szolgálatát, említvén tizenöt évi tapasztalását a seregben és West-Pointi nevelését, melynél fogva kötelességének eleget akar tenni, képesnek tartja magát egy ezred vezetésére. Az alatt a fenyegető vihar kitört és nőttön-nőtt és Lincoln már júniusban 300.000 embert szólított fegyverbe. Most Richard Yates, Illinois kormányzója kinevezte Grantot a 21. zászlóalj parancsnokává. Julius havában Grant már ott volt az ellenség előtt Palmyránál és azt írta: «Féltem a parancsnoki felelősségtől, bár Mexicóban sok ütközetben vettem részt. Mikor Harris ellenfelünk táborát felkerestük, jobb szerettem volna Illinoisban lenni, de Harris nem várt be minket és láttam, hogy az ellenfél épen úgy tart az ütközettől, mint magunk és azóta a háború végéig felelmet nem ismertem többé.»

1861 augusztusában Grant már dandárparancsnok lett és John A. Rawlinsban egy kitűnő segédtszlet biztosított magának a háború végéig. Cairó a Mississippri és Ohio összefolyásánál, a nyugat legfontosabb strategikus pontja. Grant ezt megszállván, vezéri tehetségének feltűnő jelét adta. Annak hírére, hogy a déliek az Ohio és Tennessee partján Paducaht akarják elfoglalni, Grant nem várván felsőbb parancsra, nyomban megszállta és elsánczolta Paducaht. A főhadiszállás gáncsolta őt ez önhatalmú tette miatt, melynek azonban sokkal később igen nagy haszna volt, mert ettől függött a pánczélos hajók használata, melyek nélkül Fort Henry és Fort Donaldson diadalmas bevétele sok ezer fogollyal, továbbá Kentucky állam felszabadítása lehetetlen lett volna. Azon időben a St.-Louisban székelő Halleck volt az egész nyugoti tartomány főparancsnoka; neki Grant nem

volt kedves embere, Halleck őt győzelmei daczára parancsnokságától felfüggesztette és fogolylyá tette, mint Grant maga írja: «Három héttel a donaldsoni győzelem után kitétek a parancsnokságból és fogolylyá lettem ezzel az indoklással: «Miért nem közli csapatjai hol létét és elhelyezését? Washingtonból azt izenték, hogy fogságba tegyem.» Meglehet, hogy a rossz közlekedés volt oka a bajnak. Rövid idő múlva visszahelyezték Grantot a vezéri állásba és a sereg alatta vívta ki a shilói csatát, mely első napon nagy veszteséggel, másodikon nagy győzelemmel járt. Grant a csata után vezéri képességének új jelét adta, midőn Beauregard vert seregét követni akarta, de Halleck személyesen vette át a vezérséget és lassan, nagy óvatossággal és folytonos sánczolással hónapokon át haladott olyan területen, melyen a shilói csata után egy pár nap alatt lehetett volna előre nyomulni. Grant a főhatósághoz fordult, hogy más helyen alkalnazzák, de hasztalanul és ő arra volt kárhóztatva, hogy a drága idő mulását tétlenül figyelje, a mi semmi képen sem volt inyére.

Bár Grant emlékirata főképen saját élményeit tárgyalja, mégis tisztán személyes ügyeiről ritkán szól, hanem nagy szerénységgel, de szilárd elhatározással követi a kitűzött általános czélt. Minden veszély közt ingatlan az a meggyőződése, hogy a szabadság és igazság ügyének végre mégis győznie kell. Ez a szellem lelkesítette Vicksburg hatalmas sánczai előtt, hol sok más kísérlet megghiúsulása után bátran feladja élelmezési alapját, pánczélos és fa teherhajóit a déliek számos nehéz ütegei tüze alatt lehajóztatja a Mississippin, Vicksburgon túl a folyó ellenséges balpartjára átszáll és most délről támadja a délieket; több csatában győztesen veri vissza a belföldi sereget, bekeríti Vicksburg sánczait és őrizetét és újra visszaveszi régi északi élelmezési alapját. Rövid kiáltványaiiban megadja az alatta szolgáló tábornokoknak és katonáknak az illő elismerést és az egész dolgot tárgyilagosan beszéli el; az olvasó észre sem veszi, hogy a világ egyik leggeniálisabb hadjáratáról van szó.

Miután Grant a keleti sereg vezetésére Washingtonba

hivatott új feladattal, új eszközökkel és Robert E. Leével, a déliek legjobb vezérével állt szemben. De itt is az elszántság, a seregében való bizalom és ügyének szentsége lelkesítette. A végső hadjárat kezdetekor komolyan megfontolta, mely tervvel érheti el legjobban célját; terve a következő volt: Lee seregét Richmond fő raktáraitól és fegyverkezési eszközeitől el kell vágni. Két főeszme uralkodott a helyzeten: vagy Lee seregét keletnek a tenger felé szorítani, vagy pedig nyugatnak a Blue Mountains völgyei közé. Grant egy ideig habozott a két terv között, mert mind a kettőnek voltak előnyei és hátrányai. Az első terv szerint bármelyik sereg lett volna győztes egy nagy csatában, ellenfele tönkrement volna. A másik terv Grantnak mindig biztosította a Cheasapeaks-öblöt, mint élelmezési és visszavonulási vonalat, de ez a délieknek szintén kedvezőbb volt. Grant az utolsó tervre szánta magát és bár visszaverte Leet, Richmondtól nem bírta elszigetelni, azért Grant szétrombolta Richmond és Washington közt a szárazföldi közlekedést, átkelt serege legnagyobb részével a James folyón és Richmondot délről, Petersburgnál ostromolni kezdte és keletről is megtámadta, de Lee egész seregét Richmond védelmére maga előtt találta.

Nagy meglepéssel közli Grant Sherman haladását a Tennessee folyótól a tengerig. A két tábornok közt valódi baráti viszony állott fenn a háború egész tartama alatt, Grantnak jutott a legfontosabb feladatok elintézése. Grant nagy dicsérettel említi Sherman világhírű «march to the sea»-jét (menet a tengerhez), mely szintén a hadműveleti alapnak genialis áthelyezése volt. Georgia gazdag állam termékei és a déli éghajlat az 1864. év végén megengedték volna egy harczedzett, jól vezetett seregnek még egy nagyobb hadtest ellenében is az új tengeri élelmezési alap elérését. A déliek kis csapatai szüntelenül hátráltak Sherman serege előtt, melynek haladását Richmond felé, a nagy távolság és több nagy folyón való átkeelés gátolta. Petersburg bevétele Grant által döntötte el a hanyatló déli ügy sorsát és mikor Lee serege 1865 április 9-én letette fegyverét, Sherman még jól távol délnek volt.

A világ legnagyobb szomorújátékának majdnem utolsó jelenete egy kis házban játszódott le. Grant felszólította Leet egy néhány sorral, hogy vessen véget a már haszon nélküli vérontásnak és Lee viszont megkérdezte, mely feltételeket szab a megadásnak; mire az a válasz jött, hogy Grantnak nincs felhatalmazása politikai engedményeket tenni, de az északi államok és ő maga kívánják a békét, melynek lehető és valószínű feltételeit a körülmények szabják meg. A következő találkozásnál Lee vezéri egyenruhában, díszkarddal és két hadsegéddel jelent meg; az Unio seregének több tisztje szintén jelen volt: Grant maga fesztelen tábori öltönyben jött és a mint elmondja, sajnálta Lee helyzetét, ámbar ügye a legrosszabbak közé tartozott, melyért egy nép valaha fegyvert fogott.

A két vezér megismerte egymásban a mexicói háborúbeli bajtársat. Egy rövid fesztelen beszélgetés után a valódi célra került a szó: irnok nem volt jelen, más előkészületek hiányában, Grant egy asztalon fekvő papirosdarabra jegyezte fel feltételeit a névjegyzék hitelesítéséről és a becsületszó megadásáról, t. i. hogy se tiszt, se katona fegyvert az Unio ellen többé nem fog; a tisztok megtartják a kardot és minden ember egy lovat vagy öszvért kap, hogy legyen mivel földjét megművelnie, azután mindenki szabadon haza mehet és az Egyesült-Államok kormánya nem fogja bántalmazni, a meddig becsületszavát meg nem szegi. Lee tábornok elfogadta e feltételeket Grant eredeti fogalmazásában és az utóbbi magára vállalta a déliek élelmezését, míg haza indulnak.

Egy pár nappal később Johnston déli serege átadta fegyvereit Shermannnak, de az oly engedményekben akarta részesíteni a délieket, a melyekre nem volt felhatalmazva. Ezeket az Unio kormánya megsemmisítelte; letette Sherman a parancsnokságtól és a tábornok népszerűsége nagyon megcsökkent.

Grant emlékirata 1200 nagy octav lapra rúg és tájrajzokkal van ellátva, melyek nagyító üveget kívánnak és melyeken a jellemző fontos adatok a sok részlet miatt nem

tűnnek fel eléggé; ez a csaták leírásáról is áll. Különben az egész nagy mű a hadi történet bűvarainak igen hasznos lehet. Az emlékirat leírásai, subiectiv természetüknél fogva egy nagy háborúról lévén szó, ritkán lesznek kielegítők, de sokkal kellemesebb olvasmány, mint a szakszerű hadtörténet.

Összehasonlítván az 1861. amerikai és az 1848. magyar háború viszonyait, azok némi dolgokban azonosak, más ügyekben nagyon is eltérők egymástól. Az egyik népnek nagyobb akadályokkal, nagyobb területtel és elszántabb ellenességgel volt dolga, a másik pedig oly ellenféllel harczolt, mely tökéletesebb szervezettel, aránylag sokkal nagyobb számmal, de csekélyebb felszereléssel bírt. Az Unio rendes katonasága (alig 25,000) szétszórva a nagy országban csak kevésbé jött számba, de annál nagyobb volt a rendes tisztek befolyása, a kik mindnyájan a kitünő West-Pointi hadi iskolában nevelve, azon színvonalon álltak, mint a «Genie Corps» java. Ezek Amerikában születéshelyök szerint az északi vagy déli hadba mentek. A magyar seregben aránylag több rendes katona volt, mint az Unio hadaiban, de Amerika általános műveltségében, vállalkozó szellemében, technikai képességében, jó lövésekben felülmulván az európaiakat, kitünő harczratermett népelességgel bírt, mely mindig készen volt magán segíteni a sáncz, híd, hajó, akna, malom, vasút, táviró és jelzők helyreállításával vagy azoknak sajátkezü megalkotásával. Itt is kezdetben a lelkesedés igen nagy volt, de az általános jól célzott lövések azt hideg elszántságra fokozták, mely minden körülményt kiaknázott, hogy céljt érjen. Ez mind a két ellenfélre alkalmazható: a déliek sánczolás által kiegyenlítették az északiak túlnyomó számát, technikai felszerelését és a pánczélos hajók romboló erejét.

Amerikában is volt előítélet az idegen tisztekkel szemben, nem is lehetett várni egy rendes sereg tisztjétől, hogy a forradalom szellemét megértse. Vetélkedés és irigység szintén észlelhető volt a főtiszteknél, de az ügy és annak képviselője keveset szenvedett miatta. Soknak véleménye szerint Mc Chelland, Mc Clernand, Buel, Buttler, Logan,

Thomas Meade tábornokok nem kapták meg az illő és teljes elismerést, de igen ritkán panaszkodtak. Thomas Chattanooga-ba bekerítve, arra a kérdésre, hogy ki tud-e tartani, azt felelte, «kitartunk, míg éhen halunk». Meade a gettysburgi nagy csata győzelme után a keleti sereg parancsnokságát Grantnak e szavakkal adta át: «Feladatunk oly ropant fontos az egész nemzetre nézve, hogy személyes érzelmeink vagy vágyak nem vehetők tekintetbe» és hűségesen ott működött a háború végéig, mint Grant főhadsegédje.

Hadd fejezzük be e sorokat U. S. Grant egy mondatával, mely az 1848-iki magyar szabadságharcz ügyére szintén alkalmazható:

«A háború sokba került, de többet ért.»

St.-Louis.

ROMBAUER RÓBERT GYULA.*

* E cikk szerzője 83 éves. A magyar szabadságharczban főhadnagy volt. Világos után mint közlegény szolgált a császári hadseregben, de csakhamar kiváltották. 1851-ben követte atyját, a magyar fegyvergyár igazgatóját Amerikába és az 1861-iki háborúban mint ezredes harczolt a déli államok ellen. E háborúnak St.-Louis-hoz fűződő részleteiről angol nyelven jeles monographiát is írt. Szerk.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Kazarow magyarázata Zalmoxisról, a hazánk földjén is gyakori thrák lovas istenségről.

A thrák lovas istenség alakjában Pannonia és Dacia földjén kőfaragványokon és ércábrázolásokban¹ elég gyakran jelentkező Zalmoxis (későbbi írónál Zalmolxis) mythosához Kazarow Gawril² legutóbb figyelemreméltó fejtegetésekkel járult. Herodotosnak a Hellespontos és Pontos partmellék görögjeitől nyert értesülése³ szerint Zalmoxis tudvalevőleg alvilági istenséggént szerepelt a gétáknál. Az ország közepén egy barlang volt otthona s hivei haláluk után köréje gyülekezve örök boldogságra számíthattak.

De már a halhatatlanságban hívő kroboyzok *Odessos*-ának (Várna) pénzveretei a görög *δαος μέγας*-sal, az alvilág urával azonosítva Zalmoxist, szintén bőségszaruuval ábrázolták. Legutóbb Sumla (Sumen) vidékéről került a sofiai múzeumba egy a mi thrák lovasainkra élénken emlékeztető, s jobbjobban szintén bőség szarut tartó domborműves tábla. A jobbra vágató paripa első lábaival a mi képeinken is gyakori — tagolt — kerek oszlop-

¹ Hampel József, Lovas istenségek dunavidéki antik emlékeken. Arch. Ért. Uj. f. XXIII. 1903. 305—365 l. A horvátországiakról Brunsmid József, Viesnik 1902. 149. Hofiler u. ott 192 l. és 105 ábra. Löwy: Bericht über eine Reise in Ungarn Slavonien Croatien Arch. Epigr. Mitth. III. 149 l. Teobari Antonescu, Cultul Cabirilor in Dacia Bucurest 1889. 12 könyv táblával. Az ólomtáblákról Téglás Gábor. Adalékok a rómaiak ólomhányászatához tekintettel Dacia és Pannonia culturemlékeire. Bányász. és Koh. Lapok. 1909. 14. füzet.

² Gawril Kazarow, Zalmoxis. Klio XIII. 11. 3. 1912. 355—369. l. A régibb irodalom, Dumont Alb.: Le Cavalier XX. Thrace. Rapp. sur un voyage archaelog. in Thrace. Arch. des miss scientif et litt. 2. serie. VI. 427—515. U. ő. U. ott, Inscript et monum de la Thrace. 3. ser. III. 116—200.

³ Herodotos IV. 94—96. 4. Dietrich, Nékya 73. v. Sybel Christl. Antike I. 56.

forma oltárra ugrat. Az oltár mögött előrohanó vadkannal szembe egy vizsla ugrik. A lovas szakállas arcza, testére simuló szűk chitonja és hátra szárnyaló chlamysa szintén hazai ábrázolásaink mintáját követi.

Ez a rokon-ábrázolás a felfogás azonosságát is kétségtelenné tevén, bizonyos, hogy a Duna mellék táborhelyeire vezényelt thrák lovasok ősi hitelvei Pannonia és Dácia illető poutjain is érvényben valának.

A görögök ugyan Pythagoras tanításának tulajdoníták a geták túlvilági hitét. Schröder¹ azonban kimutatta, hogy a hyperboreanusok tanával együtt a getáktól terjedt ez a felfogás Boiotián át Görögország belvidékeire s ott Zalmoxis avagy Dyonisius képében képzelhették az elhúnytak lelkeinek a fellegek honában való boldogulását. Strabo² szerint a Kogaion-hegy barlangjában honolt Zalmoxis s így azonos lehetett a Thasos szigetével átellenes Pangáos hegység barlangjáról emlegetett edoni Rhesossal,³ a ki a járványoktól oltalmazá híveit, miként Zalmoxis papjai is gyógyászatot űztek.

De mert Rhesos, miként a thrák Heros (*θεος Ηρωσ*), ez a kiválólag népies belföldi istenség egyúttal a vadászat nemtőjéül⁴ szolgálhatott s Dionysost is a bulgáriai Melnikből⁵ elékerült dombormű lovasként ábrázolja, egészen érthető: miért jelenthették meg a geták vadász alakjában is Zalmoxist? Végelemzésben Zalmoxis eredetileg a természeti adományok geniusaként alakulhatott ki, s nem lehetett kizárólag harci⁶ isten, a minővé legntőbb átváltozott. E tekintetben Grimm⁷ találó hasonlata szerint a german *Odhin* sajtáságaival bírt, miként a kelták Teutales

¹ Arch. für Religionswiss. VIII. 1904. 69. l.

² Strabo VII. 3., 5. p. 297-től.

³ Rhode, Psyche I. 3. 161. l. 2. jegyz. II. 30. l. Jessen a Roscher. Lexic. der griech. römisch. Mythologie s. v. Rhesos; Perdrizet, Cultes et Mythes du Pongée 13. l.

⁴ Jessen, Roscher Lexic. d. griech. röm. Mythol.

⁵ Perdrizet, Revue Arch. 1904. I. 20, Cultes du Pongée 21. Jobb leírást ad a reliefről Rostowzew Das Heiligthum der thrak. Götter an Aii Todor 26. (Az orosz czár régész. bizottság Izvertója 40. füzetében.)

⁶ Pick, Jahrb. des d. arch. Instit. XIII. (1898.) 161. l.

⁷ Grimm, Deutsche Mythologie I. 120.

házi istene is Mars és Saturnus¹ tulajdonságait egyesíté magában. De Maassnak a hellen Orpheussal megkísérlett párhuzamosítását² a Rohdenal³ kimutatott ellenmodások következtében Kazarrow sem igazolhatja. Maass azt hiszi, hogy Zalmoxis alvilági szerepét Orpheus mintájára költötték. Következtetését, főleg az öt évenként Orpheusnál jelentkező követséggel aznos küldöncz szerepére alapítja. Csakhogy Zalmoxisnál a hirnök küldöinek kérését, vágyait tolmácsolá; míg Orpheus egy táblán az áldozókkal azokat a feltételeket⁴ közlé, melyek mellett az alvilágban majdan boldogulásukat megnyerhetik.

A thrák népek világnézete széltiben megengedhetőnek vallá egyebekben is az istenekkel való közvetlen kapcsolatot és értekeződést s a Zalmoxishoz szóló hirnökküldés inkább a régi mexikóiak arató-ünnepeivel, kapcsolatos emberáldozásokra emlékeztet. A keltáknál öt évenként szintén emberáldozások ismétlődtek s Ridgeway szerint a bevándorolt keltákkal terjedt a thrakok közé ez a gyakorlat. Dyonysophanes arról értesít, hogy a géták tetovirozták az ő képeit, miként a thrakok Aressel tették.

A hagyományok szerint Zalmoxis eredetileg népének bölcse vala, kit Diodor Zoroaster és Mózes mellé helyez. Porphyriosból kitetszőleg a géták vallásalapítójának őt tekinthetjük.⁵

TÉGLÁS GÁBOR.

Kossuth és Mazzini 1853-ban.

1853 februárius havának 6-ikán forradalomnak kellett volna kitörnie Milanóban, de csütörtököt mondott. A jelzett napon «Un' orda di malfattori armata di Stili» — mint olvassuk az öreg Radecky kiáltványában, a hivatalos «Gazzetta di Milano»-ban — megtámadta a város békés lakosait, jobban mondva az

¹ Dottin, Manuel pour servir a l'étude de l'ant. Celtique 231.; Jullian, Histoire de la Gaule II. 121.

² Maass, Orpheus 158. l. és Gruppe, Griech Mythol. II. 1030.

³ Rhoden Kleine Schriften II. 106. l.

⁴ A. Dietrich: Nekyra 84. l.

⁵ Diodor I. 94.

⁶ Porphyrios Vila Pythagor. 14. Jelzői: *Θαλῆς Αστρονομος*. Ezekről Tomasek Die alten Thraker II. 1., 66; Müllenhoff, Deutsche Alterthüm. III. 129.

az osztrák őrseget és az osztrákpártiakat. Tíz ember meghalt és 54-en többé-kevésbbé veszélyesen megsebesültek. Radeckzy apó azért a várost a legszigorúbb ostromállapotba helyezte, valamennyi gyanús idegent kikergetett és a felkelés folyamában megsebesülteknek ápolását és a családjukról való gondoskodást a városi pénztárból rendelte el. Azonkívül a véres kihágások szerzőinek és előmozdítóinak kipuhatolásáig és megbüntetéséig a városnak rendkívüli illetőséget kellett fizetnie az egész helyörség eltartására és végül a tábornok föntartotta magának a jogot esetleg a városra jól megérdemelt sarcot kivetni és szigorú büntetést mérni.

A tervezett forradalom főintézői elillantak Piemontba, az apróbb bűnösök közül pedig az osztrákok fölakasztottak valami huszat és sokat bebörtönöztek.

Ezen forradalmi kísérletnél — írja Kossuth Lajos «Iratái»-ban — igen rút visszaélés történt nevével. Mazzini-nek milánói bizottsága — szerinte — meghamisította egy még Kutáhiában, tehát két évvel előbb kiállított kiáltványát azon számítással, hogy vele hatást gyakorolhatnak a Lombardiában állomásozó magyar katonákra, de ez ugyancsak szerinte kárhuzatos bűnös visszaélés volt nevével, mely sok kellemetlenséget okozott neki. Hirlapi vitába is keverte őt az angol és svájci lapokban Mazzinivel és másokkal. A «Daily News»-ban Captain Mayne Reid szólalt föl először védelmére, mint azt néhány év előtt a «Századok» 1904-iki áprilisi és juniusi füzeteiben már röviden elbeszéltem. Magától a kapitánytól tudjuk azonban, hogy Kossuth barátjának, Mazzini-nek példáját követve, szintén a fölkelés közelébe akart jutni, és Mayne Reid ajánlatára, mint ennek szolgája «James Hawkins britt alattvaló» név alatt akart odautazni az angol külügyi hivatal részéről kiállított útlevéllal. Már minden készen állt az utazásra, midőn egy távirat meghozta a pucscs hírét és a tervezett út abban maradt.

Kossuth följegyezte «Iratái»-nak IV. kötetében (369. l. jegyzet), hogy az egész dolog lefolyását mindjárt akkoron írásba foglalta és saját versiója — ha már maga nem hozza nyilvánosságra — majd előkerül irományainak «zagyva halmazából» halála után. Eddig azonban, tudtommal, még nem jelent meg.

Hazánkfiának minden tiltakozása ellenében azonban egy angol hirlapíró, névszerint W. J. Stillmann, egykoron a *Times* római levelezője, konokul megmaradt állítása mellett, hogy a kiáltványt csakugyan maga Kossuth küldötte el Milánóba, még pedig ma-

gának Stillmannak kellett volna azt elvinnie, de időközben fontosabb küldetéssel bízták meg, amint ezt «The autobiography of a Journalist» című munkájában (London, 1901) elmesélte s én a «*Budapesti Szemle*» 1901 augusztusi füzetében közöltem magyar fordításban.

Stillmann említett munkájában úgy meséli a dolgot, hogy Kossuth őt a magyar forradalom után hazánkba küldötte, hogy a szent koronát fölassza és Konstantinápolyba vigye, onnan pedig Bostonba, Amerikába, hol át kellett volna adnia azt dr. S. Cz. Howe, egy jól ismert philhellén kezébe. A mi amerikainkat azonban már Pesten dr. Orzovensky megijesztette és azért kereket oldott és az osztrák-német határon innen meg sem állott.

Több mint harmincz évvel ezután Stillmann fölkereste Kossuthot Turinban s bemutatatta magát, mint azt az egykori fiatal embert, ki annak idején hazánkban járt, hogy onnan a szent koronát elhozza. Meglepetésére azonban a magyar ex-kormányzó nagy indulatosan félbeszakította őt és kereken tagadta, hogy ő bármikor, bárkinek hasonló megbízást adott volna. Midőn pedig a mi amerikaink levelekre hivatkozott, melyeket neki Kossuth Pestre írt, ez látni akarta a leveleket és Stillmann megígérte, hogy majd megküldi neki azokat oly föltétel alatt azonban, hogy visszaküldi. Megfontolás után azonban csak egy levelet küldött Kossuthnak egy pár sor kíséretében. Ezekre azonban válasz nem érkezett s, a megtekintésre küldött levél sem jött vissza.

Amint elolvastam volt az illető fejezetet, levélben fölkeretem a szerzőt, hogy adjon nekem alkalmat a még nála levő Kossuth-levelek megtekintésére, de ő akkor már halálos ágyán feküdt és meg is halt, mielőtt fordításom a «*Budapesti Szemlé*»-ben megjelent. A nejétől érkezett válasz szerint a levelek egy albumba voltak ragasztva sok más levéllel s azért nem küldhette azokat el nekem megtekintésre.

Stillmann halála után özvegye elhurczolkodott régi lakásáról s midőn néhány évvel utóbb (1907-ben) véletlenül fölföldöztem új tartózkodási helyét, levél útján ismét megújítottam kérésemet a Kossuth-levelek ügyében. Hosszabb idő lefolyása után kaptam csak választ. Az illető album Amerikába került Stillmann fiához, kinek tudósítása szerint egyetlenegy Kossuth-levél sincs már meg benne, kivéve talán egy titkos betűkkel írottat, egy gyermek színlelt kezevonásában (a feigned childish hand) s mi-

után a titkos jelekhez szolgáló kulcs nincs meg, ez az egy levél sem bizonyítana semmit.

Az özvegy igazat ad nekem levelében, hogy a Kossuth-levelek bizonyítéka nélkül sok olvasó nem fogja elhinni a néhai férje önéletrajzában elbeszélte dolgokat, de ő emlékezik a levelekre s arra is, hogy férje Rómából csakugyan küldött volt egyet Kossuthnak megtekintésre. Annyi azonban tény, hogy Stillmann halála után a levelek nem fordultak meg özvegy kezén.

Visszatérve elbeszélésünkhöz, Stillmann szerint egy másik agens — úgylátszik a hírhedt Orsini — vitte el a kiáltványt Milánóba, még pedig Kossuth tudtával, és volt is foganatja, mert a magyar ezredeket megtizedelték és áthelyezték Horvátországba. Mint Kossuth azonban később biztosította Stillmann, ő mindig hevesen ellenezte a tervezett milánói fölkelést, mert meg volt győződve sikertelenségéről és kijelentette Mazzininak, hogy még abban az esetben is, ha a milánói fölkelés sikerül, nem szólíthatta volna föl a magyar nemzetet a fölkelésre, mert Magyarország nem volt még elkészülve és saját szavai szerint «nem szabad a nép vérével játékot űzni»; de Mazzini megmaradt elhatározása mellett.¹

A tavaly megjelent Crispi levelezés² szerint Kossuth még ugyanazon év második felében ismét kezdette összeszűrni a levelet Mazziniékkal. Egy augusztus 13-áról kelt levélen található jegyzet szerint «Kossuth è in accordo con Pippo» (t. i. Pepivel azaz Mazzinival). Október 13-án pedig egy levélíró nem helyesli Pippo üzelmeit. Új fölkelésen töri a fejét s az író attól fél, hogy ismét pucssal fog végződni a vállalat, mint végződött Milánóban. A levelezés kiadója nagyon gyarlóan végezte munkáját és egy csomó levélkivonatot egyszerűen e megjegyzéssel közöl: «Eccò un saggio della Corrispondenza Pilo-Crispi,» s bajos eldönteni minden egyes esetben, hogy Crispi vagy pedig Rosalino Pilo írta-e az illető levelet, mert a keltezési hely sokszor nincsen kitéve.

Ezúttal Siciliában terveztek fölkelést (i direttori delle due case di commercio di Messina e Palermo) és összeköttetésbe he-

¹ W. J. Stillmann «The Union of Italy. 1815—1895.» New edition. Cambridge 1909. p. 275.

² «Francesco Crispi. I Mille (da documenti dell' archivio Crispi)» Milano 1911. — Angol fordításban is megjelent. Az olasz eredetét kiadta T. Palamenghi Crispi.

lyezték magukat «con K(ossuth) che ha stabilita casa di commercio in Londra e che in data del 1-o luglio mi fece tenere suoi caratteri per i direttori della nostra casa di Sicilia». Egy más helyen pedig említés van téve «(del) egregio e sommo K. il quale da ciò che nella sua lettera ha scritto para volerse mettersi con somma solerzia all' opere, offrandò tutte le sue relazioni ed apprestando tutti gli aiuti per il buon esito del negozio».

Egy másik hely szerint a nagy magyar hazafi K. L. élénken érdeklődik egy Siciliában tervezett fölkelés iránt és Crispinck a siciliai bizottsághoz (ai Comitati di Sicilia) azon év október 6-ikáról kelt levele szerint:

K. L. meg lévén győződve, hogy a nemzetek legközelebbi újracsoportosulása (riscossa) alkalmával ezeknek meg kellene egyezkedniök és egymást kölcsönösen segíteniök, hogy ily módon annál könnyebben kergethessék el a zsarnokságot (így!), mely különböző formákban és különböző módokon uralkodik egész Európa fölött s azért (Kossuth) szeretne veletek egyenes összeköttetésbe jutni és tanácsával és eszközökkel segítségetekre jönni. A belső kormányzás kérdéseibe nem akar avatkozni, mert minden nemzetnek a saját urának kell lennie. Ép oly kevésé akarunk lehetetlen mozgalmakat (movimenti) valakire erőszakolni, vagy pedig az időpontot kitűzni, melyekre nézve csakis a helyszínén élő emberek lehetnek illetékes útmutatók. Őt érdekelné, tudni azt, mint vagytok szervezkedve vagy akartok szervezkedni, s milyen eszközök állnak rendelkezésetekre, úgy hogy helyes fogalmat alkothasson magának a ti műveleteitekről a harcászat és hadászat szempontjából és eldönthesse, mily módon és milyen eszközökkel segíthetne benneteket s hogy azok, amelyekkel rendelkezik, célszerűek volnának-e, vagy pedig nem.

Az első kérdés, mit föl kellene vetni, az, milyen és mennyi az ellenség hadiereje, melylyel meg kell mérkőzni?

Ebben a tekintetben K. előre fölteszi, hogy a siciliai fölkelésnek nem kellene majd tartania külföldi beavatkozástól. Oroszország nagyon messzire fekszik; Ausztria pedig nem merészelne beavatkozni belső politikai helyzete miatt és azért sem, mert tetemes hadierőre van szüksége Közép-Olaszországban és Németországban. Ha pedig Franciaország, Anglia vagy Spanyolország hajlandó volna beavatkozni, K. megakadályozná azt saját befolyásával és az amerikai Egyesült-Államok segítségével, melyek a szerencsétlen helyzetben levő nemzetnek fogná pártját. Tehát az

erők, melyekkel szembe kell majd szállni, a következők volnának:

1. a reactionarius elem, ha van ilyen, az ország belsejében;
2. a csapatok, melyekkel a kormány rendelkezik;
3. a csapatok, melyeket (a kormány) a fölkelés folyamában és után a szárazföldről odaküldhetne.

A reactionarius elemet semlegessé tenni és vele megmérkőzni, ez a ti organisatiótoknak volna a föladata. K. adna nektek fegyvereket és munitiót, ha volna szükségetek ezekre, még pedig néhány ezer puskát, ingyen ágyúkat és rakétákat készpénzért. Az ágyúk kerülnének négyezer colonnatiba (spanyol pénz),* a rakéták félannyiba. Az ágyúk egy teljesen fölszerelt ütegből állnának; a rakéták új találmányúak és fontos szolgálatot végeznének a hegyes vidékeken.

Miután a belső szervezkedés nagy részben egy jó harcászati tervtől függ, szükséges volna az ellenség elhelyezkedését, erejét és csatarendjét tanulmányozni — s ebből a fölkelő hadsereg mozdulatait előkészíteni és élelmezési tanyáit megállapítani és az egész tervet Kossuth Lajossal közölni és vele a hadi műveletek tervét megbeszélni.

Másrészt nagyfontosságú dolog volna megakadályozni újabb ellenséges csapatok benyomulását Siciliába.

Kossuth L. rendelkezhetnék egy hajórajjal; az ebbeli költségének felét előre kellene megfizetni, a másik felét a háború szerencsés befejezése után. E hajóraj állana tíz hadi gőzösből, melyek közül négy nagyság, sebesség és hadi fölszerelés tekintetében túlszárnálná az ellenség hajóit. Elegendő lesz tudni, hogy a jelen időben egyetlen egy európai hatalom sem rendelkezik a tengeren fa-hajókkal (legni) 135 fontosnál nehezebb ágyúkkal; a fönt említett hadi gőzösök 270 fontos ágyúkkal lennének fölszerelve. Ezek a fahajók azonfölül gőzerővel hajtott lapátkerék szerkezetük segélyével, melylyel föl lennének szerelve, a leggyorsabb európai gőzösenél három tengeri mérföldnyi nagyobb sebességgel haladnának óránként.

K. biztosít, hogy két ilyen gőzössel nemcsak hogy megfékezhetné a nápolyi hajórajt, de elpusztíthatná azt a Földközi-

* Valószínűleg mexikói vagy evvel egyenértékű ezüst dollárt jelentett, melyet a spanyol címeren is található oszlop után (pillarnak) neveztek el.

tengerről. Két ilyen gőzös, szépen elkészülve és csatakészen felszerelve, belekerülne körülbelül egy millió colonnati-ba.

Ha a fölkelés képes volna magát néhány hétig föntartani és egy ideiglenes kormányt fölállítani, K. reávenné az amerikai Egyesült-Államokat, hogy Sicilia függetlenségét elismerjék; erre a lépésre formálisan kötelezi magát és fontosságának megmagyarázására nem kell szót pazarolni.

Szükséges lesz szabatos választ adni mindezekre a pontokra. A hazaiaknak meg kell győződniök, hogy nagy áldozatokra van szükség, ha a szabadságot el akarják nyerni. Az idők a lefolyt hat év folyamában megváltoztak és az eszmék egyszerű terjesztése nem elegendő a zsarnokság kiküszöbölésére.

Azokon az eszközökön fölül, melyeket K. ajánl, külföldi barátaink segíteni fognak emberekkel és fegyverekkel és ilyen módon szaporítani fogják a hadviseléshez szükséges eszközöket.

Állapítsatok meg egy titkos felírást a levelezésre.

Itt végződik és szakad meg hirtelenül a Kossuth Lajos szereplésére vonatkozó levelezés. Neve nem fordul elő többé a vas-kos kötetben — ha t. i. megbizhatunk a névmutatóban a könyv végén s nem lábolunk át az egész pigra massá-n.

London

KRÖPF LAJOS.

IRODALOM.

Könyvek a Manichaeismusról.

I.

La Cosmogonie Manichéenne d'après Théodor bar Khôni, par Franz Cumont, Bruxelles 1908.

Évtizedek óta a kiváló férfiak egész sora szenteli gazdag művelődéstörténeti és theologiai tudását, mely gyakran a keleti nyelvek alapos ismeretével párosul, az általános összehasonlító vallástörténeti kutatás szolgálatának és máris kiváló eredményeket értek el. E kutatások tárgyai közt nem az utolsó helyet foglalja el a manichaeismus.

E tan, mint különféle keleti hagyományok összeolvadása, gyökereivel mélyen visszanyúlik a kereszténység előtti korba és alig adott volt Mani az ő rendszerének alakot és életet, az mesopotámiai szülőföldjéről kiindulva egész Indiáig és nyugaton a római birodalom határáig csakhamar követőkre talált.

Hogy ez a vallási jelenség, mely a Kr. utáni III-ik század 2-ik felében, — tehát nyomban rendszerének megalkotása után — keleten a parsismussal és buddhismussal, nyugaton az új-platonismussal és a kereszténységgel küzdött az uralomért, mely hatalommal bírt, az kitűnik egyrészt az üldözésekből, melylyel a perzsa királyok hatalmuk területén illették, másrészt az egyházatyák és egyházi írók részéről ellene rendkívüli hévvel és a legnagyobb dialektikai buzgósággal folytatott szellemi harcából. És noha a «zandik»-ok üldözése a kalifák idejében is tovább folyt, még a IX-ik század második felében is tekintélyes manichaeus hitközségek állottak fenn az abbasidák birodalmának valamennyi nagyobb városában, sőt számos előkelő méltóság és tudós tartozott Mani tanainak követőihez. Nyugaton ez a tan — bár a kereszténység hatása alatt tetemesen módosult — a katharok és bogumilok felekezeteiben egészen a XV-ik század derekáig izgalomban tartotta a lelkeket, sőt egyes országokban háborús meg-

hasonlásokat is okozott. Érthető tehát, hogy ilyféle, ezer évnél tovább tartó jelenségnek mindenütt, a hol fellépett, maradandó nyomokat kellett hagynia.

Baur Ferd. Keresztélynek a manichaeismusról írt classicus műve óta az idevágó irodalom, rövid szünet után, állandóan szaporodik. Míg Baur és Flügel a nyugati közléseket adják elő kimerítően, Kessler Konrád Flügel nyomán főleg bőséges nyelvészeti ismereteket használt fel újonnan felfedezett szír és arab források kritikai tisztázására. Az általános összehasonlító vallástudomány terén végzett kutatásoknak érdeme, hogy különösen a keleti manichaeismust, az ős-manichaeismust nem tekintik többé a kereszténység heretikus módosulásának, hanem önálló vallást látnak benne, mely dúsképzetű alkotásánál fogva kivált a Keleten, másféle fejlődési feltételek közt, nagy elterjedésre juthatott volna.

A manichaeismus eredeti iratai, melyek kezdetben nagy számmal voltak, idővel, különösen az üldözések folyamán — sajnos — veszendőbe mentek, korunkra csak töredékes fordítások és Mani tanaiból vett kisebb-nagyobb kivonatok maradtak fenn. Remélhetőleg sokat fognak belőlük még a babylon-assyr ékirások megfejtsése közben napvilágra hozni.

Az ősmanichaeismusnak és a kalifák korabeli manichaeismusnak Kessler által («Mani» Berlin, 1889.) ismertetett irodalmát M. Pognon-nak «Inscriptions mandaites des coupes de Khonabir» (Paris, 1898) című kiadványa is gazdagította. Ez másolata egy 1886-ban régebbi okmányról készült iratnak, mely utóbbit az ourmiai «Museum Association of Oroomiah College»-ben őriznek. Ebből fordította és commentálta Fr. Cumont a manichaeus kosmogoniának Theodor bar Khônitól származó részletes leírását alapos szakismerettel.

Theodor bar Khôni nestorianus püspöke volt Kaskharnak, egy nagyjelentőségű délbabyloni tartománynak, mely eredetileg manichaeus missio-terület volt. Ha Kessler joggal emeli ki Ephraim syriai egyházatjának jelentőségét a manichaeismus ismeretére nézve és neki mint időben és helyben közelebbi forrásnak nagyobb jelentőséget tulajdonít a keleti manichaeusokra vonatkozólag, mint Szt. Ágostonnak e tan nyugati híveire nézve, úgy elsőrangú forrásul tekinthető Theodor bar Khôni is, ki 600 körül a manichaeismus főfészke (Ktesiphon) közelében élt és működött és tudósítását oly írásjelekben hagyta hátra, melyek

a Manestől is használt mandai frással rokonságban vannak. Mint egy másik syriai püspök, Afarhat (Afraates) a IV-ik század első negyedének vége felé, Theodor bar Khôni is Mani tanainak babyloni eredetéről tesz tanúságot jelentésével, mely sokkal részletesebb, mint pl. a fordításban ránk maradt szűkebb szavú Acta Archelai. Eleven üdeség és gazdag mythologiai alakító képesség mutatkozik e tudósításokban és ezeknek értéke jóval fölötte áll a görög forrásoknak.

Mani tana nem pusztán a képzelet alkotása, hanem ugyanazon vallás-philosophiai hatás eredménye, mint a gnosticismus. Maninak nem csupán Zoroaster tanainak megjavítása volt a célja, hanem az ó-babyloni és chaldaei vallás alapján alkotott új rendszert, perzsa és zsidó, babyloni és buddhista elemek összeolvasztásával, tehát olyanféle keverék-vallást, a minő pl. az izlám. Maninak e tanától, az ősmanichaeismustól, a nyugati manichaeismus azért különbözik oly nagyon, mert az eredeti rendszer nyugati útjában a görög speculatio és a hatalmasan előre tört kereszténység területén átterjedve, ugyanoly mértékben változtatta formáját és tartalmát a maga mesopotamiai bölcsőjétől való távolodásával, mint pl. az ősgermán theologia és kosmogonia mythosai a későbbi keresztény befolyás alatt. Mani kosmikus világerői ez úton halvány abstractiókká válnak, a nyugati manichaeismus elveszti keleti eredetiségét és eltérve a keleti jelentésekben foglalt alakjától (v. ö. Fihrist en-Nadin-t, Flügel-nél), mint keresztény felekezet tűnik elénk.

Az összehasonlító vallástörténeti tudományban természetesen megvan az a törekvés, hogy egy tanítási rendszernek egyes alkotórészeihez párhuzamokat leljenek ; a kaskhari püspöknek itt tárgyalt tudósítása is fölkelti ezt a vágyat. Theodor bar Khôni az idő és hely közelségnél fogva bizonyára ismerte vagy megszerezhetette az akkor még kétségtelenül nagyrésztben meglévő eredeti manichaeus iratokat. Nehéz azonban eldönteni azt, hogy ezek közül melyek szolgáltak neki forrásul és vajon éppen a Szt. Ágostonból nagyjelentőségűnek ismert «*epistula fundamentalis*»-nak syrnyelvű eredetijét vette-e alapul, mint ezt Cumont gyanítja. A Mani-féle tan égi és pokoli hatalmasságainak Theodor bar Khôninál fenmaradt syr elnevezései ennek a jelentésnek megbecsülhetetlen értéket adnak, ezenfelül a nála fenmaradt manichaeus kosmogonia mélyebb bepillantást enged az ősmanichaeismus szerkezetébe annyira, hogy adatainak máshonnan való kiegészítése ritkán válik szükségessé.

Két egymás ellen működő alaplénynek és ezek birodalmának szembeállításával, a világosság és sötétség országainak engesztelhetetlen ellentétbehelyezésével a dualismust, melyben az anyag elve képviseli a gonoszszágot, teljes kifejezésre juttatja és következetesen viszi keresztül; a rendszer pantheistikus színezete pedig tárgyyszerű magyarázatot nyer.

A világosság országában a «Nagyság Atyja» trónol az ő öt tulajdonságának megszemélyesítéseivel. Ezt a «Nagyság Atyját» a görög egyházban a megtért paulicianus-felekezet tagjaira kötelező kárhóztató-formula *τετραπρόσωπος πατήρ τοῦ Μεγέθους*-nak, a négyalakú Isten-nek nevezi (a 4 világtájra való vonatkoztatással). A «Fihrist»-ben (l. Flügelnél) valamint a Turfan-ból származó manichaeus töredékben (melyet Müller közöl) említés történik a négy hatalmas fölényben (Isten, az ő világossága, creje és bölcsesége) való hitről, a mi a parsismusra és pedig annak zervanistikus alakjára emlékeztet, mely négy legfőbb elvet különböztet meg. Theodor bar Khôni az örök Atyának csak öt hypostasisát (megszemélyesített tulajdonságát) említi meg. Párhuzamot szolgáltat ehhez és a továbbiakhoz is az elemek tisztelete a perzsa vallásban és ennek sarjadékában, a Mithras-cultusban, valamint az indiai gnosishban, az ebionitáknál, a Basilides rendszerében. De miként már a valentinianusok a monotheismus felé való hajlandóságból élő isten-alakokat elvont lényekké változtatnak és a monotheistikus speculációra térnek át, így a manichaeismusból is akár a négyes szám (mint pl. a Fihristben) akár az ötös szám (mint itt) játszik is szerepet, a dualismus megővésére abstractióknak kell az eredetileg concret őselemek helyét elfoglalniok, úgy, hogy az elemeket, mint az egyetlen istennek vele egylényegű hypostasisait, attributumait (ezek Bousset: Hauptprobleme der Gnosis, Göttingen 1907. cz. műve szerint: a Szeliesség, a Tudás, az Értelem, a Titok, a Belátás) kell felfognunk.

A Nagyság Atyjával ellentétben, végtelen mélységű és szélességű helyen a világegyetem alsó részében a Sötétség királya székel az ő öt országával, vagyis az öt gonosz elemmel: a pokolfüst, az emésztő tűz, a pusztító szél, a köd és a sötétséggel egyetemben. Irigységből elhatározza, hogy föltámad a világosság birodalma ellen, miként a parsismusból Ahriman a pokolból fölkél Ormuzd örök világossága ellen.

A Nagyság Atyja, hogy a Sötétséggel megküzdhessen,

létrehozza az Élet Anyját és az Első Embert (az ember-öst). Ez első háromság megalkotására az ősmanichaeismusként az eráni speculatio szolgálhatott mintául, míg a nyugati manichaeusok, hogy a keresztényekhez közeledjenek, három személyt (Atya, Fiú, Szentlélek) tettek helyébe. Az Ember-ös, ki a pogányok, zsidók és gnostikusok előtt is ismeretes jelenség, az öt elemmel (ezek a Fihrist szerint: a gyöngye szellő, az égő világosság, a víz, a zúgó szél, a tűz) melyeket ő hozott létre, a Sötétség fejedelme s ennek öt pokoli eleme ellen támad. Előtte halad a Nahashbat nevű angyal (az anathematismusként *στυφανοφόρος* a neve) kezében a győzelem koronájával. Miként a parsismusként a Gayomart nevű ember-ös megdől Ahrimán csapásai alatt, a manichaeus Ember-ös is legyőzetik s fegyverzetével (az ő elemeivel) együtt elnyelik őt a pokoli hatalmak és megrontják a Sötétség fiainak mérgei. E vereség ugyan múltó, de már minden világfolyamat kezdetén a világosság és a sötétség erőszakos vegyületét hirdeti és föltétele azon világczélnak, mely szerint a jogellenesen összevegyült ellentéteknek szét kell válniok a sötétség elemeinek legyőzése által, hasonlóan a parsismus világczéjához, mely Ahrimánnak a világból való eltávolítását jelenti. Az Ember-ös könyörgésére a Nagyság Atyja egy második háromságot hoz létre és pedig: a Világosság Barátját, (csak a Fihrist említi) a nagy Ban-t (csak Theodor bar Khōnínál fordul elő) és az Élet Szellemét, ki az Acta Archelaiban mint *ἄν πνεῦμα*, lykopolisi Alexandernél és az anathematismusként mint demiurgos, Szt. Ágostonnál mint Spiritus vivens említetik és ugyanúgy, miként az Ember-ös az első háromságban, ható-tényezője a második háromságnak és az a feladata, hogy az Ember-öst megszabadítsa és teremtő működést fejtsen ki.

Az Elet Szelleme is öt hatalmat (gyermeket) hoz létre, öt tökéletes mythologiai alakot, kiket a manichaeusok hymnusai mint az ő szolgálit dicsőítenek; nevük fordítása azonban ingadozó. Ezek: 1, a «splenditenens» vagy «ornamentum splendoris» Szt. Ágostonnál, vagy *Φερροχάτοχος* az anathema-formulákban. neki kell a sötétséggel elvegyült fényrészeket felülről fentartania. (L. alább);

2. a «rex honoris», kinek az ég közepéről kell mindenek felett őrködni;

3. az «Adamas», a ki a sötétségben uralkodó dæmonok

ellen vonul és őket legyőzi (ezért jobbjobban dárdát és baljában pajzsot tart). ő ennek a személynek egyik manichaeus megkettőzése :

4. egy másik «rex honoris», a ki a tisztulás folyamatában a fényelemeknek az anyagtól való különválasztását igazgatja azzal, hogy három kereket (a tűz, a víz és a szél kerekét) hajt.

5. Atlas, Szt. Ágostonnál «Atlas laturarius», az anathematismusokban *ἠμοφόρος*, ki féltérdén állva vállán tartja a világot. Hozzá hasonló alakkal találkozunk Babylon vallási ikonographiájában és a Mithrasmysterium emlékművein, továbbá a hindu mythosban is (a világot hordó teknősbéka). A mikor egyik válláról a másikra teszi át terhét (az Acta Archelai szerint minden 30-ik esztendőben) vagy ha pillanatnyi gyöngeség fogja el, földrengés támad.

Az Ember-ös megszabadításának módját Theodor bar Khöni nem rajzolja elég világosan. A Fihrist és az Acta Archelai segítségével e folyamatot így állíthatjuk össze. Az Élet Szelleme megpillantja a pokol mélyén az Ember-öst pokoli ellenfeleitől lenyűgözve. Harsány kiáltására az Ember-ösnek képe előtűnik a pokolból, mire rövid párbeszéd után az Életszellem őt jobbkezevel (innen a vallási jelentése a jobbkez nyújtásának a manichaeusoknál) felvonja az égi sphaerákba, az Élet Anyjához. Eként a sötétstől elragadta ugyan ennek foglyát, de a fogoly fegyverzetét, az őt hasznos elemet, az ellenség továbbra is magánál tartja. A fogva maradt fényrészeknek megszabadítására a győzelmes demiurgos a testek világát alkotja meg.

A minket körülvevő egész természet a pokoli hatalmak tisztátalan tetemeiből származott. Manes ugyanis — a babyloni teremtés-mythus mintájára, melyben Marduk Tiámal-t részekre hasítja — a sötétség legyőzött fiainak, az archon-oknak bőréből 10 eget (voltaképpen 10 égboltot, a *sátrak bőrtetejének mintájára) és 8 földet teremt. Az archonok megnyúzását Epiphanius és Ephram Syrus is bizonyítja, Szt. Ágoston ellenben csakis az archonoknak az éghez történt lelánczolásáról tesz említést. Ezt a régi néphitet különben a IX. századbéli «Sikand Gumanik Vizär» czfmű mazdei nyelvű értekezés (Saleman-nál) valamint chaldaei oraculumok (Kroll-nál) is említik. (V. ö. az Ymir óriásról szóló regét az Eddában)

Az ég és föld megteremtése után a Splenditenens az őt jó

elemet, melyeket a dæmonok az Ember-ős nagy vercségének idején elnyeltek volt, lágyékuknál fogva megragadva tartja; a belőlük álló fénylő ég alatt terjed ki az archonok bőréből képzelt égbolt, míg alant Atlas tovább tartja az ötemeletes földet. Ha majd Atlas egyszer a világ végének idején föláll s egyidejűleg a Splenditenens is eldobja égi terhét, akkor egy ősrégi mesopotámiai néphit szerint általános romlás és megsemmisülés következik.

A csillagok teremtése Theodor bar Khôni szerint csak az ég és föld teremtése után történik és pedig olyanféle módon, melynek meséje az archonok elcsábításának történetéhez hasonló. Az éghez lánczolt dæmonoknak a fényt, melyet az öt világitó istentől elvonva magukba nyeltek, vissza kell adniok. Ezeket a fényrészeket az Élet Szelleme megtisztítja, mire ezek nappá és holddá (a manichæusok megváltójának lakóhelye) és egyéb csillagokká tömörülnek.

A csillagok után, melyeket Mesopotámiában rendszerint «hajók»-nak (l. a turfáni töredékeket Müllernél) «aves lucidae» neveznek, Theodor bar Khôni a «levegő (szél), víz és tűz» nevű elemek teremtését említi, melyek a stoikusok szerint a világegyetem közepén körülveszik a földet és arra szolgálnak, hogy az öt jó elemet a dæmonok gonoszsága ellen megvédjék. A teremtést azonban még mindig fenyegetik az archonok. E miatt nyugtalanságukban a világosság szellemei — t. i. Élet Anyja, az Ember-ős és az Élet Szelleme — új, harmadik teremtést eszközölnek ki, melynek gyümölcse a Hirnök, a Fihrist Üdvhirnöke, az Acta Archelai *πρεσβευτης ο τρίτος*-a, a latinok legatus tertius-a, hasonló a mazdeai Ntryósang geniushoz, Ormuzd előzőjéhez, ki a görög Hermeséhez hasonló alakban ábrázoltatik. Így Manes rendszerében a 2 háromság (trias) mellett 1 egység, (monas) egy új teremtmény is van az által, hogy a röviddel kora előtt keletkezett babilóni oraculumokból átvette a 2 triasból és 1 monasból álló 7-es számot.

Kezdődik a megváltás. Az Üdvhirnöke, 12 szűzies leányával (12 dicsőség a turfáni töredékekben, v. ö. az állatöv jegyeivel) mint palotájának 12 kormányosával elfoglalva székhelyét a napon, a mennyei hajón, parancsot ad a hajó elindítására. Az eddig mozdulatlan hajó elindulásával megkezdődik végre a világegyetem üdvözülése, mert a nap és a hold a természet két alkotó elvét szét fogja választani, a fényrészecskéket fölfelé fogja vonni és a mennyország örök tisztaságába fogja visszahozni.

A természet megtisztításának e művét Mani túlságosan érzéki mazdei mythos szerint, az archonok elcsábításának történetében alakítja hitregévé. Midőn ugyanis a ragyogó hajó az ég közepére megérkezett, megjelent a Hirnök (görög hagyomány szerint ennek mása a kétnemű Világosságszűz, Szt. Ágoston szerint a virtutes) a lelánczolt archonok előtt, még pedig nemük szerint csábító férfi vagy női alakban. A felindulás következtében, melybe a démonok ezáltal jutnak, kezdik az elnyelt fényt magukból kiadni, melynek tiszta részei az égi világra jutnak, a tisztátalan részek ellenben az alsóvilágba esnek vissza; még pedig egyik részük a nedves földre jutott s egy rettenetes szörnyet hozott létre, melyet Adamas legyőz; másik részük a száraz földre, melyből öt fa kezd csirázni. Így jött létre a növényvilág, mely ezek szerint mint minden élő valóság, a gonosz teremtménye.

Az állatvilág származásának magyarázatára Mani ismét mythost alkalmaz, a melynek a mazdeizmusból és a gnosticizmusból szintén megtaláljuk mását. A sötétség királya és királynéja, Ashagloon (a gnostikus Aeon Saclas) és felesége Namraël (Nebroel-Nemrod) felfalják a női archonok idétlen szülőtteit (l. a Kronos-mondát) és megerősödvé az így sajátjukká lett fényrészekkel, egy fiút: Ádámot s egy leányt: Évát nemzenek. Az ember teremtésének célja tehát a világon létező fényrészeket az emberi mikrokosmosban fogvatartani, hogy azok az égi magassághoz ne találjanak visszatérésre, hogy az egész lényeket, a mely még a világon van, az égi tisztító ki ne merítsék.

Ádámot tehát a pokol hatalma hozta létre és tisztátalan húsába zárta az isteni világosságot (vagyis a lelkét). Ennek megmentésére a Hirnök, az Élet Szellem, az Ember-ős és az Élet Anyja szabadítót küldenek: Jézust.

Krisztus és Jézus a manichaeusoknál, mint a gnostikusoknál két különböző fogalom; Krisztussal egyesítik a megváltás, Jézussal a szenvedés fogalmát. Krisztus mint megváltó a tiszta világtító testekben, napban és holdban székél; Jézus ellenben, ki nem az atya teremtménye, a földön, a kit a föld a Szentlélek hatására, kinek lakhelye és működési tere a levegő, befogad.

Jézus szenved - - Jesus patibilis - - és szenvedésében jelképezi a manichaeismus az isteni substantia fájalmát a természetben. Az isteni világlélek az anyagi világ legalsó fokán, még a kövekben is megnyilvánul. A fény és hő hatására a mélységbe sülyedt világlélekből egyes részek bontakoznak ki, a melyek az-

után a növények és fák gyökereiben a magasba törekedve, a világosságra hatolnak. Így Jézus naponként minden csirázó növényben születik, szenved, minthogy a szabadulni törekvő világlelket a növény fogvatartja, meghal a növények hervadásával. Jézus szenved minden emberi lélekben is, melynek szenvedő állapota addig tart, míg az anyag bilincsei lenyűgözik. Ebben gyökerezik a manichaeus ethika.

Cumont az érdekes közlemény végén néhány szövegkritikai megjegyzés kíséretében összehasonlítja Pognon fordítását a berlini kézirattal.

II.

Chuastuanit. A manichaeusck bűnbánó imája. Kiadta és fordította Radloff W. Szentpétervár, 1909.

Az ósmanichaeus hierarchiának igen egyszerű tagozata volt. u. m. a választottak (electi) és a hallgatók (audientes) osztálya. Az előbbiben, a manichaeus brahminokéban az anyagi világból összegyűlő és a különféle testekben való vándorlás közben szabaddá lett fényrészek egyesülnek; itt öntudatra jutnak és erőt nyernek a fény birodalmába való visszatérésre. Ennek a nézetnek megfelel a «választottak» szigorú életmódja is.

Minthogy az anyagi világ a demonoktól származik és másrészt a szerves és szervetlen létezőben benne van a világlelkek, lépten-nyomon fenyegeti a bűnbocsás veszedelme. Ez a körülmény különösen feltűnő a «hallgatók»-nál, a kiknek a különben is szegényes élelmiszerek (víz, kenyér, olaj, káposzta, dinnye) beszerzésével a «választottak»-ra háramló vétkeket is magukra kell venniök. Innen a bűnbocsánat után a vággy, (v. ö. az assyr-babyloni vezeklő-zsoltárokat) a szándékos és szándék nélküli vétkek megbánása.

A chuastuanit, melyet a holdisten ünnepén a pap nyilvánosan előmond az egybegyűlt hitközség előtt, a manichaeus hallgatók bűnvallomásában és terjedelmes voltában az ósmanichaeus hit- és erkölcsstannak teljes képét mutatja. A hittan (egybehangzóan a Theodor bar Khônitól származó manichaeus theo- és kosmogoniával) világ-, nap- és holdistent, 5 elemet ismer, ezek a csendes szellő, a szél, a világosság, a víz, a tűz (a sorrend megfelel a Fihristének), égi hírnök vagy angyal (Burchane), 10 égi réteg, 8 földréteg, száraz és nedves föld. Bünt követhet el a

manichaeus mindezek ellen, valamint az 5 különböző lelkes lény, (ember, házi állat, vízi állat, légi állat, csúszó-mászó állat) szint-úgy a különféle növények és fák ellen, sőt az azokban lakozó világ-lélek ellen, még pedig gondolatban, szóban, tettben és mulasztásban. E bűnök a 3 signaculum-erény megsértéséből állanak; ez erények a signacula *oris* (tisztaság gondolatban, és szóban, a hústól és bortól, a sötétség urának epéjétől való tartózkodás) *sinus* (szűzesség és a házasságtól való tartózkodás, hogy a világosság lelke ne süljedjen mélyebben az anyagiasság békóiba) *manuum* (tilos az állatot kínozni, megsebezni vagy megölni, növényt letépni, gyümölcsöt leszakítani, házat építeni vagy ebben a *daemoni* világban tulajdont szerezni). Ezért vádolják a manichaeusok önmagukat az istenek és más lények megsértésével, melyet a 14 testrészt, 10 újj és 32 fog által követnek el, fogadalmat tesznek a szájjal, szívvel és kezekkel. Az istenség tiszteletére szolgálnak az ünnepek: a vasárnap és a hold-isten ünnepei (a holdváltozások) valamint évenként egy böjt. Társadalmi életükről tanuskodik a hamis tanuzás, hamis eskü, a hazugság, a rágalmazás, a tolvajlás tilalma stb. A gonoszság ellen, melyek a *daemonok*tól származnak az emberbe, védelmet találnak a keresztségben (vízzel való leöntés) és a megpecsételésben megjelölés a világ-, nap-, hold-isten, az öt elem és a Burehanek nevének jegyével.

E bűnbánó imának töredékeit már előbb közzétette Müller, Saleman és Radloff; az itt tárgyalt a legteljesebb és egy végimával együtt mind a tizenöt részt tartalmazza az elsőnek, a második egy részének és a harmadik néhány szavának kivételével. Ez ujjgur másolata az estrangelo-írásban írt eredetinek, mely úgy látszik, hogy a manichaeismusra áttérő törökök számára készült. A porosz (Grünwedel, Le Coq, Müller, Thomsen, Stoner) valamint a szentpétervári tudományos akadémia (Saleman, Radloff, Djakoff) fáradozásai következtében biztosan várható, hogy a manichaeismus történetére nézve az eddigi turfani leleteken kívül még több érdekes adat kerül majd napfényre a távoli keletről.

Bécs.

IVANICS JÓZSEF.

Szekfü Gyula: Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Akadémiai értekezés, II. oszt. XXIII. köt. 3. sz. 1912. 122 l. Ára 2 kor. 50 f.

A szerző fiatal történetkutatóink egyik legkiválóbbika. Még nem sokat írt, de a mit írt, abban mélyen szánt és eredményei haladást jelentenek történetirodalmunkban.

Különösen jelentősnek kell tartanunk 1911 június 12-én felolvasott akadémiai értekezését, a melyben a magyar középkor végéig felkutatott adatok alapján elég sokat tud nekünk mondani eddigelé nagyon kevésé ismert, ámbár történeti szerepökben nagyhatású társadalmi osztályokról.

A külföld nyugati országaiban teljes fejlődésen mentek át a földesúri hatalom alatt álló társadalmi osztályok, a legkezdetlegesebb családi, patrimonialis viszonytól kezdve a legszélső-hűbériségig, a mely nemcsak lépcsőzetessé tette az egész társadalmat és közéletet, de ezt a fokozatos függő viszonyt a családokban öröklővé s így lazábbá fejlesztette nemcsak a magánjogi téren, a birtokok hasznélvezetének biztosításával, hanem a köztisztségek közjogi terén is.

A magyar fejlődés későn indult meg, mint általában minden nyugati hatás csak bizonyos fejlettsége fokán elég erős arra, hogy érezhetővé váljék Magyarországon. A hűbéries viszony nálunk csak a nagyobb egyházi uradalmakban érhetette el a magánjog örökölhetőség stadiumát s teremtette meg az egyházi predialis nemességet. Ellenben a világi nagybirtokokon, mivel a nemzetség szerint szétosztott magánbirtoklássá, a birtokos személye iránt tanusított hűség alapján csak akkor kezdődött meg a hűbéres viszony kialakulása, a mikor nyugaton már a zsoldos viszony kezdi föl váltani a hűbérességet. E miatt a magyar világi földesurak birtokain oly kevésé ismerhető föl az öröklődő hűbéresség, a földesúri predialis nemesség, hogy ennek még szórványos meglétét sem igen vitatják tudósaink.

Azonfelül, hogy a hűbéresség Magyarországon csak oly későn jelentkezik először, a mikor nyugaton már visszaélései is feltűnnek és gyöngesége s költséges volta miatt kezdi föl váltani a zsoldos viszony, ráadásul még a köznemesek nagy tömege és az

Anjou királyok ügyes politikája csirájában megakasztotta a köztisztviselők örökölhetőségét, a közjogi hűbériség kialakulását. fejedelmi uralmak megalapítását egész nagy országrészekben. Ez az ellenállás a nagybirtok feudális törekvéseivel szemben odáig ment, hogy miután Hunyadi Mátyás, nagy zsoldos hadaival hatalmasan megroppantotta az előtte már félelmissé megnövekedett oligarchiát, a Mátyás halála után újra kihívóan föllépő főnemeseknek Verbőczy a köznemesség tömegére támaszkodva Hármaskönyvében arczába vághatta, hogy főnemesi rend nincs, csak egyféle nemesség van Magyarországon. Noha ez a valóságtól szembe-tűnően eltért, mégis annyira hatásos sarkítétté lett, hogy az ereje tudatára ébredt köznemesség többé nem igen engedte szőhöz s erőhöz jutni vármegyegyűlésein a főnemesek eszközeit. a nagybirtok szolgálatába szegődött nemeseket. Így aztán nem is fejlődhetett ki állandó hűbéri viszony földesúr és köznemesek között, még kevésbbé pedig egész országrészekre kiterjedő és családokban öröklődő közjogi hűbériség, terület-fejedelmi uralom.

Miután fontebb összehasonlítottuk egészében és végső eredményében a külföldi és hazai fejlődést, méltán támadhat a kérdés: mi hát e fejlődésben a czímbeli neveknek, a szerviensek- és familiarisoknak jelentése és szerepe?

Szekfü a XVI. századi Erdély közigazgatásának Ferdinánd-féle reformjával foglalkozva nagyon érdekesnek és nem valami tisztázottnak találta a lépten-nyomon szereplő familiarisok mivoltát és jogállapotát. Mikor erre fölvilágosítást keresett, jogtörténeti irodalmunkban a familiaris névvel is alig találkozott, kielégítő feleletet meg épen nem kapott. Hozzálátott tehát egész alaposan a kérdés tanulmányozásához. Konstatálta, hogy a legrégebb nyomok, a familiaris viszony alapjai teljesen megbízhatók és világosan fölismerhetők a hazai benczés rend történetében. Ezek a biztos legrégebb nyomok megmutatják az átmenetet a nyugati familiaris viszonyból és belőle kifejlődött hűbéres állapotokból a magyarországi familiaris viszonyhoz, a melynek külön fejlődése aztán megérthető a különleges hazai állapotokból s a reájuk vonatkozó adatokból.

A Karoling korszak familiája az egyházi birtokokon élő özszes népeket, szolga és szabad osztályokat jelenti. E familia két csoportra oszlik: a munkásosztályok és a fegyveres, udvari osztályok csoportjaira. Ugyanczen csoportok megkülönböztethetők a hazai benczés legrégebb birtok- és népösszeíró levelekben is, neve-

zetesen Tihany 1055 és Pannonhalma 1087 körüli oklevelében. A familiaris osztályok két csoportjából Szekfü a XII. század végén vagy inkább a következő század elején látja kiemelkedni a harmadik csoportot: az udvari-tiszti osztályát, megkülönböztetve az udvartól távollakó fegyveresektől, a serviensektől. Ez a három csoport azután mindvégig szerepel Szekfü tárgyalásában, megjegyezve, hogy a familiaris névnek a divatja a XIV. század második felében kezd uralkodóvá lenni. Egészben véve tehát a *czim*-beli és az egész tárgyaláson át folyton felszinen levő nevek viszonyát világosság okáért ily alakban tüntethetjük föl:

familiaris	serviens	}	officialis
	etc.		etc. .

Miként a szerző maga kifejti (25. l.): a XIII. század második felében jutnak rendezettebb viszonyok közé azok a szabadok, a kik a nemzeti birtok s a királyi várbirtok felbomlása és a szabadonbocsátás folytán jogvédelem nélkül maradtak. Ugyanazon jogviszonyok hatása alatt *eredetükre nézve nagyon különböző egyénekből* egy társadalmi osztály alakul ki, a melyet az okiratok rendszerint *familiaris* névvel emlegetnek. Az új néposztály tagjai a XIII. század második feléből származó emlékeinkben egyrészt hadi, másrészt a földbirtokos udvarában teljesített házi vagy birtokkezelő szerepkörben jelentkeznek. Az első szerepet betöltők neve familiaris, famulus, de leggyakrabban *serviens*, az utóbbiaké *officialis*. Mindnyájan együttvéve a földesúri familia tagjai.

Az egész tárgyalás három részre oszlik, a melyeknek címei: a középkor első fele, a középkor második fele (XIV – XV. század) és familiarisok a középkori közigazgatásban.

Az első rész egyenkint vizsgálja az egyházi, királyi és magánfamiliára vonatkozó Arpád-kori adatokat s külön szemügyre veszi foglalkozás szerint a serviensek és officialisok jogviszonyait az Anjou-korral beállott változásig, a mikor nagy erőre jut a nagy birtok familiája.

A második korszakban a nagybirtokok familiája és az autonómiák vállalják az állami functiók nagy részét, a jogszolgáltatást. hadiszolgálatot, közigazgatás egyes ágait, adószedést stb. míg a királyi familia főképen az ellenőrzésre szorítkozik.

A harmadik részben jellemző példákat mutat be a szerző a saját szerű jogállapotról, a mely a familiarisok nagyfokú, magán- és közéletre egyaránt kiható működése folytán magyar különlegességként kialakult. E tipikus példákat Erdély történetéből meríti: az erdélyi vajdától és székely ispántól lépcsőzetesen függő familiáknak jogviszonyából és működéséből. Ez a lépcsőzetesség olyképen alakult, hogy a király kinevezte az erdélyi vajdát és a székely ispánt. A vajda akár távoli családi birtokairól is hozhatott át Erdélybe embereket s kinevezhette őket vajdai tisztjeivé alvajdává, várnagyokká. A várnagy kinevezte familiarisaiból az alvárnagyot, s az alvárnagynak megint megvoltak a maga familiarisai s officialisai. Végül bemutatja a szerző Verbőczy Hármaskönyvének irányzatos felfogását, a mely nyilvánvalóan arra törekedett, hogy a köznemességre lealázó familiaris életnek közjogi hatásait eltüntesse és a jövőben a magyar közéletből kiküszöbölje, a mi sikerült is neki. A familiaris viszony a XVI. századtól kezdve mindinkább a magángazdasági tevékenység körére szorított.

A tárgyalt stílusa nem nagyon világos. Az összefüggő kép kialakítása nehézkesen halad előre, mert az adatok elemzéséből lépésről-lépésre fejlik ki egy-egy vonás. De az elemzés mélyen járó, kifejtése gondos, óvatos, logikus. Adataiból nem következett többet, mint a mennyi belőlük helyesen következik.

Az egészben véve kitünő s nagyérdemű dolgozathoz csupán néhány észrevételt fűzünk még.

Az «*egyházi nemések*» osztályát — legalább ezen a néven — emlegetni XII. század végén (11. l.) még korai dolog. A tihanyi és pannonhalmi gazdag okirati anyagban a jobbágyok és predialis nemések említése csak a XIV. század elején kezdődik. De lényegében az állítás igaz: a XIII. század elején már «szabad jobbágyok» vagyis közsabad fegyveresek és tisztek is vannak az egyházak szabados (lovas jobbágyai) közt.

A mi Szekfünek azon föltevését illeti, hogy a *ministerek, központi, udvari szolgálattelők «oly előkelők, kik a király birtalmát bírva körülötte vannak, a nélkül, hogy valami hivatalt viselnének»* (15. 16. l.), megújítom azt, a mit «Magyarország társadalma XI. századi törvényeiben» cz. munkámban a király és herceg nagyobb s kisebb ministereire vonatkozólag kifejtettem. S ha ez nem elég világos, hivatkozom magára a törvényre, a mely a *király megyéjében levő hercegi ministerekről* és a her-

czeg megyéjében levő királyi ministerekről, tehát nem udvarbeliekről szól, a kiknek rangját jelzi az, hogy a megyeispán és a járás bírása előtt kellett pereskedniök, *rangjuk tehát az ispán és a bíró rangja közt foglalt helyet* (Kálmán I. 12.)* Ehhez tegyük hozzá még azt az adatot, hogy a *király* civist, *szabados várórt enged át olykor ispánnak vagy miniszternek*, de csak hadi szolgálatra (Kálm. I. 39.), s hogy a várakban az örök fölebbvalói a kiknek parancsa alá máshonnan is rendelhet civist a király: a *decurio, centurio* (Sz. László III. 1.) és a várispán. Ez adatokból elég világosan meg lehet itélni az ispán rangja alatt álló nagyobb és kisebb miniszter állását, a kik várórt kaphatnak hatalmuk alá. Bizony legjobban megfelel ezen állásnak s a kisebb és nagyobb miniszter névnek a tizedes és százados, a tiznagy és száznagy állása, vagy az altiszt és főtiszt név. A «miniszter» tehát annyi mint «tiszt», vagy régi magyar szóval «jobbágy». Ennek kellett az eredeti jelentésnek lenni, s a továbbfejlődés stadiuma az, a mikor a miniszter, jobbágy-tiszt nevet kiterjesztették egész rokonságukra és a vártisztekről és rokonságukról átterjedt e név az egyházi és világi földbirtokosok összes lovas-vitézeire, a lovasvitézek egész osztályára, másrészt a király az aranybulla korában alkalmazta a «jobbágy» nevet legfőbb tisztviselőire, a nádorra, a bánra, a királyi és királynéi udvarispánra, stb. (1222. 30. l.-cz.)

A «királyi szolgák azaz nemesek» értelmezésénél nem veszi Szekefi figyelembe (18. §.), hogy az aranybulla 1231. évi kiadása még különbséget tesz nemesek és serviensek közt, mikor a bevezetésben azt mondja: *concedimus tam eis, (scilicet nobilibus, a kik a királyt kérésökkel, panaszaikkal ostromolták), quam aliis, jobbagionibus ac servientibus regni nostri, libertatem...* A közszabad serviensek szabadságmozgalma az aranybulla első kiadásától, 1222-től egészen 1267-ig küzködött azért, hogy ekkor végre törvényileg kimondottan fölvegyék őket a nobilisek, a nemesek rendjébe, kiknek neve azelőtt két századon át a vagyonosabb szabadokat jelentette.

* Megjegyzendő, hogy Kálmán I. törvénykönyve elején világosan két törvény van összekeverve, mert néhány pont egyházmegyei zsinat ítélete, bíraskodása elé utal oly pereket, a melyeknek elbírálására más pontok az ispánt és járásbírókat jelenti ki illetékesnek V. ö. Két ispán perére a 7. és 13., a nagyobb miniszterekre nézve a 9. és 11. cikkelyt.

A szolgálatszabadításról szólva Szekfű azt hangoztatja, hogy a «szabadonbocsátott szolgáló legtöbbször egyedül személyes szabadságot nyert s ezenkívül semmit» (23. l.). Ez túlzás és tévedés. A tény az, hogy a fölzsabadított szolgák vagyis szabadosok (liberti, libertini) nagy kedvezményeket nyertek ugyan a szabadítással, midőn csupán az maradt a kötelességök, hogy némi szolgálattal és természetből némi kis részszel vagy ajándékkal tartozzanak tovább is szabadítójuknak s uruknak, de addigi házukhoz s a faluközösségből házuknak járó földekhez kötve voltak. Csak kivételes eset volt mindig, ámbár a XIII. században gyakoribb, az oly szolgálatszabadítás, mely a szabad költözés jogát is megadta. Ám ezen esetekben sem küldi el szabadítója a fölzsabadítottat eddigi házacskájából és földjéről, hanem tetszésére hagyja, hogy az esetleg neki ajándékozott ingóságokkal, marhákkal eltávozik-e vagy megmarad ott, a hol van.

Fölöslegesen töri a fejét Szekfű Ladányival és Timonnal Szent István I. 21. (a Corpus Juris szerint helyesen II. 21.) tezikelyének értelmén s nem veszi észre, hogy a nehézséget és tévedést (27. l.) későbbi betoldás okozza. A «senior seu dominus suum habeat militem idest servientem» szöveg aláhúzott, dőlt-szedésű szavai a legrégebbi Admonti-codexekben nincsenek meg, a *serviens* szó nem is használatos a XI. XII. században. A miles pedig, a milyent minden ispán és senior, vagyis földesúr tarthatott, eredetileg fegyveres szolgálatra fölzsabadított szabados volt, s ily fegyveres szabadosok, vitézek (a várakban örök, civisek) közé már Kálmán király idejében települtek szabadok és vendégek hadi kötelezettséggel nemcsak a király, hanem az egyházi és világi földesurak földjeire is. Ezek a szabadon települt fegyveresek vették föl 1200 táján a *serviens* nevet.

Egyebekben s egészben véve Szekfű akadémiai értekezése igazán nagybecsű és hatásában jelentős nyeresége történeti irodalmunknak.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

Quellenkunde zur Weltgeschichte. Ein Handbuch unter Mitwirkung von **Dr. Adolf Hofmeister** und **Dr. Rudolf Stübe** bearbeitet und herausgegeben von **Dr. Paul Herre.** Leipzig. 1910. 8 r., XII + 400. l.

A mai kor olyan méretekben termeli a tudományos munkákat, hogy áttekintésük immár lehetetlen. Ezt a bajt természetesen egyformán megérzi az összefoglaló áttekintésre törekvő olvasó és a részletkérdések kutatója is. Az összefoglaló munkák még a jegyzetekben sem hivatkozhatnak az egyes kérdések irodalmára, hogy könyvük terjedelmét túlságosan meg ne növeljék. Az újabb összefoglaló világtörténelmi munkák ezt a hiányt úgy pótolják, hogy függelékben sorolják föl a nevezetesebb műveket, a melyeknek eredményeit fölhasználták. Theodor Lindner Weltgeschichte-jében minden kötet végén fejezetenként állította össze az irodalmat, a Helmolt-féle világtörténet pedig pótló, kilenczedik kötetének jelentékeny részét szentelte ennek a czélnek.

Mindenki, a ki történelemmel komolyan foglalkozik, akár csak olvasmányokkal is, érzi, hogy szüksége van valami irányító eszközre, a mely útbaigazítja, ha ezt vagy amazt a kérdést tanulmányozni akarja. Ez az érzés indítja a szerzőket az irodalmi függelékek közlésére. Különösen szükségesek azonban az ilyen segédeszközök a mi viszonyaink között, a hol könyvtáraink közül egyik sem gyűjti rendszeresen a külföldi államok történetére vonatkozó irodalmat. A kutató és az érdeklődő, ha hazánk határain kívül is tájékozni óhajtja magát, úgyszólván csak a német történelemre vonatkozó anyagot talál. Az is hiányos és többnyire a legmodernebb munkákat kell nélkülözni. Bizonyos igaz, hogy ezeket a munkákat kevesen keresik, és könyvtáraink nem nagy dotációjukat oda kénytelenek fordítani, a hol a közönség érdeklődése is nagyobb. De ez a helyzet egyenesen visszariasztja az embereket attól, hogy nem magyar themákkal foglalkozzanak. A ki mégis megküzd a nehézségekkel, annak a könyveket rendelnie kell, vagy kölcsön kéri valamelyik külföldi könyvtártól. A munkának e módszere mellett azonban kétszeresen fontosak a bibliographiai segédművek.

Herre Quellenkunde zur Weltgeschichte-je régi hiányt pótol. A historikusok annál nagyobb örömmel fogadhatják ezt a munkát, mert Herre a Waitz-Dahlmann-féle Quellenkunde der deut-

schen Geschichte hetedik kiadásán is dolgozott. Ennek a régen bevált munkának az átdolgozása, új kiadásainak sajtó alá rendezése a legjobb iskola ilyenemű munkák szerkesztésére.

És ha az új munkának még sem adózunk olyan elismeréssel, mint a Waitz-Dahlmannénak, ennek oka nem a szerkesztő, hanem a munkának a föladat természetéből származó nehézségei. Az előszóban Herre visszautasítja Langlois kijelentését, hogy a világtörténeti irodalom bibliographikus repertoriuma csak «trügerisches Bastardwerk» lehet. Ez a kijelentés ebben a formában mindenesetre túlzott is, de Herre éppen azokat a nehézségeket, a melyekre Langlois célzott, nem tudta leküzdeni.

Waitz-Dahlmann Quellenkunde-ja nem a nagyközönségnek készült, hanem a szakembereknek. Terjedelemre össze sem hasonlítható a most megjelent munkával. Hiszen a 7-ik kiadás külön pótkötetet szentelt az 1905—1907. évek irodalmának. Ez az összevetés egymagában elégséges annak a megállapítására, hogy a szakember, ha pl. a spanyol, svéd, orosz vagy török történelemre vonatkozó munkákat keres, a most megjelent munkában csak igen sovány adatokat találhat. Ehhez hozzátehetjük, hogy Herre is beleesett abba a hibába, a mibe a németek olyan gyakran beleesnek, hogy t. i. a fejlődés egyedüli gerinczének a német történelmet tartják. Herre is a többi országokkal szemben aránytalanul nagy terjedelmet szentelt a Németországot tárgyaló irodalomnak.

Ez gyökeres hiba volt. A német közönségnek erre nincs szüksége; ezt a részt sokkal teljesebben megkapja a Waitz-Dahlmann-féle munkában. A német közönség szempontjából éppen a külföldi irodalmat kellett volna részletesen tárgyalni. Mert, hogy ennél a munkánál egyenesen a német szükséglettel számoltak, azt elárulja a szerkesztőnek az a kijelentése, hogy főképen csak azokat a munkákat vették figyelembe, a melyek a Németországban elterjedt culturnyelvek valamelyikén (tehát német, francia, angol és olasz nyelven) szólnak az olvasóhoz. Így azután ennek a négy országnak a történetirodalmáról még aránylag elég jó áttekintést kapunk, de mit szóljunk a többiekéről! A skandináv-országoknál, Hollandiánál és Spanyolországnál több nemzeti nyelven írott művet is fölvettek, a magyar és a szláv irodalmat azonban teljesen kizárták a repertoriumból.

A ki tehát pl. Magyarországnak történetét illető adatokért fordul Herre Quellenkundejához, az csonka és torz képet fog magá-

nak alkotni. Az általános részben csak Majláth, Szalay és Csuday munkáját sorolja föl. A magyar irodalomtörténetet illetőleg első sorban Schwicker: *Geschichte der ungarischen Litteratur* című művére utalja az olvasót. A honfoglalástól 1250-ig terjedő rész politikai történetét egyedül Büdinger: *Ein Buch ungarischer Geschichte*-je képviseli, a mely pedig csak alig félszázadot (1058—1100.) ölel föl. A középkor második feléből csak Nagy Lajos és Mátyás uralkodásáról és a török harcokról értesül az olvasó. Még Chassin Hunyadi Jánosról szóló munkáját sem vették föl. A ki Rákóczi Ferenczről akar véleményt alkotni, azt Horn munkájára (*François Rákóczi, prince de Transsylvanie. Paris, 1905.*) és Malagolának a *Deutsche Revue*-ben megjelent cikkére utalják.

A szerkesztő ezt az eljárást azzal okolja meg, hogy Németországban nem igen tudnak magyarul s a szláv nyelveket sem beszélik. Ez ugyan igaz, de ha szakember specialis magyar vagy szláv vonatkozás iránt érdeklődik, bizonyára talál módot reá, hogy a magyar és a szláv munkákhoz is hozzáférjen. Ez a szempont tehát csak akkor áll meg, ha a szerzők művüket a nagyközönségnek és nem a szakembereknek szánták.

Ezt kell állítanunk különben még az általános európai, a német és a francia fejlődést tárgyaló szakaszok alapján is. Below és Meinecke *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* cz. vállalatának egyes kötetei a tárgyalt korokról és intézményekről tízszerre akkora irodalmi repertoriumot adnak, és az egyes részletkérdéseknél a specialis irodalmat is felsorolják; a szakember tehát bizonyára hozzájuk fog fordulni, ha valamilyen, nem közvetlenül az ő munkaköréhez tartozó kérdésről akar fölvilágosítást szerezni, és nem Herre *Quellenkunde*-jához. A francia forradalom történeténél még Mignet, Thiers, Quinet és Mortimer-Tonnerer összefoglaló műveit sem említették meg. Az alkotmányos testületek jegyzőkönyveit a következő szavakkal sorolják föl: «Wertvolle Quellenwerke sind die zahlreichen umfassenden Publikations-Serien der Procès verbaux der verschiedenen Körperschaften, die nicht einzeln angeführt werden können.» Még leginkább a memoire-irodalom jut szóhoz, de ezt illetőleg is sokkal többet tartalmaz egy-egy nagyobb antiquarius katalógusa (pl. a lipcei Focké). Napoleon háborúiról Yorek v. Wartenburg és Camon munkáit sorolták föl, de megfedkeztek Jominiról, a napoleoni háborúk nagy hadtörténeti méltatójáról. Csodálatos és megfoghatatlan az is, hogy a szer-

kesztők némely modern háború történeténél (pl. 1866-nál) figyelmen kívül hagyták azokat a munkákat, a melyeket a hadakozó felek vezérkarai a hivatalos adatok alapján állítottak össze.

Legalább azt meg lehetett volna tenni, hogy azokat a munkákat, a melyekben egyes kérdések irodalma részletesen össze van állítva, az illető helyen fölemlítsék és az olvasót ezekre a repertoriumokra fölhívják. Így azután az idegen irodalmak kérdéseit is szerencsésebben oldották volna meg. Miért ne hivatkozhattak volna a magyar történeti részeknél Mangold összeállításaira, a francia forradalomnál Tourneux négykötetes *Bibliographie de l'histoire de Paris pendant la révolution* cz. munkájára. Ilyen utalásokkal az idegen irodalmakat jobban földolgozták volna és a *Quellenkunde zur Weltgeschichte* a szakembereknek is jó szolgálatokat tehetne.

Mínthogy azonban ezt elmulasztották, a szakemberre Herre munkájának nincs nagyobb jelentősége, a nagyközönségnek pedig aligha van szüksége az ilyes munkákra; az olvasókat útbaigazítják a könyvtárak és a könyvkereskedők repertoriumai is. Pedig teljes mértékben méltányoljuk a fáradságot, a melyet a szerkesztők a műre fordítottak; becslésünk szerint 12—15,000 munkát soroltak föl.

A mi viszonyaink között a könyv mégis jó szolgálatokat tehet. Melegen ajánljuk a tanárok figyelmébe, a kik nem kutatni, hanem olvasni akarnak.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909—1911.)

Elmélet.

A socialis lélektan köréhez tartozó tárgyakat érint *Katona Lajos* «*A népköltés a néplélektan tárgykörében*» cz. értekezése (Budapesti Szemle, 1910, 321. l.). Két részből áll, melyek közül az első inkább tudomány-systematikai, a másik pedig történeti jellemű. Előbbiben szerző a folklóre, néplélektan és ethnographia fogalmait, illetőleg az utóbbi tudományoknak rokon disciplinákhoz, mint a philológiához, anthropológiához stb. való viszonyát igyekszik pontosabban megállapítani. A második fejezetben a népköltés iránti érdeklődés fölbredését jellemzi, a mint az a romanticismus korában föllép, mint a túlfejlett műköltéssel szemben való visszahatás. Eleinte inkább szépirodalmi jellemű s nem nélküli az ellenhatások természetes túlzásait és tévedéseit. Csakhamar kapcsolatba lép a rokon tudományos disciplinákkal és kutatási módjukkal, átveszi az összehasonlító módszert, melyet Leibniz és Morhof már a XVII. században alkalmaznak irodalmi tárgyakra. Ezután régiebb korszakokba vezet bennünket a szerző s az ó- és középkoron át egészen Montaigne-ig követi nyomon a népies jelenségek iránti érdeklődés fokozatos erősödését.

A régi és a modern történetfelfogást állítja szembe egymással *dr. Varjas Sándor* (*A történelemről*, Uránia, XI. évf. 437. l.) s az előbbinek jellemzéséhez a vonásokat majdnem kizárólag Kanttól veszi. Vajon szabad-e ennyire általánosítani s többek között az empirikus Rankéra vagy a positivista hajlamú Salamon Ferenczre is kiterjeszteni e kanti történet-felfogást, mely szerző szerint első sorban azt keresi, «hogy van-e az csemények menetében erkölcsi haladás» (Ranké erről épen ellentétesen nyilatkozik) s az emberi társas életnek másnemű, a természettudományok módszerével dolgozó magyarázatát a priori lehetetlennek tartja? A modern lélektan és társadalmi tudományok keletkezése szerző szerint ezt az álláspontot már megczáfolta s megadta a

lehetőséget egy okokat kereső, elemző, törvényeket megállapító történettudomány keletkezésére, melynek ma már csak logikája volna tisztázandó. Ez utóbbit illető egyes kérdéseket később szándékozik tárgyalni a szerző, talán behatóbban, mint jelen kis cikkében, melyet vázlatos jegyzetnél bizonyára maga sem tart többnek. A rövidségen kívül itt-ott sajtóhiba vagy pongyola fogalmazás is nehezíti a szerző gondolatmenetének követését.

MADZSAR IMRE.

Könyvek: *Grotefend H.*, Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. 3. jav. kiad. Hannover, Hahn. 1910. 216. l. 4·80 M. — *Ratzel Friedr.*, Anthropogeographie, I. köt. 3. kiad. Szerkeszti *Penck A.*, Stuttg., Engelhorn. 1910. 400 l. 15 M.

Ókor.

Schäfer H. és Junker H. a «*Sitzungsberichte d. Königl. Preuss. Akademie d. Wiss.*» 1910. évfolyamában beszámolnak az akadémiának 1908—09 és 1909—10 telén Nubiába menesztett expedíciójáról. — Több munka foglalkozik Babylonia chronológiájával. «*Zur Schaltung-Praxis in der Hammurabi Zeit*» a címe *Ungnad A.* értekezésének, a mely az «*Orient. Lit. Zeitung*»-ban (1910.) jelent meg. Szerző be akarja bizonyítani, hogy Hammurabi idejében a szökőév még nem volt megállapítva a babyloniai naptárban határozott rendszer alapján, hanem minden egyes alkalommal valami gyakorlati szükségességtől függött. — *Bork F.* azt bizonyítja, hogy az ókori Keleten volt egy úgynevezett Venus-év, a mely kilencz — 33, 32, 33, 32, 33, 32, 33, 32, 32 napot számláló — hónapból állt. (V. ö. «*Das Venusjahr*» *Memnon* 1910). — *Haupt P.* az «*Elul und Adar*» című cikkében (*Zeitschr. d. Deutsch. Morg. Gesellschaft* 64. kötet) a két hónapnévnek etymológiájával foglalkozik. — *Lehmann-Haupt* «*Berosos' Chronologie und die keilinschriftlichen Neufunde*» cz. értekezésében (*Klio*, 1910) tárgyalja a babyloni királylajstrom rekonstruálására vezető újabb kísérleteket és rosszalja az ide vágó Meyer féle elméletet.

MAHLER EDE.

Hardy E. G. (*Henderson's Civil War and Rebellion. The Classical Quarterly*. 1909. 137—143. l.) elveti Henderson elő-

adását az első bedriacumi ütközetről. Hendersonnal szemben kifejti, hogy Augustusnak sohasem volt eszeágában a keleten szolgáló legiókat, a birodalom nyugati részeiben, a nyugaton szolgálókat pedig a keleti részekben soroztatni, hogy a territorialis systema a legiók sorozásánál Hadrianus előtt nem divott és ezért a germán legiók lázadása 69-ben nem germán sympathiákra vezetendő vissza, végül hogy a segédc csapatok Vespasianus előtt nem csak beenszüllöttekből álltak.

M'Elderry, R. Knox (The Legions on the Euphrates Frontier. The Classical Quarterly. 1909. 44 -53. l.) szerint a római legiók állomáshelyei Kappadokiában és Syriában Kr. u. 70. körül a következők voltak: 1. a XII. Fulminata-é Melitene, 2. A XVI. Flavia Firma-é Satala. 3. A IV. Scythica-é Zeugma. 4. A VI. Ferrata-é Samosata és 5. a III. Gallica-é Raphanea. Vespasianus előtt Kappadokiában legiók nem állomásoztak, a XII. Fulminata-t és a XVI. Flavia Firma-t büntetésből helyezték ide. A Zeugmaban és Samosataban állomásozó legióknak feladata első sorban az volt, hogy a római határt a Jerusalemban pusztulása után Mesopotamiába, különösen Nisibisbe menekült zsidókkal szemben védjék. A legiók elhelyezésében Trajan korában 117. körül állt be fontos változás. A VI. Ferrata Carpatia-ba került, helyét Samosataban a XVI. Flavia Firma foglalta el, ennek helyét Satalaban pedig egy pannoniai legio: a XV. Apollinaris. Septimius Severus korában, midőn az Euphrates védelme elvesztette fontosságát, a XVI. Flavia Firma-t Sura-ba tették át, a IV. Scythica-t meg Oresa-ba Palmyra környékén. Ugyanekkor a III. Gallica állomáshelye Raphanea helyett Danaba lett.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek. *Lehmann Konrad, Hannibals letzter Kriegsplan*, (Klio berlini folyóiratból) 1908. *Lehmann, Zur Geschichte der Barkiden: Hannibals Alpenübergang als Marschleistung* (u. ott 1909.). — *Merlin A. et Drappier, La nécropole punique d'Ard el-Kheraib à Carthage*. Paris, Leroux, 1909. 84 l. — *Bloch G., M. Aemilius Scaurus (Mélange d'hist. ancienne)*, Paris, Alcan. 1909. 12 Fr. 50. — *Willers H., Geschichte der römischen Kupferprägung vom Bundesgenossenkrieg bis auf Kaiser Claudius. Mit Überblick über die Entwicklung des antiken Münzwesens*. Lipsce, Teubner, 1909. XVI., 228. l. 18 táblázat. 12 M. — *Heinze Rich., Ciceros politische Anfänge*. Lipsce (Teubner, 1909. 66. l.

2 M. 60. (Külön leny. a szász akad. értek.-ből.) — *Ebert C.*, Über die Entstehung von Caesars «Bellum Gallicum». Erlangen (Dissert.) 1909. 80. l. — *Sergeant P. W.*, Cleopatra of Egypt. London, 1909. 358. l. 21 M. — *Domaszewski A.* von, Geschichte der römischen Kaiser. Lipsce, Quelle-Meyer, 1909. 2 köt. 324 és 328 l. à 8 M. — *Rydberg Vikt.*, Römische Cäsaren in Marmor. Svéd eredetiből németre ford. *Fredbär Jos.* Halle, Hendel, 1909. 206 l., 8 abra. 1 M. 70. — *Ferrero Guglielmo*, Grösse und Niedergang Roms. V. köt.: Der neue Freistaat des Augustus. Deutsch von Ernest *Kapf* Stuttg., Noffmann. 1909. VIII. 300 l. 4 M. — *Studniczka Fr.*, Zur Ara pacis. Lipsce, 1909. 46 l. 3 M. 60. (Kül. leny. a szász akad. értekez.-ből.) — *Der obergermanisch-rätische Limes des Römerreiches.* Kiadják *O. v. Sarwey* és *E. Fabricius.* 32. füz. Heidelberg, Petters. 1909. 4°. 215. 62. és 186, 36 táblázat és 1 térkép. M. 28.

Középkor a XIII-ik század végéig.

Benedictus Levita forrásaival E. Seckel foglalkozik a *Neues Archiv* 1909. évfolyamában (*Studien zu Benedictus Levita.* XXXIV. 319—381.) Ez Seckel hetedik tanulmánya erről a tárgyról.

A *Nuovo Archivio Veneto*ban Benvenuto Pitzorno *La carta mater e la carta filia* czímen (XVII. köt., 1909. 385—432. l. és XVIII. 94—130. l.) a velencei jogtörténet két XII. századi emlékééről értekezik. Tárgyalja tartalmukat, viszonyukat egymáshoz, keletkezésüket és méltatja jogi értéküket.

A párisi Trésor des Chartes egy a Magna Charta előzményeire vonatkozó fontos okmányt tartalmaz, a melyet L. Riesz a *Historische Vierteljahrschrift (Zur Vorgeschichte der Magna Charta.* 13 köt. 1910. 449—458. l.) hasábjain igyekezett beállítani az események sorába. Az okmány tulajdonképen négy részből áll: 1. I. Henrik hitlevele, 2. egy harmadik személyben fogalmazott pont, a melyben a király megígéri, hogy alattvalóit rendes bíróság elé állítja, 3. további ígéretek, a melyekben a király első személyben beszél és 4. olyanok, a melyeket «adhuc concedo» szavak vezetnek be. Riesz véleménye szerint a canterburyi érsek először I. Henrik hitlevelének megtartására kötelezte a királyt, 1213 jul. 21-én pedig, a mikor az átok alól föloldotta, megeskette, hogy mindenkit rendes bírósága elé fog állítani.

A további követelésekhez a király szerencsétlen 1214-iki hadjárata alkalmával járult hozzá, a mikor a rendek különösen a pajzspénzre és a continensen teljesítendő hadszolgálatra vonatkozólag intézkedtek. Minthogy az egyezés ezen az alapon sem jött létre, a további pontok az új tárgyalások során kerültek szóba. Riesz azt hiszi, hogy a király följegyzései a háborúban francia kézbe kerültek, hogy akkor készítették a Trésor des Chartes másolatát s az eredetit megküldték az angol rendeknek. Véleménye szerint ez volna az az I. Henrik-féle okmány, a mely mellett a bárók 1214 végén állást foglaltak s a melynek elismerésére a királyt 1215 elején kényszeríteni akarták. Ez bővült ki a husvét idején folytatott tárgyalásokban azzá az okmánynyá, a melyben akkor a rendek követeléseiket előterjesztették.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

A kolozsvári *Răcaşul* 1910. évi május—októberi számaiban Păclişan Zenobius *Biserica şi Româniismul* című cikksorozata (különlenyomatban 60 lap) azt a hírlapi harcot akarja elsimítani, melyet a Cernăianu hasonlócímű könyve keltett. (L. Tört. Szemle 1912.)

A bukaresti egyetem pályadíjat tűzött ki az egyház szerepét a nemzeti életben megvilágító dolgozatra; hogy milyen irányú munkát vártak, elárulja az egyháztörténet tanárának, Dobrescu Miklósnak a *Concorbiri Literare* 1909 júniusi számában közölt dolgozata, melyben azt állítja, hogy a gör. keleti egyház volt a multban az oláhság egyetlen culturintézménye, az ápolta a nemzeti nyelvet, történelmet, művészetet s mentette s tartotta meg a népet. E szólamokkal ellenkező eredményre jut egyik pályázó, Cernăianu meglehetősen éles hangon írt könyvében: a történelem tanulmányozása alapján épen fordítva látja a görög keleti egyház szerepét: nemcsak hogy culturtényező nem volt s a nemzeti erősödést nem segítette, hanem épen gátolta állandóan; előbb behozza a szláv nyelvet s századokig elnyomja a nemzetit, idegen marad mindig, a néptől elzárkózott s mikor a szláv nyelvet kiszorítják, jön a görög befolyás s ha volt is egy-két lelkes oláh főpap, a görög papok tömege a nemzeti újjászületést nem hogy munkálta volna, hanem még hátráltatta. Az erdélyi gör. kath. egyház megalakulásával kezdődik csak a nemzeti kor, de nem az oláh fejedelemségek egyházaiban, ott tovább is a görög szellem és szó uralkodott, míg 1864-ben ki nem úzték a görög

papokat. Ez a könyv óriási vihart támasztott: szerzőjét elnevezték katolikus ügynöknek, csempésznek stb. egyes lapok tanárait akarták felelősségre vonatni, minthogy szerző a bukaresti gör. kel. theologia növendéke volt. Állításait azonban senki meg nem czáfolta, csak támadta. Páclisan e könyv hatása alatt részletesen és elfogulatlanul újra tárgyalja e kérdést; mindenekelőtt megállapítja, hogy a szerző semmi újat fel nem fedez, új tényekről nem tud, eredeti forrásokban nem is búvárkodott, csak Onciul, Jorga, Jonescu és Bunea néhány könyvét tanulmányozta, de ezekből ki is válogatott minden olyan idézetet, a mi hátrányos az egyházra. Volt azonban bátorsága levonni a fentebbi következtetéseket s minthogy hangja éles és harcias s könyve épen a nagy egyházi válság idején jelent meg, nem csodálható, hogy általános elszörnyedést keltett.

Páclisan fejtegetését, mint Cernăianu is, Trajan császáron kezdi, a dáciai elmélettel ő sem mer szakítani; röviden megállapítja, hogy a római uralom alatt Dáciában a kereszténység nem terjedhetett s elfogadja Onciu elméletét, hogy csak a VII. században jött át a keresztény hit a Duna balpartjára, még pedig latin alakban, hiszen latin volt a keleti birodalom kormányzási nyelve is 606-ig. A bolgár uralom a Balkán-félsziget nagy részére s a mai Magyarország keleti felére kiterjedt s az alattuk élő szervezetlen oláhoktól kénytelen átvenni a görög hitet. Csak 866—870. években jutnak vissza — a bolgárokkal együtt — Róma alá, de a hierarchiával nem lévén megelégedve Boris cár, megint a keleti egyházba viszi népét s pár év múlva — 885-ben — elfogadja a szláv templomi nyelvet; utódja — Simon cár — alatt már egy patriarcha és 40 suffraganeus püspök van a bolgár birodalomban. Az oláhokról az első említés 1020-ban történik, mint külön népről, legalább is mind az ochridai érsek alá tartoznak.

A szerzetesi élet a XIV. század végén kezdődött a mai Románia területén, a török uralom alá jutott bolgár-szerb területek papsága átmenekül s a vajdák és bojárok kolostorokat alapítanak nekik s ezek itt folytatják a szláv nyelvű egyházi könyvek másolását, mint egyetlen kulturális tevékenységüket akkor, mikor a magyarországi papság egy része már egyetemeket látogat. (17—18 lap: Fraknoi és Mihályfi nyomán.) A XVI. század közepe felé kezdenek krónikákat írni — szintén szláv nyelven; Makarius — ez a szerb származású metropolita — beviszi a könyvnyomtatást, de a könyvek is csak szláv nyelvűek, a mikor

Erdélyben már egész sor oláh könyv jelenik meg. Szláv az állam, az egyház, a kancellária hivatalos nyelve. Legrégibb nyelvemlék egy 1521-ben Brassó tanácsához írt magánlevél, az első oklevél csak 1573-ból való; az egész XVI. századból öt darab maradt, a polgári életben kezd már érvényesülni az oláh szó, de az egyház és iskola göröggé válása már megindul a XVI. század végén. Nemsokára a föld ¹ s-e a görög zárdák birtokába jut s a görög püspökök és szerzetesek menedékhelye a két fejedelemség. Valamelyes — de ott is idegen szellemű — kulturális szerepe csak a főpapi udvaroknak van, a kolostorok jó része tisztán vagyonszerzéssel foglalkozik.

Päclişan kimerítőleg tárgyalja a kolostori életet, a szerzetesi szabályzatot, visszaéléseket, az egyházi irodalmat. — mely jórészt szertartáskönyvek kiadásából állt, de a XVIII. században már van sok oláh nyelvű is közte s így legalább a nyelvet fejleszti — a fő- és alpapság szerepét; a vajdák versenyezve alapítanak nagyobb-nál nagyobb zárdákat, melyek építői többnyire erdélyi szászok, de néha lengyel, sőt velencei művészeket és mesterembereket is hozatnak. Összefoglalva tanulmányai eredményét, úgy találja a szerző, hogy végzetes volt az oláh népnek a byzanci egyház eddig; lélekölő, merev formalismusa életerő nélkül való, azonkívül az állami bilincsekből is kellene szabadulnia előbb, hogy egyházhoz méltó hivatást tölthessen be.

Ugyancsak az oláh egyházi élet fejlődésével foglalkozik dr. A. B. (*Bogdan Sándor*), a nagyszebeni *Transilvania* 1910. IV. számában: *Desvoltarea bisericii româneşti* czímen; az egyház nemzeti szerepére nem tér ki, csak alkalomadtán megemlíti, hogy nyelve szláv, majd görög volt. Fontos tanuságnak azt látja az egyház egész történetéből, hogy minden idegentől jövő térítési kísérlet — arianismus, bogumilismus, katolikus, lutheránus, calvinista mozgalom — sikertelen maradt a nép teljes közömbössége miatt, ellenben a görög katolikus egyház felvirágzott, mert magában az oláhság kebelében keletkezett.

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Fletcher* C. R. L., *An Introductory History of England*. 3-4. vols. London, Murray. 1909. 384 és 362 l. à sh. 5. — *Round* J. H., *Feudal England, Historical studies on the 11th and 12th centuries*. London, Sonnenschein 1909. 604 l. 42 sh. 6. d. — *Chambers* A. M., *A constitutional history of*

England. London 1909. 8° 376 l. 7 M. 50. — *Brunner H.*, Geschichte der englischen Rechtsquellen im Grundriss. Mit einem Anhang über die normannischen Rechtsquellen. Lipsce, Duncker-Humblot 1909. VI. 75 l. 2. M.

Középkor a XIII. századtól az ujkorig.

H. Bloch, Die Kaiserwahlen der Stauferzeit (*Historische Vierteljahrschrift* 1909. évf. 212—264. és 481—535.) egy nagyobb tanulmányt tesz közzé, mely a *Hohenstaufok korabeli császár-választások* és a választófejedelemség keletkezéséről szóló nagy munkájának első két fejezete. E tanulmányában a császár-választásokról szól 1198—1220-ig, kiindulva abból a felfogásból, hogy 1198-tól kezdve Németországban igenis tartottak formális császár-választások, oly felfogás, a melyet az utóbbi évekig általában Rodenberg és eleintén Hampe is kétségbe vontak. Utóbbi újabban megváltoztatta ebbeli nézetét, a melyet Kramer is vall. A kérdésnek tisztázása annyival is inkább fontos, mert a császár-választásokkal együtt szoros összefüggésben van a pápaság igénye a német választás megerősítésére. Bloch nagy-szabású munkájáról külön fogunk megemlékezni.

Luigi Gennardi két oklevelet közöl *II. Friggyestől 1228- és 1229-ből* (*Documenti inediti di Federico II. Quellen und Forschungen aus ital. Archiven und Bibliotheken, 1909. évf. 236—243 ll.*), a melyek a császár sicíliai kormányzatához nyujtanak adalékot. Az egyik oklevél birtokadományozásról szól a Militello mellett fekvő Buchelba birtokra, a másikban Frigyes Sictro Theodatonak az officium ponderationis status hivatalt adományozza.

IX. Gergely pápának a perugiai könyvtárban őrzött regestruma (*L. Auvray, Le registre di Grégoire IX. de la bibliothèque municipale de Pérouse. Bibl. de l'école des Chartes. 1909. évf. 315—335 ll.*) 83 oklevelet tartalmaz, melyekről már Bethmer is megemlékezett a Pertz-féle Archiv XII. kötetében. L. Auvray tüzetesebben foglalkozik a regestrummal és az okleveleket részben kivonatban, részben szövegben is közli. Legnagyobb részük az 1230-i S. Germanoi békét megelőző tárgyalásokra vonatkozik. Az erre vonatkozó darabok közül eddig csak egy volt ismeretes, nagy részük a tárgyalásokat vivő pápai legatusokhoz intézett levelek, rendeletek, a melyek érdekesen világít-

ják meg e tárgyalásokat és megengedik, hogy azok folyamába úgyszólván napról-napra betekintést nyerjünk.

A westfáliai *Münster székesegyháza könyvtárának* egy 1362. évi szabályzatát közli *Herrman Nottarp* a *Historisches Jahrbuch*-ban (1910. évf. 74—77, 1. Drei Benützungsdordnungen der Münsterischen Dombibliothek). A szabályzatból megtudjuk, hogy a könyvtár félig nyilvános jellegű volt, a mi középkori könyvtáraknál nagy ritkaság. A könyvtár élén egy őr állott és el volt rendelve, hogy minden újonnan kinevezett kanonok köteles a könyvtár fentartásához és gyarapításához hozzájárulni. A könyvtár másik két szabályzata 1586- és 1752-ből valók.

ÁLDÁSY ANTAL.

A *Rivista d'Italia* 1911. évi folyamában G. Novák igen szép áttekintését adta az olaszok csehországi szereplésének a középkorban (*Gli italiani a Praga e in Boemia nel medioevo*). Az értekezés Dante II. Ottokárra és Csehországra vonatkozó sorai-ból indul ki. Az olaszok már a csehek megkeresztelkedése után sűrűn fordultak meg cseh földön, a hol eleinte különösen az építőművészetre voltak nagy hatással. A XIV-ik század cseh miniatürefestészete is olasz hatás alatt áll. IV. Károly idejében több olasz művész járhatott Csehországban. Azután áttér Novák a pápai legatusok szereplésére, majd az olasz jogtudósok csehországi működésére. A jogtudomány különösen II. Ottokár idejében érezte meg az olasz hatást, a mikor a kancellária élén olasz protonotarius (Enrico Italiano) állott, sőt olasz notariusi iskola is keletkezett (Enrico d'Isneria vezetése alatt). A huszita küzdelmekben az olaszok főképp mint keresztések küzdöttek a cseh földön. Ozorai Pipo, Cesarini Julian, Capistrano a mi történetünkben nagyobb szerepet játszottak, mint Csehországban. Értekezése végén Novák a névtelen tömegről szól: a kereskedőkről, az iparosokról, az olaszok prágai coloniájáról és gondosan megjelöli azt a levéltári anyagot, a melynek alapján ennek a coloniának a történetét meg lehetne írni.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

Kwartalnik Historyczny. XXIV. 1910. 407—421. Antoni Prochaska. *Długosz a Cronica conflictus o grunwaldzkiej bitwie*. (Długosz és a Cronica conflictus a grunwaldi csatáról.) Prochaska összehasonlítva Długosz elbeszélését a grunwaldi csatáról a *Cronica conflictus Wladislai Regis Poloniae cum Cru-*

ciferis anno christi 1410. féle kézirattal, mely a Zamoyski grófok kórniki könyvtárában található, azt állítja, hogy Długosz elbeszélésének alapját a *Cronica conflictus*ban kell keresni. Prochaska megerősíti Caro és Strehlke azon állítását, hogy a *Cronica conflictus* 1410-ben készült.

Kwartalnik Historyczny. XXIV. 1910. 422—467. Jan *Friedberg. Zatoryg Polski z Rzymem w czasie wojny trzynastoletniej.* (Lengyelország viszálya Romával a tizenhároméves háborúidejében.) Lengyelország és a német lovagrend közt kitört tizenhároméves háború (1454—1466) idején a pápák, III. Calixtus, majd pedig II. Pius ellenséges politikát folytattak a lengyelekkel szemben s a német lovagrendet támogatták. Kiténik ez a «Refrigescente caritate» kezdetű, 1455-ben kiadott bullából, melyben a renddel ellenséges porosz szövetség tagjait, köztük Kázmér lengyel királyt és tanácsosait, bár enyhébb formában (excommunicati tolerati) átokkal sújtotta. II. Pius 1459-ben kiadott «Nihil inani cordi nobis» bullájával még erősebben lépett fel Kázmérral szemben. Csak a thorni béke után függesztette fel II. Pál e bullát.

Lőcse.

DÍVÉKY ADORJÁN.

A *Rev. p. ist. arch. si fil.* 1910. évi mindkét kötetében *Nicolaescu St.* közli az 1909-ben elhunyt Tocilescu Gergely történetíró, egyetemi tanár hagyatékában talált Havaselre vonatkozó eddig kiadatlan okleveleket és oklevélmásolatokat; a legrégebbről 1290-ből kelt, a legújabb 1733-ból. Függetlenül egy értekezés a szlávok eredetéről és nevééről. («Letopišetul Țării Românească»). *Dumitrescu A.* ugyanott (II. köt. «Despre orașul Floci») kissé kalandos levezetéssel azt akarja bizonyítani, hogy Floci-Valahorum, tehát a Fekete Radu vajdától alapított (Hirsova melletti) város neve «Oláhok városá»-t jelent.

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Könyvek: *Monumenta Palaeographica Vindobonensia.* Denkmäler der Schreibkunst aus der Handschriftensammlung des Habsburg-Lothringischen Erzhauses, I. füzet (lesz 16). Lipse, Hiersemann, 1910. I füzet ára 100 M. -- *Marczali H.,* Ungarische Verfassungsgeschichte, Tübingen, Mohr 1910. IV. 180 l. 5 M. — *Stutz U.,* Der neueste Stand des deutschen Bischofswahlrechts. Stuttg., Enke. 1910. 258 l. 9 M. — *Sidler W.,*

(O. S. B.), Die Schlacht im Morgarten (1315.) Zürich, Orell-Füssli 1910. 248 l. 10 térképpel 7 M. — *Göller E.*, Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Johann XXII. 2 rész. Paderborn, Schöningh. 1910. 34 M.

Reformatio és ellenreformatio.

Érdekes az a kép, a melyet *E. Rodocanachi* II. Gyula és X. Leo biborosainak fényűzéséről rajzol a *Revue des questions historiques* 1911. évfolyamában (*Le luxe des cardinaux romains de la renaissance*). Kétségtelenül az az udvar volt a legragyogóbb és legpompásabb Itáliában, a mely ezeket a pápákat vette körül. Biborosaik fiatalok és jól javadalmazottak voltak s értettek az izléses költekezéshez is, mert ifjúkorukban fejedelmi udvarokban éltek. Részletesen szól palotáik fényűző berendezéséről, díszes ruháikról és gazdag asztalaikról.

A Luther-ellenes irodalom egyik érdekes termékét, *Josse Clichtove*-nak, a párisi egyetem híres tanárának 1524-ben megjelent *Antilutherusát* ismerteti *L. Cristiani* a *Revue des questions hist.* 1911. évfolyamában. Első része megczáfolja Luther tanítását a keresztényi és evangéliumi szabadságról és bizonyítja, hogy az egyháznak és fejeinek megvan a hatalmuk, hogy kötelezettségeket rójanak ki súlyos vétség terhe alatt. A második rész a mise eltörlése ellen s az egyetemes papság tana ellen szól s az oltári-szentséget védi; a harmadik részben pedig a szerzetesi fogadalmak védelmére kel.

Luther történetéhez levelein s munkáin kívül fontos forrás híres asztali beszélgetéseinek gyűjteménye (Fischreden). Ezek eredetének és értékének fejtegetését kezdi meg *L. Cristiani* a *Revue des quest. hist.* 1911. évfolyamában.

Az Anglia XVI-ik századi történetében fontos szerepet játszó híres biborosnak, *Reginald Pole*-nak életével foglalkozik *G. Constant* a *Revue des quest. hist.*-ban (1911.) egy nemrég megjelent életrajza alkalmából. (M. Haile, Life of R. Pole. London, 1910.)

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek: *Raleigh Walter*, Shakespeare. Angolból ford. dr. *Czeke Marianne*. Bpest, Hornyánszky, 1909. 4°. 278 l. (Akad. Könyvk. Vállalat) [A függelékét összeállít. *Bayer József*]. — *Bayer József*, Shakespeare drámái hazánkban. I—II. köt. Bpest.

476. és 385. lap. — *Stählin K.*, Sir Francis Walsingham und seine Zeit. I. Heidelberg. 1908/9. XIV., 662 l. 17. M. — *Blennerhassett L.*, Marie Stuart, Paris. 1909. 16°. 3 M. 50. — *Beer G. L.*, The origins of the British colonial system. 1578--1660. London, Macmillan 1909. 12 Sh. 6. d. — *Basta György levelezése és iratai.* 1597--1607. Kiadja Veress E., I. Bpest. Athenaeum. 1909. XLIV., 758 l. 10 kor. (Mon. Hung. Hist. I. vol. 34.) — *Haszán Elkjafi.* Az egr-i török emlékirat a kormányzás módjáról (1596.). Magy. ford. *Karácson Imre.* Bpest, Stephaneum, 1909. 52 l. 80 fill. — *Garbe R.*, Kaiser Akbar. Akademische Festrede. Lipsee, Haessel. 1909. M. 1-20. (Angolul is megjelent. London, Paul.)

Újkor a harminczéves háborútól 1789-ig.

Revue historique. 104. k. 1910 jul.—aug. Ph. Sagnac új adatokban bővelkedő cikket ír a francia kereskedelmi külpolitikáról a ryswiki békétől az utrechtiiig. (1697--1713.) *Revue de synthèse historique.* 20 k. 1910 első fele. G. Hardy Dejean: Un prélat indépendant du XVII. siècle (Nicolas Pouvillon) cz. műve kapcsán ismerteti a XVII. század vallási historiographiájának, sőt az általános történelemnek is azon legújabb irányát, hogy a pártok és csoportok történetét veszi különös figyelembe. Ezt a legjobb módszernek tartja a pártok «chromatikus skálájának» felismerésére és ezzel az egész vallásmozgalom általános irányának helyes meghatározására. *Revue historique.* 104. k. 1910. (156—159. ll.) H. Hauser szigorú bírálatot ír d'Avenel gazdaságtörténeti műveiről (*Les dépenses privées depuis 7 siècles., Hist. économique de la propriété* stb.). Módszerét — látszólagos tudományossága ellenére is — kritikátlannak, sőt veszedelmesnek mondja, mely számos ellenmondásra vezetett. Csak érdekes ténybeli adatai, történeti furcsaságai és pontos analysis-ei érdemelnek figyelmet. *Revue historique.* 105. nov. M. Rouff Hardy naplója és más kéziratok alapján leírja a gagedenierk (hordárfélék, főleg vásárcsarnoki munkások) ezéhen nem egyesült, de szigorú rendőri szabályzatokkal sanyargatott csoportjának 1786-iki strikejét. Az egész polgári társadalom rokonszenvenvel kísérte a mozgalmat, a mi a forradalom egyik előjelének tekinthető. *Revue de synthèse historique.* 18. k. 1909 első fele. P. Lacombe «L'appropriation privée du sol» cz. cikksorozatban pole-

mizál H. Séével, Fustel de Coulanges tanítványával (azelőtt magával a mesterrel hadakozott ilyen gazdaság- és társadalomtörténeti kérdésekben), annak *Les classes rurales et le régime domanial* cz munkája alkalmából. Míg Sée szerint a központi hatalom elhomályosulásával a nagy földesurak maradnak az egyedüli kormányzó hatóságok, még pedig azon a czimen, hogy kezdettől fogva földesurak, addig Lacombe szerint ezek a feudális hatalmasságok azért nagybirtokosok, mert kormányzói tisztet teljesítettek. És míg a középkortól a forradalomig Sée szerint a földesurak azért állnak harcban a paraszttal, mert az utóbbi, jobbágyföldje hosszú használata folytán elfelejtvén az ő haszonélvezetének eredetét, fellázad a tartozások és szolgálatok ellen, melyekkel ez a birtoklás össze van kötve: addig Lacombe azt bizonyítja, hogy a paraszt nem felejtett el semmit, sőt igen jól emlékszik arra, hogy milyen visszaéléseknek, milyen régmúlt szolgálatoknak köszönheti a főúr birtokát, és épen ezért joggal törekszik azt visszavenni. *Revue synthèse historique*. 18. k. 1909. első fele. J. Calmette és P. Vidal folytatják a *Revue* által megindított «*Les Régions de la France*» cz. tanulmány-sorozatot és hatodosorban Roussillon grófság fejlődését mutatják be, nagy okleveles anyagra támaszkodva.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Kwartalnik Historyczny. XXIV. 1910. 121—162. K. M. Morawski. *Dwie rozmowy Stanisława Augusta z Ksawerym Branickim*. (Szaniszló Ágost két beszélgetése Branicki Xavérral.) A szerző ismerteti Branicki Xavér származását, ifjúságát és politikai pályafutását. Ő volt az áruló targowici confederatió egyik vezető embere s szolgálataiért Katalin czárnő a roppant kiterjedésű białocerkewi uradalmat adta neki. A lengyel történelem mint árulót megvetéssel említi. A fenti cikkben, Szaniszló Ágost lengyel királynak Branickival való két beszélgetését olvashatjuk, melyek közül főleg az első érdekes világot vet mind a két szereplőre. E följegyzések nagyrészt magától a királytól erednek és francia nyelven írvák. A beszélgetés Branickinak 1776-iki pétervári útja után történt, hol nem valami szives fogadtatásra talált, mert intrikus és rossznyelvű természetével sok kellemetlenséget okozott. Ép ekkor tartózkodott ott Henrik porosz herceg is, a kinél Branicki szintén megfordult, de hol hasonlóképp hidegen fogadták. Visszatérve Varsóba, föl-

kereste a királyt, ki szintén ridegen fogadta, mert Branicki intrikált ellene Poroszországban. E párbeszéd igen jellemző az ő két-színű, ravasz politikájára nézve.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

A *Cantemir*-családdal két dolgozat is foglalkozik: *Giurescú C.* a *Concorbiri Literare* 1910 febr. számában közli a bécsi hadilevel-tárban talált okmányokat, melyek az 1689. évi tárgyalásokra vonatkoznak. Cantemir Constantin moldvai vajda — Demeternek, az ismert történetírónak apja — a török hatalmat Bécsnél és Magyarországon ért súlyos csapások folytán elérkezettnek látta az időt Moldva felszabadítására is, s szeretett volna a bécsi udvarral szövetséget kötni. Úgy látszik, e tárgyalásokról, habár később. hírt vehetett a Porta, mert a vajda 1693-ban bekövetkezett halála után trónra került fiát pár heti uralkodás után elűzte. Az elűzött fejedelemmel, kit történetírói érdemeiért a berlini akadémia is tagjai sorába választott, foglalkozik *Arbure Z. C.* dolgozata: *Despre averea familiei Cantemir in Rusia.* (Rev. p. ist. arch. si fil. 1910. I.)

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Könyvek. *Guichen*, Vicomte de, Le duc d'Angoulême 1775—1844. Paris, Émile—Paul. 1909. XII. 418 l. — *Bittner L.*, Chronologisches Verzeichniss der österreichischen Staatsverträge. II. Von 1763 bis 1847. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs VIII.) Bécs, Holzhausen, 1909. XXXVII. 349 l. 19 M. 50. — *Sörensson P.*, Sverige och Frankrike. 1715—18. I. Lund. 1909. XIII. 174. M 3. — *Svenska Riksdagsakter*, 1719—1800. I. köt. 1719—1723. Stockholm, 1900. XXIV. 770 l. 26 M. — *Dukmeyer Fr.*, Korbs Diarium itineris in Moscoviam und Quellen, die es ergänzen. Berlin, Ebering, 1909. VIII. 462 l. 12 M. — *Kiss Miklós*, Erzsébet czárnő szerb telepítései Marosvásárhely. Adi, 1909. 56 l. — *Márki Sándor*, II. Rákóczi Ferencz. II. köt. 1707—1708. Bpest. Athenæum, 1909. 672 l. 32 önálló képpel és 270 szövegbe nyomott képpel.

Legújabb kor.

Az «Edinburgh Review» 1911. évf. 214. k.-ben Mme Roland-ról közöl tanulmányt. A Gironde nagyasszonyáról sokáig nem írtak monographiát. Leánykori levelezését 1867-ben adták ki. Házasságáról 1896-ban jelent meg külön mű. Menyasszonykori levelezései, emlékiratai az 1900-as években kerültek nyilvánosság elé. Ezeken és Hutchinson 1911-ben kiadott életrajzán épül fel a tanulmány. Friss, közvetlen érzéssel, judiciummal ismerteti Rolandné élete folyását, Rousseau és Young sentimentalismusával teljes leányéveit, szenvedélytelen házasságát, majd lelkének diadalmas felemelkedését a forradalom megpróbáltatásaiban. Tanulmányosan érinti Roland szereplését, a Gironde magatartását, a törvényhozó gyűlést és a Commune-t.

Réz Mihály a *Budapesti Szemle* 1909. évf.-ban Magyarország és Ausztria viszonyát vizsgálja. Régi törvényeink függetlenségi nyilatkozataiban nem a jogfentartás erejét látja, hanem inkább a tények elől elzárkozó nemzeti illúzió gyarlóságát. Réz M. a rendi alkotmány hézagaiban látja annak a magyarázatát, hogy a Habsburg hatalom valósága és a magyar törvények illúziója egymás mellett megélhetett. A rendi alkotmány bukása 1848-ban elkerülhetetlenné tette, hogy valóság és illúzió összeütközzenek, ha a magyar államférfiak ez utóbbihoz ragaszkodtak. Kossuth Lajos az illúzió alapjára helyezkedett és ezért őt teszi felelőssé az értekezés az összeütközésért. Megállapítja egyébként, hogy az 1848-iki törvényhozás sem kísérelte meg a külügyek szétválasztását, az is elismerte bizonyos «katonai testületek» közösségét.

H. Oncken a *Hist. Zeitschr.* 1910. k.-ben a német szabadelvűség alakulását vázolja *Bennigsen* személyével kapcsolatban. Nagy méltánylással vizsgálja a polgári szabadelvűpárt opportunistá politikáját, a melyet jórészen Bennigsen irányított a birodalmi egység létesülésének válságos idejében. Okulva az 1850—60-as évek tapasztalatain megkísérelték alkalmazni alkotmányos, nemzetegyesítő eszméiket a Bismarckban megtestesült történeti hatalmak vezető szerepéhez. Ez csak rövid időre sikerült nekik: a culturharc idején. Szerző úgy hiszi, hogy a német liberalizmus kedvezőtlen helyzete angol és francia testvéreivel szemben abból eredt, hogy nem találta készen a nemzeti államot mint azok. Nem lévén elég erős arra, hogy egymaga megalkossa: kénytelen volt megalkudni azokkal a régi hatalmakkal, a melyek

a nemzetet egyesítették. De a német nép, úgymond, napról-napra inkább érzi, hogy fejlődésének üdve abban a kérdésben rejlik, hogy a történeti autoritativ és a szabad öntevékenységből fejlődő alkotmányos erők szervesen át tudják-e hatni egymást? Oncken nem vesz tudomást arról a jellemzésről, a melylyel K. Marx még az 1848-as forradalmak forgatagában éles elmével fedte fel a német szabadelvűség helyzetét. Ennek fejlődésére kétségkívül nagy hatása volt az ott kiemelt körülménynek is: a német polgárság mozgalmát 1848-ban és azután bénította és megalkuvóbbá tette az angol és francia proletármozgalom, a két nagy iparosállam szervezkedő negyedik rendjének csatakiáltása.

GÖRÖG IMRE.

A *Convorbiri Literare* 1910 aug. számában *Rădulescu A.* Aref havaseli község birtokviszonyait ismerteti. («Din trecutul moşnenilor arefeni.») Legrégibb hiteles adat 1545. évből való; a község határa Pitest várostól a fogarasi havasokig, tehát Erdélyig nyult. Az ismertetés az 1846. évig terjed.

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Könyvek: *La guerre nationale de 1812.* Publication du Comité scientifique du grand état-major russe. I. section. Tom 5. *Traduction de Cazalas.* Paris. Lavauzelle, 1909. 10 fr.—*Correspondance inédite de l'empereur Alexandre I. et de Bernadotte.* (1812.) Publié par X... Paris. Chapelot, 1909. 35 és 75 l. — *Fichtes Reden an die deutsche Nation.* Revidierte Ausgabe, eingeleitet von Rud. Eucken (Jena). Lipsce. Inselverlag, 1909. XVI. 269 l. 2 M. — *Voss Die Befreiungskriege 1813—15.* Berlin. Voss, 1909, XII. 255 l. 10 M. — *Caemmerer, Geschichte des Frühjahrsfeldzuge 1813. u. seine Vorgeschichte,* 2 köt. Berlin. Mittler, 1907—1909. [Az I. kötetet *Holleben* írta.] — *Caemmerer, von. Geschichte der Befreiungskämpfe 1813—15.* III. köt. Vom Ende April bis zum Waffenstillstand. Berlin. Mittler, 1909. X. 427 l. 12 M. — *Daudet Ernest.* L'exil et la mort du général Moreau, Paris, Hachette, 1909. 12° X. és 267 l. 3.50 fr.—*Stettger, Le retour des Bourbons. D'Hartwell à Gand. Le règne des émigrés 1814—15.* Paris, Plon-Nourrit, 1909. — *Méneval, Baron de Marie et la cour d'Autriche entre les deux abdications.* 1814—15. Paris, Émile — Paul, 1909. 5 fr. — *Weil M. H.* Joachim Murat, roi de Naples. La dernière année de règne (1814—15.). 3 köt.

Paris, Fontemoing, 1909. 618, 688 és 620 l. — *Pollio A. Waterloo 1815, avec de nouveaux documents. Traduit. Gorian.* Paris, Charles-Lavauzelle, 1909. 642 l. 12 fr. — *Berry W. G. France since Waterloo.* London, Methuen, 1909. 394 l. 6 sh. — *Gomard Ph., The exile of St. Helena; the last phase in fact and fiction.* London, Heinemann, 1909. 284 l. 10 sh. — *Mac Master J. B., History of the people of the United States from the revolution to the Civil War. Vol. VII. 1842—52.* New-York, 1909. 2·50 doll. — *Helfert J. A. báró, Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange der mitteleuropäischen Bewegung der J. 1848—49. II. köt.: Bis zur Flucht der kaiserlichen Familie aus Wien.* Freiburg i. B., Herder, 1909. XVI. 382 l. 9 M. — *Czejke (örnagy), Die Zernierung und Erstürmung Wiens im J. 1848.* Mitteilungen des k. u. k. Kriegsarchivs. 3. foly. 6. köt. 1909. 307—420 l.

Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

Clinciu J. a fogarasmegyei Törösvár község és vidéke történetét vázolja a Transilvania 1910. VI. számában (Din trecutul Branului). Kezdi az itt elhaladó római limes Alutanussal, aztán kitér a helynevekből megállapítható szláv és tatár lakosságra, a német lovagrend betelepítésére; ezek hét várat építettek a Barcaság védelmére a kúnok ellen. A rendé volt az egyetlen épségben megmaradt törösvári vár, mely a lovagok kiűzetése után még többször cserélt gazdát, míg végre a hozzátartozó csángó falukkal együtt zálogos birtokként Brassó város tulajdonába ment. A szerző az adományozó oklevél «deserta et inhabitata» kifejezését nem tartja az igazságnak megfelelőnek s azt vitatja, hogy a szláv oklevelekben használt *Turk* vár az eredeti név s a székely határvár már egy évszázaddal régiebb a lovagok betelepítésénél. Sajnos, történeti bizonyítéka erre csak a csiki székely krónika és Orbán Balázs. A brassai keleti kereskedelmi út e fontos pontját a XV. század elején a havaseli vajdák kapták hűbérül (a szerző szerint Mircse elfoglalta) s ez egész században panaszkodik a háborgatásért Brassó város, míg 1498-ban II. Ulászló nem adja neki zálogba. Időnkint újabb kölcsönösszeg folyósítása mellett zálogként bírta a város 1653-ig, ekkor megvette.

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Boletín de la Real Acad. de la Historia. 1910. III. P. de Novoy Colson ismerteti Don Fern. Weylernek a *huszárokról* (Los Húsares) írt munkáját. A könyv idáig egy kötetes, de folytatása következik, melyben részletes történetét adja majd a spanyol huszárezredeknél. A mű óriási adathalmaz alapján írja le a huszárság intézményének történetét Ausztriában, Magyarországon, Németországban, Belgiumban, Franciaországban. Angliában, Oroszországban. Törökországban és «még sok más országban». Főérdeme elvitathatatlan újsága mellett az, hogy «kimutatta, hogy a Húsar-nak nevezett spanyol lovasság nem Magyarországból ered, mint ezt általában hiszik; ha más nemzetek Magyarországtól vették is át e katonaságot, mi mást nem másoltunk onnan, mint legfeljebb a beosztást és az uniformist, mert ez a katonaság nálunk már rég megvolt, talán előbb is, mint a mondott nemzetnél. . . » Az író aztán hosszan bizonyítgatja, hogy a spanyol huszárság tulajdonkép a numid rövid kengyelű lovasság (los jineterios) felújítása a marokkói arabok közvetítésével.

Győr. LUKÁCS KÁROLY.

Kwartalnik Historyczny. XXIII. 1909. 305—362, 507—564. Piotr Stebelski. *Lwów w 1848 roku.* (Lwów [Lemberg] 1848-ban.) A szerző a lwóvi tartományi levéltár iratai alapján részletesen ismerteti a lwóvi forradalmi mozgalmakat 1848-ban. A mozgalmak résztvevői ellen felség sértési pört indítottak, melynek iratai bő anyagot szolgáltatnak e mozgalom ismeretéhez. Minket magyarokat főleg a cikk ama része érdekel, melyben a magyar mozgalmakat támogató bizottságról beszél. Ebben az időben ügynevezett magyarbarát bizottság (komitet filomadziarski) keletkezett Lwówban, melynek tagjai közé tartozott Dąbrowski Szaniszló, Kiselka Károly, Gayda Konstantin, Gembarzewski Domonkos, Ryglewicz és Jabłoński. E bizottság ama kérelemmel fordult a Nemzeti Tanácshoz (Rada Narodowa), hogy toborozzon fiatal embereket és alakítson lengyel légiót, mely a magyar érdekekért harcoljon az osztrákok ellen. A magyar bizottság működése külön vizsgálat tárgya lett. A vizsgálat során kiderült, hogy a bizottság Dunajewski Albin lakásán gyülekezett és hogy a Lwówban fekvő Mária-ssy-ezred katonái között is toborzott a bizottság. Az ezred altisztjeinek küldöttsége ama kérelemmel fordult a bizottsághoz, hogy adjanak nekik tanácsot, miként vehetnének részt a magyar szabadságharcban. Kiselka vallomása szerint küldöttséget állítottak

össze, melynek feladata lett volna a magyar kormányval tárgyalni a lengyel légió felállítását illető módozatokról. A Nemzeti tanács külön küldöttséget állított össze, a melynek tagjai voltak: Dąbrowski Duniecki ügyvéd, Czerkawski emigrans, Gniewosz kormányzósági fogalmazó gyakornok és Jaźwiński földbirtokos. A küldöttség október végén érkezett vissza azzal a kijelentéssel, hogy a magyar kormányval folytatott tárgyalások alapján a lengyel legiónak 1200 főből kell állania. Az önkéntes csapatoknak kisebb csoportokban kellett meghatározott utakon Magyarországra jutniok és a bártfai és eperjesi bizottságok előtt jelentkezniök. A lwówi bizottság fiókja Samborban volt, Tehorznicki kapitány vezetése alatt, a ki azután maga is belépett a légióba. Sambor nagy szerepet játszott a forradalmi mozgalmakban; csak az itt nyújtott segélynek köszönhető az is, hogy a magyar huszárok megszőkhettek a császári seregből és mellékutakon Magyarországra juthattak. A magyar huszárok vezetői Piniński Lénárt gróf és Goszkowski Márton voltak, kik Janowtól Samborig vezették őket, a sambori nemzetőrség pedig további útjukat könnyítette meg. Az osztrák bíróság pörbe fogta Lang Ignácot is, mert ő két testvérével egyetemben biztatta a Kóburg-huszárokat, hogy szőkjenek meg, azonkívül a lwówi Nemzeti Tanácstól kapott bizonyos összeg pénzét szétosztotta a huszárok közt.

A magyar bizottság tagjai arra törekedtek, hogy a magyar függetlenségi mozgalmak ügye népszerű legyen Galiciában és azért gyakran irányzatos és valótlan híreket terjesztettek a magyar ügyek állásáról.

Valami Wański nevű ember, mint a magyar ministerium kiküldöttje akart a Nemzeti Tanácsal közelebbi érintkezésbe lépni, de mivel semmiképen sem tudta magát igazolni, sem megbízó levelet nem tudott felmutatni, a Nemzeti Tanács nem akart vele tárgyalni. Ő azt állította, hogy Pulszkynak és Szirmaynak is hasonló megbízatása van s azt kívánta, hogy mondják ki nyíltan, hogy a magyar mozgalmat támogatni fogják, erre Wański az egyetemi ifjúsággal keresett összeköttetést és sikerült neki Dąbrowskit, Langot és Gniewoszt megnyerni az ügynek s lelkesedést kelteni a magyarság iránt.

A Nemzeti Tanács szintén várakozó állápontra helyezkedett, de a bécsi és magyarországi események hatása alatt erélyesebbé vált. Wysocki (a ki a szabadságharcban is küzdött) már régebben tétlenséggel és lagymatagsággal vádolta a Nemzeti Tanácsot.

mely végre elhatározta, hogy küldöttséget meneszt a magyar kormányhoz ama czélból, hogy tájékozódjék a helyzetről s megtudja, mily álláspontot foglal el a magyar kormány a lengyel kérdésben. E közben Bulharyn elhozta Kossuth levelét, melyben ez szorosabb kapcsolat létesítésére hívja fel a Nemzeti Tanácsot. Erre ez elhatározta, hogy szabad utat enged önkéntes csapatok toborzásának. Ez alatt a toborzó bizottság lázas tevékenységet fejtett ki s lelkesedése nem ismert határt. A magyarság ügyét egynek mondták a lengyelével s szinte naponkint küldtek önkéntes csapatokat hazánkba. Nemsokára szükségessé vált egy másik bizottság létesítése, oly nagy méreteket öltött a toborzás. Ezeken kívül még egy harmadik bizottság is működött Krakóban, melyet emigránsok alakítottak.

A lwówi küldöttség azt az utasítást kapta, hogy gondosan kísérje figyelemmel a magyar ügyek folyását és adandó alkalommal igyekezzenek minél nagyobb előnyt biztosítani a lengyel érdekeknek. A küldöttség Pozsonyban találkozott Kossuthal. Kossuth azt tanácsolta a lwówi küldötteknek, hogy Falkowskival és Kwiatkowskival tárgyaljanak, kik szintén Pozsonyban tartózkodtak, továbbá Bemmel is, mert az összes lengyelség képviselőivel kell tárgyalni, nem pedig egyes töredékekével.

A küldöttség lelke Bulharyn volt, a ki már előbb megbeszélte Kossuthal az ügyet, melynek ételmében 20 ezer főből álló sereget állítanak ki a lengyelek, lengyel jelvényekkel s lengyel tábornok vezetése alatt. A legio vezetése lengyel kezekben marad, de a magyar kormány rendelkezik vele, ha azonban Galiciában kiütne a forradalom, a legio rögtön visszatér.

E közben Bem megérkezett Pozsonyba s Kossuthal együtt Pestre utazott. Ez idő óta Kossuth tartózkodóbb volt a lengyelek iránt, a mi Bem és Wysocki versengésének tudható be. Kossuth Bemet szerette volna a lengyel legio élére állítani, Wysockinak pedig magyar hadtestet akart adni. Ez elkedvetlenedést idézett elő a Pesten tartózkodó lengyelek közt s az elégedetlenség főleg Bem ellen irányult, mert őt tartották a legio szervezése ellenzőjének. Ez volt az oka, hogy egy Kołodziejcki nevű ember élete ellen tört.

Lőcse.

DIVÉKY ADORJÁN.

KÜLÖNFÉLÉK.

Nemzetközi archaeologiai congressus Romában.

1912. október 9—16-ig tartotta üléseit Romában a harmadik nemzetközi archaeologiai congressus, melyen minden nemzet archaeologusai szép számmal voltak képviselve és szép munkát is végeztek. Bajos volna részletes beszámolót írni ilyen gyűlésről, hol egyszerre tíz teremben is folytak az előadások, tehát minden érdekes és fontos ülésen igazán lehetetlen volt megjelenni. Így hát magam is megelégszem azzal, hogy néhány fontosabb mozzanatot és előadást megemlítek s néhány impressiót közöljek, melyek azonban nem egyéni jelleműek, hanem mintegy a congressus közvéleményének viszhangjai s így bizonyára nagyon is jellemzők.

A rendezés oroszlanrészre *Lucio Mariani* pisai egyetemi tanárnak jutott, ki feladatát pompásan oldotta meg. Volt sok impraktikus és primitív pont is a congressus szervezetében, adminisztratiojában, de általában meg kell állapítani, hogy a gépezet, ha nem is volt minden ízében modern — jól működött. Nagyobb baj volt az, hogy sok titkos intrika, kicsinyes féltékenykedés, sőt tapintatlanság állott a komoly munka útjába. Fel-tűnt pl. Lanciani távolmaradása, ki — a congressusi tagok nagy bosszúságára — még a «mostra archeologica»-t is bezáratta, úgy hogy néhányunknak csak a sors és a custode különös kegyelméből sikerült bejutnunk. És itt hiábavaló volt a pétervári egyetem nagynevű tanárának Rostovzew-nek interpellatioja! is, melynek hatása alatt az összes ülés kimondotta, hogy a mostrát állandó intézménynyé kívánja tételni. Azt hiszem, hogy ez is pium desiderium marad, mint már annyi határozat, melyet a szép olasz ég alatt hoztak. Ép ily feltűnő volt egyes nemzetek romai archaeologiai intézeteinek távolmaradása vagy lagymatag részvétele.

Megállapodott a congressusi közvélemény abban is, hogy a congressus nemzetközi jelleme nagyon is kétségessé vált an-

nak következtében, hogy mindenütt, de különösen az összes ülésen olasz nyelven folyt a tárgyalás. Volt német és francia nyelvű előadás is, de pl. a megnyitáson olasz szón kívül egyéb nem hangzott el. Ez mindenestre szándékosság volt az olaszok részéről, de hogy külföldiek is «beugrottak» ennek a nemzeti hiúságnak és jobb ügyhöz méltó buzgalommal törték az olasz nyelvet, a helyett, hogy németül vagy francziául beszéltek volna, az igazán több mint csodálatos.

És azok a beszédek a megnyitáson! Mellőzve némelyik szónok szünni nem akaró szóaradatától, mindegyik csak egy themáról beszélt s ez: Róma nagysága. Hiszen igazuk volt, de sok volt.

Sokkal több élvezni valót nyújtottak az előadások, melyek közt volt ugyan néhány, már publicált dolgokkal foglalkozó, de volt sok első publicatio is. Nagy érdeklődés kísérte *Montelius*-nak, a híres svéd prehistoricusnak chronologiai fejtegetéseit, melyeknek kapcsán a Regulini-Galassi sír korát már a Kr. e. IX. századig felvitte. Érdekes vitát provocált *Frothingham* előadása, ki a Constantinus-ív építési idejét Domitianus korában igyekezett megállapítani, de a vitában résztvevők ellene nyilatkoztak az új datálásnak. Nagy tetszést aratott *Duhn* előadása a délitaliai és sicíliai görög művészetéről épp így *Nock*-é is Eleusisről, mely a szakemberek előtt már régebből ismeretes volt. *Rostoczew* egy hatalmas poltavai aranyeletet magyarázott érdekesen, épp úgy lekötötték a figyelmet *Aslby* és *Evans* előadásai is; az utóbbi — Knossos nagyhírű kiásója, kinek publicatiói már évek óta mindig tudományos sensatiószámba mennek a congressusi közvélemény szerint jobban tette volna, ha olasz beszédgyakorlataira más alkalmat választ. Nagy közönsége volt *Boni*-nak, a forumi és palatinusi ásatások tudós vezetőjének ki mindvégig érdekes, kiválóan szellemes és jó humorral fűszerezett előadásban számolt be a legújabb ásatásokról s előadása után végig is vezette hallgatóit az ásatásokon, melyek közt különösen a Flaviusok palotájában talált gyönyörű freskók ragadták meg a látogatókat. Kár, hogy *Spinazzola*-nak, a nápolyi múzeum igazgatójának és a pompeji-i ásatások vezetőjének előadását nem kísérték vetített képek; mutatott be ugyan fényképeket, de persze senki sem látott belőlük egyebet egy nagy szürkeségnél. Pedig előadása nagyon érdekes volt s hogy azóta magam is lentjártam Pompejiben s éppen az ő szíves engedel-

mével a legújabb ásatásokat is megnéztem, mondhatom, hogy igazán kár volt a vetített képek elmaradása. Az új ásatások a Strada dell' Abbondanza tengelyében folynak tovább s egyelőre arra szorítkoznak, hogy az utcát és a façadeokat feltárják. És már ez a munka is meglepő eredményekkel járt. Nem hiába nevezgetik a városka e részét Nuova Pompei-nek, csakugyan sok újságot mutat. Egész csomó erkélyes ház került elő és ezeken kívül két oszlopos emeleti ebédlő (cenaculum), eddig az elsők e nemben, melyek napfényre kerültek. Úgyes eljárással vasgerendákat húznak az erkélyek, a kiugró falrészek alá s így híven megőrzik a ház antik állapotát. A házak földszintjének felső vonalán szélesen előrenyúló eresz húzódik végig, mely a földszinti ablakok felett nyílást hagy a világosság számára. Ezeket is alátámasztották s így most helyükön vannak. In situ hagyták a pompásan felszerelt bodegát is (thermopolion). Előkerült még sok edény, megszenesedett gerenda, a kialudt tűz maradványai, igen sok dipinti, melyeken régi jó ismerőseinket: Holconiust és Lolliust ajánlják a pompejibeli nők különféle hivatalokra. Az egyik ház utcai falán igen jó karban megmaradt falfestmények vannak: a tizenkét olympusi istenség, egy másik képen Mercurius, egy harmadikon — szép — Cybelének bemutatott áldozat. A Strada di Nola-n került elő a Casa del Conte di Torino, pazar pompával épült ház, az ostiumban talált esontvázakkal, szép oszlopokkal és szebbnél-szebb (köztük obscoen) festményekkel.

A keresztény archæologiai szakosztályban kevés újat hallottam. *Bulić*, a spalatói ókeresztény bazilikákról már régebben publicált megállapításait adta elő, *Marucchi* pedig, a római katakomba-ásatások vezetője, bemutatta az ujonnan megindult *Roma Sotterranea* I. kötetét, valamint a *Nuovo Bullettino di archeologia cristiana* évfolyamait. Az újabb ásatásokról szólva, melyek főkép a Domitilla-katakombában folynak, az itt talált sírfeliratok alapján Szt. Pál levelében említett személyekkel akar néhány itt eltemetettet azonosítani. Más bizonyítéka azonban nincs, mint a névazonosság és természetesen az, hogy a Flaviusok családja, melynek Flavia Domitilla is tagja volt, már korán a keresztény vallásra tért. A lelkes és szorgalmas tudós eddigi érvei azonban éppenséggel nem elegendők feltevései bizonyítására. Ásatásai azonban, melyeknek fényképeit bemutatta s melyeket a helyszínen is megtekintettem, sok érdekes dolgot hoztak napfényre; különösen a Petronilla-bazilika alatt, hol egész sor pogány sarkophag került elő.

Belső örömmel fogok hozzá magyar tudósaink szereplésének regisztrálásához. Minden körülmény közrejátszott, hogy a Pannonia-szakosztály ülésén minél kevesebben legyenek jelen — és mégis elég szép közönségük volt az előadónak. A rendezőség szíves volt *Hampel* professor közbenjárására külön délutánt adni a három magyar előadónak, sajnos azonban, hogy ezt a délutánt 14-re, hétfőre tették, a mikor, hogy egyebet ne említsek, kirándulás volt: Tivoliba, a katakombákba, az angyalvárba s a vatikáni etrusk-múzeumba. Így bizony nagyon megoszlott a közönség, de a kik ott voltak, igazán szép előadásokat hallgathattak, mi magyarok pedig büszkéek voltunk honfitársaink sikerére. *Hampel József* nagyszabású franczianyelvű előadása vezette be a sorozatot, melyben Pannonia vallási emlékeiről adott pompásan megfestett, hű képet. Előadását, úgy mint a többiekét is, jól összeválogatott vetített képek kísérték. *Hekler Antal* előadása a dunapentelei ásatások eredményéről számolt be és különösen a classikus művészet történetéből vett párhuzamaival aratótt tetszést, ezen összehasonlításaival újabb adatokat nyújtván azon fontos megállapításhoz, hogy a provinciális művészek mindenütt egyenlő chablonok után dolgoztak. Csupa új, még kiadatlan anyagot hozott *Kuzsinszky Bálint*-nak a budapesti egyetem külföldön is kiváló nevű professorának, Aquincum jeles kutatójának az utóbbi évek aquincumi leleteiről tartott beszámolója. Előadásában, melyet a sikerült vetített képek egész sorozata kísért, megállapította, hogy Aquincumban csakugyan volt agyagedénygyár s hogy a talált edények, formák stb. ott helyben készültek s így nem volt importra szükség. A mi tehát ezekben művészi, az a provinciális iparművészet alkotása. Legfontosabb részlete előadásának az volt, melyben a lepénysütőformák pozitív és negatív alakjaival foglalkozott, a milyenek ujabban nagy számban kerültek elő Aquincumban. Ezek pedig a maguk nemében eddigelé páratlanok, mert egy részük császárok arcképeivel van díszítve, a mi arra mutat, hogy az ezen császárok trónralépte alkalmával rendezett népiünnepélyekre ezekben sütötték a népnek kiosztott lepényeket. Úgy tudom, hogy *Kuzsinszky* legújabb kutatásai a *Budapest Régiségei* következő kötetében csakhamar megfognak jelenni, de már előre szabad legyen azt a véleményemet kifejeznem, hogy a tudomány érdekében fölöttébb kívánatos, hogy a tudós szerző munkálata egyidejűleg német vagy franczia nyelven is megjelenjék. Sajnálatos nyelvi elszigeteltségünk követ-

keztében mindazon tudósainknak, kik munkájukban önálló eredményeket tudnak felmutatni, ez a nemzetköziség szinte erkölcsi kötelességük. És ez a nemzetköziség egyúttal a legszebb hazafias propaganda.

Nem mulaszthatom el örömmel megemlíteni, hogy kiváló numizmatikusunk, *Gohl Ödön* a numizmatikai szakosztály elnöke, *Hampel József* a congressus alelnöke, *Láng Nándor* és *Hekler Antal* az V. szakosztály titkárai voltak. Igazán kár, hogy a pannoniai festészet remek balái emlékeit *Láng* nem mutathatta be, mert a színes diapozitíveket nem sikerült a kellő időre a kellő tökéletességgel előállíttatni.

A congressusnak igazi jelentősége voltaképpen a vezetőségnek abban a gondoskodásában van, hogy a tagok valamennyi állami és városi gyűjteményt, múzeumot, sőt a Vatikánt is ingyen látogathatták. De mindezt a kedvezményt, melylyel a tagok bőven éltek, instructív hatásában jóval felülmúlta a cervetrii és az ostiai kirándulás, melyekkel a vezetőség kedveskedett a tagoknak. Feledhetetlenül szép volt mind a kettő. Különvonaton ment a hatalmas társaság mindkét alkalommal. Az előbbi kiránduláson Palo állomástól Cervetriig ökrösszekereken vonultunk festői menetben. A városkában, melynek életében ez a kirándulás igazi grand événement volt, a sindaco, a városi zenekar és nagy néptömeg fogadott. Gyalog mentünk a közeli etrusk sírvárosba, hol kitűnő lunch után sok pompás élvezni valónk akadt. Az ásatások itt lassan, de szorgalmasan folynak és számos nagyszerű sírt tártak fel, melyek közül, mint az etrusk sír-művészet legjellemzőbb alkotásait: az oszlopos grottát, a Tarquiniusok sírkamráját, a tágas, reliefekkel díszített sírkamrát s a Regulini-Galassi sírt csodáltk meg leginkább. A reliefek-sírkamrájában kitűnő állapotban maradt meg a halotti fejpárnák s a jellemző díszítések (köztük sok symbolum) polychromiája. Még mindig egész sírmezők várják a kiásatást, csakhogy persze kevés a pénz és az olasz kormány idegen nemzeteknek egyáltalán nem ad ásatási engedélyt. Ez a baj Ostiában is, melynek eddig alig harmadrésze van feltárva. Ide Fiumicino állomásról az Isola Sacra-n át pompás automobil-utat tettünk, majd kompon átkelve az ostiai partra, az ásatások vezetőjének, *Dante Voglieri*-nek személyes kalauzolásával bejártuk a kiásott területet. Nem helyes az az elnevezés, hogy Ostia «új Pompeji», mert egészen sajátzerű, minden ízében kikötő-város, emlékei is mind ilyen vonatkozásúak. Nagy-

szerű kikötő, tágas raktárak, üzletek, forum és thermák kerültek elő. A thermák egyik mozaikja oly hatalmas és oly pompás állapotban maradt meg, hogy mását még nem láttam. Érdekes a színház, mely mellett ókeresztény templom romjaira bukkantak, a Neptun-templom, a vigiles kaszárnyája, a Magna Mater temploma, a mithreum (a zodiacus mozaikképeivel), a sírok útja, a nagy vásárcsarnok, de a legnagyobb csodálatot mégis a forumot körülvevő porticus kelti, mely apró kamrákra osztva a különböző hajósczéhek helyiségeiül szolgált, hol azoknak tagjai összegyűltek, mikor áruikkal Ostiába érkeztek. Az egyes czéhek neveit a szobácskák ajtaja előtt a mozaikpadlóban olvashatjuk. És nem győztük eléggé csodálni a pompás Victoria-szobrot párhuzamosan becsukott szárnyaival, gazdag redőzetű ruhájával, mely valaha valószínűleg az egyik porta egy oszlopát helyettesítette (párja nem került elő) s mely íme, évezredek múlva új dicsőséget szerzett, ezúttal a tudományban, az egykor eleven, lüktető élet zajától visszhangzó Ostiának.

A következő congressus helye a francia kormány meghívására Nîmes lesz, honnan a megnyitás után a kormány a congressus tagjait hajókon átviszi Tunisba, hol a congressus folytatódik. Ennek a congressusnak fénypontja bizonyára az Africa Romana eddig még oly kevesektől ismert nagyszerű emlékeinek meglátogatása lesz, a mi hivatva van új impulsusokat adni, töretlen utakat, szép sikerekkel kecsegtető palæstrát nyitni a máris oly nagyszerű arányokban fellendült archæologiai kutatásnak.

Roma, 1912 november.

RÉVAY JÓZSEF.

A leideni nemzetközi vallástörténeti congressus.

1912. év. szeptember hó első felében tartották Leidenben a IV. nemzetközi vallástörténeti congressust, melynek már külső képe is mutatta azt a nagy jelentőséget, mely a vallástörténetet a műveltségtörténeti tudományágak közt megilleti. Majdnem az összes egyetemek és tudományos testületek képviselve voltak itt, és a vallástörténeti kutatás legkiválóbb művelői sereglettek össze, sokan csak azért, mert tudták, hogy jelen lesz e szak legnagyobb mestere: Goldziher Ignác.

A congressus 10 különböző szakosztályra oszlott. Az első szakosztályban a természeti népek vallásával és a vallásra vonatkozó általános kérdésekkel foglalkoztak. Megemlítendő Preusz

berlini tudós «az *exogamia vallásos alapjáról*» szóló előadása, melyben az előadó ez intézmény természeti fejlődésének racionalistikus módon való magyarázata ellen szólalt fel. Különös érdeklődést keltettek Titius (Göttingen) «*az isten-hit eredetéről*» szóló fejtegetései, a melyekben elejti azt az álláspontot, hogy az istenben való hit egy bizonyos foka már kezdetben is található volt és keresi az ethnologiai álláspontnak, valamint a végczél ismeretére érzett váagnak igazságos megoldását. Már elvileg is különbséget tesz bűvös szertartások és istentisztelet közt. Érdekes volt Bertholet (Basel) «*Der Versöhnungsgedanke in der Religion*» cz. előadása is. Minthogy B. a vallásos élet alapját egyrészt dinamikusnak és másrészt animistikus-daemonikusnak fogja fel, az istenséggel való személyes érintkezésben látja a kiengesztelő eszme keletkezését, még pedig kezdetben az istenség személyes haragjának kiegyenlítésében.

A második szakosztályban Khina és Japán vallásával foglalkoztak. Itt Visser (Leiden) a Khinában, valamint Japánban tisztelt *Ti-tsang* szentéről tartott előadást; míg ez Khinában mint jámbor leány szerepel, ki anyja lelkét a pokolból kimentette, addig Japánban mint a szüléssel járó fájdalomnak csillapítóját tisztelik.

Az egyiptomiak vallásáról szóló III. szakosztály egyesült a IV. (sémi) és V. (iszlam) szakosztályal, melyek tárgyaik kapcsolatának fontossága miatt együtt tartották értekezletüket. Itt Mahler (Budapest) az egyiptomi műemlékeken előforduló *halsymbolumról* referált. M. nézete szerint úgy a zsidók mint a keresztények haljelképe az ókori Egyiptomban gyökerezett. Turajeff (Szt.-Pétervár) a múlt májusban megnyílt moszkvai *egyiptomi múzeumról* tett jelentést. (Az előadásnál bemutatott fényképeket a budapesti egyetem egyiptomi intézetének ajándékozta az előadó, kinek ezért e helyen ismételve mondunk hálás köszönetet.) Kiválóak voltak az iszlám szakosztály előadásai. Itt Littmann (Strassburg) az *iszlam szentjeinek tiszteletéről Egyiptomban* értekezett, és Ahmed al Bedawi szentnek példájával bizonyította, mikép élnek tovább a legrégebb elbeszélő motívumok a modern szent-mesében. Becker (Hamburg) hallgatói figyelmét igen érdekes előadással keltette fel, melyben világosan kifejti, hogy az iszlám kultúrában számos keresztény, zsidó és ó-sassanida elemek mutatathatók ki és hogy különösen az iszlám cultus gyakorlása a kereszténység befolyásán alapszik. Hartmann (Berlin) az iszlámnak

Kínában való kiterjedését ismertette. Horten (Bonn) a vallási és philosophiai eszmének találkozását fejtí ki az iszlámban és igyekszik bebizonyítani, hogy e két, látszólag ellentétes eszme mily benső érintkezésben van az iszlám szellemi culturájában. Ugyane kérdéstről szólt Massignon (Paris) is. Bezold (Heidelberg) «az astrologiai ékirások pantheonjáról» értekezett és ennek a pantheonnak a segítségével a babilonai csillagászat korát határozza meg. Jastrow (Philadelphia) ama kutatásait ismerteti, a melyekkel a babilonai, etrusk és kínai jóslatok között fenálló szoros viszonyt állapítja meg.

A IV. szakosztályban, a mely a II.-kal egyesült, Speyer (Leiden) azokról a kéziratokról szól, a melyek 1894-ben a lomboki *Radja könyvtárából* hollandiak kezébe kerültek és 1910-ben nyilvánosságra hozattak. Tartalmuk az ó-jávi mahájánistikus kathekizmus.

A VII. (görög-római) szakosztályban Wunsch (Königsberg) az Egyiptomból származó görög varázspapirusokat mutatta be és e vallástörténeti források jelentőségére irányította figyelmünket. Nilsson (Lund) a görög és római vallást ismertető lexikonjának tervét mutatta be. Ez Roscher mythologiai lexikonjának kiegészítése lesz, a mennyiben nagyobb cikkekben az egyes vallások történetét, a cultushelyiségeket és a cultuszszemélyzetet stb. tárgyalja és így előmozdítja az antik-vallások terén végzendő tanulmányokat.

Nem kevésbé fontos a többi három szakosztály tárgyalása. Különösen tanulságos volt *Clemen* (Bonn) előadása, a ki a mysteriumok befolyását az őskereszténységre behatóbb tanulmány tárgyává tette; s bebizonyította, hogy ezek a mysteriumok a legrégibb kereszténységre semmiképen sem hatottak.

Végre említendő Guimet (Paris) előadása, a ki az összes ülés keretében egyiptomi-római symbolumokról tárgyalt és vetített képek segítségével bebizonyította, hogy különböző időben és a különböző népeknél ugyanazokat a symbolumokat és ugyanazokat a magikus jeleket találhatjuk.

Legyen elég e néhány sor annak a bebizonyítására, hogy a deideni vallástörténeti congressus a hozzáfűzött várakozásoknak aninden tekintetben megfelelt.

MAHLER EDE.

Kont Ignác. †

(1856—1912.)

Kont Ignác, a classica-philologia tanárának készült. A gráci és budapesti egyetemeken tanult s mint a magyar philologiai irodalom művelője már fiatal korában jó nevet szerzett magának nálunk. De a mult század hetvenes és nyolczvanas éveiben Trefort minisztersége idején, általában kevés volt Magyarországon az állami kinevezés által betölthető tanári hivatal és e kevés hivatalhoz nem keresztyén tanárjelöltnek majdnem lehetetlen volt jutnia. Kont Ignác tehát kénytelen volt kívándorolni hazájából. Franciaországban, a nyolczvanas években letette a francia tanári vizsgát a németből. Tanári állást kapott a vidéken, majd Parisba hívták és ott a Sorbonneon a magyar irodalmat tanította. Éveken át olvashattuk a *Journal des Débatsban* a Sorbonne előadásainak jegyzékében a nagy magyar írók neveit, a kiknek koráról Kont Ignác francia nyelven olvassott. Nem elégedett meg a felolvasásokkal, hanem könyvekben és cikkekben is ismertette a francziák közt a magyar irodalmat. A *Revue Critique*-ben és a *Revue Historique*-ban éveken át beszámolt a magyar történeti és irodalmi folyóiratok, monographiák és kiadványok tartalmáról. Bátran mondhatjuk, hogy a *Budapesti Szemle*, a *Századok*, újabban a *Történeti Szemle* itthon, magyar közlönyökben alig voltak valahol oly alaposan ismertette, mint a francia közlönyökben Kont tollából.

Élete utolsó éveiben önálló magyar történeti kutatásokkal is foglalkozott. Maga is emigrans lévén, szíve a Rákóczi emigratio történetéhez vonzódott. Ez emigratio franciaországi történetéről a *Revue de Hongrie*-ben oly közleményei jelentek meg, melyek homályos kérdésekre vetettek világot és Kont nevét fentartják történeti irodalmunkban. Kont Parisban boldog családi otthont alapított. Halálát özvegye és két gyermeke gyászolja. Köztünk is élni fog emléke, mert a mi culturánk jó hírneve és gyarapítása érdekében azzal a fáradhatatlan szorgalommal dolgozott, melyet csak a szeretet tesz lehetővé. A. D.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye	— 40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	— 40
— Baronyai Deesi János és Kis-Viczay Péter köszöndásai	— 20
— Nyelvünk újabb fejlődése	— 40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat	— 60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	— 60
— Commentator commentatus. Tárlozatos Horatius szatiráinak magyarázói után	— 80
— Paraleipomena kai diorthomena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneide II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	— 80
— Szórend és accentus	— 80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	— 30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakitana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	— 40
— Brdei- és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksá- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználtása	— 20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercezi szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. — Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövegeteket készítet hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmi szók értelmezéséhez	— 41
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	— 40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	— 80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	— 20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	— 60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	— 40
Palesztina ismeretének haladásá az utolsó három évtizedben	— 80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházközségetéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6 —
-- Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szövegegyekkel	3.00
Hunfalvy Pal. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6 —
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a künok	— 60
— A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság	— 10
— A számlálás módja és az év hónapjai	— 40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	— 30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	— 80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	— 60
— Értsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	— 60
— Szórendi tanulmányok I. rész	— 60
— Ugyanaz	— 80
II. rész	
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	— 90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3 —
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	— 90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20—
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1 —

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél R. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Mellich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás terképével).....	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vítezi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4. füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Értly-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

MAGYAR MŰVELŐDÉS-
TÖRTÉNETI INTÉZET
Szeged.

L 105

u. l. 124

am.

1913.

3. füzet.

225
VII/1680

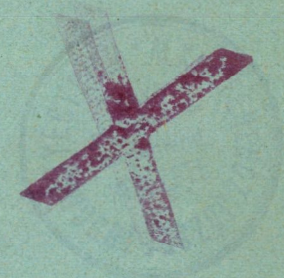
TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁB ÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizíves füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.
Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.).

TARTALOM.

	Lap
<i>Erdélyi László</i> : A társadalmi osztályok Szent István államában és a Békefi Emlékkönyv	321
<i>Miskolczy István</i> : Anjou Károly politikája a tagliacozzoi csata után	367
<i>Handelsmann Marcell</i> : Napoleon és Lengyelország	396
Kisebb közlemények.	
<i>Vas György</i> : Kossuth Lajos hirlapi cikkei	415
Irodalom.	
Alfred v. Domaszewszki: Abhandlungen zur römischen Religion. Ism. <i>Téglás Gábor</i>	422
Spyridion Lampros: Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Ism. <i>Dercsényi Mórincz</i> ...	425
Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete. Ism. <i>Eckhart Ferencz</i>	439
A. Ströle: Thomas Carlyle's Anschauung v. Fortschritt in der Geschichte. Ism. <i>Szentpétery Imre</i>	445
Folyóiratok és könyvek.	
<i>Elmélet</i> . Irták <i>Madzsar Imre</i>	446
<i>Ókor</i> . Irták <i>Heinlein István, Mahler Ede</i>	446
<i>Középkor</i> . Irták <i>Áldásy Antal, Domanovszky Sándor, Gagyi Jenő</i> ...	448
<i>Újkor</i> . Irták <i>Görög Imre, Holub József, Lukács Károly</i>	454
<i>Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban</i> . Irták <i>Krofta Kamil, Kropf Lajos, Lukács Károly</i>	459
<i>Mangold Lajos</i> : <i>Könyvek jegyzéke</i> 447, 450, 453, 454, 455, 457	
Különfélék.	
Láng Margit: A delphii ásatások legújabb eredményei	460
Angyal Dávid: Jelentés a londoni történeti congressusról	464
Hekler Antal: Hampel József †	475
Wertheimer Ede: Paul Thureau Dangin †	477
Áldásy Antal: Thomas Hodgkin †	479

Sahltn 124/1

A TÁRSADALMI OSZTÁLYOK SZENT ISTVÁN ÁLLAMÁBAN S A BÉKEFI-EMLEKKÖNYV.*

Sok egyetemi tanár volt és van, de kevesen részesültek abban a megtiszteltetésben, hogy tanítványaik külön emlékkönyvvel fejezzék ki hálájukat, nagyrabecsülésöket és mutassák be a nagy tanár iskolájában megalapozott, kiforrott tudásuk s írói ügyességük gyöngyeit. Békefi Remig kétszegtelenül rászolgált erre a megtiszteltetésre nemcsak gazdag és becses irodalmi működésével, a melynek évről-évre kimutatott jegyzéke az Emlékkönyv tizedfél lapját tölti be és hatását az egész magyar történettudomány érzi. hanem tanári működésével is, a melynek alapvető jelentőségét a kegyelet melegével s az igazság erejével méltatja *Perepatics István*, midőn bemutatja a tudós és szeretett tanár egyéniségét, módszerét s eszméinek, buzdításainak, útmutatásainak hatásként a *Művelődéstörténeti Értekezéseknek* tíz év alatt (1901—1911) hatvan doctori dissertatióra fölszaporodott hosszú sorát.

A tanárt és iskoláját jellemző bevezető cikkely után harmincz kisebb-nagyobb értekezés következik a bennük tárgyalt történet időrendjében. Terjedelmük 4—25 lap közt ingadozik, ezenfelül csak egy dolgozat nő negyven lapra: Nagy Béninek Eger váráról írt gazdag, tartalmas értekezése. Általában valamennyi cikkely méltó az alkalomhoz, bennök mindegyik szerző egy-egy becses kis részletet nyújt szaktanulmányai köréből, s az egész együtt érdekes művelődés- és irodalomtörténeti szemelvények, olvasmányok gyűj-

* Dolgozatok Békefi Remig Egyetemi Tanári Működésének Emlékére. Írták tanítványai. Budapest. Stephaneum nyomda r.t. 1912.

teménye, a melyben képviselve van az egyetemes és a magyar történet s ez utóbbinak minden korszaka és sokféle fejezete. Békefi tanítványai közül az Emlékkönyv megírásában résztvett egy egyetemi ny. r. tanár, a kolozsvári Dézsi Lajos, három egyetemi m. tanár és főiskolai r. tanár: Domanovszky Sándor, Horváth Jenő és Kiss István, egy jogakadémiai m. tanár, egy igazgató, öt könyv- és levéltárnok, egy Eötvös-collegiumi fiatal tag, a többi középiskolai tanár, köztük hat cisztercita és két kegyestanítórendi, kettő pedig nő tanár. A munkatársak többsége Budapesten működik.

A magyar művelődés- és irodalomtörténet lelkes munkásainak kegyeleti műve méltó arra, hogy tartalmával megismerkedjünk s tanulságaiból okuljunk, elismerésünket és észrevételeinket az egyes értekezések kapcsán közelebbről is kifejezzük.

Perepatics bevezető cikkelye után *Horváth Jenő* a magyar művelődéstörténet új feladatairól, eddigi körének kiszélesítéséről szól, arról, hogy munkásai terjesszék ki vizsgálódásukat «*nemzetiségeink művelődéstörténetére*» is; ennek elősegítése végett pedig az illetékes tényezők szervezzenek egyetemi tanszéket nemzetiségeink történetének előadására, művelésére, tűzzenek ki pályadíjakat, adjanak ki nemzetiségtörténeti repertoriumot és folyóiratot, szemlét. Nem nyugodhatunk meg abban, hogy nemzetiségeink multjával csak idegen s nem mindig elfogulatlan tudósok akadémiai és folyóiratai foglalkozzanak, a magyar nemzet művelődéstörténeti térképén pedig egész foltok üresen maradjanak, noha kétségtelen, hogy állandó kölcsönhatás volt a magyar és a magyarországi nemzetiségek művelődése közt. Látni való, hogy Horváth Jenő itt nem csupán elméleti, hanem nagyon gyakorlati eszméket is vet föl, komoly szükségletre mutat rá és joggal, helyesen hivatkozik az oly repertoriumok hasznára, nélkülözhetlenségére, a milyen Margalits horvát történeti repertoriuma. Hogy ez a gondolat még értékesebb és egyszersmind megvalósíthatóbb legyen, Horváth javaslatát módosítsuk oda, hogy az egyetemeinken már meglévő hor-

vát, összehasonlító szláv, német és román philologiai tan-
székek fokozott mértékben fordítsák figyelmüket a hazai
nemzetiségek művelődéstörténelmére, nyerjenek módot és
támogatást az ily művelődéstörténelmi repertoriumok s érte-
kezések kiadására, jutalmazására, közös szemléül pedig hasz-
nálják föl a Magy. Tud. Akadémia kiadásában megjelenő
s a szükséghez mérten fejlesztendő folyóiratunkat, a *Törté-
neti Szemlét*. Ellenben kivihetetlen volna Horváth gondola-
tának oly alakban való erőltetése, hogy nemzetiségeink törté-
netével egy egyetemi tanszék foglalkozzék, a melynek
képviselője tehát tudjon a magyaron, latinon, németen kívül
tótul, ruténul, horvátul, szerbül, románul és szászul, sőt
még a többi hazai német dialektusokon is; mindegyiknek
nyelvében, irodalmában, történetében, egész kulturájában
otthonos legyen s képes legyen a magyarországi teljes mű-
velődéstörténet ügyét az összes nemzetiségek művelődés-
történetének egységes, közös művelésével szolgálni. Ez az
egységes, közös művelés, a mennyiben lehetséges és szük-
séges, legyen inkább a magyar művelődéstörténet feladata;
itt a nemzetiségek története sokkal inkább találkozik, mint
találkoznék egy közös nemzetiségtörténetben. A magyar
művelődéstörténeten sem értem csupán egy egyetemi tan-
széknek, hanem a magyar művelődéstörténet egyetemi s fő-
iskolai összes tanszékeinek és tudósainak azon munkássá-
gát, a mely hivatva van majd megalkotni Magyarország
társadalmának és művelődésének egész történetét. Ezt a
közösséget pedig képviselje folyóiratunk, a mely az egye-
temes történeti érdeklődés mellett az eddiginél is foko-
zottabb mértékben karolja föl a hazai művelődéstörténet
összes érdekeit.

E hazai művelődéstörténet legrégebbi korának egyik
érdekes részletkérdésével foglalkozik a Békefi-Emlékkönyv
harmadik cikkelye, *Balogh Margitnak* «*A dunai hajó-
zás történetéhez*» cz. dolgozata. Nagy gonddal átkutatta a
magyarországi ós- és római kor egész történeti s archæo-
logiai irodalmát, hogy kiböngéssze belőlük a tételre vonat-
kozó legrégebbi nyomokat és adatokat. Egy óbudai rézkori

leletben talált nagy halászhorog a legelső emléke a dunai halászatnak s vele együtt a Dunán való közlekedésnek is. Ezen első nyom folytatásai a bronzkori halászó horgok, a Nagy Sándor triball-hadjáratán említett aldunai csónakok, a rhodosi Apollonios Argonautikájában előforduló istrosi (aldunai) teherhajók a Kr. e. harmadik században s a római kor középdunai hajóhada, hajós- és révéisztársulatai; végül a hajóvontatás céljából épült Traján-út pallója és a római hajóhidak jelzik a tételbeli fejlődés főbb mozzanatait, a melyek körül már az adatok nagy tömege csoportosul.

A római kor letűnte után öt század telik el addig, a mikor megjelenik e hazában a magyar nép s ismét egy század kell ahhoz, hogy megkezdődjék a keresztény magyar állam és társadalom kialakulása. «*A társadalmi osztályok Szent István államában*» címmel Hóman Bálint vázolja az Árpád-királyok korabeli társadalom tagolódását. Ebben is, mint minden tanulmányában, a hazai és külföldi irodalom eredményeinek gazdag ismeretével tűnik ki s ez alapon bátran bírálja forrásait és merészen sző új elméleteket. Nagy olvasottsága s kombináló ereje nagyon érdemes helyet biztosít neki fiatalabb történetíróink között. De még tanulnia, tapasztalnia, fornia kell, hogy tökéleteset alkothasson. Még nem élhette bele magát igazán az egykorú forrásokból rekonstruálható valódi történeti életbe és állapotokba; még mindig sok csábítást kell leküzdenie, a melyek őt a képzeleti elméletek hímes, csillogó, merész rendszerei felé vonzzák. Ha majd sikerült fölszabadulnia a nagy olvasottság azon hatásától, melynél fogva az olvasott sokféle elmélet és rendszer válogatott elemeinek összekeveréséből iparkodik új elméletet és rendszert kombinálni; ha majd elfogulatlanul elemzi és tekinti az egykorú források adatait s ezeket lehetőleg reális keretekben mozgó életként látja maga előtt: akkor reméljük, tökéletesebb eredményeket nyerhetünk Hóman kezéből.

Hóman elmélete a társadalmi osztályokról még hibáiban is nagyon érdekes és tanulságos. Minden tévedése súlyos tekintélyeken és tudós megokolásokon alapszik. Épen

Minden osztálról szó van!!

azért Hóman elméletét és rendszerét nem lehet rövidesen, egy pár szóval elintézni; szükséges, hogy megokolásait, alapjait finom megfigyelés alá vegyük s még a romokat is eltakarítsuk történelmünk további haladásának útjából. Hiszen Hóman rendszerének elemei s alapjai mindenfelé ott kísértének az eddigi történeti irodalomban és szívós életcsiráik könnyen belopódnak a további irodalom termékeibe is. Legyen szabad hát hosszasabban időznöm ennél az erős, nagytudású és tömören gazdag tartalmú dolgozatnál.

A fejtegetés gondos áttanulmányozása s megértése alapján Hóman rendszerét a Szent István államának társadalmi osztályaira vonatkozólag áttekinthető vázlatban ilyképen tünethetjük föl:

papi osztály, diáki rend, a nemességhez tartozott, de a nemeskénél előkelőbb kiváltságos, társadalmi helyzetet foglalt el;

<i>szabadok</i> {	{ udvari vagy hivatali, előkelőbb, vagyonosabb <i>nemesség</i> , egy-séges oszt. <i>nobiles</i>	{ tisztviselők : comites principes saját birtokukon : seniores	{ magyarok idegenek
{ egyházi és világi urak vitézei s jobbágyai;			

vendégek, hospites, *királyi v.*, a vitézek és a szabad parasztok között álló népréteg. *szabad v.*, liberi hospites, iparosok, kereskedők, a városi polgárság ősei, túlnyomóan a szabad parasztok, félszabadok (liberi) osztályába olvadtak be, bár úrbéres tartozásuk csak félannyi, mint a velök lakó félszabadoké;

szolganepek, a honfoglaláskor hódolt néptörödékek, szlávok, bolgárok, avarok, stb. ivadéakai, *populi serviciales*, az adózó osztály, az úrbéresek, *liberi* = szabad paraszt = félszabad osztály: *pro libertate* adózik a királynak, még ha magánbirtokosnak az úrbérese is; sokféle nevök: *vulgares*, *pauperes*, *rustici*, *coloni*, *villani*, *plebei*; később *castellani*, *castellenses*, *civiles*; még később *castrensis*, *civis*, magyar neve: pór, paraszt;

<p><i>szabadosok</i>, uhug, wzbeg, <i>liberti</i>, <i>libertini</i> fölszabadított rabszol- gák, szabadságuk tisztára perso- nalis, a dologi szabadság teljes hijával,</p>	}	<p><i>királyi</i> szabadosok az <i>udvar- nokok</i>, főtisztjük, a nádor, foglalkozásuk : földműves, szőlőműves, pásztor, lovász, peczér, halász, szakács, ka- marás, futár, molnár, kádár, szűrszabó slb. iparos.</p>
<p><i>rabszolgák</i>, <i>servi</i></p>	}	<p><i>egyházi</i> szabados torlók, <i>dus- nokok</i>; más szabadosok?</p>
		<p>{ házi cselédek, földművesek, pásztorok, kik önállóan gaz- dálkodnak.</p>

Hómannak ezen társadalmi rendszeréhez hozzáfűződik még sok oly kijelentés, a melyeknek értékét latra kell vetnünk. Ezek a következő tételek:

A törvényekben és oklevelekben előforduló *primates*, *principes*, *optimates* elnevezések nem jelölnek külön főnemesi osztályt, csak a királyi tanácsban ad hoc résztvevő főméltóságokat és nemeseket. Szent László III. 1. t. cz.-ben arról van szó, hogy ha «*qualiscunque principum*» lopásban találtatik, mi a büntetése. Ez világosan nemesekre vonatkozik, mert a büntetések közt vagyronvesztés is szerepel. A Corpus Jurisban idővel ez «*qualiscunque proximus principum*»-má torzult, a Turóczi-codex helyes szövegében nincs benn a proximus és nem is lehet a princepsnek népéről?szó, *mla* mert azoknak nincs vagyonuk, birtokuk. (66. l.)

A nemesi és királyi *vármegye kettős vagy egységes szervezete* fölött folytatott tudományos vita ma sincs eldöntve. A főelv az, hogy Szent István államának egész berendezése personalis jellegű volt. Ehhez képest az állami közigazgatás, elsősorban a vármegyék sem területi, hanem személyi függőségen alapultak. A *nemeseket* egyetlen forrás sem említi a várispánok joghatósága alá tartozó népek közt. A várispánságok területi körzetén lakó nemesek családjából került ki rendszerint az illető megye várispánja is. Szent István sokat vitatott törvénye, mely a Turóczi-codex helyesebb szövege szerint így szól: «*Si quis servorum curti regali aut civitati proficitur*, eius testimonium inter comites recipiatur», kétséget kizárólag nem várispánná lett szolgákról, a mi a kor felfogásával és szellemével teljesen ellentét-

ben állana, hanem királyi- és várjóságra előljáróul (várnagy, centurio, comes udvornicorum stb.) tett szolgák tanuskodásáról szól. A törvényezikk legvilágosabb értelmezését Nagy Gyula adta. E szerint az előljárókká tett szolgák tanúságát elfogadják az ispánoknak egymásközt felmerült ügyeiben. Feltenni, mintha a XI. században — mikor a felszabadított rabszolga még felszabaddá sem lett egyszerre, csak szabaddossá — rabszolgákból ispánokká emeltek volna valakit, egyáltalában nem lehet (67, 70. l.).

A nyugati keresztény felfogás szerint *minden ingó és ingatlan vagyon és minden személyi jog királyi adományból származó magántulajdon, illetve kiváltság*. Ehhez képest Szent István az ország területén lakó *összes szabad és szolganépeket a királyi hatalom szolgálatába vonta* (71. l.).

A *miles* nem lehet nemes úr, mint azt Pauler véli. Sehol nobilis értelemben elő nem fordul miles, sőt László I. 41. és II. 11. t. cz. («si quis nobilium seu militum aut comitum») és «si quis nobilium vel militum») határozottan megkülönbözteti őket. A *civis* szó vitézt jelent. Kálmán 45. t. cz. a civisek szabadosairól szól. Nem érthetünk egyet abban, mintha a civis szegénysorsú szabados lett volna, abban sem, hogy a civis és *őr* azonos fogalom. Az *örök* határörök. A *várőr* név semmi esetre sem jogosult a várkatonák jelölésére. A szabad magyarok szegényebb rétegéből alakult a vitézek osztálya. *Vitéz*, vagyis katona *csakis teljes szabadsággal bíró magyar ember lehetett*. Kézai Simon krónikájának nagybecsű appendixe egészen helyes magyarozatát adja a *várjobbágy*-osztály eredetének, azokat szegény nemeseknek mondva, kik a királytól a várak földjéből kaptak földet honvédelmi kötelezettségeik fejében. A vitézi osztály eredetének fel nem ismerése egyik oka volt hogy a történészek nagy része nem tudta *megmagyarázni a nemesi osztálynak mentességét* a várspáni hatalom alól. Feltéve ugyanis, hogy minden szabad magyar az egységes nemesi osztály tagja volt, ezek kivonása a várszerkezetből tényleg ellentétben állna István törekvéseivel. *A várispánság királyi magángazdaság képében tűnnék fel,*

ha az alá csupán idegen eredetű szolganépek tartoznának (72—74. l.).

Bizonyos, hogy úgy László, mint Kálmán törvényei *liberi* alatt a szolgálkkal (servi) szemben mindig a szabad paraszt — vagy nyugati analogiák alapján félszabadnak nevezhető — osztály tagjait értik. A várispánságok alá tartozó szabad parasztokat — szemben a magánurak szabadjaival — *civileknek* nevezték. Ezek alatt nem szabad a civissel azonos népet keresnünk. Civilis a. m. a civishez tartozó. «De civilibus hebdomadariis . . . si quis liber non a rege, sed ab ipsius civibus» vagyis a civilisek, kiket a fölöttük álló civisek szabadítottak föl (Kálmán I. 45.) (75—76. l.).

Igy fogja föl és tárgyalja Hóman Bálint Szent István államának társadalmi osztályait. E társadalmi osztályok egész rendszerét feltüntettük Hóman fejtegetései alapján áttekinthető kis vázlatban. Egyébként előadásából csak a kritikus állításokat gyűjtöttem össze s írtam le a föntebbiekben.

Szent István államának a fogalma elég elastikus és tartani lehet attól, hogy félreértik. A cím helyes értelme bizonyára az, hogy a szerző elsősorban a XI. századi magyar állapotokról akar beszélni, sőt ezeken belül is kiválólag azokról, a melyek Szent István államszervezése idejében kimutathatók, s a melyek már Sz. László, Kálmán idejében is változtak, még inkább pedig a XII. és a XIII. század folyamán. Hóman már ily későbbi változásokra is rámutat s a felhasználóknak jó lesz vigyázniok, hogy a különböző idők állapotait össze ne zavarják. Főképen az aranybulla kora idézett elő nagy változásokat a társadalmi osztályok viszonyaiban a Szent István adta szabadság reformatiójának, helyreállításának, megújításának jelszava alatt.

A társadalmi osztályoknak az a rendszere, a melyet Hóman fejtegetései alapján legjobb igyekezettel föntebb vázlatban bemutatunk, közelebb áll a magyar alkotmány- és jogtörténeti munkák szokásos rendszereihez, mint a valószínűséghez, a melyet hívebben a következő rendszer fejez ki:

papi osztály, diáki rend, szerzetes rend (ordo pontificum, ordo clericalis, ordo monachalis) a nemességgel sem *vagyonjogi*, sem

A világi társadalom összes osztályait tehát két főcsoportba osztjuk, mert a társadalom kezdetben legáltalánosabban védekezett az élet- és vagyonbiztosság veszélyeztetői, a gyilkosok és tolvajok ellen, s az ezekről szóló XI. századi törvények minden társadalmi osztályt a szolgák és *szabadok* neve alatt foglalnak össze. Szabadokon értik még a főemberek rokonait is.* A «szabadok» neve alá erőszakolt «félszabad», «szolganép» valóságos chimæra. A szabadokat a szabad költözés joga különbözteti a nem-szabadoktól: a szabadosoktól és a szorosabb értelemben vett szolgáktól.

Általános vonás a társadalmi osztályok rendszerében, hogy az egyes csoportokat az illető csoport legalsó osztályáról nevezgetik. A diáki rend, a melynek tagjait külsőleg a bokáig érő tunika, a világi osztályokkal szemben jogilag főképen a saját egyházi biráskodása különbözteti meg, noha tágabb értelemben a magasabb egyházi rendek tagjait is magában foglalja, nevét a legkisebb egyházi rendek tagjairól vagy csupán a tonsura viselőiről a clericusokról, magyarul diákokról nyerte. Az egész szabad csoportot a szegény, közönséges, köz-szabadokról, a szolgák vagy szolganépek csoportját a szolgákról nevezték el, s nem a csoport magasabb osztályáról.

A *nemes* név is szerepelhet és előfordul a nemes és magasabb szabad osztályok nevéként, valamint az ispán és senior név is esetleg felöllelhette a főtisztviselők, főemberek osztályát.

A mi azt illeti, hogy a *principes*, *primates*, *optimates* elnevezések nem jelölnek külön főnemesi osztályt, csak a királyi tanácsban ad hoc résztvevő főméltóságokat és nemeseket: ki kell jelentenem, hogy jól ismerem ezen állítás tetszetős alapjait s mégis változtatnunk kell az elterjedt felfogáson. A főúri rend keletkezését történeti kézikönyveink és tudós fejtegetések is a XIII. századra teszik. Elfogad-

* Erdélyi L.: Az első állami egyenes adó elmélete. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstört. köréből. 3. sz.) 1912. 50—60. l. az egész világi társadalom rendszerének vázlatát 38. l., a melyhez képest jelen fejtegetésünk nagyobb teljességet tüntet föl.

ható ez a vélemény, de csak az örökös főrendiség keletkezésére nézve, az időt illetőleg pedig megjegyezve, hogy a XIII. században még nagyon szórványos néhány adat jelzi csupán az örökös főrendiség keletkezését. Mi az a rendiség? mi a főrendiség? Rendnek mondjuk az oly társadalmi osztályt, a mely a közhatalom, főképen a törvényhozás gyakorlásában részes. Főrend az a társadalmi osztály, a mely a törvényhozás jogát személyesen gyakorolhatja. Voltak idők, de mindig csak rövid tartammal, a mikor a szegényebb nemesség is proclamáltatta a főurakkal való egyenlőséget és megkisérelte személyes megjelenését a törvényhozó gyűléseken; ám hamar meg kellett győződnie, hogy az ország távoli törvényhozó helyén a személyes megjelenés, hetekig való időzés költségeit a köznemes nem bírja meg, legfőlebb csak valamely főúr jóvoltából gyakorolhatná személyesen törvényhozó jogát. Azért a törvényhozó gyűlések rendes kialakulásakor megállapodott az az elv, hogy a főpapok és főnemesek személyesen, a közép- és kishirtokú nemesek vármegyéi pedig, valamint a szabad kir. városok és a káptalanok, prépostságok, apátságok s az egész pálos rend is, csupán közvetve, képviselőjük, követük útján gyakorolják törvényhozó jogukat. Törvényhozó gyűlések a XI. században is vannak. Kik gyakorolják itt a törvényhozást? Szent István törvényei «regalis senatus», «*primatum conventus*»¹⁾ névvel (II. 14. 23.) jelzik, hogy a törvényhozók a senatorok, seniorok s a «*primates*», a primások, a főemberek. Még teljesebben jelzi a törvényhozók tagjait Szent László I. törvényének a bevezetése, a mely szerint az 1092. évi szabolcsvári törvényhozó szent zsinat tagjai László király elnöklete alatt az ország összes püspökei, apátjai és az előkelő világiak, *optimates*; kívül mint hallgatóság és tanúskodó közönség van jelen a papság és a nép. Szent László II. törvénye e király uralma kezdetén az összes «*optimates*» gyűlésén jött létre. Kálmán I. törvényének a bevezetése «*regni principibus congregatis*» kifejezésével ugyanazt a törvényhozó rendet jelzi, a főúri rendet.

A XI. században tehát közjogi rend csak a főpapok

szabolcsvári zsinat

2.) *optimates*

3) *principibus*

rendje, beleértve az apátokat is, és a főurak rendje, a kiket principes, primates, optimates néven emlegetnek a törvények. Kell-e a főrendiség fogalmához az örökösség jegye? Nem kell. Mikor a főrendiség teljesen kifejlődött, akkor ennek alapja az élethossziglan vagy rövidebb időre elnyert főtiszttség, országzászlósi hivatal, vagy az öröklött s örökösen nyert főuri kiváltság, a melynek vagyoni alapja az illetőnek családi nagybirtoka, kivéve minden megyei hatóság alól. Ez a kiváltság részint örökös várispánság királyi adományából eredt, részint ennek a mintájára mintegy főispáni jogkörrel, a vármegyéhez hasonló autonomiával felruházott földesúri territoriumhoz fűződött. A XI–XII. században és jórészt az Árpádkirályok harmadik, utolsó századában is kétségtelenül hiányzik ez az örökös főrendiség, de bizonyos, hogy kezdettől fogva meg volt a hivatali főrendiség, a princepsok, primások vagy optimaták társadalmi osztályának főrendisége, vagyis a törvényhozásban való közvetlen részesége. Ez ép oly hivatali főrendiség, mint a főpapoké. Az oklevelek végén tanukként felsorolt princepsok mind királyi tisztségeket viselők, s nincs köztük egy sem, ki születése, származása és öröklött vagyona czimén mint pl. régi törzsfők vagy nemzetségfők ivadéka s mint gazdag nagybirtokos venne részt a királyi tanács működésében.

Melyik társadalmi osztály értendő a princeps, primas, optimata néven? Itt nem vagyunk pusztá okoskodásra, bizonytalan találgatásra, tapogatózásra utalva. Szent Istvánnak fiához intézett Intelmeiben a hitelesebb, eredetibb szöveg az ország, királyság támaszai- és díszeként felsorolja a princepsokat, comeseket és mileseket (4). Vagyonilag és birság dolgában a comesek, milesek és közönséges, szegény szabadok közt a rangsort és különbséget ugyanazon vétségek esetén a 100, illetőleg 50, 10 és 5 tinó vagy pénza fejezi ki (Sz. Istv. II. 14, 33.). A miles egy ízben a nobilisszal, nemessel egyenlő vagyoni rangban tűnik föl, (Sz. László II. 11.), egyébként pedig a miles többször mint földhöz kötött szabados jelenik meg a törvényekben, a melyek szerint ispánja vagy seniorja, földesura a más úrhoz szegődött mi-

Birság.

lest szökevényként kerestetheti és visszakövetelheti. (Sz. Istv. II. 6. 21. 23.). Másrészt a nobilis szemben a közönséges, szegény szabad emberrel a legalább középbirtokú szabadot, tágabb értelemben néha a magasabb osztályokat is jelenti. A nobilis-szal egyenlőrangú és középbirtokú miles akár magyar, akár külföldi származású, méltán nevezhető lovagnak, hűbéres lovagnak, a milyenek ugyanakkor a szomszédos bajor, német földön is voltak és olykor száz háznépet, tehát egész falvakat is kaptak hűbérül pánczélos lovagi szolgálatukért. Az ilyen milesektől meg kell különböztetni a földhöz kötött, tehát szabados milest, a szegényebb vitézt, a milyent minden várispán és földesúr szolgálatában találunk. E szabados milest, mint várórt, civisnek nevezték a deák nyelvű írások a civitasról, a várról. A civisek egyik fajtája a határőr, s ilyfélék az erdőőrök, bakonyőrök, stb. fegyveres szabadosok. Az ünnepsértők büntetéséül lefoglalt ökrök húsát az ispán a civiseknek adja, a várőröknek, a kik általában — egyes kivételekkel — nem valami jómódú emberek.

A legkorábbi, Szent Istvánkori és általában XI. századi pozitív történeti alapon különböztetjük meg tehát a következő négy szabad társadalmi osztályt: / principes, comites, milites v. nobiles, / pauperes v. vulgares liberi. Van alap a rokonításukra, de van alap szétválasztásukra is. A principes osztály különválasztását egyenesen megköveteli hivatali főrendiségük, közvetlen törvényhozó joguk, a mely megkülönbözteti őket és családjukat a társadalomban még akkor is, ha hivataluk csak ideiglenes. A princepsok — (minők a nádorispán, az erdélyi vajda, a tótországi bán, a király és királynéi udvarispán, a királyi tárnokok, asztalnokok, pohárnokok és lovászok mesterei s az ügyvivő kancellár — kiket a XIII. század elején a király jobbágyainak, jobbágyuraknak, a század második felében pedig már az ország báróinak neveztek) a kancellár kivételével egyszersmind várispánságot is bírnak; s az oklevelek záradékában a princepsokkal együtt oly várispánok is fel vannak sorolva, a kiknek az ispánságon kívül más hivataluk nincs. Hogy az ily várispánokat szintén a princepsokhoz kell-e számítani,

vagy hogy az összes várispánok tagjai-e a princepsok, primasok, optimaták törvényhozó testületének, főrendjének, ennek eldöntésére positiv alapunk nem igen van. De mégis következtethetünk az aradi véres gyűlésen királyi tanácsban megjelent és felkonczolt urak nagy számából és Freisingi Ottó adatából, mely szerint a princepsok mind elviszik az udvari gyűlésekre széköket. Az oklevelekben felsorolt és quampluribus kifejezéssel megsokszorosított ispánnevekből, s ez utóbbi adatokból következtethetünk arra, hogy legalább ezen későbbi időkben már a várispánok osztálya nagyjában és egészében részese volt a közvetlen törvényhozásnak, tehát a főrendiségnek, ám azért mint társadalmi osztály megkülönböztethető a magasabb rangú jobbágy- vagy bárouraktól, lefelé pedig a középkorú nemesektől s a kisbirtokú vagy más birtokán élő közszabadoktól.

(Annak a nevezetes ténynek constatalása, a miben Tagányié az érdem, hogy a magyar nemzetségek közös birtoklása, földközössége sokáig fönmaradt s e közösség szétosztása s a magán nagybirtokok kialakulása a XIII. század folyamán szembetünő jelenség, egyes írókat könnyen arra a következtetésre ragadhat, hogy tehát azelőtt nem is volt magánbirtok s így nemes ember, szabad magyar el sem szegényedhetett. Hát ez nagy tévedés volna. Szent István törvényében ő és tanácsa kimondották a magánvagyon elvét, hogy mindenki azzal, a mije van — értsd úgy, hogy a mit a nemzetségek minden családos tagja ősi szokás szerint a közös nemzetségi birtokból rovásos nyilvesszőkkel kisorsolva osztályrészül kapott — szabadon rendelkezhetik, azt szabadon adhatja, hagyhatja rokonainak és az egyházaknak. Ezzel a joggal nem mindenki élt, sok nemzetség közös birtokát továbbra is együtt tartotta; vagy a ki igénybe vette is a magánvagyon jogát, annak utódai megint közösen gazdálkodtak tovább. Így tehát volt földközösség, vala- lamint faluközösség is a XIII. században, a mikor megindult a nagy tagosítás, jobban mondva a közös birtokoknak nagy magánbirtokokra való végleges szétosztása és elkülönítése, elhatárolása, oklevelekben való leírása. Ez a

XIII. században tűnik föl először tömegesebben, sűrűbben. Miért? Mert ez az erősen erjedő század új törekvéseket támasztott és tett általánosabbá Magyarországon a felsőbb körökben, a mi ellen az alsóbb rétegek nem is késtek kezdetben mozgolódní, miként kiérezzük ezt az aranybullából. Az új törekvés a nyugati hűbérrendszer utánzása volt: a királyi várhadrendszer átalakítása magánhadrendszerré, ez meg föltételezte előbb a nagy magánbirtokrendszer teljes kifejlését. Másik oka a birtokosztások ismert nagyobb számának az, hogy az oklevelek rohamos szaporodása a XIII. században indul meg, tehát a birtokosztásokról így egyre növekvőbb számban vehetünk tudomást. De birtok- osztások és magánbirtokok az első két században is voltak. Csak így adhattak egyesek birtokokat az egyházaknak, csak magánbirtokokról irhatták a XII. századi végrendeleteket, csak magánbirtokok lefoglalásával és eladásával sujthatták a XI. századi törvények a legnagyobb bűnösöket, mikor jószágvesztést szabtak ki reájuk. A magánbirtokok tulajdonosait s azokat is, kiknek gazdagsága nyájaikban, gulyáikban volt, az első törvények nagy vérdíjai, 110, 100, 50 tinó egy kardrántásért, sebzésért, emberölésért, 55 tinó egy kis törvénysértésért, a puszták fiainak, a honfoglalás és kalandozások hőseinek harcziás fiai s unokái közt, hamarosan nagy érvágással, könnyen bekövetkező elszegényedéssel fenyegettek. Azért a törvények már korán beszélnek szegény szabadokról, kik aztán pénzzé téve vagyonuk, birtokuk maradványait, elköltözték rokonságuk köréből messzebb, a hol már kevésbé ismerték őket, s a hol korábbi büszkeségüket félretéve, másnak a földjén megfógták a dolog végét és mint szabad bérlők versenyt művelték a földet a külföldről jött vendégbérlőkkel s a szolga és szabados sorú emberekkel.)

Visszatérve immár Hóman állításaira, helyre kell igazítanunk azt, a mivel a princepsok, főemberek lopásáról szóló törvényt (Sz. László II. l.) magyarázza. Szerinte itt a «qualiscunque principum» a Corpus Jurisban idővel «qualiscunque proximus principum»-má torzult, s a Turóczi-codex helyes szövegében nincs benn a proximus és nem is lehet

Volt főbíró

a *princepsok népéről* szó, mert azoknak nincs vagyonuk, birtokuk, a melyet a lopás büntetéséül a törvény szerint el kellene veszíteniök. Ebben az értelmezésben okvetlenül félreértés forog fenn. A *proximus principum* nem jelenti a princepsok népét, vagyontalan, földnélküli alattvalóit, hanem a princepsok rokonait, a princeps-osztályhoz tartozókat. Nincs tehát torzítás abban, ha a «*qualiscunque principum*» helyett «*qualiscunque proximus principum*»-ot írtak, mert mindkét esetben a legfelsőbb társadalmi osztály tagjairól van szó. Sőt az utóbbi kifejezés eredetibbnek látszik, mert az eredeti bővebb szövegből kihagyni másolásnál könnyebb, mint értelemváltoztatás nélkül megtoldani a szöveget; s mert a lopást kiirtani szándékozó princepsok vagy optimáták könnyen megesküsznek arra, hogy még az ő rokonukat sem rejtik el és nem védik, ha tolvajnak bizonyul, mint arra, hogy önmagukat vagy egymást sem rejtik el s nem védik meg a fölakasztás és jószágvesztés büntetésétől. A főemberek könnyebben föltételezhetik azt, hogy rokonságukban esetleg akad tolvaj, mint azt, hogy ők maguk is lehetnek tolvajok. Hómánnak az a fordítása, hogy a *proximus principum* a. m. a princepsok alsórendű, vagyontalan népe, a keresztény latinságban való járatlanságra vall; beleillik Hóman társadalmi rendszerébe, melylyel a civilist a *civis* alá rendelt néposztálynak tartja; s elhomályosítja az idézett törvénynek azt a nagy jelentőségét, a melynél fogva Szent László II. 1. 2. 12. 13. törvénycikkében a lopásnak minden esete ki van merítve s kitűnik, hogy még a főemberek, princepsok osztálya is a szabadok csoportjához tartozik, mint látni való ebből a párhuzamból:

lúd, tyúk értékének a tolvaja *ha szabad, ha szolgál*, félszemére vakítottassék meg, s a mit lopott adja vissza (12); *ha diák*, mestere seprözze meg, s a tolvaj adja vissza, a mit lopott (13);

tyúknál nagyobb érték tolvaja *ha a főemberek közül való* (a főemberek rokona) *is*, akasztassék föl s egész vagyona veszszen el (1); *ha szolgál*, először orrát vágják le, másodszor akasszák föl (2); *ha diáki rend*, akkor püspöke degradálja, rekeszsze ki a rendből, aztán világi törvényvel íteltessék el, vagyis akasztassék föl (13).

Mint tetszik látni, a legkisebb érték, a melynek lopásáért ezen statariális tolvajirtó törvény szerint már akasztás jár, a tyúk, lúd (és gyümölcs, alma, poma 13). A kisebb érték lopásánál a diáki rend, a szabad és a szolga említése kimeríti az összes társadalmi osztályok három csoportját. Ugyanez a három csoport meg van nevezve a nagyobb érték lopásánál is, de itt a szabad csoport helyett az van mondva, hogy még ha a főemberek közül való is (a szabad), a ki tyúk értékénél nagyobbat lopott, azt sem fogják elrejtteni és védeni a törvényhozó főemberek a büntetés elől. Majdnem mikroskóppal kell itt az adatokat megfigyelni, de ez a figyelem és fáradság aztán biztos, positiv eredményt ad. Itt nincs kibúvó. S a consequentiája fontos. Ez classikus adat a XI. századi társadalmi osztályok rendszerében és csakis ezzel összhangzó a szabadokra vonatkozó többi adat.

Hóman azt mondja, hogy a nemesi és királyi vármegye kettős vagy egységes szervezete fölött folytatott tudományos vita ma sincs eldöntve. Hát ez a legkényelmesebb álláspont: nem venni tudomásul a két oldalról fölhordott érveket, nem formálni ítéletet az érvek igazságáról, nem foglalni állást ebben a fontos kérdésben, hanem élvezni a szabadságot, a szabad kalandozást. Az ingadozás és zavar főoka az, hogy az írók nem ismerik föl a különbséget a várispánok, a jószágispánok, s a későbbi czimkórságból eredő sokféle ispánság, a szabados osztályok ispánjai és az ispán czímet viselő földesurak, nagybirtokosok és nemesek közt.

Kezdetben a tatárjárás koráig csak királyi várak vannak. Minden királyi várnak vannak közel sűrűbben, távol szét-szórtabban fekvő falvai, vannak egyes falvai egész távoli vár közelségében és falvai közt is. E falvakban laknak az illető vár őrei, szántó vagy földműves, szőlőműves, halász, pásztor, iparos szolgálói és szabadosai. Ezek mind családosan maguknak gazdálkodnak s egy háznépből egy munkabíró férfi az évnek csak kis részét, körülbelül egy hónapot vagy négy-öt ízben egy-egy hetet tölt a várban, a vár őrségében a vár konyháján, raktárainál, műhelyeiben vagy szántja-veti a vár földjeit, kapálja; nyesi, szüreteli a vár szőleit. Kaszá-

lásban, aratásban, fuvarozásban valamennyien eltöltenek néhány napot. Adnak ajándékokat is a várnak két-három ünnepre és szállást a vár tisztjeinek. A várnak vannak külön földjei, elhatárolva a faluközösség határától. E tagosított várföldeken dolgoznak a vár szántói, kik, miután a vár-uraság tagján végeztek, gond nélkül dolgozhatnak a faluközösségből házukra eső, nyíllal kisorsolt földjükön. A vár külön szőlein dolgoznak a szőlőművesek, kiknek maguknak aligha van szőlőjük, hanem a faluközösségből házukra eső földek terméséből tartják el családjukat, de kapnak részt a várszőlők terméséből. A vár falvainak területe teszi a vár tulajdonképeni határát, megyéjét (*civitas* mega, *parochia*). Ennek a vármegyének főtisztje a várispán vagy vármegyepispán vagy megyés ispán (*comes civitatis*, *comes parochialis* vagy *parochianus*). A királyi várispán alatt állhatnak kerületi ispánok, jószág-ispánok. A várőr-falvak századosságokba vannak beosztva (*centurionatus*), a melyekhez a németországi *hundertschaftok* hasonlíthatók; egy századosság élén áll a százados vagy száznagy (*centurio*), alatta több tizedes vagy tiznagy (*decurio*). A vár falvaiban élő őstermelő és iparos szolgák, szabadosok foglalkozás szerint külön tisztek rendelkezése alatt állnak, tehát bizonyára külön tiszti kerületekbe osztva.

A szorosan vett vármegye falvai nem képeznek zárt területet. Ellenkezőleg a várnak egy-egy faluja sem tisztán a váré: már kapott ott egyház, püspöki, apátsági, kanonoki egyház is több-kevesebb házat, háznépet, a melyeknek osztályrész jut a falu földközösségéből, s kapott az egyház külön tagot a vár külön földjeiből, erdejéből stb. Kaphattak a királytól egyes szabad emberek, vendégek is részt, háznépeket a vár falujában és részt a vár külön földjeiből, stb. Kaphattak egyházak, szabad magyarok és vendégek egész falvakat a vár falvai közül. Sőt laktak szabad magyarok a vár falvai között levő szabad, nem királyi területen. Itt egy-egy udvarház, *curtis* vagy *curia* körül laktak a szabad családnak vagy nagyobb nemzetségnek vitézei, szolgálói és szabadosai tisztjeik vezetése alatt házcsoportokban, falvakban.

E falvak vagy közös birtokát teszik az egész nemzetségnek, vagy már szét vannak osztva a nemzetség tagjai közt. A nagy vérdíjak, birságok csakhamar elszegényítenek egyes szabad családokat. A szegény szabadok esetleg fölkerekednek és nagyobb urak vagy várispánok vagy egyenesen a király szolgálatába állnak, de csak tisztai (ministerialis, jobbágyi) vagy katonai, lovagi (miles) szolgálatra; vagy beállnak királyi, várispáni, várőri vagy magánúri területre szabad bérlőnek ép úgy, mint a külföldről jövő vendégek.

Az a kérdés, minő a viszony a várispán, vármegye s az egyházak és magánbirtokosok között? Legáltalánosabb közérdek akkor az élet és vagyonbiztosság s a kereszténység érvényesülése. Ezen közérdekeket mindenkire kötelezően szabályozzák a király és tanácsának, a püspökök, apátok és princepsok tanácskozásának határozatai, decretumai, a törvények. Kihirdetetik e törvényeket a püspökök és várispánok nemcsak a saját, hanem a szabad birtokosok falvaiban is. Ők ellenőrzik tisztjeik, közegeik útján a végrehajtást, a parancsoló törvények megvalósítását. A tilalmak áthágóit, a parancsok megvetőit és elhanyagolóit az egyházi személyek és vallási ügyekben az esperes, körülbelül egy-egy várispánság területének egyházi ellenőre és bírója, vagyon- és életkárosítás ügyeiben, lopás, verekedés dolgában a királyi bíró, a billogos, a pecsétküldő bíró nyomoz, idéz, letartóztat és ítél; s minden hatóságnak, a bírónak is teendőiben segítő, végrehajtó közege a poroszló, a követ. A közrend fönntartására és az ellenszegülők letörésére, a törvények végrehajtásának biztosítására a fegyveres karhatalmat a várispán rendeli ki várőreiből tisztjeik vezetése alatt.

A törvényeknek sem kihirdetésében, sem ellenőrzésében, sem megtorlásában nem jut más szerep a szabad birtokosoknak, mint hogy ők maguk tudomásul veszik és falvaikon a kihirdetésben, végrehajtásban, megtorlásban maguk is esetleg segítséget nyújtanak követeik vagy hírnökeik, tisztjeik és vitézeik útján. De ez nem szükséges, mert a várispán kezében levő karhatalom elég erős arra, hogy a szabad birtokosok esetleges ellenszegülését, életet, vagyont és val-

lást veszélyeztető kísérleteit megfékezze. A várispán ilyen hatalma mellett, a mely azonban csak a legfőbb közös érdekek védelmére jogosult abban a körzetben, a hol várának falvai fekszenek, még külön nemesi szervezetet föltételezni az élet, vagyon és vallás érdekeinek megóvására teljesen fölösleges és lehetetlen. A várispánság természetes, eredeti feladata elsősorban hadügyi és rendőri, másodsorban gazdasági és bírói természetű.

A királyi hadsereg a várispánságok őr-zászlóaljából áll. Külföldi hadjáratra csak a várispáni zászlóaljak kötelesek a király vagy fővezére köré csoportosulni. Idővel a szabad birtokosok közt is egyre többen vannak olyanok, a kik hűbéri természetű királyi adománybirtokokat kaptak a végből, hogy a királyt hadjárataiban a saját pánczélos lovagi szolgálatukkal és a birtokaikon eltartható lovas vitézekkel támogassák. A várispánok nem rendelkeznek a váruk körzetében, a vár falvai közt szabad területen lakó szabadok, nemesek, seniorok katonai szolgálatával és lovas vitézeivel. Ezek csak a betörő ellenséggel szemben tartoznak természetesen védekezni s a védekezésben közreműködni. S ha hadba szállanak, a király személye köré igyekeznek csoportosulni, nem pedig a várispán hadijelvénye, zászlaja alá. A várispán csak a vár falvaiban élő várörökkel, civisekkel rendelkezik, ezekből állandóan tart őrséget a vár védelmére, a többi várórból pedig zászlóaljat állít össze és ezt küldi vagy vezeti hadnagyával (maior exercitus) a királyhoz vagy fővezéréhez. Az állandó várórség, melynek tagjai azonban hetenkint is változnak, kicserélődnek (cives hebdomadarii), a vár őrizete mellett egyszersmind rendőri szolgálatot teljesít a vár falvainak egész körzetében, az egész vármegyében, szükség esetén — ha a szabad birtokosok a saját vitézeikkel nem tudnának rendet, közbiztonságot föntartani — a vár falvai közé eső szabad területeken is. A közbiztonság megóvása mellett a szabad birtokosok teljesen független urai a saját népeiknek, a földjeiken élő szolgáknak és szabadosoknak, s élvezik szabad telepeseik földbérét, vagy ennek fele helyett személyes szolgálatukat. Azt föl-

tételezni, hogy a szabad, nemes birtokosok a király várak körzetei, megyéi szerint katonailag szervezve voltak, s hogy a várispán várőr-zászlóaljához hasonlóan a környékbeli, «nemes megyei» szabad, nemes birtokosok is külön zászlóaljba sorakoztak volna hadi népökkel a saját külön nemesi hatóságuk vezetése alatt — ez teljesen igazolhatatlan. A királyi vár körül szervezeten állt a királyi haderő, s elszórt, egymás közt nem szervezett hadcsapatokkal rendelkeztek a szabad birtokosok. A közbiztonságot a királyi várőrség védte elsősorban, de a szabad birtokos is iparkodott ezt föntartani a saját területén, hogy kikerülje a várőrség beavatkozását.

Gazdálkodás dolgában teljes függetlenség uralkodik. Külön van szervezve a királyi paloták és curiák gazdálkodása, a melyet a királyi udvarnokok, tárnokok, asztalnokok, pohárnokok, lovászok stb. szolgálnak az egész országba szétszórt falvaikból külön tisztjeik és főtisztjeik: a palota- vagy nádorispán, a tárnok-, asztalnok, stb. mester központi vezetése alatt. A királyi és a hasonlóan szervezett királynéi udvar gazdálkodásától teljesen el van különítve a királyi várak gazdálkodása, a melynek célja elsősorban magának a várnak és várőrségnek kellő ellátása, föntartása, a mit a vár raktárai számára föntartott várföld-tagok, szőlők és nyájak, továbbá a várőröknek, tisztjeiknek és a várispánnak kiosztott házak, falvak földjei, jövedelmei biztosítanak; másod sorban gyűjt a várispán ajándékokat, élelmi szereket és dénárokat, bitang marhákat, ajándékmarhákat a vár falvaiból, meg vámokat az átutazó kereskedőktől és a vásárokból, s mindezeknek két harmadát a királynak kell átadnia minden ősszel Esztergomban, a királyi székvárosban. A királyi és királynéi udvarok meg várak gazdálkodásától teljesen független az egyházak és szabad birtokosok udvarházaik körül szervezett gazdálkodás, mely nagyjában hasonló a királyi udvar és várak gazdálkodásához, de vár nélkül. Itt a király részére csak a XIII. században kezdtek rendkívüli adókat, collectákat szedni hadi és pénzjavító célokra. A királyi udvar, várak s egyházi, világi birtokosok gazdál-

kodása körében egyre jobban szaporodnak az ispán czímet viselő tisztek, gazdatisztek. Sőt maguk a szabad birtokosok is rangosnak érzik maguk számára az ispán czím viselését a XIII. század közepe táján. Ez a sok ispán zavart meg sok írótt és vitt rá holmi külön nemesi megyeispánságok föltételezésére.

Hogy egy-egy várispánság szétszórt falvainak területéből, a szorosán vett vármegyéből, miképen alakult ki az ingadozó határvonalú, de mégis zárt területet képező, a szabad birtokokat is magában foglaló vármegye: erre a feleletet a királyi járásbírák működése alapján kereshetjük meg. Legalsó bíraskodást végez a falunagy, a villicus, a maior ville, a kit a későbbi kiváltságos szabad falvak lakói földesuruktól nyert autonomia alapján maguk választanak, de egyebütt a földesúr nevez ki a saját szolgálói és szabadosai vagy a falutelepítő vállalkozó ivadékaiból. Ez a falusi bíraskodás és fölötte a tiszti, urasági bíraskodás inkább csak a rendetlenkedéseket, kihágásokat, az uraság és tiszteinek rendeletein áthágókat büntette s iparkodott megelőzni oly törvénysértéseket, a melyek miatt a királyi bíró volt köteles eljárni. Ennek a hatásköre t. i. főképen a tolvajok, csalók, útonállók, gyilkosok, az élet és vagyon veszélyeztetői ellen irányult, s e téren hatáskörük kiterjedt minden világi emberre, a szabad birtokosok minden osztályára, legalább elvben; ítéletének végrehajtására azonban a bírónak önmagánál hatalmasabb emberrel szemben csak úgy volt ereje, ha a várispán karhatalma segítette. Mivel pedig a várispán önmaga, a saját rokonai és rangtársai vagy épen a princepszek ellen rendesen nem igen akart adni karhatalmat, természetes, hogy a királyi járásbírónál magasabb ranguak, sőt a nemes középirtokúak is, közvetlenül a király vagy nádorának vidékről-vidékre utazó büntető bírósága elé kerültek vagy már elsőfokon, vagy legalább a bíró ítéletének jóváhagyása, illetőleg feloldása végett. Polgári, vagyonjogi perek nem tartoztak a királyi járásbíró elé, csak bűnügyek. Mindegyik királyi bírónak megvolt a saját bírói kerülete, a vár megyéjén belül meghatározott szűkebb megyéje (parochia), mond-

juk járása, mely a szabad birtokosok területére is kiterjedt. Minthogy pedig az a királyi járásbíró (iudex regalis, megalis, bilochus regalis) az aranybullában kifejezett ősi szokás szerint a várispán lábánál vagyis felsősége, felügyelete alatt és tekintélyével támogatva ítélkezik a tolvajok és latrok fölött, ennél fogva a királyi járásbírók bizonyos számú csoportja bűnügyi tekintetben be volt osztva a várispán hatósága alá és járásaik mint szabatosan körülhatárolt és meghatározott területek együttvéve oly zárt egészet képeztek, a mely a királyi vár falvaiból álló vármegyén kívül magában foglalta a szabad birtokosok közbeeső összes területeit is. Csakis ily értelemben veszünk föl a bírói járás mint legszűkebb megye és a várispáni megye megkülönböztetésével egy tágabb értelemben vett vármegyét, a melyen belül azonban a szabad, nemes birtokosoknak nincs semmi közös szervezete, közös hatósága, hanem mindegyik mint külön dominium ura éli természetes szabadságát az országos törvényektől meghatározott közérdekek sérelme nélkül.

Így szemlélve positiv történeti adataink szerves, összhangzó kombinálásával a vármegyei életet, világosan és határozottan állást foglalhatunk abban a kérdésben: volt-e királyi és nemes vármegye kettős szervezettel? Nem volt. Hanem volt királyi vármegye egységes szervezettel, a mely szervezet biztosította a közrendet és a köztörvények érvényesülését a különben független szabad birtokosok dominiumain és falvaiban is, úgy hogy ezek rendőri és bűnügyi tekintetből egy nagyobb zárt egységet, tágabb bírósági vármegyét képeztek a szervezett királyi várispánsággal, a szűkebb vármegyével. Ennek a vármegyei életnek nem az a főelve, hogy berendezése personalis jellegű, hanem hogy dominiumszerű, magánuradalmak conglomeratumából álló, a melyek közt csupán a várispán királyi karhatalma és ettől támogatva a közbiztonság sérelmeit megtorló bűnügyi bíróság teremt meg azt a belső egységet, a melyet a köztörvények az egész országra, mind a 45, a két Gyésza király hetven évi időköze alatt pedig még 27 új vármegye területére terjesztettek ki. A személyi jellegű, personalis jellegű

kifejezés határozatlan. Ennek ellentéte volna a dologi jellegű. De ennek nincs értelme. Bizonyára a magánjelleget akarjuk itt hangsúlyozni az állami közjelleggel szemben. Állami közjellegű az országos törvény és ennek az érvényesítése a királyi várőri karhatalom oltalma alatt bírói úton az élet- és vagyonbiztosság, egyszóval a közbiztonság s a vallási közérdek megóvására. A többi magánjellegű, uradalomszerű, mert a vármegye és a tágabb értelmű bírósági vármegye magánuradalmakból áll: a királyi és királynéi udvar uradalmaiból, a királyi vár falvaiból s földjeiből, szőleiből, erdeiből, s az egyházi és világi birtokosok falvaiból, földjeiből stb. uradalmaiból. Minden uradalom a tisztjeit onnan szedi, a honnan a legalkalmasabbakat kapja. A király, mint más uraság sem köteles tisztjeit a szabad birtokosok közül válogatni; elfogadhatja ajánkozásukat, szolgálatkészségüket, de elfogadni nem köteles. Tisztjeivé tehet tanult, tapasztalt, világlátott külföldi lovagokat; ám ha rabszolgái közé akár hadizsákmányképen, akár vásáron értelmes tanult, ügyes, vitéz ember került, tisztán a királytól, illetőleg attól az úrtól, a ki megszerezte, függött, hogy uradalma vagy ennek valamely része fölött tisztté, ispánná, ministerré vagyis jobbágyává tegye, természetesen már ezzel szabadossá téve a rabszolgát. Hogy épen a várispánságok területi körzetén lakó nemesek családjából került ki rendszerint az illető megye várispánja is, ezt az elvet sem XI. századi törvényeink, sem a többi történeti adatok nem vallják és nem követelik. Nem is volt túlságos érdeke a királynak, hogy épen azon vidékbeli várispánt állítson a várórség és várgazdaság élére, a mely vidéken az illetőnek birtokai és rokonai vannak. Soha semmiféle uraság sem örült az ilyen gazdatiszteknek. Sem a király, sem a köztörvény, sem a vár érdeke nem tette kívánatossá, hogy a várispán ispánsága javait és jövedelmeit összekeverje ugyanott levő saját birtokaival és jövedelmeivel, s hogy rokonságával szemben a közérdek, köztörvények rovására esetleg elnéző legyen. Azért természetesen a király nem zárja ki szolgálatából, főtisztsegeiből a szabad magyar birtokosokat, sőt az udvarispánok és vár-

ispánok karának tekintélyét s a saját udvarának díszét is emeli, ha előkelő származású magyarok és jövevények jelentkeznek a főbb tisztségekre. A kevésbbé előkelő szabadokat és vendégeket szintén kinevezte, ha ajánlkoztak és alkalmasak voltak, ispánságokra. De nem kellett és érdekében sem állott, hogy derék, ügyes, okos, vitéz szolgálait és szabadosait teljesen mellőzze. Hiszen még Claudius római császár is szabadosait alkalmazta legszívesebben uradalmainak és udvarának, s ezzel egyszersmind az államnak, az egész római birodalomnak legbefolyásosabb tisztségeire. Szent István II. 50. törvénycikkelye mutatja, hogy akkor is kerülhetett a szolgál, szabados királyi uradalom vagy vár élére. A törvény így hangzik:

«*Si quis servorum curti regali aut civitati proficitur,*
eius testimonium inter comites recipiatur.

Item *si servus seniozem vel miles suum comitem interfecerit,*

si quis in regem aut regnum conspiraverit, } Sz. Istv. II. 51.
refugium nullum habeat ad ecclesiam . . . }

Annyi bizonyos, hogy civitas a. m. vár, s a ki a vár élén áll, az a várispán. Nem az van a törvényben, hogy «*in civitate proficitur*» vagyis «a várban előljáróvá lesz, hanem hogy «*civitati proficitur*» vagyis «a vár előljárójává lesz». «a vár élére állíttatik». Az egész fordítás tehát így hangzik:

«Ha valamelyik szolgál királyi udvarház (curtis = curia, egyszersmind udvarházhoz tartozó jószág, uradalom) vagy vár élére kerül, annak a tanuskodása az ispánok közt fogadtassék el.»

A törvény értelme egészen világos. Az ispánok közt sok a szabad ember. Általános elv, hogy alsóbbrendű tanut magasabb rangú tanuk közé vagy magasabb ranguak ellen nem lehet elfogadni. Kérdés merült föl tehát a főemberek, a princepszek tanácsában, hogy mit érjen a királyi udvarház vagy a vár élére állított, tehát ispáni állást betöltő szolgál tanúsága. S a princepszek úgy döntötték el a kérdést, hogy az ispáni állásban működő szolgál tanúsága annyit érjen, mint más ispánoké. Igen természetes, hogy az ispáni állást betöltő szolgál már nem szoros értelemben vett rabszolga,

hanem szabados, ki sok szabad embernél nagyobb úr és szolgálása csak abban különbözik a szabadnak állapotától, hogy ez szabadon eltávozhatik, hacsak szerződéssel le nem kötötte magát bizonyos időre, míg a szolga vagy szabados nem távozhatik urától ennek engedelme s formászerűen nyilvánított végleges szabadító akarata nélkül. Egyébként lehet a szabados ura után a legnagyobb úr, ki esetleg teljesen uralkodni tud ura akaratán. Szabados és félszabad közt pedig különbséget tenni nincs semmi okunk. A félszabad nevet törvényeink nem is ismerik. Mi az a félszabad? Egész szabad az, a ki szabadon költözhet; félszabad, a ki nem költözhet szabadon, de nem is függ már teljesen ura szeszélyétől, hanem csak bizonyos, meghatározott szolgálattal és szolgáltatással tartozik urának. Ennek a neve libertus, régi magyarsággal öhög, mostan szóval szabados.

Szent István 50. törvénycikkelyének második része «Item»-mel kezdődik. Ez rendes kezdete a középkori oklevelek, szabadságlevelek és törvények új meg új pontjainak, egyes cikkelyeinek. Az «Item» rövidített jele § s ebből eredt a mai § jel. Az 50. cikkely vége felé új mondat élén álló «Item» tehát új cikkelyt kezd, mely nem tartozik az előtte álló mondathoz, hanem az utána állóhoz, a melylyel csakugyan összhangban is áll; értelme pedig az, hogy az egyházi menedékjog nem terjed ki az urát meggyilkoló szolgára, az ispánját megölő vitézre és arra, ki a király és uralma ellen összeesküszik.

Hogy keresztény felfogás szerint minden ingó és ingatlan vagyon és minden személyi jog királyi adományból származnék, erről szó se lehet. A király kijelentheti, hogy elismer bizonyos meglevő jogállapotot s ezt kész megvédeni; adhat ahhoz a jogállapothoz a maga jogából is egy részt, vagy lemondhat valamely követeléséről mentesség alakjában; de minden személyi és dologi jog nem származik a királytól. Szent István századában s Anonymus előtt ilyesmiről nem beszéltek, csak a hűbéries felfogás idején hangoztathatták, hogy immár minden föld királyok adománya, s minden kivételes jog az ő oklevelükön alapszik. Egyébként

Hóman a *Századok* márcziusi füzetében Eckharttal együtt már lemondott a legfőbb királyi földesúri jog elméletéről.

A társadalmi osztályok rendszerében Hóman a szabadok szegényebb osztályának tekinti az összes vitézeket, kik szerinte csak magyarok lehettek. Főntebb már megtettük a különbséget a szabad miles, mint hűbéres lovag közt, ki a nemessel egyenlő rangban tűnik föl, s a szabados miles, a könnyű lovas vitéz között, ki szökés esetén mindig visszakövetelhető, s a ki mint várór a várispánnak, mint lovas, vitéz bármely földesúrnak le lehet költve fegyveres szolgálatra. A civilis ugyanoly értelemben fordul elő, mint a civis, mindkét szó szabados várórt jelent, a ki természetesen senkit sem tehet szabaddá, de még szabadossá sem. Kálmán I. 45. tczikkelyét e részben Hóman egészen félremagyarázza. Hogy a civis a. m. ör, várór, ennek igazolását részletesen kifejtettem *Az első állami egyenes adó elmélete cz.* munkám 61—64. lapján. A Szent László-féle törvények örök (ewrek = cives) kifejezése mellett bizonyosság az is, hogy tökéletesen egyjelentésű a várór = civis szóval a német burger = polgár. Ha Kézai Simon a várjobbágyokat szegény nemeseknek mondta, ebben sok igazsága volt, mert várjobbágy a. m. vártiszt, a várörök tisztjeihez tartozó. Ezek közt pedig sok szegény szabad volt, a kik Kézai korában, az 1267. évi szabadságlevélben mint királyi serviensek elérték azt, hogy azonosították őket a nemesekkel. De egész általánosan még sincs igaza Kézainak, mert a várjobbágyok vagyis várórtisztek, századosok, tizedesek és rokonaik közt több volt a szabados származású, mint az önként közéjük álló szabad ember. A várjobbágy és civilis vagy civis közt levő eredeti viszony jól kiérzik még a XIII. század elején is az okleveles adatokból. Pl Pannonhalma Sala-földjének, Deákinak stb. határperében ismételten szerepelnek a szomszédos falvak lakói, a pozsonyi vár jobbágyai és civilisei (iobagiones Psonienses, maxime Khucar, cum civilibus, 1214),*

* Pannonh. Rendtört. I. 554. l. jegyz.

majdnem szinte egybeolvasztva, de mégis eléggé megkülönböztetve.

A mit Hóman a nemesi osztálynak a várispáni hatalom alól való mentessége okául elmagyarázgat, azt nagyon nehéz megérteni és lehetetlen elfogadni. A mentesség oka egész egyszerűen az, hogy a király gazdatisztjeinek semmi köze a szomszéd szabad birtokosokhoz. A várispán mint királyi gazdatiszt köteles a királyi birtokokon és környékükön a közbiztonságot megvédeni, s a ki ezt veszélyezteti, az ellen a király fegyvereseit mozgósítja. A ki nem veszélyezteti a közbiztonságot, ahhoz a szabad birtokoshoz a várispánnak semmi köze. Ez oly egyszerű és természetes, egyszersmind történéthű álláspont, hogy igazolása egyáltalán nem szorul valami agyafurt okoskodásra. Hóman szerint a történészek nagy része nem tudta a nemesek ezen mentességét megmagyarázni, de ő megmagyarázza azzal, hogy a vitézi osztály csupa szegényebb szabad magyar, kiknek nagy száma mellett a csekélyszámú előkelők vagyis nemesek (nobiles, principes) megőrizhették mentességüket a várispánok hatásköre alól, mert az ő függetlenségük már nem veszélyeztette Szent István reformjait, mikor a nagyszámú, szabad magyar vitézi osztályra támaszkodhatott a reactió nemzeti elemekkel folytatott harcokban. Hogyan is lehetne ez másképen? Hiszen akkor «a várispánság királyi magángazdaság képében tűnnék fel, ha az alá csupán idegen eredetű szolganepek tartoznának». Minő logikai ugrások! Vagy csupa magyar és csupa szabad, vagy csupa idegen és csupa szolganep Szent István vitézi hadserege, harmadik eset nem lehetséges, az t. i. hogy szabad és szabados, magyar és idegen vegyest szolgálta volna az első királyokat a várak zászlóaljaiban. Aztán az is merész föltevés, hogy alig mondja ki Szent István a magánvagyon elvét az addigi közös birtoklás, tehát vagyoni egyenlőség helyett, egyszerre két egyenlőtlen rétegre oszlik az egész szabad nemzet: a csekélyszámú előkelőségre, a nemességre, mely mint princepsosztály beül a király tanácsába és megrohanja, lefoglalja az összes ispáni és főtisztai állásokat, de megőrzi függetlenségét az

ispáni hatalomtól; a másik sokkal nagyobb tömeg egyszerre szegény vitéz osztálya lesz a királynak és küzd a nemzeti reakció ellen. Nagyon különös helyzet. Hát hol vannak azok a nemzeti reakciók, ha a szabad magyarság csekély nemessége és nagytömegű vitézi osztálya mind a nemzeti reakció ellen küzd. Ezt a különös consequentiát, a melyet Hóman nem von le, de elméletéből le kell vonnunk, azzal iparkodik valószínűvé tenni, hogy szerinte már a honfoglalás korában megindult az ősi egységes társadalom felbomlása gazdagokra és szegényekre. De ez aztán föltételezi a magánvagyon, mert közös birtoklás mellett a nemzetségek tagjai közt nagyobb vagyoni egyenlőtlenség nem támadhat. A magánvagyon elvének kimondása csak oly törvényhozó akarattal műve lehetett, a minő Szent Istváné, kapcsolatban a vallási nagy átalakulással. Hogy ezt a nagy vallási és társadalmi átalakulást Szent István biztosítsa, erős hadseregre kellett támaszkodnia, de ez a hadsereg nem lehetett tiszta szabad magyar, mert hiszen a szabad magyar nép a Koppány-fölkelés idején még nem keresztény, s nem keresztény szabad magyar hadsereggel lehetetlen levetni a vallási és társadalmi, politikai nagy változás ellen támadt nemzeti reakciót, mely ismételten megújult. Hóman azért tételezi föl az egész vitézi osztály tiszta magyarságát, mert a XI. századi magyarral hasonló culturfokon álló nép nem igen kötelezett hadiszolgálatra idegen népelemet, s mert a várispánság királyi magángazdaság képében tűnnék fel. Az utóbbi következmény épen nem riasztó, sőt nagyon megközelíti a történeti valóságot. A culturalis analogia pedig gyöngye bizonyíték, mert a hasonló culturfokú népek nem teszik mind ugyanazt, s mert a honfoglaló népek más és más helyzetet találtak új földjükön és egyik se talált úgy, mint a magyar, kész földvárakat tót zsupánok alatt szervezett várórségekkel, kik testvérharczban megtörve meghódoltak a hódító fejedelemnek s mindjárt magyar módra kezdtek viselkedni. Szvatopluk és Privina fiainak várórségei Pannoniában és a Vág vidékén egyszerűen a magyar fejedelmi család szolgálatába jutottak, s Gyésza fejedelemtől, a nagyúrtól újjászere-

vezve, morva, cseh, lengyel rokonaik példájára félig-meddig fölhagyva ősi hitükkel, délnyugati szlovén papoktól megtérítve, mint keresztény vitézek megbízható erős magvát tették annak a magyarokkal és németekkel is vegyes sereggel, a melylyel Gyésza és Szent István az ősi vallás és szokások híveit s az uralomra vágyó rokonokat letörték.

A külföldről jövő *vendégek*, akár királyi, akár egyházi és szabad birtokon telepedtek le, a szabad osztályok mindegyikében helyet nyerhettek: lehettek királyi főtisztviselők, princepsok, ispánok, seniorok, lovagok; s közsabadok módjára élhettek mások birtokán mint tisztek vagyis jobbágyok és mint bérlők, kik a bérlet fejében esetleg katonai, várőri szolgálatra is vállalkoztak. Hóman elmélete, a mely szerint a vendégek a szabadok és szolgák közé eső egyik osztályt tennék, még pedig megoszolva mint királyi és mint szabad vendégek, kik közül az utóbbiak a chimæra-szerű «szabad»-nak nevezett «félszabad szolganépek» közé olvadtak volna be, de úrbéres tartozásuk csak félannyi lett volna, mint azoké, a kik közé beolvadtak: ez az elmélet magában véve is mesterkéltséges, ellenmondásos, de a történeti adatokkal is merőben ellenkező. A vendégeket mindenféle rangban megtaláljuk, csak a szolganépek közt nem. Iparos, kereskedő vendégek beköltözését nem igen látjuk, hanem látjuk a vendégeknek mint szabad parasztoknak — de igazi és nem félszabad parasztoknak — letelepedését, kik bizonyára hoztak magukkal egy kevés iparost és kereskedőt is. Mint igazi szabad parasztoknak telepednek le üres vagy erdős királyi földekre a «szászok» nagyobb tömegei. Még leginkább iparosok és kereskedők néhány várnak, Székesfehérvárnak, Esztergomnak olasz vendégei (*hospites* latini), kik már Szent István korában ott vannak s nem tudjuk megállapítani, mikor kerültek oda, mikor költöztek be mint «vendégek», tehát szabadon, nem foglyokként behurczolva, vagy rabszolga vásáron szerezve.

Legabszurdabb a Hóman-féle és vele rokon elméletekben a *szabad*-nak nevezett félszabad *szolganépek* föltételezése. E föltetéshez alapul használták a *«populi serviciales»*

kifejezést, a melyet nagyon jól ismerek a pannonhalmi nevezetes udvarnokszabályzatokból (1226, 1240).¹ Itt arról van szó, hogy «az összes apátsági udvarnokok tartoznak közösen adni szekereket fogatokkal, vontató állatokkal, hogy lisztet szállítsanak az apát és szerzetesei számára, a mikor szükséges a királyi udvarba vagy máshova utazniok egyházuk ügyeiben; hasonlóképen az összes többi szolganépek, t. i. a szűcsök, timárok (vargák), kovácsok s a többiek mind, a kik meg vannak nevezve Szent László oklevelében az összes szolgálat-nemekre, tartoznak szekereket adni állatokkal, hogy bort szállítsanak az apát és szerzetesek számára, mikor bárhova menniök kell». Ebből kitűnik, hogy a populi serviciales nem a honfoglaláskor itt talált és meghódolt néptörödékeknek, a szlávoknak, bolgároknak, avaroknak stb. oly ivadékai, a kik szabadságot s a törvény oltalmát élvezve ezért türelmi adót fizetnek a királynak; hanem igen könnyen megállapítható, hogy e populi serviciales összefoglaló neve a pannonhalmi apátság összes szabadosainak, elsősorban az udvarnokoknak, továbbá azon egyéb foglalkozású osztályoknak, a melyeket szent László pannonhalmi oklevele² minden szolgálatnemre felsorol; ezek pedig a következők:

131 ház minister = jobbágy

140 család szolgál, t. i. szántószolga, a kikből idővel udvarnokok lettek;

30 ház halász,

88 « szőlőműves,

138 « szakács, sütő, esztergályos, (kő)műves, aranyműves, kovács, pásztor, mosó, szűcs és egyéb szolgálatnemre való.

Mint tetszik látni, ezek nem egyebek, mint szolgálóosztályok olyan szabados-féle állapotban, mikor már a szolgák csak bizonyos foglalkozással tartoznak uraságuknak, azzal a szolgálattal, a melyet nevek kifejez. A házas szolgálta és a szabados közt — mint már másutt hangsúlyoztam³ — nincs

¹ Pannonh. Rendtört. I. 678. és 790. l. 7-ik pont, mely tulajdonképen összetartozik a 6-ik ponttal.

² U. o. 592. l.

³ Az első állami egyenes adó elmélete. 33. l.

lényeges, hanem csak fokozati különbség, a melynek kereteit meghatározni általánosan nem lehet, mert mértéke az uraság tetszésétől függött. A felismerhető kritérium a szabados állapotra az, hogy az úr nyilvános forum előtt, a királynál vagy végrendeletben tanuk előtt nyilvánította szolgáját szabadosnak vagy ritkábban teljesen szabadnak, megadva ez utóbbinak az igazi szabadságot, a szabad költözés jogát. Egyház ily módon, formaszzerűen nem szokta gyakorolni a szolgaszabadítást, hanem szolgálait mindjárt emberhez méltóan osztotta be a munkára és szabadosok módjára bánt velök. A pannonhalmi populi serviciales 1240-ben sem mondhatók szabadnak a költözés jogával; hanem beletartoznak a szolgák vagy szolganépek tágabb értelmű csoportjába, a melyen belül a legtöbb már szabados, de vannak még nemrég szerzett, kapott és vásárolt szolgák, kik abban különböznek a szabadosoktól, hogy ezek csak egy foglalkozásműben szolgálnak, a szolgák pedig kétféle foglalkozással is: szántók és szőlőművesek, szőlőművesek és fűtők stb. A Hóman-féle elmélet a szabad félszabad szolganépekre vonatkozólag nem egyéb, mint a szabad bérlők és szabados úrbéresek állapotának az összekeverése. Ezt a zavart részletesebben szétfejttem s a kellő megkülönböztetésekkel megvilágítom már idézett adótörténeti munkámban.

A *szabadosok*-ra nézve Hóman megismétli más írónak azt a határozatlan fogalmazását, hogy e fölszabadított rabszolgák szabadsága tisztára personalis a dologi szabadság teljes híjával. Ez a fogalmazás, meghatározás teljesen értelmetlen és helytelen. A szabados, sőt már a külön gazdálkodó szolgálta sincs teljes híjával a dologi szabadságnak, mert lehetnek saját marhái, lehetnek szerszámai s egyéb ingóságai teljes tulajdonjoggal, csak ingatlan tulajdonjoga nincs, nincs t. i. saját földje. A personalis szabadság viszont nem jelentheti azt, hogy ura földjét szabadon otthagyhathja, hanem csak azt, hogy szolgálata könnyebbé lett a fölszabadítással és az úrbéri szerződésekkel, szabadságlevelekkel.

A királyi szabadosok közt Hóman első helyen említi az *udvarnokokat*, kiknek alosztályaiként foglalkozásuk szerint

felsorolja a földművest, a szőlőművest, a pásztor, lovaszt, peczért, halászt, szakácsot, kamarást, futárt, molnárt, kádárt, szürszabót stb. Ez a felsorolás is oly hiba, a melyet IIóman egyszerűen átvett Pauler Gyulától, és több történetírótól, kik körülbelül mind ezt vallják. Már a pannonhalmi rendtörténetben s egyes értekezéseimben figyelmeztettem erre a hibára az érdeklődőket. Pauler a leggondosabban dolgozott, mégis félreértette a pannonhalmi udvarnokszabályzatok (1226, 1240) főntebb idézett 6. és 7. pontját, s az utóbbihoz hasonló 17—19. pontokat. A Barcz fia Miklós nádortól megállapított és később IV. Béla királytól némileg módosított udvarnokszabályzat mellékesen, összehasonlítólág a többi szabados osztályokat is említi némely kötelességökkel, s ez úgy tűnt föl Paulernek, mintha az udvarnok csak összefoglaló neve lenne az összes őstermelő, iparos és udvari szabados osztályoknak. Pedig a valóság egészen más. Nézzük meg az Árpádkori birtok- és népösszeírásokat. Ezekben sokszor azt találjuk, hogy egy-egy faluban bizonyos számú udvarnokház mellett vannak bizonyos számú szakács, sütő, stb. házak, a melyeknek összes száma nem egyenlő az udvarnokházak számával, hanem az udvarnokházak és a többi szabados- vagy szolgálházak együttvéve adják az egész falu házainak összes számát. Az udvarnok nem fölrendelt vagy általánosabb név, hanem mellérendelt egyenlő osztálynév a többi szabados és szolgál osztálynevek között. Pl. a Pannonh. Rendtört. I. és X. kötetében :

1211-ben *Tihany szigetén* van 11 ház jobbágy, 1 deákgyújtó hirnök, 4 harangozó, 7 *udvarnok*, 5 szántószolga, 2 szőlőműves, 2 halász, 10 sütő, 7 szakács, 5 timár, 6 szűcs, 6 szolgálófi, mosó? 6 (kő)műves, 2 kovács, összesen 74 ház ;

Gamáson van 9 ház jobbágy, 2 ház kamarás, 1 h. harangozó, 26 h. *udvarnok*, 12 szántó, 2 szőlőműves, 1 timár, 5 (kő)műves, összesen 58 ház ;

1237 táján *Himódon vagy Nyalkán* van 20 ház jobbágy, 56 *udvarnokház*, 22 lovas szolga, 9 sütő, 16 szakács, 5 ács, 23 kovács 4 hirnök, 3 mosó, 10 márczkészítő, 6 szűcs, 6 timár (varga), 7 tárnok, 6 esztergályos, összesen 193 ház.

Varsányban van 24 h. jobbágy, 30 *udvarnok*, 5 szántószolga, 4 szakács, 6 ács, 2 kovács, 3 timár, összesen 74 ház.

Láziban van 23 h. jobbágy, 34. h. *udvarnok*, 19 lovas szolga, 3 szántószolga, 39 sütő, 15 szakács, 6 ács, 8 hírnök, összesen 147 ház.

Talán fölösleges folytatnom a példák felsorolását. Itt matematikailag is biztos tényről van szó, a mit historikusaink figyelmeztetésem, az «Egyházi földesúr és szolgálói» cz. értekezésem s a *Religió*-ban megjelent társadalomtörténeti cikkeim óta világosan fölismerhettek. Hóman mind-
ezt nem vette tudomásul, legalább az *udvarnokok* dolgát, helyzetét, viszonyát nem vette észre s nem vette figyelembe.

De remélem, ezentúl nagy szorgalmát, olvasottságát és kombináló erejét, buzgalmát nem a világosan megállapított eredmények fölforgatására, összekeverésére, hanem alapos megértésére és továbbfejlesztésére fogja fordítani, kivált mikor kegyeleti, ünnepi műben tanulmányainak gyöngyét akarja bemutatni. Az alkalomhoz így illetet volna. Mentségére szolgál, hogy nagy emberekkel együtt tévedett, ámbár jóval később, mialatt az idő kereke a magyar történettudományra nézve is fordult egy kicsit.

* * *

A Békefi-Emlékkönyv ötödik cikkelyében *Domanovszky Sándor* «*Kézai kódexéről*» szól. Előadja hogy az ő következtetései, Kézai-tanulmánya nyomán Sebestyén Gyula kereste a codexet, de egyelőre csak Cornidesnek Zarka János soproni tanárhoz írt leveleit találta meg, a melyekben becses adatok vannak a Kézai-codex sorsáról. Ezen adatok alapján Domanovszky kiegészíti a codex eddigi történetét, a mely szerint Kézai krónikájának eredeti, 13×10 cm nagyságú kézírata a XVI. században a Sambucus-codex másolója előtt feküdt, aztán senki sem említi 1701-ig, a mikor Hevenessy lemásolta az Esterházyak kismartoni könyvtárában. E könyvtárt Esterházy Pál nádor 1713-ban a tőle alapított kismartoni ferenczrendi klastromnak ajándékozta. A klastrom 1768-ban leégett és Kósa provincialis a Kézai-codexet magával vitte Pozsonyba. Tíz évvel utóbb a ferenczrendiek Kézai-krónikájának kiadását tervezik. Horányi piarista azonban egy napra elkérte és éveken át magánál tartotta a codexet

s kétszer is kinyomatta: Bécsben 1781-ben és Pesten 1782 júl. 14-én kelt előszóval. Közben Cornides látta a kéziratot és Zarkához januárban kelt levelében megadta a codex leírását. A kézirat felfedezéséhez a további nyom az volna, hogy Horányi a pesti kiadás után hová tette a codexet. A ferenczrendieknek aligha adta vissza, mert a kölcsönadó Kósa 1783 tavaszán meghalt. A Kézai-codexet tehát legtöbb reménnyel ott lehet keresni, a hova a kegyesrendi Horányi hagyatékában talált könyvek kerültek: bizonyára valamelyik piarista könyvtárban.

Czakó Ambró «Bresciani Arnold és Abelard» czímen meggyőzően kimutatja azt, a mit Arnold életrajzírói vagy csak odavetve, megokolás nélkül állítottak, vagy tagadtak, hogy t. i. Abelard csakugyan közvetlenül hatott tanítványára Arnoldra. Ezt részint egykorú történetírók nyilatkozataival, részint pedig Arnold és Abelard tanításának rövid összevetésével igazolja.

Az emlékkönyv szerkesztője a két előbbi cikket fölcserélte: Czakó témája XII. századi, Domanovszkyé XIII. századi. A *«János kalocsai érsek származása»*-ról szóló következő kis cikkben *Bártfai Szabó László* ismét Kézai korába visz bennünket: ebben szerepel János egyházi doctor mint gömöri, majd nyitrai főesperes, az udvari kápolna feje, aztán budai prépost, esztergomi kanonok, 1278-ban alkanczellár és fejérvári prépost, s még ez év őszén választott kalocsai érsek és kancellár, ki az érsekségben negyedfél év múlva kapta meg a pápai megerősítést. IV. László király halála után János érsek az egyházi vezére annak a nemzeti pártnak, mely trónra emeli III. Andrást, ennek halála után pedig a pápa pártfogoltjával, Anjou Károlylyal szemben királylyá koronázta Venczelt. A pápa hevesen rosszaló ítélete már nem találta életben János érseket. Ezen hazafias érületű érsekről Bártfai Szabó László kimutatja, hogy nem az Ilméri vagy Irmélyi (később Ürményi) családnak volt tagja, mint Fejér György, Knauz, és újabban Nyitravármegye monographiája vitatták, hanem a sváb eredetű, de három század alatt magyarrá lett Forgách családból szár-

mazott, miként ezt már Pór Antal és Karácsonyi János is tudták.

«*A soltészség intézménye a Szepességen*» Bruckner Győző iglói tanár tollából időbelileg jól csatlakozik az előbbi cikkben szereplő Forgách János érsek korához, mert a szepesi soltészségek kezdete ugyan lengyel birtokon indul meg a XIII. században (1204, 1244, 1288—1290), de föllendülésök Podolin vidékétől délre már a magyar Anjoukkal függ össze. A soltészek tulajdonképen erdőirtó és falu telepítő vállalkozók, kik e vállalkozásukért a földesúrtól minden úrbéri tehertől mentes néhány telket, malomjogot s egyéb jövedelmeket kapnak, egyszersmind a család kihaltáig a soltész-család feje örökös birája a családalapítótól telepített falunak. A soltészség ily értelemben nem szepesi különlegesség, hanem soltész, kenéz, kmety és falunagy (villicus, maior ville) néven Magyarország sok vidékén és több korszakában előfordul. Hogy a szepesi Gnezdának a kenéz szóval összefüggése volna, mint Brucker véli, ez iránt kétséget támaszthat a sokkal régibb lengyelországi híres Gneзда város, a melyről közvetlenül inkább vehette nevét, a szepesi Gneзда, mint a kenéz szóból. Az «eulfa» csak rossz olvasása az eredeti «cuffa», helyesebben «tyzfa» = tűzfá szónak, mely a Pannonhalmi Rendtörténet I. kötetében világosan van jelezve (679. és 790. l. 13. p.) E tűzfának «nevezetes értéké»-ről ott szó sincs. A telek számításnál említett tizenhat öles mérővessző tizenkétszer véve földterületet csak úgy ad, ha a telken 12 holdat értünk, a mely holdaknak rendes szélességét a tizenhatöles mérővessző adja meg, a hosszát pedig a mérővessző valamely többszörösével számították. Verbőczy a királyi hold szélességét tizenkét királyi ölben állapítja meg, hosszát pedig a szélesség hatszorosában veszi föl. Hogy a tizenhatöles mérővessző vagy mérőpózna tizenkétszer véve hogyan ad körülbelül 34 holdat, ezt Bruckner egyáltalán nem világítja meg és nem igazolja. Egy-egy telek földbére rendszeren egy fertő (= $\frac{1}{4}$ márka = 6 v. 8 scotus = 12 v. 16 garas). Ehhez járultak a háromünnepi ajándékok: karácsony, husvét s a védő-

szent ünnepére. Általában hangoztatnunk kell, hogy a szepesi soltészesség intézménye nagyon jó beleillik az ország-szerte szokásos XIII—XIV. századi telepítések és úrbéri viszonyok egész rendszerébe. Ezt az általánosabb nézőpontot szerettük volna látni Bruckner értekezésében.

Marczinkó Ferencz a Művelődéstörténelmi Értekezések egyik füzetében feldolgozta Bertrandon de la Brocquière magyarországi utazásának művelődéstörténeti adatait. A Békeli-Emlékkönyvben «*Középkori francia utazók Magyarországon*» címmel röviden újra bemutatja Broquière 1432. évi útjának leírását s ugyanígy kiterjeszti figyelmét több más korábbi és későbbi francia utazó magyarországi vonatkozású adataira is. Ezen utazók: Radulfus (Raul, 1054), Odo de Diogilo (Deuil, 1146) és Pierre Choque dit Bretagne (1502). Az utolsónak adatai a rövid bemutatásban hét lapot töltenek meg, annyit, mint az előzőké együttvéve.

Nagyon érdekes tanulmányt írt *Divéky Adorján* «*Magyar hatások a lengyel múltban*» címmel. A lengyel művelődéstörténet három nagy korszaka: a keresztény egyházi (950—1250), a városi (1250—1550) és a nemesi (1550—1750). Az elsőben a cseh, a másodikban a német cultura kezdi meg erős hatásait, a harmadikban a magyar hatás főleg Báthory István lengyel király udvarából, magyar környezetéből és magyar módra szervezett seregéből indul ki, s egyéb idegen hatások mellett főleg a deákos műveltségű lengyel köznemességre gyakorolt benyomást. Legrégibb magyar szó a lengyel nyelvben a jobagio a XIII. századtól kezdve. További magyar szavak a XIV. században: giermek = apród, orszak = a király és udvara, naderszpan = Opoljei László magyar nádorispán, lengyelországi kormányzó. A magyar közvetítéssel lengyel földre jutott olasz művészet, renaissance után legnevezetesebb a magyar köznemesség rákosi fegyveres gyűléseinek a hatása, a melyet a lengyel nyelvben «rokosz» (olvasd: rokos) névvel fejeztek ki, s a melyet a lengyel nemesek e néven tittel is utánoztak a király és főnemesség korlátozására, a ius resistendi gyakor-

lására. A rokosz századokon át uralkodott a lengyel közjogban, a magánjogban pedig a leánynegyed, quartalitiun érezte a magyar hatást. Báthory István magyar környezetének, diákjainak és vitézeinek hatása meglátszik pl. Zamoyszky lengyel kancellár magyar levelezésén s a hadászat és ruházat terén divatos szavakban (katana, szereg, czata, harc, stb. bekiesza = bekecs, Békés Gáspár prémes felöltője; cizmy = csizma, nadrág, kontus = köntös, stb.) A XVII. század tréfás, humoros műveiben szintén fordulnak elő magyar kifejezések és versek.

A magyar hatás sűrűbb lengyel nyomait megelőzi a lengyel krakkói egyetem hatása Magyarországon, főleg a felsővidéken. *Czobor Alfréd* ezt a hatást «*Hazánk és a krakkói egyetem biráskodási joga*» czímen világítja meg. Rámutat a krakkói egyetem magyar hallgatóinak nagy számára (évtizedenkint 1431—1515 közt 61, 91, 122, 208, 180, 209, 750, 308; 1526—1550 közt 138 és 36), s előadja miképen támadt és szűnt meg az egyetemnek más országokra, Magyarországra is kiterjesztett biráskodása. E biráskodás jogát az egyetem rectora kezdetben esetről-esetre kért pápai megbízás alapján gyakorolta; de V. Márton pápa 1429-ben állandó megbízást adott a Krakkóhoz közel fekvő Mogila v. Clara-tumba cistercita apátjának az egyetemi tanárok és tanítók kérésére, kik birtokaikat közel és távol veszélyeztetve látták s nem fordulhattak mindig elég gyorsan a római székhez jogorvoslásért. A pápa tehát a nevezett apátot bizta meg a római szék nevében gyakorlandó biráskodással, az apát pedig, mint conservator principalis, e megbízását a krakkói egyetem rectora mint subconservator útján gyakorolta. E bíróság maga elé idézgette a kassaiakat is, még pedig az első ismert esetben a lengyel kereskedők panaszára. Zsigmond magyar király ezt az eljárást, mint Magyarország törvényeivel és szabadságával ellenkezőt, már 1422-ben eltiltja azzal a meghagyással, hogy a magyar papság a krakkói egyetem vagy bármely külföldi hatóság idézéseit s ítéleteit ne merje kézbesíteni és végrehajtani. E tilalmat a magyar országtanács 1446-ban, továbbá V. László

és Mátyás király is megújítja, végre 1496-ban a magyar és a lengyel király egyetértően lépnek föl, az egyetem rectora feloldja a kassaiak kiközösítését, s többé nem tudunk esetet hasonló krakkói biráskodásra.

Danninger József «*A középkori városi élet*» rajzához főleg Pozsony város 1526/7. évi kiadatlan számadáskönyvéből, továbbá Pozsony Ortway-féle történelméből és Hómanak az Árpádkori városokról írt munkájából meríti. A számadáskönyvnek ezt az adatát: «Mer ain dreiling statpauwein fct. 7 Pfund 3 fl. 6 *ſ.*,» *Danninger* tévesen értelmezi «egy akó városi bor»-ra. Egyébként tömör és gazdag itt a városi élet képe.

Kissé korábban ment végbe «*András brassai deák lefejeztetése Eperjesen 1515-ben.*» A magyar büntetőjog ezen adalékát *Iványi Béla* mutatja be élénken és tanulságosan. *András* deák erőszakosan megzavarta a szabad kir. város közbiztonságát. Ezért a város tanácsa jogosan mondott a harminczados deákra halálbüntetést. De hibát követett el a tanács azzal, hogy a sértett királyi emberek sürgetésére sem az ítélet kimondása, sem a kivégzés előtt nem engedett elég időt a megbékülésre, vérdíjjal való megengesztelésre. E miatt *András* deák rokonsága, különösen a székelyek megtorlást követeltek, Brassó város magyarázatot kért Eperjestől, s a király *Lőcse*, *Bártfa* és *Kisszeben* városok tanácsát bizta meg az ügy elbírálásával. Eperjes kérelmére *Sáros vármegye* hatósága tartotta meg a vizsgálatot s ennek actáiból ismerjük az egész esetet. A székelyeket királyi parancsral kellett utasítani, hogy csak birói úton keressék igazságukat. Eperjesnek 15 forintnál többbe került a deák őrzése és kivégzése s ehhez járult a követségek küldése Brassóba és *Tomori Pálhoz*.

Vargha Damján irodalomtörténeti fejtegetést nyújt ezen a czimen: «*Ósi nyolczas versforma kódexeink bibliafordításában.*» Codexeink bibliafordítása legnagyobbrészt prózában készült, verses fordítás csak a 90-ik zsoltárról van és *Zachariás* énekéről. Ez utóbbinak egyik példánya protestáns énekkönyvben, graduáléban, a *Batthyány-codex*

ben maradt reánk. Mindkét verses fordítás az ősi nyolczas verset használja s több codexben maradt fenn, a melyeknek szövegét Vargha összehasonlítja. Függetlenül még összeveti a *Te Deum* és *Te Mariam* kezdetű dicsőítő énekek régi magyar fordításait.

Gondán Feliczián «Kinizsyné Magyar Benigna imádságos könyveib»-nek pálos eredetét bizonyítja. De Volf bizonyítása jobb volt, mert Vázsonyban Kinizsy Pál élettársának a klastroma csak pálos lehetett, Csánki *Történelmi Földrajza* más klastromot ott nem ismer. Ellenben Gondán bizonyítása azon az alapon, hogy a Magyar Benigna imádságos könyveinek Szűz Máriáról szóló breviáriumi részei egyeznek a legrégibb, 1540. évi pálos breviárium megfelelő részeivel, csak akkor volna meggyőző, ha kimutatná, hogy a pálos breviárium «Officium B. Mariæ Virginis»-e csak a pálosoknál volt meg s nem egyszersmind más breviáriumban is. Az órodi hitese káptalanról tudni kell, hogy ezt magyarul aradi káptalannak nevezték. A czimbéli imádságos könyvek elseje, a Festetich-kódex 1494 november 20-ika, Kinizsy halála előtt készült, a másika pedig 1513-ban.

Ugyanezen korban tartózkodott «*Hasisteini Lobkovic Bohuslav a magyarországi humanisták között»*, Budán 1502—1503-ban. Róla *Fögel József* írt. Époly disze volt Bohuslav a cseh humanistáknak, mint Janus Pannonius a magyarországiaknak. Azon alkalommal jött Budára, a mikor itt fogadni készültek a Magyarországra érkező Anna királynét s e végből Ulászló humanistákat gyűjtetett udvarába, ahol a cseh kancellária is székel. Ez a cseh kancellária, a magyar királyi kancellária és a királyné kancelláriája tele voltak humanistákkal. Vig barátság fejlődött ki köztük. A gyakori multságok megviselték Bohuslav egészségét. A budai udvar szegénysége, a királyné visszahúzódása a zajosabb udvari élettől a beteges Bohuslavot hazatérésre birták, ki aztán megható búcsúkölteményt írt budai barátaihoz és néhány év múlva meghalt (1510).

Holub József «Istvánffy Pál»-nak, a Volter és Grizel-

diszről szóló verses novella magyar átdolgozójának életét s munkásságát adja elő (+ 1553), talán épen azon alkalomból, hogy egyik padovai iskolakönyve, Cicero «Tusculanæ disputationes» cz. munkájának 1510. évi velencei kiadása Istvánffy Pál nevével megjelölve egy velencei antiquarius-tól hazakerült a Magy. Nemz. Múzeumba.

Nagy Béni «*Eger ostroma 1552-ben*» czímen írta meg az Emlékkönyv leghosszabb cikkét. Az ostrom megértésére jelzi röviden egykorú forrásait, elmondja az egri vár keletkezését, feldolgozza a Bakócs-kódex 1493—1496. évi adatait, számadásait, említi Hippolyt püspök számadáskönyveit is, leírja Egernek korszerű megerősítéseit a nagy ostrom előtt s leírását a város és vár XVI. századi két térképével teszi szemléletessé. Végül részletesen előadja az ostromra való közvetlen előkészületeket és magát az ostrom lefolyását, a felszabadulást s a hős Dobó és Mecskey további sorsát. Az egész tanulmány egyike a legértékesebbeknek. Kiegészíthetjük még azzal a csekély megjegyzéssel, hogy «a városban (in allodio)» érthetőbbé válik így: a városmajorban; s hogy a consors nem anyós, hanem feleség.

Egy századdal későbbi képet rajzol *Relkovič Neda* «*Városi élet Ujbányán az 1684-ik évi török pusztítás után*» czímen gondosan feldolgozva Ujbánya számadáskönyveit s egyéb rokon forrásait a XVII. század végéig.

Závodszy Levente «*Sztrányay contra Pongrácz*» cz. kis tanulmányában megdöbbentő példáját beszéli el a hálátlan és hűtellen sáfarkodásnak s a hazug politikai árulkodásnak, melylyel Sztrányai György kedvező fölségparancsokat eszközöl ki s így teszi lehetetlenné az igazságszolgáltatás rendes fórumainak működését és Pongrácz Ferencz bárónak a törvényes elégtétel megszerzését (1678—1680).

Molnár István «*A homonnai várkastély*» történetét adja elő s függelékül hozzácsatolja Homonna urainak nemzedékrendi tábláját Drugeth Fülöptől korunkig. Az olasz Drugeth 1317-ben kapta Homonnát I. Károly királytól. Később a Drugethek már Homonnay nevet is viselnek.

Mátyás király korában Homonna városként szerepel (1479, 1484), megkülönböztetve a váraktól. A homonnai uraság nem várban, hanem udvarházban, curiában lakik (1292—1614). A XVII. században áll be az a változás nyugaton is, nálunk is, hogy a földesurak mindinkább elhagyják védhetlen hegyi váraikat s levonulnak nyílt síkon épült kastélyaikba. A burgundi várak typusa lesz a legáltalánosabb, s emlékeztetnek a négyoldalú, árkokkal, sánczokkal körülvett római castrumokra. Inkább csak rajtacsapás ellen védték a kastély lakóit. Miután Bethlen hadai 1619-ben földúlták a királpárti Drugeth György várait és homonnai udvarházát, az 1641—1661. évi leltárakból pontosan megállapítható, hogy az új palota (1641) s két bástyája (1646) után a homonnai várkastély e néven legelőször 1654-ben fordul elő. Történetét Molnár 1794-ig vázolja a leltárak s egyéb adatok nyomán.

Kiss István «II. Rákóczi Ferencz erdélyi hadi élelmezési bizottságá»-ról ír. E bizottság megalakítását s beavatását Rákóczi teljes hatalommal megbizottjára, Radvánszky Jánosra ruházta s az ő révén jutottak az erdélyi bizottság iratai családjának radványi levéltárába (Zólyom m.). Fönnmaradt utasításaiiban Rákóczi, noha Erdélyt csak írásból ismerte, a reális viszonyok s a gyakorlati szükségletek alapján áll. Rendet akart teremteni. Törekvését meghiusítja a tisztakezű emberek hiánya és a kanapé-pörök, versengés az elsőségért.

«Péter Ferencz családkönyvé»-nek Vargha Zoltán azzal jelzi a jelentőségét, hogy az alföldön kevés volt a nemes familia, s még kevesebb a róluk szóló családtörténet. Így hát fokozott értéke van annak a százesztendősi családkönyvnek, a melyet a kiskunsági Halason Péter Ferencz írt, több vármegye táblabírája és császári s királyi udvarnok. 1814-ben kezdte munkája megírását a család meg-nemesítésétől, 1629-től azon évig, a mikor hozzáfogott az íráshoz.

Miskolczy István tanulmányának a czime: «Az erdélyi felekezeti viszonyok Bajtay püspöksége alatt», 1760—

1772-ben. I. Lipót diplomája s az 1744. évi törvények eltörlik mindazon rendeleteket, a melyek a katholicismust Erdélyben visszaszorították. Mária Terézia tovább ment s titkos rendeleteiben arra buzdítja a guberniumot, hogy a hivatalokban előnyt adjanak a katolikusoknak. Egyetem alapítását tervezi a protestánsok külföldi iskolázásának korlátozásával. Intézkedik, hogy hithagyás, katolikus szülők árváinak neveltetése, vegyes házasságok ne történhessenek a katolikus hit kárával. E hit szidalmazása miatt szigorú vizsgálatot rendelt el az unitáriusok ellen. Az anabaptistákat térítéssel és kiűzéssel szorítja ki Erdélyből, főleg Alvinczről. Az oláhok unióját elősegíti, de az unitusok nem nagyon állhatatosak s a nem egyesültek is forrongnak, vagy a latin ritusra akarnak áttérni, a mi ellen az unitusok püspöke tiltakozik. Bajtay püspöknek gyakran kell véleményt mondania. Az örmények külön püspökségét ellenzi, a szombatosokat missionariusokkal térítetteti. Végül a királyné vallási commissiót szervez Hadik elnökle mellett (1767). Kifejezett elve, hogy első és fő kötelességének tartja a vallássosság előmozdítását a tényleges viszonyok figyelembevételével.

Prónai Antalnak nemcsak irodalomtörténeti, hanem egyszersmind erősen művelődéstörténeti tartalmú tanulmánya: «*Az iskolai színjáték a XVIII. század társadalmának életében*». Ez a színjáték iskolai czéllal, a latin nyelv gyakorlása, az iránta való érdeklődés fölkeltése érdekében indul meg, de csakhamar az iskola pártfogóinak s a nagy közönségnek érdeklődését is fölkelti elsősorban maga a játék és közvetve az iskola iránt. Az iskolai színi előadások roppant száma (10 000 a jezsuitáknál 180 év alatt, több ezer a piaristáknál, a pálosoknál, stb.), a nagy iskolai színházak építése, még az utcán is folyó játékok, a nagy közönséghez szóló betétek, a többnyelvű színlapok, a mulattató felvonások, végül a magyar nyelvű előadások és a világi színpad termékeinek előadása mutatják a közérdeklődés arányait s a fejlődés irányát, mely mindinkább eltér ugyan az iskolai céltől, de azért hatása roppant nagy, vallás-er-

kölcsileg üdvös, műveltséget is fejlesztő, s az iskolára nézve jótékony, mert megteremtette és ápolta a szoros és gyakori kapcsolatot az iskola és közönség között.

Dézsai Lajos kolozsvári egyetemi tanár egy antiquariusi példányban talált ajánló sorok alapján okos következtetésekkel megállapítja «*A czegei névtelen*» kilétét Csehi András személyében, ki 1744 táján született, a kolozsvári ev. ref. kollégiumban tanult, s tanulmányainak befejezése után e kollégium iskolai törvényszékének adessora volt. Vele együtt működött Zoltán Józsefnek, a «*Bidpai és Lokman... históriái*» fordítójának fia, ki atyja fordításának befejezésére Csehít ajánlotta a kollégiumi könyvnyomda felügyelőjének, Pataky Sámuelnek. Az 1781 őszen Czegen elkészült fordítás két évvel utóbb jelent meg a kolozsvári reform. kollégium betűivel.

Pintér Jenő irodalomtörténeti tanulmánya mérsékelt álláspontot foglal el a nyelvújítást közvetlenül megelőző időszakokat sokat dicsért, majd erősen megbírált prózáírója, *Kármán József* irodalmi működésének megítélésében. Röviden, tömören, sok jegyzettel világítja meg az író egyéniségét, munkáinak tartalmát s a körülötte támadt irodalmat.

Buday Károly a magyar művelődéstörténet iránt korán érzéket tanusító történetírót mutat be a XIX. század elejéről «*Fessler Ignác Aurél a művelődéstörténelemben*» cz. tanulmányával. Fesslerben látja az első rendszerező magyar történet íróját, ki Katona, Pray nagy, kritikus, tudományos történeti művei s más írók alapján hét év alatt (1812—1819) megírt kilencz kötetében megmutatta az utat, mily módon lehet világos, áttekinthető képet nyújtani az egyes korok közállapotairól s művelődési viszonyairól.

Görög Imre «*A nemzeti reformkorszak előzményeiről*» ír. Megállapítja, hogy midőn a nemzeti történetírás Széchenyi István kora előtt csak az irodalom és a nyelvművelés terén látott elevenséget, mely előkészítette a nemzeti reformkorszakot, a társadalmi élet egyéb téerein pedig csak tespedést ismert: akkor egyrészt elfogult volt a kevésbbé nemzetinek

látszó népjóléti intézmények és törekvések iránt, másrészt önmagával is ellenmondásba került. Az újabb történetírás érdeme, hogy a nemzeti lélek működésének folytonosságát, a reformkorszak nagy törekvéseinek előzményeit az irodalmon kívül is meglátja s egyre jobban előtérbe állítja. Kiemeli itt Ballagi Géza, Acsádi és Marczali érdemét. A maga részéről bemutatja Teschedik Sámuel szarvasi ev. lelkipásztornak a nép gazdasági jóléte emelésére irányuló iskolai s német nyelvű irodalmi működését. Hatása országszerte megnyilatkozott. Gazdasági iskoláját azonban megbuktatta a francia háború pénzügyi válsága (1805). Az idegen, német culturához fűződő, ámbár a reformkornak előkészítésében nem egészen hatástalan kísérletet a nemzeti történetírás természetesen nem becsülte meg úgy, a hogyan megbecsülheti a jelenkor teljességre törekvő, higgadtabb ítéletű történetírása.

Madarász Flóris «*Időszaki sajtónk történetéhez*» mond el becses adalékokat, nevezetesen előadja Horváth János veszprémi kanonok hittudományi folyóiratának, az 1819-ben megindított és 1824-ig 20 kötetben kiadott *Egyházi Értekezések és Tudósítások*-nak történetét, művelődéstörténetünk számára is nagyon tanulságos küzdelmeit, viszontagságait. Különösen sok bajt okozott e folyóiratnak Verseghy versengő, heveskedő s a protestánsokat is ok nélkül ingerlő közreműködése. Maga Horváth a mellett, hogy hűségesen megbecsüli Verseghyt, iparkodik a tőle ejtett sebeket behegeszteni, s a protestánsok barátságát is megnyerni, mi annyira sikerült, hogy már szinte attól kell tartani, hogy a protestáns írók szorgalmas érdeklődése s a katolikus papok csekély közreműködése mellett a folyóirat katolikus színezete kerül veszélybe. Azért neki magának kell sokat pótolnia. Érdemes munkássága jutalmául székesfehérvári püspökké lett (1830—1835).

Legvégül *Tordai Anyos* cistercita méltatja rendtársa *Kalocsay Alán* lendületes költészetét. Kalocsay szerinte a magyar cisterci rendnek egyetlen ismert költője, Mária szépszavú lantosa, a hazafias és vallásos meggyőződés bá-

tor hirdetője († 1806). Ezt igazolja a tizennégy lapra terjedő lelkes, őszinte, érdekes irodalomtörténeti tanulmány.

Visszapillantva a Békefi-Emlékkönyv harminczegy cikkére, általában s részletekben is szívesen kiemeljük a lelkes tanítványok, munkatársak kegyeleti művének művelődés-történeti gazdagságát, magas színvonalát és maradandó értékét. Hóman is nagyot akart, nehéz kérdésben iparkodott tiszta helyzetet teremteni s megvan az az érdeme is, hogy alkalmat nyújtott kiváló történetirók elterjedt tévedéseinek föltárására és kiigazítására.

Kolozsvár.

ERDÉLYI LÁSZLÓ.

ANJOU KÁROLY POLITIKÁJA A TAGLIACOZZOI CSATA UTÁN.

Anjou Károly kiváló emberre valló tervszerűséggel készíti elő a talajt Itáliában, még mielőtt annak földjére tenné lábát és bámulatos gyorsasággal növeli befolyását Itália városaira azon időponttól kezdve, mikor ellenfelét Beneventonál leverve, koronáját biztosítja.

Hatalmi törekvéseiben azonban nem szorítkozik Itália földjére. Célja lényegében azonos a Hohenstaufokéval, csak az eszközökben van különbség: a Gariglianon túl az egyházi állam kivételével az egész félszigetet hatalma alatt egyesíteni, a restaurált görög császárságot megdönteni s a mennyiben a pápa beleegyezése kinyerhető lesz, a császári koronát fejére tenni,* ellenkező esetben rokon, lehetőleg a francia király kezére játszani. Útját egyengeti Itáliában a pártviszály, Görögországban a vallási és politikai szakadás. Támazza — s épen ebben tér el a Hohenstaufoktól — a pápaság, mely Itáliában a guelf-párt útján támogatja, Görögországgal szemben mint az orthodox egyház feje az egyház bajnokát egész erkölcsi hatalmával segíti.

* * *

Itáliában erős positiót szerez. A beneventoi ütközet után Lombardia és Toscana nagy része meghajlik tekintélye előtt s Károly, Róma senatora, a békeszerző és birodalmi

* Károly törekvése a császári méltóságra és a pápa előszere-
tete a sicíliai király iránt féltékenységet szülnek és Kelemen már
1267-ben szükségét érzi annak, hogy tiltakozzék a castiliai király
előtt ama föltevés ellen, mintha ő egyengetné Károly útját a csá-
szári trónra. Martène et Durand: Thesaurus anecdotorum. 499. l.

vicarius, kizsákmányol minden alkalmat, mely czéljához közelebb viszi.

Konradin megjelenése rövid időre megrendíti hatalmát, de a tagliacozzoi győzelem elnémitja ellenségeit és újabb hatalmi gyarapodást idéz elő.

Bresciában a ghibellinek ki akarják eszközölni a száműzött della Torre visszahívását, de a guelfek ellenszegülnek. A S. Agnese bazilikánál heves harcz fejlődik ki, a guelfek győznek, a ghibellineket kiűzik és a város signoriáját Károlynak felajánlják (1269).¹

Még a három hatalmas tengerparti város eddig megőrizte függetlenségét: a semleges Velence, a határozatlan Genua és Károly legnagyobb ellensége, a ghibellin szellem egyik erőssége, Pisa. Velenczét természeti fekvése és kereskedelmével szerzett gazdagsága megközelíthetetlené teszi, tehát a másik két állammal tesz Károly kísérletet. Terve sikerül.

Genuával hajózási és kereskedelmi szerződést köt, melynek értelmében Genua szabadon kereskedik Siciliában, de viszonzásul Károly kérésére tíz hajót állít ki a saját, tízet a király költségén s Károly ellenfeivel semmiféle összeköttetésbe sem fog lépni (1269).²

Pisára nagy csapás, hogy Károly másodszülött fia, Fülöp lesz Sardinia királya (1269 aug. 11.) s ez hajlandóvá teszi a folytonos küzdelemben kifáradt várost a békére. Pisa lemond San Miniatoról, három évre 12.000 uncia aranyat ajánl fel adóul, évenként két hónapra öt gályát bocsát a király rendelkezésére s kalózkodásával nem fogja a tengert zavarni.³

A távolabbi cél mindkét esetben felismerhető: míg

¹ Chronicon Brixianum. Ap. Muratori Ss. XIV. 947—48. l.

² Annales Placentini. Ap. Pertz: Mon. Germ. H. Ss. XVIII 535. l. és Sternfeld: Ludwigs des heiligen Kreuzzug nach Tunis. 141—43. l.

³ Annales Placentini. 543. l. Perrens: Hist. de Florence. II. 161—62. l.

egyrészt biztosítja a sicíliai kereskedelmet, másrészt elősegíti a király keleti terveit.

Siena városa szintén ebben az időben törik meg.

További működésében megzavarja ugyan IX. Lajos kereszties hadjárata, de gyümölcseit is ő élvezi. Habár nem veszi szívesen bátyja elhatározását, Lajos iránt való tiszteletből és mint a vallás védője kénytelen ahhoz hozzájárulni. Inkább Görögországba szeretne vitorlázni, mint Tunisba.

Ennek a húzódozásnak lesz a következménye, hogy Károly vitorláit akkor tűnnek fel a karthagói kikötőben, mikor bátyja — ki annyira várta — nemes küzdelmekben eltöltött élet után örök álomra csukta le szemeit (1270 aug. 25.). Károly nagy harsonaszóval érkezik meg s csodálkozik, hogy senki sem fogadja; mikor meghallja a szomorú hírt, elég erős ahhoz, hogy fájdalmát eltitkolja, mert ez leleverőleg hatna a seregre.

Habár kis sereggel érkezik a sicíliai király,* a francziák segítségével egy saracen csapatot megsemmisít, a tunisi emir támadását visszaveri és sátrait elfoglalja. A vereség és a pestis arra bírják Mostanser emirt, hogy békét kérjen s Károly, ki az előnyös békét eléje helyezi a hiú dicsőséget hozó hadakozásnak, hajlandó is a békére, sőt a navarrai király közreműködésével Fülöpöt, az új franczia királyt is ráveszi arra.

A béke elsősorban Károly érdekeit szolgálja és csak mellékesen érinti a kereszténységet. Tunis a normannok óta adófizetője volt Siciliának, Károly Mostansert e kötelezettségének elismerésére bírja s az adót megkéttszerezi. A foglyokat kicserélik s egymás ellenségeit a jövőben nem támogatják. Így a ghibellineket megfosztja végső menedék helyüktől is. Egyik ország kereskedői szabadon kereskednek a másik országban; ha a keresztény kereskedők valami kárt szenvednek Tunisban, az emir kárpótolja őket. A part-

* Saba meg is rózza őt, hogy «cum moderato numero galearum non qualem Regem forte decebat» érkezett Tunisba. Ap. Muratori VIII. k. 859. l.

jogról kölcsönösen lemondanak. A keresztény vallást Tunisban szabadon gyakorolhatják és hirdethetik s a ki akar, szabadon áttérhet a saracénok közül is.¹

Siciliában megpihennek a francziák. Fülöp király Viterbót is meglátogatja, ott találja már Károlyt s ide tér vissza szentföldi útjából Eduard angol király is unokaöcscsével Henrik herczeggel. Ő Tunisba már a béke megkötése után érkezett, Siciliában töltötte a telet, tavaszszal Accon alá indult, a honnan most tért vissza. Hogy épen Viterbo volt a királytalálkozás színhelye, abban leli magyarázatát, hogy itt gyűltek össze a biborosok a két év óta üresedésben lévő pápai szék betöltésére.

Ekkor történik egy a maga nemében páratlan gaztett, mely Károly és az angol királyi család közt lehetetlenné tett a jövőben minden barátságos érintkezést. Ugyanis Károly toscanai helytartója, Montforti Guido, Henrik angol herceget mise alatt, úrfölmutatás idején leszúrja, hajánál fogva kivonszolja és az utcza porába dobja. Aztán lóra ül és apósa várába megy, Károly király pedig parancsot sem ad az üldözésére.²

Eduard neje castiliali királyleány, a fogoly Henrik herczeg nővére, közbenjár testvére érdekében, de Károly elutasítja. Ez e kettős sérelem örökre eltávolítja a két tejedelmet egymástól.³

¹ Saba V. 1—2. 859—60. l. Nangis: Vie de Philippe III (Recueil des historiens de la France XX. k.) 465—81. l. Perret: Histoire des relations de la France avec Venise. 11—12. l. Amari: La guerra del Vespro Siciliano. I. 115—16. l.

² Eduard arany serlegben vitte el a herczeg szívet s a Themse partján emléket állított neki, a mint egy oszlopon áldozó poharat tart, melybe szíve van rejtve. Ezért mondja Dante:

«E dőfé a szívet át imában,
Melyet a Thémz partján ma is tisztelnek.»

Pokol XII. 119—20. l. Szász K. ford.

³ Malespini: Istoria Fiorentina (Ap. Muratori VIII.). 1017. l. Annales Januenses. Ap. Pertz M. G. H. Ss. XVIII. 271. és 277. ll.

A sicíliai királyt nem bántja a távoli fejedelem nehez-
telése, leköti őt Itália és a pápaválasztás. Mindenesetre
jellemző rá, hogy mikor megtorlástól nem kell tartani, nem
törődik a lovagiassággal.

Itáliában sikerül neki megalkotni a toscanai városok
védőszövetségét s befolyását biztosítja az Egyházi állam-
ban is, midőn szövetséget köt Rimini és Ancona városok-
kal (1270).

Később a 15 középitáliai városhoz (Firenze, Prato,
Pistoja, Lucca, Pisa, Siena, Volterra, Massa, Colle, San-
Geminiano, Arezzo, Borgo San Sepolcro, Cortone, Monte-
pulciano, San Miniato), melyek részint alárendelt, részint
szövetséges viszonyban állottak Károlylyal, még egy járult:
Bologna. A ghibellin Orlando Lambertazzinak és a guelf
Bonifacio Geremeinek viszálya készítette itt elő az utat
Károly signoriájának.*

Evvel Károly elérte hatalmának tetőpontját.

Positíóját családi összeköttetésekkel is iparkodik erő-
síteni.

Maga Károly Beatrix halála után (1267 szept. 23.) újra
akar nősülni. IV. Kelemen pápa azt ajánlja neki, hogy vegye
nőül az aragon király leányát, Máriát, vagy esetleg a bran-
denburgi örgrófét. Károlynak tetszett volna a politikai tekin-
tetben előnyös aragon nász, de a királyleány csakhamar meg-
hal (1268). Mellőzve a pápa második ajánlatát, a cseh király
leányát akarja nőül venni, de itt elkésett; a királyleány
már menyasszony volt.** Végre nőül veszi Eudes neversi
gróf leányát, Máriát.

Egyik leányát Bethune Robert flandriai gróf vette el,
ki Beneventonál és Tagliacozzonál kiváló szolgálatot tett neki.

Nagyhatalmi ábrándjainak megvalósítása felé fontos
lépésnek látszik a magyar királyi családdal való kettős
összeköttetése. Az ifjabb királynak, Istvánnak hét éves

* Annales Januenses. 572. l. Marino Sanudo Torsello: Istorica.
Chroniques Gréco-Romanes ed. Hopf. 156—58. l.

** Thesaurus 547—48., 579., 599., 625. ll.

fiával, Lászlóval eljegyzi leányát, Izabellát, István leányát, Máriát pedig eljegyzi fiával, Károly salerno herceggel.

Fontos politikai érdekek sugallták ezt az összeköttetést, mely két irányban erősíthette Károly állását Felső-Itáliában, főleg Velence ellenében és Görögország felé. Tulajdonképen Kálmán királyunk dalmát politikáját újítja fel, hogy Velenczét, melyet egyébként megközelíteni nem tud, érdekkörébe vonja, illetőleg megalázza.

Velence sakkban tartása és Magyarország állásfoglalása fontos a görög terv érdekében is. Már Courtenay Péter, mikor II. Endrével rokoni viszonyba lép, gondol Magyarország támogatására.

Továbbá V. István legidősebb leánya, Katalin, Dragutin Istvánnak, Uros szerb fejedelem fiának a felesége, már pedig a barátságos és szövetséges Szerbia ép oly fontos a Görögország birtokára pályázó olasz fejedelemre, mint volt az Itália megszerzésére törekvő görög Manuelre nézve.

Valószínűleg az az eszme is megvillant Károly agyában, hogy a rokoni összeköttetés révén családja Magyarország trónjára jut, hiszen 1269 végén az öreg Béla királyon kívül az Árpád-családnak csak két-három férfitagja volt életben.

Nem is tagadja Károly a politikai célzatot és Görögországra vonatkozik az a nyilatkozata, a melynek értelmében az egyház érdekében akar küzdeni a vallás ellenségei ellen s ezért házasítja össze gyermekeit a hithű fejedelmek gyermekeivel,* s azért fordul a magyar királyi családhoz, mert azon fejedelmi családok közt, melyekkel családi összeköttetésbe léphet, a magyar kiválóbb és nemesebb, hatalmasabb és nagyobb hitelű és értékű.** Istvánnak azt is meg-

* «Nos intendentes in servitio Dei et sancte Romane Ecclesie contra inimicos fidei et Ecclesie sancte Dei cum fidelissimis Principibus amicitias contrahere, tam per matrimonia et sponsalia liberorum nostrorum et filiarum et filiarum dictorum Principum etc.» Fejér: Cod. dipl. IV. 3. 510—12. 1.

** Fejér: Cod. dipl. IV. 3. 510—12. 1.

igéri, hogy minden ellensége, de főleg a német ellenében támogatni fogja.¹

1271-ben bejön az országba a sicíliai királyleány, hogy itt mint a politika áldozata, megkezdje mártiromságát.²

1272-ben meghal V. István s Károly a Magyarország uraihoz intézett levélben kifejezi a veszteségen való fájdalomtát s az új királyt, Lászlót hűségükbe ajánlja, holott fia, a salernoî herceg, egy hónappal előbb (1272 aug. 3.) már a magyar királyi czímet bitorolja.³ A mire Károly annyira vágyott, hogy László kiskorúsága alatt befolyást gyakorolhasson hazánk ügyeire, az anyakirályné és Joákim bán féltékenysége miatt nem következett be. Csak 1276-ban nyílik erre alkalma. Ottokár cseh király ugyanis kijelenti, hogy Lászlóval csak Anjou Károly által hajlandó tárgyalni.⁴ Mindkét fél készül a háborúra, Károly már ki is jelöli a vejenek küldendő segédcsapatokat,⁵ mikor Ottokár és László azzal a kéréssel fordulnak hozzá, hogy meghatározott helyen és időben vagy maga jelenjék meg, vagy követeit küldje el a béketárgyalások vezetésére. Károly nagy elfoglaltsága miatt maga nem jelenhet meg,⁶ hanem három teljhatalmú megbizottat küld.⁷

A következményekből tudjuk, hogy az interventio nem tudta megszüntetni a két uralkodóház viszályát, sőt két év múlva bekövetkezik a döntő mérkőzés, mely Ottokár veszét okozza.

* * *

¹ Fejér: Cod. dipl. IV. 3. 508—9 l.

² Fejér: Cod. dipl. V. 1. 97—98. és 159—60. l.

³ «Karolus . . . Dei gratia rex Hungariæ, princeps Salernitanus etc.» Fejér. Cod. dipl. V. 2. 35. l.

⁴ Fejér: Cod. dipl. V. 2. 319. l.

⁵ U. o. 322—23. l.

⁶ «aliis magnis et arduis intenti negotiis.» Fejér: Cod. dipl. V. 2. 311—12. l.

⁷ U. o. 323—24. l.

Károly, az egykori szerény Anjou gróf, rövid idő alatt Európa legbatalmasabb fejedelmei közé lépett, de a mit eddig elért, mind csak eszköz volt egy távolabbi cél megvalósítására, Görögország meghódítására.*

A mióta a germán uralkodók a rómaiság tényleges fejével, a pápával kötött szerződés következményeképp fejükre tették a császári koronát, állandóan kísértett az eszme, hogy a császárság universalis jellegének megfelelően egyesítsék keletet és nyugatot és a címhez a territorialis hatalmat megszerezzék. A mi nem sikerült egy III. Ottónak, VI. Henriknek, görög részről Manuelnek, arra vállalkozik Károly. Az alkalom szinte önként kínálkozik. A görög császárság élő tiltakozás a nyugati császárság ellen és a schizmának a megszemélyesítője, mely a keresztény világ jelentős részét elvonja a pápa primatusa alól. A rövid életű latin császárság épen ebben az időben bukik el, abban a hatalomban, melynek feladata lenne az egyház érdekeinek védelme, interregnum van, a szentföldön a kereszténység mind kisebb térre szorul s a görög császárságtól, mely álnokságával annyit ártott a kereszties háborúk idején, a keleti kereszténység védelmet nem remélhet.

Károly mint a szentszék érdekeinek a védője jelenik meg Itáliában, hűbérese lesz a pápaságnak, résztvesz bátyja kereszties hadjárataiban, vallásos, derék, erélyes fejedelem. Nem természetes-e, hogy a pápaság, mely a germán császárok részéről annyi megaláztatásban részesült, reá ruházza igényeit, benne lássa kelet és nyugat egyesítőjét, a schizma megszüntetőjét és a szentföld védőjét?

Ilyen eszméknek kellett Károlyt foglalkoztatni akkor, a mikor Görögországra vonatkozó terveihez makacsul ragaszkodott.

Czélja megvalósítására itt is felhasználja a családi összeköttetéseket. Ennek megértésére főbb vonásaiban fel

* Marino Sanudo Károly nagyravágyására czélozva mondja: «quel, che aveva, era poca cosa ad uno, che aspirava alla Monarchia del Mondo». 138. l.

kell elevenítenünk Görögország XIII. századi szövevényes történetét.

A IV. keresztes hadjárat alkalmával a keresztesek megdöntik a konstantinápolyi görög császárságot és helyébe a latint állítják, a császári méltóságot pedig a derék Balduin flandriai örgrófra ruházzák. Balduin a görög császár birtokának csak $\frac{1}{4}$ részét kapja, a megmaradt rész felét Velence szerzi meg, a másik felén francia és lombard lovagok osztozkodnak.

Cyprust már előbb megszerezték a Lusignanok, Candiát Montferrati Bonifác kapja, de 10,000 márka fejében átengedi Velenczének. Bonifác még Ázsiában kap birtokokat, azonban sógora, a magyar király támogatására számítva, az ázsiai birtokokat elcseréli balkáni területtel s ebből alkotja a Haemustól Thermopylaig terjedő *Saloniki királyságot*.

Létrejön *Morea*, vagy Achaia fejedelemség, mely a görög continens megmaradt részét, Peloponnesost, a Cycladokat és az ióni szigeteket foglalja magában Fejedelme Villehardouin Gottfrid lesz. Moreai fenhatóság alatt szervezi a burgundi Othon de la Roche Bœotiát és Attikát Athén székhelylyel.* Othon atyja halála után visszatér Burgundiába s az uralmat átengedi unokatestvérének Guynek.

Moreában Gottfridet Vilmos követi a trónon, Guy fel akarja használni a trónváltozást birtoka függetlenítésére, de Vilmos győz és ellenfelét IX. Lajoshoz küldi. A szent király a keresztes hadjáratra készül, fáj neki véreinek viszálya s hogy Guy hiúságát kielégítse, az *Athén herczege* czímet adja neki.** Corfu Epirushoz tartozott, de Manfréd megkapta azt mint nejének hozományát, később Anjou Károly kezébe jut.

* Cronaca di Morea. Hopf: Chroniques Gréco-Romanes 419. és k. 1. Maruno Sanudo u. o. 99. l. E. Gibbon— J. B. Bury: The history of the decline and fall of the Roman Empire. VI. 413—19 l.

** Cronaca di Morea. 438—40. l. W. Miller: The Latins in the Levant. 1908. 27. és k. 11.

Az egykori görög birodalomnak csak némi foszlányai maradnak meg. Epirust Mihály, az Angelos család törvénytelen sarja menti meg s annak despotája lesz, míg III. Alexios veje, a hős Laskaris Theodor Nikæában veti meg lábát, bár uralma kezdetben csak néhány városra (Prusa, Philadelphia, Smyrna, Ephesus) terjed. Erről a, lehet mondani, talpalatnyi földről indul ki az a törekvés, hogy kiszorítva a latinokat, restaurálják a görög császárságot.

Mikor flandriai Henrik császár halála után nővérének, Jolántának férjével a Courtenay-család jut trónra, a császári méltóság gyors hanyatlásnak indul. Az uralkodókban az erély hiánya, a különböző fajú népekben a széthúzó törekvések, a leigázott görögökben a bosszúvágy mind közreműködnek a latinok hatalmának megtörésén.

Courtenay Péter vejére, II. Endre magyar királyra sem támaszkodhatik, mert a keresztes hadjárat után Magyarországból teljes a zavar és a trónörökösnek Mária, Laskaris Theodor leánya, a felesége.

A frank császárság gyengeségét felhasználja Comnenos Theodor s Demetriustól elragadja Saloniki-királyságot, míg Vatatzes János Ázsiában terjeszti ki hatalmát. Vatatzes egyesíti Salonikit Nikæával, s most már erősen szorongalja a frank császárságot Asên bolgár király szövetségében, de a hős Brienne még ellenáll nekik.

Vatatzes János után rövid ideig fia, Theodor, majd unokája, a kiskorú János uralkodik, a ki helyett a kormányt gyámja, Palæolog Mihály viszi. Mihály kettős célra törekszik: gyámoltját kiforgatva, magának szerezni meg a koronát és visszaállítani a konstantinápolyi császárságot.

A helyzet ránézve kedvezően alakul, Brienne Jánost Courtenay II. Balduin követi, ki képtelen a bomlásnak induló birodalmat megszilárdítani. Gyengesége tudatában a velenceiekkel szövetkezik, míg Velence ellenfele, Génua, Mihályt támogatja. Arulás készíti elő Mihály útját, felfáng és vitézség győzelemre juttatják ügyét s a latin császárság 57 évi fennállás után megdől (1261 jul. 25.); Balduin nagy-

nehezen tud Itáliába menekülni, hol a pápa és Manfréd szívesen fogadják.¹

Csakhamar mozgalom indul meg, melynek célja a schizmatikus görög császárság megsemmisítése és Balduin uralmának visszaállítása. Orbán pápa keresztes hadjáratot hirdet és bűnbocsánatot ígér a résztvevőknek s a vállalatra Franciaország és Anglia egyházi tizedét kívánja fordítani.² Azonban a keresztes háborúk kora már lejárt és a pápa is fontosabb dolognak tartja, hogy Manfrédot ártalmatlanná tegye s így a keresztes háború eszméje elalszik.

Balduin hálás Manfréd iránt a szíves fogadtatásért és a francia udvarból figyelmezteti őt arra a veszélyre, mely Károly részéről fenyegeti. A veszedelem bekövetkezik s a beneventoi csata után a közös érdek közelebb hozza egymáshoz Károlyt és Balduint. Mikor a pápa — talán épen Károly ösztönzésére — megakadályozza Balduin fiának, Fülöpnek házasságát a castiliai királyleánynyal,³ Balduin eljegyzi fiának Károly leányát, Beatrixet és a két fejedelem 1267 máj. 27-én Viterboban szerződést köt. Az egyezés értelmében Balduin átszarmaztatja fiára a trón és cím jogát s ha a Courtenay-család kihal, e jog átszáll az Anjou-családra s az övé lesz Achaia és Thessalonika vagy Saloniki is. Károly ennek fejében kötelező ígéretet tesz, hogy hat éven belül hadat vezet Palæolog Mihály ellen és vejének évi 600 uncia arany apanaget ígér.⁴ Így rendelkezett Balduin Konstantinápolyról, «mely nem volt az övé».⁵

¹ Cronaca di Morea. 421—22. l. Marino Sanudo dicséri a császárt, Balduint: «benche fosse buon Cavallier e soldato» i. h. 115. lap.

² Nálunk a kalocsai egyházmegyét tekintettel a nemrég lezajlott tatárpusztításra, felmenti a pápa minden segélyadás kötelezettségé alól. Fejér: Cod. dipl. IV. 3. 167—8. l.

³ Thesaurus 303. l.

⁴ Nikephoros Gregoras így emlékszik meg a szerződésről: «ὑποσχέσθαι τε δῶναι: ἀντὶ προικὸς ἣν ἀπώλεσε Κωνσταντινούπολιν, εἰ συμμαχήσεις καλκείνος ἀδελφῷ». Bonni kiadás. V. 1. 123. l.

⁵ Az egykorú Georgios Pachymeres. Bonni kiadás. II. 32. 163. l.

Konradin támadása, majd Lajos keresztes hadjárata megakadályozza Károlyt terve kivitelében, de mikor Tuniszból visszatér, ismét megkezdí készülődését és Balduin halála után vejevel Foggíában megújítja a szerződést (1274 nov. 4.).

Míg a latin császárság alig élt egy félszázadot, Morea fejedelemség a XV-ik század végéig fenn tudja magát tartani. A hódítók családjai is ide költöznek Franciaországból, úgy hogy Honorius pápa szavai szerint itt «Új Franciaország» keletkezik. A katalon krónikás, Muntaner, 1309-ben szintén megfordul itt és elragadtatással beszél Moreáról: «a világ legnemesebb lovagsága volt Morea francia lovagsága — írja többek közt — és oly tökéletesen beszéltek ott francziául, mint Párisban».¹

Károly e tartományt akként szerzi meg családjának, hogy Villehardouin Vilmos leányát, Izabellát, eljegyzi fiával, Fülöppel. Vilmos halála után Fülöp nyeri el a trónt és Károly lesz a fejedelemség főhűbérura.²

Mihály Károly térfoglalását szerette volna megakadályozni, ő is megkérte Izabella kezét fia számára, de Vilmos elutasította őt. Mihály gyöngíteni törekszik Moreát, Károly több ízben küld segítséget Vilmosnak, de sikert nem tudnak elérni.³ Vilmos szerencsétlenül jár és 1277-ben meghal, 1278-ban Fülöp is követi őt és így Károly lesz Morea fejedelme. Bár a viterbói szerződés nem tesz említést Athénről, az athéni hercegek is elismerik őt szuzerainjüknak. Elismeri fenhatóságát Kephaloniai Rikárd is, Korfuban, melyre mint Komnenos Helénának, Manfréd nejeinek

¹ Buchon : La Grèce continentale et la Morée. 12. l.

² «al filiol del qual (di Carlo) il Principe diede per moglie sua figlia Madama Isabella, con patto, ch'esso fiol succedesse al principato doppo la sua morte, e che il Principe lo riconoscesse dal Rè Carlo e li fusse raccomandato. Il Principe giurò omaggio al Rè e renunciò il stato; il Rè fece investir il fiol, e il fiol lo rinunciò a suo suocero, che lo godesse in vita sua.» Cronaca di Morea. 451—52. l.

³ Marino Sanudo. 128. és 136. ll. Fragmentum 173. l.

hozományára emelt igényt, mely szintén az ő vicarius kormányoz.

Míg II. Mihály élt, Epirusban nem igen tudott Károly előrehaladni, pedig Epirusra mint Manfréd örököse jogot tartott. Vezére, Jean de Cléry csak Valona kitűnő kikötőjét tudja megszerezni. Mihály halála után (1271) azonban az albánok az egyház iránt való tiszteletből meghódolnak Károlynak s a gyenge Nikephoros Palæolog Mihály ellenében szintén Károlynál keres védelmet.

Igy Károly úgyszólván gyűrűvel veszi körül Konstantinápolyt s az egykori görög császárságnak minden pontján van basisa Kostantinápoly megtámadására.

A restaurált görög birodalom zilált viszonyai is elősegítik Károly terveit. Mihály erőszakkal kerítette hatalmába a koronát s gyámoltját, a törvényes örököst megvakította s egy távoli várba száműzte.* A lakosság egy része meghajlik az erélyes zsarnok előtt, a másik rész ragaszkodik a törvényes örököshöz és a nagytekintélyű Arsenius patriarka kiközösíti a kegyetlen Mihályt. A császár ki akarja békíteni Arseniust, de sikertelenül, mire felségárulással vádolja meg őt, a synodussal méltóságától megfosztatja és a Propontisnak egy kis szigetére száműzi. Arsenius helyébe egy József nevű szerzetes lép, ki a császárt hat évi kiközösítés után az egyház kebelébe visszafogadja (1268). Arseniust sikerül megsemmisíteni, de szelleme tovább él pártjában és 28 évi szakadást idéz elő.

Mihály Génua szövetségében foglalta el Konstantinápolyt s most ezzel is conflictusba keveredik. A város elfoglalása után sok genuai telepedett le a városban s ezeknek vezérférfia Guercio, a latinokkal pactál. Ezért Mihály a genuaiakat Ereklibe telepíti s erről a várost értesíti. Génua száműzi Guerciót s követeli Mihálytól, hogy ezzel az elégtétellel elégedjék meg s legalább Perában engedje meg honfitár-

* Izzó ércmedence lángoló fényével ölette el szemidegeit. Állítólag Demokritos alkalmazta ezt először, hogy elméjét a külvilágtól elvonja. Gibbon—Bury i. m. 466—67. l. VI. k.

saiknak a letelepedést. Mihály csak hosszú vonakodás után, a kereskedelmi érdekeiben veszélyeztetett Génua fenyegetésére enged.¹

Ezekhez a zavaros belső viszonyokhoz járul még Konstantinápoly szerfelett megrongált állapota, mely lehetlenné teszi, hogy a város nagyobb ostromnak ellenálljon.²

Ezeket fontolóra véve nem csodálkozhatunk azon, hogy a Károly és Balduin között létrejött szerződés és a nagy készülődés hallatára Lajos királyt követői útján felkéri, hogy öcscsét tartsa vissza a támadástól. Lajost Tunisban találják a követek, közreműködését kilátásba helyezi, de a halál megakadályozza ígérete beváltásában.³

A tunisi hadjárat után kettős támadást tervez Károly Görögország ellen. Az Ioni-tengeren nagy hadsereget akar a Balkánra szállítani, mely a szárazföld felől támadja meg Konstantinápolyt, míg hatalmas hajóhada a tenger felől fogja ostrom alá. Mihály érzi a veszedelem nagyságát, hirtelen megerősíti székhelyét és mindent megmozgat, hogy a támadást megghiúsítsa. Ebben kezére játszanak a megváltozott viszonyok.

* * *

A gyors siker a sorstól kegyelt egyénben elbizakodást, az érdekelt felekben irigységet szül. Ezt látjuk Károly történetében is. Mikor azt hiszi, neki semmi sem lehetetlen, egymásután érik a csapások, melyek keservesen kiábrándítják.

Az első vereséget a conclave eredménye hozza meg számára. A viterbói cardinalisok közt két párt keletkezik: az egyik Ottobone de Fieschi vezetésével Károly érdekeit szolgálja, a másik élén Riccardo de Annibalibussal császárpárti és Károlynak ellensége.

Károly pártja francziát akar megválasztani, emez a párt

¹ Annales Januenses. 249. és 285. II.

² Nikephoros. V. 1. 123. I.

³ Pachymeres. V. 9. 361—4. I.

italiait követel és császárválasztást sürget, hogy így a kereszténység egyházi és világi főt kapjon.*

A széthúzás folytán majdnem három évig állott üresen a pápai szék. Hiába jelent meg Viterbóban Fülöp király és Károly, hogy a választást siettessék. Végre szt. Bonaventura közreműködésére a collegium hat tagjára ruházták a többiek a választás jogát s így lett a piacenzai Teobaldo Visconti per compromissum az egyház fejévé (1271 szept 1.). Nem cardinalis, még csak nem is püspök; egyszerű ember, erélyes, lelkes, de nincs meg a kellő képzettsége. Jeruzsálemi zarándokútjában, Ptolemaisban értesül megválasztatásáról s az ottani keresztényeknek hathatós segítséget ígérve, visszatér Itáliába s X. Gergely néven elfoglalja a pápai trónt.

X. Gergely szakít elődei politikájával; nem a pártterdek, hanem az egyház java lebeg szemei előtt. Nagyszerű programját a következőkben foglalhatjuk össze: békét teremteni az itáliai pártok közt s a guelf—ghibellin zavaroktól annyit szenvedett félszigetnek a nyugalmat visszaadni; hasonlóképen kibékíteni a viszálykodó keresztény fejedelmeket; császárt választatni és így a német birodalomban az eláradt zavarokat megszüntetni, a kereszténységnek világi főt adni; a görög egyházat egyesíteni a rómaival s így kelet és nyugat közt a szakadást megszüntetni; az egész kereszténységet egyesítve, keresztes hadat indítani, melyben minden keresztény fejedelem részt vegyen, élén a pápával és a császárral.

Világos, hogy az egész program merőben ellenkezik Károly hatalmi törekvéseivel: a pártok kibékítése feleslegessé teszi beavatkozását Észak-Italia ügyeibe; egy germán császár választása az ő érdekeit mélyen sérti, hiszen birodalmi vicarius is; a két egyház egyesítése megghiúsítja görögországi terveit; a keresztes hadjárat elvonja a családi politikától.

Gergely nem ismert megalkuvást s mindjárt megkoro-

* «ut unus in spiritualibus et alius in temporalibus mundum . . . gubernaret.» Annales Placentini. 533. l.

náztatása után hozzáfogott tervei keresztülviteléhez. Már 1274 május 1-ére egyetemes zsinatot hirdet Lyonba, Sze-mélyesen megy Florenczbe, hogy a guelfek s a ghibellinek között a kibékülés útját előkészítse s mikor fáradozása sikertelen marad, a pápák kedvelt városát egyházi átokkal sújtja.*

Cornwallis Rikárd halála után követeli a német fejedelmektől, hogy császárt válasszanak. 1273-ban meg is választják Habsburgi Rudolfot. Mikor ez ellen Alfonz castiliai király tiltakozik, azzal engeszteli ki a pápa, hogy átengedi neki országában az egyházi tizedeket, hogy azokat a mórok ellen folytatott küzdelemben felhasználhassa. A német királylyá koronázott Rudolfnak szavát veszi, hogy császári koronázásra Rómába megy s aztán Franciaország, Anglia, Sicilia és Aragonia királyaival a szentföldre indul. Az uniót magán a zsinaton hozta létre a császár hathatós közreműködésével.

A ravasz Mihály mindjárt Konstantinápoly elfoglalása után gondol az unióra, hogy így megnyerje a pápai szék támogatását. A viszonyok eddig nem voltak kedvezők, de most Gergely törekvései arra bírják, hogy megragadja a kedvező alkalmat.

Megkísérelte a talaj előkészítését az unióra s először a papság vezérférfiit akarta megnyerni. Az unio feltétele a pápa primatusának elismerése s a Szentlélek, Atyától és Fiútól való származásának vallása. Szép szóval és fenyegetésekkel eléri, hogy az egyesítést elfogadó oklevelet a császáron és Andronikos trónörökösön (1273 óta szintén meg volt koronázva) kívül 35 érsek és metropolita aláírja.

* Fenkölt gondolkozását szépen jellemzik 1273-ban Toscana guelfjeihez írott levelének szavai: «Ghibellinus est, at christianus, at civis, at proximus. Ergo hæc tot et tam valida coniunctionis nomina Ghibellino succumberent? Et id unum atque inane nomen (quod quid significet, nemo intelligit) plus valebit ad odium, quam ista omnia tam clare et tam solide expressa ad charitatem?» Idézve Hergenröther—Kirsch: Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte. 1904. II. k. 578. l.

A zsinat harmadik ülése június 7-én volt s a várva-várt görög követség, mely ministerekből és praelatusokból állott, csak 24-én érkezett meg.

Péter-Pál napján a pápa mondja a misét, a melyen az epistolát és az evangéliumot görögül és latinul éneklük, valamint a *Credot* is, melyben a «*filioque*»-t háromszor ismétlik. Július 6-án van a negyedik ülés, melyen a császár levelét felolvassák és követe megesküszik, hogy ura a schizmáról lemond s a pápa primatusát elismeri. A görög követek a pápának a császárhoz, trónörökshöz és a püspökhöz intézett leveleivel térnek vissza hazájukba.¹

A pápánál megforduló görög követek figyelemmel kísérik Károlyt is, kit a pápai udvarban találnak. A király — elbeszélésük szerint — engedélyt kért a pápától, hogy Konstantinápolyt megtámadhassa. Gergely azonban kijelenti, hogy Konstantinápolyhoz a görögöknek joguk van s ők is keresztények, már pedig kereszténynek keresztény ellen nem szabad harcolni. A király annyira felindult a visszatútasításon, «hogy azt a pálczát, melyet az itáliai előkelők szokása szerint kezében tartott, fogaival összerágta».²

Gergely programjának betetőzését, a keresztes hadjáratot már nem tudja megvalósítani, mert 1276 jan. 10-én meghal. Halálának együtt örül Károly és a guelf Flórencz.³

A lyoni zsinat Károlyt közvetlenül is érinti. A salernói érsek fel akarja tární a zsinat előtt Károly visszaéléseit és reformokat akar sürgetni, de mielőtt megtehetette volna, meghal. Az ügy mégis előkerül a zsinaton és a pápa zsarnoksága miatt megint Károlyt. A király, ki belátja, hogy a pápától úgy sem várhatja terveinek előbbrevitelét, elbizakodottan feleli, hogy hite szerint az az Isten, a ki eddig megsegi-

¹ Nikephoros. V. 2. 125—26. I. Marino Sanudo. 135. I. Pachym. V. 17. 384—85. I. Hergenröther—Kirsch: Handbuch der allgem. Kirchengeschichte. II. 577—79. I.

² Pachym. V. 26. 409. I.

³ «per mala volontà che mostrava avere contro al comune di Firenze» mondja Malespini (1021 l.), de mi láttuk az igazi okot.

tette, vele lesz a jövőben is és nem fél alattvalóinak zendülésétől.*

A zsinat közben halt meg az unio érdekében oly lelkesen közreműködő Bonaventura s ide utaztában fejezi be életét Aquinoi Tamás is, kit általában Károly előtt gyűlölt személynek tartottak. A salernói érsek, Bonaventura és Tamás halála különféle találgatásokra adott alkalmat, melyből az a közmeggyőződés alakult ki, hogy Tamást, kinek családját Károly gyűlölte és félt, hogy a nápolyi állapotokról híven beszámol a zsinaton, egy orvossal megmérgeztette. Ezt ma már senki sem veszi komolyan, de jellemző, hogy a kortársak Károlyt erre is képesnek tartották.**

A lyoni zsinat határozata értelmében abban a városban, a hol a pápa meghal, tíz napon belül összegyűlnek a cardinálisok a külvilágtól elzárva pápaválasztásra. Az első három nap után következő öt napra már megszorítják az élelmet s ennek elteltével még szigorúbb lesz a megszorítás, hogy a pápaválasztást siettessék. Ezt többször alkalmazásba vették s Károly is alkalmazta ezt a megszorítást a saját érdekében. Gergelyt követi V. Incze (Pietro Tarantaise), majd, mikor ez öt hónap múlva meghal, Károly párthíve, Ottobono de Fieschi. Ezekon a conclavekon még mindig küzd az itáliai és a franczia párt, a mi késlelteti a választást. Ezért V. Incze halála után a conclave nyol-

* Saba VI. 3—4., 869—70. l.

** Dante is kora meggyőzésének hódol, a mikor így ír :

«Károly Itáliában — vezeklésül
Főládozá Konradint ; azután
Tamást az égbe küldé — vezeklésül.»

(Purg. XX. é. 67—70. l.)

Ezzel szemben tény az, hogy Tamás hosszú ideig betegeskedett és érezte közeli halálát, de a pápa felszólításának engedve, mégis útra kelt. Mænánál sógora Hannibald da Ceccano gróf házában már végét járja s mivel kolostorban akar meghalni, a fossanovai ciszterci kolostorba viteti magát s itt fejezi be életét. L. Endres : Thomas von Aquin. 94—95. l.

czadik napjától kezdve Károly csak kenyeret és vizet enged adatni az itáliai párti biborosoknak, míg a francziapártiaknak a királyi szolgák bőven hordanak titokban ételt és italt.¹ Így erőszakolja ki Ottobono megválasztását, ki mint pápa, V. Hadrian nevet vesz fel. 39 nap mulva ő is árván hagyja a pápai trónt, melyre most XXI. János (Pietro Ispano) ült. Nem szerencsésebb két elődjénél s már 1277 május 16-án követi őket a sírba.

A biborosok választása most Giovanni Gætano Orsini cardinalisra esett, a ki, mint pápa, III. Miklós nevet vett fel. Miklós okos, szigorú erkölcsű ember, de rokonainak nagyon kedvez; az új cardinálisok nagy része is rokonságából kerül ki. Károlylyal szemben ellenséges érzülettel viseltetik, a minek állítólag személyes sérelem szolgál alapul. Miklós — e szerint — egyik unokaöccsének Károly családjából szeretett volna feleséget szerezni, de a király kicsinyelte ezt a rokonságot és megtagadta a pápa kérelmét.² Tény az, hogy mindjárt székfoglalása után kényszeríti Károlyt arra, hogy a senatori méltóságot, melyet IV. Kelemen 1268-ban ruházott reá tiz évre, tegye le.³ Hasonlóképen megvonja Károlytól a birodalmi vicariusi méltóságot is.⁴

A senatori méltóságra vonatkozólag elrendeli, hogy hatalmas főúr, tehát király, herczeg, gróf és báró ne viselhesse azt s hogy senki se viselhesse egy évnél tovább. A király viszonzásul meghagyja római vicariusának, hogy a senatori hatalom jelvényeit ne a pápának, hanem a római népnek adja át.⁵ Ezzel akar tiltakozni a pápa eljárása ellen s a senatori méltóság adományozásában a római népet smeri el illetékesnek.

¹ Saba VI. 5. 872. l.

² Malespini. 1022. l.

³ Tehát Miklós a nép választási jogát nem ismerte el, mert az életfogytiglan ruházta Károlyra a senatori méltóságot.

⁴ Perrens: Hist. de Florence. II. 186—94. l.

⁵ Gregorovius: Gesch. der Stadt Rom. V. 464. l. Leo: Gesch. von Italien. IV. 626. l.

A pápa Károlynak a birodalmi vicariusságról való lemondatása után Rudolf császárt hívja meg, hogy Toscanában rendet csináljon s mikor Rudolf a meghívásnak nem tesz eleget, maga veszi kezébe a pártok kibékítésének ügyét. Unokaöccsét, a tudós és ékesszóló Latino Frangipani dei Brancaleoni biborost elküldi Florenczbe, hogy a viszályoknak vessen véget. Ez a várostól baliát (felhatalmazást) kér, melynél fogva kényszerítheti a lakosokat a határozatok megtartására, az ellenállókat száműzheti, büntetheti, birtokait elfoglalhatja; a tőle kért erődöket átveheti, ítéletei a népitéletek erejével bírnak. Mikor kérése teljesül, békére kényszeríti a Buondelmontikat, Adimarikat, Donatikat, Ubertiket, stb. (1280). A ki nem hajlott a békére, száműzetésbe kellett mennie. Hasonlóképen jár el a többi guelf városban is.*

Miklós állásfoglalása Károlylyal szemben felbátorította és közelebb hozta ennek ellenségeit.

* * *

Károly ellenfelei között említendő Frigyes (Fr. Admor-sus), II. Frigyes unokája, a ki azonban csak fenyegetőzik, de tenni nem tud.

Ellenségei közé számítja Károly Rudolf császárt is, mert ennek a megválasztatása miatt vesztette el a birodalmi vicariatust, mely jogot adott neki arra, hogy Lombardia és Tuscia ügyeibe beleavatkozzék. Később a viszony megváltozik közöttük. Rudolf realis politikus, megelégszik a meglevő rendezésével és biztosításával s nem áldozza fel a német birodalmat ábrándoknak, mint elődei. Mihor Pisa hozzáfordul, mint a ghibellin párt fejéhez, csak arra szorítkozik, hogy a várost a pápa kegyeibe ajánlja.

1280-ban szerződéses viszonyba lép egymással a két uralkodó. Rudolf Károlyt és utódait megerősíti Provence és Foral-

* Perrens: Hist. de Florence. II. 195—98. l.

quier birtokában,¹ Károly viszont megígéri, hogy nem fogja Rudolfot megsérteni, a birodalmat vagy annak egy részét megtámadni, sem erre segílyt nyújtani. Ha vazallusai más-ként cselekednének, szigorúan megtorolja. Ha Károly szegné meg ígérétét, legyen szabad alattvalóinak a pápa hozzájárulásával Rudolfot segíteni hűségesküjök sérelme nélkül. Ha a birodalom ellen akar a sicíliai király támadást intézni, az alattvalók megtagadhatják az engedelmességet. Károly csak az esetben segítheti Rudolf ellenfeleit, ha a császár az egyház ellen küzd, viszont Rudolf is segítheti az egyházat Károly ellenében. Úgy Rudolf, mint Károly segítheti a magyar királyt a védekezésben.² Ez áll a francia királyra is. Ha a császár és a király közt viszály keletkezik, nem fognak fegyvert, hanem a pápához fordulnak, a kit egyedül illet meg a magyarázat joga.³

Rudolf még 1277-ben eljegyezte leányát, Klemenciát, András herczeggel, Kún László öccsével, de az ifjú herczeg rövid idő múlva meghal s Klemencia Károly unokájának, Martel Károlynak lesz a neje, s a mi Károly Róbertünk anyja.⁴

Károlynak azonban voltak komoly és veszedelmes ellen-ségei is részint Itáliában, részint azon kívül.

Az olasz ellenfelek közül elsősorban Genuáról kell

¹ «per speciale privilegium confirmemus, concedamus et de novo tam domino Carolo regi Siciliae illustri, ad vitam suam, si tantum voluerit, quam heredibus regis eiusdem, qui processerunt ex eodem rege et clare memorie Beatrice regina Sicilie consorte sua, et omnibus heredibus et successoribus eorumdem in feudum sub consuetis censu et servitiis prestandis in posterum ab eisdem rege, heredibus et successoribus in perpetuum possidenda donemus.» Pertz: Mon. Germ. Hist. Legum t. II. 423—24. l. Kelt márczius 28-án.

² «Possit etiam rex prædictus regem Ungarie iuvare in defendendo . . . Possimus quoque et nos regem Ungarie in defendendo iuvare.» U. o.

³ Pertz: Mon. Germ. Hist. Legum II. t. 424—5. l. és Fejér: Cod. Dipl. VII. 5. suppl. 447—50. l. Kelt máj. 10-én.

⁴ Fejér: Cod. Dipl. V. 2. 988—93. l.

megemlékeznünk. Vázoltuk már Károly törekvéseit, melyek e fontos tengerparti város megnyerésére irányultak s melyek egy szerződésben sikeresen be is fejeződtek. Azonban bántotta őt a város függetlensége s a jó viszonyt épen Károly kapzsisága zavarja meg. Mikor a tunisi hadjáratból visszatérő keresztések Trapaninál hajótörést szenvednek, Károly irgalmatlanul érvényesíti a partjogot a szerződés ellenére Génúával szemben is.¹ Ezután szövöttek (1272) az uralkodó párt ellenségeivel, Ottobono cardinalissal, ennek öcscsével, Alberto Fiescoval és a Grimaldikkal, a kik készek a várost szabadságától megfosztva a király hatalma alá hajtani.

Károly még itt sem áll meg. A szerződés ismételt megsértésével a génuai kereskedőket mind elfogatja és javaikat lefoglalja. Génua nemes a megtorlásban. Az utczákon kihirdetik, hogy a siciliaiaknak és a provenceiaknak nem lesz bántódásuk, de negyven nap alatt hagyják el vagyónukkal együtt a város területét.²

A királyéhoz hasonló eljárást tanúsítanak tisztjei is. Ugyancsak 1272-ben történik, hogy két nagyértékű árukkal megrakott génuai hajó Niccolo d'Oria vezetése alatt Malta kikötőjében akar telelni. Tudomást szerez erről a siciliai vicarius és megparancsolja a maltai várnagynak, hogy a két hajót emberestül fogja el. A várnagy csellel akarja őket hatalmába keríteni. Karácsony napján meghívja másnapra ebédre d'Oriát és társait. Ezek a meghívást visszautasítják, de az ismételt meghívásnak engednek. Mikor a várkapun belép Niccolo, az öcsce és Thoma Squarzafico, kíséretük előtt bezárják a kapukat. A kíséret hamar feltalálja magát, a kikötőbe rohan és a hajókat onnan kivonszolja, bár a várnagy emberei fegyveresen akarják ezt megakadályozni.³

A következő évben (1273) Károly viselkedése Génúával szemben még kihívóbb. Felingerli a Carretto őrgrófokat és.

¹ Annales Januenses 264. és 269. ll.

² Annales Januenses 272—73. l.

³ Annales Januenses 273—74. l.

a vele szövetséges viszonyban álló városokat Génua ellen s ezek a piacenaiak kivételével mind reá is támadnak s a tusciai vicarius is pusztítja Génua birtokait. Génua a páviaiaknak és a hosszú-lándzsás német gyalogságnak segítségével győzelmesen harcol a támadók ellen, a kik közül a luccaiak kereskedelmi érdekciket féltve kijelentik, hogy kényszerítve vettek csak részt az expeditióban, bocsánatot kérnek s Génua megengedi nekik a kereskedést.

Nemsokára a Károlyhoz pártolt Bosco grófok háborgatják a várost, de Rikárd és Leó grófok fogságba jutnak; Rikárd ott is fejezi be életét, míg Leó kiszabadul, mikor Károly és Génua békét kötnek.

Maga Károly sem pihen. Hajói elfoglalják Corzica szigetén a génuaiaktól emelt erődöt (1273). Génua most már megtorlásra gondol. 22 hajót küld Károly hajóinak üldözésére, de azok már Provenceba távoztak. A génuai hajók most Sicilia felé vitorláznak, Trapani kikötőjében az ott levő hajókat mind felégetik s a várost is ostrom alá veszik. Majd Maltát és Messinát látogatják meg, több nagy hajót elfognak és Nápolyhoz közelednek. Itt a lakosság szemláltára a királyi zászlókat és jelvényeket a tengerbe dobálják, kötelekkel a hajókhoz kötik s úgy vonszolják maguk után. Károly ezt a gyalázatot kénytelen elviselni, csak később gondol bosszúra s 40 hajója jelenik meg a génuai kikötő előtt. Oberto d'Oria épen Provence ellen akar indulni egy hajóhaddal s most a király hajóival szemben foglal állást, mire azok Provence felé indulnak, majd Nápolynak fordulnak.*

A mint V. Incze az egyház fejévé lesz, azonnal felkeresi leveleivel Génuat s arra törekszik rábírni, hogy nyújtson békejobbot Károlynak, Ottobono cardinalisnak és a száműzötteknek (1276). Génua nem zárkózik el a béke elől s Guido Spinolát, Babilano d'Oriát, Lafranco Pignatariót és a jogtudós Giovanni de Hugolinót küldi követül a pápai udvarba. Ott tartózkodnak az ellenfelek: Károly, Ottobono

* Annales Januenses 274—82. l.

és a száműzöttek is. A pápa ágybanfekvő beteg, mint ilyen vezeti a tárgyalásokat; a béke létrejötte feletti örömét azonban már csak jelekkel tudja kifejezni. Az utód Ottobono lesz, kinek csak annyi ideje marad, hogy hazáját, mely kebelébe visszafogadta, feloldja az interdictum alól, melylyel X. Gergely épen ő miatta sújtotta.

Génuának nincs szerencséje a száműzöttekkel. A Fieschik és Grimaldik nem tudnak nyugton maradni s hazájuk kénytelen őket örökre száműzni kebeléből. Károlylyal szemben a béke nem valami szivélyes viszony, hanem csak a folytonos egyenetlenkedés létrejöttét jelentette. A salernói herczeg családjával meglátogatja provencei útjában a várost (1278), a polgárság nagy tisztelettel fogadja, de azért fentartja továbbra is az összeköttetést a Károly ellen alakult ligával.*

Nem kevésbbé veszedelmes ellenfele Károlynak Montferrat örgrófja, Vilmos. A mint a városokat legtöbb esetben érdekük birja pártállásra, úgy működik a nagy uraknál az önérdek és a féltékenység. Vilmos Károlynak első hívei közé tartozott, útját egyengette Itáliában; de a Konradin átbocsátása miatt kapott szemrehányások, a Saluzzo és Carretto örgróffokkal való szövetekezése s Jorea és Alessandria ügye az ellentáborba hajtották őt. Az örgróf nevezetes család sarja, kiváló államférfi, vitéz katona, bizonyos tekintetben kalandor szellem, elhatározásában szilárd, a kivitelben vakmerő. E tulajdonságai nagyobb tekintélyt biztosítanak számára, mint hatalma után várható lett volna.

Már 1269-ben egy ligának áll az élén, mely Piemont, Liguria, Lombardia városait foglalja magában s melynek az a célja, hogy Károly beteges ambíciójának határt szabjon. Ez időtől kezdve minden alkalmat megragad, hogy Károly hatalmát Felső-Itáliában tönkretégye s e törekvésében hiven segíti ipa, Alfonz castiliai király is, ki sereget küld vejének (1274). A sereg Génuán vonul át s a város tüntető szivességgel fogadja.**

* Annales Januenses 283—87. l.

** Annales Januenses 280. l.

Mikor Piacenza, Cremona, Parma, Regino, Mutina, Bologna, Brescia, a páviai és veronai száműzöttek Parmában szövetkeznek s követeket küldenek a pápához és Károlyhoz (1277), feleletül a montferrati örgróf is véd- és dacszövetséget hoz létre Paviában a Károlytól elhidegült Milano, Pavia, Bergamo, Como, Lodi, Crema, Genua, Asti, Albi, Torino, Vercelli, Novara, Vallentina, Verona, Mantua, a bresciai, cremonai, parmai és alessandriai száműzöttek között s a szövetségesek engedelmességet fogadnak az egyháznak és Rudolf császárnak.¹

Ez a hatalmas liga gondolkodóba ejti az egyébként oly elbizakodott Károlyt is.

Az Itálián kívül eső ellenfelek közt Alfonz castiliai és német királyt kell első helyen megemlítenünk. A gyűlésre a legfőbb okot Károlynak Henrik herczeggel szemben tanúsított magatartása szolgáltatta. Alfonz, bár Henrik őt is súlyosan megsértette, közbenjárt szerencsétlen öcscse érdekében, de a siciliai királytól tagadó választ kapott. Igaz, hogy neki is rokona Henrik — írja Károly — de épen ez a körülmény súlyosbítja tettét.² Nem elégedett meg azzal, hogy rokonvért elárulva ellene küzdött, hanem egyenesen élete ellen tört s ennek marsalja (Cousance) esett áldozatul.³

A visszautasítás bosszúra ingerli a castiliai királyt. Hogy Károly hatalmát megbénítsa, mint német király mindent elkövet a császári jogok megszerzésére s be akar törni Provencebe, hogy Károlyt Itália elhagyására bírja. Itália

¹ Annales Januenses 280. l. Annales Placentini 557. és 566—67. l.

² «... de quo si esset noster frater carnalis vel filius idem et plus faceremus.» Giudice II. 285. l.

³ «Idem namque... potuit... non solum regni nostri prodicionem, sed mortem nostram specialiter procurare, sicut ex registris dicti Corradini et aliis testibus evidenter apparet et ex eo etiam, quod Theutonicis et Hispani iurati nos interficere nobilem virum marescallum... postquam de equo prolapsus extitit, ipsi descendentes ex equis duratse prælio crudeliter trucidaverunt, nos esse per hoc mortuos credentes firmiter et altis vocibus acclamantes» etc. U. o.

ghibellinjeivel is összeköttetésbe lép, Paviával szerződést köt és a lombardok császárnak tekintik őt.*

Azonban Alfonz, «a bölcs», veszélyesebbnek látszik, mint a milyen valóban. Ő otthonosabb kora tudományában, mint a politika cselszövényeiben és jobban érzi magát tudósai körében, mint a harc mezéjén. Törekvéseinek különben is útjában áll Rudolfnak német királylyá való megválasztatása és lefoglalja a francia királylyal folytatott viszálya, mely a castiliai trónörökös özvegye (Blanka, szt. Lajos leánya) és gyermekei miatt tört ki.**

Aragonia szintén ellensége Károlynak. Jakab aragon király összeköttetésben állott Manfréddal s a trónörökös, Péter, 1260-ban eljegyzi s 1262-ben a pápa tiltakozása ellenére nőül is veszi Constanciát, Manfréd leányát. Ez a házasság az aragon dynastiát közel hozza a ghibellin párt-hoz, mely Pétert 1263-ban Róma senatorává akarja választani, de a guelfek erősebbeknek bizonyulnak s Károly lesz a senator. Ez tehát a két vetélytárs között az első mérkőzés, mely Károly győzelmével végződik.

Konradin halála után Jakab, majd Péter és szövetségeseik, Alfonz szorosabb összeköttetésbe lépnek a felsőitáliai ghibellinokkal s ebből az időből származik az aragon király igénye Sicilia birtokára s ezt a törekvést Alfonz is támogatja.

A közös érdek közelebb hozza egymáshoz Károly ellenfeleit s a fenyegető külső veszedelem és a belső bonyodalom csatlakozásra bírja a görög császárt is.

Az unio nagyobb port vert fel, mint a császár gondolta. A nép és a papság egyaránt idegenkedik az uniótól. József patriarcha elhagyja méltóságát s a papság mindenütt a császár ellen izgatja a népet. Egy görög író e szavakkal jellemzi Mihályt: «tevékeny és rátermett ember, külseje uralkodóhoz méltó és oroszlán természetű, rettenetes az ellen-

* Annales Placentini. 535. l.

** Alfonz unokáit, Alfonzt és Ferdinandot a házassági szerződés ellenére az örökösödésből ki akarta zárni és Blankától még az ellátásra szükségeseket is megvonta. Nangis: Vie de Philippe. III. 495—7. l.

ség iránt, kegyes az alattvalókkal szemben, nemes fejedelem s bátor hadvezér». ¹ Oroszlán természetét és rettentességét most megmutatja alattvalóival szemben is. Nem meggyőződése, hanem tisztán a politikai okosság sugallta neki az uniót s ez követelte annak fentartását is. Mikor a nép vallási meggyőződéséhez mereven ragaszkodik s a megszokott formákról vonakodik lemondani a politika kedvéért, a császár kegyetlen eszközökhöz nyúl. A megvakítást, csonkítást, száműzetést, a halálbüntetés legkínosabb nemeit veszi alkalmazásba, «mert az az okos gazdálkodás, hogy ha a szükség sürget, szenvedjünk egy kis kárt a nagyobb nyereség kedvéért». ²

A terrorismus elől igen sokan menekülnek Aitolianak és Epirusnak a császártól függő despotáihoz, kik az uniót nem ismerték el és szívesen látják az üldözött püspököket és szerzeteseket. Mihály nem ér czélt. Kegyetlensége miatt a papság és egész Konstantinápoly gyűlöli, saját családja vesztére tör, Róma pedig látva az unio lassú térfoglalását, őszinteségében kételkedik.

Miklós pápa meghíúsítja Károly tervét, Konstantinápoly meglámadását, a mi arra indítja Mihályt, hogy szoros összeköttetésbe lépjen a Károly iránt ellenséges táborral. ³ Miként Károly tette, az ellentábor is családi kapcsolatokkal igyekszik megszilárdítani az érdekközösséget.

Alfonz castiliai király nőül adja egyik leányát Montferrati Vilmoshoz, viszont fia, János herceg, nőül veszi Vilmosnak első házasságából származó leányát. A másik castiliai királyleány Savoyai Tamás neje lesz. Tamás ghibellin érzelmű és Torino miatt Károlynak halálos ellensége, Alfonz harmadik leánya a bajor herceghez megy nőül,

¹ Ephræmus 373. l. 9341—481. l.

² Nikephoros 127. l. V. 2.

³ A nép köztudatába úgy megy át a dolog, mintha Mihály Procida János közvetítésével rendes szövetséget kötött volna III. Miklóssal, Sicilia szigetével és az aragon királylyal. Ez természetesen ebben a formában nem felel meg a valóságnak. L. Amari: Altre narrazioni del Vespro Siciliano. 15. s. k. 11.

ki Konradin kivégeztetését nem tudja megbocsátani Károlynak. A negyedik leány Andronikos görög trónörökösnek lesz a felesége,¹ míg természetes leányát a tatár kánhoz adja nőül. A tatár Magyarországot akadályozhatja meg abban, hogy Károlynak segílyt adjon. Alfonz unokahugát az arborei index jegyzi el,² kit Károly méltóságából ki akar forgatni.

Károly tehát hatalmas ellenséges gyűrűvel van körülvéve, Dél-Európa két táborra oszlik s idő kérdése, mikor tör ki köztük az élet-halálharcz.

A kihívó a rettenthetetlen Károly lesz.

1280-ban meghal nagyratörő terveinek akadályá, az energikus III. Miklós s a siciliai király durva erőszakossággal keresztül viszi Simone de Brion cardinális megválasztását, a ki mint pápa IV. Márton nevet vesz föl.³

Márton már előbb is összeköttetésben állott Károlylyal s pápasága idején sohasem feledkezik meg róla, hogy neki köszönheti megválasztását. Felhasznál minden eszközt, hogy a király hatalmát növelje. A rómaiaktól neki felajánlott senatori méltóságot Károlyra ruházza, a ghibellinek megsemmisítésére törekszik s a ghibellin érzelmű Forlit interdictummal sújtja. Az egyházi államot ellepik a francia hivatalnokok s a Mártontól kinevezett kilencz cardinalis közül négy francia.

Károly antiochiai Máriától megszerzi a jeruzsálemi királyság jogczímét s vezére, Roger di S. Severino a templariusok segítségével elfoglalja Acrit.⁴ Károly állítólag

¹ Láttuk, hogy Mihály Károly térfoglalását a Balkánon megakadályozandó, Morea örökösőjét akarta fiának eljegyezni, de nem sikerült. Épen így kudarcot vallott azzal a törekvésével, hogy leányát Jean de la Roche athéni herczeggel vétesse el. L. Marino Sanudo. 136. l.

² Sardinia négy judicatusra volt felosztva: judicatus Arborensis, Turritanus, Calaritanus, Gallurensis.

³ Károly az Orsini párt vezéreit, Matteo Rosso és Giordano cardinalisokat börtönbe vetteti s miként már az előző conclaveban is megtette, az iránta ellenséges biborosoknak csak kenyeret és vizet adat. Malespini 1025. l.

⁴ Marino Sanudo 165. l.

keresztes hadjáratot akar vezetni a szentföldre s a pápa 1282 márcziusában átengedi neki Sardinia és Magyarország egész egyházi tizedét hat évre.¹ Ha a király nem teljesíthetné a feltételt, a kedvezmény átháramlik a salernói herczegre.

Hogy e keresztes hadjárat mögött mi lappangott, sejtetni engedi egyrészt Károly jelleme és törekvése, másrészt az a körülmény, hogy Márton a görög császárt az egyházból kizárja.

1281-ben a király sereget² küld Belgrád ostromára Hugues de Sully vezérlete alatt. Mihály nem tudja a várost fölmenteni, de élelmet akar becsempészni. Sully kémei útján értesül a dologról, 25 emberrel a csapatot megtámadja, de fogságba esik és serege a hír hallatára futásnak ered.³

Ugyanez évben Leonardo da Veroli moreai kancellár közreműködésével Orvietóban egyezmény jön létre Károly, Fülöp c. császár és Velence közt Görögország ellen.⁴ A támadást 1283-ra tervezik.

Mikor azonban Károly óriási előkészületeket tesz, Mihály trónja végveszélybe jut és közeledik az idő, melyben a két ellenséges tábor megküzd életre-halálra, közbelép egy váratlan esemény: a siciliai fölkelés.

A segély, melyet Mihály szövetségese, aragon Péter nyújt Siciliának, biztosítja a felkelés sikerét, Károly nagyravágyó tervei halomra omlanak s azzal a keserű tudattal kell sírba szállania, hogy Sicilia szigete, a húsz évvel azelőtt kardjával és a pápa ráruházása folytán megszerzett ország egy része, elveszett családjára nézve, egy élet küzdelmének eredményei részben megsemmisültek és legsebbe álmai szertefoszlottak.

MISKOLCZY ISTVÁN.

¹ «si quoad decimam ipsius regni ad id charissimi in Christo filii nostri regis Ungariæ illustris assensus accedat.» Fejér: Cod. dipl. V. 3. 138—40. l.

² «tra quali eran molti Saraceni». Marino Sanudo. 129. l.

³ Marino Sanudo 129. l. Pachym. VI. 32—33. l. Miller i. m. 171—72. l.

⁴ Marino Sanudo 132. l.

NAPOLEON ÉS LENGYELORSZÁG.¹

E kérdés két különböző problémát foglal magában. Az elsőt, a lengyel kérdés történeti szerepét Napoleon politikai rendszerében, valamint a császár és a lengyelek kölcsönös viszonyát számtalanszor tárgyalta, a múlt század politikai irodalma. Főbb vonásaiban Sorel² és éppenséggel ki nem elégitő módon Rütther³ vázolták. Magunk külön tanulmány tárgyává tettük⁴ s benatóbban Askenazy fogja előadni azon művében, melynek vázлата mostanában jelent meg lengyelül⁵. A másik probléma, Napoleon lengyelországi művének jellemzése, különös figyelmet érdemel, de mivel ez a tárgy nem tartalmaz anekdotaszerű elemeket, csak épen hogy érintette néhány tanulmány s az is csak mellékesen foglalkozik vele.⁶ E tanulmány tehát, melyet a mai ülésen⁷ vázlatosan bemutatni szándékozunk, első kísérlet és csupán nagy vonásokban tünteti fel Napoleon hatásának jelentőségét a lengyel életre.

1. A tilsiti (1807. VII. 9.) és bécsi békekötések (1809. okt. 14.), a drezdai alkotmány (1807. VII. 22.) és ennek

¹ E tárgyat részletesebben nemsokára u. e. címen lengyelül megjelenő művem fejtegeti *Napoleon i. Polska*. E. Wendà. Varsó 1913.

² *L'Europe et la Revolution*. Különösen VII. és. VIII. k.

³ *Napoleon I. und Polen* 1902.

⁴ *Napoleon et la Pologne 1806—1807*. Alcan. 1909, Paris.

⁵ Bibliothéque de Varsovie (Biblioteka warszawska). 1913. 1. és 2. szám.

⁶ Szerzőtől: *Napoleon zászlója alatt*. «Pod znakiem Napoleona». 1913. Rembowski *Z Życia Kontsjucyjnego w Ksietstwie warszawskiem* 1905. Pokarz Ostatnie lata Hugona Kattataja 1904.

⁷ A londoni történeti kongresszus újkori szakosztályának 1913 április 8-iki ülésén.

az 1810. jan. 24-iki rendelet alapján a négy új départementban való alkalmazása : ez az a négy okirat, mely lengyel földön megvetette az új állami élet alapját. E törvények, a melyek új, félig független lengyel államot alkotnak, megnövelik területét és új nemzeti életet teremtenek, egészben véve jóformán a császár személyes alkotásai voltak.

Napoleon a korlátlan és öszpontosított hatalomnak és az erős adminisztrációnak volt a képviselője; Európában ő vetette el az egyéni szabadság és a törvény előtti egyenlőség eszméjének magvát; mindenütt meghonosította a Code Napoleont, az új római birodalom e Corpus Jurisát, egysítvén működésében a francia forradalom elméleteit, a királyságtól örökölt abszolútizmus gyakorlatával, a katonai dictatura ideológiáját csakúgy, mint az egytetemes monarchiáét. A császár megvalósította elveit, nemcsak azért, mert ez a jog az ő joga volt és az elmélet az ő államának elmélete, mert nagyravágyása és hatalomszeretete így parancsolták, hanem azért is, mert ez politikájának szükség-szerű következménye volt. Meg kellett tennie mindent, a mire az a vágy készítette, hogy fentartsa és megerősítse művét, császárságát Franciaországban és Franciaországot Európában.

A varsói fejedelemség e rendszernek csak alig feltűnő pontja volt; de e pont mégis elég jelentékeny. A fejedelemség a császárnak keleten legtávolabbra tolt és három ellenség tábora közé ékelt őrszemévé lett. A kapcsolat a fejedelemség és császárság közt erősebb, mint gondolnók. Míg a nyugati monarchia Európában fennáll, ennek az őrszemnek a császár kezében kellett maradnia: elhagyása (1813 május) egyjelentőségű a történeti fordulattal, teljes feladása (1813 aug.) a napoleoni rendszer bukásának symboluma volt.

Napoleonnak, a fejedelemség szervezőjének mindent meg kellett tennie, hogy e szervezet alapelveit sértetlenül fentartsa és további fejlődést biztosítson neki. Sociális rendszere és nemzetközi politikája kivánták meg így. A császár varsói képviselői, Davout marsall és a diplomáciai ügyvivők voltak

e tekintetben eszméinek végrehajtói. Ők voltak a tényezők, kiknek révén Franciaország közvetlenül hatott Lengyelországra. De ez a hatás még másrésről közvetve is megnyilvánult; annak szüksége, hogy a fejedelemség alkotmányos szervezete kiegészítették, hogy a mindennapi élet szükségletei kielégíttessenek, hogy a varsói területen uralkodó jogi chaos megszűnjék, az anya-szervezetnek a belőle származottra való természetes hatása, az az óhaj, hogy Napoleon nagyravágyása kielégítést nyerjen: ime a feltételek, melyek a francia intézményeket lassanként a fejedelemségbe bevették.

2. *A napoleoni elvek a fejedelemségre alkalmazva. Jogi és társadalmi elvek.*

A Napoleon által adott alkotmány 4. cikke, az új szervezet alapvető pontja, így szól: «A rabszolgaság eltöröltetik. Minden polgár a törvény előtt egyenlő. Az egyén a bíróságok védelme alatt áll.» Ez állapítja meg mindazon új elveket, azokat az eszméket, melyeket később az ország törvényhozásának ki kellett fejtenie.

Az első, határozottan kifejezett, alapelv *az egyéni szabadság elve*. Nem a rabszolgaságot törölték el a fejedelemségben, hisz ez már amúgy sem létezett, hanem a jobbágyságot! Napoleon mindazonáltal joggal lehetett büszke erre a reformra. A jobbágyságot Lengyelország egy részében egyszersmindenkorra eltörölték és erre nemsokára be kellett következnie nyugati szomszédainknál (a poroszoknál) a megfelelő hatásnak.

Az 1807 decz. 21-iki rendelet fejti ki ezt az elvet: 1. Megengedi a parasztnak, hogy a közigazgatási formalitásoknak eleget tévén, lakóhelyét elhagyhassa; 2. tetszésére bízza, hogy az év végéig lakóhelyén maradjon, de oly feltétel alatt, hogy kötelezettségének megfelelő munkáját elvégezze; 3. bírósági védelemben részesíti a szerződéseket, melyeket a parasztoznak és földbirtokosoknak kellett egymással kötniök.

Ez a rendelet volt sokáig a paraszt egész létének alapja. Ez tartalmazza a szabad költözködés jogát, a lengyel pa-

rasztnak teljesen egyéni szabadságát, de ugyanakkor — a hivatalos magyarázat szerint — elrabolja tőlük a földet, melyen addig éltek. A földbirtokos a paraszt örökölt földjének tulajdonosává lön; ez utóbbi csak jóval terhesebb feltételek mellett maradt meg földjének birtokában.

Az új törvényhozás egy jogi fictió-ra, a szabad szerződéskötésre támaszkodott. Megigérték a bíróságok védelmét; a kormány közjegyzőket nevezett ki, előírta nekik a szerződések alaki kellékeit, meghagyta nekik, hogy a munkások összes szolgálatait jegyezzék fel. De az egész intézménynek nem volt reális élete. A föld nélkül álló paraszt az úr kezeibe volt adva. A törvény jogi védelmet ígért neki, de maga ez a törvény nem ismert oly viszonyokat, mint a melyek a parasztot és urat összekötötték. A robot a bérletnek egy különös fajtája volt. A Code által megállapított összes lényeges elemek hiányoztak belőle. Sem bérösszeg, sem megállapított határidő nincs. Kívül esett a törvény határain és pedig annál is inkább, mert a szabad szerződés a tulajdonosnak megengedte a terhek fokozását, és az a körülmény, hogy a robot oly munkakötelezettség, melyre senki sem volt kényszeríthető, a robotot minden törvényes biztosítéktól megfosztotta. A rendelet, mely hivatva volt a 4. cikk alapelvét továbbfejleszteni, új viszonyokat állapít meg. Törvényen kívüli állapotot teremt, mely a Codeban nem talál korlátokat; a törvényhozó szellemétől idegen helyzetet hoz létre. Ennek a helyzetnek vészes következményei a császárság korának oly nehéz életviszonyai közt, (a háborúk és a continentális rendszer) csakhamar mutatkoztak. 1812 elején a paraszt már tönkre volt téve s csaknem végkép kimerült. De ugyanez a paraszt szabad volt és felszabadítása végleges.

Ugyanez a cikk formulázta az alkotmány második alapelvét, *a törvény előtti egyenlőséget*. A varsói politikai rendszer boltozatának zárókövét ezután ennek az alapelvnek kellett alkotnia.

Ennek és a Code civil rendelkezéseinek volt köszönhető, hogy a régi birtokrendszernek a maga kiváltságaival és elő-

jogaival el kellett tűnnie. A birtok elveszti politikai jellegét, tisztára magánjogi intézménnyé válik, minden osztály hozzájut az ingatlanszerzés jogához. Evvel együtt megszűnnek a nemesség kiváltságai, azok a kiváltságok, melyek csak a nemességnek tartják fenn a katonai és polgári hivatalok betöltésének jogát. Az 1791 máj. 3-iki alkotmány csak rést tört azon a falon, mely a harmadik rend benyomulása ellen védte a közhivatalokat. A fejedelemség politikai szervezetébe ez az egyenlőség a császár közvetlen befolyásától függetlenül jutott be; ez az alapvető elvnek logikai és szükségszerű következménye volt, oly következmény, mely megvalósulásának pillanatában, nem nyomorodott el.

A törvényhozó, ki a lengyel közéletet bizonyos mértékben a szabad fejlődés útjára engedte, az új állam polgárainak politikai jogait sajátkezüleg szervezte. Ő maga formulázta a választói jogot, kiterjesztvén ezt a nemzet összes rétegeire. Némi megszorításokkal és a határozott földbirtok birtoklásának feltétele mellett a polgárnak és parasztnak biztosította e jog szabad gyakorlatát. Tökéletes egyenlőség nem volt, de az elv jelentékeny mértékben érvényesült. Megtartván a nemesség képviselői részére a régi «követ» elnevezést, a kamarában nemes többséget alkotván és ennek értékes kiváltságokat adván (a békebírói hivatalra alkalmas jelöltek megválasztása), Napoleon csak a reális tényekkel számolt, a nemességnek számbeli és effectív túlsúlyával, hagyományos érzelmeivel és avval a szükséggel, hogy őket saját ügyének megnyerje.

Midőn a harmadik rendet a politikai élet mezejére bocsátotta, nem gondolta azt még erre a feladatra eléggé érettnak és inkább egy jövő alakulásnak alapjait szándékozott megvetni: a valóság csalódást okozott. Sok helyen a harmadik rend volt a számban erősebb és majdnem mindeütt komolyan fogta fel képviselői kötelességeit.

Az általános szabály alól egy bizonyos ponton kivétel történt; a politikai jogok egyenlősége tíz évre felfüggesztetett a nép egy bizonyos csoportjánál, a zsidóknál, kik a polgári törvények és a bíróságok védelme alá helyez-

tettek. Az 1808 szept. 17-iki decretum eltiltotta őket a választói jogtól és az 1808 nov. 19-iki megakadályozza őket az ingatlanszerzésben.

Ezt az egyetlen kivételt nem tekintve, az egyenlőség elve a szó teljes értelmében keresztülvitetett és ebből kellett kifejlődni a nemzetet összetartó egyik legerősebb köteléknek. A nemzet ezen az alapon tömörült és változott át új, valóban nemzeti lelkületű társadalmi szervezetté.

A tömörülésnek ez a folyamata nem állhatott meg többé útjában. Volt itt egy olyan körülmény, mely állandóan megmaradt annak biztosítására. Az összes társadalmi osztályokra és tartományokra egységes polgári törvénykönyv lép életbe, mint a nemzet egyesítésének leghathatósabb tényezője. Az alkotmány 69. cikke behozta a Code Napoleon-t, mint a fejedelemség polgári törvénykönyvét és az 1810 aug. 15-iki decretum a négy új kerületre kiterjeszti. A törvény előtti egyenlőség Lengyelország egy részében végkép megvalósult.

Végül volt az alkotmánynak egy harmadik alapelve, melynek fontossága felülmulta a többit, t. i. a *törvényesség* (legalitás) elve. Ez a törvény alkalmazásában, a bíróságok mindenkire kiterjedő jogvédelmében érvényesült, ott élt ez az elv a jogrend független és nyilvános voltában és biztosítása céljából állították fel a legmagasabb törvényhatóságot — az igazságügyminisztériumot. Gróf Lubieski minister erélyességének és fáradhatatlan tevékenységének volt köszönhető, hogy az új rend ellenségeinek (conservatívok, papság, a minister személyes ellenfelei) minden igyekezete daczára, keresztülvitték a bírói szervezést, életbe léptették a Code-ot, kifejtették az alkotmányt, a maga igazi mivoltában. A minister oldalán a derék munkások egész phalanxa fáradozott az új törvény megerősítésén és megszilárdításán annak a reformnak, melyet a császártól ocroyált törvényalkotásnak követnie kellett. Egy olyan országban, melyben évek óta uralkodott a zűrzavar, ennek a ministeriumnak az intézménye és maga ez a minister voltak a jogi újjáalakulás alaposzlopai. Alig mult el néhány esztendő és ezek az új elvek, melyeket kívülről hoztak be és

erőszakkal léptettek életbe, nemzeti eszmékké lettek, melyeket a nemzet el volt határozva minden erejéből megvédeni. Midőn 1815-ben Nowosilcow éber felügyelete alatt egy új alkotmány kidolgozásához fogtak, nem tértek többé vissza a régi rendszerhez, megtartották a francia törvénykönyvet, a parasztok szabadságát, a törvény előtti egyenlőséget és egyelőre a legalitás alapelvét, a császárság ezen becses hagyatékait.

3. *A szervezet jelleme.* Az alkotmány 6-ik pontja kimondta, hogy a kormány a király személyében testesül meg és az alkotmány tényleg az egész közigazgatást olyan értelemben építette ki, hogy az mintegy a király kiegészítése. Hat minisztert nevezett ki, kik közvetlenül a király alá tartoztak és akik egyenként és külön-külön vagy vele, vagy az alkirálylyal dolgoztak. Ha a király nem tartja czélszerűnek, hogy alkirályt nevezzen ki, a ministerek egy a király által külön kinevezett elnök elnöklete alatt ministertanácsot alkotnak. Ebben az esetben az egyes ministeriumok ügyeit ebben a tanácsban vitatják meg, aztán az uralkodó elé terjesztik jóváhagyás céljából. A ministerek saját ügykörüknek független főnökei és külön működnek. A ministertanács nem a végrehajtó hatalom legmagasabb szerve, hanem a közigazgatás terén a király tanácsa, melynek feladata közigazgatási rendszabályok tervezetének előkészítése.

A facultativ jellegű ministertanács mellett egy állandó intézmény, az államtanács is fennállott. Tagjait a ministerek maguk alkották, kik mellett négy beosztott előadó állott. Ez a tanács törvényhozási dolgokban tanácsadó jellegű volt, a semmitűszék és fő közigazgatási bíróság hatáskörével rendelkezett. Mint ilyen az egész ország közigazgatásának legfőbb ellenőrzését gyakorolta.

Az országot 6 tartományra és 60 kerületre osztották és egy közigazgatási hierarchia alá rendelték: a tartomány élén a praefectus, a kerület élén az alpraefectus, a község élén pedig a polgármester vagy elnök állott. A király teljhatalommal nevezi ki a közigazgatási hivatalnokokat, az autonóm tanácsok tagjait pedig egy kettős jelölési lajstrom

alapján, melyet a tartományi vagy községi gyűlés terjeszt fel hozzá.

Az alkotmány ezenkívül megújította a nemzeti nyelv kizárólagos használatát a közigazgatásban és a közhivatalok betöltésének jogát csakis a fejedelemség polgárainak tartotta fenn. A közigazgatás szervezete, úgy, amint azt itt az alkotmány nyomán bemutattuk egy alapvető elvre, t. i. a centralisatióra támaszkodott. Felfelé csekély kiterjedésű lévén, lent pedig jól megalapozva, az egész országot sűrű hálóként borította, melynek összes szálai a ministerek kezeibe futottak össze. De úgy lent, mint fent, csak a királytól függ és mégis bizonyos független jelleget őrzött meg. Egyéni és nem kollektív működésre van alapítva, megállapítja az egyéni felelősség elvét és mindenütt erőteljes iniciatívát követel. Ez a közigazgatás erős hatalmat biztosíthatott, de fejének tevékeny, erélyes, hatalmas uralkodónak, egy Napoleonnak, kellett lennie. Az elméletben tökéletes rendszer lengyel földön hiányosnak bizonyult: a király nagyon lassú és apathikus volt ahhoz, hogy életet leheljen a közigazgatásba, túlságosan féltékeny hatalmára és nagyon is megszokta a szász rendet, hogysen szabadabb mozgást engedett volna. A ministereket sokkal inkább kötötte a törvény és a király, hogysen egyéni felelősségükre mertek volna cselekedni, nagyravágyásuk nem engedte, hogy közösen működjenek, arra meg nem voltak eléggé jártasok az ügyvitelben, hogy megkötött helyzetükben a bajoknak elejét tudták volna venni. Nem is volt már kormány: mindegyik minister külön kormányozott, külön értekezett a királylyal és nyerte tőle a saját ügykörét illetőleg a specialis utasításokat. Volt a bajoknak még egy másik forrása is: az egység hiányához a helyi közigazgatás rendszabályaiban fellépő zűrzavar is hozzájárult.

Itt a zavar még nagyobb volt és hatását is erősebben érezte az ország lakossága. A közigazgatás különböző ágai egymás ellen működtek, különböző ministeriumoktól függő új hivatalok keletkeztek, a nélkül, hogy határozottan megjelölt ügykörük lett volna, mi a szüntelen megújuló zavart

még inkább növelte. Maguknak a praefectusoknak hatásköre sem volt eléggé pontosan megállapítva s az egész hatalmat a kezükbe igyekeztek kaparítani. A belügyek főnöke a nagy-képességű, feddhetlen Luszerewski P. nem volt eléggé erélyes ahhoz, hogy az ország ügyeit vezesse és túlgöngye ahhoz, hogy mindent rendben tartson.

Mindenki látta a bajt és mindenütt arról beszéltek, hogy segíteni kell rajta. De mint mindig, hiányzott a kellő elhatározás; a király akkor nyugodott bele abba, hogy hatalmáról lemondva, ezt a varsói minister kezébe tegye le, mikor a békéltető rendszabályok foganatosításával már elkéstek. Az 1812 május 26-iki decretumnak csak katonai rendszabály jellege volt és egészben véve a varsói kormány függését változtalta meg; a kormány ezentul már nem a király alá volt rendelve, mert utasításait a varsói francia hatóságoktól nyerte.

Ennyi hiány daczára, ez az új közigazgatás tovább működött: lassanként áthatotta azt a francia közigazgatás gyakorlata, új rendtartáshoz szokott és átvitte ezt az életbe. Ha a kormány nem tehetett kellő hatással eleget összes kötelességeinek, ha nem igyekezett a békés fejlődést gyorsítani, ennek oka az volt, hogy teljes figyelmét a pillanat katonai szükségleteinek kielégítésére kellett fordítania. Az új közigazgatás nem hozta meg az összes gyümölcsöket, melyeket tőle vártak, de a tisztviselőknek és politikusoknak egész hadseregét képezte ki, kik majdan a lengyel királyság korában a megkezdett munka fonalát újra felvehették.

Egészen más volt a fejedelemség katonai szervezete. A hadsereg a császár személyével bensőbb összeköttetésben állott; mint a Rajnai-szövetség egyik tagjának contingense a császár parancsnoksága alá tartozott, és részben Franciaország szolgálatában állott (1807 július 22, 1809 november 30, 1808 május 10 és más szerződések.) Míg a fejedelemség közigazgatása az alkotmány nyomán egyszerre keletkezett, a hadsereg magának a fejedelemségnek keletkezése előtt már létezett. Meg voltak már a keretei, tisztjei, igazgatása és szelleme. Szervezetét a lombardiai kormány

és Dabrowski tábornok között kötött milánói szerződés (1797) alapján nyerte és az olasz legiókban a forradalmi korszak idején lassanként fejlődött ki. Eredetileg a legio volt a szervezet egysége; ez három bataillonból és minden bataillon egyenként 125 embert számláló tíz csapatból és három század tüzérségből állott. Mindegyik legiónak megvolt a maga parancsnoka és vezérkara. Két legio egy főparancsnok (Dabrowski) és egy tábornok vezérlete alatt alkotta a Cisalpinia szolgálatára rendelt lengyel hadsereget.

1799-ben a francia kormány czélszerűnek látja, hogy egy, a legio elvére épített új lengyel alakulást szervezzen az északi területen. Ez az új dunai legio az olasztól független volt.

Ez a két szervezet, mely a lengyel hadsereget és szellemet képviselte a külföldön, e viharos korszak minden eseményében részt vett. Minden hányattatás között megőrizte független nemzeti és forradalmi jellegét.

Ez a függetlenség sem az idők szellemének, sem az első consul politikájának nem felelt meg többé: a legiók elvesztik jellegüket és positiójukat. Etruria és Franciaország szolgálatában álló, fél-brigadeokká alakulnak át és 1802-ben végkép beolvadnak a francia hadsereg kereteibe.

A legiók megszűntek létezni, de szervezetüknek alap gondolata nem tűnt el. A belsőleg független, de a hadsereg zömével (melynek egyik alkotórésze), erősen összefüggő legio, mint a jelenkori lengyel hadsereg tipikus alakja tűnt fel a császár szemei előtt. Napoleon ugyanekkor a nemesség régi «pospolite»-jében egy másik tipikus szervezeti formát látott. Amint az 1806-iki háború megkezdődött, Zajacsek és Henry tábornokokat megbízta, hogy a fogoly és szökevény lengyelekből legiókat alakítsanak. Mihelyt lengyel területre lépett, fegyverre szólította a nemzeti felkelést.

A felkelés haderejét ideiglenes alakban szervezték. Ekkor történt, hogy a három parancsnok (Dabrowski, Zajacsek és Poniatowszki) a lengyel hadsereg végleges szervezetének egy általános tervét mutatta be (1807 január 10). Ennek értelmében három divisio vagy legio állítandó fel, mind-

egyik legio négy gyalogezredből, három tüzér és szekereszsászádból, továbbá két lovasezredből áll. Egy gyalogezred három bataillonra, egy bataillon kilencz, egyenként 139 emberből álló századra oszlanék. E szerint 17,300 ember alkotna egy legiót.

A tervet, mely a régi legió-rendszeren alapult s a mely az egyes alkotó-egységek egymástól való független voltát meghagyta, a mennyiben ezeket külön-külön a főparancsnok (Napoleon) akarata alá rendelte, a császár némi módosításokkal elfogadta.

A három legiónak volt egy katonai (Napoleon) és egy administratív főnöke (Poniatowski herczeg), ki egyúttal az egyik legio parancsnoka is volt. A hatáskörök ezen egyesítéséből tömérdek baj származott, melynek eredete az egymástól független legiók parancsnokainak folytonos ellenkezésében keresendő.

Az új alkotmány csak a fegyveres erő általános létszámát szabta meg és hadügyministeriumot állított fel. A lépésről-lépésre kialakult helyzet most új jogi keretekbe jutott; az 1807 deczember 19-iki decretum egészében elfogadja a legionárius szervezetet és megőrzi annak végleges jellegét.

Csak egy pont nem volt szigorúan körvonalazva; az 1808 május 9-iki rendelet szabályozza a sorozást, kötelezővé téve ezt az egész lakosságra, «tekintet nélkül a születésre, állapokra, méltóságra, foglalkozásra és vallásra»; az összes vallások papjainak, az iskolamestereknek és a polgári szolgálat tisztviselőinek kivételével. Így vetették meg alapját egy nemzeti hadseregnek, melynek keretei és szelleme már megvoltak. A későbbi fejlődés most már csak a vezetőök egységes eljárásától függött. Ez az egység, mely a béke idején hiányzott, már az 1809-iki háborúban az ellenséggel szemben megvolt.

A varsói hadsereg szervezete lassú átalakuláson ment át, egységesebbé és lengyelebbé vált, de függetlenségéből veszített. A fejedelemség hadserege, mely 1811-ben négy divisióra osztatott, a fejedelemség területénél nagyobbab ólt fel és Davout marsall parancsnoksága alatt maradt.

Az 1812. év tavaszán a fejedelemségben maradt három divisió a Grande Armée-ba sorolt számot és a *lengyel vagy V. hadtest* általános elnevezést nyerte.

A háború még nem volt megüzelve, de a lengyel hadsereg, visszanyert régi nevéért cserébe, valódi függetlenségét (az igazgatás szempontjából) elvesztette, a mennyiben a Grande Armée-ba beolvasztva és ennek egy részét alkotván, csak nyelvében és egyenruhájának egyes jelvényeiben különbözött annak többi csoportjától.

Még egy másik változás is történt a fejedelemség katonai szervezetében. Poniatowski herceg, a hadügyminiszter abban a perczen, midőn Davout marsall elhagyta Varsót, visszanyerte teljhatalmát. A marsall 1808 őszeig helyettesítette a császárt és más feladattal bízván meg, a varsói hadsereg parancsnoki állását átadta József hercegnek. Ez minden fáradozását arra fordította, hogy hadseregét harcra kész állapotba helyezze; környezetének kezei közt az igazgatás ügye majdnem teljesen elhanyagolatott. Poniatowski herceget szervezőtehetségének hiánya nem tette alkalmassá, hogy személyesen nagyobb gondot fordítson erre a munkára. Nyilvánvalóvá lőn a változás szüksége a ministeriumban, de ez a változás csak lassan következett be. Az 1811 december 27-iki rendelet egy hadügyi főigazgatói állást szervezett, melynek feladata az volt, hogy tisztán administratív ügyekkel foglalkozzék. Ez állás viselőjére az erélyes Wielhorski tábornokra, még magasabb polcz várt. Az 1812-iki háború megindulásakor a hadügyminister csak a lengyel hadtest parancsnokává lett, a ministerium, mely névleg alája maradt rendelve, más kezekbe jutott; Wielhorski lett a hadügyminister helyettese. A hadügyek vezetése a seregek hadi igazgatásától végkép elválasztatott.

4. *A nemzeti élet felujulása. Országgyűlés.* Ezek azok a politikai és társadalmi keretek, melyekben a lengyel élet hosszú megszakítás után újra felveszi fonalát. Miközben ezt teszi, az alkotmány által alapított intézményekre támaszkodik. Fő támasza az országgyűlés volt.

A két kamarából, de három részből álló országgyűlés (a követek kamarájának három bizottsága külön szerepkört töltött be), minden két évben ült össze. Az ülészak 12 napnál tovább nem tarthatott.

Törvénykezdeményezés és megvitatás joga nélkül, teljesen a király akaratától függvén, nem lehetett egyéb, mint engedékeny eszköz a király kezében. Fontosságának mindamellettt volt egy bizonyos biztosítéka, mely jogkörében rejlett. Az adó- vagy költségvetési törvények, továbbá úgy a polgári, mint a büntetőjogot, valamint a pénzügyi rendszert illető változtatásoknak megvitatása hatáskörébe tartozott. Minthogy pedig az alkotmány értelmében a fennálló adók csak 1809 január 1-ig voltak beszédhetők és a kamara feloszlásának esetében a költségvetési törvény csak egy évig maradt érvényben, az állam egész normális élete a kamarától függött. Ezen felül, még megkötött állapotában is, valóságos kimagasló pont volt a fejedelemséget környező abszolút monarchiák csendjében, oly magaslat, mely felé az egész lengyeliség tekintete irányult és mely a nemzeti lélek szervező középpontjává válhatott.

Az első országgyűlés, az 1809-iki, melynek kebelében az összes társadalmi osztályok képviselői helyet foglaltak, megadott mindent, amit tőle kívántak (csak az új pénzügyi rendszer javaslatát utasította vissza), de egyúttal igen élénk bírálat tárgyává tette a kormányzati rendszert és egyes kormányzókat. De a bírálat dacára sem fejtett ki ellenállást a javaslatokkal szemben: óvakodtak kihívni Napoleon rosszaságát, a ki felé fordult mindnyájuk tekintete. A közhangulat kifejezése, mint azt Bourgoing előadja, az, a mit neki az egyik törvényhozó mondott: «Látja, hogy mire vagyunk képesek, a haza szolgálatában és hogy igazoljuk azt a jóindulatot, melylyel a mi felséges újjáteremtőnk irántunk viseltetik».

A haza szolgálata és a Napoleon iránti bizalom, ime két fő mozgó rugója az országgyűlésnek, melyek, hála a sajtónak, megnyerték maguknak a fejedelemség minden zugát és szervezték a közvéleményt.

Ez az első országgyűlés, melynek még hiányzott a tapaszt-

talata, nem volt teljesen néma testület: mivel a kamarában nem beszélhettek, a követek és képviselők egy magánhelyiségben gyültek össze. Ott megvitatták a törvényjavaslatokat, kicserélték nézeteiket, ezen kívül pedig röpiratokban és nyílt levelek útján igyekeztek befolyásukat érvényesíteni. A kamarában azonban egyelőre hiányzott a határozott irány.

Egészen más volt az 1811-iki országgyűlés. A nemzet képviselői Varsóba érkezvén, határozottan kialakult eszméket hoztak magukkal; a hazáért minden áldozatra készek voltak, de egyúttal választóik érdekeivel is számolniok kellett. Az országgyűlés már kezdettől fogva több pontban nem ért egyet: az italadó kérdése Nagy- és Kis-Lengyelország követeit és képviselőit egymással szembehelyezi, a földbirtokadó csökkentése és az ipari adó behozatala a követek és képviselők két ellenséges táborára bontja a kamarát; a «bor-pótadó» és a franczia büntetőtörvénykönyv behozatalának javaslata a képviselőket egyesítik a kormány ellen; erősebb ellenállásra bírják őket és arra ösztönzik, hogy a kormány mulasztásait, az egység hiányát, a polgári és katonai igazgatás hibáit élesebb bírálat tárgyává tegyék.

Jobban kell számolni az egyéni nagyravágyással is: az akkori kegyencz Lubienski gróf és az új pénzügyminister Matuszewic, kinek szerencsecsillaga napról-napra emelkedik, egymás versenytársai; a lemondott minister, Weglenski ingerültsége is érthető: attól fél, hogy ügykezelési rendszerét támadások fogják érni.

Az ellenzék, Godlewski követ vezetésével, kinek mint bizottsági tagnak szólásjoga volt a kamarában, hadjáratot indított a közigazgatás, az igazságügyminister, sőt maga Poniatowski herczeg ellen. Annál biztosabb módszerrel küzdhetett, mert az üléseknek egy új formája lépett életbe. Véget érven a hivatalos ülés, a képviselők nem hagyták el a kamarát, hanem magában a kamarában magán ülésben, milyenről az alkotmányban nincsen szó, vitatták meg a napi kérdéseket. Itt merült fel egy, a királyhoz intézendő felirat és a császárhoz küldendő deputatio terve. Ez a terv a maga egészében nem valósult meg. A deputatiót nem

küldték el és a feliratot, melyben kifejtik összes sérelmeiket magánuton juttatták a király kezébe. Ugyanitt történt, hogy Lubienski ministernek, személyes összeköttetéseire támaszkodva sikerült ellenfeleit lefegyvereznie és kezét nyújtania az ellenzék tömörítéséhez, mely ezután a költségvetési javaslat, vagyis Matuszewic ellen fordult. Így találta meg a nemzeti ösztön azt az új politikai formát, mely az alaptörvény hibáit és korlátozásait volt hivatva pótolni.

Majdnem az egész kamara követte az ellenzékot, mely különben nem fejtett ki rendszeres ellenállást, csak arra törekedett, hogy a költségvetést kissé leszorítsa és a közigazgatás legnagyobb hiányain javítson; és meg kell valáni, hogy kitűzött célját el is érte.

Másrészt úgy az ellenzék, mint a ministerium ugyanazt a célt tartották szem előtt és működésükben ugyanazokat az elveket követték: különbség csakis a módszerben volt. Úgy az egyik, mint a másik az ősi királyság helyreállítására törekedett és a legnagyobb áldozatoktól sem riadt vissza. Az egyik, mint a másik beszédeiben úgy fordul a császárhoz, mint legfőbb biróhoz, kitől a haza sorsa függ. A fejedelemség megteremtőjének alakja egyre nő; a nép képzetében az ő képe, úgy mint az országgyűlés kebelében, a haza nagyságának és szabadságának képzetével végkép összeolvadt. Lengyelország és Napoleon ügye egy: ezentúl már csak azt a forrón óhajtott kinyilatkoztatást várják tőle, melyet csak maga a császár tehetett meg.

A fájdalmas várakozás korszaka kezdődik Lengyelországban: a nemzetet folyton ellentmondó, lesújtó és gyakran kétségbeejtő hírek izgatják, nagyon bele is fáradt a háborura való utolsó készülődésekbe; az országot felforgatja a barátok és szövetségesek folytonos átvonulása, kik gyakran ellenségként bánnak velè. Váratlan rendelet érkezik: a követeket Varsóba hívják. A nyugtalanság új táplálékot nyer; a föltevésnek új forrása fakad a fejedelemség központjában.

Az annyira óhajtott declaratio még nem történik meg, a császár habozik: minden előkészületet megtett a hábo-

rura és még reméli, hogy fentarthatja a békét; kér és fenyeget és szilárdul el van határozva, hogy háboru esetén Litvániát elfoglalja és ugyane napon Varsóban megnyitja az insurrectiós országgyűlést. Ime, ezért hivattak a követek Varsóba. A császár fel akarja használni lelkesedésüket, de a kormányrudat nem akarja kezéből kiengedni. Követe, Malines érsek pontos utasításokkal érkezik, de izgatás helyett csak megnyugtatóra törekszik. Az országgyűlés még össze sincs híva, máris fel akarja oszlatni.

Végre elérkezik az országgyűlés megnyitásának napja: elhangzanak a varázsszavak, de nem a császár szájából tudják meg, hogy: «Lengyelország lesz, mit mondok, Lengyelország van.» Kitér a soká elfojtott hév, a város örömkialtásoktól visszhangzik. Az öröm nem soká tartott. Ez az országgyűlés, melynek az erők összekötő pontjává kellett volna válnia, csakhamar a Confœderatio tanácsának árnyképévé törpülve a vég kezdetévé lőn.

A várakozás nagyon hosszú volt, a diadal pillanata nagyon rövid és a kormányrúd rossz fordulatot vesz. Ez az országgyűlés, mely a nemzeti lélek kifejlődésének utolsó láncszemévé lehetett volna, véget ér egy színpadi hatású befejezéssel: teljes csalódást hoz, a végzetes év számtalan csalódásának egyikét.

5. *Közoktatásügy.* Még az új állam végleges szervezése előtt önkéntes nemzeti felbuzdulás hozta létre a közoktatásügyi ministeriumot «közoktatásügyi főhatóság» néven. Ez az intézmény 1807 jan. 27-ikétől, 1812 közepéig állott fenn, mikor azt egy közoktatásügyi igazgató és igazgatóság által helyettesítették, melyet az 1810 decz. 17-iki rendelet szervezett. Létezésével eleinte a törvény nem törődött. Ez a ministerium speciális lengyel alkotás volt, melyről a napoleoni alkotmány egyáltalán nem tesz említést. A népoktatás minden ágát felölelte. A közoktatást az állam és nemzet együttműködése alapján szervezték, belevonván minden társadalmi osztályt e munka végrehajtásába. Az elvet, mely az iskolák szervezőit vezette, a következőképen formulázták: «egyetlen város, falu vagy község sem maradhat a szükséges iskola

nélkül.» És valóban minden akadály daczára, az ország hatalmas erőfeszítést tett: a hat porosz tartományban alig volt 147 iskola, (nem számítva a telepések 600 iskoláját) az osztrákoktól visszafoglalt területen még 40 iskolát sem találtak; de 1812-ben a fejedelemségben már 1250 és 1814-ben már majdnem 1500 elemi iskola volt. Ily módon a későbbi fejlődés igazi alapja már megvolt vetve. Egy csapásra megtalálták az utat, melyen a lengyel nemzet mindig haladni fog, ha a viszonyok megengedik, mint az 1863 előtti években vagy az 1904—6-iki megenyhült elnyomatás korszakában.

6. *Háboru.* A kis varsói fejedelemség területe fenállásának ideje alatt 4 ízben volt háboru színhelye: 1806—7-ben Porosz- és Oroszország ellen, 1809-ben Oroszországgal Ausztria ellen, 1812-ben Ausztriával és Poroszországgal Oroszország ellen és 1813-ban egyedül mindenki ellen. Még az a néhány hónap, mely háboru nélkül telt el, sem volt teljesen nyugalmas: a lengyel hadak, a fejedelemség alakulásától az 1812-iki háboru előkészüléséig szakadatlanul küzdöttek Spanyolországban. Ha ehhez hozzávesszük a Franciaország függetlenségéért 1814-ben vívott csatákat, teljes képét nyerjük katonai erő kifejtésüknek. Egy újjászülető nemzet folytonos, súlyos erőfeszítése volt ez. Kivülről Napoleon vezette, de a lengyeleknek nem volt külső háború. A lengyel seregek örömmel mentek a csatába, a nép rohant a zászlók alá, az ország, bár minden segélyforrása elapadt, semmit sem tagadott meg a hadseregtől. A költségvetésben a hadügyminister szükséglete szent tétel volt; büszke érzelemmel tekintettek a hadseregre, a jövő feltámadás biztosítékát látták benne. A háboru parancsoló belső szükséglet volt, mely a hazáért való küzdelem erkölcsi eszméjén nyugodott s a nemzeti energia legtökéletesebb kifejezése volt.

A háboru nemcsak a folytonos munka, hanem ezenkívül az a forma is volt, melyben a nemzet kimeríthetetlen életereje a legkövetkezetesebben jutott kifejezésre. A lengyel katona, ha egyszer fegyverben áll, rendületlen hűséget

tanusít. Azért mentek Olaszországba, hogy rendet és fegyelmet tanuljanak. Mióta elsajátítják ezt a két katonai erényt, a döntő pillanatban felülmúlják mestereiket. A moszkvai vereség alkalmával csak a lengyel hadtest tartja meg társzerekeit és csak a visszavonulás utolsó idejében hagyja el azokat egyenként, valamint egymaga tartja meg veszteség nélkül egész tűzéréségét.

A háborúnak más értelme volt Varsóban, mint bárhol másutt. Az ország fenállásának elkerülhetetlen kísérője és jövőendő forrása volt. Midőn a fejedelemség megalakul, mint a többi napoleoni alkotás, nem több, mint varsói fejedelemség. Lengyellé csak a hadseregben lett: annak egyenruhájában, szellemében, nevében. A lengyel hadtest, bár a fejedelemség hadserege volt, egész Lengyelországot képviselte: a hadsereg volt az összes nemzeti aspiratiók symboluma.

Szerepe még világosabbá és határozottabbá válik abban a pillanatban, mikor a fejedelemség 1813-ban megszűnik. Nem volt többé sem varsói terület, sem hatóság, sem kormány. Ettől fogva csak lengyel hadsereg van. A haza ott van, a hol hadserege van.

A hadviselő felek jól megértik ezt a helyzetet. Mindent megtesznek, hogy ezt a lengyel hadtestet eltüntessék és elnyeljék. A stratégiai okok, annak szüksége, hogy számoljanak egy hadtesttel, mely a hadsereg zöme mögött megmaradt, a politikai okokkal egyenlő szerepet játszottak: oly erkölcsi erő volt ez, melynek fenállását nagyon kényelmetlennek találták az akkori és későbbi coalitiók cabinetjei.

A lengyel hadsereg a szerint a belső logika szerint élt, mely a forradalom és császárság háborúi alatt benne kifejlődött. Nem hagyhatta el vezére zászlaját: ha mindvégig Napoleon oldalán maradt, ez főleg Poniatowski herczeg műve volt, de volt ennek még egy mélyebb oka is, a belső szükség; számára a visszavonulás nem volt lehetséges.

Hűsége, a becsülethez való rendületlen ragaszkodása, vitésége a császárság felbomlásának pillanatában külön helyzetet vívták ki számára. A párisi egyezség külön cikket szentel neki, mely érinthetetlenségét biztosítja. «A len-

gyel csapatok minden fegyvernemének, — mondja a 19. cikk — melyek fegyveresen Franciaország szolgálatában állanak, megengedtetik, hogy hazatérvén fegyverüket és podgyászukat megtarthassák, mint tiszteletreméltó szolgálataiknak tanujeleit. A tisztek, altisztek és katonák megtartják kitüntetéseiket, melyeket nyertek és e kitüntetésekhez kötött javadalmazásukat.»

A coalitio kormányai nem tagadhatták meg tőle nemzeti elnevezését, meghajolván a tények ereje előtt.

7. A császár személye Lengyelországban sokáig megtartotta sajátos jellemét. Majdnem nemzeti hőssé lett. Egy lengyel legenda keletkezett róla, mely a jelenkori lengyel költészetben és regényirodalomban egyre visszatér.

Nem nehéz e legenda keletkezését forrásaiban megérteni. Maga Napoleon élete, mely a semmiből kiemelkedve, túlnőtt az emberi hatalom határain, bizonyítékául szolgált annak, hogy a lehetetlennek látszó dolgok megvalósulhatnak. Annak a nemzetnek, melynek sorsa a XIX. században a lehető legszomorúbb volt, de a mely soha sem vesztette el a föltámadás reményét, egy ily történet a legvigasztalóbb lehetett. Ez a történet egyttal visszaidézte emlékébe azt a hősi tettekkel és csodás erőfeszítésekkel telt korszakot, melyet maga is átélt. Az ember szívesen gondol vissza életének hős korára.

Ennek a kornak volt még egy más vonzó ereje is: megszakítása volt ez a megsemmisülés ama hosszú korszakának, melyben a lengyel névnek örökre el kellett volna vesznie, a politikai függetlenség kora volt.

Meg aztán a császár tényleges szerepe, melyet most elemeztünk, elég nagyszerű volt ahhoz, hogy a lengyelek lelket, szívet magához kösse. Neki, az ő munkájának köszönhető, hogy Lengyelország egy része, a leendő királyság, újból erős szálakkal kapcsolódott a latin műveltséghez, hogy birtokába jutott a Code Napoleon-nak, az egyetlen dolognak, melyben ma Oroszországtól különbözik, hogy társadalmi fejlődése törvényes formákba foglalódott, melyek minden további fejlődést megkönnyítettek.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Kossuth Lajos hírlapi cikkei.

Kossuth Lajos Iratainak XII. és XIII. kötete Kossuth Lajosnak 1841—1848 október 30-ig megjelent hírlapi cikkeit foglalja magában.

Kétségtelen, hogy az első, mai értelemben vett, magyar hírlapot Kossuth Lajos alapította meg a *Pesti Hírlappal*; viszont az is igaz, hogy a *Pesti Hírlap* volt az a lépcső, a melyen Kossuth Lajos felemelkedhetett későbbi hírére és dicsőségére. De Kossuth hírlapi cikkei nevezetesen azért is, mert bár cenzurán kellett átmenniök, merész hangjuk, a magyar stylusnak belőlük áradó szépsége, az érzés heve miatt, azt mondhatni, átalakító hatással voltak az akkori magyar közéletre s jelentékenyen hozzájárultak a politikai élet és érzés kifejezéséhez a lakosság minden rétegében. A magyar történetnek is fontos adalékai e cikkek, mert sok megbeszélte tárgy még ma is napirenden van, s így minduntalan szükségünk van most is e cikkekre. A cikkek legnagyobb része a *Pesti Hírlapban*, a *Hetilapban* jelent meg, de mivel e lapok ma még közönyvtárainkban sem mindig hozzáférhetők, Kossuth hírlapi cikkeinek gyűjteményes kiadása valóban nélkülözhetetlen szükség a magyar történet és politika számára.

Ilyen gyűjteményes kiadásnak azonban a cikkeket 1. úgy kell közölnie, a mint azok megjelentek, 2. némi magyarázatot is kell adnia útmutatóul (különösen akkor, ha a cikkek közlése az eredeti helytől eltér), 3. meg kell jelölnie a helyet és időt pontosan, a hol és a mikor a cikkek megjelentek és 4. lehetőleg teljesnek kell lennie.

Ha e kiadást az 1. szempontból vizsgáljuk, csakhamar meggyőződünk arról a tényről, hogy sok cikk szövege az eredetitől többé-kevésbé eltérő, még pedig rövidebb. Hiányzik gyakran a cikk eleje vagy a vége, a melyben Kossuth eredetileg utal előbbi vagy későbbi cikkére. De nemcsak ily kisebb, nagyon gyakran

lényegesebb elhagyások is észlelhetők. A *But for ever* cz. (39. sz.) és az *Utak* cz. cikkeknek (46. sz.) körülbelül 1/3-a hiányzik, a 84. számban levő *Szabad kir. városok* címűnél pedig minden indokolás nélkül elmaradt Deák levele, a cikkeknek körülbelül 2/3-a. Futólagos összeszámlálással is 25 olyan cikket találtam, a melyből fontosabb részlet maradt el. Meg kell itt jegyezni, hogy a 26. számban közölt vezércikknél megjegyzést találunk, a mely szerint a kihagyás helyszúke miatt történt. Több megjegyzés erre vonatkozólag nincs. Azt is megjegyezzük, hogy több alkalommal a kihagyások helyén vonalak (— — —) állanak, de minden magyarázat vagy felvilágosítás nélkül.

Csak egy rövidebb kihagyást idézünk. A *Közlekedés* című (64. sz.) cikk közepén hiányzik e részlet: «Az elsőről (t. i. az örökváltságról) jogszerűség szempontjából mai Értekezőnk ismét nyújt egy becses adalékot. Mi mindkettőről (t. i. az ősiségről is) külön és gyakran fogunk szólni, valamint fogunk különösen a pauperismusról is, ezen örvényről, mely a csak máról holnapra segítő alamizsna alakjában évenként oly tömérdek nemzeti kincset elnyel, legkisebb maradandó siker nélkül, és ha eleve nem gondolkozunk, naponkint többet fog elnyelni, minthogy már máskor mondtuk, hogy az irgalmas érzet nem hiányzik e nemzetben, de hiányzik — hiányzott legalább eddig — az azt célszerűen vezető előrelátás. Ezek azonban bő tárgyat nyújtanak több cikkekre.»

Még egy példát kell idézni annak feltüntetésére, hogy mily értelmetlenül történt néha a kihagyás a cikkek elején. Az 1842. évi 139. sz. Országos pénztár cz. vezércikk így kezdődik: («Lapjaink utóbbi számának vezércikkét [meg kell jegyezni, hogy ez a vezércikk nincs közölve] azzal végezők), hogy az «Alföldi levelek» nagyérdemű szerzőjével azon elvre nézve is tökéletesen egyetértünk, hogy az országos házi adótár indirect adó útján szereztessek be.» A gyűjteményben a zárjel közti rész hiányzik, a többi pedig minden változás nélkül ott áll: két «hogy»-gyal kezdődő mondat, a melynek nincs értelme.

2. Az eddig mondottak is igazolják már, hogy bizony szükséges lett volna — legalább a közlés módjára nézve — némi tájékoztató magyarázatot adni. Ezenfelül azonban számtalan oly vonatkozás fordul elő a cikkekben, a mi magyarázat nélkül a nem szaktudós előtt érthetetlen. Erre nézve semmi sem történt. Két jegyzet mégis van. Az egyik arra vonatkozik, hogyan lett

Kossuth a *Pesti Hírlap* szerkesztője, a másik pedig arra, mi idézte elő, hogy a szerkesztést abbahagyta. Mindkét jegyzet igen becses, teljesen felvilágosít bennünket a szóban levő ügyről. Így kellett volna sok mást is megmagyarázni.

3. Kívánatos ily kiadásban, hogy az egyes cikkek első megjelenésének helye és ideje pontosan meg legyen jelölve. E tekintetben hiányos a gyűjtemény jelölése, mert csak a lapot, az évet és a lap számát jelöli meg, a miből nem tűnik ki az, mely hónapban és napon látott napvilágot a cikk. A gyűjtemény jelzéséből erre még csak következtetni sem lehet, mert a *Pesti Hírlap* pl. nem évenként kezdődő sorszámokkal jelölte meg egyes számaikat, hanem a megjelenéstől, 1842 január 2-ától kezdve folytatólag. A «Fiumei vasút» cz. vezércikkknél pl. a gyűjteményben ez áll: «Az 1844-ik évi Pesti Hírlap 347-ik számából». A számból következtetve e cikk megjelenése az év végére esnék, míg a valóságban április 28-án jelent meg. Egybevetéseknél sokszor lényeges a pontos időnek tudása, a gyűjtemény ezt nem adja, s így végeredményében mégis csak az eredeti hírlaphoz kell a kutatónak fordulnia.

4. Igen lényeges kellék az, hogy a gyűjtemény teljes legyen. Ez kétségtelenül nehéz feladat. Nehéz ez esetben, mert Kossuth Lajos cikkei legnagyobb részét névtelenül jelentek meg. Arra nézve, hogy a gyűjteményben milyen elv szerint közöltetnek a cikkek, semmi tervet, útmutatást nem találunk. Úgy látszik, mintha csak Kossuth vezércikkeit akarná közölni, de közöl két oly cikket is, mely nem vezércikk, mert a felvilágosítás miatt szükség volt reá. Egészen bizonyos, hogy Kossuth — különösen az első évfolyamban — nemcsak vezércikket írt lapjába. Írt ő mást is, írt híreket, tárczát, később különösen országgyűlési tudósításokat, de ezek — bár némelyiknél neve aláírása is ott van a lapban — nincsenek a gyűjteménybe felvéve. Ha azonban a gyűjtemény tényleg csak a vezércikkeket akarta közölni, akkor sem felel meg a követelményeknek, mert nem közli Kossuth összes vezércikkeit. S e tekintetben a gyűjteményben követett eljárás teljesen érthetetlen.

Kossuth Lajos cikkei szerzőségére nézve a Pesti Hírlapban így nyilatkozik az 1841. évfolyam január 20-iki (6.) számában a 45. lapon: «Értesítés. Előbbi számunk Feuilletonában a Töredékes észrevételek a magyar tudós társaságról cikkely alól T betű, a szerző jegybetűje, kimaradt. Egyébiránt bizonyos tudakozódások

következésében, és bizonyos kérdezősködési fáradságok megkimé-
seül, nyilván is kijelentem, a mit (nevem szerkesztői minőségben
minden lapon olvasható levén) különben is tudni lehetett: hogy
minden eredeti cikkely, mellynél más név, vagy jegy nem áll,
vagy beküldöttek nem jeleltetik, vagy nem pusztá híradás,
vagy kútfőkre nem hivatkozik; természet szerint a szerkesztőé.
Kossuth».

E nyilatkozat egész biztos útmutató arra, hogyan keressük
Kossuth L. cikkeit. De ezt nem eltekintve, — ha csak magukat a
vezércikkeket nézzük látjuk, hogy Kossuth egyes cikkeiben gyak-
ran szokott utalni előbbi cikkeire. Ez a körülmény ismét támasz-
pontot ad a kiválogatásnál. Mégis mit látunk a gyűjteményben? Az
1842. évi 190. sz. Fiume cz. vezércikk elején levő utalás például
mutatja, hogy a 182. számú Egy külföldi bölcz cz. vezércikket
is Kossuth írta; a gyűjtemény azonban csak a 190. számút közli
az utalás elhagyásával, a 182. számút ellenben nem. Megtörténik
az az eset is, hogy némely vezércikkben hivatkozás történik
egy előbbire (pl. az 1841. évi 91. sz. Viszonzásban a 83. számú
Polemia című vezércikkre), s a gyűjteményben az első, a 83-ik
számú van meg, a 91-ik számú s a vele összefüggésben levő
92-ik, melyből kitűnik egyébként is Kossuth személyes éle, nincs
felvéve. Iyen esetek: a 220. számú hivatkozik a 185-re, de ez
nincs felvéve, vagy a 324-ben hivatkozás van a 323-ra, a 341-ben
a 338-ra, a 348-ban a 315-re s csak az utóbbiakat találjuk meg
a gyűjteményben.

Van azután olyan eset is, hogy valamely összefüggő cikk-
sorozatból csak az egyiket közli a gyűjtemény, a másikat vagy
a többit nem. A 171. számú Ősiség cz. vezércikk nincs felvéve,
az utána (a 172. számban) következő s vele összefüggő Majoratus
című ellenben igen.

Az 1843. évi 225. számú Kir. városi szavazatarány cz. vezér-
cikk rövidítéssel fel van véve, s bár a cikk így végződik:
«elveink részletes alkalmazását s a szavazat-arányosítás egész
számvetését a jövő számban», s a 226. számban ugyanaz a címe
a vezércikknek (Kir. városi szavazatarány. II.), mégis ez hiány-
zik a gyűjteményből. Épenígy a 293. számból közölve van A mű-
ipar akadályai és ellenszerek cz. vezércikk, a 295. számban levő
folytatása ellenben kimaradt.

Még jellemzőbb a következő eset. Az 1842. évi 130. számból
közli a gyűjtemény az Eszmetársulat cz. vezércikket némi rövi-

dítéssel. E cikk végén Kossuth utal arra, hogy a «jövő alkalommal» a háziadó aránylagos elvállalásáról fog szólni. S tényleg Kossuth 1842 ápr. havában egész cikksorozatot tett közzé a tárgyról. E cikksorozattal a gyűjtemény a következőkép bának el. A 130. számút felveszi, a 132. számú Taglatat címűt nem, pedig ezt így kezdi Kossuth Lajos: «engedjék t. olvasóink, hogy lapjaink 130. számában mozgásba hozott eszmemotoláról ismét egy fonalat gombolyíthassak». Nem veszi fel a 133. számú Számvetés, a 134. számú Fokozat címűt sem, bár ez utóbbiban Kossuth saját pályájáról félreérthetetlenül nyilatkozik; nem veszi fel a 135. sz. Nehézség, a 137. sz. Ismét és ismét adó, a 138. sz. Igénytelen javaslatok I. címűeket, a melyek mind egybefüggenek, de felveszi a 139. sz. Országos pénztár címűt, a mely — mint a fentebbi idézetből kitűnik — utal a 138. sz. vezércikkre, s jelzi, hogy a «legközelebbi alkalommal» folytatja fejtegetését. Ez tényleg így is történt, a 140. sz. Igénytelen nézetek II. cz. vezércikkben, de ez nincs a gyűjteményben, benn van azonban a 141. sz. Indirect adó cz. vezércikk, a mely kezdetén félreérthetetlenül utal a 140. számúra eképen: «Lapjaink utóbbi számában a sóárról szoltunk, a mennyiben egy országos házi adótár egyik jövedelmi forrását teheti stb.» A gyűjtemény azonban a vezércikknek ezt a részét nem közli. Ez utóbbi cikkel összefüggő, 143. számban megjelent Absentismus és pálinka cz. vezércikk ellenben fel van véve, de nincs a 145. számban levő Viszonzás című, nincs a 146-ban levő Ellenjegyzetek, sem a 147-ben levő Cél és eszközök, sem a 148-ban levő Adalék a nemzeti önismerethez cz. vezércikk, bár mind a négy Kossuth Lajosnak félreismerhetetlen kemény támadása a Világ cz. hírlap ellen és összefüggenek a fenti vezércikkekkkel.

Alábbiakban felsorolom azokat a cikkeket, a melyek kimaradtak a gyűjteményből, így azután fogalmunk lehet a gyűjtemény teljességéről és megbízhatóságáról.

A Pesti Hírlapból hiányzanak a következő vezércikkek:

1841. 1. Nemzeti színház, a 4. számból; 2. Betyárkodás, az 5., 3. Pesti reformatus főiskola, a 11., 4. Halál és nyomor, a 12.,* 5. Hivatás, a 14., 6. Nemzeti veszély, a 17., 7. Halottas házak, a 18., 8. Nemzeti játékszin ügye, a 19., 9. Bűnper, a 20.

* Erről Kossuth L. nyilatkozik Felelet gr. Széchenyi Istvánnak című művében.

10. Gyermekkorház, a 21., 11. Játékosság, a 25., 12. Nagy-Kőrös és Kecskemét követei a Pest megyei gyűlésen, a 33., 13. Ismét egy ütlekvirtuoz (egy beküldött levélre válasz), a 35., 14. Jámbor óhajlás, a 41., 15. Közszellem, a 42., 16. Hagyjatok enyhülni bánatunkat, a 44.,¹ 17. Pozsony-nagyszombati vasút, a 49., 18. folytatása: Ne hagyjuk veszni az első vasutat, az 50., 19. Törvényszerűség, az 59., 20. Vasutak, a 62., 21. Irány, a 67., 22. Indítványok indítványa, a 72., 23. Viszonzás, a 91., 24. Viszonzás II., a 92., 25. Egy kis antidotum, a 95., 26. Hitel, a 99., 27. Visszapillantás a 104. számból;

1842. 28. Tervezet és rohanás, a 108., 29. Széttétekintés, a 125., 30. Taglatat, a 132., 31. Számvetés a 133., 32. Fokozat, a 134., 33. Nehézségek, a 135., 34. Ismét és ismét adó, a 137., 35. Igénytelen javaslatok I., a 138., 36. Igénytelen nézetek, a 140., 37. Viszonzás, a 145., 38. Ellenjegyzetek, a 146., 39. Cél és eszközök, a 147., Adalék a nemzeti önismerethez, a 148., 40. Ősiség, a 171., 41. Egy külföldi bölcs, a 182., 42. Egy új lépés a városok ügyében, a 185., 43. Adatok és előzmények, a 202., 44. Nyilatkozat, a 205., 45. Az új év, a 208. számból;

1843. 46. Kir. városi szavazatarány II., a 226., 47. Zala és az adó, a 238., 48. Kórság és gyógyszer (közbeszöve gr. Andrássy Károly cikke), a 242., 49. Pótlék, a 243., 50. B. Wesselényi az adóról és gyanusítások, a 245., 51. A honi műipar akadályai és ellenszerek II., a 295., 52. Hiteltörvények, a 312. számból;

1844. 53. Igazolás, a 319., 54. A harmadik műtétel, a 320., 55. Pénzalap és befordítás, a 324., 56. Adalék a telekdíj eszméjéhez, a 334., 57. Egy-két ok a telekdíj mellett, a 338., 58. Papiros pénz, a 344., 59. Megnyugtató a kétkedőknek, a 344., 60. Kivetés és kezelés, a 348., 61. Sejtelmek a 355. számból.

1845.² 62. Válasz a kőrösmegyei ilirpártnak dühöngéseire, az 598. számból. (Saját neve alatt jelent meg.)

Hiányzanak a következő hosszabb cikkek, a melyek nem vezércikkek ugyan, de ép oly fontosak, mintha vezércikkek volnának, s a milyent, egy-kettőt, a gyűjtemény is közöl:

1841. évben: 1. Játékszini dolgok (az Ertekező című rovatban), a 104., 2. (Haraszty Műipar cz. vezércikke után) Vezércikkre megjegyzés, a 36.

¹ Itt nevét is aláírta Kossuth Lajos.

² Ekkor már nem Kossuth Lajos volt a szerkesztő.

1842. 3. (Pulszkynak a centralisatióról írt cikkei után) Adalék a centralisatiórólí fejtegetésekhez, a 119., 4. Kereskedési mérleg, a 124., 5. (Lónyai Képviselő cz. cikke után) Függelék, a 170., 6. (Csányi Figyelmeztetése után) Függelék, a 180.

1843. 7. Gróf Széchenyi István journalisticai föllépése és Háziadó, a 211., 8. Polemia, a 223., 9. Egy-két specialitas, a 224., 10. (Záborszky: Gróf Széchenyi I. eddigi iratai után) hosszú vitázó megjegyzés, a 231., 11. Adó, a 272., 12. Szegény magam s nemzetiségünk, a 273., 13. Vasutak, a 287., 14. Válasz a vasutak iránt, a 296., 15. Önadóztatási példa, a 297.

1844. 16. Köszönet és kérelem, a 314., 17. Kérelem tisztelt levelezőimhez, a 344. 18. (Fábián Zsidóemancipatiója után) hosszú reflexio, a 349., 19. Magyar keresk. társaság közgyűlése, a 359. és 20. Egy vélemény az adó tárgyában (Andrássy nyilatkozatára megjegyzések), a 358. számban.

De nemcsak a *Pesti Hírlap*ból, vannak ennyire hiányosan közölve a cikkek. Ugyanígy áll a dolog a *Hetilap*ból közöltek-nél is. Az 1846-iki évfolyamból kimaradtak a Ne árnítsunk (a 42. sz.-ből) és az Akarat és siker (a 45. sz.), az 1847. évfolyamból pedig az Adjunk a szavaknak valódi értelmet (119. sz.), az Igazolás (122. sz.) és Mellettünk (136. sz.) címűek.

Hiányzik a gyűjteményből Kossuthnak egy nagyon fontos és hosszú cikke, az *Adóról*, a mely Bajza: *Ellenőr* cz. politikai zsebkönyvében jelent meg külföldön, mert itthon Kossuth nem tehette közzé.

E felsorolt cikkek (körülbelül 100) épen egy kötetet töltöttek volna meg.

E hézagok és hiányok miatt a kiadás nem felel meg sem a kutató, sem pedig a művelt olvasó igényeinek; de nem ad igaz képet Kossuth Lajos eszméiről, vitatkozó erejéről és egyéniségéről sem.

VAS GYÖRGY.

IRODALOM.

Abhandlungen zur römischer Religion von Alfred von Domaszewski. Mit 26 Abbildungen im Text und einer Tafel. 1909 Leipzig und Berlin. Teubner. 8 Mk. I—VII. 236. I. Register 231—240.

Domaszewski Alfréd, kinek annyi értékes tanítást köszönhet hazánk archaeológiája is, szétszórtan megjelent vallástörténelmi fejtegetéseinek egy részét összefoglalva, néhai Dietrich Albert, az Archiv für Religionswissenschaft megalapítója emlékeztetének szentelé, mint a ki emez értekezések túlnyomó részénél buzdítója és lelkesítője vala.

A 24 értekezés mindenike kikerekített tanulmány s egymásika, mint Die politische Bedeutung des Traianbogens in Benevent (V. a Jahresheft. II. 173—192), Der Festgesang des Horaz auf die Begründung des Principates (XI. Rhein Mus, LIX. 302—310.), Die Schutzgötter von Mainz (XIII. Arch. f. Relig. Wiss. IX- 149—158), Die Jupitersäule in Mainz (XIV. Arch. IX. 303—311. I.), Dei certi et dei incerti (Arch. G. 333—344.), Die politische Bedeutung der Religion von Emesa (XXII. Arch. XII. 67—82.) *Die Triumphstrasse auf dem Marsfelde.* Arh. XII. (67—82.) teljesen alapvető jelleműek.

Domaszewski mélyen szántó fejtegetései különösen a provincialis istenségek magyarázatában ragadják bámulatra az olvasót. A Moguntia (Mainz) védszentjeiről szóló értekezésben például a római Germanianak vallási fogalmairól nyerünk igen tanulságos utbaigazításokat. A Diana oldalán Jupiter kalapácsával jelentkező szakállas alak azt a gall istenséget ábrázolja, a kit a római uralom alá került Germániában Silvanus néven tiszteltek. Silvanus u. is voltaképen azt az istenséget képviseli a Rajna mellett, a kiben a Rhone völgyi massalioták Pánt imádták. A germán felfogás nem a zöld erdőket kedvelő istenséget látta benne; hanem arra az égi hatalmasságra gondolának képénél, a kinek

pörölye miként a german Donnar villámlást, mennydörgést támasztott. Egy saarburgi oltárról¹ olvashatólag Sucellus vala a provinciális neve és *Nantoscelta* néven imádtak a Diana képében jobbján álló istennőt. És ez tényleg Dianának felelt meg, miként azt a Trier és Mediomatrix közt Kirnaumenből előkerült faragványra valamelyik rómaiktól felvilágosítólag odakarczott *dea Diana*² kétségtelenné teszi.

Ép oly szellemes Apollo és Salus viszonyának magyarázata. Caesar tanúsága szerint a gallok a betegségtől mentesítő istent nevezték Apollónak.³ Galliában azonban Grannus vala a népies neve s ezen a néven tisztelték Moguntiában is, hol *Apollini Granno Mogonnoarum*⁴ olvasható az egyik oltáron. A mellette álló istennő Sirona⁵, kit a rómaiak szintén Diannával hasonlítottak össze s a kinek a mai Wiesbadennél állott Aquæ Mattiacæ⁶ gyógyforrásainál áldozának. Ezeket a forrásokat a Sironával azonosított Diana után a rómaiak *Dianæ Mattiacæ*-nak⁷ is nevezték. Ebben az értelemben emlegethették a szintén gyógyhelyül szolgáló Badenweilert a Schwarzwaldban is *Diana Abnoba* néven, sőt magára a Schwarzwaldra is szólt az *Abnoba* elnevezés. És a faimengeni hévforrásoknál Apollo és Salus provinciális cultusának kétségtelen bizonyítékául a CILIII. *Apollini Granno et Sanctæ Hygie* áldozása is rendelkezésünkre áll.

De azért czimezése, ábrázolása egyaránt váltakozó vala. Bitturburghban⁸ például balkezeben ágat tart; míg egy másik ábrázolása Baumburghban jobb kezében kalásszal, baljában galambbal tünteti fel. A harmadik kép csorbultsága daczára Mercuriust mutatja, a mint Viktoria megkoszorúzza.⁹ Itt tehát Mercurius,

¹ CIL XIII. 4542.

² CIL XIII. 4469.

³ Caesar de bello gall. 6, 17, 2. Apollinem morbos depellere.

⁴ CILXIII. 5315: *Apollini Granno Mogonnoarum*.

⁵ *Sironae* CILXIII. 5588, VI. 36.

⁶ CILXIII. 7570: *Sironae C. Julius Restitutus c(urator) templi d(e) s(ue) p(osuit.)*

⁷ CILXIII. 7565: *Antonia M... ia T. Porci Ruff[ia]ni[eg (ati?)][l]yeg(ionis) XXII. pr(imigeniæ p(iæ) fidelis [pro sa]l(ute) Porciæ Rufianæ filiæ su[æ] Dianæ M[a]t[ti]acæ voto signum posu[it].*

⁸ CILXIII. 4129. Hettner cat. u. 48.

⁹ CILIII. 5588. Hettner, Das rom. Bayern. Taf. 3. 15.

mint *Ερμῆς*¹ *ἀγῶνος*, a palaestra védszentjeként van ábrázolva. A római uralom alá került népek cultusának átalakulására még tanulságosabb a negyedik oltár, mely a táborhelyek körzetének szervezetét világosítja meg. A régibb hadi-kormányzat a táborhely körül szilárdabb építkezést nem tűrt meg. A tábor háta mögött a porta decumanától sorakozó kereskedők, iparosok, csap-lárosok, a közjük telepedett veteránusokkal csakis deszkabódékat építhettek. Ezek a Cives Romani ad Canabas consistentes avagy Canabenses, Canabarii saját tanácsosaikkal (decurio) félig városi szervezetet alkottak. Egy Carnuntumból elékerült oltárról² megállapíthatólag a *legio primus pilusa*, ki állásából kifolyólag a lustrum intézője vala, a legio territorumának censori teendőjire szintűgy, miként a municipiumok duumvir quinquennialisai illetékes vala. Segítségére járult az actor.³ Mindketten Liber és Liberának: Pannonia, Dacia hatalmas tartományi istenpárjának áldozának, Csakhogy a primus palus ezekkel együtt az anyagi jólétet biztosító Furtunát és Mercurt is beleszövi fogadalmába.

Moguntiában a primus pilus actora a capitolumi Juppiterrel azonosított *Sucellus*nak, mint a legio territorium geniusának⁴ kegyeibe ajánlá a területet Canabariusával együtt. Az állami haszonvételek bérletrendszerével Commodustól, illetőleg Germaniában *Septimus* Severustól kezdve a bérlő, kit cond(uctor) prat(i) Fur(iani)nak czimez ebben a vonatkozásában Carnutuomnak egyik 205-beli oltára, intézte a primus pilus ellenőrizése mellett a telepek (colonia) ügyét. Moguntiában a legio táborán kívül a bennszülöttek telepe is ott virágozván, azok magukat vicus Apollinensis,⁵ illetőleg vicani salutare⁶ nevezvén, áldozásuk szintén Grannus és Sirona gallus istenpárnak szólt. A collegium iuventutis

¹ Preller Robert, Griech. Mythol. I. 415.

² CILIII. 14356. 5. l. Libero Liberæ Fortunæ Mercurio lustrum Ansi Proculi prim(i) p(ili) Ansius Archelaus ex voto pos(uit).

³ CILIII. 14356. 3 a. *Libero patri et Liberæ Dionysius actor Britici, Crescentis p(rimi) p(iti) votum solvit.*

⁴ CILXIII. 6730: *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) Sucaelo et Gen(ie) loci pro salute C(ai) Calpurni Sepiani p(rimi) p(ili) legionis XXII. pr(imigeniæ) p(ia) (fidelis) Trophimus actor [et] Canabarii ex voto.*

⁵ CILXIII. 6688: *Genio collegii iuventutis vici Apollinensis.*

⁶ CILXIII. 6723. *I(ovi) o(plimo) m(aximo) et Junoni Regine vici salutare.*

vici Apollinensis mellett még a iuventus Vobergensis néven szervezett ifjúsági egyesületek Septinnus Severus hadkiegészítési reformjának megfelelőleg a provinciális istenségek védszárnyai alatt igen üdvösen fejlesztették a római birodalom erősítésére szolgáló katonai közszellemet.

Ép oly tanulságosak a german Wuotan helyébe állított Mercurius Cimbrianus, a hajnalpírt jelentő mater Matuta. Hercules különféle provinciális változatai. Így a Rajnamellék Hercules saxanusáról, Mars Gradinus, a dunai tartományok istenségeiről, valamint a daciai Liber és Libera, Moesia Diana regina-ja s Illyricum Silvanusáról stb. szóló szellemes és a római történelem és társadalmi szervezet sok rejtélyére világot derítő fejtegetések. Domaszewski könyvének forgatása tehát sokoldalú vonatkozásaival a római történetírás tanítóira és művelőire egyaránt felettebb ajánlatos.

TÉGLÁS GÁBOR.

Lampros Sp. P. *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τόμος ἕκτος ἀπὸ Μανουὴλ τοῦ Κομνηνοῦ μέχρι τῆς ἀλώσεως. Ἐν Ἀθήναις παρὰ τοῖς ἐκδόταις Μπέκ καὶ Μπάρετ.* 1908. 1023 l.

Lampros Spyridon, a byzantiologia régi érdekes munkása, kit a görögök közül legjobban ismer a világ Chatzidakis után, ezzel a kötettel befejezte 1888-ban megkezdett nagy összefoglaló művét, mely a görög nemzet történetét tárgyalja kezdettől fogva Konstantinápoly bukásáig. Nem a tudós világ számára írta, de a tudományos lelkiismeretet vallotta vezérelvéül, mások munkáin kívül sajátjaira is nivatkozhatik,³ és azért komolyabban figyelmet

¹ CILIII. 14356. 3 a. I(ovi) o(ptimo) m(aximo) saer(um) pro sal(ute) Aug(ustorum) C(aius) Julius Catallinus mil(es) leg(ionis) XIV. g(eminæ) Martiæ) V(ultrici) cond(uctor) prat(i) Fur(iani) lustr(o) Neat(i) Cel(erini) p(rimo) p(ili).

² CILXIII. 4131. *Num(mibus) Aug(ustrorum) fara[tc]rem exa difacaverunt suo in[p]endio juniores vici hic co(n)sistentes loco sibi coucesso ex donato a vikanis Bedensibus.* Kristus u. 245-ből. Farator a Buecheler értelmezése szerint turris speculatoria.

³ Önálló kötetei közül említendők: *Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος.* 1878. — *Μιχαὴλ Ἀκομνάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα.* 1879—1880. *Τόμοι 2 μετὰ εἰσαγωγῆς.* — *Ἱστορικὰ μελετήματα* 1882. — *Περὶ τῶν παλιμψήστων κωδίκων τῶν ἀγιορειτικῶν βιβλιοθηκῶν* 1888. és

érdemel. Ama nagyszámú újabb görögnyelvű monographia után, mely egy-egy város vagy sziget, egy-egy uralkodó, államférfiú szerepével foglalkozik, időszerű volt már a görögök történetét az egység és nemzeti folytonosság elve szerint megírni és ily művel a jeles, de részint elavult Papparregopoulos helyébe lépni. Bennünket az utolsó kötet érdekelhet legjobban. Az utolsó Komnenosokon kezdí és elég bő teret szán a magyar dolgoknak. I. Manuel és II. Géza érintkezését minden oldalról megfigyeli. Újat nem tesz hozzá, de Magyarország akkori jelentőségét igen nagyra becsüli. Fölfogását e tekintetben nemcsak az irányítja, hogy Manuel, miközben Iustinianus nagy hatalmára törekedett, siker esetén egygyel több területet kapcsolhatott volna Byzantiumhoz. Mikor Manuel mindent megtett délitaliai érdekeinek védelmére, csakhogy Barbarossát távol tartsa Italiától, mikor páratlan ügyességgel szinte egész Európát egyesítette a német egyházi politika ellen azért, hogy III. Sándor legyen az elismert pápa, a ki hajlandó a keleti és nyugati egyház tervezett egyesülését végrehajtani: legbiztosabb eszközül Magyarország tetszett előtte hadi erejével, politikai súlyával, gazdag egyházával, hol egyébként tekintélyes görög papság működött a Szerémségben és Erdély több községében. Azonban minden az esztergomi érsek ellenzésén fordult meg, Venezia is ingadozott, a terv nem sikerült. A Magyarország ellen indított hadviselés, ha igazi céljait nézzük s a fegyveres erőn kívül a diplomatiái közeledést — a minnek megismerésére, úgy látszik, még nem tettünk meg mindent — inkább a hellén szellem, mint fegyver próbálkozása egy másik erő ellen; maga Magyarország két eszmének, a görög-római császárság és a német-római császárság eszméjének ütköző helye. Bár így egészben a magyar politika akkor csaknem döntő fontosságát Lampros igen nagyra tartja, több hiány és tévedés található a részletekben. Megemlíti Andronikos Kommenos pártütését, de már azt nem, hogy II. Géza berontott a császárság területére és boszút állott azért. 1159-re teszi az ezután kötött békét, ha ugyan nem sajtóhiba 1156 helyett. 1159-ben már a pápaság

több efféle. Nagyon sok dolgozata jelent meg e folyóiratokban: Byz. Zeitschrift, *Παρισσός, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, Λογογραφία, Βυζαντινὴς ἐπιθεώρησις τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν ἐκδιδομένη . . . ἰπὸ τ. ἐν Ἀθ. βυζαντιολογικῆς ἐταιρείας* 1904-ben alapította és most is szerkeszti a *Νέος Ἑλληνομνημῶν*-t.

dolgában érintkezett a görög s a magyar udvar. Békét is kötött Manuel ugyanakkor, de az ikoniumi szultánnal ép európai politikája érdekében, hanem e kapcsolatot Lampros nem vette észre. Még abban az évben ment le a magyar király öcsese, László, Konstantinápolyba; István (IV.) már ott volt. Innen kezdve nagyon zavarja az olvasót: II. Gézának ezt az öcsését III. Istvánnak nevezi; ugyancsak II. Géza fiát IV. Istvánnak — persze Muralt szerint. Tévedése folytatódik: . . . «Manuel elismerte IV. Istvánt Magyarország királyának ama föltétellel, hogy a magyar király összeházasítja öcsését, Bélát, az ő leányával, Máriával.» — III. Bélára nézve Lampros is azt mondja, mit Herzberg ismert műve, hogy áttért az orthodoxyára, de forrást nem említ. Pauler (A magyar nemzet története az Arpádházi kir. alatt 498., 502. jegyz.) nem tartja valószínűnek, mi meg épen el sem tudjuk képzelni, hogy amúgy nevelték Bélát, kivált mikor az egyházi unio terve elakadt. Örömmel írja aztán, hogy Béla király itthon görög műveltséget tanított, hanem azért távolról sem gondol arra, mit Gelzer (Abriss d. byz. Kaisergeschichte, Krumb. Gesch. d. byz. Lit.² 1124.) határozottan állít; « . . . *Ungarn wurde unter ihm eine politische wie kulturelle Dependenz des Romäerreiches.* » Byzantium és Venezia magyar ügyek miatt kitört háborújának okait (Dalmatia, 1171.) Polybiosra emlékeztető diplomatikus élességgel fejtegeti. III. Béla vejének, Angelos Izsáknak gyáva politikáját, nevezetesen, mivel sokat ártott a III. kereszties hadjárat vezérének, I. Frigyesnek, restelli és elitéli, de nem háborodik föl rajta úgy, mint pl. Gelzer csak azért, mert a németek rosszul jártak. A gyűlölet — már mint a jelen esetben a németek ellen való gyűlölet — igaz, sohasem dictál okos politikát, de nekünk már csak azt kell kérdeznünk, hogy miből lett e gyűlölet és mi lett belőle. Erre megfelel Lampros (106—110. l.) minden polemikus idézet és minden mentegetés nélkül, ha nem is ép rendszeresen és nem egy helyütt. Nem volt-e aggodalmas az előbbi kereszties hadjárat emléke? Nem kellett-e félnie, a görög császárnak, mikor a szerbek és bolgárok úgy óhajtották s oly szívesen látták Frigyes érkezését? A borzalmas normannok és németek megegyezését vajon nem kellett-e gyanítnia? «Nem a keresztiesek gátolták meg, írja Gelzer (id. m. 1033.), a nemzeti birodalom föltámasztását, hanem Ázsiában a szeldsukok, Európában a bolgárok és oláhok.» De a bolgárok sohase lehettek volna olyan veszedelmesek a nyugati izgatás nélkül s a frank birodalom nélkül. S ha

nyugaton csupán bajt látott a görög császár, csoda-e, hogy keleten, bár drága áron, nyugalmat szerzett magának? Szelaheddin-nel kötött szövetsége, mondja Gelzer (id. m. 1034.), első symptomája amaz örült gyűlöletnek, melynél fogva a görögök később inkább álltak volna a török hitére, mint a latinokéra a «filioque» miatt. Nem a miatt, vagy nem annyira, mint a mennyire látszik. A legnagyobb hitviták közt is érezték és látták, hogy világi politikáról és nem hitbeli igazságról van szó, s a nyugati dogmák igazsága is oly büszkén jelentkezett előttük és olyankor, hogy több megalázást, mint fenséget éreztek ki belőlük. A politikai függetlenség s a nemzeti önérzet eszméje lassankint a dogmák fölé magosodott ép oly mértékben, a minőben a pápai szék világhatalmi törekvése megnövekedett. Vajon Byzantium császárai nem látták a pápaság meg a német császárok küzdelmét? Erről egészen meg szoktak feledkezni. De, tudjuk, a syriai keresztény gyarmatok is szövetkeztek hol egy- hol más moszlim fejedelemséggel, a Szentföldre indulókat nem szívesen látták és titkos aggodalmukban ép a III. kereszties hadjárat alatt is másfelé igyekeztek őket irányítani.

A IV. kereszties hadjárat bonyodalmas előzményeit, a normannok támadását, Venezia, Pisa, Genova kalmárállamok konstantinápolyi tülekedését, versengő zsarolását és alattomos diplomatiáját, a császári udvar tehetetlenségét nagy ügyességgel eleveníti meg szerzőnk. A mint a katastropha közeledik, itt-ott mintha egy-egy sóhajtás rejtőzködnék leírásában, de hámulatos méltósággal és nyugalommal sorolja el a nyugati világ rabló* műveleteit, kivált a római klerus buzdítását. Az utolsó szabad éjszakaról írt pár keresetlen sora művészi. El lehet mondani, hogy sehol sem őszintébb Byzantium föltárásában és tárgyilagosabb a helyzet megítélésében. Fontos, hogy III. Incze azon véleményben lévén, hogy a Szentföld megszerzésére legbiztosabb eszköz Kon-

* Rich. Sternfeld (Abirungen und Ablenkungen der Kreuzzüge, Hist. Zeitschr. 1911., 3. Folge, 10. Bd., 2. Heft 295—324.) Pears, Kretschmayr, K. Neumann véleményével s a történeti igazsággal ellenkezve tiltakozik ily minősítés ellen. Konstantinápoly bevételeit, minthogy már megtörtént, jogosultnak mondja s az erősebb jogáról beszél. Ez opportunus fölfogás még hagyján. De, hogy a latinok 1204-i győzelmükkel csak épen megelőzték a bolgárokat, a mit Jireček se mond, nemcsak nem védelem, hanem a helyzet félreismerésén alapulván, könnyen megczáfollható.

stantinápoly birtoka, nem elégedett meg a politikai vérontással, újabb keresztesekkel a szétvagdalt birodalom tagjait is le akarta kötni, hogy ne mozoghassanak. Minek is hivatkozni arra, hogy nem akarta az 1204-i hóditást, mikor mégis kettős, egyházi és politikai diadalt ünnepelt?

Venezia birtokfoglalása, a mi ez után következik, nem megy kronológiai rendben és egészen elszakad a bolgár és szerb vállalkozástól. Az is hiba, hogy a szerző nem állítja egybe Venezia birtokállományát. A görög szigetvilágban nyert többnyire vasallus területek történetével sem foglalkozik bővebben, mert, azt mondja, inkább az illető családok vetélkedésének története volna az, mint a szigeti helléneké. Nem egészen helyes, mert érdekelne, hogy minő volt a hellén lakók élete, kereseti és szellemi viszonyai, faji maguktartása. E helyett csak annyit mond (225., 227. l.), hogy terjedt a katolikus vallás, latin püspök volt Athenæben és Andros szigetén; utóbb az új katolikusok utódai az orthodoxiára tértek, sőt az olaszok jó része is, minek jele a sok olasz nevű, nyelvére, vallására nézve tiszta görög család.

Teljes gondot fordít a birodalom másik tagjára, Epirus fejedelemiségre és Thessalonike császárságra. De, midőn Theodoros Angelos országát meghatározza (Epirus, Albania, Makedonia, Thrakia jó része 1224 körül), meg sem kísérelti a bolgár birtok megjelölését. Annál inkább igyekezik ennek pótlására, mikor II. Aszen János bolgár czár és Vatatzis Dukas János, a hatalmas nikæai császár szövetsége (1235.) kerül sorra (263. l.), mely szövetségük majdnem megdöntötte a sokat bajlódó latin császárságot. Hogy II. Endre is lehetett volna Konstantinápoly császára, majd, hogy IV. Bélától keresztes hadat kért a pápa Konst. javára, csak épen megemlíti. 1246-ban, mint Gregorios Akropolites alapján Jirečeknél pontosabban bizonyítja Lampros, egész Makedonia és Thrakia ismét görög kézbe jutott, részint a nikæai, részint a thessalonikei császár, részint az epirusi fejedelem hatalmába. E külön részekre szakadt görögök (nagy messze magára Trapezus) érzelmi távolsága örökre végzetes nemzeti szerencsétlenség. Eleinte örült, a ki egy kis görög oázist szerezhett magának, mert ennél több a frank lovagok éhsége és a szlávok nyughatatlansága miatt nem volt lehetséges; utóbb az idegen szövetkezés szította nagyravágyás vetélkedést indított köztük és egyaránt Konstantinápolyra néztek. Előbb magukra maradtak a reménytelenség miatt, utóbb hiányzott a nemzeti egység öntudata, vagy helye-

sebben az egység szükségességének érzete s az erkölcsi felelősség, csak az egy Nikaeában nem.

A nikaiai császárság fontosságát, hiszen egyenes örököse volt Byzantiumnak, alaposan fejtegeti Lampros jobbára Meliarakes ismert műve* szerint. II. Theodoros Laskaris egyéniségét nem részesíti ugyan elég figyelemben, beteges természetű tyrannikus voltát is félig-meddig elhallgatja, ám híven követi jellemének fővonását, azt a törekvését, hogy a görög nemzeti méltóságot föntartsa és minél inkább gyarapítsa. A mai görög csodálattal és soha meg nem fogyó tisztelettel gondol a nikaiai császárság hatalmas művére a nemzeti állam eszméjének föntartójára, Konstantinápoly föltámasztójára — azért a kevésbbé fontos dolgokról lehető kimérettel szól. Ezért nem magyarázza Lampros II. Theod. Laskaris fogyatkozásait, az emberismeret hiányát. kevésbbé ügyes diplomatiáját. asketikus theologiai hajlama mellett föltűnő pompakedvelését, hanem dicséri azért, a mit tett, a többbit mellékesnek tartván, mellőzi. De legalább nem esett bele abba a hibába, a melybe Joannes V. *Pappadopoulos*,* a ki regényesnek mondható elbeszélésében minden apró-cseprő dolgát fölhányja, úntalan védelmezi, míg Palaeologos Mihályt hibáztatja, elvégre is nem mond többet 112 lapon, mint Lampros 4—5 lapon. Érdeméül annyit elismerhetünk, hogy Nikaea szellemi életét behatóbban ismerteti Laskaris levelei alapján, melyeket N. Festa adott ki; azonban, a mi a politikát illeti, a sok apró személyes közlemény nem alkalmas arra, hogy nagyobbnak mutassa Laskaris súlyát vagy különbnek láttassa Konstantinápoly fölszabadítására irányuló munkáját, mint a miképen Lampros lapjain találjuk.

II. Theod. Laskaris veje, Aszen Konstantin, a független bolgár terület czárja harcra készült Palaeologos Mihály ellen, de Konstantinápoly bevétele meggátolta benne. «Attól fogva — írja L. 360. l. — csak keresték az alkalmat a bolgárok, hogy a byzantiumiak ellen menjenek, de visszatartotta őket a harcziás magyaroknak, nevezetesen *Ισταν* magyar királyfinak több-

¹ Ἄντ. Μηλιαράκη Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. 1204—1261. Ἀθ. 1898.

² Ἰωάννου Β. Παππαδοπούλου Θεόδωρος Β' Ὁ Λάσκαρις, ἀυτοκράτωρ τῆς Νικαίας. Ἑλλ. ἐκδοσις. Ἀθ. 1909. Előbb francia nyelven jelent meg doctori értekezésül: Théodore II. Lascaris, empereur de Nicée. Paris, Picquard, 1908.

azérős berontása, a ki, úgy látszik, a byzantiumi birodalom területére is becsapott *ismeretlen időben*. De a bolgár czár néhány év alatt kiterjeszté uralmát, elfoglalván Thrakia több várát és Makedoniát Skopiáig és Prilaposig. Mikor pedig megszabadult valahogy a magyar veszedelemtől, elhatározta 1265 őszén, hogy a császárt megtámadja.» Jóval később tudjuk meg, hogy Aszen felesége megölette Szventszlávot, a ki 1262-ben magyar oltalom alatt Bulgária czárja (despotes) lett. Pauler pedig (II. 253.) ezt írja: «... Rasztiszláv utódjává egy orosz ember. Szventszláv Jakab lett, a ki szemben a független Bulgáriával Magyarországra támaszkodott. A független Bulgária czárja, Konstantin, a görögökkel szövetekezett... Görög és bolgár közösen támadták Szventszlávot.» Ennek a segítségére küldött István, IV. Béla fia, sereget, mely «Bulgárián túl pusztítva még Görögországba is behatolt, Palaeologosz seregével megütközött.» Megálapítja még, hogy ez 1263 őszén történhetett, a mi Lampros előadásával összeegyeztethető. Ez összevetés azonban két dologra figyelmet: Lampros nem tudja, miért jártak ott a magyarok, Pauler nem ismeri Palaeologosz Mihály és Aszen Konstantin viszonyát.

Peloponnesost a frank lovagok szinte ellepték. Itt volt a görögség legnagyobb küzdelme szüntelen, a hűbéres állapotban nem kevésbbé, mint előtte vagy utána. Lampros nem foglalkozik azzal, hogy a hősiség nagyszerű példái mellett miért törpült el annyira a görög nép a frankok előtt. Fajilag azért mégis erősen állottak. Mutatja ezt egyebek közt az, hogy mire a latin uralom 1350 körül elgyöngült, egész sereg görög vár nevével találkozunk, hol nem kis számú görög nép lakik. Közülök több falu, birtok nevéből kimutatja Lampros alapításuk újabb keletét, a mennyiben új gazdáik nevét viselik és az új gazdák Byzantiumból kerültek oda (585—86. l.). A byzantiumi udvar ugyanis — a mi eddig csak ritka jelenség volt — a nyugati hűbériség módjára iparkodott erősödni Peloponnesosban. Egy-egy okos vezért vagy más elégtelen nagyságot megtett ott vasallusának, s az így nyert görög csomópontok nemzeti várak lettek. Ilyenek nevezetesen *Παλούμπα*, *Ἀρφαρά*, *Μελιγαλά*, *Ἰσαρη*, *Δούκα*, *Καβάσιλα*, *Πόθου*, *Λεοντάρι*, *Ἀσάνη*, *Γεμιστοῦ*. Ez új rendszert Kantakuzenos Manuelnek tulajdonítja, kinek despotasága alatt (1348—1380.) nagy virágzásra jutott Peloponnesos. A kis Mysithra gyönyörű fekvésű, művészi palotákkal ékeskedő városában a politika, az irodalom, a művészet

új hajtásait szemlélhetni. E művelődés rajza (a nemzetközi bonnyodalmak közepette) mindenestül nagyon sikerült. A megfogyott hellénség erősítésére Kantakuzenos albánokat hívott. Velük egy időben telepedtek le Peloponnesosban oláhok is, kik szláv helységneveket vittek magukkal. E helységnevek okozzák azt a hiedelmet, hogy szlávok laktak ott a XIV. században. A Mazaris ¹ (*Επιδημία ἐν Αἰθου*) említette *Σθλαβῖνοι* szerinte nem szláv nép, hanem albán vagy oláh vegyülék. Több példával mutatja, mennyire zavaros és változó a középkori krónikákban a nemzetiség megjelölése, azonban kétségtelen bizonyítékkal nem védi nézetét. Szól a zsidókról is a többi között ugyanazon mű alapján: Mysithrában jelentékeny községük volt, közel Mysithrához esik *Ἐβραϊκὴ Τρύπη*, most *Τρύπα* falu (ez alig ismert adat); laktak másutt is Peloponnesosban zsidók, foglalkozásra nézve selyemszövők és kiskereskedők; Methone városnak zsidó külvárosa volt. Kár, hogy a görögbirodalmi zsidók történetére nézve alig használta föl a megfelelő irodalmat és nem közöl semmit a héber feliratok közül, a miket vagy tíz éve gyűjtögetnek.² Sürgős föladata ezenkívül a görög történetírásnak az odaváló török föliratok gyűjtése és értelmezése. Abban, azt hiszszük, igaza van, hogy Peloponnesos gyér lakossága között a többség mégis csak görög volt, különben nem lehetett volna görögösítés. Az is valószínű, hogy már görögösödött albánok kerültek oda le. Nem csekély adat, hogy a XV. századi Plethon Georgios Gemistos 6000-re teszi a tiszttára görögökből szervezendő állandó (peloponnesosi) hadsereg számát. Bizonyára joggal idézi e mondatát: *«Ἐλλῆσι δὲ οὐκ ἔστιν εὐρεῖν εἰ τις ἄλλη οἰκειότερα χώρα, οὐδὲ μᾶλλον προσήκουσα ἢ Πελοπόννησός τε καὶ ὄση δὴ ταῦτα τῆς Εὐρώπης προσεχῆς τῶν τε αὐτῶν νήσων αἰ ἐπιχειρέναι.»* A János-rend kiméletlenebb volt minden töröknél. Az Anjou-család achaiai jogát kibérelve odahelyezkedtek Peloponnesosba, elhagyván Rhodost; s mikor a görög császári háznak segítnie kellett Bajezidet pl. Philadelphia, gyönyörű lydiai város, bevévésében, mikor megtörténhetett az a borzalmas szégyen, hogy a görög császár maga

¹ Személyére nézve még ragaszkodik régi hypothesiséhez: Byz. Zeitschr. 5. (1896.), 63—73.

² Erről maga a szerző is szólott az orientalisták 1908-i kopenhági congressusán, mit különben egyik művében is olvashatunk: *Λόγοι καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ Βορρά* (147—153.), Ath. 1909.

segít szerződése értelmében szolgaságba tenni görög városokat, a János-rend újabb hódítmányt hasított magának a birodalom testéből. Hasonló súlyos csapást okozott a híres navarrai társaság.

Az oszmánok szorongató nagy ereje — hogy visszamenjünk Konstantinápolyba — szörnyű bajba kergette II. Andronikos Palaeologost, mikor Roger de Flor spanyol hidalgót és katalánjait zsoldjába fogadta. Rendkívüli sikerük volt a török ellen, de utóbb a görög vért apasztották. Genovának galatai telepe — írja Hertzberg (454. l.). — irigykedett a jövevényekre, kereskedelmi érdekeiket féltvén, összetűztek velük ; 3000 olasz meghalt ; akkor a genovaiak elhittették a császárral, hogy e spanyolok a latin császárság föltámasztására készülő újabb szövetekezés követjei és úttörői ; ezért a császár meg akarta bontani a katalán társaságot, fővezérüket tengernagygyá (cæsar) tette és egyik unokahuga férjévé ; aztán siettette őket keletre a török ellen. Itt Lamprosnak több kifogása van : Az elbeszélés irrationalis. Ha a császár gyanakszik, nem fogadja őket zsoldosaivá, tudva, hogy az esetleg újra kelő latin császárság nagyobb jutalommal csalogatja vitézségüket, mint a mennyi a zsold és a vezér rangja. A diplomacia fővárosa nem szorult érdek keltette besúgásra, újabb keresztes háború terve akkor már szétfoszlott. Nem vesztegetésből adta a császár a rangot és nem a vérontás után, hanem előtte a szerződés egyik pontja értelmében. Továbbá a kyzikosi s a többi kisázsiai csata, a kalandozás és kalózkodás, végül különösen a visszatérés dolgában több apró általános tévedést kiigazít, Jirečeket (l. Bulg. Tört. magyar ford. 270. l.) is czáfolja, Roger de Flor megöletésére nézve mindenkivel egyetért.

Kiemelendő a munka ama része, mely III. Andronikus uralkodását jellemzi, a ki annyi baj közt még gyarapíthatta is Byzantiumot (Epirus), jobbá tehetette az adózást és igazságszolgáltatást. Ünnepei Kantakuzenost (VI. János) rendkívül nagy szolgálataiért, de kárhoztatja, hogy a trónörökösnek gyámja helyett ellenfele lett, szerbekkel, bulgárokkal, törökökkel szövetekezett a trón elnyeréséért s emlékirataiban szépíti tetteit, pedig valóság-útat nyitott a töröknek.

Mikor V. János (Palaeologos) épen segítség végett ment nyugatra, III. Sismán János bolgár czár fogságba vetette Trnovoban. Hozzáteszi itt Lampros (625. l.), hogy egy másik nyugati forrás szerint (?) Viddin ura, Stracimir, vetette fogságba Palaeologost akkor, a mikor *Nagy Lajos*hoz akart menni az unio

dolgában. V. Orbán pápa ugyanis Lajos királyra bízta a meg-
 egyezést s a hitvallomás elfogadását. Valóban a görögök akkor
 Nagy Lajostól várták melegségüket, és senki meg nem tehette
 volna azt, a mit ő, ha nem szolgálja annyira a pápát. A fogság
 dolgában Pór Antal (Nagy Lajos, 1892. — Magy. Tört. Életr.),
 Hertzberg, Jireček csak Sismánról beszélnek. Nem is valószínű,
 hogy Stracimir tartotta fogságában a görög császárt; ha igen,
 Nagy Lajos, ki 1365 nyarán a pápa és a maga akaratából Straci-
 mirt és feleségét négy évre elzárta s országába magyar bánokat
 ültetett, a császárt csak kiszabadította volna, vagyis Stracimir
 hódoltatása és a görög császár szabadulása egy, és akkor nem
 volna szó arról, hogy savoyai (VI.) Amadeo mentette ki 1366
 decz. 21-én. De, ha a szomszéd Sismán János (III.) börtönében
 volt *ez időben*, mikép tűrhette ezt Nagy Lajos, mikor Sismán
 az új magyar bánságot ép 1366-ban veszélyeztette? Miért nem
 támadta nyugatról akkor, a mikor Amadeo Gallipoliban volt?
 Elég ok erre V. Orbanus pápa csendesítő irata (1366 jun.), mely
 nem is említi a szóban forgó császár fogságát? Ha így volna is,
 és a savoyai krónika után indulnánk, más kétség is származik
 a fogság idejére nézve. Mikor történt a trnovói elfogatás? Pór Antal
 (id. m. 386—388.) annyit mond, hogy 1365 kora tavasszal indult
 Lajos bosszút állani; tehát akkor már ott kellett lennie Palaeo-
 logosnak és még előbb Budán, hol megegyezett a hitvallomás-
 ban. Ezért írja Pór az utazás e rendjét: Venezia—Buda—Trnovo.
 Csakhogy ez esetben oly korán kellett volna a császárnak hazul-
 ról elindulnia, hogy 1364-ben nem hadakozhatott volna III. Sis-
 mán János elődjével, a kinek leányával különben még 1365-ben
 eljegyezte fiát, Andronikost. E szerint a fogság nem eshetett oly
 korán és még így is több okot gyanít szerény véleményünk a
 fogság hosszú tartama ellen, miről talán szabad lesz máskor
 szólnom. *Lampros nem fogadja el a császár ily nagy útját,
 sem budai tartózkodását, csupán azt, hogy 1365-ben egye-
 nesen átment Trnovóba.* Kiszabadulását az ismert módon
 mondja el (624—627. l.). Némelyek amaz állítását, hogy a görög
 császár fia, Andronikos, egy követ fűtt Sismánnal, Lampros
 tökéletesen megczáfolja. Azt nem is mondja, hogy Amadeo
 gróf Nagy Lajos kértére indult Gallipoli ellen és amaz ígéretére,
 hogy nyugatról viszont ő maga fog támadni a bolgárok és törö-
 kök erejére. Helyes e felfogása, minthogy csak a Chronica Sabau-
 diae tud róla? annak pedig, mint ismeretes, alig szabad hinni.

De volt a császárnak egy másik útja s egy másik fogsága, e miatt lett ily problematikus az előbbiről szóló hagyomány, úgy gondolom. 1369. okt. 18-án görög és latin vallomást tett Rómában négy bíboros előtt, azután elment Veneziába, Genovába, Franciaországba, majd vissza Veneziába, hol (1370.) hitelezői, a bankárok, lecsukták adóssága miatt.

Még egy nevezetes kapcsolatát említjük a görög s a magyar birodalomnak. VIII. János (Palaeologos), ki jeles tulajdonságai mellett is inkább siettette Byzantium bukását, semmint föltartóztatta, 1423 elején (valószínűleg február havában) eljött Zsigmondhoz, hogy segítségét kérje. V. Márton pápa ugyanis követé által meghódolást kívánt az agg Manuel császártól. János, fia és uralkodótársa, meg az akkori patriarcha a nagy nehézségre hivatkozva nem állottak rá. De magyarországi kísérlete sem sikerült (783. l.). Ezt Schönherr Gyula (Az Anjouház örökösei cz. művében, Szilágyi-féle Magy. Nemzet Tört. III. 1895., 561. lapon) ekkép írja meg. Miután 1423 őszén «Bulgária határán jelentékeny győzelmet vívott ki a törökök felett...» «Manuel, az agg császár Budára ment és személyes találkozásban kérte Zsigmond segítségét Konstantinápoly védelmére...» «A görög császár két hónapig időzött a magyar udvarnál...» «Manuel üres biztatással tért vissza hazájába. *Kezéssel utóbb* bekövetkezett halála után fia, VII. János császár szintén Zsigmondtól remélte trónja védelmét, de ő is hiába járt Budán, és midőn 1424 nyarán Murad szultán békekövetséget küldött Budára, a magyar kormány elfogadta a felajánlott fegyverszünetet.» Ez adatok Lampros bizonyítása szerint tévesek. *Manuel császár budai utazása meg sem történhetett*, mert, mint Georgios Phrantzes, e kor legfőbb és megbízható tudósítója írja, Manuel hűdések, csaknem egészen béna volt, annyira beteg, hogy 1423 elején nem is fogadhatta V. Márton követét. Halálát 1425 július 21-ére teszi Lampros,* Phrantzis és Kodinos megegyező számításában bizva, vagyis 77 éves korára. De, ha néhány évvel előbb halt is meg, ily korú beteg ember nem bízhatta magát ekkora útra. *Csak egy budai látogatás volt, János császáré* (VIII. és nem VII.), még apja életében, mikor uralkodótársa volt, a Muraddal való fegyverszünet előtt. Ebből az is kitünik, hogy a

* Hertzberg is, *Gesch. der Byzantiner u. des Osmanischen Reiches* (Oncken, II. 7. 1883.) 545. l.

görög udvar reménységét nem az 1423 őszén nyert diadal keltette életre, mint Schönherr írja ugyanott, mert több hónappal előtte kísérte meg János császár, hogy Zsigmond támogatását megnyerje. Itt is, azt hiszem, egy másik utazás okozta contaminationoval van dolgunk. Manuel járt Európában 1399—1402., és pedig Italiában, Franciaországban és Angliában. Volt-e akkor itt, nem tudjuk, talán Demetrios Chrysolorasnak Manuelhez intézett (Párisban és Oxfordban őrzött) leveleiből lehetne megállapítani.

Végére hagytam nagyobb világosság kedvéért azt, a mi az egész művet átfogja és átjárja, az egyházi kérdést. Vezérgondolata ebben a nagy problemában, hogy Róma és Byzantium viszonyában kicsi jelentőségük volt a theologiai argumentumoknak a világiakhoz képest, hogy az egyesülés kérdésének minden változatát főképp az európai államok s a pápaság világi politikája szerint kell megítélni. Fölfogásában kétségtelenül megerősítette Walter Norden jeles műve,* bár el is tér tőle. A pápai szék, amiképpen közvetve és közvetlenül része volt a nyugatról meg-meginduló hódító kísérletekben és így Konstantinápoly bevételében (*«ἡ ἐπὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν τροπή τῆς τετάρτης σταυροφορίας εἶχε πολιτικὰς τὰς ἀφορμὰς καὶ οὐδεμίαν εἶχε σχέσιν πρὸς τὰ ἰδεώδη τῆς ἐκκλησίας»* 379. l.), akképen továbbra is szüntelen érdeklődött a konstantinápolyi császárság megóvása iránt. Ennélfogva Nikaeának természetesen legelső érdeke az volt, hogy a római egyház s a görög föld hódítói közt fennálló kapcsolatot megbontsa: ha a két egyház egyesül, a hódítók magukra maradnak, sőt a talaj kisiklik alóluk. Az unio görög szempontból nem is más, mint áldozat azért, hogy a görögök nemzeti, politikai uniója sikerülhessen. De nem is volt ez titok, legkevésbé a pápák előtt, kik jól tudták, hogyan gondolkozik a keleti klerus, minő erőszakot kellett alkalmaznia pl. Palaeologos Mihálynak. Másfelül a pápai hatalom belefáradva a latin császárság czéltalan oltalmazásába, szívesen látta volna, ha elsőbbsége békés elismertetésével szellemi uralkodója lesz az orthodoxiának. Vatatzis kezdte meg ekkor a tárgyalást és annyira engedékeny volt, a mennyire még senki. De IX. Gergely az egyházat is maga alá akarta

* Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byz. Reichs (1453.). — Berlin, Behr, 1903.

vetni, a konstantinápolyi világi hatalmat is fönn akarta tartani. Így a nikaiai császár sohasem juthat el veszített fővárosába. Azután meg hogy lehet ima közben említeni azt a pápát, a ki szívesen ott hagyja az idegen lovagokat! Vatatzis apósa, II. Frigyes német császár is ellenezte az egyezséget. Ennek halála után Vatatzis csak a filioque dogmatikus kérdésében nem engedhetett, IV. Incze lemondott Konstantinápoly támogatásáról, csupán a latin patriarchatus maradjon meg, azt kívánta. II. Theod. Laskaris inkább a vallásra nézett, mint a világi politikára, megnehezítette a tárgyalást, különben is remélte, hogy nemsokára meglesz a főváros Róma nélkül is. Emiatt utóbb IV. Sándor már nem újította meg az egyezkedést Palaeologos Mihálylyal. Ez a maga erejéből lett Konstantinápoly ura. Mégis annyira félt a nyugattól, hogy még az utolsó latin császár halála után is ajánlkozott. Anjou Károly előretörése ugyanis egészen a pápák karjába kergette, és kétséges helyzetében inkább mondott le az egyházi függetlenségről, mint a politikairól. Eltávolította a makacs patriarchát, üldözte a hajthatatlanokat, Vatatzisnál is többet engedett, mindent elfogadott, még azt is, hogy keresztes vitéz lesz: végre Lyonban (1274.) kihirdették az uniót. Azonban mily szörnyű zavar lett az unio hívei és a zeloták között! Pedig a császár végre akarta hajtani ígéretét annál inkább, mert a X. Gergely után következő két pápa, V. Incze és XXI. János, csak Anjou Károly szavát követte. Hová tűnt a vallás, mikor a latin egyház hívei (Anjou Károly, a görögországi lovagok) nem akarják elfogadni a keletiek szinte föltétlen meghódolását, s a pápának nincs elég ereje, hogy egyezségének érvényt szerezzen! A zelotákat a dogmák sérelmén kívül a pápa mozdulatlansága is elkésérítette, Vekkos patriarcha nem bírt velük. Erre XXI. János minden hierarcha esküjét kívánta. Ez lehetetlen volt. Palaeologos az eskü mintája alá olyanok nevét is iratta, kik nem tették le az esküt. Mind több baj zúdult a császár fejére (Bulgária, Egyiptom, Trapezus, anathema), a pápa semmit se tett. III. Miklós csak ritkán mutatott jóakaratot. Utána IV. Márton szabad utat engedett a türelmetlen Anjounak keletre, elvágta a barátságos érintkezést, maga vetette el a lyoni egyezséget s a latin császárság visszaállítására szövetségelt (1281 jul. 3. Orvieto), Károlylyal, ennek vejével és Veneziával, biztos lévén Bulgária, Epirus s a hellaszbeli frankok egyetértése. E fölháborító cselekedetre következett a sicíliai vecsernye. Ez ama híres lyoni unio sorsa, melyet Norden minden-

nél jelentősebbnek tart a problema történetére nézve, Lampros kevésbé; mert a pápai szék nem volt önálló és még hajlandóságának megfelelő ereje is hiányzott, Byzantium helyzete pedig a másik nagy synodus idején (1439.) sem kevésbé rossz, válsága talán még nagyobb.

IV. Mártontól kezdve a fegyveres hódítást óhajtották és ösztönözték a pápák. Így az orthodoxia vonzalma helyett a tiltakozó nemzeti és faji önérzet sarjadt ki. Majd minden levél azzal végződött, hogy a nyugati világ nem tekintheti a török ellen való küzdelmet a magáénak, ha Byzantium nem köt vele testvéri szövetséget (V. Orbán, V. Márton). Hármat kérdez Lampros: őszinte volt-e a pápák ígérete, hogy a schisma elejtése fejében európai fölkelést támasztanak segedelmeikre? Volt-e hatalmuk ennek teljesítésére? Igaz-e, hogy az unio mindenekfelett szükséges föltétele volt a segítségnek? Az eddig mondottak megadják a szerző feleletét, melyhez még az a toldalék fűződik: Zsigmond magyar király vállalkozása — sajnos, nem az eredménye — (1396. Nikápoly) megmutatta, hogy a schismától függetlenül is lehetett volna segíteni. Palaeologos Manuel azért halogatta a zsinat egybehívását, mert a mennyire ijesztő volt a törökre az unio, annyira csalogató a nyugatra. Ez eljárás, hozzátehetjük, nem különbözik IV. Kelemenétől. Előbb Ferrarában, utóbb Firenzében volt a synodus helye. VIII. János császár erőltetésére sok lelki megaláztatás után írta alá az egyezséget 39 hellén főpap, másfelől 115 latin főpap 1439 jul. 6-án.

Jobban tette volna a szerző, ha ama négy főkérdést, melyen annyi ideig tanácskoztak, alaposabban ismerteti, a politikai mellett is tagadhatatlan philosophiai különbséget világosan elének állítja s Markos Eugenikost és Bessariont jobban szembe helyezi. De ilyenkor érezni, hogy rengeteg irodalom nyomja a szerzőt, és elveszti szeme elől az olvasót. Konstantinápoly sorsára néz most leginkább. Minő fájdalmat érez Byzantium megaláztatása, Róma üres ígéretei miatt! Az unio újra meghiusult, a segítség elmaradt, de Byzantium, a régi irodalom kincsesháza, és Firenze, a renaissance tűzhelye attól fogva állandó szellemi kapcsolatban maradt. Ez a zsinat eredménye — Nápoly, Milano, Modena, Torino régebbi érintkezésén kívül.

A pápák a tökéletes kész eredményt várták, a föltétlen meghódolást, csak aztán jóval később következhetett volna esetleg a segítség. Addig a birodalom tönkremehetett. Elhiszszük, hogy

Róma nem bízott (többször nem is bízhatott) Byzantiumban, de a görög udvar már az unio kísérlete miatt is inogni kezdett s e küzdelmében a pápaság nem segítette egy ujjával sem, holott a görögök többet áldoztak s többet kockáztattak.

Azonban hiba volna csak kívül keresni a katastropha okát. Látja is Lampros a feudalismus csapását, a corruptiot, a fölsőbb körökből álló egyházi és politikai pártok mérges marczangolását, a mi a trónust bizonytalanná tette. De látja és olvasói előtt föltüntetni a nagyszerű jellemek önfeláldozó munkáját is, nagytehetségű írók, diplomata, kormányzók, hadvezérek, tudósok becsületes küzdelmét és sikerét. Ujból meggyőződünk róla, hogy Byzantium nem romlott folyvást 1000 esztendőn át (nálunk még így tanítják), mert nem lehet, hogy csak a bűn sokfélesége és fertője tartott fenn ekkora államot 1000 éven át, mely még bukásakor is nagy értéket tudott átadni a világnak. A keleti kérdés első nagy fejezetét szemlélhetjük a most vázolt századok történetében, e szempontból ér Lampros könyve a legtöbbit.

Nagy dícséret illeti komoly pártatlan nyugalmáért (Bulgária), óvatosságáért. Több kisebb kronologiai correctióját is fölmelhettük volna. De könyvének hatása nem egyenletes. Egy-egy pompás rész után (pl. Andronikos Komnenos, Joannes Kantakuzenos) ernyedés következik. Néha széttördeli az eseményeket apró darabokra, aztán hiányzik természetes összekapcsoló rendjük. Nem hat az olvasóra művészi csoportosítással. Nyelve szépen folyó élvezetes katharevusa.

DERCSÉNYI MÓRICZ.

Erdélyi László: Az első állami egyenes adó elmélete.
Kolozsvár, 1912. 8°. 65 l. (Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből. 3. sz.)

Erdélyi két értekezéssel polemizál tanulmányában,* melyek szerinte a királyi adókról való ismereteinknek hamis alapot szolgáltatnak, a mi annyival is inkább kerülendő, mivel e kérdés a társadalmi osztályok kérdésével szoros összefüggésben áll.

Az első adókra csaknem egyetlen forrásaink azon oklevelek,

* Eckhart Ferencz: A királyi adózás története Magyarországon 1326-ig. Arad, 1908. — Hóman Bálint: Az első állami egyenes adó. Tört. Szemle, 1912., 161. s köv. l., mely helyreigazítja az első eredményeit.

melyekkel a királyok ezt vagy amazt a birtokot, vagy valamely birtokos összes birtokait felmentik valamely adó, illetőleg tartozás alól s a melyek ezen tartozások nevén kívül úgyszólván semmit sem árulnak el. Minthogy ezen felmentő oklevelek között olyanok is vannak, melyek valamely már régebben eladományozott birtok, illetőleg az azon lakó népek tartozásait engedik el (l. 16—17. l.) eddigi kutatóink ezekben oly tartozások elengedését látták, melyek a királyt valamely birtok eladományozása után is megillették és minthogy földet eladományozni, legfőbb jövedelmeit, az ott lakó népek szolgáltatásait megtartani nem szokták, az így fentartott és később elengedett jövedelmeket adóknak tartották. Erdélyi, miután több oklevelet jogosan, másokat jogtalanul meggyanusít (l. *Hóman Bálint: Adó vagy földbér. Századok*, 1913. 190—191. l.) a megmaradt okleveleken úgy teszi túl magát, hogy azt állítja, hogy a királyok adományoztak birtokokat úgy is, hogy azok szolgáltatásaiból többet — és tekintve azt, hogy pénzszolgáltatásokról van szó — a legfontosabbakat fentartották maguknak (16. l.) Szerinte tehát voltak névleges birtokosok, kiknek valamely föld birtokában volt, a nélkül, hogy annak összes jövedelmeivel rendelkezhetek volna. Ez az alaptevődés juttatja E.-t az eddigi kutatókétól eltérő eredményekhez.

Másik tévedése, hogy a hamis okleveleket, mint használhatatlanokat, melyekből semmit sem lehet következtetni, elveti. Pedig ezek nagyon sokat bizonyítanak. Oklevelet, nem tekintve az újkor tudósainak saját hiúságukat szolgáló hamisításaitól, a középkorban czél nélkül nem hamisítottak. Vagy valamely meglevő jogállapotnak, mely esetleg okleveles intézkedés nélkül jött létre, akartak az oklevélben alapot adni, hogy ha bizonyításra kerülne a sor, azt a birói forum előtt bemutathassák, vagy új jogokat akartak a hamis oklevéllel szerezni. Erdélyi szerint tehát a felmentő oklevelek úgy volnának magyarázhatók, hogy a hamisítók az oklevéllel bizonyítékokat akartak szerezni arra, hogy földjük jövedelme, melynek birtokjogáról esetleg volt is oklevelük, őket illeti meg, vagy meg akartak szabadulni azon kényelmetlen helyzettől, hogy földjük ugyan volt, de annak szolgáltatását a király szedte.

Mindjárt az I. fejezetben kitűnik, mily bizonytalan alapra épít E. IV. Béla egy 1238. oklevelére hivatkozik (7. l.), melyben a johannitáknak visszaadja tőlük elvett birtokaikat s kijelenti, hogy «a jeruzsálemi ispotályos ház a maga szöleiről ezen országban

ne tartozzék csöbröket adni». Kinek? A királynak. Ha a király visszaadja nekik birtokaikat, miért szükséges kiemelnie, hogy azokról ne tartozzanak csöbröket adni. Ha az oly szolgáltatás lett volna, melyet a birtok művelői fizetnek a birtok tulajdonosának, miért kellene azt ily kifejezett felmentés hiányában a királynak fizetni? Nem lehetetlen, hogy földesúri tartozást is fizettek ily név alatt, de ez az egy példa is eléggé bizonyítja, hogy itt nem ilyenről van szó. Ugyanez az oklevél nehezíti meg E. magyarázatának elfogadását a sertésvám dolgában (13. l.).

Legbehatóbban tárgyalja a szabad dénárok vagy füstpénz kérdését, melyet miután csaknem az összes ezt említő okleveleket hamisaknak tartja, szintén magángazdasági jellegűnek tart. E kérdést azóta újból és alaposan megvitatta Hóman fentemlített cikkében, melyben világosan bebizonyította, hogy a szabad dénárok és a nehezékadó közadók voltak. Bizonyítékait felesleges volna ismertetni, egyet azonban szükségesnek tartunk hangsúlyozni és ez a füstpénz kettős neve, *liberi* és *libertini denarii*, mely utóbbi kétségtelenül hiteles oklevélben is előfordul. (Hóman, 196. l.).

A «*liber*» szó jelentésére egy Erdélyi által gyűlölt bizonyító eszköz. analogiát akarunk felhozni, mely azonban az ő nézetét látszik támogatni. Lengyelországban a nemzetségi szervezet felbomlásával számos család mind jobban és jobban sülyedt azon támogatás elvesztése következtében, melyet a törzsszervezet nyújtott nekik. Idők multával, minthogy a szabad emberek nem tudták megtartani saját földjükön önállóságukat, kezdtek idegen földeken letelepedni, úgy, hogy a XII. században «*liber*» Lengyelországban olyanokat jelent, kik személyükre nézve szabadok ugyan, de nem saját földjükön laktak, hanem idegen földön telepedtek le.*

A nyestadó úrbéri tartozás, mert «Tótország egészben véve királyi terület volt».

A 10. fejezetben a XII.—XIII. századi társadalom képét rajzolja meg. Azon nézete, hogy *serviens* és *nobilis* nem azonos fogalmak, még számos hozzászólásra fog alkalmat adni. Itt is csak ismételhjük, a mit már Hóman mondott (200. l.), hogy ekkor a társadalmi osztályok között korántsem lehet szigorú válaszfalakat vonnunk. Hogy a vármegyék várszolgáit és az öröket jogtalanul

* Stanislaus Kutrzeba: Grundriss der poln. Verfassungsgeschichte, 1912. Berlin.

téveszti össze, azt Tagányi Károly *Magyar Nyelv*, 1913. 101. l.) világosan kimutatta.

Bár Erdélyi füzete épen nem ment tévedésektől, mindazonáltal érdeme, hogy egy-két kisebb kérdést maga is tisztázott (tized huszada, ököradó, ünnepi ajándék), a legfőbb földesúri elmélet tarthatatlanságát (44. s. köv. l.) bebizonyította, főleg azonban, hogy rámutatott arra, a mi *adhuc sub iudice lis est* a társadalom kérdésében. Legfontosabb tanulsága munkájának, hogy középkori történetünk legfontosabb kérdésével nem lehet foglalkozni, míg okleveleink alaposan megrostált, kritikai kiadása el nem készült.

Bécs.

ECKHART FERENCZ.

Thomas Carlyle's Anschauung vom Fortschritt in der Geschichte. Von A. Ströle, dr. phil. Gütersloh. C. Bertelsmann. 1909. VII + 202. l. 8°. 3·60 M.

Ströle munkája két szempontból kelthet érdeklődést. Az egyik az, hogy az újabb történeti irányok épen ellentétes felfogásukkal ismét ráterelték a figyelmet Carlylra, a nagy individualistára. Carlylenak jeles és beható életiratai vannak, többek között Froude és Hensel tollából, hogy csak az újabbakat említsük. Nem csekély bátorság kell tehát ahoz, ha valaki a nagy angol írónak új szempontból való méltatására vállalkozik. Másfelől meg a történeti haladás kérdése is oly régi s annyit foglalkoztatta már * és foglalkoztatja most is a történetírót s a philosophust egyaránt, hogy Carlyle felfogásának kifejtése nem hálátlan feladat. Carlyle tudvalevőleg sohasem foglalta rendszerbe a maga történeti felfogását, még részleteiben sem, sőt elítélte a systemmakereket. Történetelméletét csakis nagyszámú műveiből elvonva ismerhetjük meg.

Ströle munkájának bevezetésében főleg Tainenel szemben tartja szükségesnek megokolni könyvének témáját. Taine ugyanis az angol irodalom történetében Carlyle legfőbb jellemzője gyanánt a történeti mysticismust emeli ki, amely az emberiség történetében voltaképpen csupán álmoképek sorozatát

* Különböző történetírók és philosophusok felfogását a haladás kérdéséről összefoglalásban ismerteti *Angyal D. Gr. Széchenyi I. történeti eszméiről* írott tanulmányában. Bp. Szemle, 367. füzet.

látja. Ha ez a felfogás helyes, akkor e mellett az emberiség haladásáról nem igen lehet szó. Ströle azonban kifejti, hogy Taine nyilván nem mélyedt eléggé Carlyle szellemébe, mert különben fel kellett volna ismernie, hogy Carlyle nagyon is valóságnak látta a világot s ha a materialis dolgokról sokszor bizonyos lenézéssel szól, az főleg élete körülményeivel s ezzel kapcsolatos belső fejlődésével magyarázható.

Ennek a belső fejlődésnek feltüntetésével foglalkozik Ströle könyvének első, szerintünk legértékesebb fejezetében.

Kifejti, hogy életének első szakaszában, a szülőházban Carlyle mély vallásossággal telt meg. Azonban későbbi tanulmányai, a matematika s a természettudományok, és korának általános irányzata nemsokára a materialista-mechanikus világfelfogásba sodorták őt is, míg végül a német irodalommal, elsősorban pedig Goethével megismerkedve, modern, fensőbb vallásosságban egyenlítődték ki lelkének ellentétei.

Ezekben a fejtegetésekben túlzásokkal is találkozunk, főleg azon lelki küzdelmek rajzolásában, * melyeket Carlyle az ellentétes világnézeteknek lelkében való kiegyenlítődése közben állott ki. Ezen küzdelmek festése Strölénél kissé túlzottnak látszik, minek oka valószínűleg az, hogy a szerző itt Carlyle híres művének, a Sartor resartusnak jellemzéseit alkalmazza közvetlenül magára Carlylora. Carlylenak amúgy is erősen színes stylusa a Sartorban szinte rikítóvá válik s ezért ennek kijelentéseit nem volna szabad kellő letompítás nélkül egyenesen Carlylora alkalmazni, mert így a jellemzés bizonyos fokig valószínűtlenné lesz. Egészben véve azonban a Carlyle felfogásában megállapítható fejlődés rajzát sikerültnek kell mondanunk.

Különösen fontos a Goethe befolyásának kiemelése, bár Carlyle Goethével szemben is megőrizte egyéniségének önállóságát, mint másokkal szemben, kik reá hatással voltak. De azért Carlyle is bizonyosága a német szellemóriás nagyságának, kinek hatása alól korának legjobbjai közül alig tudta valaki magát kivonni. Nálunk többek között br. Eötvös József felfogásán érezhető a Goethe befolyása; azért hisz ő is a történelmi haladásban, sőt ez történelmi felfogásának alaptétele.

Munkája második részében Ströle azokat az alapokat keresi, melyeken Carlylenak a haladásban való hite nyugszik s ezt egy-

* 45. l. skk.

felől az isteni gondviselésről való meggyőződésben találja, másfelől meg abban, hogy az ember rendeltetését a munkában látja Carlyle. Jellemző, hogyan használja Carlyle az embernek munkára rendelt voltát a haladáselmélet bizonyítékául. Ha ugyanis az ember rendeltetése a munka, akkor munkájának eredményesnek kell lennie. Az emberiség eredményes munkájának pedig mindenesetre haladást kell létrehoznia.¹

A harmadik rész systematikusan tárgyalja Carlylenek a történeti haladásról való nézeteit. Összefoglalja, hogyan vélekedik Carlyle az ember tipikus tulajdonságairól s az individuumból. Ez utóbbinak kapcsán fejtegeti a hősökről való felfogást s hogy Carlyle szerint az emberiségnek mennyire gyökeres tulajdonsága a hősök iránt való tisztelet, sőt hódolás. Bár mindezek a fejtegetések általában ismeretes dolgokat tartalmaznak, mégis találunk egy-egy új s fontos észrevételt is. Ilyen pl. az, hogy az erősen individualista felfogású Carlyle sem akart elzárkózni a tömegjelenségek méltatása elől s míg egyfelől a milieu hatását is elismeri, addig másfelől az egyesek munkájának összegeződését történetalakító hatásúnak mondja, amiben már a tömegjelenségek méltatása is benne van.²

Legkevésbé sikerültnek mondható a 3. rész 2. szakasza, mely a történeti haladás mikéntjét tárgyalja Carlyle felfogása szerint. Azonban azt kell mondanunk, hogy a hiba részben Carlyle rovására irandó, ki felfogását erre nézve nem fejezte ki egészen világosan. Jellemző például, hogy míg Carlyle életírója, Hensel, azt mondja, hogy Carlyle felfogása szerint az emberiség haladásának egyes, ismétlődő szakaszaiban öt-öt phasist lehet megkülömböztetni, addig Ströle csak három ilyen phasisról szól, az is voltaképp kétfőre redukálható.

Carlyle felfogása szerint, amint ezt Ströle kifejti, az emberi haladás célja a munka s a hősök uralmának megvalósítása, vagyis azon ideális állapot elérése, amikor az emberiséget a legkiválóbbak kormányozzák s az emberi társadalomnak minden tagja a neki legmegfelelőbb munkát végzi és munkájának megfelelő jutalmát kapja. Ebben a felfogásban lehetetlen föl nem ismerni Saint-Simon munkaelméletének hatását, amint erre Ströle is helyesen utal. De Carlyle természetesen idealista, ő a munkát

¹ Ströle, 93–94. l.

² 103., 119. l.

nem a boldogulás eszközeinek tekinti, hanem öncélnak, mely magában rejti a legfőbb jutalmat.

A munka uralma a legjobbak kormányzása mellett: ez Carlyle szerint az az ideális cél, melyet az emberiség folyton megközelít, de el nem ér. Az út, mely chez a célhoz vezet, mint érintettük, folytonosan ismétlődő, de azért még sem egészen azonos, hanem emelkedő korszakokat, illetőleg szakaszokat tüntet föl. Ströle hasonlata szerint ¹ az emelkedés nem egyszerűen egyenes vonalban, hanem csavar módjára történik. De ismételnünk kell, hogy Carlyle felfogása erre nézve nem egészen világos és a homályt Ströle fejtegetései sem oszlatják el teljesen.

Az egész munka elég élvezetesen van megírva, habár egy-egy nehezkesebb mondat is akad. ² Kifogásolnunk kell azonban a rengeteg közbeszúrt angol és francia idézetet, melyeknek jó német fordítását találhatta volna a szerző, ha már maga nem akarta az idézett részeket lefordítani. Az idézés módja, egész lapszám-soroknak nem a jegyzetben, hanem a szövegbe ékelten közlése is zavaró. Botlás a 70. lapon az, hogy Calvin és Luther 400 évvel élt Goethe és Carlyle előtt.

Kiemelendő még, hogy habár a mű a «Beiträge zur Förderung christlicher Theologie» c. kiadványsorozatban jelent meg, a szerző elég objectív Carlylel szemben s nem tulajdonít Carlyle vallásos érzésének nagyobb jelentőséget, mint amennyit életírói általában elismernek.

SZENTPÉTERY IMRE.

¹ 166. l.

² Ilyen pl. a 88. l. «Darin aber . . .» stb.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1909—1910.)

Elmélet.

Bodin lelkivilágának érdekes, a kor befolyása alatt álló vonása a jó és rossz szellemekben való hite, melyet *F. Bezold* a *Démonomanie* cz. munka alapján behatóbban megvilágít. *J. B. als Okkultist u. seine Démonomanie* (Histor. Zeitschrift. 105. Bd. 1910. 1. Heft). Szerző bővebben foglalkozik az első könyv második fejezetének egy konkrét példájával, mely egy jó szellem szerepéről szól s melyet Bezold az író személyes illúziójának vél. Mint egyéb műveiben. itt is szembeötlő Bodin hajlama az ószövet-ség s általában zsidó vallási és bölcsészeti iratok iránt a mi művét, a Methodushoz hasonlóan, indexre is juttatta.

MADZSAR IMRE.

Ókor.

A keleti culturtörténetnek egyik legfontosabb fejezete az írás fejlődésének kérdése. Ezzel foglalkozik *Sayce* A. H. oxfordi tudósnek «The origin of the Phœnician Alphabet» című dolgozata (*Proceedings of the Soc. of Bibl. Arch.*, XXXII., 1910). Érdekes numismatikai cikket közöl *Lehmann-Haupt* C. F. (*Klio*, 1910) «*Zum Wertverhältniss vom Gold und Silber im Altertum*» címen, melyben a hold periodikus mozgásának viszonyát a nap mozgásához veszi kutatásának kiinduló pontjával.

MAHLER EDE.

Täubler E. (*Zur Geschichte der Alanen. Klio.* 1909. 14—22. l.) sok tekintetben új világításban mutatja be az alánok szereplését. Őseik, az an-ts'ai, Kr. e. 120. körül lépnek fel a Jaxartes alsó folyásánál és az Araltó környékén. Később egy részük elvált, nyugatra vándorolt és a Tanaïs keleti partján telepedett meg, hol a Kr. e. első század közepe táján aorsoi néven találjuk

őket. Kr. u. 25 és 35 között az Araltó környékén maradt an-ts'ai nevüket a-lan na-ra változtatták. Ugyanakkor egy részük ismét elszakadt és a Kaukázus északi lejtőjén telepedett meg, míg az aorsoi a Tanaistól nyugatra kerültek. Nero császár 63 körül a Kaukázus északi lejtőjén lakó alánokat megtámadni készült. Josephus Flavius szerint a Mäotis környékén lakó alánok 72-ben vagy 73-ban egy hyrkaniai, tehát a Kaspi tenger délkeleti partján levő szoroson keresztül törtek be Médiába és Arméniába. Täubler azt hiszi, hogy Flavius itt az Aral tó környékén lakó alánokat a kaukázusiakkal tévesztette össze; a betörést nem a kaukázusi, hanem az araltavi alánok követték el, de Täubler valószínűnek tartja aztán, hogy az Arméniában legyőzöttek maradványai a vereség után kaukázusi fajrokonaikhoz menekültek. Azontúl az alánok nyugatra vándorolnak és Hadrianus idejében már a Borysthenesnél találjuk őket. Ekkor ugyan még megkísérlik a Kaukázuson keresztül az áthatolást, de Hadrianus készülődései őket ettől visszariasztják, Marcus Aurelius idejében már a Dunát érik el.

Windstedt E. O. (Some Coptic Legends about Roman Emperors. The Classical Quarterly, 1909. 218—222. l). Két kopt legendát közöl, melyek közül az egyik Galeriusnak és Diocletianusnak keresztényen üldözését magyarázza. E legenda szerint az antiochiai érsek az ő őrizetére bízott perzsa királyfit, Nicomedest, visszaadta anyjának és a császárnak azt jelentette, hogy meghalt. Nicomedes később ismét római fogságba esett és így a dolog kitudódott. A legenda szerint a keresztény főpápnak ez az eljárása haragította meg annyira Diocletianust, hogy a keresztény üldözésbe beleegyezett. Windstedt szerint az itt megemlített antiochiai érsek Cyril lehetett, kit 297-ben börtönbe vetettek, a mikor perzsák is kerültek fogságba.

HEINLEIN ISTVÁN.

Könyvek: *Dörrenberg O., Römerspuren und Römerkriege im n. w. Deutschland. Im Anhang: Die Stämme der Germanen. Leipzig, Dieterich, 1909. XI., 258 l. 12 M. 50. — Schürer E., Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi. 4. kiad. 3. köt., Lipcse, Hinrichs, 1909. VII., 720 l. M. 15. — Linnert U., Beiträge zur Geschichte Caligulas. (Jenenser Diss.). Nürnberg, Bieling-Dietz, 1909. 102 l. — Waltz René, Vie de Sénèque. Paris, Perrin. 1909. 460 l. — Putnoky Mikl., Pom-*

peji és a római élet. (Uránia-felolvasások. 17. sz.). Budapest, Hornyánszky, 1909. 20 l. — *Plinius des Jüngereren Briefe*: Kiadja és magyar. *Kukula* R. C., II. jav. kiad. I. Bevez. és szöveg. II. Magyarázó jegyzetek. Bécs, Graeser. 1909. XLIV, 96 es 128 l. 2 Kor. 40. — *Kukula*, C. Plinii Cæc. Secundi epistulæ selectæ. Editio minor. U. o. Kr. 0.80. — *Boni* G., Trajans Column. London, Frowde 1909. 1 sh. (Kül. leny. a «Proceedings of the British Academy»-ból. III.) — *Oman* Charles, England before the Norman Conquest. A history of the Celtic, Roman and Anglo-Saxon periods. London, Methuen, 1909. XXII. 680. l. — *Laviisse* E., Histoire de France depuis les origines jusqu'à la Révolution. I. 2., Les Origines. La Gaule indépendante et la *Gaule romaine* par *G. Bloch*. Páris, Hachette, 1909, 460 l. — *Gsell* St., Atlas archéologique de l'Algérie. Alger, Jaurdan és Páris, Fontemoing. 1909. (Megjel. füzetekben.) — *Cagnat* René, Carthago, Tinigad, Tébessa et les villes antiques de l'Afrique du Nord. Páris, Renouard. 1909, 163 l. fr. 4. (113 ábrával). — *Brünow* R. E. és von *Domaszewski*. Die Provincia Arabia. Bd. 3. Strassburg, Trübner, 1909. XIV., 403 l. 60 M. (4 tábla 250 ábrával). — *Seeck* Ottó, Geschichte des Untergangs der antiken Welt. III. köt. Berlin, Siemenroth, 1909. VII. 444 l. 6 M. — Pótlék (447–583 l.) külön a teljes munkához: 2 M. 40. — *Schulz* Ph. O., Der römische Kaiser, Caracalla. Lipse, Hæssel, 1909. 64 l. 1 M. 50. — *Thiele* Waltharius, De Severo Alexandro imperatore. Berlin, Mayer–Müller, 1909, XII, 132 l. M. 3. — *Baaz* Ericus, De Herodiani fontibus et auctoritate. Berolini, Ebering, 1909. 82 l. 2 M. 40. — *Peter* Herm., Die römischen sogenannten 30 Tyrannen. Lipse, Teubner, 1909. 44 l. 1 M. 80.

Középkor a XIII. század közepéig.

E. Eichmann, Kirchenbann und Königswahlrecht mit Sachsenspiegel (Histor. Jahrbuch. 1910. évf. 323–333 l.) című tanulmányában azt a kérdést fejtegeti, helyes-e a Sachsenspiegel megfelelő helyének (III. 54. § 3.) az az értelmezése, hogy csak a sententia iusta, a «rechtmässiger Kirchenbann» zárja-e ki az általa sújtott személyt a passiv királyválasztásból. A kérdés, vajon egyházi átok alatt álló megválasztható-e a királyi méltóságra, Németországban csak az 1198-ban történt kettős választás, IV. Ottó és Sváb Fülöp megválasztása alkalmával volt

aktuális. A kérdést III. Incze pápa az 1202-ben kiadott Venerabilem bullával Sváb Fülöp ellenében IV. Ottó javára döntötte el és a bulla egyik főargumentuma az volt, hogy Fülöpöt az ellene még III. Cölestin által kimondott publica excommunicatio folytán nem lehetett a királyi méltóságra megválasztani. Eichmann kimutatja, hogy a Sachsenspiegel megfelelő helye a Venerabilem bullában kifejtett felfogással megegyezik, hogy t. i. a pápa ítélete alapján excommunicált ki van zárva a passiv királyválasztási jogból, vagyis meg nem választható. Ez a megegyezés a Sachsenspiegel és a bulla között főleg akkor tűnik szembe, ha, a mint azt Eichmann teszi, a törvénynek «mit recht» kifejezéseit a «iudicio» «törvényesen, törvényes eljárás útján» értelemben vesszük. A Sachsenspiegel és a bulla felfogása közt constatálható megegyezésből Eichmann a Sachsenspiegel keletkezésének idejére is egy újabb határidőt vél megállapíthatni, t. i., hogy az 1212 márczius előtt nem keletkezhetett. Egy régebbi munkájában Eichmann mint legvégső határidőt, az 1220. évet vélte megállapíthatónak, úgy hogy ilyformán a Sachsenspiegel keletkezése 1202 és 1220 közé esnék.

ÁLDÁSY ANTAL.

Az utolsó 15 év alatt az angol történetirodalomban sok támadást intéztek a Magna Charta ellen, a mely addig általános dicsőítésben részesült. L. Riesz. ehhez a változáshoz érdekes megjegyzéseket fűzött a *Preussische Jahrbücher* 1910-iki évfolyamában (*Die «Legende» von der Magna Charta.* 141 k. 223—238. l.). Különösen az angol irodalom még 1894-ig alkotmányos alapnak tekintette a Chartát, belemagyaráztak tehát sok olyat, a mi nincs benne. A hiba az volt, hogy nem nézték az eseményeket és a pontok tartalmát a kor szemüvegével. A Magna Chartában a nemesség csak rendi jogaiért szállt síkra; a mit később annyira dicsértek, többnyire János királytól származik. A rendi ellenzék élén Langton János canterburyi érsek állott, a ki a király franciaországi hadjáratát használta föl tervei megvalósítására. I. Henrik király szabadságlevele szolgáltatva az alapot a rendek követeléseihöz. A Magna Charta jelentőségét azonban Riesz a sanctioban látja. Sanctioja miatt lett ez a szabadságlevél a további küzdelmek alapja. A mióta csak emlék, az angolok más szemmel nézik, de ismét igazságtalanul ítélik meg, mert csak azt látják, hogy mennyire más körülmények közt ke-

lekezett, mint korábban gondolták, tendenciái is mennyire mások ; jelentőségét az alkotmányos élet fejlődésében azonban egészen szem elől tévesztük.

DOMANOVSKY SÁNDOR.

I. Gherghel, az Arhivaban (Jaş, 1910. III. sz. «Cercetări privitoare la istoria Rōmanilor») az orosz polovc, lengyel-latin plauci és magyar palócş népnévvel foglalkozik. Az orosz évkönyveket a görög forrásokkal egybevetve, megállapítja, hogy az előbbiek mindenütt polovc-ot emlitenek, a hol a görögök kúnt, tehát itt ugyanarról a népről van szó. Ismerteti Zeuss, Blau és Hunfalvy véleményét a népnevek eredetéről (pole-ur = mezei Úz. alföldi Úz ; pahlavi), de nem fogadja el egyiket sem. Szerinte az ó-szláv plava = sárga (latin flavus) szó a gyökere e népnévnek, melyet mongol eredetük, tehát sárga arcszínük miatt kaptak a kúnok a szomszéd szlávoktól.

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Könyvek: *Sybel L. v.*, Christliche Antike. Einführung in die altchristliche Kunst. II. köt. [Sobrászat, Építészet, Festészet.] Marburg, Elwert, 1909. VIII. 341+44 l. M. 8:50. — *Heisenberg Aug.*, Grabeskirche und Apostelkirche. Zwei Basiliken Konstantins. Lipse, Hinrichs, 1909. 2. rész 234. és 284. köt. 10 M. — *Holtzinger Heinr.*, Altchristliche und byzantinische Baukunst. 3. kiad. Lipse, 1909. Krōner. 176 l., 6. tábla, 280 ábra. — *Wulff O.*, Altchristliche Bildwerke. Beschreibung der Bildwerke der christl. Epoche in den Königl. Museen zu Berlin. (Berlin. 1909.) — *Weigand G.*, Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes. Kiadja a bukaresti akademia. Lipse, Barth. 67 térkép. 1910. 50 M. — *Dodd W. F.*, Modern Constitutions. A collection of the fundamental laws etc. Chicago and London. Fischer—Unwin, 1910. 2 köt. 21 Sh. — *Grabiec I.*, A lengyel nemzet története (lengy. nyelven). Krakó, 1909. 382 l. M. 6.25, — *Anderson A. O.*, Scottish Annals from English Chroniclers. A. D. 500-to 1286. London, 1909. 418 l. 14 M. 20. — *Curtin J.*, *The mongols in Russia.* London. Low. 1909. 502 l. 12 Sh. 6. — *Grabmann M.*, Die Geschichte der scholastischen Methode nach den gedruckten u. ungedruckten Quellen. I. 1/2. Bis zum Beginn des 12. Jahrhunderts. Freiburg i. B. Herder, 1909. XII., 354 l. 5 M. 60.

Középkor a XIII. század közepétől az újkorig.

K. V. Sauerland. (Die Gründungsurkunde der Certosa von Pavia, Historisches Jahrbuch 1910. évf. 335—338. 1.)
A Gian Galeazzo Visconti által 1394-ben alapított certosai karthausi kolostor alapító okleveléről szól. Gian Galeazzo az alapítás megerősítése végett VII. Kelemen ellenpápához fordult, a ki az alapítvány megerősítésére Antonius de Saluzzo milanoi érseket hatalmazta fel. Az erre vonatkozó pápai bullában tétetik Galeazzo alapításáról említés. Hogy Galeazzo a megerősítést az ellenpápától kérte, noha a római obedientia híve volt, ez az általa követett kétszínű politikából magyarázható. Galeazzo neje, Izabella révén a francia királyi házzal is közeli rokonságban állott és valószínűleg e rokonsági kapcsolatból magyarázható meg, hogy több ízben közeledést mutatott az avignoni obedientiához.

ÁLDÁSY ANTAL.

A középkorban megkezdődött már a német culturának hatása az oláhságra; e hatást kutatja *Fischer Emil: Kulturarbeit des Deutschtums in Rumänien* című könyve, a melyre megjelent feleletek közt figyelemre méltó *Alexics György* budapesti tanára a *Noua Revistă Română*-ban (1911 jun. 5.). A bevezetésben összeállítja a szász-oláh kölcsönhatás nem valami gazdag irodalmának bibliographiáját, aztán megállapítja, hogy a hazai oláh nyelvbe négy forrásból kerültek germán elemek: 1. az erdélyi szászoktól (ez a legrégebb hatás), 2. a bánáti sváboktól. 3. a Magyarországon beszélt német köznyelvből (osztrák-bajor tájszólás), ebből leginkább egyes iparágak műkifejezései valók és 4. a német irodalmi nyelvből. Az ilyen rendszerezés hiányzik a Fischer könyvéből, de egyébként az egész németség culturális hatását kielégítőleg fejtegeti, «sok tudással, sok szeretettel és melegséggel írta könyvét s el lehet mondani, hogy a kérdést egészen tisztázta.»

Alexics végigtekint a magyar-székely-szász-oláh érintkezés történetén, fejtegeti a nyelvi bizonyítékok alapján a székelyek letelepedésének kérdését, mint a mi mind beletartoznék a német-oláh hatás kritikai rendszeres történetébe, aztán a részletekre térve, néhány apróbb hibát hoz fel Fischer könyvéből: pl. Szatmár város nevének semmi köze az oláh «*satu mare*»-hez (= nagy

falu); *Sacmar* a neve a középkori oklevelekben s alapításakor híre sem volt oláhságnak azon a vidéken. Általában a nyelvészet gyenge oldala Fischernek: az oláh nyelvbe bekerült gót szók nagy része, — a melyeket felsorol — többnyire nem a gótból, hanem a bolgárból kerültek oda, Háromszéken «honni árká»-ról beszél = Heimatsgraben, holott Homárka van ott = Sandgraben, melyből a népetymologia már Hunárkát is csinált.

Fischert politikai térre nem követi, nem akar a szászok ügyeibe avatkozni, csak épen sajnálatát fejezi ki ezen szép népfaj iránt, melyet a democratia el fog törölni a föld színéről. Privilegiumok sáncaiba nem zárközhatnak már el. Középosztályuk el fog magyarosodni, a népet pedig az oláhság szívja fel (?).

Alexics komoly és igazságos bírálatának mindenben ellentéte egy másik ismertetés, melyről mint körtünetről érdemes csak megemlékezni. Hogy a nemzeti hiúság milyen kerékkötője a tudománynak, arra elrettentő példa ez a 64 lapos dolgozat, melyet *Vlad. Mironescu* írt Fischer fentemlített könyvére feleletül s melyet az *Arhiva*, egy tudományos társulat közlönye 1911. évi május—decemberi számaiban minden megjegyzés nélkül közölt. A «dolgozat» a legútszélibb kifejezésekkel szidalmazva a szerzőt és az egész németséget, sértésnek és rágalomnak minősít minden olyan állítást, mintha az oláhság a legkisebb culturhatást is nyerte volna a német fajtól. Az ő műveltségök ősi római s azóta csak francia testvéreiktől tanultak; az oláh nem kérkedik pávatollakkal, mint a német és a magyar. A német egész műveltségét a francziáktól vette, de csak úgy volt módja hozzá, hogy az oláhság századokon át védte Európát a hódító töröktől, holott Magyarország már 1526 után török pasalik lett. Sokat tud a XV. századbeli vajdák hadvezéri képességéről, csak azt felejtí, hányszor árulták el a Hunyadiakat; Mihály vajdánál meg az nem jut eszébe, hogy alvezére és serege zömé székely volt.

A milyen igazságszerető általánosságban a szerző, olyan a részletekben is: Fischer megemlíti, hogy a moldvai urak szívesen házasodtak lengyel családokba; Mironescu szerint ez is rágalom. Az oláh legények legfeljebb szeretkeztek a lengyel várkisasszonyokkal, de el nem vették őket, de ha el is vették, pár év múlva elváltak (!). A lengyel úr pedig a legrútabb oláh leány szívét sem volt képes meghódítani. Egyébként ha vettek is el görögöt, magyart, szlávot, de erdélyi szász leányt sohasem vet-

tek el az oláhok, mert a szász nőknek igen nagy lábuk van és szellemileg igen korlátoltak. A szászokkal különben is sok baja van: politikailag megbízhatlanok, példa rá Wekerle miniszterelnök! Kedvökért nyelvészkedni is kezd s kisüti, hogy a «fländura» = rongy szó és származékai a Flondrensés-ből jöttek s mutatják, hogy milyen rongyos, kóbor népség volt a szász, mikor Erdélybe került s úgy kellett a sok privilegiummal talpra segíteni. Még néhány példa: az oláh azért babonás, mert költői hajlamú, különben a német még babonásabb, mert a Prágában vízbe dobott Nepomuk Jánosnak csodákat tulajdonított s a pápa szentlé avatta. Nem igaz, hogy cserekereskedés folyt eleinte a fejedelemségekben, nem lévén a félvad pásztoroknak pénze; először nem voltak félvadak, másodszer már a középkorban verettek a vajdák pénzt és különbet, mint a németek, stb. A hol ilyen meggyőző bizonyítékai nincsenek, egyszerűen kijelenti: «céljélét is csak szász hihet el». Egy osztrák hadnagy és egy mármarosai német nevű rablógyilkos tetteinek, meg a bukovinai német hivatalnokok részegeskedéseinek hosszas leírása után a táplálkozás kérdésére is rátér és rágalomnak tartja Fischer állítását, hogy a romániai paraszt rosszul táplálkozik; vegytani képletekkel bizonyítja, hogy a puliszkában több táplálóerő van, mint a német paraszt rántott levesében és czikória-kávójában. A 64 lapos dolgozat azon barátságos ígérettel végződik, hogy Románia népe még kénytelen lesz külön törvénnyel gondoskodni róla, hogy az ilyen naturalisált idegeneket a határra hordhassa.

Hanem két dologban igaza lehet: kellemetlen az a reklámszerűség, melylyel Fischer minden Romániába tévedt németet felsorol s még inkább a folytonos hála-követelés. Könnyebb megélni véget ment oda a német s még hálát követel, mert meggazdagodott?

Bécs.

GAGYI JENŐ.

Könyvek: *Altunian* G.: Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen u. kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrhundert. Berlin, 1910. — *Ormanian* Malachia: L'Église arménienne, son histoire, sa doctrine, son regime, sa discipline, sa liturgie, sa litterature, son présent. Páris, 1910. — *Joachimsen* Paul: Geschichtsauffassung und Geschichtschreibung in Deutschland unter dem Einfluss des Humanismus. Leipzig, 1910. (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renais-

sance.) — *Schneider* Rud. : Die Artillerie des Mittelalters. Nach den Angaben der Zeitgenossen dargestellt. Berlin, 1910.

Reformatio és ellenreformatio.

1909-ben jelent meg Galilei műveinek nagy nemzeti kiadásában a XX-ik és utolsó kötet. A kiadó, *Antonio Favaro*, pótlásul az *Archivio Storico Italiano* 1911. évfolyamában Galilei őseit ismerteti a XIII-ik században élt Giovannitól kezdve. (*Ascendenti e collaterali di Galileo Galilei.*)

Németalföld egyre emelkedő hatalmát s gazdagságát a XVI. századtól kezdve, főleg pedig a XVII.-ben, nagy keserűséggel s nyugtalansággal nézte Anglia; végre is háborúra került a dolog s három nagy tengeri háború után csak az 1674-ben megkötött westminsteri béke hozta meg a nyugalmat. Ennek a küzdelemnek okait vizsgálja nagy tanulmányában *Hendr. C. Diferee*, a mely a *Vierteljahrschrift f. Social- u. Wirtschaftsgesch.* 1911. évfolyamában jelent meg. (*Die ökonomischen Verwicklungen zwischen England u. Niederlanden in XVII. Jahrh.*) Angliában már korán kezdett e kérdéssel foglalkozni a pamfletirodalom s igyekezett ide terelni a figyelmet. I. Jakab 1609-ben kiadott rendelete már Németalföld ellen irányult; megtiltotta u. i. az idegeneknek, hogy az angol partokon halászhassanak s csak bizonyos díj ellenében engedte meg ezt. Evvel indul meg a kölcsönös küzdelem, de egyelőre csak rendeletekkel. Erősebb kereskedelmi politika indul meg Angliában 1651-ben az Act of navigation-nel, a melyet nemsokára követett a háború kitörése, a melyben Hollandia sok kárt szenvedett s kereskedelme is leszorult a vezető helyről.

HOLUB JÓZSEF.

Könyvek: *Bruchmann* K., Die Huldigungsfahrt König Friedrichs I. von Böhmen (des Winterkönigs) nach Mähren und Schlesien. Boroszló, Hirt, 1909. VI. 106 l. 2 M. 40. — *Chroust* A., Der Reichstag von 1613. [Briefe und Akten zur Geschichte des 30-jährigen Krieges. 11. kót.] München, Rieger, 1909. XXV. 1107 l. M. 28. — *Mémoires du Cardinal Richelieu*, publiés d'après les manuscrits originaux pour la Société de l'histoire de France. T. II. (1616—19), publié par le Baron de Courcel, par le comte Horric de Beaucaire avec la collaboration

de R. *Lacollée*. Paris, Laurens, 1909. 444 l. — *Illés Kornélia*, Richelieu és az absolut monarchia. Ungvár, Székely és Illés, 1909. 46 l. — Paolo *Sarpi*, Neue Briefe, 1608—1616. Nach den im fürstlich Dohnaischen Archiv aufgefundenen Originalen herausgegeben von K. *Benrath*. Lipcse, Haupt, 1909. 104 l. M. 6.

Újkor a harmincezéves háborútól 1789-ig.

Revue des études historiques 1910-ben *P. Fromageot*: *Condé egy unokahugáról* czímen négy cikkben Montmorency Izabella, először Châtillon, azután Mecklenburg hercegnője élet-rajzát és különösen a nagy Condéhoz való viszonyát ismerteti.

Revue des études historique. 1910. 121—130. l. *Casimir Stryjenski*: XV. Lajos leányának, Lujza hercegnőnek kolostorba vonulásáról ír. Azért mond le a világról, hogy apja számára, ennek nagy bűneért, bűnbocsánatot nyerjen. (Itt megjegyezzük, hogy Fülöp Cyrill, győri carmelita perjel egy egész könyvben foglalkozik a szentéletű hercegnővel.) Érdekes a király utolsó perceinek leírása; kiderül, hogy Dubarry asszony befolyása a halálos ágynál is uralkodó maradt. *Revue des études historiques*. 1910. 241—263. l. *P. de Vaissière*: Monsieur de Lordat, page du Roi (XV. Lajos) levelezése alapján társadalmi és lélektani szempontból, továbbá az udvari élet ismerete tekintetében tanulságos adatokat közöl az 1725—1765 közé eső évekből.

Revue des deux mondes. 1910 ápr., okt. *D'Avenel* folytatja a magánkiadások fejlődéstörténetét hét évszázad óta és ezúttal a lakás- és étkezési viszonyok felől nyújt bőséges, sok helyt érdeemes, de culturtörténetileg kétes értékű felvilágosítást.

Revue d'histoire diplomatique, 1909. I. *A. Auzoux* két cikkben ismerteti *Mascatnak*, az ománi szultánság kikötőjének összeköttetéseit a franczia gyarmatokkal.

Revue historique, 104. k., 1910 május—június (Le Carlos *d'Eschevannes* két cikkben ismerteti az 1761.-i westfáliai hadjáratot Crissé marsallnak a szász herceghez írt néhány levele alapján.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

Könyvek: *Select Essays in Anglo-American legal history*, by various authors. Vol. III. History of particular topics. Cambridge, Univers.-Press., 1909. 870. l. Sh. 12. — *Lucas C. P.*,

A history of Canada, 1763—1812. Oxford, Clarendon-Press és London, Frowde, 1909. 364 l. 12 sh. 6. — *Horváth Jenő*: A nagyhatalmak megalakulása. 1648—1715. Gyula, 1910. 660 l. — *Pufendorff Sam.*, De Statu Imperii Germanici (1667). Új kiadás, szerk. *Salamon Fritz*, Weimar, Böhlau, 1910. 172 l. 5-60 M. — *Obál B.*, Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopolds I. Dissert, Halle, 1910. 238 l. — Briefe an den Feldmarschall Raimund Gf. *Montecuccoli*. Beiträge zur Gesch. des nordischen Krieges in d. J. 1659—60. Bearbeitet von *A. Fr. Fuchs*, Wien, Stern, 1910. XXVII. 290 S. 9 M. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für neuere Geschichte Österreichs. II. köt.) — *Bojani F. de*, Innocent XI. Sa correspondance avec ses nonces (21. Sept. 1676—31. Déc. 1679.) Partie I. Affaires politiques; II: Affaires ecclésiastiques et le gouvernement de Rome. Roma, Desclée, 1910. 602 és 728 l. — *C. de, Saussure* Lettres de Turquie (1730—1739.) et notices (1740.) de C. de Saussure, gentilhomme de la cour de S. A. S. le prince François Rákóczi II., concernant les dernières années, la mort, le testament et les mémoires de ce prince. Communiqués en texte original français et en traduction hongroise avec une préface et des remarques historiques par *C. de Thaly*. Budapest. Académie, 1909. 380 l. 8 fr. — *S. Polányi* Laura, III. Károly gazdaságpolitikájáról hazánkban. Bpest, Pesti könyvnyomda, 1909. 54 l.

Legújabb kor.

A. Marvada a «*Revue politique et parlementaire*» 1910 jan. sz.-ban a *spanyol munkásmozgalmat ismerteti*. A tanulmány nem világosít fel a félsziget munkásságának konkrét viszonyairól, hanem törekvéseik általános irányzatait vázolja. Két tendentia viaskodik ott félszázad óta, változó jelszavak és vezérek alatt. Az egyik — és ez az erősebbik — anarchistikus, leginkább Bakunin tanításain alapul. A híres oroszok olasz tanítványa, Fanelli terjesztette őket a spanyol munkásság közt. Barcelona és környéke, az egyedüli jelentékenyebb gyáriparvidék ennek az iránynak hódol, a mely 1854 óta több ízben tört utat forradalmi strikeokban. Valamennyit katonai erővel intézték el és így mozgalmuknak fontos részévé lett az antimilitarista izgatás. Ebben is, egyébként is erős befolyása van szervezetükre a francia

C. G. T.-nak, a francia syndicalismusnak. A szervezetek állandóbb tagjainak száma 20—60,000 közt váltakozik, vagyonuk és fegyelmezettségük csekély. A másik irányzat, a marxista politizáló e fontos iparvidéken kevéssé szerepel. Legnagyobb eredményeit Madridban érte el. Súlyát kiváló szervezőjének, *Iglesias Pabló*-nak egyénisége fokozza. Bár a törvényhozásban eddig (1910.) egy helyet se vívott még ki pártja, száma egyre nő. A nyomdászok, pékek, kocsisok szervezetei teszik főerejét. Madridban előkelő munkáspalotájuk van, népkönyvtárral, iskolával, szövetkezeti bolttal egybekötve. A föld népe teljesen szervezetlen és még inkább mint a városi proletár. apathia és lázadási kedv között hanyódik. Északon a katolikus socialismus kezd tért foglalni.

Szokolay K. a *Budapesti Szemle* 1910. évf.-ban ismerteti *Bosznia és Hercegovina* 1910 febr. 17-én szentesített alkotmányát. Kiemeljük az ismertetés alapján ennek legjellemzőbb vonásait. 1. Az állampolgárság kérdése eldöntetlen, a törvény csak bosznia-hercegovinai tartományi illetőséget ismer; és ebben részes minden osztrák és magyar állampolgár is, a ki ott közszolgálatot vállal vagy községi illetőséget nyer. 2. A tartománygyűlés egyesíti magában a felső és alsóházat (hasonlóan, mint Horvátországban) és 20 hivatalos és 72 választott tagja van. 3. A felekezetek a tartománygyűlésen a törvényben meghatározott számarányban vannak képviselve. Hivatalos és választott tagokat összevéve, van 29 mohammedán, 36 görögkeleti, 21 római kath. és 2 zsidó követ. A három nagy felekezetben megközelítőleg egyenlőszámú választóra jut egy képviselő. A választás curiák szerint történik. Az első curia két osztályában választanak a) nagyobb földbirtokosok, b) 500 kor. egyenes adót fizetők, közhivatalnokok, nyug. tiszték és azok, a kik a monarchiában főiskolát végeztek. Az első curia két osztályában 79·8, illetőleg 497·4 választóra jut egy képviselő. A II. curia a városi lakosságé. Arány: 2886·25 választó — egy képviselő. A III. curiában választ a falvak lakossága: 10222·74 egy képviselőt. Az első két curiában a választás titkos. Valamennyiben közvetlen.

GÖRÖG IMRE.

Könyvek: *Snowden C. A.*, History of Washington. 5 vols. New-York, 1909. 4°. 2000 képpel. 125 M. — *Darmstädter Paul*, Die Vereinigten Staaten von Amerika. Ihre politische, wirt-

schaffliche und soziale Entwicklung. Lipcse, Quelle u. Meyer. 1909. VI. 242 l. (Bibliothek der Geschichtswissenschaft.) — M. 4. I. *Neeser R. W.* (Fellow), Statistical and Chronological History of the United States Navy, 1775—1907. New-York, Macmillan-Company, 1909. 2 vols. 153 és 487 l. — *Cronau R.*, 3 Jahrhunderte deutschen Leben in Amerika. Eine Geschichte der Deutschen in den Vereinigten Staaten. Berlin, Reimer, 1909. XIII. 640 l. M. 12. — *Mazziotti M.*, Costabile Carducci od i moti del Cilento nel 1848. Vol. I.—II. Roma—Milano, Società Dante. 1909. 220. és 144 l. à 2 l. (Biblioteca storica del risorgimento italiano. Serie V. 10—11.) — *Veltzé Al.*, *Mortara—Novara. Mit bisher ungedruckten Originalrelationen des Feldmarschalls Grafen Radetzky.* Österreichische Rundschau, 1909. márcz. 15. sz. — *Kaiser-Galerie.* Bilder aus dem Leben Kaiser Franz Joseph I. *Kiadja Max Herzig*, Bécs. Herzig, 1909. 48 heliogravür. Ára 83 M. 50; pompásabb kiadásokban 250 és 330 M. — *Charmatz R.*, Österreichs innere Geschichte von 1848—1907. I. Die Vorkherrschaft der Deutschen. II. köt. Der Kampf der Nationen. Leipzig, Teubner. 1909. VIII. és IV., 140 és 176 l. à 1 M. (Aus Natur- und Geisteswelt, 242. sz. — *Kecskeméthy Aurél naplója*, 1851—78. Sajtó alá rendezte *Rózsa Miklós*. Budapest, Franklin, 1909. LXIX., 2., 526 l. 10 kor. — *Simpson F. A.*, The rise of Louis Napoleon, With unpublished documents. London, Murray, 1909. 408 l. Sh. 12. — *Loliée F.*, Le duc de Morny et la société du Second Empire. Paris, Émile-Paul, 1909. 7 Fr. 50. — *Germing Comte M. de*, Souvenirs du chevalier de Cussy. 1795—1866. Tome 1-2. Paris, Plon-Nourrit. 1909. à 7 Fr. 50. — *Hildebrand E.*, Sveriges historia intill tjugonde seklet. Afd. X. *Rydfors A.*, Sveriges historia, 1850—1900. Stockholm. 1909. II. 320 l. 14 M. 50. — *Latimer Rob. S.*, Under three Tsars. Liberty of Conscience in Russia, 1856—1909. London, 1909. 256 l. 4 M. 75. — *Gaston-Routier*, 1859—1909. La résurrection de l'Italie. Avec un préface de *M. G. Rivet*. Paris. Éditions de «l'Epoque moderne». 1909. 315 l. Fr. 1.50. — *Garibaldi Giuseppe*, Memoiren. Ein Auszug aus seinen Tagebüchern. Übersetzt u. bearbeitet von *W. Friedensburg*. (Bibliothek wertvoller Memoiren 9.) Hamburg, Gutenberg. 1909. 452 l. 6 M. — *Pancini A.*, II. 1859. De Plombières a Villafranca. Milano. Fratelli Treves. 393 l. L. 3., 50.

Magyar történet idegen nyelvű folyóiratokban.

A londoni *Notes and Queries* június 1. száma egy rövid cikkben közli Kaposi Józsefnek a *Történeti Szemle* 2-dik füzetében megjelent helyreigazításait a Paget Toynbee «Dante életrajz»-ban található némely botlásoknak. Az angol szerző még nem felelt.

London.

KROPF LAJOS.

Rivista storica italiana. 1910. IV. F. Nani Mocenigonak Zdriny (sic!) Miklósról és Péterről közölt vizsgálódásait (Venezia, 1907) ismerteti pár sorban egy névtelen kritikus.

Győr.

LUKÁCS KÁROLY.

A londoni *Notes and Queries* 1912 június 8-diki számában új adatokat közöl Bogdáni jó hírnevű magyar festőről és angolországi utódairól. Író szerint Bogdáni valószínűleg III. (Oraniai) Vilmos király kíséretében jött Angliába és itt családot alapított és földesúr (Lord of Manor) lett Hitchinben, közel Londonhoz. A cikk címe «The Bogdani Family: Lords of Hitchin Manor 1720—1825.» Több képét Hampton Court-ban őrzik, a királyi palotában.

London.

KROPF LAJOS.

Azok közül a cseh emigránsok közül, kik a XVIII. században hazájukat elhagyták, hogy idegen földön evangélikus hitükben szabadon éljenek, néhányan Magyarországra vándoroltak, a nélkül, hogy egészen megszakították volna kapcsolatukat hazájukkal. Ilyen emigráns volt az 1735-ben kivándorolt Čejka József cseh molnár, a kinek sorsával foglalkozik Adámek K. V., a cseh tudományos társaság Értesítőjében (1910) ily című értekezésében: Josef Čejka, český emigrant a uherský emisář evangeličský (Čejka József, cseh emigráns és magyarországi evangélikus missionárius.)

Prága.

KROFTA KAMIL.

KÜLÖNFÉLÉK.

A delphii ásatások legújabb eredményei.

A delphii ásatások részint újabb leletek alapján, de főleg az összes leletek szakszerű feldolgozása következtében sok meglepő eredményre vezettek: sok meddőnek látszó vita nyert kedvező megoldást vagy legalább realisabb térre terelődött át és a régibb kutatások sok tévedése igazítódott helyre.

Az épületek meghatározásánál főleg az által csúsztott be sok tévedés, hogy az ókori írók adatait akarták minden áron, sokszor nem is *in situ* talált feliratok segélyével igazolni és a legszembe-tűnőbb technikai jegyeket sem vették figyelembe. Azon az úton, melyet Dörpfeld mutatott meg az archæologusoknak, hogy t. i. a technikai jegyekre támaszkodva kell az épületmaradványokat értelmezni és reconstruálni, most már nagyot haladtak és Delphi-ben ezen módszerrel nemcsak nevezetes topografiai, építészeti és művészettörténeti kérdések megoldására, hanem általános, elvi jelentőségű elvi kérdések tisztázására is jutottak.

Ilyen általános értékű eredmény, melynek jelentősége a delphii ásatások körén meszsze túlterjed, pl. az egyes épületrészeket összetartó bronzkapsok korának meghatározása. Ennek alapján ugyanis nemcsak a delphii épületmaradványok identificálásának és kormeghatározásának kérdése szenvedett nevezetes módosulást, hanem az akropolisi épületek kapocsformáinak ingadozó kormeghatározását is módosítani fogják. Evvel az újabb technikai segítséggel mármost a delphii *temenos* összes épületei nagyjából identificálhatók és meglehetősen biztonsággal reconstruálhatók és bár egyes elnevezések még ingadozó, a lehetőségek köre egyre szűkül és minden egyes épület helyes meghatározása más épületek helyes megértésére vezet. Helyreigazítódott a régi felületes reconstruációk egyik legnagyobb tévedése: a siphnosi és knidosi kincses házak felcserélése, úgy hogy a művészettörténetben eddig siphnosinak ismert, II-ik századi relief-

frizeket ezentúl knidosinak kell átkeresztelni. Ezen két ó-ión márvány *thesauros* közelében olyan épületdarabok is kerültek elő, melyek részint felesleges voltuknál fogva, részint elütő méreteiknél fogva ezeknek egyikéhez sem tartozhattak, úgy hogy még egy harmadik ilyen típusú és korú épületet kell feltételeznünk, noha fundamentuma még nem került elő. Ez valószínűleg a Herodotos említette klazomenei kincses ház. E szerint a *Marmariá*-ban (a *temenos*-tól délkeletre eső ásatási területen) talált engesztelő áldozati templommal együtt Delphiben négy hasonló típusú ó-ión márványszentély került napfényre.

Építészettörténetileg nevezetes eredmény néhány épülettípus pontos meghatározása. Az Attalidák delphii oszlopcsarnokának jelentékeny építészeti maradványaiból, a felirat sikeres kiegészítésével és a technikai sajátságok helyes értékelésével nemcsak ezen épület rekonstrukciójára, hanem a pergamosi és athenei Attalida-csarnokok helyes megértésére és általában az Attalida stoa-típus megállapítására jutottak. Ez egy délfelé nyitott, belső oszlopsorral két hajóra osztott *hekatompedon*, egy dórstylusú külső és egy iónstylusú belső oszlopsorral és felső emelettel, melyen valószínűleg szintén vegyest fordultak elő dór és ión elemek. Érdekes épülettípust tüntet fel a Lysander-émlék is, melynek részletes rekonstrukcióját ugyan még nem sikerült, de a thessaliali emlékkal egybevetve, mégis kitűnik annyi, hogy valami *losche*-féle, fedett oszlopcsarnok lehetett.

Ugyancsak a delphii kutatásoknak köszönhető a *tholos*-nak nevezett kerekidomú szentélyek típusának és rendeltetésének megállapítása is. A delphii nagy tholos maradványai alapján teljes biztonsággal rekonstruált kép egy kerek czellát mutat, melyet husz dór oszlopból álló, kazettás menyezetű körperistylum vesz körül. A külsején feltűnő vonások: a dór architrav fölött két tagba osztott, kétemeletes, kupolaszerű tetőzet, melynek mindegyik tagja más-más *simá*-val, homloktéglával és *kalypteros*sál van ellátva (oly jelenség, mely itt először mutatható ki görög földön), továbbá az ablakok hiánya, úgy hogy az épület csakis az ajtón át kaphatott világosságot. Belsejében a czellafal körül podiumszerű körpad fut körül, közepén reliefes kerek oltár van, melyek oldalán füzéraggató leányok párosával vannak ábrázolva. A delphii és epidaurosí tholosok építése körülbelül egy időbe, a IV-ik század elejére és közepére esik, stylusuk is egyezik. Az egyes épületrészek méreteinek egybevágásából és azon fontos

stylaris egyezésből, hogy először ezen épületeknél mutatkozik az ión elem behatolása a dór stylusba, nemcsak ugyanazon műhelyre, hanem az antik művészeti felfogás értelmében ugyanazon építőművészre lehet következtetnünk. Szerencsés véletlen folytán a feliratok és irodalmi feljegyzések segítségével még az építőmester személyazonossága is megállapítható.* Kiténik továbbá a delphii nagy tholos dispositiójából ezen épülettypus rendeltetése is. Nem zenecsarnok, mint az epidaurosi tholos alapján sokáig hitték, nem valamely hős tiszteletére épült *heroon*, hanem áldozó helyiség, a miről e nyilván hamvasztásra berendezett oltár és a *sigma* szerűen körülfutó lakoma-*kline* nyilván tanuskodik. Hasonló berendezések az őskori kupolasírok, középen az áldozati hamvasztó gödörrel és bőrpadszerű podiummal; továbbá a négyszögalakú kamrasírok is, középen a halott kitevésére való prothesis-klinével, körülötte a gyászkiásó lakomájára való klinéssel és a Latoban (Kréta) kiásott prytaneion Hestia-szentélye, hamvasztóoltárral és körpadszerűen körülfutó tálaló asztallal. A legtöbb tholos valószínűleg nem volt tulajdonképeni templom, hanem Hestia oltári lángjának oltalmazására emelt épület, mint a hogy Hestiának, mint az állami tűzhely oltalmazójának, sem Görögországban, sem Rómában nem volt tulajdonképeni temploma, csak oltára védelmére emelt épület.

Érdekes a parallelismus ezen tholostypus és a forumi Vesta-templom közt; a czella fal és a bőrpenistyhus oszlopainak száma teljesen azonos; direkt befolyásra azonban még sem lehet következtetni, noha építése idején már meg volt a két ország közt az érintkezés. A hasonlóság azon sokszor megfigyelt jelenségre vezethető vissza, hogy ugyanazon szükségletek és követelmények ugyanazon eredményre vezetnek, gyakran még egymástól teljesen elszigetelt, távolos népeknél is. Így értelmezhető a berek-épületeknek meghatározott és pontosan betartott normálnagysága is.

Művészettörténetileg nevezetes mozzanat egy eddig ismeretlen stylusú, pálmakapitelles oszlopfő előkerülése, melynek sajátos, éles vonalú toruslapja egy régi, vitás elvi kérdésben hozta meg a döntést. Azokkal szemben ugyanis, a kik a pasargadei és

* Az epidaurosi Asklepion építője Theodotos valószínűleg azonos a Vitruvius említette Theodorossal, kinek nevét a latin író nyilván elferdítette.

persepolisi épületek oszlopkannelirozásánál és torus lapjainak formájából arra következtettek, hogy az iráni művészet ion befolyás alatt volt, ezt a befolyást éppen az iráni építészet éles vonalú torus lapjai alapján tagolták. Az újonnan felfedezett oszlop torusa, a knidosi kincsház és a Marmariában talált engesztelő áldozati templom toruslapjaival kapcsolatban ebben a kérdésben meghozta a megoldást és valószínű, hogy a Kyros importálta ion építőmesterek saját hazájuk technikáját egybeolvasztották az iránival.

Egészen új típusú fogadalmi emlék az u. n. Timareta-emlék is a családi anathemák közt, mely nyilván a Delphiben sűrűn előforduló anathema-oszlopok megkettőzéséből keletkezett. Érdekes továbbá egy hullámvonalban kannalírozott fogadalmi oszlop is, melynek eddigelé csak egyetlen analogonja akadt az Akropolison; az akropolisi példány azonban teljesebb. Az elpusztult fogadalmi szobrok bazisainak behatóbb vizsgálata is meglepő eredményekre vezetett. Az egykori bronzszobrok kőtalapzataiban látható fűrólyukak formájából és helyzetéből ugyanis megállapították a lábak helyzetét, mely más technikai, anatómiai, összehasonlító művészettörténeti és epigraphikai bizonyítékokkal kapcsolatban több szobor rekonstrukcióját eredményezte. Így állapították meg az elateiai oroslán bronzszobrát, ezuttal a szó szoros értelmében «ex ungue leonem» és egy óriás bronz Apollószobrot is, melyen az isten jobbával egy szarvasüszőt első lábainál összefogva emeli magasra (az állat hátsó lábai csak éppen alig hogy érintik a bazis lapot). Hasonló kritériumok alapján sikerült egy sajtáságos szoborcsoport rekonstruálása is. Pausanias említi ugyanis, hogy az argosi Orneai község lakosai a sikyoniak fölött aratott győzelem esetére mindennapos áldozatot és ünnepi felvonulást ígértek Apollónak, a győzelmi mámor elmúltával azonban bőkezűségüket megbánva azon sophismával bújtak ki a terhes fogadalom alól, hogy érczből készítették áldozatot és felvonulást. Ennek szobrászati ábrázolását illetőleg az archeologusok véleménye nagyon szétágazó volt, a legtöbben reliefábrázolásra gondoltak, míg Bulle egy bazison látható lábnyomokból meg nem állapította, hogy párosával haladó felvonulás (összesen tíz pár) volt ábrázolva s a menet élén egy ember szarvainál fogva vonszolta az áldozati állatot (az állat hátsó lábainak nyomai s az ember lábainak helyzete ezt a feltevést igazolja); meg volt tehát a *πομπή* és a *θυσία* is.

Érdekes az Apollo Sitalkos néven ismeretes bronz kolosszus bazisának identificálása is, mely körülbelül fél olyan nagyságú volt, mint a híres rhodosi bronkolosszus és nagyságra mindjárt ez után következett. Ezen meghatározás topographiailag is igen fontos, mivel Pausanias periegesisében ezen szobor egyik fő kiinduló pont. Minden egyes műemlék meghatározása különben is topographiai szempontból is fontos és az ókori írók adatait, Pausaniaszt és Plutarchost nagyobb tanúsággal forgatjuk és művüket helyesebben értékelhetjük.

LÁNG MARGIT.

Jelentés a londoni történeti congressusról.

T. Akadémia!*

A harmadik nemzetközi történeti congressus Londonban négy összes ülésen és a kilencz osztálynak alosztályait is számitva, tizenhat szakosztályban tanácskozott egy héten át. Ez a gazdag tagozódás azért látszott szükségesnek, mert a congressus felolvasásainak nagy száma kevesebb osztályba nem volt szorítható. A felolvasások a történet minden korszakát tárgyalták és kiterjedtek a politikai és hadi történeten kívül a cultura minden ágának történetére az ó- és az újvilágban. A programnak e változatossága és az osztályok e bősége a történettudomány mai universalis felfogását akarták visszatükröztetni. Csakhogy ez universalitásnak visszája is mutatkozott az érdeklődés szétszórtságában, a concentrációnak csekély erejében. Tulajdonkép csak egy fontos tárgyat mozdítottak elő általános congressusi tanácskozással. Az első összes ülésen Whitwell egy új középkori latin szótár tervét mutatta be a congressusnak a brit akadémia nevében s a záró ülésen e tervet megvitatták és elfogadták. A szakosztályokban némi vita is követte a felolvasásokat, néha éles bírálatok hangzottak el, máskor csak pótló észrevételek, de a legtöbbször szótlán helyeslés vagy suttogó malitia volt a felolvasás jutalma. A congressus vezetősége csak a megnyitó beszédeket nyomatta ki, a lapok pedig többnyire csak azokat a felolvasásokat vették figyelembe, melyekből a szerző már előzetesen angol nyelvű kivonatot készített. Lamprechtnek egy német felolvasásáról, noha a napi politikát is érintette, egyetlen angol lap sem

* Felolvastatott a M. T. Akadémia 1913 május 26-iki összes ülésén.

hozott tudósítást. Általában a tudósítók és az érdeklődők igyekezete nagy nehézségekbe ütközött. A sok alosztály legnagyobb része ugyanazon időben ülésezett s nem is egy épületben, hanem különböző intézetekben szétszórva, az óriási város távolosó részein. Az osztályok ülésein tehát kevesen jelentek meg. Míg a nagy ebédeken több mint negyedfélszáz vendég vett részt, a congressus legnépszerűbb tagjának, Wilamowitz-Moellendorfnak egy szakosztályi előadását negyvenen sem hallgatták.

Mindezt egyrészt jelentésem töredékességének mentségéül mondtam el, mert bármennyire igyekeztem felhasználni az időt, lehetetlen volt meghallgatnom a felolvasások egész tömegét s a szétosztott hézagos kivonatokat, vagy a hírlapi tudósítások nem kárpótoltak a kénytelen mulasztásért. Másrészt előadott tapasztalataimnak talán hasznát veszik azok, kik rendezői lesznek a tíz év múlva valószínűen Budapestre hívandó ötödik történeti congressusnak (a negyedik Szt.-Péterváron lesz). Reményilem, hogy ők majd leszállítják a szakosztályok és előadások számát. Egy általános érdekű előadás többet ér congressusokon, mint tíz olyan, mely már tárgyánál fogva is csekélyebb körű érdeklődésre számíthat. Továbbá a philologia, archaeologia, vallástörténet, műtörténet, az irodalom és a természettudományok fejlődése bármennyire érdeklik is a történetirót, külön congressusok tárgykörébe tartoznak és nem szükséges azokkal is terhelni a történeti congressus programját.

A congressust James Brycenak kellett volna megnyitnia. De Nagybritannia amerikai követe Washingtonban lévén elfoglalva, az elnöki teendőkből Ward helyettesítette, az angol akadémia elnöke. Ward olvasta fel Bryce megnyitó beszédét. Bryce az elnöki tiszteletet nem csupán politikai multjának és hivatalának köszönhette, hanem irodalmi alkotásainak is. Nagy munkája az északamerikai kormányzatról világszerte ismeretes, kisebb könyvét a római szent birodalom történetéről a mi akadémiaink is közzétette jó magyar fordításban (Balog Ármin). E gondolatokban és színekben gazdag könyv a római császárság eszméjének folytonosságát tünteti fel Augustustól Ferencz császár 1806-iki lemondásáig. A viszonyok sokalakú változása közben ez eszmének lényeges része volt az európai nemzetek történetében, világos bizonyosságul annak, hogy — mint a szerző mondja — «az embereket nem az anyagi haszon és veszteség számbavétele igazgatja legkivált, hanem érzés, phantasia és elméletek döntik el sorsukat». Bryce

megnyitó beszédében az angol hazafi büszkeségével hivatkozott arra, hogy oly fővárosban gyült össze a congressus, mely Róma mögött csak hírnév és régiség tekintetében maradt el s a hol a Rómától épített falak közt a történetet majdnem kilencz század óta írják s majdnem húsz század óta csinálják. A történeti congressus programmja mutatja — fejtegette Bryce — hogy a történeti kutatás mezeje Guizot, Thierry, Hallam és Ranke kora óta csodálatosan nagyobbodott. Most már nem szorítkozunk többé a politikai eseményekre és intézményekre, hanem az emberi fejlődés minden tényezőjét, az ember alkotó munkásságának minden formáját tekintetbe vesszük. Bryce nem fejtegette rendszeresen a történetírás tárgykörének gyarapodását és módszerének változását, hanem inkább az angol dilettanti történetírók modorában kissé laza kapcsolatban néhány tényt és gondolatot emelt ki tapasztalatai és tanulmányai tárházából. Egy gondolata, a végső, mely a beszédnek a világbékére intő irányát volt hivatva támogatni, bizonyos feltűnést keltett.

A világ — így szólt — korunkban a fejlődésnek olyan képét mutatja, mely a történetírókat mély és új gondolatra tanítja.

A világ a szónak egészen új értelmében egységessé alakul. Amerika fölfedezése indítja meg azt a mozgalmat, mely ma már az európai népfajok uralmát kiterjesztette, Khinát és Japánt kivéve, majdnem az egész földre. Három világrészben néhány európai nyelv terjedt el s valószínű, hogy ezt a néhány nyelvet nemsokára Ázsiában is megtanulják a művelt osztályok oly módon, hogy e nemzetek is az európai eszmék körébe jutnak. Valószínű, hogy száz év múlva az emberiségnek kilencztizedrésze húsznál kevesebb nyelven fog beszélni. Lehetséges, hogy egy század múlva csak három nagy vallása lesz az emberiségnek, mert rendkívül gyorsan változik most a világ; a mi erős, egyre erősbödik s a mi gyöngé, a végromlás felé siet. És a mint a nagyobb emberi csoportok magukba olvasztják a kisebbeket, az anyagi és szellemi érdekek közössége egyre növekszik. Az ipar versenyének hatása a föld területén messzebb terjed, mint azoké a jávai földrengéseké, melyeket a washingtoni seismograph jelezni szokott. Az európai, ázsiai vagy amerikai nagyhatalmak érdekköre szorosan érintkezik barátságos, vagy ellenséges módon. A brazíliai erdők mélyén, vagy Afrikának nemrég felfedezett rejtekein a benszülött törzsek sorsának szála az európai fővárosok mozgalmaihoz kapcsolódnak. Még Dél-Amerika is érzi a

pénzforgalom esélyeit, noha e földrész majdnem egészen ki van véve a nemzetközi politika szövedékéből. A pénzügy még erősebben, mint a politika, egy közösséggé változtatta a világot és a pénzügy soha sem volt szorosabb kapcsolatban a politikával, mint most. A történetíró, ki Thukydides napjaiban keleten Susáig, nyugaton Karthagóig tekintett, most az egész világra kiterjeszti figyelmét. A világ története egyetlen történetté fejlődik, vagyis többé nem lesz különböző fajok története, melyek alkalomlag érintik egymás sorsát, hanem az egész emberiség történetévé válik minden fajnak sorsát minden más fajéval együttes kapcsolatba foglalva. A nagy nemzeteknek ez az együvértartozása nemcsak rendkívüli mértékben gyarapítja a történetíró anyagát, hanem fokozza felelősségérzetét is az idegen nemzetek érdemeinek megbecsülésében. A történetírónak van leginkább módja abban, hogy okulva a múlt tévedésein, a nemzeti ellentétek háborus elintézésének gondolatát megelőzze annak az igazságnak kifejtésével, hogy minden vezető nemzetnek szüksége van a többi nagy nemzet jólétére, szellemi nagyságára s mindannyinak közös barátságára.

Brycenak e beszédét az angol lapok nagy cikkeiben méltatták. Az a mondása, hogy a világ története egyetlen történetté fejlődik, a cikkek címéül is ki volt nyomtatva, majdnem olyan betűkkel, mint a minőkkel a sensatiós napi eseményeket szokták megtisztelni. Nem igen elmélkedtek a tudósítók arról, hogy a történetírás már régebben érti és fel is tünteti az európai nagy nemzetek fejlődésének szoros összetartozását és hogy a legújabbkori világesemények színterének nagyobbodása már is hatott a történeti módszerre és a világtörténeti összefoglalásra. És mégsem vehető észre a történeti látkör tágulásának békítő hatása a nemzetközi politika alakulására. A történeti szemlélődés úgy látszik nem igen alkalmas a pacifismus reményeinek támogatására. Ranke, ki a germán és román nemzetek történetében a különbségek mellett az egységet is átérezte és érezte, a német-francia háborút ismeretes módon történeti példával igazolta.

Ward tanár néhány érdekes történetirodalmi reflexióval kíséerte Bryce beszédének felolvasását. A régi essayk szerte csapongó változatosságával tért át egyik gondolatról a másikra s egyebek közt gyöngéd udvariassággal bírálta Bryce beszédét is. Figyelmeztette hallgatóit arra, hogy a kizárólagos politikai történet divatjának hanyatlása nem olyan újkeletű, mint Bryce feltün-

tette. Ez irányban már Voltaire volt az úttörő. Azóta a történetírás különböző formákban, de állandó törekvéssel igyekszik kifejezni a politika és cultura történetének egységét. A mi pedig az universalis szellem növekedésének folytonosságát illeti, Ward szükségesnek tartotta azt a korlátozó megjegyzést, hogy a nemzetiségi ellentétek eltűnésétől ma még távol vagyunk. Úgy látszik, hogy a különbségek e fenmaradásában, sőt gyarapodásában Ward megnyugszik, mint a gondviselés akaratában, sőt az általános emberi culturára nézve aligha lát veszteséget a nemzeti sajátságok fejlődésében. Mert különben nem hivatkoznék Curtius Ernőre, ki egy göttingai akadémiai beszédében (*Der Weltgang der griechischen Cultur*) ezt mondja: «Nincs oly cultura, mely jobban gyökerezne a népies sajátságokban, mint a görög és mégis elválva népétől, oly világtörténeti helyzetbe jutott, hogy úgy látszik, mintha nem egy nemzetnek, hanem az egész emberiségnek volna tulajdona».

Talán szabad hozzátennünk a Curtius-idézethez azt, hogy minden nagy culturának ily kettős arca van: népiesen nemzeti és általános emberi. Kisebb culturák is csak a népies egyéniség minél tartalmasabb kifejtése által szerzik meg azt az erőt, hogy szolgálatot tehetnek az általános emberinek. A világpolgári ábrándok és világhódító törekvések nem változtathatják meg a kulturai fejlődés e törvényszerűségét, sőt rendszeren ellenhatásul az egyoldalú nemzeti érzést ébresztették fel. Ward annak bizonyítására, hogy a politika és cultura története jól megférnek egymással, John Richard Greenre is hivatkozott, kinek rövid angol története valószínűen még több jövődő angol nemzedéket fog érdekelni. Ez a könyv tudtommal még nincs magyarra fordítva, pedig jó volna foglalkoznunk vele és ha akadna magyar történetíró, ki a mi egész történetünket aránylag rövid téren ily tudományos fegyelmezettséggel és az előadásnak ily erejével birná elbeszélni, még nagyobb szolgálatot tenne a magyarságnak, mint a minőért Green nevét hálásan emlegetik az angolok.

Az összes üléseken tartott előadások közül kiemeljük a Henri Pirenneét, a belgák történetíróját, ki az újkori capitalismus fejlődésének társadalmi fokozatairól beszélt. Werner Sombart ellen fordult, ki azt tanítja, hogy nem volt igazi capitalismus a XVI. század előtt, hogy a középkornak nem volt spiritus capitalistica, hogy ekkor a kereskedők csak megélhetést kerestek s nem vagyont, foglalkozásuk inkább mesterség

volt, mint valódi kereskedés. Pirenne szerint e felfogás teljesen hamis. Werner Sombartnak Flandriában és Olaszországban kellett volna szétnéznie, ott már megtalálta volna a középkori capitalisticus szellemet.

A névszerint ismert legrégebbi középkori kereskedőnek, a XI. században élt angol származású Szent Godericnak életrajza tanulságosan jellemzi a középkori capitalismus fejlődését. Goderic a semmivel kezdte, élelmességét és katonás erélyét váltotta fel pénzzé. Ez a példa folyvást ismétlődik. Az első nagyobb középkori városok nem a gazdag parasztok feleslegéből gyarapodtak, hanem a földnélküli házalók lettek gazdag polgárokká. Ezeknek utódjai már földbirtokot szereztek s mindig új rétegek foglalták el a régi tőkepénzesek helyét. Az előadás nagyon tetszett, noha Pirenne kissé könnyedén bánt nehéz kérdésekkel, hanem könnyedsége és szellemes előadói modora üdítően hatottak a tudós, de nem mindig új eredményeket hirdető előadások után. Különösen tetszett a tudós hallgatóságnak Pirenne egyik Werner Sombarttra mért csapása. Sombart tévedése — így szól Pirenne — természetes, hiszen ő nem historikus. Ez a hegyes nyíl Sombart rendszerének úgyszólván szívére célzott, mert ismeretes, hogy Sombart rendkívül nagy történeti anyagra támaszkodik és olvasóit egy ezredéves gazdasági korszak történeti jelenségein óhajtja végigvezetni. De úgylátszik nagyon népszerűtlen kivált a német történettudósok körében, mert azok fogadták a legjóízűbb nevetéssel és a legnagyobb tapssal Pirenne gyilkos epigrammáját. Az epigramma hatása zavartalan volt, mert hiszen Sombart, ki könyvében kedvezőtlenül nyilatkozott Pirenneről, nem jelent meg a congressuson.

Az ókori szakosztályban Wilamowitz-Moellendorf kötötte le a figyelmet Ilios Athénéjéről tartott előadásával. Az Ilios hatodik énekében Homeros úgy beszél Athénéről, mintha Trójának védő istensége volna. Az ő templomába küldi Hektor Hekabét, hogy kérje az istennőtől Diomedes elűzetését. Pedig tudjuk, hogy Athéné az Iliosban Hérével együtt mindig a görögöket védi és Ilios pusztulására tör. Nem különös-e az, hogy a hatodik ének költője mégis Athéné-cultust képzel Iliosban? Az emlékekből ismeretes, hogy Kroisos ideje óta valóban volt Iliosban egy Athénének szentelt templom. De ennek a homerosi templomhoz nincs köze, mert nem lehet feltennünk, hogy a VI. ének Kroisos korában keletkezett. A hatodik ének költője tehát nem valódi

templomnak mását helyezte Ilios várába. Ez a költő az Athéné cultus szeretetében nevelkedett s mivel szerette Hektort is és a ferfiasság gyöngédség ideálját örököltette meg benne az Andromachetól való búcsú jelenetében, a maga kedvelt cultusa hívéül avatta az iliosi hős családját. Tehát a költő képzeletében épült fel először Athéné temploma Iliosban s midőn a romok felett századok mulva új élet keletkezett, a görög települők a homérosi példától is ösztönözötve, Athénének templomot építettek az új Iliosban. És így a költő szava, mikor már rég elhangzott, templomot szentelt meg és istenséget alkotott. Még ma is Homeros költészetét szenteli meg a romokat és az ő költészetének megértése az igazi feltétele annak, hogy történeti tanulságokat vonjunk le művéből.

Ez volt a nagy hellenista renklivül élénk s szeretetreméltó közvetlenséggel előadott fejtegetésének rövid tartalma. Történeti magyarázata olyan hódolat az Ilias s különösen az Andromache jelenet költészetének örök ifjúsága előtt, a minőt æsthetikai dícsőítéssel nehéz volna elérni.

A congressus másik német nevezetessége, Lamprecht két előadást is tartott, az egyiket az összes ülésen, a másikat a történetelméleti osztályban.

Nem mondott olyat, a mi nagyjában nem volna ismeretes munkáinak olvasói előtt. Ezért az összes ülésen tartott előadásából, melyben Németország legújabb szellemi áramlatait ismertette, csak az egykorú politikára nézve érdekes záró szavait emeljük ki. «Ila háborúra kerül a sor» — így szólt — «számolnia kell a világnak a német nemzet komolyságával». E szavaknak Londonban az európai válság forró napjaiban különös jelentősége volt, nem is említve azt, hogy a nagy történettudós figyelemzetése tanulságosan világította meg Bryce megnyitójának reményeit. Módszertani előadása annyiban volt új, a mennyiben nagy lipcsei culturtörténeti intézetének legújabb munkásságát ismertette. Szabad előadását oly panaszon kezdte, mely érdekelni fogja a felső oktatás kérdéseivel foglalkozókat. Szerinte a német egyetemek még mindig nem elég tisztán tudományos intézetek; szervezetökben az állami pályákra való előkészítés kötelességének a kelleténél több nyoma van. Neki magának a múlt tanévben 6000 folio lapra terjedő államvizsgálati dolgozatot kellett corrigálnia. Elbeszélte ezután intézetének keletkezését és előadta, hogy 1911 őszétől 1913 tavaszáig az intézet a feudalismus és a

városi élet keletkezését kutatta. Kiterjedt a kutatás a német, francia, olasz, skandináv, angol, kínai és japán történetre. A referensek előadását francia, angol, amerikai, kínai és japán tudósok ellenőrizték. A beható vitatkozások minden egyes órájáról és végül a félévi eredményekről jegyzőkönyveket szerkesztettek. A gyakorlatok általánosságban arra az eredményre jutottak, hogy az új alkotmányformák keletkezésének rugója, akár a feudalismust, akár a városi életet tekintjük, mindig az erkölcsi érzésnek egy új formája volt. A feudalizmus a hűség, a városi élet a megbízhatóság érzésén alapszik. E mellett az új formák — úgy mond Lamprecht — általános erkölcstörténeti változások részleges jelenségeinek mutatkoztak, tehát azt bizonyították, hogy az alkotmánytörténet mélyebb alapjának megalkotása végett az erkölcsi felfogások történetét kell átdolgoznunk.

Legyen szabad ez eredményekhez néhány megjegyzést fűznünk.

Minálunk nagyon sokat beszélnek Lamprecht rendszeréről, de ha nem csalódunk, nem különítik el azt elég élesen a történeti materializmus felfogása körétől. Pedig Lamprecht legújabb könyvében is (*Einführung in das historische Denken*, 45. l.) figyelmezteti olvasóit Marx felfogásának gyökeres tévedésére. És a mi még ennél is fontosabb, elméletének legújabb formulázásában az erkölcsi érzésre veti a legnagyobb súlyt. Szerinte az állam nem a gazdasági és társadalmi fejlődés terméke, hanem a legmélyebb erkölcsi problémák megoldásának kifejezése és az is marad mindenkor (u. o. 120. l.). Ez a felfogás tökéletes ellentéte annak az érzésnek, mely a történeti materializmus híveit a múlt erkölcsi értékének kisebbitésére ösztönzi.

Másik megjegyzésünk arra vonatkozik, hogy az út, a melyen Lamprecht fent idézett eredményeihez jutott, bizonyára rendkívüli tanulságos és erkölcstörténeti irányítása, bizonyára sok új eszmével fogja gazdagítani a történettudományt, de azokban az egyszerűen összpontosított eredményekben, valamint irányításában új eszméket nem találunk.

Már Ranke is hirdette az erkölcsi energiák jelentőségét a történeti fejlődésre nézve. Guizotnak a civilizatio történetében alapeszméje az, hogy bárminők is a külső események, az ember lelki élete csinálja a világot és ennek a gondolatnak kapcsán ugyanott a feudalizmus erkölcsi tartalmát erősen kiemeli. Széchenyink is, midőn a magyar nemzet egynemely hibáját azzal a történeti

ténnyel magyarázta, hogy a feudalizmus korszakán nem mentünk át úgy, mint a nagyobb nemzetek, ez alkotmányforma erkölcsi értékét bizonyára a hűség érzésében kereste.

Lamprecht a kulturtörténeti korszakait jellemző jelzőknek egyáltalán több tartalmat szokott tulajdonítani, mint a mennyi valóban van bennök. Ezek a jelzők már is alapos ellenmondásba ütköztek s nem nagy jövő vár rájuk a tudományban. De nem is ezekben van Lamprecht pályájának értéke. Hanem abban a kiváló szellemi energiában, mely az emberi alkotások összességét átkutatja és világrészeket átfogó universalitással a korszakok lelkének legrejtettebb titkait akarja feltárni. Egyéniségének e gazdagsága bizonyára túléli majd formuláit s így az ő irodalomtörténeti sorsa is czáfolata lesz annak az iránynak, mely ép nevére hivatkozva, a történetírásban a collectivismus tökéletes diadalát s az individualizmus halálát hirdette.

Az angol tudományos és közoktatási viszonyokat a történet terén Firth oxfordi tanárnak, a XVII. századi angol történet legjelesebb kutatójának egy előadása jellemezte az újkori történet osztályában. Firth előadása szerint 1900 óta nyolcz új egyetem alakult Angliában, mindegyiken állítottak fel történeti katedrákat és a régi egyetemeken is gyarapodtak a szaktanárok. De másrészt az új egyetemeken ép oly kevésé gondoskodtak a tanulók szakszerű képzéséről, mint a régieken. Az új egyetemeken egyáltalán nem tanítják a palaeographiát, diplomaticát és a többi segédtudományt. A régi egyetemeken tanítják ugyan e tárgyakat, de nagyon kevés a hallgatójuk. Mert Angliában kevés a nyilvános levéltár, a levéltárnoki pálya tehát nem kecsegtető. Vegyük még hozzá, hogy a levéltári vizsgán palaeographiát, diplomaticát nem is kérdeznak, sőt az ezekben való jártasság nem is segíti a jelöltet a hivatalba. Még az angol történet általános ismeretét sem kívánják a jelöltől. A hivatalnokok csak szolgálatauk idején alkalmilag szerzik meg a szükséges ismereteket. Természetes, hogy ily körülmények közt az angol történeti kiadványokban sincs meg a kellő rendszeresség. Firth e bajoknak orvoslatát sürgette az angol hallgatóság zajos helyeslése közben. A segédtudományok ez elhanyagolása és a módszeres képzés hiánya, mint tudjuk, nem ártott meg az angol történetírás dicsőségének. De az angol tudósok most már megelégették a dilettantizmus elhatalmasodását történetirodalmukban. Jól tudják, hogy a seminariumi képzés nem bénítja meg a nagy tehetséget, sőt még

erősíti is szárnyait s az általános történeti műveltségnek s a történeti kutatás módszerességének fejlesztésére ma már okvetlenül szükségesnek tartják a rendszeres kiképzést. Büszkék ugyan még nagy dilettansaikra, de néha már a német kritika szemével nézik nagynevű történetíróikat is. Ward megnyitó beszédében Macaulay dicsőítésébe némi ironia is vegyült.

A műveltség-történeti osztály előadásából kiemeljük Foster Watson tanárét Luis Vivesről. A spanyolországi renaissance — fejtegette Watson — jelentékenyebb volt, mint rendesen hinni szokás. A valenciai Vives már a XVI. század első felében ajánlotta az inductiv módszert, úttörő volt a philosophia történetének s a lélektannak tárgyalásában, elismerte az újkori nyelvek értékét s ajánlotta az anyanyelvnek alapos tanítását. Úttörő volt még az újkori és ókori történet társadalmi szempontból való tanulmányában is. Talán még Olaszország sem küldött oly sokoldalú humanistát az éjszaki tudományos centrumokba, mint a minő Vives volt.

Szeretném tovább folytatni a becses előadások ismertetését (Meyer Eduard, Seeck, Jorga, Davidsohn s az angol, orosz tudósok előadásai nagyon megérdemlik a figyelmet), de erre már nincs terem s azok úgyis megjelennek nemsokára különböző történeti folyóiratokban. Még csak néhány észrevétellel sietek a befejezéshez. Néhai Hampel József tagtársunk neve ki volt már nyomtatva a congressus tagjainak névsorában. Idegen szaktársai és barátai mélyen fájlalták hirtelen halálát és tisztelettel szóltak érdemeiről. Marczali Henrik tagtársunk, mint a magyar kormány és a budapesti egyetem képviselője, Széchenyi és Magyarország czímen értekezést olvasott fel az újkori történeti osztályban, melynek egyik alelnöke volt. Az értekezés már megjelent nyomtatásban angolul és magyarul is, tartalmáról tehát nem kell szólnom. De azt örömmel mondhatom, hogy az angol tudósokat érdekelte mind az, a mit Széchenyi naplóiban Angliáról feljegyzett és szívesen vették tudomásul azt, hogy a mi reformatorunk mennyire szerette Angliát. Mert bármily messze terjed is az angol gentleman tekintete, többnyire mégis az érdeklő lelkét a legjobban, a mi hazája nagyságával van kapcsolatban. Mi gyorsabban haladunk s az internationalis érzésben már elhagytuk Angliát. Szádeczky Lajos tagtársunk, a kolozsvári egyetem képviselője, sok régi barátot talált a congressus tagjai közt, kik jól ismerték a lengyel-magyar érintkezés történetére vonatkozó ku-

tatásait. E sorok írója Bethlen Gáborról olvasott fel egy vázlatot az újkori történeti osztályban.

Az angol kormány és társadalom rendkívüli vendégszeretettel fogadták a congressust. Nem múlt el nap meghívás nélkül és nem egyszer két meghívót is kaptunk ugyanegy órára. E meghívások lehetővé tették, hogy a congressus tagjai több oly gyűjteményt vagy előadást lálhattak, melyekhez különben nehezebben férhettek volna. Az előadások egyikén a londoni egyetem ifjúsága drága korfestő jelmezekben az európai culturtörténetből mutatott be jeleneteket a rómaiak idejétől a villamosság koráig, természetesen különös tekintettel Angliára. Feltűnő volt ez előadáson az angol ifjúság lelkesedése történetének kiválóságai iránt. Művészileg jelentékenyebb volt a másik előadás, melyre maga a főszereplő hívta meg a congressus tagjait. Ismeretes, hogy Forbes-Robertson, a Drury Laneben e színházi saisonban játszik utóljára az angol közönség előtt. Forbes-Roberison az angol kritikusok egyező véleménye szerint Angliának most legkitűnőbb színésze s különösen Hamletje, melyet többször egymásután folyvást zsufolt házak előtt játszott, oly színészi alakítás, a minőhöz foghatót már régóta nem láttak Angliában. Csodálatos az a természetes egyszerűség, melylyel a művész Hamlet ellentétes hangulatait egységbe bírta fogni. Az erkölcsi undort, mely Hamlet ifjú lelkét első keserű csalódásában elfogja e «seprőjére szállt világ» iránt, ritka erővel és még ritkább méltósággal fejezte ki. Egyáltalán Shakspere emléke mintegy ott lebegett a congressus tárgyalásai fölött. A congressus ügyvezető elnöke, Ward, nagy alaposággal írta meg Shakspere életrajzát az angol dráma történetéről szóló könyvében. A congressus titkárának, Gollancznek neve szintén ismeretes a Shakspere-irodalomban. A congressusi lakomák pohárköszöntői többször emlékeztek meg Shakspereről, mint oly költőről, ki nem csupán Angliáé, hanem az egész viláé és többször czéloztak arra a három év múlva tartandó nagy Shakspere-congressusra, mely Angliában a költő halála háromszázados évfordulóján fog egybegyűlni. Hiába, Anglia sok ragyogó anyagi és szellemi dicsősége közt Shakspere neve mégis a legragyogóbb. Emlegették, mert szívök teljességéből szólt szájok, de mintha e név gyakori felidézésével szándékosan vagy szándéktalanul, mást is mondtak volna. Mintha azt akarták volna mondani, hogy vannak a nemzeti élet mélységeiből feltörő erők, melyek nem éppen gazdasági mozzanatok, nem osztályharczok.

nem is collectiv jelenségek, sőt az egyéniség varázsa nélkül el sem képzelhetők s mégis századokon át hatnak, egy világhódító nemzet önérzetét is fokozni képesek s így láthatatlanul bár, de annál tartósabban, a világtörténet hatalmas tényezőivé lesznek.

ANGYAL DÁVID.

Hampel József. †

1849—1913.

Hampel József váratlan elhunytával nemcsak a szoros értelemben vett archæológiát érte súlyos veszteség, hanem a hazai történettudományt is. Hivatása ugyan csak átmenetileg fűzte fiatalabb éveiben az ókori történethez, de azért később mint archæologust is szüntelen történeti problémák foglalkoztatták. Munkásságának legfontosabb eredménye abban áll, hogy hazai földünk történetének alig ösmert korszakait az egykorú emléksanyagból vonható tanulságok segítségével történeti színvonalra emelte. Hogy az ásó munkája, az archæologiai kutatás nyomán támadó történeti fényesség miként oszlatja el a mythos homályát, annak a legnagyobb, világtörténeti nevezetességű példáját a krétai ásások szolgáltatták. A magyar föld művelődéstörténetének is van olyan korszaka, melyben a történeti constructio csaknem kizárólag az archæologiai kutatás pilléreire nyugszik. A római uralom idején, de főleg a népvándorlás korában az archæologusra vár a feladat, hogy a gazdag és szövevényes emléksanyagban a népek faji és időrendi eltolódásának, földrajzi elhelyezkedésének és művelődési viszonyainak tükröződését fölismerje.

Jól érezte ezt Hampel s épen ezért egész energiájával fogott hozzá a nehéz feladat megoldásához. Akadémiai székfoglalójában (*Adalék Pannónia történetéhez Antoninus Pius korában*, 1884), utóbb pedig az Eraviscusokról írott tanulmányában (*Budapest régiségei* IV.) a római időben hazánk területén tartózkodó barbár néptörzsek emlékeivel foglalkozott. Nemcsak Pannónia ethnographiai térképéhez nyújtott új adatokat, hanem egyúttal érdekesen világította meg a romanisált barbárok culturviszonyait. A sírokban talált fölszerelésekben a classikus művészet termékei, itáliai és galliai importárú mellett nagy számban szerepelnek a helyi ipar alkotásai, idegen mintaképek nyers utánzatai. Írott forrásaink s leleteink egybehangzó tanúsága szerint

a kelták különösen a kocsikészítésben váltak ki. Halottaikat gyakran kocsistól, lovastól temették el. (L. a sárszentmiklósi, tétényi és puszta-somodori leletet.) Síremlékeik típusa teljesen római, csak a név s itt-ott a viselet és az ornamentika árulja el a rendelők faji vonásait és sajátos izlését. A míg Galliában és Germaniában a kelta vallásnak nem egy emléke maradt fenn, addig Pannónia területén ilyenek teljességgel hiányzanak. Az idegen elemekkel átszőtt pannóniai római cultura sokszerű tarkaságát Hampel legélesebben Intercisáról (Dunapentele) írott tanulmányában (*Archaeologiai Értesítő* 1906.) világította meg. Intercisa területén az ásatások kelta, thrák és syriai népelemek nyomaira akadtak, melyek vallásukat és culturájukat természetesen a hazájuktól távol eső tartományban is megőrizték. Utolsó éveiben Hampel egy nagyobb munka tervével foglalkozott, melyben Magyarország római kori műveltségi viszonyairól adott volna összefoglaló képet. Sajnos, ez a munka csak torso maradt.

Lezárt egészként áll előttünk ezzel szemben a népvándorlások emlékeiről szóló munkája, mely 1905-ben három kötetben német nyelven is megjelent: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* címen. Hogy a hazai népvándorlások emlékeinek áttekinthető rendezésével, ethnikai és kronologiai csoportosításával Hampel minő munkát végzett, azt csak az tudja, a ki belétekintett a zavaros izlésáramlatoknak abba az örvénylésébe, a mit ezek a kiapadhatatlan emlékek mutatnak. Egyúást váltják föl és keresztezik itt a motívumokban classikus, germán, byzáneci és szasszanida elemek. Az a négy ethnikai csoport (germán, sarmata, avar, magyar), melyet ez emlékek alapján munkájában megkülönböztet, a történet szempontjából is értékes eredménynek mondható.

A mint látjuk, Hampel József egész életét a magyar föld emlékeinek szentelte. Magyar volt törekvéseiben; tudásában és felfogásában viszont európai magaslatra emelkedett. A tudomány hazafiassága nála nem volt jogczím a bujkálásra, elszigetelt nyelvünket nem tekintette munkái alkalmas rejtékhelyének az európai nyilvánossággal szemben, hanem német nyelven megjelent dolgozataival becsületet és elismerést szerzett a magyar tudásnak, a magyar munkának. Róla is méltán elmondhatjuk azt, a mit ő Rómerről mondott a felette tartott emlékbeszédben: «Segített leküzdeni nemzetünk legnagyobb belső ellenségeit, a közönnyt és a tétlenséget, segített megteremteni azt a lüktető éle-

tet, mely alkotásra hajlandó és az új nemzedéknek a tudomány mérhetlen mezején számtalan ösvényt nyitott, mely előbbre viszen.»

χρήστε χάρει!

HEKLER ANTAL.

Thureau Dangin. †

(1837—1913.)

Thureau Dangin Pálban a jelenkor egyik legjelentékenyebb francia történetírója múlt ki az életből. Azon emberek közé tartozott, a kik nemcsak jelentékeny tudásukkal ragyognak, de sajátosságos egyéniségük súlyával is lebilincselik a figyelmet. E szerint művei is magukon viselik bélyegét egyéniségének, mely a legerősebbnek nevezhető.

Született Párisban 1837-ben; alapos kiképzését a St. Louis Lycéeben nyerte. Életrajza röviden elmondható. Házasságra lépett Henriquel Dupont, az Akademie des Beaux Arts tagjának s egyik legnagyobb francia vésőnek leányával.

1863-tól 1868-ig mint *auditeur au conseil d'état* működött és 1868-tól 1880-ig a «Le Français» ujságot szerkesztette.

Kiváló irodalmi érdemeire való tekintettel 1893-ban a francia akadémia tagjává és 1908-ban állandó titkárává választotta.

Az általa vezetett ujságban («Le français») a liberális catholicismus közlönyében Th. D. igen éles küzdelmet vívott a Louis Veuillot által szerkesztett «L'Univers» ellen, mely az ultramontanismus táborában harczolt.

A politikáról, melylyel lapjában élénken foglalkozott, lassankint áttért a történethez, mely őt egészen és végleg lekötötte.

Mindenekelőtt Lajos Fülöp kora vonzotta, a miért sokan rövidesen, a juliusi monarchia történetírójának nevezték.

E nagy tudományos vállalata céljából már korán elmélyedt a juliusi monarchia előzményeinek tanulmányába. Először 1874-ben jelent meg tőle: «Royalistes et Républicains», melyben a royalisták hibáiról van szó, kik X. Károly bukását okozták. Mint az igazság szorgos nyomozója, azt a szerepet is fel akarta deríteni, melyet az 1810—1830. korszakban az *Opposition de quinze ans* játszott.

Azon volt, hogy minden párt lelkiismeretét szinte elszigeteltségében külön megvizsgálja. Azt a módszert, melyet mono-

graphiakban egyes egyénekre alkalmaznak, most politikai csoportokra kívánta kiterjeszteni. 1876-ban tette közzé «Le parti libéral sous la restauration» czímű könyvét. Már előzetesen tiltakozott az ellen, hogy ítéletét a restauratio korabeli liberális párt vezetőiről úgy fogják fel, mint a pártélet általános érvényű kárhoztatását, mert más korszakokban a «liberalis» epitheton jogosultabb volt, mint most. 1884-ben jelent meg a «Histoire de la monarchie de Juillet» első kötete, mely nagy feltűnést keltett. Ez érthető volt, mert addig e korszak történetét csak Louis Blanc szenvedélyes vádiratából ismerték. Most a francia közönség elé oly munka került, mely komolyan igyekszik fel nem használt egykorú források alapján, melyek a munka folyamán mind gazdagabban ömlöttek, részletesen elbeszélni a juliusi királyság történetét. Midőn a hét kötetes munkának negyedik kötete jelent meg, a francia akadémia a munka kiválóságát a Grand Prix Gobert odaitélésével ismerte el. Th. D. könyvén érezhető kissé a Faubourg St. Germain levegője. Périer Kázmért és Guizot-t kedveli. ellenben hevesen támadja Laffitte-et és Thierst Lajos Fülöp kormánya rossz geniusának ábrázolja. Általában rajong az alkotmányos monarchiáért és hite szerint az isteni gondviselés Franciaországnak még fentartja azt a megbecsülhetetlen eshetőséget, hogy újra kezdheti azt, a mit 1830 szerencsétlenül szétrombolt és a minek kifejlését 1848 erőszakosan megakadályozta.

Az a vallásos irány, melynek harczosa volt napilapjában, nagy munkája befejezése után egészen eltérő tárgy választására ösztönözte. A juliusi monarchia történetírója egy szentnek életrajzához fogott. Ezzel annak a felfogásnak mondott ellen, mely szerint a quattrocento emberei csak az ókorért rajongtak. «Vajon — így kérdé — tökéletesen helyes-e ez a felfogás? Vajon nem veszünk-e észre egyebet, mint ezt a kissé pogány szellemű dilettantismust?» Felelete határozottan tagadó. «Ila — így szólt — az akkori Olaszországot figyelmesen vizsgáljuk, a művészet és irodalom újjászületése mellett a szent élet s az erkölcsi szigor föllendülését is észre kell vennünk.» A ferenczrendi Sienai Bernát (*Saint Bernardin*, 1389—1444 de Sienne, 1896) életrajzában Th. D. kimutatja, hogy a társadalomból, mely látszat szerint csak finomult élvezetet hajszol, mint emelkednek ki az első vezeklést hirdető szónokok. Köztük Sienai Bernát volt a legjelentékenyebb, kit a többiek úttörő harczosoknak és vezetőjüknék tekintettek. E vallásos tanulmányokkal benső kapcso-

latban van a *Renaissance du catholicisme en Angleterre au XIXe siècle* című munkája.

Thureau Dangint mindenki nagyra becsülte, a ki személyesen érintkezhetett vele. Royalista, katolikus és szabadelvű érzelmeiben soha sem változott, ez eszméihez mindig hű maradt. Egyik tisztelője, Louis Madelin, az ismert francia történétíró — mint halljuk — könyvet ír Th. D.-ről, mely bizonyára behatóan fog tájékoztatni bennünket a juliusi monarchia történétírójának pályájáról és szellemi fejlődéséről.

Pozsony.

WERTHEIMER EDE.

Thomas Hodgkin. †

1831—1913.

Néhány hét előtt jutott el hozzánk Thomas Hodgkin angol történétíró halálának híre, kinek nevét a korai középkor történetével foglalkozók nagyon jól ismerik. Nem volt hivatásszerű történész, a gyakorlati pályán működött, de munkáit hibáik és hiányaik daczára, a czéhbeli történész nem nélkülözheti. Hodgkin Tottenhamban született 1831-ben, felsőbb tanulmányait a londoni egyetemen végezte, hol jogi tanulmányokat folytatott, de azután a pénzügyek felé fordult. Bankár lett. A Hodgkin, Barnett & Co. bankház egész Angolországban ismert név. Irodalmi téren 1874-ben tűnt fel először neve, tudományos munkásságának java-része, egy-két munka leszámításával, mely az újabbkori történetből meríti tárgyát, a legrégibb középkor történetét öleli fel. Nevét főleg nagyszabású, nyolcz kötetre terjedő munkája: *Italy and her invaders* tette ismertté, mely 1880–1899 között jelent meg. E munka Olaszország történetét tárgyalja, kezdve a római birodalom bukásától egészen Nagy Károly császárságáig. Szól a nyugati gótok, a hunnok és vandalok, a keleti gótok beütéseiről Olaszországba, a byzanci birodalom és a keleti gótok közti küzdelmekről, a keleti gót királyságról, a longobard birodalomról, a frank expedíciókról Olaszországba, végül Nagy Károly császárságáról. E nyolcz kötet tudományos tekintetben különböző értékű. Az első kötetek tudományos tekintetben csekély értékűek, a későbbiek már becsesebbek, noha a nagy anyagon, melyet felölelnek, kevés kritikával uralkodik a szerző, a minthogy tárgyalásában a fontos és kevésbé fontos között nem igen tud különbséget tenni. Tárgyának irodalmát Hodgkin elég jól ismerte,

- az egyes fejezetek élén összeállította a vonatkozó főbb forrásokat és irodalmat, de az újabb irodalmat, főleg a németet nem ismerte eléggé, a mi különben a legtöbb angol történész jellemző hibája. A német irodalom elhanyagolása érezhető különösen a munka két utolsó, a frankokra vonatkozó kötetében, a melyekben a német eseményekkel foglalkozó részek tárgyalási mód tekintetében is gyöngék. Az Olaszországgal foglalkozó részek általában sokkal jobbak, Hodgkin az olasz és byzanczi irodalmat viszonylag jobban is ismerte, mint a németet. Hiányai mellett munkája mégis becses és hézagotpótló, mert a IX. századig terjedő olasz történetet ő tárgyalja a legterjedelmesebben, egyszerű és józan előadási modorban tárgyilagosságra való törekvéssel főleg az egyházi események előadásában és az egyes pápák jellemzésében. Nagy munkáját Hodgkin néhány önálló monographiával egészítette ki, ilyenek : *The dynasty of Theodoric* (1889) és *Life of Theodoric* (1891) című művei, valamint 1897-ben megjelent műve : *Life of Charles the Great*. Ez utóbbi munkájában Waitz, Dahn és a *Jahrbücher der deutschen Geschichte* vállalatnak Abel és Simson által írt kötetekre támaszkodva, tárgyalja Nagy Károly életét, önálló kutatások nélkül. Nagy Károly uralkodásáról sem ad teljesen áttekintő jellemzést, noha Károly császár kormányzatát theologiai, irodalmi és politikai, törvényhozási és közigazgatási téren külön-külön tárgyalja. Mind e hiányok daczára Hodgkin érdemes munkát végzett és művei, főleg nagy munkája alkalmasint még hosszú időre hézagpótlók fognak maradni.

ÁLDÁSY ANTAL.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1 60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjeje	— 40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	— 40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	— 20
— Nyelvünk újabb fejlődése	— 40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat	— 60
— A mondat dualismusa	1 20
— A neo- és palaeológia ügyében	— 60
— Commentator commentatus. Tárlozatos Horatius szatiráinak magyarázói után	— 80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	— 80
— Szórend és accentus	— 80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1871-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	— 30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4 80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	— 40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából 1.—	— 1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparat.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moks- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználtása	— 20
Fábián István. Fina nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A beszerczei szószedet. Latin-magyar nyelvmelék a XV. századból.	—
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes számutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	— 40
Gedeon Atajos dr. Az alsó-metzenzéli német nyelvjavás hangtana	1 50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	— 40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	— 80
— A muhamedán jogtudomány eredetéről	— 20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	— 60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1 20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	— 40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	— 80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó-jegyzékkel	3 20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kün- vagy Petrarca-codex és a kúnok	— 60
— A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság	— 40
— A számlálás módja és az év hónapjai	— 40
— Az orientálistáknak Londonban 1874 ben tartott nemzetközi gyűléséről	— 30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1 20
Joannovics György. Az ik-es igékről	— 80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	— 60
— Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	— 60
— Szórendi tanulmányok I. rész	— 60
— Ugyanaz II. rész	— 80
Kazinczy Ferencz levelezését. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig.	—
— Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	— 90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3 —
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	— 90
— Nasreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10 20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1 —

Gróf Kun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzokról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurel dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-inlben	120
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törödékt. Veress Ignác műsólata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	120
— A brassói latin-magyar szótár-törödékt	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	120
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medvénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medvéünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-törödékt szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Müncheni-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Érdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolci-törödékt	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Czeli-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*

L106

v. l. 124

VII/225
/1680

m.

1913.

4. füzet.

TÖRTÉNETI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

ANGYAL DÁVID

Megjelen évenként négy tizives füzetben január,
márczius, június és október hónapokban.

Előfizetési ára egy évre 12 K, egy-egy füzet 3 K.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1913

Kéziratok és könyvek a szerkesztő lakására küldendők

(II. k., Retek-utca 37.)

TARTALOM.

	Lap
<i>Heinlein István</i> : Ionia gazdasági hanyatlása és az ion lázadás... ..	481
<i>Láng Margit</i> : A görög nő jogi és társadalmi helyzete az ókorban	494
<i>Tagányi Károly</i> : Vármegyéink eredetének kérdése (I.)	510
<i>Görög Imre</i> : Kossuth Lajos és báró Eötvös József nemzetiségi politikája	542

Kisebb közlemények.

<i>Ortway Tivadar</i> : Egy magyar királyné emlékének nyomozása a külföldön	576
---	-----

Irodalom.

Gusztav Schoenaich : Die libelli und ihre Bedeutung für die Christenverfolgung d. Kais. Decins. — Paul M. Meyer : Die Libelli aus der decianischen Christenverfolgung. Ism. <i>Révay József</i>	594
Georg Altunian : Die Mongolen und ihre Eroberungen in Kaukasischen Ländern. Ism. <i>Hóman Bálint</i>	597
Eduard Traversa : Das friaulische Parlament. Ism. <i>Ivanió József</i>	599
Harry Ch. Lukach : The Fringe of the East. Ism. <i>Goldziher Ignác</i>	601
Eduard Fueter : Geschichte der neueren Historiographie. Ism. <i>Gárdonyi Albert</i>	605
Arnold O. Meyer : England und die katholische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts. Ism. <i>Kassowitz Tivadar Brunó</i>	613
Roderich Gooss : Österreichische Staatsverträge. Ism. <i>Szekfü Gyula</i>	621
Hanuy Ferencz : A jegyesség és házasságkötési forma kifejlődése. Ism. <i>Nagy Miklós</i>	626

Folyóiratok és könyvek.

<i>Magyar történet idegennyelvű folyóiratokban.</i> Irták: <i>Divéky Adorján, Gagyí Jenő, T. Z.</i>	629
---	-----

Különfélék.

Lukinich Imre : Id. Szinnyi József †	633
Mészáros Gyula : Vámbéry Ármin †	634
Elek Artur : Arturo Graf †	636
Molden Ernő : A XIII. német történetírói congressus Bécsben.	638

IONIA GAZDASÁGI HANYATLÁSA ÉS AZ ION LÁZADÁS.

Lenschau a Kliónak legutolsó füzetében* összeállította azoknak a csapásoknak sorozatát, a melyek a Kr. e. VI. század folyamán a perzsák által meghódított görög város-államoknak, nevezetesen Miletosnak kereskedelmét érték. Az ásatások azt mutatják, hogy az egyiptomi és pontosi kereskedelem ebben az időszakban rohamosan hanyatlott. A Földközi-tenger nyugati medenczéjével is megszűnt a kereskedelmi összeköttetés, a mióta az etruszok és phoinikok egymással szövetekezve 535-ben Alalia mellett a phoikaiakat legyőzték, utána pedig Sybaris Siris kolophon gyarmatot, majd 511 körül Kroton a Miletossal szoros barátságban levő Sybarist megsemmisítette. Histiaios Miletosnak kárpótlást keresett, midőn Thrákiában Myrkinos gyarmatot alapítani akarta, a mit azonban a monda szerint Megabazos meghiusított. Lenschau mindezeket a csapásokat a perzsák hódításaival hozta kapcsolatba, a kik szerinte a görög kereskedelemmel szemben kezdettől fogva mindenütt a phoinik kereskedelmet pártolták, a mi által ugyan a phoinikokat megnyerték, de a kisázsiai görögöket maguk ellen ingerelték, a mi azután az úgynevezett ion lázadáshoz vezetett.

Hogy a perzsa birodalom alakulása a kisázsiai görögök kereskedelmének ártott, bizonyos. Ámde a kisázsiai görögök kereskedelmének hanyatlása a perzsa birodalom léteülésének természetes következménye volt és megmagya-

* Lenschau: Zur Geschichte Ioniens. Klio XIII. köt. (1913) 175—183. l.

rázható a nélkül, hogy azt kellene feltételeznünk, hogy a perzsák kezdettől fogva a phoinik kereskedelmet a görögök rovására tervszerűen előmozdították. A nagy perzsa birodalom alakulásának legelejére esik Lydia alávetése. Már pedig a hatalmas, gazdag, független Lydia volt a kisázsiai görög városok anyagi jólétének egyik legjelentékenyebb forrása. Igaz, hogy a lydiai királyok is folyton czivakodtak a görög városokkal, de épen ezek a czivódások mutatják a két marakodó félnek egymásra utaltságát. A lydiai királyok elvették, vagy legalább korlátozták a görögöknek politikai önállóságát, de ellenérték gyanánt anyagi jólétüket jelentékenyen emelték. A Lydiával való kereskedelmet legnagyobb részben görögök bonyolították le és a lydiai királyok tekintélye másutt is, így Egyiptomban piacot biztosított áruiknak. A görög cultura Lydiában tért hódított és a Branchidák szentélyét Miletos mellett a lydiai királyok nemzeti szentélyként tisztelték.*

Maguk a kisázsiai görögök is jól tudták és érezték, mennyire kapcsolatos anyagi jólétük e helyzet megmaradásával, illetőleg későbbi visszatérésével. Nem ügyetlen politika, hanem valódi érdekeiknek helyes felismerése ösztönözte tehát őket előbb Kroisosnak, majd később Paktyesnek megsegítésére és lehetséges, hogy az ion lázadás idejében is Sardes elfoglalásakor a lydiai birodalomnak visszaállítása, mint saját anyagi jólétüknek alapja, lebegett szemük előtt. A lydiai birodalom összeomlása ugyanis nagy csapást jelentett nekik és ők azt, a mint arról Kroisos szereplése a görög mondákban is tanuskodik, valósággal nemzeti szerencsétlenségnek tekintették. A háború ugyanis, mely Lydia függetlenségének sírját ásta, véget vetett ez ország anyagi jólétének, virágzásának is és így elszegényítette a görögök Hinterland-ját, tönkretette áruiknak természetes piacain a vevők vásárlóképességét. Még csak azt

* Niebuhr: Einflüsse orientalischer Politik auf Griechenland im V. und VI. Jahrhundert. Mitteil. d. Vorderasiat. Gesellsch. 1899. 3. füz., 23. l.

sem lehetett remélni, hogy a háború csapásainak kiheverése után a régi jólét vissza fog térni, mert a hódítás következtében Sardes megszűnt egy vagyonáról híres görögbarát király székhelyének lenni, a perzsa satrapiává lett királyság jövedelmei a távoli Susába vándoroltak, melynek az újonnan alakult világbirodalom centrumává válása a különféle kereskedelmi utak jelentőségét is megváltoztatta a görögök kárára. A háború csapásait különben a görögök maguk is érezhették és ez a háború bizonyára az olyan városokban is, melyek nem estek annyira a perzsa fegyvereknek martalékul, mint Teos és Phokaia, az ipart tönkretette és az ipar a kereskedelmet is magával rántotta. A mi pedig a kisázsiai görögöknek ártott, az a phoinikoknak használt, mert ha két concurrens közül az egyiknek versenyképessége csökken, a másiké emelkedik és ez a folyamat mindig intensivebbé válik, a hanyatlásnak indult üzlet feltartóztatlanul siet a bukás felé, míg a fellendült üzlet mindjobban felvirágzik. A mióta a phoinikok ezt megismerték, a perzsákat mindenkor híven támogatták, különösen a görögökkel szemben. Ámde ez csak az ion lázadás óta történt. Igaz, hogy ők a perzsáknak önként hódoltak meg, de Kambyzes idejében még nem voltak mindenre kaphatók és nyíltan megtagadták az engedelmességet, mikor azt parancsolták nekik, hogy Karthagó ellen vonuljanak. Dareios sem bízott bennök uralmának elején jobban, mint a görögökben, mert pl. a skytha hadjáratban csakis a görög hajóhadat mozgósította, a phoinikot egyáltalán nem. Sőt a perzsák akkoriban még a görögökkel szemben is igénybe vették a görög flottát, így Naxossal szemben az ion lázadás kitörése előtt. Az ion lázadás óta azonban mindenütt ott szerepel a phoinik flotta, mint a perzsa hadierőnek legmegbízhatóbb alkotó része. Ezóta lehetséges, hogy a perzsák tervszerűen támogatták a phoinikokat a görögökkel szemben, bár akkor is valószínűleg nem annyira görög alattvalóikkal, mint inkább csak a tőlük független görögökkel szemben. Itt megemlítendő, hogy a monda szerint Histiaios, mikor azt kérdezték tőle, vajon

miért szólitotta fel az ionokat a lázadásra, azt felelte, hogy ezt azért tette, mert Dareios a phoinikokat Kisázsiába, a görögöket pedig Phoinikiába akarta áttelepíteni. Minthogy azonban Dareios még a lázadás elnyomása után is ott hagyta a görögöket Kisázsiában, teljesen valószínűtlen, hogy őket még a lázadás kitörése előtt kitelepíteni akarta. Legfeljebb az volna elképzelhető, hogy Histiaios ezzel a híreszteléssel az ionokat lázadásra igyekezett ingerelni, hogy aztán lecsillapításuk által a perzsák körül érdekemet szerezzen magának. Csakhogy a görögök jól tudhatták, hogy a perzsák az ilyen erőszakos áttelepítéshez csak végső szükség esetén, egy fegyverrel legyőzött ellenséggel szemben fordultak és különben is ennek a rendszabálynak a phoinikok épen úgy szegültek volna ellen, mint ők. A mondanak alapja tehát legfeljebb az lehet, hogy a görögök valami áttelepítéstől félték, attól is csak a lázadás kitörése után. Maga a monda is arról tanuskodik, hogy az egész csak utólagos combinatio, mert az áttelepítés híresztelése nem szerepel benne, mint Histiaios izenetének tartalma, hanem csak mint utólagos mentegetődzése.

Különben az ion kereskedelem hanyatlásának az említettek mellett más okai is voltak, a melyek részben már a perzsa hódítást megelőzőleg is működni kezdtek. Ide tartozik mindenekelőtt a Balkán-félszigeti görög államok iparának fellendülése, ipartermékeiknek fokozódó versenyképessége, a mely a kisázsiai városok ipartermékeinek háttérbe szorulását és ezáltal iparának hanyatlását vonta maga után, a mi kereskedelmi összeköttetéseikre is csak káros hatással lehetett. Legalább erre vall az, a mit az agyagedényipar termékeinek előfordulásáról tudunk, amaz egyetlen iparágról, a melynek történetét elegendően ismerjük. Prinz ugyanis ennek tanulmányozása közben azt a sajátságos jelenséget észlelte,* hogy míg a miletosi agyagedények a korinthosiaiak által gyarmatosított és a Korinthossal keres-

* Prinz Hugo: Funde aus Naukratis. Klio 7. Beiheft. Leipzig, 1908.

kedelmi összeköttetésben álló görög városok területén alig található, addig a protokorinthosi és korinthosi agyagedények a miletosi befolyás alatti területen, az egyiptomi Naukratisban ép úgy, mint a Pontos melletti városokban elég gyakoriak. Minthogy pedig ezek a korinthosi agyagedények még a Kr. e. VII. század második feléből származnak, világos, hogy a korinthosi agyagedényipar már ekkor kezdte termékeinek közkedveltsége miatt a miletosi ipar termékeit még a miletosi gyarmatokból is kiszorítani. Kr. e. 600 óta aztán az athéni agyagedényipar termékei lassan, de következetesen kiszorítják a többi termékeket mindenünnen, a Pontosról ép úgy, mint Naukratisból és egyes athéni gyárosok, mint Ergotimos a Kr. e. VI. század első felében és Nikosthenes eme század közepe táján olyan hírnévre tettek szert, hogy készítményeik mindenütt, többek közt különösen Etruriában nagy kelendőségre találtak. Hogy a korinthosi és athéni ipar föllandulése folytán a korinthosi és athéni kereskedelem mennyire ártott a miletosinak, azt nem tudjuk ennyire határozottan, mert a korinthosi és athéni ipartermékek közvetve is juthattak a miletosi gyarmatokba. Annyit azonban Prinznak már említett megfigyeléséből is következtethetünk, hogy a közvetítők nem miletosiak voltak. Prinz maga azt hiszi, hogy Naukratisba a korinthosi agyagedényeket samosi kereskedők szállították, a kiknek szülővárosa, mint Miletosnak kereskedelmi riválisa és politikai ellensége, Korinthossal barátságban élt. De még hogyha ebben az esetben a korinthosi árukat csakugyan samosiak közvetítették is, ebből is csak az tűnének ki, hogy a naukratisiak már akkor, a mikor Naukratis még nem szerepelt panhellén kikötőként, hanem csakis miletosi gyarmatként, nemcsak az anyavárossal, hanem annak riválisaival is kereskedelmi összeköttetésben voltak. A leletek meg azt mutatják, hogy ugyanez volt a helyzet a Pontos melletti miletosi gyarmatokban is. A miletosiaknak Naukratisban valószínűleg csak az volt az előnyük, hogy ők ott árukat azonfelül még külön piaczon is árusíthatták. Mikor aztán 559 körül Naukratis panhellén emporiummá lett, ilyen

külön piaczkokat kaptak a samosiak és aiginaiak is, a mi azt jelenti, hogy az aiginai kereskedelemnek Egyiptomban akkoriban már akkora jelentősége volt, mint akár a samosinak, akár a miletosinak és sokkal nagyobb jelentősége, mint a phokaiainak, a klazomenoiinak, a teosinek, a chiosinak, a rhodosinak, a knidosinak, a halikarnassosinak, a phaselinek avagy a mytilenainak mert ezek a városok csak együttesen kaptak közös emporiumot. Az athéni agyagedényekről Prinz azt véli, hogy őket legalább kezdetben aiginai kereskedők szállították Naukratisba, a mit azonban valószínűtlennek tartok, mert éppen 600 körül, a mikor az athéni agyagedények Naukratisban fellépni kezdenek, Athen a Solon-féle súly- és pénzrendszerreform által Aiginával szemben a chalkisi szövetséghez csatlakozott, melyhez Korinthos is tartozott. Az athéni czikkek elterjedtsége inkább a mellett szól, hogy az athénieknek már akkor igen kiterjedt kereskedelmi összeköttetések voltak és így lehetséges, hogy a naukratisiakkal is közvetlenül kereskedtek, a nélkül, hogy Naukratisban emporiumuk lett volna, mint a hogyan pl. Samos is, mint azt az imént megemlítettük, Naukratissal már akkoriban folytatott kereskedést, mikor ott még nem volt emporiuma. A korai stylusú vörös alakos athéni agyagedények hiánya úgy Naukratisban, mint a Pontos mentén arra vall ugyan, hogy a perzsa hódítás a görög kereskedelemnek ártott, ámde nem bizonyítja szükségképen azt, hogy a perzsák a görög kereskedelemnek mesterséges akadályokat gördítettek útjába, mert az agyagedények kivitelében beállt szünet az akkoriban Athénben dúló belviszályok és külháborúk hatásának is tulajdonítható. De még hogyha a kivitelnek ez a szünetelése csak ugyan a perzsák által a görög kereskedelem elé gördített akadályoknak következménye volna is, ez legfeljebb azt mutatná, hogy a perzsák a tőlük független görög államok kereskedését akadályozták, nem pedig azt, hogy egyszersemind a nekik alávetett görög városokkal is így bántak. Miletos pontoszi kereskedelmének még egy gyenge oldala is volt, t. i. az, hogy a Pontos kulcsát, a Bosporust, nem tar-

totta megszállva, mert az két megarai gyarmatnak, Byzantionnak és Kalchedonnak kezében volt. Igaz, hogy Miletos Megarával barátságban élt, ámde erre épen Byzantionra és Kalchedonra való tekintetből rá volt kényszerítve. Ugyanilyen függő volt Miletos kereskedelme a Földközi tenger nyugati medenczejében. Minthogy t. i. Byzantion és Kalchedon miatt Megarával kellett tartania, ellentétbe jutott Korinthossal és Chalkissal, a melyek a nyugatot tőle elzárták, úgy, hogy itt egészen Sybarisra volt ráutalva és mikor Sybaris 511 körül elpusztult, elveszítette a nyugatot.

Egy körülmény visszaszerezhetette volna a kisázsiai városoknak, különösen Miletosnak a pontosi kereskedelmet és ez az lett volna, ha Dareios skytha hadjárata sikerül. A Pontos környékének elfoglalása a perzsák által Miletosnak és a kisázsiai görögöknek azt jelentette volna, a mit Egyiptom elfoglalása a phoinikoknak jelentett. Mert hogy a perzsák a phoinikoknak a Pontosba utat nyitni akartak, teljesen valószínűtlen. Ennek ellenmond az a körülmény is, hogy az expedición csakis a görög flotta vett részt. Az a körülmény, hogy Dareios csak a Bosporost és az Istrost hidalhatta át, azt mutatja ugyan, hogy ő eleinte csak Thrákiát és esetleg Bessarábiát akarta elfoglalni, ámde az Istros-híd lerombolásának szándéka mégis arra vall, hogy egy ideig a Fekete-tenger megkerülésére gondolt. A híd meghagyására állítólag Koes beszélte rá és talán ezzel függ össze az, hogy a mytileneiek később Koest agyonkövezésre ítélték, mert Swoboda helyesen gyanítja, hogy az agyonkövezést ítélet előzte meg.* A mit Herodotos a görögöknek ama szándékáról szól, hogy az Istros hídját lerombolják, valószínűleg csak egy a bosporosi híddal való összetévesztésen alapuló tendenciosusan kiszínezett mese, bár nincs kizárva, hogy egyesek Dareioszt ilyen módon kivánták a Pontos megkerülésére rákényszeríteni. Ellenben bizonyos a bosporosi hídnak lerombolása. Ktesias ugyan csupán kísérletről beszél, de csak

* Swoboda II.: Zur Beurteilung der griechischen Tyrannis. Klio XII. köt. (1912) 343. l., 3. jegyz.

azért, hogy Dareios hadseregének sértetlen visszatérését megmagyarázza. Minthogy azonban Herodotosból tudjuk, hogy Dareios Abydosnál hajón kelt át a tengeren, nyilvánvaló, hogy a híd akkor már nem volt meg. Erre vall a kalchedoniak szigorú megbüntetése is. Vajon mi indította a kalchedoniakat a híd lerombolására, nem tudjuk biztosan. Megjegyzendő azonban, hogy a híd közlekedési akadály volt, mert nagyon kétes, vajon ezen a hídon már olyan hajóátesztő volt, mint a Xerxes hellespontosi hídján, sőt valószínű, hogy az átesztő alkalmazása csak a bosporosi híd sorsából levont tanulságnak volt következése. A Skythiából érkezett kedvezőtlen hírek is hatással lehettek, mert az olyan helyzetű városoknak, mint a minők a Bosporos és Hellespontos mentiek, a függetlenség mindenkor fontos érdek. Figyelemre méltó, hogy e lázadásban csak ottlani városok vettek részt, míg az ionok békében maradtak, tehát itt csak ama vidék partialis érdekeiről volt szó, a melyek nem voltak mindig azonosak a többi kisázsiai görögök érdekeivel. Sőt lehetséges, hogy éppen ez a lázadás szólította vissza Dareioszt Skythiából és akadályozta meg a Pontos környékének görög szempontból oly fontos meghódítását.

A miletosi kereskedelmet sujtó csapásokért Histiaios Myrkinosban keresett kárpótlást. Ennek a vidéknek, mint aranybányái miatt a régi görögök eldorádójának jelentőségét először Perdrizet méltányolta.* A gyarmatosítás nem sikerült. Herodotos szerint Megabazos irigysége hiúsította azt meg. Én azt igyekeztem kimutatni, hogy ez tendentiosus mese. De hát akkor miért nem sikerült a gyarmatosítás? Véleményem szerint azért, a miért nem sikerült Aristagorasnak és kezdetben az athéniaknak sem. Aristagoras seregét a thrákok tették tönkre. A thrákokkal csak a thasosiak tudtak elbánni, mert közel laktak, míg Athén és Miletos távol volt. Így az a vidék természetesen Thasoshoz tartozott és csak az, a kié Thasos volt, juthatott az ő birtokába. Athén is csak akkor vethetett ott lá-

* Perdrizet P.: Scaptésylé. Klio X. köt. (1910) 1—27. l.

bat, miután Thasost elfoglalta. Ezt később Histiaios is felismerte és azért törekedett Thasos birtokára az ion-lázadás vége felé. Sőt meglehet, hogy a mint azt Perdrizet kifejtette, ez volt a parosi hadjárat indító oka is, mert Paros Thasosnak anyavárosa volt. Sőt ha tekintetbe vesszük, hogy, a mint az Herodotusból kitűnik, Paros abban az időben Naxosnak volt alávetve, talán még a naxosi hadjáratot is kapcsolatba hozhatjuk a pangaioni vidék elfoglalásának vágyával. A myrkinosi kudarczért a miletosiak természetesen Histiaiosot okolták és ő épen ezért, hogy polgártársainak haragját kikerülje, bizta a város kormányzását vejére és vonult Susába, királyi barátjának udvarába. Lehetséges, hogy a körülbelül akkortájt bekövetkezett sybarisi katastropha is hozzájárult ahhoz, hogy őt visszavonulásra bírja.

Ezek az itt felsorolt gazdasági csapások mindenesetre nagy elkeseredést szültek a perzsáknak alávetett görög városokban, de elsősorban Miletosban, a mely noha politikailag a legkedvezőbb helyzetben volt, gazdaságilag a leg súlyosabban szenvedett. Ez az elkeseredés okozott a naxosi hadjárat idejében lázadást. Grundy azt a véleményt fejezte ki, hogy a lázadás már előre el volt készítve, Aristagoras előre volt beavatva, sőt hogy ő e naxosi hadjáratot is csak azért tervezte, hogy a görögöknek alkalmat nyújtson az egyesülésre. Én ezzel szemben kifejtettem, hogy ha a lázadást már a naxosi hadjárat előtt tervezték, bizonyára már akkor gondoskodtak volna a megfelelő eszközökről és kérték volna az anyaországtól segítséget. Ezért azt hiszem, hogy a lázadást csak a naxosi hadjárat közben határozták el és azt közvetlenül a tyrannosok távolléte idézte elő. Ebből meg azt következtettem, hogy a lázadók első törekvése a tyrannis megszüntetése volt, a mit azután nyomban végre is hajtottak. Bizonyára voltak már akkor is olyanok, a kik a gazdasági válságért, a melybe a kisázsiai görög városok sodortattak, a perzsákat tették felelősekké és azért a perzsa uralmat Kisáziában megbuktatni kívánták. De ők akkor még nem lehettek többségben, mert ha többségben voltak, bizonyára Lydia függetlenségének az ionokra

nézve oly fontos helyreállítását tartották volna első feladatulknak és azt a lydiaiak megnyerése által a perzsa haderő egy részének távollétében elő is készítették volna. És így nem eshetett volna meg az, hogy a mikor a kariaiak is hajlandók voltak a lázadásra és Kisázsziában olyan nagy volt a zűrzavar, hogy a paionok hazájukba visszaszökhettek, épen Lydiában semmiféle függetlenségi mozgalom sem tört ki, sőt a mikor az ionok Sardes ellen vonultak, a lydiaiak velük szemben ellenségesen léptek fel. Ezért azt hiszem, hogy a többséget akkor még a valószínűleg Hekataiosra hallgató józanabb és mérsékeltebb elem alkotta, a mely nagyon jól tudta, hogy Lydia függetlensége csak a perzsák elleni élet-halálharcz árán vívható ki, az ilyen kilátástalan küzdelmet pedig, bármennyire is kívánatosnak tartotta Lydia függetlenítését, mint a körülményekkel megalkuvó és a lehetőségekkel gondosan számoló kereskedő nép óvatosan kerülni igyekezett. A miben a lázadók valószínűleg megegyeztek, az a tyrannis megszüntetése volt és ez arra vall, hogy Ionia gazdasági hanyatlását nagyrészből annak rótták fel bűnül. A görög polgárság amúgy sem szívesen mondott le az önkormányzatról és ha azt mégis megtette, legalább elvárta, hogy az, a kinek kedvéért lemondott, anyagi jólétét biztosítsa. Már pedig, a mint láttuk, a tyrannosok uralma alatt ezt a jólétet csapás csapás után érte. Tehát csak természetes, hogy tőlük minden áron szabadulni igyekeztek, abban bízva, hogy ha maguk ragadják kezükbe sorsuk intézését, helyzetükön segíthetnek, ha meg erre képtelenek volnának, meggyőződhetnének arról, hogy a hanyatlási folyamat fel nem tartóztatható és ezért nem másokat, hanem csak magukat és a viszonyokat kell okolniok. Különben a tyrannosoknak mindig és mindenütt voltak politikai ellenfeleik, a kiknek kezében ez hatalmas fegyver volt, mert a nép az anyagi romlásért rendszerint az uralkodót vagy uralmon levő pártot teszi felelőssé. A tyrannis megszüntetését a lázadók talán azért halasztották a perzsák elvonulása utáni időre, hogy a perzsákkal ne kelljen összetűzniök; és a

tyrannosok megbüntetésétől is. Koes kivételével, valószínűleg a perzsákra való tekintetből, a kik bennök bizalmi férfiakat láttak, álltak el. Az egyiknek, Aristagorasnak, a ki a perzsákkal összeveszett, még a csatlakozást is megengedték, persze azzal a feltétellel, hogy a tyrannisról lemond. Sőt Aristagoras az által, hogy a perzsaellenes párt élére állt, csakhamar vezető szerepet vivott ki magának.

Az ellentét a két párt között valószínűleg a Branchidák kincsének kérdésében tört ki. Hekataios azt javasolta, hogy ezt a kincset foglalják le és fordítsák a flotta megerősítésére. Ez csak védelmi rendszabály volt támadó célzás nélkül. Aristagoras ezzel szemben azt javasolta, hogy az anyaországtól kérjenek segítséget és épen erre való tekintetből ne bántsák a Branchidákat, mert ezzel a delphoi jósdát, a melynek az anyaországban nagy tekintélye volt, maguk ellen ingerelnék. Az anyaország segítségül hívása nyíltan háborút jelentett a perzsák ellen. Midőn a lázadók Aristagoras javaslatát elfogadták, ezzel a békés megegyezést a perzsákkal lehetlenné tették, mert a perzsák idegenek beavatkozását nem tűrhették el, a mit a monda úgy fejez ki, hogy Dareios nem annyira az ionokra, mint az athéniekre haragudott. Az a csalódás, mely Aristagorast az anyaországban érte, az ionokat kijózaníthatta volna. De akkor már késő volt. A perzsák hozzáláttak a lázadás elnyomásához és a Branchidák, a kik a küzdelemnek meddő voltát felismerték, a kincseket nekik önként odaadták. A lázadók a Sardes elleni előrenyomulással ugyan elérték azt, hogy a perzsák kénytelenek voltak visszavonulni, ámde Lydia függetlenítése, minthogy nem volt előkészítve, nem sikerült. Nagyobb siker volt a Bosporos és Hellepontos melletti városoknak, a kariaiaknak és a kyprosi görögöknek csatlakozása. A Bosporos és Hellepontos melletti városokat, melyekre különösen a miletosiaknak kereskedelmi szempontból nagy szükségük volt, valószínűleg csak úgy rákényszerítették a csatlakozásra,* a mi érdekes

* Βυζάντιόν τε καὶ τὰς ἄλλας πόλιας πάσαις τὰς ταύτη ὕπ' ἐνωτοῦσι ἐποιήσαντο. Her. V. 103.

világot vet az ellentétre, mely e városokat a kisázsiai görögöktől elválasztotta s melyet már fentebb említettünk. Figyelemre méltó az is, hogy ez a kényszercsatlakozás csak a sardesi háború után történt, mikor a koczka már el volt vetve. Ellenben önként csatlakoztak a kyprosi görögök. Csakhogy épen a kyprosi görögök csatlakozása szerezte meg a perzsáknak a leghatalmasabb fegyvert az ion-lázadás leverésére, a phoinik flottát, a mely azóta leghívebb és legerősebb támogatója a perzsáknak a görögök elleni háborúkban.

Az érdekellentét a phoinikok és a görögök között akkor támadt, mikor a görögök kereskedéssel kezdtek foglalkozni. Valamikor a Földközi-tenger kereskedelme a phoinikok kezében volt, de a görög mindenünnen kiszorította, a mint azt a nyugati medenczére vonatkozólag Kahrstedt szépen kimutatta.* A phoinik azért határtalanul gyűlölhette a görögöt. Ez az antigracismus némileg olyan lehetett, mint ma sok helyütt az antisemitismus. Emléke azért nem maradt, mert a phoinikok nem hagytak hátra irodalmat. A gyűlölet háborúhoz vezetett, még pedig először a nyugati medenczében, a hol a púnoknak szövetségeseik akadtak az etruszkokban. Az első összeütközés, mintegy az előcsatározás az alaliai ütközet volt, melyben a púnok és etruszkok a phokaiiakat megverték. Kahrstedt kimutatta, hogy azóta a pún kereskedelem és ipar Italiában etruszk támogatás mellett ismét tért kezdett hódítani, de hogy ez a fellendülés csak mesterségesen történt és a görög culturát már nem tudta kiszorítani. A keleti medenczében a görögök először Kypros miatt keveredtek harczba a phoinikokkal. Kypros a Földközi-tenger keleti medenczéjének kereskedelmében igen fontos szerepet játszott, körülbelül olyant, mint a nyugaton Sicilia, a púnok és görögök későbbi küzdelmeinek színtere. A phoinikok helyzete a két szigeten is némileg hasonló lehetett. Nem csoda, ha a phoinikok e szigetnek kereskedelmi fontosságát ismerve, szívesen segítették a

* Kahrstedt U. : Phoinikischer Handel an der italischer Westküste. Klio. XII. köt. (1912.)

perzsákat az ottani görögökkel szemben. A phoinik flotta ugyan itt gyengébbnek mutatkozott a kyprosiak segítségére siető ion hajóhadnál, de a szárazföldön a perzsák teljes diadalt arattak és a kyprosi görögök lázadását elnyomták. Ezóta a phoinikok mindig híven támogatták a perzsákat a görögökkel szemben, talán már akkor sem azért, mert a perzsák kereskedelmüket külön előnyökben részesítették, mint inkább azért, mert vetélytársaik elnyomásától, az őket ért minden csapástól saját anyagi jólétük fellendülését várták. Szívesen segédkeztek tehát a perzsáknak az ion lázadás elnyomásában, midőn Ladenél a lázadók hajóhadával szembe kerültek. Segítségükre volt a görögök között kitört viszály. Samos és Miletos régi versenytársak voltak. A lázadás leginkább Miletos érdekében történt és Miletos vezérszerepet játszott benne. A samosiak többsége nem látta be, miért kell nekik versenytársaik miatt elvérezniök. Kiegyezkedtek a perzsákkal és otthagyták a csatasort. A többiekkel a phoinikok végeztek. A lázadás elnyomása után is híven kitartottak a perzsák mellett és mikor Xerxes a tulajdonképeni Hellas leigázására indult, a keleti és nyugati phoinikok egyaránt arra készültek, hogy régi versenytársaikra nyugaton épen úgy, mint keleten halálos csapást mérjenek. Nem a perzsák akarták a phoinikoknak a Földközi-tenger kereskedelmét visszaszerezni, hanem a phoinikok akarták a görögök és perzsák viszályát ennek visszaszerzésére felhasználni, a mi azonban tudvalevőleg nem sikerült nekik.

HEINLEIN ISTVÁN.

A GÖRÖG NŐ JOGI ÉS TÁRSADALMI HELYZETE AZ ÓKORBAN. *

I.

A görög culturális világnak egyik legjellemzőbb vonása az a helyzet, melyet az államéletben és társadalomban a nő elfoglal és mely némi külső hasonlóságok daczára, a többi ókori cultur nép asszonyainak helyzetétől lényegesen különbözik, mivel a görög jogfelfogás és joggyakorlat szellemében gyökerezik és jóllehet a különböző törzseknél és különböző történeti korokban különféleképpen alakul és módosul, mégis közös világfelfogás és állami eszme nyilvánul meg benne.

Ez az állameszme pedig nem olyan kérlelhetetlenül despotikus, mint a Keleté, sem nem olyan mereven formalis mint Rómáé, hanem mindig élő, mozgékony, fejlődésre képes, a szó teljes értelmében emberi. A görög jogtudomány nem vallásos jellegű mint a Keleté, nem is szigorúan

* Bibliographia: Balabanoff: *Geschäftsfähigkeit d. griechischen Frau*, Leipzig, R. Noske, 1905. — Braunstein: *Politische Wirksamkeit d. griechischen Frau*, Leipzig, Fock, 1911. — Ivo Bruns: *Die Frauenemancipation in Athen*, Bonn, 1900. — Ledl: *Ausführungen über d. griechische Bürgerrecht u. d. Frauen*, Wiener Studien, 1907. — Lewy: *De civili condicione mulierum Graecarum*, Breslau, 1885. — Matthias: *Zur Stellung d. griechischen Frau i. d. klassischen Zeit*, Jahresbericht d. kgl. Realgymnasiums in Zittau, 1893. — Paris: *Quatenus feminae res publicas in Asia minore Romanis imperantibus attigerint*, Páris, 1891. — Willamowitz-Moellendorf: *Staat u. Gesellschaft d. Griechen*, Leipzig, Teubner, 1910. — A többi irodalmi forrás felsorolását l. Balabanoff: *Geschäftsfähigkeit d. Griechischen Frau*. — A hazai irodalomról l. Fináczy Ernő tanulmányát a görög nő társadalmi helyzetéről.

conservatív, mint Rómáé, hanem a nép erkölcsi érzékének kifejezője. A törvény uralkodik a görög államban, de mint a polgár felfogásának és akaratának megnyilvánulása. A görög polgár teljes joggal mondhatta volna: «L'état, c'est moi!» Mert ő souverain hatalom: a hőskorban a királyi hatalmú férfi korlátlanul uralkodik a családban és nemzetiségben; a történeti korban pedig a családok egyesüléséből keletkezett jogállamban a királyi hatalmú férfiből lesz a teljes jogú polgár, azaz a közös állami érdekeknek magát önként alárendelő ember. kinek szava egyedül döntő az államban. A hivatalnokok — ha királyoknak nevezik is őket — csak az ő akaratának végrehajtói. Az egyes görög községek alkotmánya tehát azon felfogástól függ, melyet a polgár fogalmához fűznek. A görög nyelvszokás — azaz gondolkodás — szerint a *nomos* nem törvényt, hanem szokást jelent; tehát nem elvont, merev fogalom, mint a római *lex*, hanem mozgékony és eleven. A *ius* fogalmára nincs is a görög nyelvnek megfelelő kifejezése; ezt a *dikaion*, a méltányosság fogalma helyettesíti, mely minden igazságosan gondolkodó és érző polgár szívében van letéteményezve.

Ezzel a fenséges állameszmével, mely olyan igazán, nemiesen emberi, nem ellenkezik-e azon elszigetelt, félszeg, méltánytalan helyzet, melyet a nő a görög államban és társadalomban elfoglal? A görög szellem természetével összeegyeztethető-e azon természetellenes válaszfal, mely náluk mindenült és minden időben a férfi- és nővilágot egymástól elválasztja, holott ugyanazon állam és társadalom egybe tartozó részei és így ugyanazon állami és társadalmi alapeszme jelölte ki helyüket? Nem jut-e a jellegzetesen görög liberalismus legalább *elcileg* kifejezésre és vajon a görög szellemben gyökerező tényezők, vagy külső, idegen hatások hozzák-e létre ezt a helyzetet, mely az állameszme alapelvével, az egészséges társadalmi fejlődés lehetőségével és az ember természetes hajlamaival van ellenmondásban? Milyen módosulatok jönnek létre e tényezők hatása alatt a különböző törzseknél és különböző időkben?

Ezekre a kérdésekre kell a feleletet keresnünk.

II.

A jogfelfogás és joggyakorlat a görögöknél gyakran jut egymással ellenmondásba és ezen ellenmondás mélyen a görög ember lényében gyökerezik, a ki szabadelvű és erőszakos is egyszerre.

A nők polgárjoga a görög jogfelfogásban *elvileg* legalább megvan, a gyakorlatban azonban alig érvényesül. A nők polgárjoga azon jogi alaptételben nyer kifejezést, hogy a teljesjogú polgárnak nemcsak apai, hanem anyai részről is tiszta leszármazásúnak kell lennie, azaz az anyának is teljes jogú polgári család leányának kell lennie. A nő is hozzátartozik tehát az állami közösséghez; a polgári család leánya, akár férjes, akár hajadon, elvileg polgárjogot élvez, a mely őt az idegenek, körüllakók és rabszolgák leányaitól megkülönbözteti, noha ezen joga gyakorlatilag csak abban érvényesül, hogy csakis az ő gyermekei lehetnek egyenrangú polgárok, γνήσοι. Erre a polgári minőségére vonatkozik a feliratokban található ἀστική vagy πολιτική cím is, mely nem csupán illetőségét, hanem a községhez tartozandóságát is jelzi. *

A nők ezen elvileg a törvényben hallgatagon megállapított polgárjoga a közfelfogásban csak szórványosan jut kifejezésre. A sophisták vetik fel és vitatják, kiknek minden problema csak anyag, melyen szellemi fegyvereiket élesítsék és gyakorolják. A vigjátékírók is tárgyalják: Aristophanes burlesk szelleme azonban csak a dolog visszáját világítja meg. A speculativ állambölcselet foglalkozik ugyan vele, de csak egészen theoretikusan; hogy azonban a törvényben rejlő lehetőséget gyakorlatilag megvalósítsák, arra éppenséggel nem gondolnak. A teljes jogú polgárt karakte-

* Hogy ezen kétféle elnevezés teljesen fed-e egymást, vagy fokozati különbség van-e köztük, az a feliratokból nem tűnik ki világosan. Azt sem tudjuk, hogy a nőket felvették-e a demosok névsorába.

rizáló minden ténykedésből¹ a nők a classikus korban teljesen ki vannak zárva. Csakis a makedon kor végén és a római uralom idején látható szórványosan, hogy a nők állami tevékenységet fejtenek ki; de ezen elszigetelt jelenségek még ebben a korban is csak Kisázsziában és a szomszédos szigeteken mutatkoznak, hol nyilván idegen tényezők működtek közre.²

Az ilyen vonatkozású feliratokban többnyire liturgiák betöltéséről van szó, melyek viselőjüktől főleg anyagi áldozatokat kívánnak; továbbá olyan magistratusokról, melyek szintén pénzáldozattal és inkább sacralis jellegű ténykedéssel járnak. Így pl. az amorgosi Metrodorát, ki már hosszabb idő óta önként vállalt magára bizonyos liturgiai szolgálatokat és ezeknek anyagi terheit is viselte, érdemei jutalmául a vallásos testület életfogytiglan ezen funkció papi méltóságára emeli.³ A gymnasiarchiát (iskolai felügyelőség) szintén csak Kisázsziában viselik a nők, holott ezen hivatal sokfelé megvan a görög-makedon világban. Mint ünnepi játékok hivatalos rendezői és felügyelői is csakis Kisázsziában szerepelnek, pedig ezen hivatalok mindenütt megvannak, a hol ünnepi játékokat tartanak. Hogy a nők szorosabb értelemben vett magistratusokat is töltöttek-e be valaha és valahol, annak megállapítása a feliratok alapján azért bajos, mivel a makedon korban ezen hivatalok hatásköre és elnevezése eltolódik és gyakran valamely, egykor politikai jellegű hivatal neve alatt tisztán sacralis természetű funkció lapang.⁴ Így pl. mikor női archonról olvasunk, nem szabad

¹ Aristoteles (Polit. III. 1, 4.) szerint a polgárra nézve jellemző funkciók, melyek őt polgárrá teszik az ítélkezésben és uralkodásban való részesség.

² Ezen idegen hatásokról l. alább.

³ Egy hasonló szövegű lakedaimoni feliratban a λειτουργεῖν szót nyilván eredeti, azaz legtágabb értelmében kell venni, azaz: a közügynek szolgálni; világos tehát, hogy csak egyszerű pénzadományról van szó.

⁴ A liturgia és magistratus közt ebben a korban elenyészőn csekély a különbség és elvileg nem is lehet másképpen meghatározni, mint hogy a magistratussal több hatalom és méltóság jár.

ezt a hivatalt az attikai közjogi terminologia szerint értelmeznünk, mivel ez az államhatalomban olyan részességet tételez fel, a milyen a kisázsiai görög államok jogi viszonyai közt sem lehetséges; hanem olyanféle hatalmi megszlást kell benne keresnünk, mint Atheneben az archon basileus hatásköre a többi archonnal szemben. Egy ephe-sosi felirat szerint egy nő (Aurelia Nemeso) viselte a lyki-archiát, azaz a lykiai szövetség főhivatalát, még pedig előzőleg a szokásos cursus honorumon végig jutott ezen méltósághoz. * Hasonló hivatal lehetett a pontiarchia is a Pontos vidékén, melyet a császárkorban egyszer szintén nő töltött be. Ázsiában a nők prytanosi hivatalt is viseltek; természetesen ezt sem az attikai közjogi terminologia értelmében kell vennünk, mivel a tanácsban és népgyűlésben való részvételt tételez fel, a mely két testületbe pedig a nőknek nem volt belépése. A feliratokban gyakran van szó női stephanephorosról is, a mely hivatal hatásköréről nincsenek határozott adataink; valószínű azonban, hogy sacralis jellegű volt, mint az archon basileusé.**

Ezen hivatalok némelyike eponymiával jár, pl. a stephanephoria, melyet Smyrnában viselt egy nő, továbbá a prytania, melyet Pergamosban szintén egy nő nyert el. Mint magistratus monetales pénzekben is fordulnak elő nőnevek, továbbá az amphora-bélyegeken is, melyek a hónap és a készítő nevének kívül mindig az azonévi eponymost is megnevezik.

A makedon korban végre nem hiányoznak az uralkodó nők sem, kiknek nemcsak tényleges, de formailag is elismert részök van az uralomban. Arsinoët, ki fiú-testvérenek a neje, hivatalosan is regenstársnak tekintik, a mi külsőleg abban nyer kifejezést, hogy feje a birodalmi pénzekben ki van vésve. Syria királynéjának, Laodikének túlzott

* A szokásos hivatalos létra fokai: az archiereia, gymnasiarchia és más liturgikus hivatalok.

** A strategosi hivatalra vonatkozó Aigiale-ból származó felirat magyarázata szintén csak az lehet, hogy a római korban ez egészen békés jellegű hatóság lett.

uralomvágya nagy háborút indít, melyet róla «Laodike háborújá»-nak neveznek el.

Ezen feltűnő jelenség, hogy éppen Kisázsiaiában, a makedon korban foglalnak a nők valamelyes tért az államhatalomban és polgárjogban, nem vezethető vissza keleti hatásra. Nem is makedon vonás — hiszen akkor másutt is mutatkoznának hasonló jelenségek, — még kevésbé görög, mert a görög közjogban a kedvező fejlődésnek éppen csak a lehetősége van meg, de sehol gyakorlatilag nem fejlődik ki; nem is római hatás alatt keletkezik. Mivel éppen Káriában és Lykiában mutatkozik a nőnek e kiváltságos politikai helyzete, nagyon valószínű azon feltevés, hogy e jelenség Kária és Lykia ősi lakosságának sajátos társadalmi rendjére, a matriarchatusra, vezethető vissza, mely a nő hegemoniáját jelenti az államban és társadalomban.*

A görög cultura és államrend ezen régi társadalmi rendet kiszorította, de nem olyan teljesen, hogy egyes finom szálakat ki ne lehetne mutatni, melyek a görög cultura előtti időktől a makedon korig vezetnek. Ilyen nyom pl. a lydiai leányoknak sacralis prostitúciója, melyről Herodotos is megemlékezik.

A női suprematiára vall a történelmi időkben a kariai fejedelmi nők példája: az az Artemisia, ki Xerxessel Görögország ellen vonul és az a másik Artemisia, Maussolos özvegye, ki 100 évvel később önállóan uralkodik és még mások. Ezen matriarchalis állapotok maradványai, ha nem is voltak elég erősek arra, hogy a nők politikai jogait kivívják, megadták legalább a kedvező talajt arra, hogy ezen jogok kifejlődhessenek. A hőskorban aránylag kedvezőbb volt a nő helyzete; később azonban az államérdek előtérbe nyomulása, mely a királyi hatalmú férfit a közös érdekeknek magát önkényt alávető polgárrá alakítja át, a hőskor úrnőjének hatáskörét is megszorítja. Hogy miként alakult a nők ma-

* A matriarchalis intézmények az indogermán népeknél sehol sem találhatók. Kisázsia görög idők előtti lakossága nem indogermán, a hettita népcsaládhoz tartozik.

gánjogi helyzete a hőskortól kezdve a classikus koron át, azt teljes történeti folytonosságában kimutatni nem lehet. Az írók általánosságban alig foglalkoznak ezzel a specialis kérdéssel és csak egyes törzsekről vagy korokról szólnak. A törvény szövege nem tart mindig lépést a joggyakorlattal, kevés is maradt meg belőle; leginkább tehát azon iratokhoz kell magunkat tartanunk, melyek a törvény foganatosításáról szólnak; ezek az okiratok, szerződések, periratok stb. Hasznos forrás továbbá Aristophanes is, noha nála az érem másik oldalát látjuk.

A tulajdonképpeni Görögországban a nőknek nincs sehol és soha a legcsekélyebb részük sem az államhatalomban. A görög jogfelfogás hallgatagon megadja ugyan nekik a polgárjogot, de a joggyakorlat nem engedi az érvényesítését.

III.

A görög polgári jog és az államszervezet közt mutatkozó ellenmondás a nők magánjogi helyzetében is megnyilvánul. A *lehetőség* itt is megvan a törvény szellemében, hogy a nőnek szabad rendelkezési joga lehessen; de a törvény szövege eléje vág annak, hogy ezt meg is valósíthassa és egyenesen kimondja, hogy a nő *közvetlenül* nem érvényesítheti a törvény előtt semmiféle jogát, életfogytiglan gyámság alatt van, mely helyette intézkedik és érte felelős. A gyakorlatban azután a dolog különféleképpen alakul; a törvény merevségén a joggyakorlat sokszor enyhít, de azért a törvény szövege sem sülyed le pusztá, holt formássággá.

Mivel a nő a törvény szövege szerint közvetlenül nem gyakorolhatja jogát és életfogytiglan gyámság alatt van, az ő magánjogi helyzetének megértésében azon jogi viszony természetével kell megismerkednünk, mely őt gyámjához fűzi. A gyermekek a családban mind gyámság alatt vannak, de azon különbséggel, hogy a fiú életének 18. évében felszabadul, a leány pedig továbbra is gyámság alatt marad. A felnőtt asszony feletti gyámság azonban jelentékenyen,

külömbözik a gyermek feletti gyámságtól. Mindegyik hatalmi viszony ugyan, de azon lényeges fokozati különbséggel, hogy a gyermeknek nem lehet akarata, helyette a gyám, az epitropos akar; a nő pedig maga is határozhat, gyámja a kyrios, ezen elhatározását csak befolyásolhatja és helyette végrehajtja. Hogy a nő milyen idős korában lép át az epitropos gyámsága alól a kyrios védnöksége alá, arra nézve nincsenek biztos adataink, tán nem is volt olyan pontosan megállapítva, mint a fiúknál, mivel nem volt olyan nagy jelentőségű változás, mint a teljes nagykorúság elnyerése.

A kyrios mindig a legközelebbi férfirokonok egyike, kiknek erre való jogosultsága a rokonsági fokozat szerint volt megállapítva (ú. m. apa, fiú-testvér, nagypapa stb.) A törvény által ezen tisztségre jogosított férfirokon híján a nő maga választhatta meg a kyriosát; de mivel választása az állam (archon) részéről megerősítésre szorul, ezen joga nem ad neki olyan nagy hatalmat, mint gondolni lehetne és semmiesetre sem ad neki hatalmat kyriosa felett. Jogilag a kyrios teljhatalmú gyám, ki a nő megkérdezésével ugyan, de saját felelősségére cselekszik. Hogy a gyakorlatban a viszony az asszony és jogi képviselője közt különféleképpen módosulhatott, az a görög magánjog azon tendenciájánál fogva, hogy csak általános elveket és irányokat szab meg és minden egyes lehetőségre nem gondol, nagyon természetes. De ez a dolog lényegén, hogy t. i. hatalmi viszony, semmit sem változtat. valamint az a mód sem, a hogy a nő gyámjához jut, mivel választása sem nem korlátlan, sem nem ellenőrizetlen.

Sokat vitatott kérdés az, hogy a férj házasság révén nejeinek a kyriosa lett-e, vagy még külön intézkedések kellett-e ahhoz, hogy apja családjának hatalmából a férji hatalom alá kerüljön? A források szövegéből a kérdés nem állapítható meg, de a törvény szelleméből logikailag az következik, hogy a férj lesz a nőnek a kyriosa, mivel a görög családi jogban az atyai hatalom nem olyan természetű, mint a rómaiaknál a patria potestas. A férj tehát a nő ter-

mészetes gyámja és halála után ezen jog és kötelesség róla szállt át az erre illetékes, legközelebbi férfirokonra.

Az asszonyok felett ilyen módon gyakorolt gondnokság a régiak felfogása szerint specialisan görög intézmény;¹ az egyes görög államok helyi és faji sajátosságai szerint ez a jogviszony azután a gyakorlatban különféleképen alakul. Általánosan elismert tény, hogy legkedvezőtlenebb volt a nő helyzete Athenben.² A törvény nagyon szigorúan rendelkezik felette; örökölhet ugyan és lehet vagyona, de a törvény nem az ő jogát, hanem fiutódainak jogát védi és biztosítja. Híres az Isaios-féle törvény is, mely szerint a gyermekek és a nők egy medimnos árpa értékén felül nem köthetnek érvényes üzletet vagy szerződést. A gyakorlatban azonban a nőknek jóval több szabadságuk van, mint a mennyit a törvény megad nekik; az Isaios-féle törvény, mely eredeti fogalmazásában maradt fenn, a gyakorlatban elveszti jelentőségét. Az irodalmi források és periratok tanúsága szerint a nő maga is köthet jogérvényes üzletet a kyrios jelenléte nélkül is, csakis a férfitanuk jelenléte szükséges mulhatatlanul. Hasonló lehetett a gyakorlati eljárás a szomszédos görög államokban is. A boiotiai rabszolgafelszabadító okiratokban a nők férfiak jelenlétében maguk végzik el látszólagos eladás útján a felszabadítást. A delphii rabszolga-felszabadító okiratokban szintén kyrios nélkül, csakis férfitanuk belevonásával végzik a nők a felszabadítást,³ nem mintha az üzlet vallásos jellege más eljárást kívánna, vagy a kyrios jelenlétét mint magától értetődőt nem említenék, hanem mivel a jogerősséghez a férfitanuk jelenléte teljesen elegendő.

¹ A kyriosi intézmény létezéséről tanuskodnak a feliratok is; csupán két nevezetes dór államra, Spártára és Gortynára vonatkozólag nincsenek e fajta feljegyzések.

² Az athenei asszonyok ezen kedvezőtlen helyzetüket állítólag Poseidon haragjának köszönhették. Hogy ezen nyomolt helyzetüket maguk az asszonyok is érezték és a IV. században valamelyes reactio is fejlődhetett ki, az Aristophanes Lysistrate-jából is kitűnik.

³ A felszabadító okirat tulajdonképpen adás-vevési szerződés; melyben a felszabadító mint eladó, az istenség mint vevő szerepel.

Végrendelkezési joga * azonban nincs a nőnek, mivel ő vagyónának nem annyira tulajdonosa, mint letéteményese és vagyónának sorsa már keletkezésében meg van határozva.

Sokkal kedvezőbb a nő helyzete a dór államokban, főleg Spártában és Gortynában (Kréta), a mely két községben a kyriosi tisztség — úgy látszik — ismeretlen; legalább is sehol nem említik, a mi különösen Gortynában feltűnő, mivel a gortynai törvény — egyik legrégebb jogi forrásunk — minden eshetőségre nézve részletesen intézkedik.

Gortynában a nő az örökségben egy fiú részének a felét kapja, mely fölött akár férjes, akár hajadon, korlátlanul rendelkezhetik. Ha a férj elúzi nejét, köteles a vagyónát neki kiadni, és ha a férj a hibás, még 51 stater büntetést is fizet neki; vitás kérdésekben bíróság ítél köztük és az asszonyra, mint teljes felelősségű egyénre pénzbírság is róható ki; kétes esetben a nő esküt is tehet le. Az özvegyasszony tetszése szerint mehet férjhez és vagyónával is rendelkezik; csakis első házasságból való gyermekeinek részét nem szabad visszatartania, különben beperlik. Mint hajadon is gyakran maga választhatja meg férjét. A nő csak egy tekintetben nem rendelkezhetik szabadon: nem szabad örökbe fogadnia. Ezen látszólagos ellenmondás az epikleratus kérésselhetetlen következetességéből magyarázható ki, mely a nőt nem fokozat, hanem minőség szerint különbözteti meg. Az epikleratus egy sajátságos intézmény, mely fiutódok híján is biztosítja az atyai háznak a folytonosságot. Az epikleros (nevezhetjük fiúsított leánynak, bár nem egészen annak felel meg) a családra nézve nagyobb jelentőségénél fogva kedvezőtlenebb helyzetben van, mint a többi asszonyok; ő öröklí ugyan az összes családi vagyont, de nem a maga, hanem fiutódai számára, kezével sem rendelkezhetik szabadon, mivel a család érdekében az erre illetékes férfirokokhoz, az epiballonhoz kell férjhez

* A végrendelkezés a görög magánjogban igazi üzlet, mely nagy jelentőségénél fogva külön eljárást kíván.

mennie.* Azért nem is adoptálhat a nő, hogy — ha esetleg epikleros lesz — a kezére, illetőleg vagyonára igényt tartó epiballos meg ne károsodjék.

A spártai nő társadalmi állásának sajátossága sok adomaszerű feljegyzésben maradt ránk. A törvény nem gondoskodik ugyan róluk, tény azonban, hogy Spártában a későbbi időkben a gazdag asszonyok száma igen nagy és ennél fogva bizonyos hatalomra és befolyásra tesznek szert. Aristoteles idején a spártai földek $\frac{2}{5}$ része asszonykézben van, a mi a gazdag hozományokra vezethető vissza. Agis reformmozgalmaiban a nőket is felszólítja az adakozásra, a mi anyagi függetlenséget tételez fel; még régibb időkben pedig Agesilaos leánytestvéreit az olympiai játékokban részvételre buzdítja, hogy megmutassa a görögöknek a gazdagság és fényűzés diadalát a bátorság és testi erő felett. Az asszonyok fényűzésének ellenőrzésére felállított hivatal, ezen igazi spártai intézkedés, t. i. az állam beavatkozása a magánéletbe, szintén a szabad vagyonkezelés mellett bizonyít.

Kisázsziában a makedon korban a magánjog terén is gyökeres változás áll be és a nők teljes jogú polgárok lesznek. Egyiptom sokáig megtartja ősi szokásait, az utolsó Ptolomaiosok alatt azonban itt is emancipálódnak a nők.

IV.

A görög nő helyzetét a családban és társadalomban az ő jogi helyzete csak részben szabja meg, mivel azok a tényezők, melyek a törvény szellemével és szövegével gyakran ellenmondó joggyakorlatot fejlesztenek ki, a családi és társaséletben még jobban érvényesülnek.

A házasság mint intézmény, a görögöknél nem alapul az ember természetes érzelmein és ösztönein; ez már a legrégibb időkben is egy fontos jogi cselekedet, melyet az egyenrangú, királyi hatalmú férfiak társadalma hoz létre az

* Későbbi időkben szokásos volt, hogy az epikleros a kezére jogot tartó epiballont vagyona felével kielégítette, hogy szabadon választhassa meg férjét.

állam érdekében és az öröklött birtok biztosítására. Az asszonyi méltóság csak a vallásos és erkölcsi érzésben nyer elismerést, jogilag azonban nem jut érvényre. Az asszony úrnő férje házában a háznépvel és vendégekkel szemben, de nem saját méltóságánál, hanem azon jogi cselekmény erejénél fogva, mely őt férjéhez fűzi. Ő nem egyenrangú a férjével, de nem is függ annyira az úr önkényétől, mint a többi háznép, mivel ő férjével egyenrangú férfinak a leánya és fölöttük egy családi közösség örökdik, mely a házassági szerződés fentartását ellenőrzi. A természetes érzelmeknek a házaséletben jelentékenyebb szerepe volt akkor, mikor a férfi rabolta vagy megvásárolta nejét; a történeti időkben a hozomány és társadalmi állás a fő szempont.

Spártában a nő csak fajfentartó elem; azért gondoskodnak testi neveléséről; de hogy erényes és hű legyen, az az állam szempontjából közömbös. Az államnak csak az az érdeke, hogy erős, egészséges nemzedék jöjjön a világra és ezen czélnek a női méltóságot is gyakran feláldozzák. Ha a családi birtok kicsiny arra, hogy több háztartást el-tartson, a fiú-testvérek egy közös feleséget tarthatnak és a míg az állammal szemben megteszik kötelességüket, az nem avatkozik bele családi ügyeikbe. A spártai nőben nemcsak a feleséget, hanem az anyát sem becsülik meg; hét-éves korában elveszik tőle a fiát és tőle idegenül nő fel; még anyai érzelmeiben sem lel kárpótlást a természet által rárótt szenvedésekért és az állam érdekében ráért meg-aláztatásért. A spártai nő tehát ilyen társadalmi és családi viszonyok közt nem lehet hű és erényes; hiszen gyakran az állam és családi vagyon érdeke rákényszeríti a hűtlenségre. Nincs is semmi fegyvere, melylyel férjét lekösse. Spártában a nő, még mint élvezeti czikk sem kelendő; a fiú-szerelem, mely a férfiak társadalmi különválásából, a baj-társi viszonyból fejlődött ki és mely a tábori életnek a ki-növése, a nőt még ezen a téren is kiszorítja, még mint hetaira sem érvényesülhet.

Ezen erkölcsi lealacsonyításért és elhagyottságért mintegy kárpótlás fejében a spártai nő sokkal nagyobb szabad-

ságot élvez, mint az ión asszony. A parasztasszony, minden balítélet és társadalmi szokás ellenére, férje távollétében másutt is maga kénytelen a gazdaságot vezetni. Spártában azonban az úri asszony is hasonló helyzetben van; ő a családi birtok kormányzója, hozományát is gyakran maga kezeli; még ingatlan birtokai is vannak, noha ez egyenest az állami érdek ellenére van. Még nagyobb a nő szabadsága Krétában, de szintén az erkölcs és női méltóság rovására. A spártai nő sem híres a hűségéről, de a krétai nőt pedig az antik világban elvetemültnek tartották.

Az asszonyi befolyás a nők meggazdagodása következtében egyre nő a dór államokban, de a nők jó hírének a rovására. Mégis a más állambeliek szívesen házasodnak Spártából, mivel a gazdag hozomány kecsegtető és a spártai leány egészséges testi nevelése következtében jól fejlett, szép termetű, könnyed mozgású, viruló és kedvezően üt el a satnya, bágyadt, sáppadt arczú, vérszegény ión nőktől. Az athenei nő egész élete a gynaikonitisben folyik le; sem testi, sem lelki neveléséről nem gondoskodnak kellőleg. A pipere, kendőzés és szövés-fonás foglalja le minden idejét. Semmi testedző mozgás, még csak valamely egészséges házimunka sem foglalkoztatja. Elzárt életmódja következtében szellemi mozgékonyosságát is elveszti; csekély műveltségénél fogva férjére nincs semmi morális befolyása sem. Az athenei férfi, ha női társalgásra vágyódik, azt is inkább megtalálja a hetairák közt, mint családjá körében. Azon a szigorúan őrzött szokáson, mely a nőt a nyilvánosságtól teljesen elzárja, csakis a parancsoló anyagi szükség törhet részt. A női keresetforrások is nagyon gyérek. A piaci elárúsítónők, csaplárosnők, foltozó asszonyok, gyakran polgárasszonyok; de ez csak kényszerhelyzet. Az előkelő leánynak, ha családjá elpusztul vagy lönkremegy és nem gondoskodhatik férjhezmeneteléről, nincs más választása, mint hogy eladja magát. *

* Figyelemreméltó az a jelenség, hogy a nevezetesebb hetairák közt csakis a demokracia bukása után találhatók athenei polgárnők,

Az általános szokás, mely a törvenynél is nagyobb zsarnok, legszigorúbb az ión nővel szemben; sem családi életről a szó nemesebb értelmében, sem társaséletről egyáltalában nem lehet szó; csakis egyes családi ünnepek, lakodalom vagy temetés alkalmával kerül a nyilvánosság elé. A dór nők a vallásos ünnepeken is nagyobb szerepet játszanak; minden nem ión vidéken vannak hajadoni karok és zeneegyesületek; egyes kiváló előadók is kitűnnek, mint pl. Boiotiában Korinna.

Tulajdonképpen társaséletről a nők számára azonban csakis a makedon korban lehet szó, mikor az udvari élet kifejlődik, melyből az asszony sem hiányozhatik; a görög hagyományokon a makedon asszony út rést. Arsinoë, Philopator felesége és a kyrenei Berenike ünnepi lakomákon vesznek részt, költőkkel és philosophusokkal társalognak. De a királynékon kívül, kik mint regenstársak természetesen a repraesentálásban is részt vesznek, más nők is szerepelnek. Az udvari méltóságok névsorában udvarhölgyek is szerepelnek és a felülről ható példa a többi társadalmi rétegekre is hatással van.

V.

A görög nő helyzete — mint látjuk — az idők folyamán részben javul, részben romlik. A társadalmi viszonyok complicalódása jogi helyzetén javít, de asszonyi mivoltában alacsonyítja le. Gazdasági önállósága, ha formailag nem is, de lényegileg megvan; az életben is szabadabban mozog; de éppen a családban, hol természetszerűleg legjobban kellene érvényesülnie, száll tekintélye és hatalma egyre mélyebbre. Ezen természetellenes helyzetet az a válaszfal hozza létre, mely a férfi- és nővilágot egymástól elválasztja és melynek fő előidézője a közös műveltségi alap teljes hiánya. A műveltség előrehaladtával ezen válaszfal egyre megdönt-

a mi úgysis értelmezhető, hogy az athenei nők, ha ilyen sorsra jutottak, kezdetben inkább mentek idegen földre.

hetetlenebb lesz. A hőskorban még csekély a különbség, azért becsültebb, önérzetesebb még a nő. A férfit nemcsak a közérdek vonja el családjától; ezen eltávolodást a közös családi érdek és természetes hajlam és vonzódás még kiegyenlíthetné. A baj éppen az, hogy hajlam és vonzódás ki sem fejlődhetik, mivel nincs meg rá a kedvező talaj; egészen más a férfi és a nő lelki niveauja. Azon nagy művelődési folyamatban, melynek fénye és hatása minden későbbi culturára átsugárzik, csak a férfiak részesek. * A nő lelkileg elsatnyul, eltompul; szélesebb látókörű, művelt, élénk szellemű nők még a családi élet körén kívül is csak ritkán fordulnak elő.**

A nőnek még a vallása sem az, mint a férfié. A nő a természeti erőket jelképező istenségeknek gyakran durva cultusaiban vesz részt; a művelt görög férfinál pedig a cultus csak convencionalis forma lesz és vallásos meggyőződését a philosophusokból meríti. Mivel semmi lelki kapocs sem fűzi össze a házastársakat, a házásélet nem is nyújthat semmi örömet és a házasságot terhes intézménynek tekintik. Egyre nő a házasságtól való idegenkedés; sok fiatalember inkább kivándorol; a kétgyermek-rendszer kap lábra. A nőnek kevés jut ki az élet örömeiből. Még a családi élet keretén kívül élő és a becsület és jó érzés bilincsei alól felszabadult nőnek a befolyása is egyre hanyatlak: alig vannak már szépszellemű hetairák. A költőnők is kihálnak; helyükbe minden szakban kontárkodó kékharisnyák lépnek. A jogilag és társadalmilag szabadabb asszony nem lesz a férfi egyenrangú társa; elkésett művelődési törekvései is csütörtököt mondanak. Menandros illedelmesebb vigjátékaiban kevesebb tisztelet nyilvánul meg az asszonyokkal

* Egyes kivételek akkor is voltak, mint pl. Xenophonban is olvashatjuk.

** Hogy a nagyműveltségű hetairák, kik erényük árán szereztek meg műveltségüket, nemesítőleg hatottak volna a férfiakra, csak az anekdotaszzerű ókori elbeszélésekbe belemagyarozott modern érzélgés. Valószínűbb, hogy a nagyobb műveltség a hetairák kezében csak egy fegyverrel több volt a férfiak kizsákmányolására.

szemben, mint Aristophanes szabadszájú pajzánságaiban; Herondas mimosairól pedig jobb nem is beszélni.

Hogy nem csupán a közélet követelménye, hanem sokkal inkább a közös, vagy megközelítő műveltség hiánya bomlasztotta meg a családot, az a makedon korban tűnik ki, mikor a férfiakat az államélet kevésbé köti le. Gymnasiumokban töltik idejüket, clubokat alakítanak, — az öregebbje nagyképűen néha gerusiának nevezi el — melyekre némely agglegény összes vagyonát ráhagyja. Gyakran politikai vagy sacralis színezetűek és nevűek, főczéljuk azonban a lakoma és dorbézolás. A közömbösség a közérdek iránt és a mindennapi élet sivársága sem téríti a férfit a családi kör felé; annak nincs számára semmi vonzóereje.

A görög világnak a nő a mostoha gyermeke; nem azért, mivel az államhatalomban nincs része; nem azért, hogy jogilag nem tekintik felelős egyénnek és gazdasági tevékenysége korlátozott; hanem azért, mivel a világtörténet legragyogóbb, leghatalmasabb művelődési folyamatából olyan absolute ki van zárva, hogy a fokozódó culturális követelményekkel szemben családja körében női és anyai hivatásának sem tud teljesen megfelelni.

LÁNG MARGIT.

VÁRMEGYÉINK EREDETÉNEK KÉRDÉSE.

E kérdéssel, legújában egyik legkiválóbb jogtörténészünk: *Dr. Illés József* foglalkozott a *Concha*-emlékkönyvbe (134—154. l.) írt cikkében, mely e kissé feltűnő czímmel: «*A jogtörténeti kutatás módszertani követeléseai és a vármegyék eredete*» különlenyomatban is (Budapest, 1912) megjelent.

Szerző cikkét első sorban módszertani jellegűnek kívánja tekintetni. A társadalmi tudományokban s különösen a jogtörténet terén, mindenek felett, a módszeres kutatás alkalmazását sürgeti s mivel ennek szükségét jogtörténetünkben vett példával akarja bizonyítani, e célra «a hazai jogirodalom egyik legérdekesebb témáját: a vármegyék rendszer keletkezését, vagy talán helyesebben eredetét» találta a legalkalmasabbnak. Magát e kérdést (138. l.) nem akarja — úgymond — megoldani, föladatául csupán azt tűzte ki, hogy az e téren végzett «eddig kutatások eljárási módjait» elemezze s így készítse elő «az utat más, helyesebb vizsgálati módszer alkalmazására».

E programja, melylyel szerző egyuttal a vármegyék eredetét kutató tudósainknak összes eddigi munkássága fölött pálczát tör, kíváncsiságunkat méltán fölcsigázhatná, csak hogy az ő beállításában kissé furcsán hat. Programját ugyanis azzal a panaszszal vezeti be (137., 138. l.), hogy «a nemzeti jogtörténet Európaszerte mindenütt mostoha elbánásban részesíti a külföldi idegen hatás kérdéseit, mintha még mindig a jogtörténeti irodalom romantikus ifjú korának féltése kísértene, mely a hazai jog dicsőségét elhomályosítottak érezte, mi-

helyt idegen joggal való kapcsolatát kimutatták.» Maga a program pedig, összes hazai tudósainkat viszont azért ítéli el, mivel (mint ott pár sorral alább kitűnik) azt állítják, hogy a vármegyei szervezet megalkotója: Szent István, azt külföldi minta után és pedig a Nagy Károly-féle frank gaugrófságok mintájára teremtette. Meglepő igazságszolgáltatás! mely hazai tudósainkat dicséret helyett ugyanazért a dologért marasztalja el, a minek elmulasztása miatt másrészt a külföldi jogtudósok kapnak ki.

De ha e furcsaságtól eltekintünk, el kell ismernünk, hogy szerző a szóbanforgó kérdésben új szempontokat vet fel és a hazai kutatásról szóló kedvezőtlen ítéletét komolyan és részletesen törekszik megokolni. Azt állítja, hogy kutatóink a Nagy Károly-féle frank gaugrófságokról tiszta képet nem alkottak maguknak, a mikor abban Szent István vármegyéjének mintáját keresték, mert hiszen a gaugrófság a vármegyétől lényegére nézve eltér. Azután szemlét tartva a Szent István-korabeli egykorú adatokon, már előre is kijelenti, hogy (141. l.) itt «minden elmélet fölépítésének útját állja az adatoknak rendkívüli korlátoltsága és hiányossága». Szent István törvényeiben mindössze négy tételt talált, melyek vármegye-ispánokra vonatkoznak, de ezekből tisztukre nézve csakis «némi, bár igen határozatlan következtetést vonhatunk». Ezeken kívül szerinte «nem marad más pozitív adatunk, mint néhány szó . . . az ispán (comes), a vármegye (comitatus) kifejezéseknek p u s z t a h a s z n á l a t a Szent István törvényeiben és okleveleiben.» Azt kérdi tehát a szerző, hogy mindez vajjon elég-e arra, «hogy ezekből kiindulva, megépítsük Szent István vármegyéjét?» Szerinte (145. l.): «Szent István törvényeinek, okleveleinek néhány rendelkezése, kifejezése még akkor sem nyujtana elegendő pozitív alapot» a vármegye-rendszer keletkezésére, «ha a rendelkezések tartalma világos, a kifejezések értelme kétségtelen volna», mert hiszen még ezek is többnyire vitásak. «A rendelkezésünkre álló adatokból — folytatja (146. l.) tovább — nem lehet megállapítani, hogy Szent István a Nagy Károly-korabeli gaurendszer ké-

pére alkotta meg a magyar vármegyét, sőt egyáltalán nem lehet megismerni a Szent István-féle vármegye szervezetét.» Szóval végeredményül kimondja (152. l.), hogy «a pozitív egykorú adatokból Szent István vármegyéjét nem ismerjük». Már pedig szerinte (141. l.) a «mai jogtörténeti kutatásnak elsőrendű feladata, hogy csak kritikailag hitelesnek elismert pozitív adatok felhasználásával állítsa fel tételeit», mert a hol «nincs adatunk, vagy azok nem eléggé megbízhatók, ott a tudóstól nem kívánunk költőhöz illő állításokat».

Azt hiszem, híven adom vissza szerző gondolatmenetét, annyira, hogy a mely kifejezésre különös súlyt látszik fektetni, azt az idézetekben, ritkított szedéssel ki is emelem. A kép, melyet az idézett sorokban tár elénk, bizony eléggé sivár, még pedig nemcsak az e téren végzett összes eddigi kutatásainkról, hanem még azoknak jövőjéről is.

Ámde, a mi először is az idevágó irodalomról szóló kedvezőtlen ítéletet illeti, azt igazságtalannak, sőt célzatosnak tartom. Kiténik ez abból, mikor szerző az idevágó irodalom legértékesebb termékeit, egy lábra helyezi és összekeveri a teljesen értéktelenekkel, nyilván azért, hogy valamennyit egyforma alacsony színvonalra süllyessze. Például (ámbar neveket nem említ) a *Pauler Gyula* nagybecsű megállapításai egy sorba kerülnek Botkának és Pestynek halvaszületett elméletével s rég agyonczáfolt képtelen állításaival. Egyformán éri őket (ha nem is nevüket, de művük eredményét) a tudatlanság, kritikátlanság és módszerhiány vádja, holott *Paulerről* ilyesmit kimutatni, hogy a frank alkotmányt behatóan ne ismerte volna, vagy hogy akár kútfő-kritikája, akár módszere hiányzott volna, még készakarva is lehetetlen.

De másrészt vajjon egyáltalán igaza van-e a szerzőnek magát a vita tárgyát, a vármegyék eredetét illetőleg? Jól látott-e? Ismer-e minden adatot? Csakugyan ilyen meddő eredményre kell-e jutnunk a létező összes kútfők alapján?

E kérdésekre az alábbiakban igyekszem megfelelni, tárgyilagosan, nem csupán merő kritikára szorítkozva, sőt

ki nem térve a problémák elől sem, melyek e dologban fölmerülhetnek, a mennyire t. i. az alkalom s a rendelkezésemre álló tér megengedik.

I. A királyi megye a XI. században.

Mindenekelőtt szerzőnek arra a tévedésére kell rámutatnom, mely okoskodásának úgyszólván tengelyét képezi. Minduntalan (146—149., 153., 154. l.) azt hangoztatja ugyanis, hogy a Szent István-korabeli vármegyét nem ismerhetjük, hanem csak azt, a melynek «150—200 év múlva, a pozitív adatokból, biztos és részletes képét látjuk», vagyis «a XIII. század első felében» működő királyi vármegyét és folyton kárhoztatja az olyan módszert, mely «a XIII. század adatainak segítségével» akarja «megismerni visszakövetkeztetések útján Szent István vármegyéjének lényegét, eredeti hivatását, szervezetét». A mi ez utóbbi állítását illeti, szerzőnek abban igaza van, hogy a XIII. századbéli állapotokra egyszerűen ráfogni, hogy azoknak már Szent István korában is így kellett lenniök, tudományos módszernek csakugyan nem mondható és hogy a XIII. századi adatokat minden megokolás nélkül Szent István korára alkalmazni, a kútfőkritika elveivel ellenkezik. Szemrehányása ennyiben jogosult is, mert az ilyen hibákba némely történetíróink és jogtörténészeink, sajnos, még ma is belé szoktak esni.

De hiszen most nem erről, hanem szerzőnek azon tételéről van szó, mintha a királyi vármegyét — azaz a nemesi autonóm vármegyének elődjét — csakis a XIII. század (vagy még pontosabban, a 150—200 évet Szent István halála évéhez adván = az 1188—1238 közti kor) adataiból volnánk képesek megismerni. Nohát, ez a szerzőnek legnagyobb tévedése, mely annál súlyosabb és végzetesebb, mert általa az egész szóbanforgó kérdés hamis távlatot nyer, helytelen megvilágításba kerül és teljesen hibás útra tereledik. Ezzel szemben pedig, a kétségbe nem vonható igazság az, hogy a királyi vármegyét, nemhogy csak a XIII.,

hanem már a XI. században, tehát még Szent István századából is, kellő módunkban van megismerni. Az erre vonatkozó teljes hitelű kútfők: Szent László és Kálmán király törvényei, melyekről a kritika egyértelműen kimutatta, hogy valamennyi még a XI. században keletkezett. Még Kálmán király (I.) törvényét is 1096-ra teszik. Szent László I. szabolcsi törvénye 1092-ről van keltezve, II. törvényét 1077 vagy 1078-ból származtatják, III. törvényét pedig 1083-ból keltezik. De sőt e III. törvénytörténetíróink egy része, Büdinger után, nem is Szent László, hanem Salamon király törvényének, vagyis nem 1083-ból, hanem 1063-ból származónak tartja. Maga Pauler is (Századok, 1879 : 118.) ebben a nézetben volt mindaddig, míg Büdinger kifogásait (A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, I. 566. l. 284. jegyzet) el nem oszlatta.

Ha tehát most már e XI. századi törvényekből, a királyi vármegyére vonatkozó hiteles adatokat próbáljuk összeállítani, azokban, a királyi vármegyének jóformán minden lényeges vonását és alkotó elemét megtaláljuk.

A XI. század második felében egész Magyarország (K. I. 79. *per universas Hungariæ partes*) királyi megyékre oszlott, melyeket magyarul már akkor *megya*-knak (K. I. 12. *mega regis, mega ducis*; I. 37. *civitatis megam*; I. 36. *megalis equus*; I. 37. *judices duo megales*), latinul pedig először is az ilyen megye központjától: *civitas*nak (Sz. L. III. 1. *per omnes civitates*; III. 11. *de civitate in civitatem vadens*; III. 13. *comes ejusdem civitatis*; *ad civitatem ejusdem provinciae*), magyarul pedig minden valószínűség szerint már akkor is *város*nak, vagy talán inkább *vár*nak (*vár+as*) hívtak. Ez azonban akkor még se latinul, se magyarul várost, hanem csak körülkerített vagyis kerítés-szerű várral ellátott helyet (l. cikkemet a *polgár szóról*, M. Nyelv IV. 1908 : 454. s köv. l.) jelentett, ámde nemcsak magának az ilyen központnak, hanem egyúttal az ahhoz tartozó megyének is megjelölésére szolgált. E kettős értelem azonban csakhamar differenciálódván, a tulajdonképeni megye fogalmára külön kifejezések jöttek forgalomba, így

mindenekelőtt a «civitas» «mega»-ja, vagyis a váras megyéje; (K. I. 37. In *quancumque civitatis megam rex digrediatur*); továbbá a «provincia» (Sz. L. III. 13. ad civitatem ejusdem *provinciae*), a «parochia» (Sz. L. III. 16. in *parochia* sua; K. I. 11. *comes parochianus*) és a comitatus (K. I. 36. Quando rex vel dux in *comitatum aliquem* intraverit. I. 28. a *comite comitatus* I. 78. quisque comitum in *comitatu suo*) szavak.

Az egyes királyi megyék viszont századkerületekre (*centurionatus*), ezek meg ismét tizedkerületekre (*decurionatus*) (Sz. L. III. 1. nuncius regis *per omnes civitates... congreget centuriones et decuriones*; K. I. 79. *singuli comites... denarios, qui per universas Hungariae partes colliguntur, quantum super unoquoque centurionatu fuerit collectum*) voltak felosztva, melyeknek élén: királyi száznagyok (*centurio*) vagy századosok, illetőleg tiznagyok (*decurio, decanus*) vagy tizedesek állottak.

Már Szent István törvénye (Sz. I. I. 7. *res, milites et servos et quicquid ad nostram regalem dignitatem pertinet. permanere immobile*) elidegeníthetetlennek mondta ki a királynak földjeit, vitézeit és rabszolgáit és mindazt, a mi a királyi méltósághoz tartozott. Ezt az alapvető későbbi törvénye azzal egészítette ki, hogy a királyi megyékhez tartozó (királyi) javak (Sz. I. II. 2. unusquisque *propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum*) az egyéni tulajdonból kivétettek. Világos, hogy e két törvény összetartozik, midőn, bár különböző vonatkozásban ugyanazt az elidegeníthetetleniséget fejezi ki, ugyanazon királyi javokról, emberekről és jövedelmekről. Az el nem idegenítés elvén azonban, éppen maga Szent István tette túl magát, midőn magánosok részére tett adományain kívül, egyházi alapításait oly gazdag adományokban részesítette, a mi kétségkívül a királyi megye rovására történt. S a helyzet a szent király halála óta folyton dúló polgárháborúk (K. I. Előszó 6. bekezdése *propter*

civilia bella) miatt még rosszabb lett. Különösen Kálmán király törvényeiből tűnik ki legjobban, hogy a királyi megyei birtokállomány, a királyi vagyon, Szent Istvánnak és utódainak adományaitól mennyit szenvedhetett, a mikor Kálmánnak már attól kellett tartania, nehogy az ő gazdagsága felettébb való inségre (K. I. 15. ne nostra *abundantia* nimis superfluat *penuria*) forduljon. Törvénye méltatlannak mondta, hogy e miatt a maga tekintélye és udvarának méltósága legyen veszélyeztetve, holott neki és övéinek tisztességben kellene (u. o. indignum erat, nobis recedentibus, *curialem* nobiscum *honorem* recedere, ubi presat nos et venientes copiam honoris invenire) bővelkedniök. Ilyen kifakadásokkal okolta meg ez a teljesen egyházi szellemű nagy király elhatározását, a midőn ilyen helyzetben volt, még az egyházak részére tett adományokhoz is kénytelen volt hozzányúlni. Így járt el I. 15. és 16. törvényében, melylyel minden halászó-vizet, még az egyházaknak adományozottakat is visszavette és csupán csak annyit hagyott meg nekik, a mennyit éppen napi szükségletükre elégnek ítelt. Például a Győrött (1223: «a megyéhez és a királyi méltósághoz tartozó részeken») fogott vizákból a pannonhalmi monostornak Szent Istvántól adományozott harmadrészt is visszavette, a mit aztán csak 1142—46 közt II. Géza adott megint vissza, 1223-ban pedig II. Endre (*Dr. Erdélyi L.: A pannonhalmi Szent Benedek-rend tört. I. 76—78., 98., 238., 597., 660.*) erősített meg. Kálmán ezt bizonyynyal azért vette vissza, mivel a pannonhalmiak a füzitői vizahalászatnak egyharmadát amúgy is birták, tehát a győrit már fölöslegesnek tartotta. Egyáltalán Kálmán elérkezettnek látta az időt, hogy a Szent István óta elidegenített összes javak dolgában intézkedjék. Az egyházakat a Szent Istvántól adományozott összes birtokokban (K. I. I. *possessiones*), úgyszintén a nekik (bárkitől) adott erdők (K. I. 18. *silvas*) tulajdonában is sértetlenül meghagyta. Érintetlenül hagyta továbbá a bármely királytól bárkinek (tehát egyházak részére is) adományozott szőlőket, telkeket és földeket (K. I. 17. *vinee, mansiones, terre*) is. Ezen birtokok öröklését azon-

ban, magánosokra nézve akként szorította meg (K. I. 20.), hogy azok csupán az adományosnak fiaira, ezek elhaltával pedig a testvére, illetőleg ennek fiaira, de ezek után mindjárt a királyra szálljanak vissza. Ily módon remélte mielőbb visszaszerezhetni az elidegenedett királyi megyei javakat.*

De gondja volt Kálmán királynak azokra a királyi megyei emberekre is, kiknek földjét (K. I. 19. *Veteres coloni* electi . . . si terra eorum data est . . .) úgyszólván a talpuk alól adományozták el a királyok. A legtöbb bajt azonban a zavaros időkben szerteszédelt vagy megszökött királyi megyei szabadok és rabszolgák visszaszerzése okozta. De erre nézve már Szent László (Sz. L. III. 2. apud quemcumque, aliqui *civium* vel *illorum* qui dicuntur *eonek* vel servi detinentur . . . III. 20. qui usucapiones tenuerint . . .) nagyszabású, záros határidőhöz kötött intézkedéseket tett s úgy látszik, jó sikerrel, mivel Kálmánnak már elég volt általánosságban (K. I. 39. *interdicimus tenere quemquam de civibus* [helyesebben: *civilibus*] *ad fugam facientem, absque regis licentia*) a szökevény királyi megyei emberek tartását eltiltani.

A királyi megyei birtokokon letelepített királyi megyei népség (K. I. 37., 38. *populus* vagy *populi* az általános elnevezés) kétféle elemből, (v. ö. az idézett Sz. I. I. 7. *milites* et *seruos*) t. i. szabad *civisek*ből vagy más néven *milesek*ből és rabszolga-eredetű *civilisek*ből állott.**

A civisek, mint nevük is mutatja, a civitasnak = várasnak nevezett királyi megyei központi helynek lakói tulajdonképen polgárai voltak, mert ez a magyar szó is — mint másutt (M. Nyelv IV. 1908 : 454.) kimutattam és a

* E törvényekből különben negative kitűnik még az is, hogy a magánbirtokosoknak akkor még sem halászó-vizük, sem erdejük nem volt, legalább is nem királyi adományból.

** Ezekre nézve én is azt vallom, a mit *dr. Hóman Bálint* a *Tört. Szemle* (Az első állami egyenes adó) 1912:175., 176. 1. és a *Békefi-Emlékkönyv* (A társadalmi osztályok Szent István államában) 72., 73. lapján oly meggyőzően kifejtett, bár egyébként több pontra nézve más a véleményem.

nyelvtudósok is (u. o. VI. 1910:119.) elfogadták — még a XI. században, a Szent István által a királyi megyék kormányzatával megbízott németek révén keletkezhetett, kik a megyei központi *civitas*okat a maguk nyelvén burgnak, lakóit a *civiseket* pedig burgaríknak hívták, a miből a magyar vagy közvetlenül, vagy tán inkább szláv közvetítéssel a polgár szót alkotta. Valamint azonban ez a *civitas* = *váras* nem volt tekinthető még tulajdonképeni városnak, *civisei* = *polgárai* sem lehettek igazi városi polgárok. Jobban jellemzi őket másik nevük: a miles, magyarul valószínűleg már akkor is: vitéz, a mi, hozzánk a szlávból, az északi szlávokhoz pedig elnyomóik, a skandináv *Vikingek* után* került. Ők tehát a királyi megyék katonái s ennél fogva szabad eredetű emberek voltak. Háborúban hadakoztak (K. I. 38. in expeditionem pergit), békében karhatalmul (Sz. L. II. 5. itt és mindig persze csak akkor említve, a mikor őket a comes valami jogtalanság elkövetésére felhasználta) szolgáltak. De a mi rájuk nézve még fontosabb volt, belőlük kerültek ki a királyi megye központi és vidéki kisebb tisztviselői, különösen (Sz. L. III. 21., K. I. 12. *ministri*; *minores ministri*) a száz nagyk (centuriones)** és a tíz nagyk (decuriones), mivel e tisztek jelentékeny jövedelemmel (például K. I. 79.) voltak összekötve. Kálmán király törvényeiből csakugyan, már mint jobbmódú társadalmi osztályal ismerkedünk meg, kik megyei tisztük révén, a megyéhez tartozó összes többi osztályok fölött állottak s az ez úton szerzett vagyont jól is tudták értékesíteni, mikor például

* Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. 1905. III. 302. *Peisker* magyarázata *Uhlenbeck* nyomán a szláv *vítěz* szóról, mely az ó-szlávban az eredeti *víteng* alakból nazálisan *vítenznek* hangozhatott. Az északi szlávoknál az oklevelek a XII. század óta emlegetik az «in equis servientes, id est withasii», vagyis az ő lovon katonáskodó előjáróikat.

** Sz. L. III. 15., ki a király parancsát megveti, ha *centurio*, akkor *honore privetur et insuper 55 pensas solvat*; si *miles* similiter 55 pensas solvat. Az egyforma bírság (a vérdíj fele) is azt mutatja, hogy a *centurio* tulajdonképen *miles*, de mivel akkor tiszte is visel, tisztétől is megfosztatik.

földjeikre (K. I. 35.) külföldi jövevényeket, *hospes*eket telepítettek. Vagyonosodásukat s ezzel tekintélyük emelkedését, csak azóta is, hogy Szent István a királyi megyéket szervezte, élénken megvilágítják azok a birságok, melyeket Szent István törvényei különféle vétségekért, más rendűekkel arányban reájuk szabtak, a Szent László által kirótt birságokkal összevetve. Mert míg Szent István törvényeiben a *miles* birsága a *comes* vagy a gazdag birságánál rendesen (Sz. I. I. 15., 17., 21.) ötszörte, egy ízben pedig (Sz. I. I. 35.) tízszerte kisebb, viszont a köznéppel vagy szegénynyel szemben csak kétszerte (Sz. I. I. 15., 27., 35.) nagyobb, addig Szent László törvényeiben (Sz. L. III. 21., itt ugyanazok a birságok kétszer fordulnak elő, csak hogy a második esetben a *minister* birsága a szövegből nyilván a másoló hibájából kimaradt) az arány már teljesen fölcserélődött, mivel a *miles* = *minister* birsága a *comes*szel szemben már csak annak kétszeresére szállott alá, ellenben a köznéppel szemben ötszörte magasabbra emelkedett.

Ezek a *civisek* = *polgárok* vagy *mílesek* = *vitézek* voltak aztán a civilis köznép előljárói, mint azt emezeknek latin neve is elárulja, mivel a *civilis* szó *civis*hez tartozót jelent. A *civilisek* a királyi megyék falvain (p. Sz. L. III. 1.) széjjelszórva éltek, *civis* = *polgárokból* szervezett száznagyjaik (*centuriones*) és tíznagyjaik (*decuriones*) közvetlen felügyelete alatt. Erre a szoros felügyeletre pedig, különösen kezdetben, azért volt szükség, mert a *civilisek* eredetükre rabszolgák, vagyis szökésre igen könnyen hajlók voltak, mint ezt egykorú latin nevük, a *servi* és szintén egykorú magyar nevük, az *en*, *ön* vagy *in** is bizonyítja, mely szó a

* Sz. L. III. 2. illorum qui dicuntur ewnek vel servi. A Sz. L. III. 1. alatt említett *ewrii* — mint azt már «*Gyepű és Gyepűelve*» cikkem elején (*M. Nyelv.* IX. 1913: 101. l. jegyzet) is kifejtettem — hibás, mert így csakis a határőröket (Sz. L. II. 17. custodes confiniorum . . . vulgo *ewrii*) nevezhették, nem pedig a *civilisek*eket. Kétségtelen tehát, hogy itt valami az *ewnek*nek megfelelő szó és fogalom volt az eredetiben, még pedig legvalószínűbben annak latinosa formája az *ewnii*, a mit aztán a tudatlan másoló a legnagyobb könnyúséggel *ewriinek* olvashatott és magyarázott.

régi magyarban rabszolgát jelentett és lársadalmi helyzetükre eléggé jellemző, hogy nevük a mai magyarban csak az *in ség* szóban maradt fenn. Kóborló természetüknek, a királyi megye földjére való állandó megtelepítésük vetett lassankint féket, mert az ezáltal keletkező családi és gazdasági kötelek a legszigorúbb felügyeletnél is erősebbeknek bizonyultak. Az egykori terhes személyes függés helyébe többé-kevésbé önálló gazdálkodás lépett, mely a gazdálkodónak némileg szabadabb helyzetet biztosított. A keze alá adott föld továbbá módot kínált neki arra, hogy szorgalmával annyi vagyonra tehesen szert, a mivel előbb-utóbb a maga szabadságát is megvásárolhatta. Ebbeli törekvésük pedig, nem hogy ellenkezésre, sőt inkább pártolásra talált följebbvalóknál, kiknek szintén érdekükben állott, hogy a rabszolgáknak merőben személyes, alig értékesíthető szolgálata helyébe, inkább a szabadosoknak gazdaságilag jobban kihasználható rendszeres szolgáltatása lépjen. Kálmán király I. 45. törvénye félre nem érthető (*De civilibus ebdomadarius 8 denarios precipimus colligi, inter quos scilicet si quis liber non a rege, sed ab ipsis civibus*. Pauler I. 234. azonban, csodálatos, mégis félreérti) határozottsággal hozza tudtunkra, hogy a királyi megyék *civiliseit* nem a király, hanem a *civisek* szokták felszabadítani, vagyis rabszolgából szabad, helyesebben szabados emberré (*liber, libertinus*) tenni. Ez a szokás meglepő lehet, de a *civilisek* rabszolga-eredetét tekintve, nagyon is érthető és e néposztálynak a *civisek* osztályához való félig közjogi, félig magánjogi tartozását, a *civilis* szónak ugyanily értelménél is még jobban megvilágítja. De ebből az is következik, hogy a rabszolga *civilis* a felszabadításáért járó megváltási összeget sem a királynak, hanem a *civis*nek fizette. Még azokban a kétségkívül ritkább esetekben is, midőn a felszabadítás nem pénzért, hanem más okon történt, a felszabadító *civis* a maga hasznát más alakban is biztosítani tudta. A királyi megye *civiseire* nézve különben az volt a legfontosabb, hogy az ilyen felszabadítások őket vagy legalább egy részüket állandó évi jövedelemhez juttatták, mely annál nagyobb volt, mentül több

felszabadítás történt. Az ilyen felszabadított emberek ugyanis, szabadságuk czímén, azontúl a királynak az úgynevezett *s z a b a d é n á r o k k a l* (*liberi denarii*, később *libertini denarii*) adóztak, de mivel ezt az adót (K. I. 79.) mindig a *civisek*ből lett száznagyok hajtották be, ezért őket a befolyt adóból bizonyos megszabott rész illette.

Mint hogy ily módon a *civisek* érdeke a *civilisek*ével találkozott, a felszabadítottak tömege mindegyre nagyobb lett. Az a szabadság azonban, a melyet *civiseiktől* kaptak, noha rájuk nézve a legfőbbet, a rabszolga állati sorsából az emborsorba való fölemelkedést jelentette, a valóságban csak félszabadság volt, nem úgy, mint a királytól nyert teljes, vagy mint már akkor is hívhatták, az arany (*aurea libertas*) szabadság. Kötelezettségeik a felszabadítással nem változtak. Ezeket XI. századi törvényeink nem részletezik ugyan, de a dolog természetéből önként következik, hogy a királyi megye földjein kinálkozó összes mezőgazdasági munkák (szántás, aratás, kaszálás, szőlőművelés, erdei munka, vadászat, méhészet, halászat, állattenyésztés, hajózás, fuvarozás stb.), valamint a gazdálkodással összefüggő különféle ipart (molnár, pék, szakács, kovács, timár, ács, kádár stb.) háziipart és szolgálatot (p. őrzést) csakis ők végezheték előljáróik felügyelete alatt. Különben is csupán közülök kerülhettek ki azok az ugyanilyen különböző foglalkozású szolgák, a kiket a XI. században királyaink az egyházaknak adományoztak és az erről szóló hiteles oklevelek (pl. a tilhanyi apátság 1055. évi alapítólevele, Szent László 1083—95 közti összeíró oklevele a pannonhalmiak részére stb.) már foglalkozásuk és számuk szerint részleteznek. Meg kell azonban jegyezmem, hogy itt semmiféle nagyobb üzemre, hanem csupán ennek a kornak színvonalán álló primitív, az illető megye és tisztviselői igényeinek s ellátásának megfelelő gazdálkodásra gondolhatunk, a mi azután mintául szolgált az egyes egyházak gazdálkodásának is, melynek már e korban is felmerülő adataiból a kir. megyék gazdálkodására is következtethetünk.

Ez volt a *civilisek*nek lakóhelyükön vagy ahhoz közel

eső helybeli szolgálata. Központi szolgálatukról már Kálmán király I. 45. törvénye is megemlékezik, röviden bár, de jellemzően heteseknek (de civilibus ebdomadariis) nevezvén el őket, mert nyilván minden faluból minden héten egy tartozott a központi *civitas*ban, azaz *várasban* megjelenni, hogy ott mindennemű, nem tulajdonképeni hadi, hanem csak ezzel összefüggő mellékszolgálatokat (őrizet, fuvarozás, építés stb.) teljesítsenek. Persze, magától értetődik, hogy háborúban olykor nekik is alkalmuk nyílt magukat, különösen a *civitas* védelmében kitüntetni s ennek jutalmául, de már csak a király kezéből, a teljes szabadságot elnyerniök és ezzel a *civisek* rendjébe fölemelkedniök.

Helyzetüket megvilágítja még az az elnevezés is, melylyel őket Kálmán király I. 81. törvénye illeti. «*Castellani*»,* vagyis *várbeliek*nek hivatnak, mert e kor végén már a királyi megye központját, mindinkább várszerű jelleget öltvén, *castellum*nak is nevezik. Kálmán királynak a zobori apátság javait összeíró 1113. évi oklevele már úgy és ott használja a *castellani* vagy *castellensis* elnevezést, a mint és a hol a későbbi kor oklevelei a *castrensis* szót alkalmazzák, vagyis a *civilisek*nek *castellani* neve tulajdonképen már átmenetül szolgál az ő tulajdonképeni, különösen a XIII. századból annyira ismeretes *castrensis*, azaz *várszolga* vagy *várnép* elnevezésükhöz. De valamint a *castrensis*, úgy a Kálmán-korabeli *castellani* sem jelentette a *várban* (*castellum, castrum*) lakót, hanem csakis a *várhoz* tartozót, a ki valamelyik várföldön élt. Ugyanilyen értelmű és természetű végül még a *suburbani*, azaz *váraljabeli* elnevezés is, melyet Kálmán király említett 1113. évi oklevele szintén csak a *civilis* várszolgákra alkalmaz. Mivel azonban azokban a falvakban (Costelan, Ker, Kezu), a hol a *suburbani* szót alkalmazza, vár sohasem volt, csak megint a fenti magya-

* Csodálatos, hogy a millenniumi Corpus Juris szerkesztője, a szövegbeli helyes fordítás ellenére, e pont glossájában mégis a *várnagyok*ról szóló, tehát ide nem vonatkoztatható 1435 (II.): 6. t.-cikkre utal.

rázat áll elő, vagyis hogy az ilyen *suburbani* = váraljabeli *civillisek* nem azért nevezetlekké, mintha ők csakugyan a megyei vár aljában laktak volna, hanem mivel a királyi megyei várhoz tartozó falvakat, bármily messze feküdtek is magától a vártól, az illető vár aljának népességét váraljai lakosoknak tekintették.*

Az egyes királyi megyéket a király *comes* eisei (Sz. L. III. 13. *comes ejusdem civitatis*; K. I. 11. *comes parochianus*; I. 28. a *comite comitatus*; I. 78. *quisque comitum in comitatu suo*), azaz ispánjai kormányozták. A magyar elnevezés a szláv *zsupan*ból származott, de úgy látszik, nem közvetlenül, hanem mint legrégebbi *spán* alakja sejteti, alighanem német közvetítéssel.

A *comes*ek hatáskörét vizsgálva, tűnik ki leginkább a kormányzatukra bízott királyi megye lényege, hivatása és működése. A *comes* mindenekelőtt a királyi megyéhez tartozó összes birtokoknak, valamint e birtokokon élő valamennyi embernek, úgyszintén minden egyéb királyi jövedelmeknek főfelügyelője, gondozója, kezelője, sőt haszonélvezője is, mivel a királyi megyének összes jövedelmeiből bizonyos részt kapott (K. I. 25., 78.) fizetésképpen hivatalos működése jutalmául. Jószágkormányzói teendőin kívül, pénzügyi hatásköre kiterjedt az adók (K. I. 25., 79.) behajtására, nyilvántartására és beszolgáltatására, a vásárookra (Sz. L. III. 20.), a kereskedőkre és kereskedésükre (Sz. L. II. 16. K. I. 77.), a vámokra s azok beszedésére (Sz. L. II. 16., 17., 18. K. I. 25., 77., 78., 82.) a király és a saját közegei által.

A *comes* kormányzatára bízott népeinek egyúttal bírája is volt. Ehhez semmiféle törvényre nem volt szükség, mivel abból a középkori (sőt még XVI. és XVII. századi) felfogás-

* Azt, hiszem, hogy *Kosztolány* helyneveink valószínűen ezen XI. századi *castellani* = várszolgák szlávós elnevezéséből keletkeztek. Az 1113. évi Kálmán-féle oklevélben (*Fejérvataky L. Kálmán király oklevelei*) is, két *Kosztolány* fordul elő s az egyikről meg is van mondva, hogy *suburbánusoké* volt, azaz *castellanusoké*, mivel az oklevél e két nevet egynek veszi.

ból következett, melyet a mi bíró szavunk is visszatüköröztet, midőn a hatalmast és az igazságot kiszolgáltatót egyszerre fejezi ki, hogy t. i. mindenkinek az volt a bírója, a kinek hatalma alá adatott. Szent László ugyan a királyi megyékben a királybírák (*judex regius*), a későbbi bilochusok, talán billogosok (de nem mint Pauler és Hajnik helytelenül nevezik *billogok*) intézményét (Sz. L. III. 12., 16., 19., 22—25., 27. K. I. 9—12., 23., 24., 28., 30., 31., 37., 50., 51., 84.) létesítette, csak hogy ez az országban elszaporodott tolvajok és rablók megfékezése és kiirtása céljából történt. A királybírák bírói hatalma nem is terjedt ki másokra, mint a királyi megyének csupán kisebb tisztviselőire és csekélyebb szabadságú népeire. Bíráskodását a magasabbrendűek s az előkelőbb tisztviselők megvetették, miért is az ilyenek fölött Kálmán törvénye (I. 11., 12.) szerint, maga a comes ítelt a királybíróval egyetemben, mint a hogy például a bűbájosok fölött a főesperes (K. I. 60.) társaságában ítélkezett. Különben is, a királybíró = bilochus bírságainak behajtásához és ítéleteinek végrehajtásához a szükséges karhatalmat (Sz. L. III. 25. K. I. 28.) mindig a *comes* szolgáltatta. A Kálmán király által behozott *zsinati törvényszékek* (*synodus*) bírósága pedig, melyek minden egyházmegyében minden évben kétszer tartattak az illető püspök elnöklete alatt, az egyházmegyét alkotó királyi megyék *comes*eiből, s esetleg más előkelőbb hatósági személyből állott.

Háborúban a *comes* a kormányzata alatt álló nép közül, a hadviselésre jogosított és alkalmas szabadoknak hadvezére volt. Erre sincsen közvetlen törvényünk, ámde a királyi megyei *civisek* (K. I. 38.), *hospesek* (K. I. 35.) katonáskodásából, a *szabad civilisek* (K. I. 36., 45.) hadi szállítási kötelezettségéből, de magából a dolog természetéből is szükségképen következik, hogy a megyéjebeli katonákat más nem vezethette háborúba, csakis a *comes*, a kinek különben, Kálmán király I. 36. törvénye: a fontos hadi híreknek lehető leggyorsabb közlését, I. 40. törvénye pedig köteleességévé tette azt is, hogy a birtokán élő sza-

badok létszámának arányában pánczélos lovast állítson ki hadra készen. Később a III. fejezetben lesz még alkalmam a hadjáratainkban szereplő hadvezér-*comes*ekre hivatkozni, kiknek nevét és működését a krónikák örökítették meg, azért itt most még csupán arra utalok, hogy például Kálmán király I. 36. törvényének az a kifejezése is, mely megyei hadi lovakról (*megalís equus exercitualis*) szól, szintén azt bizonyítja, hogy nálunk e korban a hadügy, csakugyan megyénként volt szervezve, úgy mint azt később is látjuk.

Már az előadottakból következik, hogy a királyi megyék közigazgatását is csak a *comes*ek vezethették. XI. századi törvényeink a *comes*nek ebbeli hatáskörét kifejezetten alig említik ugyan, de hát hiszen olyan magától értetődő dolog volt, hogy valamennyi törvény, melynek végrehajtása nem a királyi udvarban, hanem a vidéken vált esedékessé, ott csakis a királyi megye közegei által, az illető *comes* utasítására hajtott végre. Hiszen a királyok azért tartották *comes*eiket, hogy ezek, mint a központi hatalom szervei és a király képviselői, minden királyi parancsnak, törvénynek az ország legtávolabbi megyéjében is föltétlen érvényt szerezzenek, mert ha nem így lett volna, törvényeiket sem hozhatták volna meg. XI. századi törvényeinknek tehát valamennyi vidéki közigazgatási természetű rendelkezését a közrend megóvásáról, az egyház, az árvák, özvegyek, idegenek védelméről stb. csakis a királyi megyék *comes*eiei foganatosíthatták s tökéletesen mindegy, akár említi őket a törvény, mint péld. Sz. L. I. 40. a tized behajtásánál vagy Sz. L. III. 13. a szőkevény rabszolgák és más bitang jószág kezelésénél, akár nem.

A *comes*ek e rendkívül sokoldalú tevékenységükhöz megkívánt különféle segéderőt, közegeket és tisztviselőket, a kormányzatukra bízott királyi megye népéből maguk válogatták ki. Ebbeli intézkedéseikbe aztán — az úgynevezett familiáris viszonyon épült középkori közigazgatásban (lásd dr. Szekfü Gyulának alapvető tanulmányát «Serviensek és Familiárisok» 85—110. l.) uralkodó alapelvek sze-

rint — senkinek sem volt beleszólása, még a királynak sem, de az ezzel járó felelősség is természetesen csak őket terhelhette.

Ilyenformán nézett ki a királyi megye már a XI. században, a hogyan t. i. azt Szent László és Kálmán király törvényeiből s néhány más egykorú adatból hitelesen meg lehet állapítani. Hogy pedig e kép mennyiben teljes vagy nem, azt könnyen megítélhetjük, ha azt a XIII. századi Illés szerint is — teljesen kifejlődött királyi megyével vetjük össze. Minden behatóbb részletezés nélkül is tüstént megállapíthatjuk, hogy a XI. századi királyi megyében a XIII. századi királyi megyének minden lényeges vonását megtalálhatjuk. A királyi megye felosztása, működése, a comes hatásköre mindkettőnél teljesen egyforma maradt. A királyi megyéhez tartozó népségnek eredeti két eleme: a szabad *civis = miles* és a rabszolga vagy félszabad *civilis = castellanus* a XIII. században is tisztán kivehető, csupán az elnevezések változtak, mert a *civiseket = polgárokat* most várjobbágyoknak, a *civiliseket = várbelieket* meg várszolgáknak vagy várnépnek hívják. A két népelem azonban többé már nem egységes, mert az idők folyamán egész sereg különböző nevű, szabadságú és foglalkozású osztály fejlődött ki belőlük, még ha az új alapítású megyék helyi viszonyait nem is zavarjuk össze — a hogy rendesen teszik — az általános fejlődés mozzanataival. A megyei tisztikar is sokkal bővebbé és fokozatosabbá vált, de most is csak a XI. századi alapelveken épült. És mint Kálmán törvényeiből (I. 15., 16., 20.) láttuk, már ekkor is a királyi megyék birtok- és népállományát tartották a királyi vagyon és hatalom főforrásának, csak úgy, mint a XIII. században, sőt még azok a törekvések és intézkedések sem hiányoztak a XI. században, melyek az elidegenített királyi megyei javak visszaszerzésére irányultak, a mi azután a XIII. századnak olyannyira égető kérdésévé fajult.

Egyszóval kimondhatjuk, hogy a XI. századi királyi megye, alapjában véve, azonos maradt a XIII. századival és csak annyiban különbözött tőle, a mennyire két századon át a természetes történeti fejlődés során elváltozott.

Szerzőre nézve persze, a ki oly makacsul vitatta, hogy Szent István megyéjét egyáltalán nem, hanem csakis a XIII. századi megyét ismerhetjük, a Szent László és Kálmán király XI. századi megyéjének illetén megállapítása s egyúttal a XIII. századival való kapcsolata érdemleges, perdöntő czáfolatul szolgál.

De a dolog nemcsak ennyiben van. Először is nem mulaszthatom el, hogy reá ne mutassak arra a hasonlóságra, mely ezen XI. századi magyar megyék és a Meroving- és Karoling-korabeli frank gaugrófságok között mutatkozik, a minek lehetőségét szerző szintén tagadásba veszi. Addig is, míg ezzel a hasonlósággal kissé részletesebben a II. fejezetben foglalkozhatnék, legyen elég csak arra a jellemzésre utalnom, melyet e gaugrófságokról és grófokról akár *Waitz* alapvető munkájában (*Deutsche Verfassungsgeschichte*, II. 1870. 622. s köv. I., III. 1883. 376—391., IV. 1885. 165—173. I.), akár *Schröder* kézikönyvében (*Lehrb. der Deutschen Rechtsgesch.* 1902. 128. s köv. I.) olvashatunk és a mely, különösen a gaugrófok hatáskörét illetőleg, a XI. század magyar *comes*ének hatáskörével a legmeglepőbb hasonlatosságot tünteti föl. Ha pedig netalán valami hijja volna e hasonlóságnak, akkor ennek oka — mint majd látni fogjuk — a német jog- és gazdaságtörténetnek bizonyos irányban való elfogultságában keresendő.

Most azonban sürgősebb feladatnak tartom a figyelmet arra a körülményre felhívni, mely a jelen vita serpenyőjébe döntő súlylyal esik. Megállapítván ugyanis, hogy a XI. század második felében a királyi megye illetén kifejlődött alakjában működik, ezzel önmagától el kell dőlnie annak a főkérdésnek is, hogy kinek kellett tehát azt megalapítani és megszervezni? Az e megyére vonatkozó törvények közül, még a legkésőbbitől, Kálmán (1096) törvényétől is csak 58 év, Szent László I. (1092) törvényétől 54 év, a III-iktól (1083 körül) 45 év, a II-iktól (1077 körül) még épen csak 39 év mult el Szent István király (1038) haláláig. Már ez a rövid időköz is, alig egy vagy két emberöltő Szent Istvánra utal. Hátha még tudjuk azt is, mit a

jogtörténésznek is számba kell vennie), hogy épen ez az időköz, a magyar nemzet legválságosabb korszaka volt egyszerűs mind. Olyan Sienkiewicz tollára méltó «Özönvíz» volt az, melyet *Pauley* (I. 178.) csak a tényeknek mindennél szomorúbb statistikájával így jellemez: «... 39 év óta hatszor cserélt uralkodót az ország. Három király... erőszakos halállal mult ki. I. Bélát csak halála mentette meg, hogy el ne kergessék, mint Salamont is, ki háromszor volt kénytelen menekülni trónjáról. A királyi család villongásai kilencszer hoztak idegen sereget, németet, csehet, lengyelt a nemzetre. Három évre német hűberré tették Magyarországot és öt király könyörgött s alázta meg magát a német királyok trónja előtt. Benn az országban pedig a közbiztonság teljesen megrendült. Tolvajkodás, erőszak annyira elhatalmasodott, hogy egész faluk voltak, melyek azt rendszeresen üzték; még egyházi emberek közötti sem volt ritkaság, hogy loptak s az egész ország tele volt kóbor rabszolgákkal, kik a zavaros időben ideoda kószáltak, tetszés szerint urat cseréltek s a vagyont folyvást fenyegették...»

Magától értetődik, — hiszen máskülönben történelmünknek legnagyobb rejtélye maradna — hogy ilyen borzasztó válságokban, idegen hadak és uralom járma alatt, ilyen bizonytalan sorsú s kétes hatalmú királyok egyik sem létesíthette a királyi megyét, a központi hatalomnak vidéki organismusát, mikor a központi hatalom maga a legerőtlenebb és legbizonytalanabb volt. Vagy talán az ország nyugalmanak helyreállítása után, Szent László vagy Kálmán király alkotó kezeinek köszönhető a királyi megyét is? Egyik sem igényli magának ezt a dicsőséget, sőt Kálmán, törvénye előszavában meg is mondja, hogy az alapot Szent István vetette meg, tehát ő nem is lehet az alapot vető, (*non tam quasi fundator, sed superaedificator*), hanem csak a reáépítő. Es csakugyan azt látjuk, hogy Szent László és Kálmán király törvényei mind csupa ilyen «reáépítések»-kel vannak tele, t. i. vagy Szent István törvényeinek kiegészítéseiivel (*regis sancte memorie Stephani legalem textum*

recensuit, de quo . . . nichil comminuit, sed auxit) vagy pedig egészen új intézményekkel (királybírák, jószedők Sz. L. III. 13., 20., K. I. 44., zsinati törvényszékek stb.), a melyeket épen a Szent István által teremtett alapra: a királyi megyére építettek reá. Kálmán király, a királyi tanácschal vizsgálhatta át Szent István törvényeit, mielőtt a magáéit meghozta volna és ime ezek közül az egyik (K. I. 34.) Szent Istvánnak olyan törvényére hivatkozik, a mely előttünk ma már ismeretlen. E törvény* a termelők saját termékeinek árusításáról szól, mivel pedig Szent Istvántól semmiféle ilyen pénzügyi természetű törvényt nem ismerünk, több mint valószínű, hogy Szt. Istvánnak nemcsak e szóban forgó, hanem összes pénzügyi törvényei elvesztek, azaz hogy inkább a törvény-compilerok nem tartották érdemesnek, mint rájuk papokra nézve teljesen érdektelen s talán az ő korokban már el is avult törvényeket lemásolni s így a feledéstől megmenteni. Tehát éppen azok a törvények veszttek el, melyeknek a királyi megyékkel legtöbb közüknek kellett lenniök. Kálmán királynak és tanácsának tehát, már Szent Istvánnak ezen törvényeiből is módjukban állott megállapítani, ha nem tudták volna, hogy a királyi megye Szent István alkotása. De közvetlen tudomásának is kellett erről lennie, ennek a Szent István korához oly közeli nemzedéknek, mert például 1111-ben, Szent Istvánnak a zobori apátság részére történt vámadománya mellett 12 olyan férfiú

* Ez juttatja eszembe, bár ide nem tartozik, azt is, a mi eddig elkerülte a figyelmet, hogy Kálmán király I. 44. törvényében is, mely a jószedő által illetéktelenül eladott rabszolgáról szól, a második mondatától kezdve egy teljesen másról, t. i. a gabona képéjének utazók részére, bizonyos minimális áron való eladásának köteleességéről szóló törvény van elrejtve, mely az előbbivel semmiféle vonatkozásban nem áll. *Pauler* (I. 235., 586.) erőlködik ugyan, az utóbbi törvényt az előbbivel, a jószedővel hozni összeköttetésbe, de ezt nemcsak a dolog természete, hanem az elrejtett törvénynek *Ubicumque* bekezdése is megczáfolja, minthogy e törvénynek mindenütt érvényesülnie kellett, még ott is, a hol jószedő nem volt, de nem is lehetett mindenütt kéznél. Pedig ez az egész elrejtés egyszerűen a törvénycompilerok hibájából történt.

tanuskodott, kiknek *emlékezete* minden kétséget kizárólag Szent István idejéig terjedt.

De hiszen abból az «özönvíz»-ből, mely a szent király halála után a nemzetre zúdult, hogy csaknem megfulladt benne, csak Szent István két fő alkotása: az egyház és a megye került ki sértetlenül. Az elsőnél még nem csoda, mert a magyar egyház mögött az egész katolikus világ állott, de a magyar megye mögött legtöbbször csak a királyi hatalom árnyéka remegett. A királyi megyének egymagának kellett megküzdenie a létét fenyegető veszélyekkel. Milyen hatalmas, életerős szervezetet kellett tehát nyernie az ő szent megalapítójától, hogy a legsúlyosabb válságokat diadalmasan élhette túl, sőt azok elmúltával annyira erősnek találtatott, hogy az utódok a nekik szükséges új intézményeket is bátran reáépíthették.

Szent László III. törvénykönyvének 2. pontja azonban olyan adatot őrzött meg számunkra a királyi megyéről, mely ezt, szent alapítója korához valamennyi eddigi adatnál közelebb tudja hozni. Azt mondja e törvény, hogy az egész országban mindenütt, mindenkinek, nemeseknek, mint nem nemeseknek, főpapoknak, *comes*eknek és a kisebbrendűeknek egyaránt hirdessék ki, hogy a kiket, a királyi megyék *civisei*-ből = polgáraiból, avagy azok közül, kik *in*eknek azaz rabszolgáknak (*apud quemcumque, aliqui civium vel illorum, qui dicuntur ewnek vel servi detinentur*) neveztetnek, Endre király és Béla herceg idejétől és a Sarkas nevű bíró összeírásától fogva (*a tempore regis Andree et ducis Bele et a descriptione iudicis Sarkas nomine*) maguknál tartanának, mindazokat bizonyos napra a király elébe állítsák. Nincs megírva a törvényben, de magától értetődik, hogy az a *Sarkas* nevű bíró csakis a királyi megyékhez tartozó összes embereket: a szabad polgárokat és a rabszolga *in*eket írhatta össze, mert hiszen a törvény is csak azért hivatkozik reá, mivel a szökevény vagy visszatartott polgároknak vagy rabszolgáknak a királyi megyékhez való tartozását, épen ez az összeírás volt hivatva eldönteni. Ez az összeírás pedig I. Endre király

és Béla herceg idejében történt, kiknek közös uralma 1046-tól 1059-ig terjedne ugyan, csakhogy mivel I. Endre fia: Salamon már 1057-ben királylyá koronáztatott, tehát az ő nevét ekkor már a törvény sem mellőzhette volna és mivel különben is, az I. Endre és Béla herceg közti viszony épen e miatt hidegedett el s bármiféle együttműködést kizárt. — a Sarkas nevű bíró összeírásának keletkezését csakis az 1046—1056 közti időre kell tennünk. De ha tehát a királyi megyék népeit, nyilván az azóta beállott zavarok miatt, Szent István halála után már 8—18 év múlva összeírták, ebből az egy adatból magából, szerzőnek bármiféle «módszertani követelése» ellenére, minden kétséget kizárólag positive megállapíthatjuk, hogy ezt a királyi megyét csakis Szent István alapíthatta és szervezhette.

Ennek a megállapításnak erejét a legtávolabbról sem érinti az alábbi, a vita anyagán kívül álló kérdés, melyre azonban mégis át kell térnem, abban a reményben, hogy ezzel történelmünknek egy igen homályos pontjára némi világosság derülhet, a mi aztán még a királyi megye történetére nézve sem volna közömbös. A *Sarkas* vagy mint más kézirat nevezi *Archas* nevű bíró személyéhez szölok hozzá, a kiról *Hunfalvy Pál, gróf Kuun Géza* és mások azt tartják, hogy neve a Konstantin császár tanúsága szerint (mert hiszen a csiki székely krónika *horkaz* vagy *harkaz*-a persze szót sem érdemel) még a honfoglaló magyarságnál szereplő *Karkhász* főbírói méltóság nevével volna azonos. Azok a történelmi érvek azonban, melyekkel különösen Hunfalvy állott elő, olyan gyöngék, hogy nem csoda, ha a *Sarkas* = *Karkhász* egyeztetést a tulajdonképeni történetírók, pl. *Pauler, Marczali* elutasították, a nélkül, hogy a fölhozott érvekkel érdemesnek találták volna foglalkozni. *Pauler* (I. 547., v. ő még *A magyar nemzet tört. Szent Istvánig* 140. l.) csak azt az egy érvet hozza föl, hogy a *Sarkas* tulajdonnév is lehet, mert 1251-ben csakugyan valami *Sarcas* említetik. Ezt az adatot *Nagy Gyula* a millenniumi Corpus Jurisban (I. 77. l. 4. jegyzet) a szóban forgó törvénycikk magyarázatánál, a Turóczi-féle kézirat *Archas* alakjá-

val szemben nem tartotta meggyőzőnek. Ámde e név a *Sarkas* alakra nézve sem jöhet tekintetbe, mert hiszen a Pauler által idézett *Sarcas* és ennek fiai *Orisco* és *Sarcas* 1236—51 közt (Árp. Új Okmt. VII. 19., 323.) varasdmegyei birtokosok voltak, kiknek neve határozottan (*Miklosich*: Die Bildung der slavischen Personennamen. Denkschriften der kais. Akad. Wien. X. 327., *šarka* cseh személynév, az *-asz* vagy *aš* képzőre pedig 230., 231.) szláv eredetre vall.

Hunfalvy Pál (Nyelvt. Közl. V. 269—271, Magyarország. Ethn. 218—220) érveiből mindössze csak azt lehet elfogadni, a mely szerint a Konstantin császár *Karkhász*ának kezdő *K* betűjét latinul *C*-vel írták s aztán ezt a *C* betűt tévesen *S*-nek olvasták. A paleografiában csakugyan előfordulnak a *C* betűnek olyan változatai, melyek az *S* betű megfelelő változataihoz hasonlítottak, tehát a másolók a *Carkas* nevet *Sarkas*ra könnyen elváltoztathatták. Az *Archas* alak azonban már inkább a *Sarkas* torzításának látszik, s esetleg egy olyan hosszúkás *s*-ből keletkezhetett, melynek felső lefelé hajlított kampója az *a* betűvel (az *st*, *sc* alakok módjára) összeolvadván nagy *A* betűnek látszhatott. A mi most már azt az ellenvetést illeti, a mit Pauler is hangoztat, hogy a *Sarkas* és a *Karkhasz* közti hasonlatosságnak az a baja, hogy abban a görög *-asz* képző is szerepel, csak akkor vehetnők komolyan, ha tudhatnók, hogy ez a *Karkhász* név honnan származik? mit jelent? hogy hangzott ha t. i. csakugyan kölcsönszó az eredeti nyelvben? hogy hangzott továbbá a mi nyelvünkben? De mindaddig, míg e kérdésekre megbízható feleletet nem kaphatunk, az *-asz* képzőnek görög voltát és a magyar nyelvben való szükségképi mellőzését sem tekinthetjük bebizonyítotttnak.

Az ilyen paleografiai és orthografiai lehetőségeknél azonban, sokkal nagyobb figyelmet érdemelnek azok a történelmi körülmények, melyek a pogánykori ősmagyar *karkhász* főbírói méltóságnak felujtását csakugyan valószínűvé teszik.

Mert hiszen miért volt szükség 1046—56 között, I. Endre és Béla herczeg idejében a királyi megyékhez tartozó népek

összeírására? Kétségkívül azért, mert a Szent István halálát követő bel- és külháborúk következtében a vagyoni és birtokviszonyok összezavarodtak. Birtokok, telkek idegen kézre kerültek, részint erőszakkal, részint mert gazdátlanul maradtak. Szabadok vagy rabszolgák földönfutókká váltak, vagy megszöktek, vagy kihaltak avagy más úrhoz szegődtek. Ez az állapot legérzékenyebben a királyt sújtotta, mert hiszen az ő vagyona és hatalma, a királyi és megyei birtokokban s ez időben még inkább, a megyei szolgáló népek sokaságában gyökerezett. Mihelyt tehát a közállapotok javulni kezdtek, a királyi megyei birtokok és népek összeszedésének és számbavételének azonnal napirendre kellett kerülnie. A dolog azonban nem volt olyan egyszerű. Mert mihelyt a király elkezdte volna panaszát birtokai elpusztulásáról, népei szerteszéledéséről, a n e m z e t is előállhatott a *comezek* erőszakoskodásával, rabszolgáik elhurcolásával, gazdaságaik tönkrehajtásával s egyéb panaszaival. Mert mind a két fél egyformán szenvedett és károsodott, de bizonynyal hasonló része lehetett az erőszakoskodásokban is. Már most mi történjék? hogyan állítsák vissza a régi rendet, a melyre mindkét fél egyformán áhítozott. Azok a válságos körülmények, melyek I. Endrét a trónhoz jutatták, nem voltak alkalmasak arra, hogy neki akkora tekintélyt szerezzenek, hogy ilyen a nemzetre nézve is nagyfontosságú ügyben, egyoldalúan eljárhasson. De egyoldalú intézkedést a dolog természete sem engedhetett meg. Hiszen a mikor a királynak pl. az ő szökevény embereit egyházi vagy magán birtokosoknál kellett volna megkeresnie, ez csak a tulajdonjog megsértésével lett volna eszközölhető. Ámde viszont a nemzet tagjainak is lehetett volna okuk a királyi birtokkal szemben hasonló kutatási jogot követelni. Mindkét félnek tehát olyan fórumban és olyan eljárásban kellett megegyezniök, a miben mindketten egyformán megnyugodhattak. A netalán tamáskodókat arra a sok tekintetben hasonló helyzetre figyelmeztetem, a mibe két század mulva IV. Béla került a várföldek visszafoglalásánál. Bármennyire szíven feküdt is az ügy, egyoldalúan ő sem járhatott el,

hanem kénytelen volt e czélből egy vagy több megyénkint, az ottani egyházi és világi előkelőségekből bíróságokat szervezni, kik azután minden felsőbb befolyástól menten, nemcsak a várföldeket ítelték meg a királynak, hanem viszont a királyi megyékhez jogtalanul foglalt birtokokat is, régi jogos tulajdonosaiknak ítelték vissza, és munkájuk eredményét szintén összeírásokba, az úgynevezett *registrumok*ba foglalták. Így aztán akkor is, e bíróságoknak működése, mely az autonóm nemesi vármegyék keletkezését is előmozdította, az egész országban közmegnyugvást kellett. De mennyivel szabatosabb volt e bíróságok feladata amiatt, hogy az akkori, már fejlettebb gazdasági viszonyok mellett, a bizonyításnak bő és hathatós eszközeivel, csakis ingatlanokra szorítkozhattak, holott I. Endre idejében a sokkal kezdetlegesebb gazdasági állapotok hatása alatt elsősorban ingó vagyonról t. i. az elszéledt vagy visszatartott rabszolgák és szabadok visszaszerzéséről kellett gondoskodni, a mi a tulajdonjogot sokkal mélyebben érintette, de viszont az eljárás is jóval egyszerűbb és gyorsabb lehetett.

Az az eljárás is, a miben I. Endre és a nemzet meg-egyezhettek, a kor szellemében, szintén csakis a bírói eljárás lehetett. De hát ki legyen ez a bíró? I. Endrének nemcsak személyes tekintélye volt fogyatékos, hanem még udvarában sem találkozott olyan tisztviselő, kinek hivatalánál fogva annyira előkelő szerepe lett volna a társadalomban, hogy ítéletében mindenki megnyugodhassék. Az udvar élén a nádor állott, de ennek bírói hatásköre még Szent László korában is oly kicsiny volt, hogy (Sz. L. III. 3.) csak a rabszolga állású udvarnokokra szorítkozott. Azt is csupán Szent László engedte meg ugyanabban a törvényben a nádornak, hogy ezen túl mások pörében is ítélhessen, (ei *liceat* iudicare), de csakis olyanok fölött, kik a saját akaratukból önként (*qui spontanea voluntate ioverint ad eum*) mentek hozzá. Ha tehát akkor, még az udvar legfőbb emberének is csak ilyen csekély szerepköre volt, magától értetődik, hogy a többi (még csak csirájában lévő)

udvari tisztség még kevésbé jöhetett szóba. Sokkal tekintélyesebbek voltak a királyi megyék *comes*ei, mert hatalmuk, hatáskörük is sokkal nagyobb volt, csakhogy őket pártatlan bírának senki sem tekinthette, mert hiszen a megyéknek nemcsak kormányzói, hanem egyszersmind haszonélvezői, vagyis a legnagyobb mértékben érdekelt felek voltak.

A király tehát a maga részéről, ez idő szerint olyan bíróval, a kiből a nemzet is megnyugodhatott volna, nem rendelkezett. Ezzel szemben a másik fél, a nemzet, a honfoglalók utódai, még mindig nemzetségekre oszolva, zárt tömegekben, inkább nemzetségi, mintsem individuális életet éltek, tehát nekik sem lehettek még nagyobb tekintélyű egyéni kiválóságaik.

Ilyen dilemmában merülhetett föl a pogánykori *karkhász* főbírói méltóság emléke, hiszen alig egy század múlt el azóta, hogy az utolsó karkhász: Bulcsu vagy Vér-Bulcsu vezér 955-ben meghalt. De törzse a *Vérbulcsu* vagy *Lád* nemzetség néven még tovább élt, ámbár némileg mostohább viszonyok között, mivel alkalmasint Koppány a híres somogyi lázadó is Vérbulcsu törzséhez tartozhatott, de mikor Szent István leverte, akkor a törzsi vagyron nagy részét elkobozta.* Kezdetben, az őshazában kétségkívül a *karkhászt* is csak bizonyos esetekre, később talán állandóan szoktak választani. De mivel Vérbulcsu apjáról Kálról is tudjuk, hogy szintén *karkhász* volt, itt már azzal a természetes stádiummal van dolgunk, a mikor az ilyen méltóság már egy bizonyos törzsnek előjogává lőn, úgy hogy a választás csupán erre az egy törzsrre korlátoztatott, hogy azután — ha persze idő lett volna rá — abban a törzsből a választás kizárásával örökössé váljék.

Még 1046—56 közt sem felejthették el, hogy a *karkhász*

* Dr. Hóman Bálint. A honfoglaló törzsek megtelepedése. *Turul* 1912. 95. 1. Dr. Balogh Albin: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. *Katholikus Szemle* 1913. 844—850. Érdekes még a *Sarkas* bíró nevének magyarázata Szenczi Molnár Albertnél szótárának (1705) függelékében: *Sarkas* Judex in S o m o g olim.

főbíró a honfoglaló törzsek között fölmerült vitás kérdésekben szokott volt itélkezni, a melyhez hasonló éppen most támadt a király és nemzet között, midőn mind a két fél a maga igazát a másikon kereste. Lehet azonban az is, sőt ez éppen a legvalószínűbb, hogy már az I. Endre trónrajutásával felülkerekedő és az ő öcscsétől Leventétől is pártolt pogány mozgalom tűzte ki napirendre a *karkhász* főbírói hatalom visszaállítását, de természetesen mindazon főntebb előadott okok és szempontok hatása alatt.

Ezek birhatták rá a királyt is, hogy miként az ősi hagyomány is tudta, *ad hoc*, csakis a fölmerült ügyre nézve a *karkhász* megválasztatásához — bizonyynyal a Vérbulcsu, talán a királyi családdal kölömben is rokon nemzetségéből — beléegyezését adja.* Sőt csakhamar föl kellett ismernie azt a nagy erkölcsi súlyt, a mely egy ilyen nemzeti bíró működésében rejlett. Akár, vagyonukban sértett magánfeleknek szolgáltatott igazságot, akár a király panaszaiiban járt el a *karkhász*, az a szinte vallásos tisztelet, melylyel őt a nemzet körülvette, működése iránt is mindenfelé közmegnyugvást kelthetett. E nagy tekintély hatása alatt maguk a perek és sérelmek is gyorsabb megoldást nyertek. A legnagyobb hasznot azonban mégis a király húzta. Igazi államférfiúi gondolat volt I. Endrétől, hogy miután a *karkhász* az összes vitás kérdéseket, birtokok, telkek, szabadok, rabszolgák hovátartozásáról ítéletileg eligazította, ennek eredményeit a maga részére akként biztosította és megörökítette, hogy a királyi megyékhez tartozó

* Hogy a krónikák erről nem tudnak, mit sem bizonyít, hiszen az e korbéli *Sarkas* bírót sem ezek, hanem Sz. László törvényei örökítették meg. Krónikáinkat papok szerkesztették, kiknek gazdasági dolgok iránt nem igen volt érzékük, őket mindenekfelett az éppen akkor legválságosabb helyzetben lévő vallás ügye érdekelte, de hát hol volt valaha a világtörténelemben ilyen mélyreható népmozgalom, melynek gazdasági programja is ne lett volna, a melyre azonban krónikásaink már nem voltak kíváncsiak. De meg aztán a *Sarkas* = *Karkhász* bírónak *ad hoc* működése annyira rövid volt, hogy hosszabb ideig tartó hatást nem is kelthetett.

összes birtokok és népek összeírását is ő reá bizta. Magát a tulajdonképeni összeírást, a fizikai munkát, bizonyosan az egyes királyi megyék *comes*-ei végeztették el. ánde a *karkhász* által történt megítélések és az ő felülvizsgálata alapján. Így készülhetett el tehát a királyi megyék első nagy összeírása, melynek a nemzet szemében is nagy erkölcsi súlyának kellett lennie, minthogy a nemzet főbírájának tekintélyével készült. Ez azonban még sem tudta megakadályozni, hogy rövid működése csakhamar, különösen az újra kitört bel- és külháborúk alatt feledésbe ne merüljön. Nevét Szent László törvénye még idézi ugyan, de azóta soha többé nem merül föl.

De mi történt vajjon magával az összeírással, az úgynevezett *descriptió*val? * Ehhez hasonló összeírással, sajnos,

* Meg nem állhatom, hogy a figyelmet e különös szóra föl ne hívjam. *Du Cange* szótárából (III. 78.) és *Waitz* német alkotmánytörténetéből (II. 567., 569., 575., III. 37., IV. 152., 159., 694., 695.) azt látom, hogy e szó legelőször a Meroving királyok alatt merül föl, mint a rómaiak korából fenmaradt adózási rendszerben, az adókataszter neve, míg az adóösszeírókat *descriptores*-eknek hívták. Később a Karolingok a *descriptio* szót egyházi, világi és birodalmi birtokok s az ahhoz tartozó népek összeírására is használják. Például mikor a Karolingok birodalmukat maguk között 844-ben Verdunben felosztották volna, megelőzőleg 300 ilyen *descriptio*t küldtek ki, «quorum industria» a birodalom összes jövedelmeiről és tartozékairól «diligenter *descriptio* fieret». Mivel pedig ez a szó: összeírás értelmében (franciául is *Godefroy* ófrancia szótárában II. 571.) azután is francia területen él, fölmerül az a kérdés, hogy vajjon Szent Lászlónak szóban forgó törvényét nem francia ember szövegezte-e? Hiszen Kálmán király törvényét is a francia *Albericus* írta, kit *Pauler* (I. 585.) minden áron németnek akart föltüntetni, sőt stylusában germanismusokat is fedezett föl, a miket azonban azóta *dr. Zoltány Irén* (Pannonhalmi Sz. Benedekrend tört. I. 428. s köv. l.) sikerrel megczáfolt és Albericust ő is *Endlicher*rel és *Lánczy Gyulával* együtt francia eredetűnek tartja, a minthogy maga az *Albericus* név is a tipikus francia *Aubry*nak felel meg, meg azután túlságosan választékos, föllengős, dagályos latin stylusa is inkább francziára vall. E korai, Szent László és Kálmán alatti francia hatást feltüntető adatok különben egyre szaporodnak. A már ismertekről nem is szólván, *dr. Melich János* t. barátom különösen a Kálmán-

szintén először és utoljára még 1349-ben (*Fejér Cod. dipl. t. VII. vol. I. 108., 109.*) találkozunk. Nagy Lajos király ugyanis a székesfehérvári káptalant, mint az ország levéltárát felszólította, nézzen utána Szent István király legendájában (*in Legenda Sancti Regis Stephani*) annak, hogy Karakó vára (1) nemes (vár)jobbágyainak és (2) (vár)népeinek, az ország (micsoda és mennyi) (3) helyein kell tartózkodniok? és milyen szabadságban (*in quantis locis in Regno nostro, nobiles jobagiones et populi castri Craco vocati, residentiam facere debent et in quali libertate existant*) élniök? A káptalan azonban erre azt felelte, hogy a királyi parancsnak nem tehet eleget, mivel a szóban forgó legendát még Károly Róbert király a káptalanból Visegrádra vitette.*

féle 1111. és 1113. évi zohori oklevél orthographiáján francia hatás nyomait fedezte föl (Szláv jövevényszavaink II. 142., 211. Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás 26.) egyetemi előadásain pedig — szíves értesítése szerint — e két oklevél írásán is francia hatást mutatott ki *J. Flammermont*. Album paléographique du Nord de la France. Lille. 1896. fényképei alapján. Érdekes az a vallomás is, a mit *dr. J. Lampel* tesz az «Urkundenbuch des aufgehobenen Chorherrenstift Sanct Pöltzen» I. köt. (1891.) előszavában (LVII., LVIII.), hogy midőn az ottani chartuláriumok írását vizsgálván, bizonyos betűk eredetét kutatta, ezt a XIII. századi magyarországi egykorú oklevelekben lelte föl, de ugyanakkor a *Chartes Paléographie de Chartes française* okleveleiben is fölfedezte már a XII. századból. *Dr. J. Lampel*nek arról persze már sejtelve sincs, hogy ezen francia hatás a magyarországi latin okleveleken mennyivel régibb időre nyúlik vissza. Oklevélírásunk ezért volt olyan erős hatással az osztrák oklevelekre s innen lehet az is, a mit *dr. J. Lampel* is kiemel, hogy okleveleink még később, a gothikus írás terén is a német birodalmi okleveleket jelentékenyen megelőzték. Végül a XI. és XII. századi francia hatás kapcsán, eszembe jut Kálmán király arany pecsétgyűrűje is, melyet *Herváth Sándor* ismertetett az Arch. Értesítő 1907: 33–37. lapján és a melyről u. o. 1908: 11., 12. lapon annak francia eredete tűnt ki.

* Pestynek (Várispánságok 20.) persze még ezt is sikerül összezavarnia Szent Istvánnak tulajdonképeni, jól ismert nagyobbik legendájával, melyből a pannonhalmi főapát az őt érdeklő somogyi tizedekre vonatkozó részt, szintén éppen 1349. és 1350-ben (Phalmi.

III. Béláról is tudjuk (Árp. Új Okmt. VI. 164; Haz. Okmt. VI. 4. *Fejérpataky* III. Béla király oklevelei 10., 11.), hogy 1186-ban a királyi udvarhoz tartozó összes udvarnokokat (nolens in *obsequijs Regys* aliquam interuenire confusionem, *servorum meorum numerum* pariter et *officia distinxit*) összeíratta. Ezen összeírásnak töredékei III. Bélának olyan okleveleiben maradtak fenn, melyekben némely falu szabad udvarnokai számára, azon összeírásnak ebbeli szabadságukról szóló része és tartalma külön-külön privilégiumokban erősítettetett meg. De még ezen tökéletlen (a nem szabad udvarnokokat persze mellőző) töredékekből is megállapítható, hogy az eredeti összeírás, az összes királyi udvarnokokat (1) lakóhelyük, (2) szabad- vagy (3) rabszolga állapotuk, (4) telkeiknek száma és végül (5) a különböző telkek gazdáinak neve szerint sorolta elő. Összehasonlítván most már ezt az 1186. évi összeírást az 1349-ben keresettel, azt látjuk, hogy a kettőnek rovatai teljesen azonosak voltak, mert hiszen a (4) telkek számának és (5) gazdáik nevének az 1349-ikiben is okvetetlenül benne kellett lennie, vagyis hogy itt egy igen régi állandó összeírás-typussal van dolgunk, mert hiszen a IV. Béla által a várföldek visszavételére kiküldött bizottságok *registrumai* már más típusúak, t. i. részint a birtokok határjárásaiból (egyetlen emléke Orsz. Levéltár Dl. 1233), részint a birtokokra vonatkozó oklevelek és szolgálmányok (a lipitói és túróczi *registrumok* szerint) felsorolásából állottak. Tekintettel most már arra, hogy *Karakó* vára egyike volt az ország legrégebb (Pauler I. 70., 519., 520.) alapítású királyi megyéinek, másfelől pedig, mivel a Nagy Lajos által 1349-ben keresett Szent István legendája is kétségtelenül Szent Istvánra utal, még pedig a királyi megyékkel való kapcsolatban, abban a szilárd meggyőződésben vagyok, hogy az a Szent István legendája című összeírás, teljesen a z o n o s volt azzal az összeírással, a

Rendtört. II. 56., 95., 97., 402., 403. *Fejér* Cod. dipl. t. VII. v. V. 108—110. t. IX. v. I. 787.) a székesfehérvári, esztergomi, győri, nyitrai és váci káptalanok által hiteles alakban átíratva.

melyet 1046—56 között a *karkhász*-főbíró készített és Szent László törvénye emleget. Igaz, hogy Szent László az összeírást a főbíró nevééről nevezi, ámde több mint bizonyos, hogy az összeírásnak, bármiféle alakban, de mindjárt elül Szent Istvánnal is kellett foglalkoznia, hiszen a Szent István népét írták akkor össze. Könnyen érthető, hogy a szent királyért rajongó nemzeti kegyelet, mely minden intézmény alapítóját ő benne tisztelte, a *karkhász* összeírását is, különösen mióta az ő neve és működése feledésbe merült és eltorzult, mindenképen a Szent Istvánnevéhez kötötte. Még csak egy eshetőségről lehetne szó, hogy t. i. a királyi megyék népét, még maga Szent István íratta volna össze, csak hogy ezt a lehetőségek sorából teljesen kizárja az, hogy ha Szent Istvánnak csakugyan lett volna ilyen összeírása, akkor Szent László is föltétlenül erre hivatkoznék és nem a *karkhász* összeírására. Egyébiránt ilyen összeírásnak szüksége sem merülhetett föl előbb, mint csupán akkor, a midőn már attól kellett tartani, hogy a szent király népe, a halála óta dúló zavarok miatt szerteszéled vagy elpusztul. Hogy azután az ekkor keletkezett összeírást, Szent László uralkodása után, Szent István nevéhez kötötték, ezt a természetes nemzeti kegyeleten kívül, mindennél hathatósabban még a gyakorlat is elősegítette. Hiszen ez az összeírás csakhamar, századokon át a királyi megyék aranykönyvéül szolgált. Az ebben név szerint felsorolt szabadok utódai ugyanis, nem sokára büszkén hivatkoztak erre a könyvre, mint kétségtelen bizonyosságul annak, hogy ők szabadságukat még magától Szent Istvántól nyerték.* Ezekből keletkezett aztán a királyi megyék népének arisztokráciája, a várjobbágyok legelőkelőbb, t. i. a szent király jobbágyainak osztálya, kik aztán féltékenyen örködték azon, hogy közójük illetéktelenül senki se férközhessék.

Ezzel bezárom, ennek a — szerző előtt csodálatos módon ismeretlenül maradt — XI. századi királyi megyének ismer-

* Ahogy a szabad udvarnokok, III. Bélának 1186. évi udvarnok-összeírására hivatkoztak, mint szabadságuk forrására.

tetését, melyet Szent László és Kálmán király törvényei örökítenek meg és úgyszólván Szent István király személyéig vezetnek le.

Már ezek a közvetett adatok is kétségtelen bizonyítékai annak, hogy a királyi megyének megalapítója és szervezője csakis Szent István lehetett.

De nem akarok kitérni a közvetetlen bizonyítás terhe elől sem, mert a következő fejezetben Szent Istvánnak, jórészt a szerző által is idézett törvényeiből s más hiteles adatokból szándékozom bebizonyítani, hogy a királyi megye csakugyan a szent király alkotása és hogy ebben csakugyan a Nagy Károly-féle gaugrófságokat vette mintául.

TAGÁNYI KÁROLY.

KOSSUTH LAJOS ÉS BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF NEMZETISÉGI POLITIKÁJA A SZABADSÁG- HARCZ UTÁN.*

Az 1848–49-iki események élesen megvilágították a nemzetiségi kérdést az akkor élő magyar nemzedék szemében. A magyarság vezetői, a 48-iki törvények megalkotói meghasonlottak a válságos év folyamán. 1849 ápr. 14-ike óta épen-séggel mély szakadék volt közöttük. Kossuth, az emigráció és itthoni híveik az absolutismus korszakában is ragasz-kodtak a Habsburgok detronizálásához, tudni sem akartak arról, hogy a magyar nemzet ismét az osztrák birodalommal való kapcsolatban keresse maradandó helyét. Ők a Habsburg-hatalom ellen küzdő népek között tervezték azt. Ellenben a magyar értelmiség nagyobb része a kiegyezést akarta, az «ausztriai birodalom»-mali unió törvényes rendezését ki-vánta, 48-as alkotmányunk alapján. De egy tekintetben ugyan-egy nyomon jártak összes vezető politikusaink. A hazai nem-zetiségek, valamint Horvátország törekvéseit ki akarták elé-gíteni, össze akarták egyeztetni a magyarság érdekeivel. A nemzetiségek mozgalmából indult ki a veszedelem, a támadás a magyar nemzet megújult élete ellen; ezt a baj-forrást kellett betömni, hogy a nemzet feltámadása, fenma-radása biztosítva legyen.

A Habsburg-ellenes politika hívei úgy képzelték, hogy a magyarságnak újra el kell foglalnia középkori helyét a Duna medencéjének kisebb népei élén. A mesterségesen összetákoltt osztrák, a korhadt, bomladozó török, a túlha-

* Ez a tanulmány bevezetőnek készült b. Eötvös J. «A nemze-tiségi kérdés» c. művének jubiláris kiadásához. A kiadás azonban elmaradt.

talmas orosz hatalom zsarnoki szorítása közben a kisebb dunai népeknek egyesült erővel kell kivívni szabadságukat, előrevinni fejlődésüket. A magyarságot nem kell félteni ettől a szövetkezéstől. Számbeli és területi aránya, fejlettebb politikai szervezete, földrajzi helyzete és történeti szerepe neki biztosítja köztük a vezetést. A magyar nem lehet ura a kisebb szomszéd népeknek, de lehet vezérük. A ki uralmát akarja, az «antediluviánus táblabíró.» A ki azt akarja, az «fajunk jövődjének, nemzetünk szabad életének ássa sírját, vagy osztrák lelkű, ki mindenáron alkudni akar az osztrákkal, hogy annak védpajzsa alatt a népszabadság meggyökerezésének útját állhassa s magának és kasztjának kasztauralmat biztosíthasson nemzetiségünk, szabadságunk, függetlenségünk rovására.» Csak a confoederatio mentheti meg a magyart és szomszédait attól, hogy valamely nagyhatalom függőségébe jussanak, csak az mentheti meg a magyarságot attól, hogy a keleti, török kérdés elközélő megoldása ellene forduljon. Ha e terv valószínűsítése lehetetlenné válnék, «nemzedékek hosszú sora vagy német szolgaságban, vagy az ébredő nemzetiségek rohamától elmálasztva, késő és tehetetlen bánatban fogja siratni a magyar nemzet újjászületésének elvesztegetett alkalmát.»*

De a Dunai Szövetség, elsősorban a magyar, horvát, szerb és román nép foederatiója, mely a világpolitika fordulatához képest más és más alakban és szervezettel szerepelt Kossuth, Cusa, Obrenovics és az emigrációval összekötetésben álló olasz és francia politikusok tervezéseiben, csak részben oldotta volna meg a dunai területek nemzetiségi kérdését. Külpolitikai érdekeik egybeolvasztása által akart érzelmű egységet létesíteni a különböző nemzetiségek közt, a melyek mégis csak vegyesen, faj- és nyelvrokonaiktól elválasztva éltek volna a confoederatio egyes államainak, főleg a magyar koronának területén.

Ennek a szorosán vett nemzetiségi kérdésnek megol-

* Kossuth levelei Károlyi Györgyné grófnéhoz. Közli Kónyi M. Deák Ferencz beszédei. V. k. 68. és 70. l.

dása az egy államban élő nemzetiségek teljes egyenjogúságán, az egyéni szabadságnak, a társulás szabadságának és az önkormányzatnak azon elvén alapult, a melyet kimondott már az 1849-iki országgyűlés a függetlenségi nyilatkozat után és a melyet kifejtett Kossuth az ő 1851-iki alkotmánytervezetében.

Ez utóbbi szerint: «az ember egyéni jogai (melyek az alkotmányban felsorolandók) nem vonhatók az állam törvényhozási körébe s ettől függetlenek. Ezen jogok közé tartozik a gondolat (sajtó), a hit és az egyesülhetés szabadsága; . . . az ember sérthetetlen joga szabadon egyesülhetni, mind erkölcsi, mind anyagi érdekeink fejlesztése, támogatása és biztosítása végett. Egy vallású, egyazon hitű emberek egyesülnek; ime az egyház, mint szabad független egyesület, mely magát tetszése szerint kormányozza, vallásának, isteni tiszteletének elvei szerint; nincsen köze az állammal, az államnak nincsen vele . . . Ilymódon egyesülhetnek nemzetiségük fejlesztése és biztosítása végett a külön nemzetiséghez tartozó egyének; állapíthatnak szervezetet, választhatnak főnököt, ki tetszés szerint a szerbeknél vojvodának, az oláhoknál hospodárnak nevezhető . . ., ellátandhatják mindazon érdekeket, melyeknek összesége nemzetiségnek nevezetik . . . Az egyletnek semmi dolga az állammal, az államnak semmi az egylettel. Az egyház nem igényel magának territoriális hatóságot, hanem gyakorol hatóságot az egyházhoz tartozó egyének felett, akárhol lakjanak az országban. A nemzetiségi egyetem szintén nem territoriális, hanem társadalmi, mely az azon népiséghez tartozó minden egyéneket egybefoglalja. Territoriális hatóságot község, megye, ország gyakorol s ez kiterjed a territoriumon lakó mindenkire. Az egyház, a nemzeti egyetem személyek erkölcsi érdekei körül forog . . . Igazgatási nyelvét a község, a megye szabadon állapítja meg és ezen a nyelven levelez a kormánnyal. A kisebbség és minden egyéu saját nyelvén is felszólalhat».

Végeredményben tehát a szabad államszervezet, az egyéni, társulási, önkormányzati szabadság tökéletes keresztülvitele

teszi lehetővé ez alkotmányterv szerint a külpolitikai és földrajzi helyzettől egymásra utalt nemzetiségek békés együttműködését. «Hazám számára csak valódi szabadságot és a teljes népfelség boldogságát kívánva, a hódító dicsőségét nem óhajtva, gyűlölöm a hatalom-központosítást, gyűlölöm igénybevételét a mindenhatóságnak úgy a kormányban, mint a törvényhozásban . . . Nem érem be a politikai szabadság azon nemével, mely jogosít pályatársaim milliói közt bármi válaszlásban szavazatomat időnkint leadhatni; élni akarok azonfelül még az egyéni szabadsággal, élni szakadatlan befolyással községem és megyém ügyeiben». *

A kiegyezési párt vezető politikusai között báró Eötvös József volt az, a ki a nemzetiségi kérdéssel a legátfogóbb nézőpontból foglalkozott. Történeti és államtudományi ismereteinek gazdag világitásában vizsgálta azt és tette több műve tárgyává. Tudományos kutatásához is a magyar politika gyakorlati szükségéi adták az impulzust és a magyar probléma megoldása fontosabb volt neki, mint a tudományos érdem, melynek elismerését nem is nagyon remélte. Hiszen Eötvösnek költői, szépirodalmi munkássága is jórészen a társadalom és politika aktuális szükségéiből indul ki és gyakorlati hatásokra törekszik. Rendszeresebb állambölcseleti művének is uralkodó tendenciája a gyakorlati irányítás. Problemájára olyan választ keresett, a mely bölcselkedő elméjét, igazságos lelkét kielégíti. Meg akarta érteni a nemzetiségek törekvését mint társadalmunk fejlődésének, kora történeti, állami alakulásának, mint az emberi tökéletesedés nagy folyamatának egyik mozzanatát. És valamint Kossuthot forradalmár lelkének röpte s az emigrációs politikának csapongásai felemelték a valóság kemény talajáról, hogy a világpolitika jövő körvonalai közt nézze ki hazájának helyét és tegye azt a diadalra törő szabadság mintaországává, azonképen Eötvös multat és jövőt átfogó pillantása előtt is eltörpültek a történeti folyamatot feltartóztató gátak és tekintete megnyugodott azon a megoldáson, a mely az álta-

* U. o. V. 22—25. l.

lános történeti igazságokkal és ideálokkal megegyezett és azokat előmozdíthatta.

Eötvös József tanulmányainak, gondolkodásának eredménye kérdésünkre nézve leglényegesebb vonásaiban megegyezik a Kossuthéval. A Habsburgok monarchiájának keretében, Magyarország határai közt ugyanazon alap gondolatok szerint vélte leküzdhetőnek a nemzetiségi nehézséget, mint a Dunai Szövetség tervezője. Az alapfeltevés itt is az állam szabad szervezete, értve azon nemcsak a közakarat érvényesítését az államhatalom irányításában, hanem a közhatalomnak olyan korlátozását, a mely az egyéni szabadságot realitássá teszi minden tekintetben, tehát nemzetiség tekintetében is. Ez a reális egyéni szabadság Eötvös államfilozóphiájának al-fája és ómegája. «Az egyéniségnek térre van szüksége, melyről minden mást, magát az államot is kirekeszti s épen e tér körében találja fel valódi boldogságát»,¹ «... az államnak a polgárok minden szellemi, erkölcsi és anyagi javára ki kell ugyan terjesztenie gondoskodását; de nem abban áll az állam feladata, miszerint mindenki számára maga szerezzé meg e javakat, hanem abban, hogy azon javak birtokát biztosítsa, melyeket az egyén maga megszerzett».²

Nem az állam dolga, hogy polgárait nevelje. A tudományok gyámolítása, az elemi ismeretek terjesztése lehet az állam feladata, de *érzületet* nem adhat polgárainak. Nem jogköre és nincs is módjában. Jezuita iskolákból kerültek ki a felvilágosodás hírnökei és a júliusi forradalom harcosai a restaurált királyság Egyetemében tanultak. Mert az érzület a maga útjain fejlődik ki és az állam belőle meríti erejét, de nem létesítheti azt.³ Épen azért nem gyámolíthatja az állam a vallást sem, ezzel csak gyengítené annak igazi tekintélyét. «A vallásnak egyedüli természetes állása keresz-

¹ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. II. rész. II. kv. 9. fejezet.

² U. o.

³ I. m. II. rész. IV. kv. 7. fej.

tény államokban, ha a világi és egyházi hatalom függetlenül állanak egymás mellett.¹

És Eötvös, épen úgy, mint Kossuth, a vallási kérdés analogiája szerint oldja meg a nemzetiségi problémát. Az államban a nemzetiségeket ugyanaz a szabadság illeti meg, a mely az egyházakat. Hiszen a nemzetiség joga sem egyéb, mint az egyéni szabadság, a társulás és önkormányzat követelése. Mert mi a nemzetiség? Sem a faji kötelék, sem a nyelv magában nem alkot nemzetiséget. «Minél magasabban áll valamely nép erkölcsi tekintetben, minél messzebb haladt műveltségben, annál inkább fölülmulja a fajkülönbség befolyását azon erkölcsi hatás, melyet a történetek gyakorolnak nézeteire és cselekedeteire . . .» Hanem megismerhető a nemzetiség «külön egyénisége öntudatáról s arról, hogy szükségét érzi, ezen egyéni különbséget érvényesíteni. Minden nép, álljon bár milliókból vagy ezerekből, legyen bár önálló vagy más népnek alattvalója, külön nemzetiségnek érzi magát, mihelyt felébredt benne ez öntudat; s annak kell azt elismernünk.» Az 1848-iki harcok mindenkit meggyőzhettek arról, «hogy Nyugoteurópa népei közt nincs egy is, mely nemzetiségéért lelkesedni ne tudna, egy sincs, a mely a másik uralmát nyugodtan tűrné s a melyet büntetlenül el lehetne nyomni.»² Az emberi művelődés nagy érdeke követeli a népi egyéniség, valamint az egyén szabad érvényesülését. Az emberiség érdekeit tapodja tehát az az állam, a mely azt megakadályozza. De ebből nem következik az államok nemzetiségi szétdarabolása.

A vallási türehtetlenség idejében a felekezeti megoszlás megbontotta az államot és örökös harcok színterévé tette azt. A hitélet szabadsága óta a különféleség csak előmozdítja a haladást. Korunkban a nemzetiségi ellentét rontja az állam életét. Holott a történet folyása úgy intézte, hogy egy állam sincs, a melyben egyáltalán nem lenne többféle nemzetiség és hogy vannak területek, a melyeken életképes

¹ II. rész. V. kv. 12. tej.

² A XIX. sz. u. e. II. rész. VI. kv. 13. tej.

államalkotás csak több nemzetiségen nyugodhat, épen úgy, mint több vallási szervezeten. És a nemzetiségi torzalkodást is csak az egyén, a társulás, az önkormányzat szabadsága avathatja áldásos versengéssé. Akkor a különböző államok rokonnemzetiségű, valamint felekezelenben összetartozó polgárai az egyetemes emberiség testvéri együttműködését fogják erősíteni; az állam határán túlhaladó felebaráti szeretetnek új hatalmaival verik vissza a gyűlölet és ellenséges indulat veszedelmét.¹

Az a terület, a melyen hazánk helyet foglal, épen azok közül való, a melyeken több nemzetiség együttes államalkotása történeti kényszerűség. Válságos helyen, nagy néperők ütköző felületén, kezdettől fogva csak nagy, erős állam tudott itt megmaradni. Az újabb századok és főleg a XIX. század általában nagy államterületek létesítésére tör. E században, ezen a helyen csak a nagyok prédája lehet bármely egyes nép, nemzetiség. Történeti fejlődés meg nem változott eredménye, hogy Szent István birodalma és a magyarság, a mely azt megalkotta, ez együttes államalkotás magva. És a század nemzetiségi mozgalmainak látszólagos ellenmondása daczára is élnek azok a közös létérdekből, közös küzdelmekből származó érzések, a melyek Magyarország kisebb nemzetiségeit a magyarsággal összetartották és annyiszor újra egyesítették.²

A nemzetiségi kérdésnek és megoldásának ennyire hasonló, lényegben azonos fogalmazása hangzott el az emigratio és a kiegyezés munkásainak köréből. Közel ugyanegy időpontban egymástól függetlenül fogalmazta így a két államférfi, kiknek egyénisége annyira ellentétes, gondolkodásának rugói, külső politikájának iránya annyira különbözőek voltak. De nemcsak nemzetiségi politikájuk alapelvei voltak hasonlóak, hanem annak sorsa is. Kossuth idegen földön halt meg, Magyarország törvényeit, kormányzatát

¹ A nemzetiségi kérdés 11. fejj., 13. fejj. és A XIX. sz. u. e. II. r. VI. kv. 13. fejj.

² A nemzetiségi kérdés, passim.

nem irányította többé. Eötvös, mint a kiegyezési párt egyik vezére, mint a vallás- és közoktatásügy minisztere, mint Andrassy bizalmasa s egy ideig az egész kormány helyettes elnöke, részt vett a nemzetiségi törvény megalkotásában és annak végrehajtásában. De alapfelfogását az állam és a nemzetiségek viszonyáról a diadalmas, kormányzó politikus épen olyan kevésbé tudta belevinni az államélet gyakorlatába, mint a száműzött.

• Igaz, hogy az 1861. évi országgyűlés felirata, a melyet a kiegyezési párt feje, Deák Ferencz szerkesztett, azon felfogással megegyezően nyilatkozott. Eötvös saját könyvének jeligéjévé tette ezt a nyilatkozatot. «Mi teljes jogegyenlőség alapján akarjuk kifejtteni és biztosítani alkotmányos életünket. Akarjuk, hogy a polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen s akarjuk, hogy más nemzetiségű honfitársaink nemzetiségi igényei mindenben, mi az országnak politikai szétदारabolása s törvényes függetlenségének feláldozása nélkül eszközölhető, törvény által is biztosíttassanak.»* S a midőn ez a törvény létrejött, annak címe: «A nemzetiségek egyenjogúságáról» teljesen, annak rendelkezései pedig jelentékeny részben ugyanazon alapelveken épültek fel. De az államélet gyakorlatában ezek az elvek leküzdhetetlen nehézségekbe ütköztek. A mi belőlük életbe lépett, főképen a nemzetiségek egyházi és oktatásügyi önkormányzatában, sokszor ütközött össze az államhatalommal. És az állam és nemzetiség olyan *különválasztása*, mint a melyet Kossuth és Eötvös a problema megoldásaként hirdetett, valamint a szétदारaboló törekvések ezzel kapcsolatos megszűnése idegen gondolatá lett mind a magyar közvélemény, mind a nemzetiségek szemében. A magyar államélet napirendre tért a törvény jelentős rendelkezései fölött és kimondotta, hogy azok önmagukban ellenmondók s így végre sem hajthatók.

Miért volt ez így? Miért tette el a nemzeti élet 67

* Deák F. beszédei III. k. 48.

után azt a nemzetiségi politikát, a mely az emigratio és a kiegyezés körében egyaránt megfogant, a melynek szelleme Deák Ferencz felirataiban és a nemzetiségi törvényben is megnyilvánult? A magyar közvélemény uralkodó felfogása épen olyan könnyen és gyorsan megadja erre a választ, mint a nemzetiségeké. Az uralkodó magyar felfogás szerint az a nemzetiségi politika a doctrinair szabadelvűség teremtménye volt, a mely Magyarország concrét, sajátos viszonyait nem tekintette elfogulatlan szemmel és a magyar fejlődés reális feltételeinek megítélésében több nemes idealismust tanusított, mint gyakorlati érzéket és államférfiúi éleslátást. Másrészt következése volt a magyarság kétségbeesett helyzetének, beteg állapotának. Akkor kész lehetett minden lemondásra és önmegtágadásra, csakhogy életét megmenthesse. De erejének, egészségének helyreállása természet-szerűen félretolt minden öncsonkító gyógykezelést és törekedett a teljes, ép nemzeti lét megvalósítására. Nemzetiségi részről is gyorsan kész a felelet: A magyarság soraiban voltak egyesek, a kiket nemes szabadelvűség vezetett, mikor az Új-Ausztriából kiábrándult nemzetiségeket az egyenjogúsítás ígéretével igyekeztek népük mellé sorakoztatni. De a nagy többség csak addig követte őket, a míg meg volt szorulva, míg szüksége volt a nemzetiségek békés, bizó hangulatára, hogy a dynastiát engedményekre bírassa. Mihelyt benn ült a nyeregben, eldobta szép ígéreteit, mint a fölösleges ballasztot és visszaélt a helyzetével.

Számtalan változatban hallottuk és olvastuk ezeket a megítéléseket. Van is bennük annyi igaz, a mennyi az igazságból az actualis politika felszínén megtalálható. De mélyebbre kell tekintenünk, ha nemzedékek politikai magatartásának történeti motivumait keressük, ha Kossuth és Eötvös gondolatát azon a helyen akarjuk látni, a mely azt a fejlődésben megilleti.

Mint e két államférfi, a 67 utáni nemzedék is teljes mértékben tudta és vallotta azt, hogy történeti kényszerűség készíteti a magyarságot és szomszédait együttes, erős hatalom szervezésére. Az Alsó-Duna népeivel való szorosabb

szövetkezés letűnt a politikai látókörrel s így ez a gondolat egész erejével az uralkodóházzal, Ausztriával való kiegyezést, hatalomalkotást támogatta. A függetlenségi hagyományok pártja is megállott a personális unio követelésénél. 1849 és az emigratio tervei elmerültek; csak nagy ritkán vetette fel a politika hullámverése egy-egy roncsukat, mutatva, hogy a mélységekben lappanganak még más lehetőségek a dunai népeknek egymáshoz és a Habsburgok monarchiájához való viszonyára nézve. Nem vezett el az újabb nemzedékből Eötvös és Kossuth másik alapgondolata sem: a magyarság természetes vezérlőszerepében, belső túlsúlyában való hit. Történetírók és publicisták bizonyították a magyar faj hatalmas kibontakozását a XVIII. és XIX. század folyamán. Chauvinista és nemzetközi elveket valló írók és sajtóorganumok egyaránt érveltek a magyarság földrajzi és egyéb viszonyaiból és értékeiből eredő fölényével. Előbbiek reáépítették a magyar imperialismus törekvését. Utóbbiak ezzel támadtak a magyar supremacia aggódo védelmezői, conservativ biztosítékai ellen.

Ellenben tökéletesen szakított az ifjabb nemzedék ama nemzetiségi politika legmélyebben fekvő, legsajátosabb alapgondolatával, az egyéni és polgári szabadságnak, az állam és a nemzetiség természetének és hatáskörének azzal a felfogásával, a mely Kossuth és Eötvös idézett soraiban meggyezően hangzott fel. A közélet érvényesülő erői más helyre, más viszonyba lökték az *állam, nemzet és nemzetiség* functióit és eszméit. Ennek az alapgondolatnak történeti alakulását kell tehát szemügyre vennünk.

II.

Az a «szabad állam», a melynek eszméje az egyénből és annak el nem idegeníthető jogaiból indul ki, a melyet az egyének, anyagi és erkölcsi érdekeik biztosítására alkotnak meg, de féltékenyen kizárnak minden teremtő munkából, fenntartva azt az egyének és szabad társulataik tevő-

kenységének vérbeli ivadéka a felvilágosodás, Locke és Rousseau, a virginiai és az 1789-i jognyilatkozat államának.

Ez a gondolat a XVII. és XVIII. század folyamán termett meg, a nyugati culturkörben, főleg Anglia és Franciaország társadalmának akkori fejlődése során. Nagy különbségek választották el a két ország lakosságát és életfeltételeit, állami életük hagyományait és társadalmuk megszólását. De mindkettőben megérlelődött a két század folyamán az, a mit a közélet polgári rendjének szoktunk nevezni. Elkövetkezett a gazdasági és szellemi javak sűrűbb kicserélése, kiterjedtebb és rendszeresebb megmunkálása, kifejlett pénzgazdálkodás, kiművelt nemzeti nyelv és egységesebb politikai és jogi rend keretében. Országszervező jelentőségre jutottak a városok, mint az intenzívebb közélet cserélőhelyei. Mindkettőben megtörténik az, hogy a polgári gazdaságban megizmosodott néprétegek, föld és ingó javak birtokosai, a melyek előbb örömet húzódtak meg a feudális hatalmak ellenében az absolut királyi hatalom gyámkodó védelme és szabályozása alatt, erejük érzetében gyámság és szabályozás helyett szabadságot követelnek és vívnak ki maguknak. Ott a Stuartok, itt a Bourbonok hatalmával szemben. És valamint új gazdasági alakulatok és intézmények embriói repesztik szét a czéhek, monopoliumok, szabályozások hagyományos formáit és törnek szabadságra, hogy életüket kifejthessék, ezzel párhuzamosan és szerves összefüggésben új tudományos és ethikai gondolatok vetik szét a felekezeti és politikai censura burkait. Mindez a magát kiküzdő élet egybeolvadó kiáltással követeli a szabad érvényesülést, a szabad tulajdont, a szabad gondolatot és lelkiismeretet.

Az egyesek tevékenységének, gondolkodásának, erkölcsiségének autonomiáját, a mely e felfogás szerint minden jónak forrása, nem biztosíthatja más, csak a szabad állam. Az, a mely polgárainak szabad szerződésén alapul, a melyben a polgárok kezét fognak és közhatalmat alkotnak, hogy megvédje munkájukat a külső támadástól és egymás túlkapásaitól egyaránt. Tehát őrre biztonságuknak és társas,

testvéries együttműködésüknek. E feladatainak teljesítésére minden eszköz *korlátlanul* rendelkezésére áll; egyéb feladata azonban nincs; laissez faire.

A társadalmi szerződés államának alapgondolata ez, egyenes őse Eötvös és Kossuth eszméjének. De az ősgondolatban, valamint a viszonyokban, a melyek közt született, még békésen és jórészben öntudatlanul együtt éltek azok az elemek, a melyek a nagy francia forradalom alatt és után élesen különváltak és ellentétes hatásaikkal kiforgatták és újjáalakították azt.

A felvilágosodás államelméjének leghatásosabb fogalmazása, Rousseau Contrat socialja egyesekből és egyesek érdekében építi fel az ő szabad államát. De az egyesek szabadságának, hatáskörének kielégítő biztosítékát minden polgár egyenlő politikai szabadságában, a népfeltség elvének következetes keresztülvitelében keresi. Az az államhatalom, a melyet a szabad polgárok akarata irányít és ellenőriz, — közvetlenül, nem képviselők által,* — ez a *természetes és észszerű* államhatalom nem követelhet az egyesektől semmi olyat, a mi a közösség érdekében nem nélkülözhetetlen. Természeténél fogva korlátozza magát azokra a feladatokra, a melyeket minden egyes érdekében teljesítenie kell. Épen azért egy polgár sem féltheti az ő szabadságát a szabadon kialakuló közbatalomtól, hanem nyugodtan bízza reá, hogy hatáskörét korlátlanul állapítsa meg és töltsen is be. Még a lelkiismeret, a vallás szabadságának terén is megilleti az összességet az a jog, hogy egy «tisztán polgári hitvallásnak» tételeit megszabja, nem mint vallási dogmákat, hanem mint a társadalmi együttérzés alapelveit.** Mert az állam — a szabad polgárok közössége — nem kérheti számon a polgárok vallási nézeteit, sem magán életüknek erkölcsi elveit, de kizárhatja magából mindazokat, a kik megtagadják a társas együttműködés azon alaptanait, a melyeket köz-

* Rousseau: Du contrat social III. kv. 15. fejt.

** II. könyv IV. fejt.

akaratlanul kötelezőknek mondottak ki.¹ Az egyes szabadsága és a szabad állam korlátlanlansága itt nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő és feltételező fogalmak.

Épen azért nem is lehet szó a közhatalomtól különvált társulatokról, testületekről, pártokról, mint az egyéni szabadság biztosítékairól. Ezek nem védenék az egyesek szabad mozgását, hanem csak korlátoznák azt. Útját állanak a közakarat igazi megnyilatkozásának.² A szerződésen nyugvó állam maga egy a szabad társadalommal, nem lehet köztük ellentét, mert nincs köztük különbség sem.

A mi kérdésünk szempontjából nem kevésbé fontos, hogy a felvilágosodás állameszméjében még mélységesen szunnyad a *nemzetiségi* szerveződés jelentősége, az abban rejlő nehézségek és ellentétek tudata. Ismeretesek a XVIII. század világpolgári tendenciái. A felvilágosodott egyént nem korlátozza a nyelvhatár, épen olyan kevésbé, mint a felekezeti. Egyetemes emberi ideálok lebegnek a költők, művészek előtt. A világbéke, az európai köztársaság, az államok között ítélő bíróság terve felmerül az elmékben.³ A kis Mannon Phlipon — majdan Rolandné — ezt írja barátjának: «Érzem, hogy világpolgárlelkem van, az emberiség érzése kapcsol össze minden élőlényvel. Egy karib érdekel, egy kaffer sorsa meghat. Nagy Sándor új világok után epegett, hogy meghódíthassa azokat. Én azért sovárognám értük, hogy szerethessem» stb.⁴

A «Contrat social» polgárának érzése nem ilyen korlátlanul csapongó. Államot postulál, a mely munkáját védi és önkifejtését egy közösség testvérileg összeforró erőharmonijában magasztalja fel. De a közösségnek alapja a szabad polgárok összezárkózása, az államszervezet bölcsesége. Népek vannak, jellemük éghajlat, viszonyaik és történetük által eltérő és eltérő intézményeket kíván. Ezek fontos kö-

¹ IV. kv. 8. fejt.

² II. kv. 3. fejt.

³ p. De St. Pierre terve.

⁴ Mme Roland Edinburgh Review 1911. 214. l.

rülmények, az államszervezés számít és elbánik velük, mint a hogy az építész jól megnézi a helyet ahova, az anyagot, a melyből épít. De a nemzetiségnek nincsen semmiféle, különös súlya az állam szervezetében. «Származás, érdek vagy megegyezések»* alapján egyesült polgárok létesítik azt. A társadalmi szerződés csak egyesekről tud, testületek, felekezetek, nemzetiségek nem léteznek előtte. A mi a közösségre tartozik, az egységes, oszthatatlan, a mi nem nélkülözhetetlen a közösség életére, a testvéries együttműködés biztosítására, az az egyesek dolga, az állam nem vesz róla tudomást.

Az új állameszmében lappangó ellentétek csak akkor pattantak ki élesen, a mikor a szélsőséges következetesség classicus földjén, Franciaországban aratott diadalt, a forradalom és a forradalmi császárság colossalis küzdelmei között.

E küzdelmek alatt döntő erővel, szenvedélyekbe nyúló hatalommal hatolt belé az új állameszmébe a *nemzetiség* jelentősége mind Franciaországban, mind azokban az országokban, a melyek vele vagy ellene vívták az évtizedes harcot.

A szabad állam élete, a mely minden polgárát bevonja a politikai jogok gyakorlatába és az élénk, szellemi és gazdasági munka cseréjébe — akármennyire elmaradt is a valóság a philosophusok gondolata mögött — olyan jelentőségre emelte a nyelvi közösséget, a melyről azelőtt szó sem lehetett. A francia forradalmi nemzetgyűlésben hangzottak el ezek a szavak: «Mi forradalmat vittünk a kormányzatba, a törvényekbe, a szokásokba és erkölcsökbe, a viseletbe, a kereskedelembe, magába a gondolkodásba; vigyünk hát forradalmat a *nyelvbe* is, a mely ezeknek mindennapi szerszáma. Önök elrendelték, hogy a törvényeket küldjék meg a köztársaság minden községének; de ez a jótétemény kárba veszt azon tartományokra nézve, a melyekről már szólottam. A világosság, melyet nagy költség árán

* II. kv. 10. fejt.

visznek szét Franciaország végeire, kialuszik, a mint odaér, mert a törvényeket ott meg nem értik. A foederalismus és a habona breton nyelven szól, az emigratio és a köztársaság gyűlölete németül, az ellenforradalom olaszul beszél és a fanatismus baskul. Törjük össze a veszedelem, a tévelygés ezen eszközeit.»*

A nemzeti nyelv lett a szabad polgárság együttműködésének legfőbb eszköze, feltétele, a közösség kifejezője és jelképe, annak különválasztója más nyelvi közösség életétől.

A polgári gazdálkodás stadiumával is összevágott az, hogy a gazdasági szervezkedés, a mely lerontott minden korlátot az állam nagy, egyesített területén belül, elkülönítse magát és szembehelyezze a tőle különböző viszonyok közt termelő területek gazdaságával. Megszüntette a régi rend szétdaraboló berendezéseit, gályait, de nem a világ-gazdaság, hanem a nemzetgazdaság kiterjedése felelt meg szükségeinek.

A forradalmi mozgalom áterjedt a nyelvi és állami határokon, visszhangot vert más népek rokontörekvésű rétegeiben, megingatta a dynastikus és burokratikus hatalmak összetartó eréjét és lehetővé tette Napoleon egyetemes imperiumának kísérletét. De nem tudta megsemmisíteni a népek közt fennálló, társadalmi, műveltségi, gazdasági ellentéteket, hanem ellenkezőleg sajátos érdekeik, sajátos jellemök öntudatára ébresztette őket. Nem pusztította el a történeti hatalmakat és hagyományokat, hanem reákényszerítette, hogy e sajátos érdekek és öntudatok tartalmával újítsák meg életüket. És ez öntudatok legfőbb szerve és továbbalkotója lesz mindenfelé a közös nyelv.

A szélesebb tömegek érvényesülése új feladatok elé állítja a népek szellemi aristokráciáját is. Ez most ráeszmél azokra a gyökerekre, a melyeket racionális elmélete meg nem talált. A nyelvi közösség alapján kulturális összeműködésre szerveződő hatalmak friss élete és harcziás össze-

* Nagy. M. A nemzeti erő világtörténeti hivatása. Budapesti Szemle 1912., 151. k. 223. l.

mérkőzése a haza talajára rántja le a költők és tudósok classikai, egyetemes emberi lelkivilágát.

Wilhelm v. Humboldt a francia köztársasággal vívott harcok éveiben mindig mélyebben beléereszkedik a nemzeti élet megértésébe, mindig nagyobb jelentőségűnek látja a nemzeti sajátosság kifejtését és tudatosítását mind a szabad egyének, mind az egyetemes emberi ideál megvalósítása érdekében. És épen a legmagasabb szellemi munka gyökerezik szerinte leginkább a hazai talajban. «A ki philosophiával és művészettel foglalkozik,» írja Goethének 1799-ben, «az sajátosabb módon a hazájáé, mint bárki más... A philosophia és művészet inkább rászorul arra a sajátos nyelvre, a melyet érzésünk és gondolkodásunk alkotott meg magának és a mely azokat továbbalakította.»*

Soha azelőtt az újabb népek közt ekkorának még nem látszott a nemzeti nyelv értéke és jelentősége az emberi tevékenység összes ágaira nézve, tömegek és vezéregyenységek szemében egyaránt.

De Humboldt gondolatai a nemzeti életről még egy másik mozzanata által is fontosak nekünk a mi kérdésünk, az állam és nemzetiség viszonya szempontjából. Humboldt, mint a forradalom éveiben a német elnök nagy része, egészen másnak látta ezt a viszonyt, mint a minék érezték azt az alkotmányos Anglia, vagy a forradalmár Franciaország polgárai. Míg ott a királyság vezetése alatt egyesített nemzeti terület kész hatalmi kereteibe öntötte belé megújított tartalmát az öntudatra ébredt polgári élet s az állami és kulturális nemzeti lét egységbe forrt össze, addig a szét-darabolt és megalázott német államokban élő büszke német szellemek előtt az ébredő nemzeti közösség úgy tűnik fel, mint az állami létől független, a fölött álló kulturális, társadalmi szabad egyesülés. «Az állami szervezetet és a nemzeti egyesülést, akármennyire összeszővődnek is, sohase kellene egymással összeecserélni,» mondja Humboldt. «Ha az állami szervezet bizonyos meghatározott viszonyt állapít

* Meinecke: Weltbürgertum und Nationalstaat 1911., 48. l.

meg a polgárok közt, akár túlnyomó hatalom és erőszak, akár törvény és szokás alapján, van még egy másféle, tőlük szabadon választott, végtelenül gazdag és gyakran változó viszony is közöttük. És ez az utóbbi, *a nemzet szabad összeműködése az*, a mi minden érték őre, az erre való vágyakozás vezeti az embereket a társadalomba.»*

Humboldt felfogása szétszakítja azt az egységet, a melyben Rousseau tanítása magában foglalta a polgárok szabad társulását és a rajta nyugvó államhatalmat. Az ő szemében minden hatalmi szervezet magában hordja a kényszer elemét és megcsorbítja az egyén szabadságát. Bizalmatlanul tekint a polgárok többségétől irányított államhatalomra, csakúgy, mint a felvilágosodott absolutismuséra. Azokban az években, a mikor Párisban a forradalmi kormányzat a végletekig kiterjesztette az állam hatalmi körét, íródott Humboldt nevezetes munkája, a mely az állam működésének elméleti korlátait igyekezett megszabni.** A szabad egyének, a szabad társadalom itt már féltékenyen állnak szemben a közhatalommal, ha népfel ségnek hívják is azt. Résen állnak az állam túlkapásai ellen és határozottsággal kizárják azt a nevelés, a vallás, az erkölcsformálás teréről. Eltűrik a közhatalmat, a mennyire külső és belső biztonságuk megkívánja, de visszaszorítják mindenképen. És mint láttuk, éppen a nemzeti élet, a nemzeti lélek alakítását is élesen elkülöníti az állami formáktól, az alkotmányos közélettől.

Humboldt felfogásának változatai akkoriban sok kiváló német elme magatartásában feltalálhatók; összefüggött ez a német nemzet politikai helyzetével. De ez a felfogás csakhamar átalakult. A német nemzeti öntudat megerősödése mindinkább áthatotta a német tömegeket és a német államok hatalmi tényezőit és itt is előkészítette a nemzeti és állami szervezet összeforrását. Napoleon korának harczi,

* U. o. 38. l.

** Ideen zu einem Versuch die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen. 1792.

a porosz állam szabadelvű újjáalkotása és az 1813—15-i dadalmas erőfeszítések hatalmasan előmozdították azt. Ez évek eseményei alakították át Fichte világpolgári és republikánus gondolatokkal vegyült nemzeti meggyőződését *a független politikai lét, a német imperium* evangéliumává.¹

Az ifjabb német nemzedékben itt is összetalálkoztak a német polgárság gazdasági követelései a német szellem és politika tendenciáival. Fr. Liszt a nemzeti egyéniség jelentőségének az oekonomia terén való érvényesítését tette működésének főgondolatává és a vámegylet megalkotása (1833) lett a német politikai egység követelésének erős kifejezője és hathatós előmozdítója.

A német philosophia is eljutott a nemzeti műveltség ideális értékeinek és az állam hatalmi szervezetének bensőséges összekapcsolásához. Hegel történetbölcselete a nemzeti egyéniségnek döntő szerepet juttat a világszellem evolúciójában. A nemzeti egyéniségek mérkőzéséből emelkedik ki a korszellem kiválasztott képviselője, a kor műveltségének reprezentáló nemzete. S a mérkőző nemzetegyéniségek kizárják egymást és korlátolatlan függetlenség illeti meg őket. Fölöttük nincsen bíró; világbéke és világtársaság pusztá ábránd a szemében.² S a népegyéniség épen ez által lesz élő szerves valósággá, hogy magának államot teremt. Az egyes, Hegel államában, valamint a Rousseauéban, csak azáltal nyeri el igazi, magasabb szabadságát, hogy az állam jogrendjében egyesíti azt polgártársainak hasonló szabadságával. De Hegel állama nem az egyesek társulása érdekeik együttes előmozdítására, mint a Rousseaué. Még kevésbé egy minden magasabbrendű egyéni és társas alkotómunkából kizárt biztonságintézmény, mint a Humboldté. Az állam itt az egyesek fölé emelkedő közszellem megvalósítója. Nem a többségi akarat érvényesítése a kisebbséggel szemben, hanem a történetileg kialakuló nemzeti lélek megtestesítése egyéniségek által, egyéni

¹ Meinecke : VI. fejt.

² U. o. II. fejt. 274—5. l.

érdekek ellenére is. Az állam által valósul meg az erkölcsi törvény, ő jeleníti meg az észl, az eszmét a földi valóságban. És csak az államban valóra váló erkölcsiség körében élve emelkedhetik fel az egyén a szabadság és a lét legmagasabb formáihoz, a vallás, a művészet, a philosophia magaslataira.*

Humboldt és a vele rokon szellemek nézőpontja, a nemzeti szervezés különválasztása az állami, hatalmi alakulattól, félreszorult. A német mozgalom — valamint az olaszságé is — nemzetiség és állami hatalom egyesítésére, kölcsönös áthatására törekedett. A német philosophia továbbépített a felvilágosítás adta fundamentumon és a szabad egyének önkéntes egyesülésének természetes és történeti alapjául jelölte meg a nemzetiséget, az államélet minden többségi akarathoz primarebb, szervezesebb irányítóját. S az egész kulturkörben a romantika költői, művészi és tudományos szószólói a phantasia ragyogásával és a mysterium borongásával vették körül azt az ősi köteléket, a mely a származás, nyelv és hagyományok által rokon polgárokat egymással és hajdankori elődeikkel összefűzi.

De nemcsak a nemzetiség eszméje módosította lényegesen a felvilágosodás tanát az állampolgárságról és az egyének szabad szerződésének szerepéről a társadalom szervezésében. Atformálták azt azok a gazdasági és társadalmi ellentétek is, a melyek a francia forradalom alatt és a XIX. század első felében Angliában is, Franciaországban is előtörttek.

Már a forradalom maga, a melynek vulcanikus kráterein át meg lehetett látni a földalatti, majdan napvilágra jövő anyagokat és erőket, megmutatta azt, hogy a tömegekben vannak rétegek, a melyeknek szükségéit és reményeit semmiképen sem elégíti ki a szabad tulajdon és szabad verseny rendje. A melyek egészen mást várnak a népfelségen nyugvó közhatalomtól, mint az egyének mérkőzé-

* Hegel : Philosophie der Geschichte 1837. (ed Gaus); Philosophie des Rechts, 1833. Weber : Histoire de la philosophie. 531. o.

sének pártatlan védelmét. Az 1793-iki jacobinus alkotmány kötelezte az államot, hogy polgárait a munkanélküliségtől megóvja; St. Just javaslatai, Babœuf börtönálmai az államnak még egyéb más activ és teremtő beavatkozását hirdették.

A krátereket csakhamar betömték. De a polgári gazdálkodásban ki nem elégített, szaporodó népelemeket pár évtized multán szóhoz juttatta az új gépeken és közlekedési eszközökön épülő gyáripár, a mely a város és vidék proletárjait füstös, szennyes telepein nagy tömegekbe gyűjtötte össze. R. Owen socialis kezdeményezései a char-tismus nyomán Angliában, franczia földön St. Simon és iskolájának tanítása, legfőként pedig Louis Blanc tevékenysége nyomán mindig többen üzentek hadat a szabad verseny elvének, próbálták megtalálni a társas tulajdon elméleti és gyakorlati formáit és követelték a munka nemzeti szervezését a korlátozatlan népfelsgre, az általános választójogra alapítandó közhatalomtól. Új, még gyenge nép-retegek, mint a középkorban a még gyenge polgárság, nem egyéni szabad tevékenységet kívántak, hanem a külön szervezkedés jogát. A közhatalomtól pedig küzködésükben pártfogást és egy üdvösebb rend felé való szabályozó, teremtő közreműködést.

Ennyiben tehát az újabb socialis ellentét is fokozta a nemzeti államhatalom feladatainak körét, a forradalmi munkásság vezérei új jogokkal és kötelességekkel akarták felruházni a közösséget. Másrészt azonban épen az újonan kiélesedő társadalmi mérkőzésben éled újjá az államhatalom elleni bizalmatlan, féltékeny magatartás, nyeri új, élesebb alakját a felvilágosodás szabad állam-eszméje.

Az új, gyáripari proletariátus az 1824-iki angol «Combination» törvény óta, megkezdte Trade Unionjainak alkotását, lerakta anyagi és erkölcsi érdekeinek társulati alapjait s így mozgalmának, gyarapodásának súlypontját a közhatalomtól különváló, attól sokszor háborgatott társadalmi egyesülésbe helyezte. A tőke és munka harcza visszaidézte a rendi idők lélektanát és ellenséges osztályokra

bontogatta a nemzetet, a szabad polgárok minden rendi különválás fölé emelkedni törekvő egyesülését. Az osztályharc tudatosabb kiéleződése kezdi megtámadni a nyelvi-culturalis összetartozás érzését. Megfogán az a meggyőződés, hogy az államhatalom, a melyet a föld és tőke birtokosai irányítanak, le nem küzdhető ellenállással száll szembe a felküzködő néprétegek legmélyebb anyagi és erkölcsi követeléseivel és hogy ezt az irányítást, a birtokosok hatalmát csak úgy törhetik meg, ha összefognak más államok hasonló helyzetű polgáraival. Ha lerontják az állam kényszerítő erőhatalom szervezésének legfőbb indítékát: a nemzeteket szembeállító hatalmi mérkőzést. Épen a 48-as nemzeti és nemzetiségi forradalmak küszöbén hangzik fel Marx és Engels kommunista kiáltványa, a híres refrainnel: «Minden ország proletárjai, egyesüljetek!» Így e forradalmi törekvéseik részint bíztak a nemzeti állam demokratizálásában és szaporítani akarták a közhatalmat, hogy az őket gyámolítsa, részint kezdtek szembehelyezkedni azzal, nemzetközi alapon szervezni osztályharcukat. Másfelől elhangzott a vezérek körében az anarchikus gondolat is, a mely tiltakozott az erőhatalommal rendelkező állam egész léte és mindenféle, akár jó-, akár rosszakaratú beavatkozása ellen. Ez a gondolat a gazdasági és társadalmi igazságot csak az egyének és társulataik szabad tevékenységétől remélte.

De elsősorban a polgári gazdálkodás hatalmasai újították fel és élesítették a laissez-faire jelszavát. A manchesteri liberalizmus a népfel ségen nyugvó államhatalom fenyegető beavatkozása ellen szegezte most azt a jeligét, a melyet d'Argenson az abszolút királyság idejében hangoztatott. Tiltakozott a gyárak munkarendjébe, egészségi és egyéb viszonyaiba betekintő parlamenti vizsgálóbizottságok ellen. Hirdette az egyének önrendelkezési jogát, minden állami gyámkodás és pártfogás céltalan, ernyesztő, káros voltát.

Ugyanezek a socialis ellentétek másutt hasonló jelenségeket idéztek elő a vallásos élet szabályozásának, a köznevelésnek kérdései körül. Az új forradalmi proletársággal, prófétáinak tanításaival szemben a francia bourgeoisie

mindinkább elvetette voltairei hagyományait. Közeledett a katolikus egyházhoz, gyarapította annak vagyonát, iskoláit, reábizta gyermekeinek nevelését, benne kereste conservatív törekvéseinek oltalmazóját. Végre megalkotta a loi-Fallouxt, a mely a lehetőségig visszaszorította a francia államot a közoktatás vezetésétől. Ugyanakkor a francia katolicismus liberalis szárnya, Lamennais és az ő lelkes hívei, egészen más szellemben és más terjedelemben vallották a hitélet és a nevelés függetlenítését az állam hatalomtól. Bizva vallásuk örök értékeiben, a tömegekre gyakorolt vonzóerejében, el akarták szakítani annak szervezetét az államtól és az abban irányadó érdekektől. El akarták lökni a hatalom segítő karját, hogy az egyesülés szabad formáiban könnyebben találják meg az utat a hatalomból kizárt néprétegek törekvéseihez.

Igy, mialatt élesedik a harcz az államban döntő politikai befolyásért, a küzdő rétegek a közhatalomtól különváló egyesületeket teremtenek vagy szerveznek újjá céljaik érdekében. Szabad társulatokat, a melyen át hatással lehetnek az államra is, de a melyek meg is vedhetik egyéni és társas törekvéseiket annak önkénye ellen.

S e mozgalmak közepette az egyéni szabadság fogalma, érzése is átalakul és újjászületik. A gazdasági és szellemi élet cseréjének állandó fokozása, a természettudományok és a történeti tudatosság előhaladása, a socialis mérkőzés érezhetőbb hullámverése épen annyira növelte az egyesek függését a közélettől, mint saját érvényesülésük lehetőségét. Az egyénekben tudottabbá tette környezetük és multjuk hatását, de egyúttal magasabbra fokozta egyéniségük önértetét. A collectiv hatalmak kézzelfogható gyarapodásával szemben az «egyellen» annál követelőbben szólal fel az ő sajátos mivoltának, el nem törpíthető jelentőségének kiküzdéséért. S a souverain egyéniség hitvallói, helyzetükhöz és hajlamukhoz képest ragadják meg a vallás, a philosophia és a művészet, a conservatív vagy a forradalmi társulás formáit, hogy általuk az egyéniség új tartalmát juttassák diadalra.

Ilyen hatások alatt alakult a felvilágosodás szabad állameszméje azon évtizedek alatt, a melyek a közélet polgári rendjét nyugaton megvalósították. Minden változás között döntő fontosságú maradt a polgári szabadság és a nemzetiség szerves összekapcsolása, a melyet a francia és az angol nemzeti állam megvalósított s a melyet a német és az olasz élet teljes erejével megvalósítani törekedett.

III.

A nyugati országokból kisugárzó viszonyok és gondolatok megmozgatták a Habsburgok dunai birodalmának népeit is. A magyar nemzet is új életre ébredt és belesodródott az európai culturproblemák forgatagába. De a nyugati állami fejlődés nem érte meg olyan eredményt, a melyet az «austriai birodalom» népei és államférfiai, a maguk nehézségei közt befogadhattak volna. Hiszen itt épen a főgondolat, az alapszerkezet volt lehetetlen: a polgári szabadság és nemzeti egység összeolvasztása.

Azon a területen, a melyet a Habsburgok hatalmi politikája fűzött egybe a századok során, nem alakult ki egy olyan fölényes assimiláló nemzetiség sem, a mely akár e hatalmi kereteken belül, akár azok szétrobbantásával egységes nemzeti alapon, nagy, életképes államot teremthetett volna. A polgári szabadsággal egybefont nemzetiségi öntudat a legpusztítóbb veszedelemmé válhatott a Habsburgok hatalom szervezésére nézve és Metternich Kelemen nem látott más menedéket a monarchia számára, mint a nyugati államalkotó principium feltartóztatását és kizárását. A kancellár úgy volt meggyőződve, hogy ez a feltartóztatás még igen sokáig sikerülhet. A napoleoni háborúk az osztrák tartományok nagy részében és a magyar korona területén egyaránt még a rendiség berendezését és lelki formáit találták. A jogegyenlőség és a nyelvi-culturalis szerveződés felé való törekvés még csak a földalatti csirázás állapotában volt. Magyarországon az újabb irodalom kísérletei, a Mária Terézia és József reformjai nyomán elinduló

mezőgazdasági és iskolai ujitások szórványos, de fontos munkássága folyt a felszín alatt. De ez a sokáig ártalmatlannak mutatkozó csírázás az élet benső haladásának ellenállhatatlan erejével tört elő és csakhamar minden kormánypolitikánál hatalmasabbnak bizonyult. A magyarságnak Széchenyi és az ő kora hozta meg az új nemzeti eszmét.

Széchenyi egyéniségének evolúciója a magyar arisztokrata vérgőgjét, fajtájához való szenvedélyes ragaszkodását, nemesúri szabadságönérzetét lassanként alakította át nemzetteremtő hazafisággá, igazságos szabadsághitvallássá. Felfogása a nemzeti nyelv, a nemzeti egyéniség hivatásáról nem maradt el a német philosophia legmagasabb szárnyalása mögött. Nincs európai államtérfi, a kinek életét annyira átitalta volna nemzete sajátosságának az emberiség érdekében való kifejtése. A kiról annyira el lehetne mondani, hogy a maga nemzetisége felmagasztalásának hőse és vértanuja volt.

A nyugati fejlemények, nagy részben Széchenyi személyiségének suggestiv hatásán keresztül, végbevitték a szabadság és nemzetiség érzésének ezt az átlényegülését a magyar nemesség színe-javában is. És a magyar szabadságnak és magyar nemzeti érzésnek ez a renaissance-a az emberi tevékenység legkülönbözőbb területein szépet és nagyot alkotott. Szebbet és nagyobbat, mint a mit magyar élet e magyar földön bármelyik más korban alkotni tudott.

Azonban, Széchenyi kora és maga a legnagyobb magyar sem ismerte még teljes világosságában és élességében az állam és a nemzetiség viszonyának problémáját. Ez alig is lehetett máskép. Természetes következése volt ez egyrészt annak a helyzetnek, a melyet Magyarország a Habsburgok birodalmában elfoglalt, másrészt rendi alkotmányunknak és annak a művelődési állapotnak, a melyben a magyar nép és még inkább a nem magyarajkú lakosság hazánkban élt. A Bécsben székelő dynastikus, bürokratikus és katonai hatalom ez állami élet legfőbb functióit gyakorolta. Gazdasági és társadalmi életünk pedig elég kezdetleges volt arra, hogy a középkori helyhatósági ön-

kormányzat, rendi országgyűlés és dikasteriális kormány kielégítse.

A harminczas évek magyar közléte olyan távol állott a modern állami feladatok teljességétől, azoknak külső és belső lehetőségétől, hogy a nemzetegyéniesség kifejtésének bármilyen magasztos felfogása is csak a messze jövőben láthatta a nemzeti állam körvonalait és annak problémáit. Ez a helyzet okozta, hogy Széchenyi — némileg analog körülmények miatt Magyarországon mint Humboldt az állami életében megbénított Németbirodalomban — a nemzetiség előhaladását teljesen a társadalmi szabad szervezkedés, az irodalmi és gazdasági erőfeszítés terére igyekezett terelni.

A magyarság története, lelki fejlődése kizárta azt, hogy az alkotmányos, közjogi alakítással szemben olyanféle hűvös, idegenkedő magatartás fejlődjék bármelyik vezető szellemében, mint a melyet a német tudomány nagy emberében láttunk. Széchenyi igen jól érezte és tudta, hogy a politikai életet is át fogja hatni és át kell hatni a magyar nemzetiségnek.

Világosan látta azt az akadályt is, a melyet a bécsi körök hagyományai és a monarchia középponti hatalmai, valamint a nemzetiségek fokozódó öntudata állít a magyar törekvések politikai előnyomulása elé. És mentől előbbre haladt a nemzeti mozgalom, a negyvenes évek politikai fejlődése, annál izgatottabb aggodalommal nézte ezeket a veszedelmeket. De akkor sem úgy tekintette e kérdéseket, mint a magyar államalkotás és a dunai hatalomszervezés megoldást sürgető követeléseit. Ellenkezőleg, egész energiáját, szenvedélyét, tekintélyét vetette abba, hogy a magyar politikai életet e nehézségek elkerülésére bírja. Szükségesnek és lehetségesnek vélte, hogy a magyar politikusok úgy irányítsák, fékezzék mozgalmainkat, hogy ama nehéz kérdések megoldását elodázzák. A magyarságnak várnia kell addig, míg elég erős lesz arra, hogy a birodalomban való posztíóját kedvezően rendezhesse el, míg politikai ambíttíóját valódi súlyával, belső értékével fedezheti. A magyar nem-

zetiség terjesztésének csak egy módja van: annak nemesítése, anyagi és szellemi súlyának gyarapítása. Csak «olvasztói felsőbbség» által közelíthetünk célunkhoz. «Felsőbbség által, vagy sehogysen». Addig, míg ezt az olvasztói felsőbbséget meg nem szereztük, türtőztessük a magyar nyelv érvényesítésére irányuló buzgalmunkat. Tartózkodjunk mindentől, a mi másajkú polgártársaink nemzetiségi önérzetét bántathatná. Értékes polgári jogoknak kiterjesztésével, alkotmányunk áldásaival fűzzük őket magunkhoz addig, míg magyarságunk vonzóereje megéri. Előre az alkotmányi szárnyal, a jogok kiterjesztésével és hátra védelmi vonalba a nemzetiséggel. Ez volt Széchenyi *taktikája**. A taktika, a kiméletesség, az önfegyelmesség volt Széchenyi szemében a magyar politika gyakorlati követelése. Nem megépíteni akarta még a magyar államiságot, hanem előkészíteni azt, elhárítani az útjából minden erőpróbát, a mely gyarapodását megszakíthatta.

A magyar ellenzék, a mely a nemzetiség és szabadelvűség követeléseit vallotta, a tömeglélek egyszerűbb logikájával haladt előre a nemzeti, állami élet teljességének kiépítése felé. Az ellenzék kiváló vezéreit is foglalkoztatták azok a nehézségek, a melyek a bécsi tényezőkben és a mozgolódó nemzetiségek, főleg a horvát nemzet kifejlett öntudatában rejlettek.

Nyilatkozataikban, programjukban hangoztatták az osztrák tartományokkal való viszonyunknak a *pragmatica sanctio* alapján való méltányos rendezését és megjelölték annak feltételül az osztrák népek alkotmányossá alakulását. Hirdették a rendi Magyarországon uralkodó ősi elfogást, a mely különbséget tett politikai és nyelvi nemzetiség között és a mely a korona bármely nyelvű tagját, a magyar politikai nemzet egyenjogú részesének tekintette. A törvény a magyar közélet régi politikai nyelvének, a latinak helyébe a magyart tette, de a magyarság semmiben

* Akadémiai beszéde 1842. nov. 27. I. Széchenyi beszédei 1887. 149. s. kk. I. és A kelet népe 1905. 59. kk. I.

se akarja csorbítani, gátolni a másajkúak nyelvét, nemzetiségét.

Pest vármegye annyira ment, hogy Kossuth Lajos indítványára az országgyűlésen tárgyalatni kívánt arról, nem volna-e célszerűbb, ha Horvátország, a magyar szent korona alatt, de közigazgatási és törvényhozási tekintetben Magyarországtól különválasztatnék?

Azonban az ellenzék álláspontja éppen oly kevésbé vezethetett a hatalomszervezés és a nemzetiségi kérdés megoldásának pozitív fogalmazásához, mint a Széchenyié. Míg a legnagyobb magyar akkorának látta a nehézségeket, hogy csak elodázásuktól várta a magyarság javát, addig az ellenzék abban az optimista meggyőződésben élt, hogy a Corpus iuris lényegében már meg is oldotta e nehézségeket, hogy a modern magyar állam feladatait bátorságosan helyezhetik rá alkotmányunk történeti fundamentumára.

Csak Wesselényi Miklós szózata vetett fel pozitív tervet, a mely a monarchiát a nemzetiség elve alapján öt ország conföderált egyesülésévé akarta alakítani. E terv közönbös fogadtatása is megmutatta, hogy mennyire idegen volt az egész kérdés a magyar politikai gondolkodástól.*

A magyar élet fejlődése nem várta be Széchenyi taktikájának sikerét, a világtörténet fejleményei nem engedtek időt Kossuthnak és Deáknak bizakodásuk igazolására. Az 1848-iki forradalom futólúze gyorsan elért a Duna mellékére és a monarchia együvértartozásának, az állam és nemzetiség hatáskörének a való életben, a lelkekben megoldatlan nehézségei körül dicsőség és vértanuság, véres erények és véres bűnök lobogtak fel, alkottak és romboltak a Habsburg-hatalom országaiban.

A hatalom szervezésének, az állam és nemzetiség viszonyának kérdése ebben a rémes megvilágításban mutatkozott

* V. ö. Horváth M. XXV. év Magyarország történetéből. II. k. 129. l. «Wesselényi javaslata a tervek és teendők özönében elhangzott, kivált mintán azt, *mint a maga körén kívül esőt, feladatainak nem tekinthette a nemzet.*»

most egész valójában «Uj-Ausztria» államférfiai és népei előtt. És ez épen akkor történt, a mikor a fejlettebb országok forradalmi vagy forradalmi mozgalmi, megmutatták az új socialis ellentéteket, a suffrage universel követelését és első működését, a gyáripari proletariátus communista törekvéseit. A mikor az államhatalom fenyegető beavatkozása ellen a birtokos polgárság új alakban támasztotta fel a szabad állam eszméjét, a manchesteri liberalismus értelmében. A mikor conservatív egyházi körök és forradalmi feltörekvő rétegek egyaránt az államtól különváló társadalmi szervezkedésben keresték üdvüket.

Ezeknek a történeti körülményeknek találkozása magyarázza meg Kossuth és Eötvös egybehangzó tanításait a szabad államról, a nemzetiségi kérdésnek a vallási kérdés mintájára való megoldásáról. A magyar föld későbbben kifejlő életében a felvilágosodás polgári rendjének befogadása egybeesett a polgári szabadelvűség XIX. századi renaissance-ával. Azzal, a mely az egyéni szabadságot, a társulás és szervezkedés szabadságát az állammal szemben igyekszik biztosítani. 1851-ben új kiadást ért Humboldt műve az állam feladatainak korlátairól. Az új szabadelvűség szemében Rousseau szabad államának magasabba feladatköre és polgári hitvallása a jacobinus rémuralom és zsarnokság színében tűnt fel és egy fenyegető tömeguralom és communismus látomását idézte elő.

Br. Eötvös József is ilyennek látta Rousseau tanítását és nagy művének fejezeteihez fűzött bő jegyzeteiben nem szünt meg czáfolni és kárhóztatni a Contrat social állításait. Az ellentétek kiváltak a felvilágosodás állameszméjéből és a magyar állambölcsező előtt legveszedelmesebb ellenlábasaként tűnt fel az az ősgondolat, a melyből a maga alaptanítása egyenesen leszármazott. Mint a kathölikus liberalismus akkori hirdetői, Eötvös József is a keresztény lelkiismeret ősi szabadságkövetelésére alapította az állammal szemben is szabad egyéniség és társulás tanát, mert a kereszténységben látta azt a fundamentumot, a melyen az újabb civilisatio épült, a melyen elhelyezkedett a művelt

népek elszakíthatatlan egysége és a melyből ellenállhatatlan erővel sarjadnak ki a népek ezen körének uralkodó eszméi. Elvetette, mint a pogány ókor ellentétes hagyományát, az állami közösség korlátlan felségét, az egyéni és állami élet, a szabad társulás és az állami szervezkedés amaz elválaszthatatlan egységét, a melyet az atheni Πολις megvalósítani igyekezett és a mely a Contrat social szabad egyének szerződésén épülő államában újjáéledt.

És az államtól függetlenített, vele szemben is biztosított, a polgári szabadságtól megkülönböztetett egyéni és társulási szabadság elvét, a szabad egyház példájára alkalmazta Eötvös, valamint Kossuth is, az állam és a nemzetiség kérdésének megoldására, úgy a mint azt fennebb láttuk.

A magyar nemesség nemzeti szabadelvű reformmozgalmának vezérei, a kik küzdelmüket egy absolutistikus és conservatív kormányhatalom ellen vívták végig, a kik feudális kiváltságait az állampolgári szabadság egyenlőségére formálták át, lelkük készsége talajába fogadták be a szabad állam megújított tanát, a mely védelmet biztosított a fejedelem és a tömeg absolutismusa ellen egyaránt. És mint a dunai népek egyikének államférfiai, mint a rendi Magyarország politikai- és nyelvi nemzetiség fogalmának örökösei, levonták annak logikai következtetését — mindegyik a maga politikájának céljai szerint — a dunai birodalom-szervezés és a népegyeniségek üdvös együttműködésének feladataira nézve.

Itt nagyhatalmat kellett létesíteni, szilárdat és tekintélyeset, szabad polgárok önkéntes ragaszkodását tenni annak talapzatává, nyers erő, hatalmi kényszer helyett, modern állami életben kellett összeegyeztetni különböző nemzeti alakulásokat. Újjáteremteni a politikai és nyelvi nemzetiség fogalmát úgy, hogy az a XIX. század nyelvi-culturális egysülési szükségét befogadhassa, kielégíthesse. Hogy ennek szervező, civilisáló ereje ne állambontó veszedelem legyen, hanem az államot gazdagító, tőle előmozdított haladás. És valamint Nagy-Ausztria államférfiai megkísérelték, hogy a

bécsi hagyományok értelmében használják fel a század új hatalmait az osztrák imperiumalkotás régi utain, azonképen a magyar nemzeti törekvések vezérei is megpróbálták, hogy a megifjodott, leveretésében is impozáns magyar élet hozzáilleszkedjék a történeti folyam egyetemes áramlásához.

Szem előtt tartották azt az egyszerű és nemes igazságot, a melyet a 40-es években Széchenyi hirdetett a legnagyobb nyomatékkal: a magyar nemzetiség érvényesítése a magyarság társadalmi szervezkedésének, gazdasági és szellemi felsőbbségének a kérdése, semmi egyéb. Az állam, a törvény csak a nemzet politikai egységét biztosíthatja. De a rendi korszakban a politikai egység természetesen követelményének tekintették azt, hogy a magyar nyelv lépjen a holt latin helyébe a közélet egész területén. Széchenyi ezt épen olyan határozottsággal vallotta, mint nemzeti mozgalom más vezérei. Ezt tekintette ő a magyar nemzetiség védelmi vonalának, a melyből támadólag kilépnie még nem szabad. Most, a szabadságharc lezajlása után, a jogegyenlőségre épített modern államiség terjedelmesebb és mélyebbre nyúló munkakörében Kossuth is, Eötvös is elhagyták ezt a védelmi vonalat és az állam és a nemzetiség különválasztásában, a középponti államhatalom és az önkormányzati és társulati szervezkedés ilyen irányú körülhatárolásában keresték azon igazság intézményes biztosítékait.

Csak a kis Svájc és Belgium sajtósági viszonyai és a távoli Amerika még különösebb körülményei termettek ezzel rokon kérdéseket és ezek a példák foglalkoztatták is mind a két államférfit. De az ő feladatuk mindezekről lényegesen elütő, a magunk nemzeti életéből és helyzetéből kifejlett novum volt az európai államfejlődésben és novum volt az a megoldás is, a melyet megkísérlettek.

IV.

Az európai történet egyetemes fejlődése, a belőle felénk származó hatások nem igazolták Kossuth és Eötvös forra-

dalmi években keletkezett megállapításait. A mélységben mozgó lehetőségek megint visszasülyedtek és a felszínen vegetáló tenyészet a maga lassú ütemében nőtt tovább. Az állami közhatalom tevékenysége nem szorult szűkebb körre, a hogy azt a szabadelvű eszmék renaissance-a óhajtotta volna. Ellenkezőleg, feladatköre fokozatosan növekedett, tekintet nélkül arra, hogy conservatív vagy haladó befolyások voltak uralkodók az állam irányításában. Még a szabad egyéni és társulati tevékenység classikus földjén, Angliában és Amerikában is a polgárok anyagi és szellemi tevékenységének mind nagyobb köréit vonta magához az állami hatalom.

Még távolabb járt a történet alakulása azon feltevéstől, hogy «a nemzetiségi kérdés talán már egy félszázad után azon legyőzött álláspontok közé soroztatik, melyekre az emberek sajnálattal tekintenek vissza».* Az olasz és a német nemzeti egység létrejött és a dunai népek tözsomszédságába hozta az egységes nemzetiségre alapult politikai és gazdasági szervezkedés hatalmas, örökifejtését. A nemzeti állam eszméje diadalmasabb, suggestivabb volt, mint bármikor. Az összes vezető culturhatalmak suggestiv befolyása teljes mértékben érvényesült a kisebb műveltségű, véres emlékektől háborgatott dunai népek között és a foederatív hatalomszervezés, a politikai egyesítő, nemzetiség, az Eötvöstől és Kossuthtól megálmodott szabad állam lehetőségétől még távolabb vitte őket.

A széthúzás fokozódó tendenciáival szemben a dynastikus katonai szervezetnek és tartozékainak századosan meggyökerezett hatalmi hálózata, másrészt a magyar nemzetnek és alkotmányának ezredéves összetartó és assimiláló ereje lépett szövetségre és lett a «dualismus» által az osztrák-magyar monarchiának két — egymással gyakran ujjat húzó — fenntartójává. És mialatt Ausztriában a kisebb népek az önkormányzat formái közt torzsalkodtak egyéniségük kifej-

* Eötvös: A nemzetiségi kérdés. 15. feje.

tése érdekében, hazánkban a politikai és nyelvi nemzetiség türelmes, békés fogalmai helyébe az «államalkotó nemzet» és a «nemzetiségek» ellentétes fogalmai léptek. Gyanú és gyűlölködés rontott a földrajzi és történeti összetartozás, a politikai és gazdasági egység munkájába. Az államnak féltékenyen kellett néznie a kifelé húzó, árulásra hajló «nemzetiség» terjeszkedését és előretörését.

Mikor az 1868. évi költségvetési vita alkalmával szóba került a Nemzeti Színháznak adandó segély, egy szerb képviselő segélyt javasolt egy újvidéki szerb nemzeti színház számára is. Akkor Deák Ferencz ezeket mondotta: «... sehogy sem tudom megegyeztetni az igazsággal azt, hogy az állam, mely politikai tekintetben egységes és osztatlan magyar állam, magára a színházra, mint a magyar nyelvet művelő és egyáltalában művelődési intézetre, egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból... Ha nem vagyunk oly állapotban, hogy valamennyire adhassunk, akkor mondjuk ki, hogy kizárólag erre sem adunk.»* Az újabb fejlődés azt eredményezte, hogy a magyar állam másajkú polgárainak törekvéseit a magyar közélet komoly és tekintélyes organumai a Deák felfogásával tökéletesen ellenkező szempontból nézik.

A nagy feladat elvégezetlen maradt és a megoldatlanság bilincseivel és aggodalmaival megterhelve, megbénult energiával küzdötték tovább magukat a dunai népek művelődésük, nemzeti egyéniségük kifejlődésének útjain.

A tények megmutatták, hogy lehetetlen feladat volt az állam és nemzetiség különválása a dunai népek összességére nézve. Eötvös hivatkozott arra, hogy a vallási egyesülés szabadsága, az államtól való elkülönítése által megszűnt a felekezeti versengés állambontó hatása. Épen az a helyes analógia, a melylyel Eötvös is, Kossuth is érvelt az állam és nemzetiség különválasztása mellett, a legvilágosabban bizonyítja, hogy ez a megoldás az ő

* Deák beszédei, VI. 9. 94. o.

korokban történeti lehetetlenség volt. A XVI. és XVII. század folyamán a Németbirodalom egész fennállása, nemzetközi posztíója, belső fejlődése függött attól, hogy a felekezeti türelmesség elvét meg tudja-e találni, hogy a vallási szervezkedés állambontó hatását meg tudja-e semmisíteni? De az a lényeges, az élet minden viszonyával összefüggő kapcsolat, a mely akkor állami és egyházi szervezet között fennállott a nyugati culturkörben, ilyenféle megoldást teljesen kizárt. A német politika azokban a századokban megkísérelte a különböző egyházak köteletébe tartozó tényezők összeegyeztetését, mesterséges, döcögő együttthaladását. De önkéntes, szabad, gyümölcsöző összemunkálás történeti lehetetlenség maradt mindaddig, míg a culturfejlődés összes viszonyai által meg nem változott az állami és egyházi élet összeköttetése. Az állam és a nemzetiség is ilyen lényeges, mindenre kiható kapcsolatba jutott Európában a XIX század folyamán és a történetírásnak, a történeti gondolkodásnak kemény munkája lesz még, míg e kapcsolatok benső mivoltát, jelentőségét megvilágítja. Hatásuk nagy erővel ragadja meg a culturkör népeit és pusztító csapássá lesz azokra nézve, amelyeknek sajátos helyzetébe nem fogadhatók be. A forradalmár, a philosophus államférfi gondolata elszármalhat a nehézségek fölött, át az időleges kapcsolatok törpe valóságán. De a tömegek magatartásában, lelki realitásában keményen élnek azok és el nem mozdíthatók.

A dunai népeknek be kellett érnök egy olyan megoldással, a mely e bénító körülmények között is erőteljes fejlődést tett lehetővé és bizonyos fokú megnyugvást adott. Államférfiaik bölcsesége ezt a megoldást a kiegyezésben teremtette meg, a nemzetiségi törvényben és azok magyar és osztrák tartozékaiban. Deák Ferencz műve egyesítette magában Széchenyi elodázó-, Kossuth és Eötvös megoldó törekvéséből azt, a mit az idő megtúrt és megkövetelt. Ezt a megoldást a magyarság és a vele együtt élő népek elfogadták eddig és csak egyes csoportok remélik, hogy

művelődésük megváltozott erői és a vezető kulturák új constellatiói gyökeresebb elintézésre vezetnek.*

GÖRÖG IMRE.

* Elismerjük, hogy tisztelt dolgozótársunk ez alapos tanulmányában a lehető tárgyilagossággal az eszmék keletkezését és fejlődését akarja magyarázni. Tudjuk, hogy nem kíván véleményt mondani egykorú irányokról. De tárgyilagossága értékmegállapításra támaszkodik, a mit lehetetlen kikerülni politikai eszmék fejlődése rajzában. Már pedig mi az ő értékmegállapítását nem hagyhatjuk szó nélkül. Széchenyi, Eötvös és Kossuth eszméi között élesebb különbséget kellett volna tennie. Széchenyi felfogásának diadala a nemzeti állam és ennek keretében a méltányosság szilárdítását jelenti. Ezt nem mondhatjuk Eötvös és Kossuth fent tárgyalt felfogásáról. Mind a kettő igen alkalmas volt arra, hogy veszélyeztesse a nemzeti állam jövőjét, az Eötvösé kisebb, a Kossuthé nagyobb mértékben. És e veszély, bizonyára azokat az általános emberi jogokat is sér-tette volna, melyeket a két államférfiú nagylelkűen kimélni akart.

Szerk.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Egy magyar királyné emlékének nyomozása a külföldön.

Mikor Habsburgi Mária, a Mohácsnál elesett II. Lajos magyar király nejeinek életiratához fogtam, elengedhetetlennek tartottam nemcsak a kútfőkből meríteni, hanem helyi személyes tapasztalatokon is okulni. E végett felkerestem 1912 nyár elején a régi Németalföld egyik jelentékeny kerületét, Belgiumot, nevezetesen Lüttich, Brabant, Antwerpen, Kelet- és Nyugatflandria és Hennegau tartományok városaiban: Lüttich, Löwen, Mecheln, Antwerpen, Turnhout, Gent, Brügge, Brüsszel, Mons, Binches s Mariemont városaiban illetőleg helyiségeiben, ezek könyvtáraiban, múzeumaiban, templomaiban, kolostoraiban, városházaiban s egyéb hozzáférhető köz- és magánhelyiségekben Mária királynénk emlékeit, érmeit, arczképeit, könyveit s az általa létesített építészeti és művészeti alkotások maradványait.

Kutató utamon kísért mindvégiglen egy Máriaért nemesen rajongó régi magyar író, Akadémiánk egykori jeles tagja Botka Tivadar mondása: «Alig van város és vidék e szép égalj alatt, alig nagyobbyszerű monumentális épület, alig egy dicső századnegyednek történetére vonatkozó lap, melyre «a magyar királyné» kedves emlékezete írva nem volna: *Marie de Hongrie*»*) Csakhogy lépten-nyomon, nagy sajnálatomra a helyi tapasztalat ellenkező meggyőződést eredményezett. A való az, hogy Mária királyné emléke Belgium lakosságánál nagyon homályos, mondhatni teljesen elhomályosult. Még oly helyeken is, melyekben Mária királyné emléke az ő gyakori és huzamos ott-tartózkodásánál fogva jobban vésődhetett volna a városlakók elméjébe, a történelmi köztudatba, mitsem tudnak avagy csak alig tudnak valamit egykori úrnőjükről. Bárkiket kérdeztem, papokat, civzil urakat, tanítókat, hivatásos műzcumi alkalmazottakat vagy

* Magyar Sion II., 19.

köznépbelieket, egyik sem tudott Máriáról, vagy ha hosszabb útbaigazítás után tudni véltek, kitűnt, hogy Máriát összezavarják Burgundi Máriával, I. Miksa császár nejével, vagy Osztrák Máriával, V. Károly császár leányával, II. Miksa magyar király nejével, a legtöbb esetben mégis Mária-Terézia osztrák császárnővel és magyar királynővel, kinek emlékezete tényleg országszerte még leginkább fenmaradt. Löwenben (Louvain) vezetőm, egy városházi alkalmazott annyira nem tudott Máriáról, hogy szintén el sem hitte szavaimat, hogy e nő Belgiumban és Hollandban 25 éven át helytartóskodott. Elég gazdag és érdekes múzeumában egyetlen tárgy sincs, mely Mária királynéra emlékeztetne, kivéve két képet, melyet mégis az ő emlékével összekapcsolhatunk. Tudjuk, hogy Mária első nevelését és kiképzését a löweni brabanti hercegi kastélyban, Löwensteinban kapta. E kastély a város határában levő Mons Cæsaron állott, de ma már annyira elpusztult, hogy nyomait is alig láthatni. Annál örvendeztetőbb tehát, hogy a városi múzeumban a nevezett két kép a hercegi kastély egykori alakját fentartotta számunkra. Az egyik kép 1640-ből, a másik 1799-ből való. Mindkettő Antoinè Clevenbergh műve.

A Löwentől 25 kilométernyi távolságra fekvő Mecheln (Malines) Máriának, Brüsszelen kívül, másik hivatalos székhelye volt. Ma mint Belgium primásának a székhelye szerepel, de annyira csendes, hogy bár a lüttich-ostendei, a brüsszel-antwerpeni és a mecheln-st. nicolasi vasúti vonalak keresztező pontja, idegenek által mégis csak gyéren kerestetik fel. Látnivaló nevezetességei néhány temploma s középülete, de forgalmi tekintetben a város már annyira csendes és félreeső, hogy a fül szintén hallja az utcák kövezetéből kisarjadozó fű és bozót növéseit. E helyt, feladatomhoz mérten azt akarom constataálni, hogy Mária királyné emléke itt sem elevenebb, mint Löwenben. Az utca népétől a primási udvarig Mária jóformán teljesen ismeretlen. A Mária által lakott kormányzósági épületet, a ma Tribunal néven szereplő piaci nagy épületet a királyné fivére, Károly császár emeltette s azt a mai restauratio azzal a szerencsés eszmével fejezi ki, hogy a kapuzat fölött a hatalmas monarcha kőből faragott szobrát helyeztette el. A nagykiterjedésű, négy frontot tevő palotának még nem restaurált része építészetiileg igen festői tömeg. A rajta levő *Múzeum* felirat hirdeti, hogy benne vannak ezidőszerint a város régiségei és művészeti tárgyai, képei, pecsétei, érmei

elhelyezve. E gyűjtemények azon termekben vannak, melyekben egykor Margit főherceggasszony s ő utána Mária királyné laktak. Akkor itt voltak elhelyezve Mária könyvtára és értékes művészeti és ritkasági gyűjteményei: képei, gobelinjei, tapetái. A könyvtáron és művészeti gyűjteményeken kívül ritka és becses tárgyakkal, érmekkel, ritkaságokkal telt cabinetek is voltak e palotában. Nyilván ezek között voltak azon termés-aranyérczek is, melyeket a királyné hazánkából kapott volt. A történetíró, főleg a magyar ma, az idők változóságának benyomása alatt, kegyeletes sóhajjal járja be a termeket, melyekből nemcsak a régi dicsőség, de annak még az emléke is eltűnt. Ma egyetlen tárgy sincs a sok érdekes mű- és emléktárgyakból e történeti vonatkozású emlékekkel telt gazdag múzeumban, mely Mária királynére vonatkoznék. Számos régi s újabb képei között is hiába keresnők Mária arcmását s így bizony nem lehet nagyon meglepő, hogy Máriának emléke, annyi idő után, a városlakosság emlékezetében is sajnálatosan elhomályosodott, annyira, hogy mikor 1849-ben a királynénak a régensségben elődje szobrát állították fel a nagy piacz közepén, Máriáról, kinek a város körül szerzett érdemei nem kisebbek nagynénje érdemeinél, teljesen megfeledkeztek. Eljő-e az az idő, mikor Mecheln népe és intelligenciája Máriával szemben az erkölcsi kötelesség tartozását lerójjja?

A Mechelntől éjszakra eső Antwerpen (Anvers), mely a maga előkelőségével és nagyvárosias physiogonomiájával, széles uri boulevardjaival, pompás fasoraival és élénk kikötői nagy forgalmával imponáló benyomást gyakorol az érkezőre. Szellemileg nemcsak mint a nagy Rubens szülővárosa híres, hanem gazdag műgyűjteményeinél fogva is elsőrangú. Művészember avagy művészeti érzékkel és hajlammal bíró műbarát e gyűjtemények temérdek gazdagságában akár egy félévet is eltölthet, de én, ki Mária királyné nyomait és emlékeit kutatom, a rengeteg mûgazdagság közepett is csakhamar arról győződtem meg, hogy e helyt kevés aratni valóm lesz. A képtárban csakis család-történeti vonatkozással bíró festményeket láttam: Jó Fülöp, I. Miksa császár. Szép Fülöp, Örült Johanna, V. Károly alakjait. A múzeum földszinti érem- és metszetgyűjteménye sem szolgáltat a Mária-kutatásnak anyagot. Maga Mária egyetlen rajzban vagy metszetben sem található. Csak család-történeti vonatkozások vannak itt is. A Mária atyja és anyja egybekelését, valamint a Mária bátyjának, V. Károlynak Antwerpenbe való bevonulását feltűn-

festő pompás képek a városházán újabbkori alkotások, Leys H. remekei.

Antwerpent elhagyva, a Campine közepén fekvő Turnhoutot. Antwerpen tartomány ez arrondismális helyét, Mária egykori souverain-joggal bírt kedvencz helyét nagy reményekkel kerestem fel. E várost s a hozzátartozó nagy uradalmat Mária a császártól V. Károlytól jutalmul kapta a kormányzósága idején szerzett kiváló érdemeiért. Mária ez uradalmat, minthogy vadászatra nagyon alkalmas volt, minden egyéb helynél löbbre becsülte. A Gelderni Mária által e helyt még a XIV. században épült elég szűkös kastélyt nagyon elhanyagolt állapotban találtam. Egyik része jelenleg a királyi törvényszéknek, másik része a törvényszéki fogháznak szolgál hajlékul. Körülötte az egykori várakok és befogó védsánczok még jól felismerhetők. Az árkon át-vívó, falazott boltíveken nyugvó híd ma is bejáróul szolgál s e híd elején örként álló két természetes hársfa, ha talán nem is Mária-korabeli, de ehhez közel eső időből származhatik. Egészben az épület belseje s zömök, szögletes, fent ifjodó felépítményben végződő donjonja még régi állapotában van meg, de egyik része, a fogház elhelyezése miatt nyilván nagyon át alakult s ablakai nagy részben befalazták. Különben örömet láttam, hogy az egész épület ez időszerint alapos restauratio alatt áll s hátsó része immár ékesen el is készült. Ha a restauratio be lesz fejezve, e kastély, mint Belgium egyik legnevezetesebb történeti műemléke díszére válik az országnak. Maga a város nyilván sokban változtathatta meg külső physiognomiáját, a nagytér elrendezése azonban, melynek szépségében gyönyörködni lehet, alighanem régi eredetiségében van meg. A tér közepén álló városház mi ódonságot sem mutat s újabb keletű építmény lehet.

A kastélyt kívülről szemlélve, mert belsejébe egy folyamatban levő esküdtszéki tárgyalás miatt délelőtt be nem mehettem, egy arra járt intelligens arcú öreg papot szólítottam meg, kérdezősködve nála Mária királynéira vonatkozó hírek után. Bár a pap helybeli egyén volt, mitsem közölhetett velem. Nagyon bizonytalanul tudott eligazodni az általam kutatott Mária személyisége tekintetében. Vélekedése szerint a törvényszéki épületben egy nagy olajfestményű, feketeruhás nő van feltüntetve, kiről is hinni véli, hogy talán az a kutatott helytartóné. Ezt magam is valószínűnek tartottam, mert a törvényszék, mint említettem magában a brabanti herczegek kastélyában, Mária egykori, sok múkincsesel

és becses könyvtárral megtöltött székházában van elhelyezve. A délután folyamán a kastély törvényszéki részét bejárva, annak tárgyalási termében megláttam a falon függő jelzett női arcképet, ám nagy csalódásomra a feketeruhás, fátyolos hölgy nem Mária királynét, hanem a kastély egy későbbi tulajdonosát: Marie de Simmerent, született d'Orange úrnőt tünteti fel, ki a turnhouti uradalomról a turnhouti bárói címet viselte volt.

A kastélyból, fel nem adott reménnyel a városházába mentem s ennek tanácstermében több olajfestmény között, nagy örömmre, Mária királynénak, barna keretbe foglalt nagy olajfestményű arcképére akadtam. E képen Mária csipkés kézelőkben végződő fekete ruhában, prêmes gallérú hosszú fekete köpenyben, fején fehér bonnettel van feltüntetve, melynek nyak köré csavart végei hosszant lelógnak a mellén. Mária kezei ölbe helyezvék. Balkeze egyik ujjára szép gyűrű van tűzve. A vázon felső bal szögletén levő egykorú, ötsoros felirat kétségtelenné teszi, hogy a festmény csakugyan Máriát, Magyarország volt királynéját, Turnhout és Binche tulajdonosát tünteti fel.¹ A festmény kiváló mester műve, Máriának általam ismert legsikerültebb hű arcmása, mely jellemző egyéni-karakter vonásaival hűen tünteti elénk e fejedelmi nő egyéniségét. Mondhatni, hogy habsburgi szájalakulása daczára is szép. Nagy, sötét szemei telvék tűzzel és okossággal, jellegzetes, finom arcvonásain szellem és szívjóság ömlik el, arckifejezése csupa méltóság. Igazi uralkodónő arcmása. Érdemes mű arra, hogy kormányunk vagy akadémiánk azt az Országos Történeti Arczképcsarnok számára lemásoltassa.

Kutatásomat Turnhout elhagyása után Gentben (Gand) folytattam. Keletflandria e fővárosában, Mária nagyszülői, Miksa és Burgundi Mária egybekelésének, valamint bátyjának, V. Károly születésének városában, melyre a nagy fejedelem büszkébb volt, mint ellenese I. Ferencz francia király Párisra,² az építész és művelődéstörténetirő az alkotásaiban nagy középkor legszebb s leglelkesítőbb emlékeit bőségesen szemlélheti. Az ott levő városház, a daczosságában imponáló hatalmas Belfrood, a romjaiban jól fentartott régi brabanti grófi várkastély, az Oudeburg (s' Gravenkasteel), valamint a genti templomok: St. Bavo, Sz. Mihály, Sz.

¹ D. Maria Caroli V | imp. soror, regina | Hungariae, domina | Binchaei et Turnhoeti | Gubernatrix Belgii.

² Je mettrai votre Paris dans mon Gant.

Péter elragadják a műértőt, de oly emlékeket, melyek Habsburgi Mária életéhez adalékokat nyújtanának, hasztalanul kutattam. A városház hatalmas termei, annyi nagyjelentőségű városi és annyi világraszóló állampolitikai esemény színhelye, jóformán üresen tátognak, még régi butorzat dolgában is felette szegények. Régi képei közt mitsem találhattam a keresettekől, pedig el nem képzelhetjük, hogy ilyenek nagy számban s nagy értékben nem lettek volna. Hová tűnhettek? A régi grófok várkastélyából annyira kipusztult minden, hogy a hatalmas épületnek csakis vakolatlan kőfalai maradtak fenn. Modern szépművészeti múzeumában pedig, bár sok nagybecsű műremlék látható benne, alig van Mária korára vonatkozó festmény vagy faragvány. A festői Sz. Péter templomában fekszenek Mária királyné boldogtalan nővérének, Izabellának, a száműzött II. Keresztély dán király nejeének földi maradványai. V. Károly császárnak a Vrydagmarketen állott szobrát a francia sansculotteok rombolták le 1796-ban.

Gentből Brüggbe (Bruges) rándultam. Brüggében, a középkor világkereskedésének e középpontjában, az angol gyapjú-, a perzsa selyem-, a flandriai vászonkereskedés és a Hansa-szövetség városainak eme főraktárhelyén, mely régi építészeti jellegét még leginkább fentartotta az összes belgiumi városok között, a Máriára vonatkozó adatokat szintén nem azon számban találtam, mint reméltem. Hogy a városház külsejét díszítő flandriai grófok álló szobrai sorozatában a Máriáéra nem találunk, természetes, miután ez az épület régen Máriának Flandriában való szereplése előtt, még a XIV. században készült volt el. Azt, hogy a városház nagyterme, a gót famennyezet után híres egykori Schepenen-Huind falait ékesítő culturtörténelmi képek mi emlékezetes eseményt sem örökítenek meg Mária korából, az újabb korszak, melyben e képek készültek, fogyatékos történelmi ismereteiből vélem magyarázhatni. A hatalmas tornyával, a Tour des Hallessal imponáló csarnoképület régiséggyűjteményét, valamint a városi múzeumot is a Mária korára nézve ugyancsak szegényesnek mondhatom. Mária személyére és működésére vonatkozólag e helyt is a múzeumi személyzetet teljesen tájékozatlannak tapasztaltam, bár a gazdag gyűjtemény mindenik tárgyáról bő és alapos felvilágosítást adott. De azért még sem mondhatom, hogy Brügge, ha nem is Máriára, de Mária családtörténetére vonatkozólag egészen meddő tanulmányi terrenum lett volna. Felemlítem azon alul fekete márványból, fent tölgyfából faragott, páratla-

nul szép renaissance-kandallót, mely a Palais de Justice törvénykezési termében egy egész szobaoldalt elfoglal. Guyot de Beaugrant e műremeke abból az időből való (1529—31.), mikor Mária tőlünk elszakadva, Németalföldre jött. Az ezen kandalló nagy álló szoboralakjai Mária családtörténetére vonatkozó többrendbeli egyént tüntetnek elénk. Mária nagy-zülőit apai részről Miksa császárt és Burgundi Máriát, anyai részről Aragoniai Ferdinándot és Castiliai Izabellát; továbbá szülőinek: a Brüggében született Szép Fülöpnek és Castiliai Johannának medaillon-képeit, valamint állószoborként testvérbátyját, V. Károly császárt. Azonkép emlitem az Onze Vrouw- (Notre-Dame) egyházban ékeskedő két, gazdag aranyozással hivalkodó sírhelyet: Mária szépapjának, Vakmerő Károly és Mária nagyanyjának, Burgundi Máriának életnagyságú, fekvő ércszobraikkal fedett márvány sírjait. Családtörténeti vonatkozásaiknál fogva nem maradhatnak említettlenül a St. Sauveur katedrálisban falon függő Miksa császár és a templomi előjáróság szobájában, a chambre des Marguilliers falán levő, aranyalpra festett Szép Fülöpnek, Mária atyjának képei. Ez utóbbinak feliratából * megtudjuk, hogy Mári atyját a brüggiek Botos Fülöpnek nevezték, mert rendesen bottal járt. Születési házának, a herceglaknak csekély romjai ma is láthatók még.

Brüsszelben hová ez után jutottam, szintén tapasztalnom kellett, hogy Mária királyné neve, a közélet forgatagában ugyancsak elhangzott név s emléke elhomályosult.

A Palais des Academies egy beszédes alkalmazottja semmit sem tudott Máriáról, mit restelkedve be is vallott, mikor tőle felvilágosítást kértem azon nagy kép személyiségéről, mely kép négy év előtt, mint a város ajándéka a nagyterem falára került. Azt hiszem, e kép Belgium nagy embereinek apotheozise. Egy fehérruhás nő, a vértezett V. Károly császár közelében, elsősorban vonja magára a szemlélő figyelmét. Kérdésemre, hogy vajon nem ábrázolja-e esetleg a Brüsszelben született Máriát, a kérdezett azt válaszolta: Ha Mária csakugyan kormányzó volt Németalföldön, akkor valószínű, hogy a képvásznon megrajzolt nő őt ábrázolja. Még meglepőbb volt, mit a királyi könyvtárban tapasztaltam, melyet mohó vágygyal kerestem fel. Egy közkezen forgó német útikönyv szerint e könyvtár helyiségében megvan az összes

* Philippus Stok ons græf | Spæns Konink hier geboren.

németalföldi kormányzók olajfestményes arczképe, a mi azzal kecsgetetett, kogy köztük lesz Máriáé is. Ezek az arczképek azonban nem a nyomtatott művek nagykönyvtára helyiségében, hanem az úgynevezett Burgundi-könyvtárban (Bibliothèque de Bourgogne) vagyis a kéziratok gyűjteményének termében található. Egyik arczképnek sines felírata s a gyűjtemény alkalmazottjai sem tudtak a vásznon feltüntetett férfiak és nők kilétéről csak egy szónyi felvilágosítást is adni. Mégis állítani vélem, hogy Mária jellegzetes arczvonásaira gondolva, a képsorozatban a fejedelmi nő arczképe nincs meg. A mi kárpótolt a károsodásért, az, hogy szemlélhettem e teremben azt a foliópergamentes, gyönyörűséges miniatüreökkel ékesített, friss színpompában csillogó, ritka nagy kincset, melyet Mária maga is, ilyenül tartott s a szerencsétlen mohácsi csatának hírére egy másik, nem kevésbbé híres s művészi értékű codexsel, a most az Escuriálban levő Codex aureussal együtt gyorsan elcsomagoltatott s magával Pozsonyba, majd később, mikor Belgiumba költözködött, ide is hozott magával. Ezt az üvegszekrénybe közszemlére kiállított Attavante-féle Corvinát szemlélve s forgatva, nagyon meglepett, hogy a gyűjtemény két öre a Mátyás király címzlapi arczképével szemben levő nőarczképet, Beatrixot, «Ausztriai Mária» képének mondotta s szóbeli kiigazításom után is állítását fentartotta. Nem hagyhatom említettlenül azt sem, hogy a világ kezén forgó Bædecker féle úti kézikönyv, annyi ezer és ezer idegen vezetője és tolmácsa az Attavante-codexet a burgundi hercegek egykori tulajdonának mondja, kiktől azt később Mátyás király szerezte volna meg.* E helytelen állítással szemben tudjuk, hogy a könyv eredetileg Mátyás király rendeletére készült, mit czáfolatlanul bizonyítanak a könyv címzlapján hű arczmásban festett Mátyás és Beatrix arczképei s Magyarországnak és a Hunyadiaknak a codexben gyakran előforduló címerei.

A királyi könyvtárban van Mária királyné könyvtára, mely eleinte mehelni, utóbb pedig turnhouti kastélyában volt elhelyezve. Mikor Mária végleg elhagyta Németalföldet s Spanyolországba költözködött, úgy intézkedett, hogy könyvtára Turnhoutban

* «Das Messbuch der *burgundischen Herzöge, später im Besitz des Ungarnkönigs Mathias Corvinus*, 1485 von Attavante zu Florenz verfertigt». [*Belgien u. Holland.* Handbuch für Reisende v. K. Bædecker. Leipzig, 1885. 61. l.)

maradjon. Halála után II. Fülöp, kire Mária könyvtárát hagyta, a könyveket Brüsszelbe hozatni rendelte, mit a királyi könyvtár öre és királyi kincstartó Viglius de Zwischen foganatosított is. Sajnos az átköltöztetett könyvtár nem maradt meg a maga tömegösszességében, hanem a könyvek egyenként, bibliographiai szakokként szét osztattak, úgy hogy ma már csak véletlenül lehet a királyné könyvtárához tartozott könyvpéldányokra rátalálni. Ez annál sajnálatosabb, mivel ilykép Mária könyveit nem nézhetjük át egyenként s nem tanulmányozhatjuk azon szempontból, hogy vajon nincsenek-e azokban netán egyes feljegyzések, melyek magától a királyné kezétől valók? Máriáról tudjuk, hogy hat nyelvet beszélt s így polyglott könyvtárát nehézség nélkül használhatta. Nagy irodalmi szolgálatot tenne a királyi könyvtár igazgatósága, ha azon eredeti könyvjegyzék után, melyet Gachard tett közé,¹ a Mária hagyatékához tartozott könyveket kikerestetné s külön könyvtári állagként kezeltetné. Akkor e könyvek egyenként nemcsak megvizsgálhatnának könyvbejegyzési szempontból, hanem egyúttal megtudhatnók, hogy vajon a turnhouti könyvek hiánytalanul kerültek-e Brüsszelbe? Én a Mária halála után való könyvtári kezelés hűségét vagy kifogástalanságát annyiban vélem gyanuba vehetni, a mennyiben Gachard közlése szerint Meeus-Müller neki szívességből oly könyvek jegyzékét szolgáltatatta át, mely könyvek *örökség útján* kerültek az ő tulajdonába.² Hogyan válhattak e könyvek *öröklés* tárgyává?

Brüsszelben a királyi képtár mindkét gyűjteményét, a régi és a modern képtárt szintén átnéztem. A régi képtár (Musée ancien) arcképeiből, melyek Mária királynéval kapcsolatba hozhatók, csak keveset említhetek. Máriát ábrázoló kép e tárban egy sincs, csakis néhány családtörténetit említhetek: Mária nagyatyját, I. Miksa császárt, nagyanyját, Burgundi Máriát, atyját, Szép Fülöpöt és anyját, Órült Johannát, bátyját, V. Károlyt és ennek gyermekeit, parmai Margitot, osztrák Johannát és Máriát, II. Miksa császár és magyar király nejét, végre Mária királyné férjét, II. Lajos királyt. A szép arcú, egyenes orrú, rendes száju és állu király e képe nyilván annak fiatalabb éveiből

¹ Kiadta a brüsszeli akadémia kiadványaiban: *Notice sur la librairie de la reine Marie de Hongrie, soeur de Charles-Quint, regente de Pays-Bas.* (Brux. Hayez 1845. 25 sk. II.)

² 5. k. 25. l.

való.¹ Erre mutat ritka bajusza és szakála. Fején dupla selyemzsinóros, arany széllel sujtásozott fekete baret van. Testén fekete talár, alatta hímzett körfodros ing s e felett piros alsó öltöny van. Mellén az aranygyapjú-rend nagy láncza s drágakövekkel kirakott kereszt látható. Arczát hosszú, a nyak körül lenyeselt gesztenyebarna haj szegi be. Feltűnőek e képen az arcz nagy szemöldökei és hasított szemnyílásai. Hogy szemei bágyadtak, tekintete révedező volna,² nem mondhatom. Hogy kinek a műve ez arczkép, nem tudjuk, a képen levő képtári felirat azt az École Allemandéból valónak mondja. Vele ugyanazon a falon I. Miksa császár hasonló nagyságú s ugyanarra az ismeretlen festőre valló arczképe látható.³ Nyilván mindkét képet II. Lajosnak Máriával történt eljegyzése, vagy még inkább házassági egybekelése idejéből származónak vehetjük.

A modern képtárban egy óriási festmény vonja magára a képtár látogatóinak figyelmét, kivált a magyar látogatóét. Értem Louis Gallaitnak *V. Károly és Mária lemondását* ábrázoló képét. E mű kétségtelen kifejezője annak a magas niveaunak, melyre a belga monumentális történeti festészet felemelkedett, de kifejezője egyszersmind annak a gondatlanságnak is, melylyel e képen a történeti hűséggel elbántak. E kép Máriája egy a gondoktól, kiállott fáradoalmaktól és lelki gyötrelmekről elcsigázott, lelkileg megtört, előhaladott korú, szenvedő nőt tüntet elénk. Szinte láthatni az arczban azokat a lelki viharokat, melyek Máriát bátyjának a világalomról való lemondása momentumában átjárták. Mária a császár jobbán ül karosszékekben, fehér brokát ruha van rajta, fején a hosszú stólában végződő bonett, vállán hermelines köpeny, keze ujjain öt szép gyűrű. Nem historailag festett alak, de a császáré sem az, ki nehéz aranyos császárpalástban van feltüntetve. A lemondás nagy jelenetéről tudjuk, hogy úgy Mária, mint bátyja a császár, gyászruhában jelentek meg a statusrendek előtt. Máriának a fekete ruha volt özvegysége egész ideje alatt rendes és egyedüli öltönye s a mint e tekintetben nem tett kivételt Ferdinánd király székesfejevári koronázása ünnepélyén, úgy a hatalomról való lemondásakor

¹ Meglep, hogy Deák Farkas, ki e képet szintén említi, 20—22 év körülinek veszi. (*Századok* 1872. VI. 723.)

² Ezt szintén Deák Farkas véli mondhatni. (I. h.)

³ XI. ter. 620. sz.

sem jelent meg másképen, mint gyászöltönyben. De a császár is gyászban jelent volt meg, mert anyját, Johannát gyászolta, egyetlen ékessége, melylyel a ruhát élénkítette, az aranygyapjas-rend szalagja volt. Viszont a császár előtt térdelő II. Fülöp, kit a képen a festő fekete ruhában tüntet fel, ez alkalomkor, mikor atyjától a koronát s a hatalmat átvette, teljes díszbe öltözve jelent meg.

E megjegyzések kapcsolatában kell V. Károly és Mária lemondásának egy másik művészi ábrázolását is szóba hoznom. A brüsseli városházban, az ú. n. tanácsteremben (a Salle du Conseil Communalban), melyet ott helyben tévesen azon teremmel azonosítanak, melyben maga a kettős lemondás jelenete lejátszódott,* egyéb sajátos képek mellett feltűnik V. Károly császár lemondásának képe is. E kép, szintűgy mint a terem többi képe, Leyniers Orbán és Reydams Hendrik Brüsszelben készített műve. A császár kétfejű saszcimerrel díszített menyezetes trónon ül, mellette széken Mária. A császár fekete ruhában, Mária fehér atlaszöltönyben van, vállán hermelines brokát palást van összetartó agraffal, fejét gyöngyös hajék és korona ékesíti. Arcza feltűnően szép és fiatalos s *ezért nem vehetjük azt hű arczmásul*, mert Mária a lemondáskor már réges-régen túl volt a késői fiatalságon is, jól az ötvenes években. De amúgy is a képen feltüntetett jelenet sem felel meg a császár és nővére lemondása történeti hűségének. Mert *az ülő* császár, a *fehérruhás* királyné, a császártól *távol álló* Orániai Vilmos nem hű történeti alakítások, hiszen a császár görnyedten állott, a királyné gyászruhában volt. Orániai Vilmos közvetlenül a császár mellett állott, az ő vállára támaszkodván.

Arczképtanulmányok szempontjából felemlítendőnek tartom Szép Fülöp és V. Károlynak a polgármesteri szobához vezető galeriában levő képeit, a Miksa-teremben pedig Miksa császárnak és nejének, Burgundi Máriaának, tehát Mária királyné nagyszülőinek Cluysenaer által profilban s illetve mellképben festett képeit.

A királyi éremtár nagyon becses gyűjtemény, de Mária s illetve férje, II. Lajos tekintetében nem jelentős. Az mi újat sem nyújt. A gyűjteményben mindössze csak néhány idevonatkozó ismert érem van, köztük a mohácsi csata emlékére vert érem is. Am engem Mária érmei nem annyira numismatikai, éremverési,

* A jelenet a királyi palota nagy csarnokában folyt le.

mint inkább éremspecialitási szempontból érdekelnek, mert *ikonographiai* jelentőségűek. Mária emlékérméi ugyanis arctypus szempontjából igen érdekesek és fontosak, mert az öröklési problémának megoldására szolgáltatnak adalékokat. Mária érmein a természettudományi atavismus egy igen érdekes példáját szemlélhetjük: az alsó állkapocs prognathismusát és az alsó ajak lecsüngő vastagságát. Ezekhez a jellegekhez járulnak mint stigmák a nyomott koponyaalkat, a hosszú orr és a kiálló szemek. Ezek a tulajdonságok, melyekhez a habsburgi typus, az *air de famille* nyert kifejezést, főleg Mária azon érmein szembe-tünőek, melyek a királyné arcát profilban mutatják. Máriának az éremlapokon feltüntetett arczképe meg fogja könnyíteni a vizsgálatot, hogy vajon az ő családjának typusában az egyenes vonalban leszármazó habsburgi avagy az abba beolvadt burgundi, illetve spanyol-portugál származék atavistikus eredményét keressük-e?

Mária érmeinek ikonographiai jelentőségükön kívül van azon-kívül *costumebeli* érdekességük is. Mária csak egy-két érmén jelenik meg az olasz renaissance-costumében¹, minden más érmén abban a ruhaviseletben, melyet német-renaissancenak mondanak, t. i. fején bonettel, a nyakon körülesavarva s aztán stólamódra hosszszant lelógó végekkel. Máriának ismert festett vagy metszett arczképein, bronz- és márvány-portrait is ezt a viseletet szemlélhetjük.² Kérdés, hogy csakugyan német renaissancebéli avagy *magyar ruhaviselet-e*? Magyar nők középkori arczképein tényleg szemlélhetjük a divatot, elég említenem itt Lorántffy Zsuzsanna arczképét³ s minthogy Mária királynéről tudjuk, hogy sok sympathiával viseltetett népünk iránt még azután is, hogy tőlünk megválva Németalföldön tartózkodott, nem valószínűtlen, hogy ő, a mint szerette a magyar lovat, a magyar vadászsólymot, a magyar bort, a magyar aszalt gyümölcsöt, úgy ragasz-

¹ Így Leone Leoni nagy bronz-emlékérmén. Továbbá két, a mohácsi csata emlékére vert érmen és egy Máriát Lajossal egy lapon feltüntető 15–20 évszámmal jelölt érmen.

² Kivételesen a bécsi császári éremtárban levő, tiroli Ferdinánd főherceg arczképgyűjteményének egyik és a berlini múzeumban levő színes fametszetű képét említem.

³ Eredetije az orsz. arczképcsarnokban az Akadémiában. Közli Szilágyi Sándor: *Rákóczy Zsigmond* életrajzában. *M. Tört. Életrajzok*. Budapest, 1886, 174 l.

kodott a magyar divathoz is. És ebben megerősít egy egykorú feljegyzés is, még pedig egy oly művészé, ki okvetlenül irányadó és döntő. Értem Leone Leoni mestert, kinek Mária királynét feltüntető álló bronz-szobra Madridban az El Prado-múzeumban őriztetik. E szobrot illetőleg a nevezett mester fiának, Pompeo Leoni leltárában, melyet 1582 márczius 12-én készített madridi műhelyéről abból az alkalomból, hogy atyjához, Leone Leonihoz Milanóba utazott, a következőket találjuk: «Item egy bronz szobor Mária királyné öfelségét ábrázolja, életnagyságú, özvegyi ruhában, *magyar módra öltözve*. Sértetlen és jól kezelve.»¹ Ez a leltári bejegyzés tehát minden kétségen felül állónak, *magyar viseletnek* mondja azt, melyet korismerő íróink német renaissancebelinek mondanak. Egészen az a viselet, melyet Máriának ugyancsak a madridi El Prado-múzeumban levő márvány mellszobrain látunk, bár a szobor-talapzaton a renaissance-kor kétségtelen alakjai és díszítményei jelentkeznek.²

Tárgyunkra vonatkozólag felette értékes a brüsseli St. Gudule-egyház két üvegfestményes ablaka. Az egyik a Chapelle du St. Sacramentnak az éjszaki bejáratától balra eső második ablaka, a másik pedig a Chapelleen kívül a kereszthajó déli részén levő ablak. Mindkét ablakot Mária királyné készítette, a Chapelleben levőt mint a Chapelle du St. Sacrament egyik alapítója, a másikat mint a férjét gyászoló özvegy. A Chapelleben levő ablakot egy a brüsseli magyar emlékekről író hazai elhalt tudósunk³ nem is említi, mert nyilván nem vette észre annak magyar történeti vonatkozását. Ez ablak színes képén Mária királyné van feltüntetve fekete ruhában, a fején koronával. Tőle jobbra mintegy az előkelőbb helyen II. Lajos magyar király, fején szintén koronával s testén vörös brokátos öltönnyel és vállán hosszant leérő sárga köpennyel. Mindketten, király és királyné, térdelő helyzetben s imára összetartott, kinyújtott kezekkel tüntetvék fel. Köztük védőleg, áldólag pártfogó szentjük áll. E szelid visszafényben pompázó remek ablak festménye Coxie Mihály cartonja után Jan Haectól való.

A másik hatalmas esúcsíves ablakon ábrázolt kép Van Orley

¹ L. Lubóczi Zs.: *Arch. Ért.* Uj foly. VII., 145—46.

² U. o. VII., 147.

³ Deák Farkas: *Magyar emlékek Brüsszelben cz.* közleményében a *Századok* 1872. évf. VI., 721.

Bernát műve. Ezt az ablakképet leírja a fentemlített hazai tudós,* de leírása ép oly hiányos, mint hibás. A három tagra osztott ablak felső rózsjában lóherés foglalatban Magyarország koronája látható. Alatta négyes mezőben Magyarország czimere. Ez alatt jobbra-balra ugyancsak lóherés foglalatban kétszer LM—LM monogram, azaz Ludovicus-Mária. Alább az ablak egész szélességében külön-külön négy czimer. Ezek alatt az ablak közepén egy diadalkapuszerű, mély bolthajtású építmény áll, melynek tympanonját jobbra is, balra is két emberfőt mutató medaillon díszíti. A kapualjban három alak látható: egyik II. Lajosé, fején koronával, testén vörös brokátos öltöny ráhínezett országos czimerrel s vállain hosszant leérő hermelines sárga köpeny s azon arany mell-láncz. A fekete szakállas alak térdelő helyzetben van imára összetett kezekkel. Előtte letakart állvány, imázsámoly s azon nyitott könyv. A másik alak, Lajosé mögött az ablak másik szélén Mária királyné fekete ruhában, koronával fején s szintén imára összetett s maga elé tartott kezekkel. Mindkettő közt, mintegy főhelyen hosszú hermelines ruhában álló koronás alak, mindkét kezében mintegy védőleg pálczát vagy jogart tartva, a patrónus. Ugyanabban a vízszinten balra, Lajos előtt a keresztre feszített Megváltó, két szárnyas alak, angyal, mintegy vigasztalólag tart a király elé. Mária mögött jobbra Sz. Mária a gyermek Jézussal. Végre az ablak alsó záró keretében egy czimer, egy alakos kép, a körlapon levő felirat, aztán ismét egy alakos kép s egy czimer, a kép alján kerek táblán alkalmazott felirat elmondja, hogy a kép a kath. hit védelmében a barbárok ellen vitézül küzdő, a küzdelemben elhalt Lajosnak, Dalmát-, Horvátország, Cseh- és Morvaország királyának és az ő nejének, a császár nővérének, Máriának kívánja fentartani emlékét. Az a véleményem, hogy egy templomban két ily monumentális emlék alkalmazásának oka az emlékek jelentőségének különféleségében keresendő. A Chapelle-ablakot Mária mint annak egyik alapítója, a másik ablakot pedig mint a kereszténységért elveszett király gyászos hitvese csináltatta. Valósággal azonban mindkét ablak a férje emlékének élő s öt holtiglan gyászoló özvegy pietásának áhitatos kifejezője.

Mária életének megírásához a legtöbb adatot kétségtelenül a brüsseli állami levéltár szolgáltatja. Ez évekre való munkát ad

* Ugyanott.

a történetírónak s nagy szerencsének mondhatjuk, hogy egyik legnagyobb történetírónk, Horváth Mihály e levéltárnak hazánkra vonatkozó okiratkinsését még a mult század ötvenes éveiben kizsákmányolta s négy kötetben kiadta.* Horváth Mihály a magyar szabadságharczra következett szomorú absolut időszakban Németalföldön meghúzódván, a nevezett levéltárban ernyedetlenül kutatott. Ha nem is közölte a magyar vonatkozású összes okiratokat, mégis a legfontosabbakat ismerjük immár az ő közléséből. A mi még kívánatos volna, az, hogy a magyar bányavárosokra, Mária özvegyi javaira vonatkozó tömérdek adatkinscs is mielőbb lemásoltatnék s így bányagazdasági, bányauzemi történetünk céljából felhasználtassék.

Brüsselből a Hennegauba (Hainaut) mentem, melynek fővárosában, Monsban, a flamandok Bergenjében, Orlando di Lasso szülővárosában, Máriának állandó szállója volt. Leveleiből tudjuk, hogy itt s vidékén szeretett volt tartózkodni, kivált a francia háború idején, közel esvén Franciaország területéhez. Én sajnos kevés eredménnyel kerestem fel a hegymagaslaton fekvő, völgybe kiterjeszkedő, élénk, mozgalmas, csinos várost. Hiába iparkodtam itt Mária emlékének nyomára akadni. A teljes befejezéshez nem jutott későgót városház termei Paternostre, Carlier és Hennebicq néhány festménye és Teniers rajza után készült néhány óflandriai gobelinja daczára is nagyon szegényesek. Arczképei sorozatában jóformán csakis a polgármesterekéi találhatóak. A guovernementalis épületben is a mi arczkép található, csakis guovernementalis egyénekéi. A Sz. Waudruban, e nagyszerű késő gót katedrális gyönyörű ablakfestményein csakis Mária családtörténetére vonatkozó alakokat: Mária nagyszülői, Miksa császár és neje, Burgundi Mária s Mária királyné atyja: Szép Fülöp és nővére, Mária királyné nagynénje, Margit főhercegnő képeit láttam. A történeti múzeumot, melyben vezetöm állítása szerint arczképek vannak, sajnos zárva találtam akkor is, mikor annak az ajtón olvasható felirat szerint nyitva kellett volna lennie. Ám minden után ítélve, positiv eredményre — azt hiszem — itt sem jutottam volna. A mi legjobban lehangolt, az a tapasztalat volt, hogy Máriának emléke e városban sem él. Egy tudósul

* *Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi levéltárból.* Összeszedte és lemásolta Hatvani Mihály. I—IV. köt. Pest. 1857—1859. Kiadta a Magy. Tud. Akadémia.

dicsért pap, kit felkerestem, egyáltalán mitsem mondhatott Máriáról. Ennek negatív tudásából következtetni lehet a nem tudósok tudására is.

Mária élő emlékének ezen nagymérvű megfigyatozását mással nem magyarázhatjuk meg magunknak, mint azzal, hogy a történeti irodalom s az iskolai történeti oktatás Németalföldön évszázadokon át nem élesztette eléggé a királyné emlékezetét, a mi intő például szolgálhat minden nemzetnek, mert hiszen a nemzetek csak addig élhetnek igazi culturéletet, míg öntudatukban a mult egybeforrott a jelennel. De van, mint hihetni véljük, Mária élő emléke fogyatkozásának egy másik oka is, az, hogy *a tőle való s rája emlékeztető műemlékek, emléktárgyak csak kevés számmal maradtak az ő elköltözése után Németalföldön*. Azokat ő, könyvtára kivételével, mind magával vitte Spanyolországba, tehát ott volnának nyomozandók. Mű- és emléktárgyainak visszamaradásával élő emlékezte bizonyára jobban biztosítottatott volna a későbbi nemzetek számára.

Egyébként nem lehetetlen, hogy a közeljövőben örvendetes tapasztalatok fogják a Mária-biographusokat újabb tevékenységre serkenteni. Emlékezetes, hogy Budapesten az 1876. évi műkiállítás, mely a szegedi árvízkárosultak javára a gr. Károlyi-palotában volt közszemlére kiállítva, soha nem hitt gazdagságban ismertetett meg hazánk mindennemű műemlékeivel és a mi e helyt különös érdekű: egy Mária vonatkozású műtárggyal, Mária királyné ezüst tintatartójával is, mely most a b. Redl-család tulajdonában van. Nincsen kizárva, hogy ez a meglepetés 1913-ban egy másik országban, Belgiumban ismétlődni fog. A folyó évben nyílik meg ugyanis Gentben az a nagy kiállítás, melynek nagyságát a folyamatban levő előmunkák sejtetik. A kiállítás ugyan egyetemes jellegű s főleg, túlnyomólag gazdasági és gépészeti természetű lesz, de műtörténeti tekintetben azért ez sem lesz jelentéktelen. Lehetséges, hogy a városok nyilvános műgyűjteményeiben hiányzó történeti emlékek: képek, szobrok, érmek, bijoutos műtárgyak az egyes családok kincses táraiból fognak pótoltatni s így a tudomány számára értékesíttethetni. Remélni lehet, hogy a tárgyak közt nem egy Mária vonatkozású is lesz.

Monstól nyugati irányban fekszik Mariemont, mely nevét Mária királyné után viseli. Vágytam e helyet látni. Itt állott Mária királyné egyik legszebb kastélya, melyet ő 1548-ban Bröck Jakab (Jaque Breug) hírneves műépítész által építtetett s melyről az

egykorúak mesés, csodás dolgokat írtak. Ma sajnos már csak romjaiban van fenn. E romok ez idő szerint az azokat körülvevő, hegyoldalnak felhúzódnó parkkal együtt egy belga milliárdos, Monsieur Waroqué, a chambre de représentant érdemes tagja tulajdona. A vasrácsossal bekerített park csak vasárnaponként áll nyitva a közönségnek, de telefon útján a tulajdonos elé juttatott kérésemet az készségesen teljesítette s így a hétköznap daczára is szabadon bejárhattam a terebélyes fákkal, helyütt pompás virággyalokkal, pálma- és narancsházakkal, bronzszobrokkal, angol módra kihalított tágas mezőtáblákkal díszeskedő, pávákkal, vízimadarakkal és háziszárnyasokkal élénkített parkot s romjait. Míg a jelenlegi birtokos uri kastélya fenn a dombháton emelkedik, Mária királyné palotájának romjai lenn a hegy alján, a bejáró kapu közelében állanak. Sűrű repkény futja be a híres történeti romokat. A maradványok terjedelme hitelesen bizonyítja, hogy e királynéi szállóhely igen jelentékeny volt. Mária e vidéki tusculumának szomorú sorsa 1554 július 21-én következett be. I. Ferencz francia király fia, II. Henrik gyujtotta azt fel s pusztította el gyönyörűséges környékét. A romokat aztán még csak félszázad mulva, 1605-ben állította helyre Albert főherceg és neje Izabella. Másfél évszázad multán, 1753-ban Lotharingiai Károly újból restauráltatta s utolsó lakói Mária Terézia leánya : Mária Krisztina főherceggasszony és ennek férje Albert tescheni herceg és Károly Lajos osztrák főherceg voltak. A nagy francia forradalom 1794-ben végleg lerombolta Mária királyné pompás alkotását. Hogy a regényes romok mai állapotukban fenn vannak s az elmúlt dicsőség hírmondóiként szerepelnek, azt mai gazdájuknak köszönheti a multban gyönyörködni szerető szemlélő, a miért neki a magyarság nevében is hálát mondhatni vélek. Egy üvegtető alá helyezett teremben a fenmaradt régi tárgyakból múzeumot alakított.

A közel eső Binchében (Bingen) Mária szintén pompás palotát építtetett az imént említett hírneves építész által. Erről az épületről, építészeti arányairól, izléses tagoltságáról, fehér márvány-, porfir- és mozaik ékítményeiről De Salignac szemtanu mesés híreket közöl. Az épületet körülvevtt műparkban a Parnass-hegy, egy porfir-vízmedence, a helikoni forrás, a kilencz mávsa márványszobrai s egyéb művészi alkotások az általános bámulat látnivalóságai voltak. E kastélyában vette Mária a hírt, hogy a török Bécs alól visszavonult s hogy utóhadát Fridrik rajnai fej-

delem és Kaczianer megverték, mely hírt ő aztán legott Lille városával közlött.

Egyik legszebb uti emlékem az a nap, melyet Mária királynénk ez egykori tartózkodási helyein töltöttem. Képzeletem visszavarázsolta a multat s annak a nőnek a ritka egyéniségét, ki nemzeti létünk legválságosabb időszakában királynénk volt s ki azután, hogy Magyarországtól megvált, élete utolsó leheletéig nemzetünk hű jóakarója maradt.

ORTVAY TIVADAR.

IRODALOM.

Dr. Gustav Schoenaich: Die Libelli und ihre Bedeutung für die Christenverfolgung des Kaisers Decius. Breslau, Nischkowszky, 1910 [Wiss. Beilage zum Jahresber. der kgl. Friedrichs-Gymn.] 8-r. 38 l.

Paul M. Meyer: Die Libelli aus der decianischen Christenverfolgung. Berlin, Akademie, 1910 (Komm. bei G. Reimer). 4-r. 34 l. Két fénynyomatú melléklet. [Aus dem Anhang zu den Abhandlungen der kgl. Preuss. Akademie d. Wissensch. vom J. 1910]. Ára 3 M.

Decius híres edictuma, melylyel a keresztények üldözését az egész birodalomban elrendelte (Eus. h. e. VI., 41., l.) minden valószínűség szerint 249 decemberében jelent meg. Erre mutat *Cyprianus* egyik levele is (37, 2) 250-ből, melyet ő a római hitvallók elfogatása után egy évvel írt. Ennek az edictumnak a szövegét *Harnack* már 1894-ben megpróbálta rekonstruálni az akkor ismert egyetlen libellus (az ú. n. berlini) alapján, hozzávonva két cyprianusi helyet (de lapsis c. 9 és c. 25) és a 306-ból való Maximinus-féle ötödik edictumot, mely a deciusi alapján készült. Szerinte az edictum magva ez volt: (ὄνομαστὶ πάντας, ἄνδρας ἅμα γυναίξιν καὶ οἰκέταις καὶ αὐτοῖς ὑπομαζῖοις παῖσι, θύειν καὶ σπένδειν αὐτῶν τάχριβῶς τῶν θυσιῶν ἀπογεύεσθαι. (Theol. Litztg. 1894, 41.) Ebből következik, hogy az áldozati parancs minden római polgárra és hozzátartozóira kötelező volt (Momm- sen: Röm. Strafr. 568. l.). Deciusnak ősrómai, valósággal köztársasági szellemtől áthatott lelkülete érthetővé teszi azt a körülményt, hogy a dii populi Romani tiszteletét mindenkire nézve kötelezővé akarta tenni, szóval tiszta helyzetet akart teremteni. S bár az áldozati parancsra vonatkozólag némelyek azt hiszik, hogy az a birodalom minden lakására kiterjedt, ezt épp oly kevéssé lehet elfogadni, mint Schoenaich véleményét, mely szerint az csak a keresztényekre vonatkozott; ez utóbbinak határozot-

tan ellene mond az Arsinoeből való libellus, mely Petesuchos egyiptomi isten papnőjét állítja elének mint libellaticát.

A libelli, a római államvalláshoz való tartozást bizonyító okiratok, különösen a keresztények körében terjedtek el csakhamar. E professiók révén, a nélkül, hogy tényleg áldoztak volna, megmenekültek minden további kellemetlenségtől. Mert hiszen a fentebb említettek daczára is világos, hogy Decius edictumának ki nem mondott, de legfőbb célja mégis csak a keresztények megfékezése volt. Libellaticus az, a ki libellus benyújtása s bizonyos összeg lefizetése ellenében, a nélkül, hogy áldozott volna, hatósági bizonyítványt kapott arról, hogy áldozott s hogy híve az államvallásnak. Erre a célra külön bizottságok működtek (*οἱ ἐπὶ τῶν θυσιαῶν ἡρημένοι*), néhol öt, néhol csak két taggal. A theadelphiai libellusokon állandóan két bizottsági tag igazolja az áldozást: Aurelius Serenus és Aurelius Hermas. Az igazoló záradékot egy *γραμματεὺς* írja s a két tag közül állandóan csak Hermas írja alá. Magát a libellust hivatásos okmányíró (*νομογράφος*) írja; ilyent 250 körül magában Theadelphiaban eddig hatot ismerünk; persze nem név szerint, csak írásuk után.

Érdekesség szempontjából itt közlök egy libellust, mely híven hozza a szokásos formulárékat. Kora 250 június 16-nál nem későbbi.

A *νομογρ.* írása: *Τοῖς ἐπὶ τῶν θυσιαῶν*

ἡρημένοις

Π(αρά) Αὐρηλίου Ἀρίωνος

κιάλη ἀπὸ κόμης

Ἀπιάδος καταμένων

ἐν κόμῃ Θεαδελφεία.

Ἐὶ θύων τοῖς θεοῖς διε-

τέλεσα καὶ νῦν ἐπὶ παρόν-

των ὑμῶν κατὰ τὰ προσ-

ταχθέντα ἔθυσσα καὶ ἔσπει-

σα καὶ τῶν ἱερείων ἔγευ-

σάμην καὶ ἀξιῶ ὑμᾶς

ὑποσημιώσασθαι. Διευ-

τυχεῖτε.

A *γραμμ.* írása: *Αὐρήλιοι Σεργῆνος καὶ Ἐρμᾶς*

εἶδαμέν σοι θυσιάζοντα

Hermas aláírása: *ΕΡΜC ΕCΗΜ* (= *Ἐρμᾶς ἐσήμενε*)

A νομογρ. írása (dátum) [*Ἔτους*] α' αὐτοκράτορος καίσαρος
Γαίου Μεσσιίου Κουίντου
Τραιανοῦ Δεχίου Εὐσεβοῦς
Εὐτυχοῦς Σεβαστοῦ παννι (= június).
 (Hamburgi városi könyvtár ; lelt. sz. 108.)

Ezeknek az ismertetésével és magyarázatával foglalkozik mindkét füzet, de köztük lényeges a különbség. *Schönaich* dolgozata rendszertelen, zavaros, megállapításai igen sokszor elfogadhatatlanok (Decius edictuma 12 l. ; Aurelia Ammonus, Petesuchos papnöje 12 l. ; a *χειρογραφήσαρτες* 38 l. stb.), bár a tárgyat és irodalmát alaposan ismeri. Talán fogyatékoságai fel sem tűnnek addig, míg az ember *Meyer* pompás dolgozatát el nem olvasta. *Meyer* megállapításai komolyak és megokoltak, eredményei a Decius-féle edictumra, a bizottságokra, a libelli minden irányú ismeretére vonatkozólag bátran elfogadhatók.

A feldolgozott anyag tekintetében is lényeges a különbség a két munka közt. *Schönaich* négy papyrust ad ki (29—33. ll.) : a bécsi, ú. n. P. Rainer-t (*Meyernél* a 22. sz.), a berlini (M. 21.), az oxyrhynchosit (M. 24.) és a Petesuchos-papnő libellusát (P. Alexandr. M. 23.). Ezeket helyesen magyarázza a kíséző jegyzetekben, csak a Petesuchos-papnő libellusának felső szélén adott *ΥΔΓ* (= 433.) szám magyarázatában megy kissé messze (V. ö. M. 23. lap). Ezek közt három Fajjumból s egy Oxyrhynchosból való. *Meyer* ezeken kívül még 20-at ad ki, melyek egynek kivételével itt jelennek meg először (ez az egy a P. Wessely, M.-nél a 11. szám, szintén onnan való, a honnan a többi 19 új, Theadelphiaából Fajjumban). A 19 új papyrus-libellus a hamburgi városi könyvtár tulajdona s idejük, a mennyiben megállapítható, a 250. év június 12. és július 14-ike közé esik. *Meyer* editiója úgy szövegkritikai, mint tárgyi szempontból mintaszerű (20—21. ll.). Sorozatát még egy közléssel egészítí ki, melyet *Hunt* révén kapott, hogy t. i. a manchesteri Rylands Libraryban is van egy libellus, melyet pontosan leír, de melyet csak *Hunt*, az ő P. Rylands című munkájának I. kötetében (12. sz. a.) fog kiadni.

Az 5., 6., 10. és 16. sz. libellusoknak pompásan sikerült és kitűnően olvasható fénynyomatú másolata zárja a rendkívül érdekes füzetet, melyet a császárkor történetével foglalkozóknak melegen ajánlok, mint a kereszténység és pogánység nagy har-

czaiából való érdekes documentumoknak kitünő philologiai módszerrel összeállított pompás kis gyűjteményét.

Késmárk.

RÉVAY JÓZSEF.

Dr. Georg Altunian : Die Mongolen und ihre Eroberungen in kaukasischen und kleinasiatischen Ländern im XIII. Jahrh. Berlin, 1911. E. Ebering. 115 l. (Historische Studien 91. Bd.)

A keleti országokban napvilágra került régészeti leletek és a legutóbbi évek politikai eseményei Kelet felé fordították Nyugatot történettudósainak figyelmét. A világtörténet kerete tetemesen kibővült a görög-római műveltség körébe nem tartozó népek történeti emlékeinek tudományos feldolgozásával. A keleti népek történetének intenzívebb művelése hatalmas anyaghoz juttatta az összehasonlító tudományt, elsősorban a jogtudományt, nyelvészetet és culturtörténetet. A szumir, assyr, egyiptomi, khinai, és japán történet, jogtudomány, régészet és ethnographia irodalma napról-napra jelentős művekkel gyarapszik s mindjobban érezhetővé válik egyes, valamikor szerepet játszott ázsiai országok összefoglaló történetének hiánya. Mindezideig sajnálattal nélkülözzük minden idők legnagyobb kiterjedésű birodalmának, a XIII—XIV. századi Mongolországnak korunk tudományos színvonalán álló történetét. E hiány csupán az egyes tartományok történetének monographikus feldolgozása után lesz pótolható s az első feladat ilyen monographiák írása.

Altunian örmény források alapján tárgyalja a mongolok XIII. századi kaukázusi és kisázsiai hódításainak történetét. Keveset ígér és sokat ad. A középkori keleti történetről adott bevezető áttekintés után műve első részében (Die Invasion der Mongolen. 1—5. cap.) az Örményországba és Georgiába 1220—21. évben vezetett felderítő hadjáratot, ugyanez országok tizenöt évvel később történt végleges elfoglalását, Kis-Ázsia meghódítását és a bagdadi kalifátus megdöntését, illetve Hulavü kán — Batu kán oroszországi tartományával szemben keleti Tatárországnak is nevezett — tartományának megalapítását beszéli el. Közbevetőleg egy fejezetet szentel az előzményeknek, röviden vázolva Dzsingisz kán uralmát s a mongol hatalom megalapítását.

Az egykorú örmény források bőséges értesítése nyomán nemcsak a hódítás haditörténetét írja le dicséretes pontossággal,

hanem bepillantást nyújt a mongol birodalom nagyszerű hadi-organismusába, mely lehetővé tette, hogy a Khinában székelő nagykán és nemesi gyűlés (kurultáj) parancsait egyforma pontossággal hajtották végre a Csendes-oczeán és a Kaspi-tenger partjain. A birodalom fénykorában, a XIII. század első felében, Dzsingisz kán fiai és unokái — bár saját tartományukban körülátlanul uralkodtak — politikájukkal és hadseregükkel mindenkor a birodalom érdekeit szolgálták.

Különös érdeklődésre tarthat számot a mongolok szokásairól, vallásáról, hadrendszeréről és a tartományok kormányzásáról írt művelődéstörténeti rész (Die Mongolen. 1—4. cap.) A mongolok szokásairól, külső tulajdonságairól a nyugati forrásokkal nagyjában megegyező, kedvezőtlen leírást talált az örmény kortársak műveiben. De akad kevésbbé elfogult író, ki a mongolokat valósággal szépnek és erényekben bővelkedőknek írja le. A vallási viszonyokat tárgyaló fejezet világos képét adja az ősi természetimádás módosulásának, a culturvallások három oldalról ugyanannyi irányban érvényesülő befolyásának. A buddhizmus és izlám tanainak elterjedéséről eddig is tudtunk némi képet alkotni magunknak, a keresztény hatás jelentőségét azonban sokkal tisztább világításban látjuk Altunian művének elolvasása után. Bár a keresztény vallás sohasem lett nagy területen kizárólag uralkodó népvallássá, bizonyos, hogy a mongolok közt igen sok nestorianus keresztény volt, különösen az előkelőbb körökben. A XIII. század közepén Dzsingisz kán családjának több tagja is keresztény hitre tért, így Batu kán, a magyar hadjárat fővezére, az «Arany horda» uralkodója is egész családjával együtt. Mangu nagykán udvarában naponta tartottak keresztény istentiszteletet s a keleti tatártartomány ura, Hulavu, szintén keresztény barátságáról volt ismeretes, felesége és fia pedig át is tértek. Írónk úgy a kereszténység elterjedését és megtűrését, valamint később az izlám uralomra jutását politikai okoknak tulajdonítja. A bagdadi kalifákkal folytatott ellenségeskedés és Kis-Ázsia meghódítása idején észszerűtlen lett volna a mohamedánokkal harczban (kereszteshadak !) álló nyugati népekben új ellenségeket szerezni, viszont később, mikor a mohamedánok már alattvalóikká lettek, ezek megnyerése vált fontossá a mongolokra nézve. Ez a következtetés kissé erőltetett, hiszen éppen a keresztény Batu kán támadta meg először a nyugati keresztény államokat hazájukban. A mongol birodalom a XIII. század közepén egyáltalában nem szorult

sem a nyugati kereszténység, sem a mohamedánok rokonszenvére. A mintaszerű katonai szervezet nyers erejére támaszkodva uralkodott alattvalói felett s rettegésben tartotta minden szomszédját. A haditaktika jellemző leírása a magyar történet forrásait igazolja. Hadrendszerüket a nyugati írókhoz hasonlóan írják le az örmények is. Nevezetes, hogy Örményország meghódításakor ugyanazt a taktikát követték, mint Magyarországon. A seregek (10—10,000 ember) felosztották maguk közt az ország egyes vidékeit, hol önállóan működtek s csak a hódítás, illetve hadjárat befejezte után egyesültek ismét egy sereggé. Megemlítendő, hogy az örmény hadjárat kevésbé volt pusztító jellegű, mint a magyar, mert tartós hódítási célzattal indult meg.

A meghódított országok rendjét helyreállítva a központból Karakorumból, kiküldött hivatalos közegek népszámlálást rendeztek s ennek alapján vetették ki a személyeket terhelő egyenesadót és a jószág után fizetett vagyonadót a lakosságra. A mongolok adórendszere mindenesetre megérdemelné, hogy valaki részletesebben foglalkozzék vele.

A kiváló munkát — mely a mongolok történetének legnevezetesebb epocháját ismerteti — az örmény források íróinak élettörténete és műveik jellemzése végzi be. *Kirakos* (1201—1272. k.) és *Wardan Wardapet* († 1271) alapvető forrásművein kívül *Sempad*, *Malachia*, *Orbelian*, *Hethum* és *Mechitar* örmény írók munkásságát vázolja.

HÓMAN BÁLINT.

Das friaulische Parlament bis zur Unterdrückung des Patriarchates von Aquileia durch Venedig (1420).

I. Teil. Quellenmässig bearbeitet von Dr. Eduard Traversa, Wien und Leipzig, 1911.

A Babenbergeek és Habsburgok hatalmi körének kifejlődésével az osztrák tartományokban már sok jog- és történettudós foglalkozott könyvekben és kisebb tanulmányokban egyaránt. Ugyanezt mondhatjuk a Sponheimiekről Karinthiában, a Tranganiaikról Stájerországban, a tiroli és görzi grófokról is. Traversa érdeme, hogy az aquilejai patriarchatus történetét is ily értelemben fogja rendszeres tárgyalás alá.

Aquileia colonia, már a második pún háború után a legszélsőbb pontja a Pón túli birtokoknak, fontos góczpontja volt

a rómaiaknak, kelta és taurisk, későbbj keleti kereskedelmében. Kereskedelmi jelentőségét lassanként egyházi és politikai emelkedése váltotta fel, mely fénykorát a korai és keső középkorban megtartotta, míg Velence túlhatalma a halálos dőfést meg nem adta neki. Állását az egyházi hierarchiában a püspöki szék apostoli eredetének, politikai hatalmát azon helyzetének köszönhetette az aquilejai patriarchatus, melynél fogva bizonyos mértékben kapocs volt a római és germán világ között.

A patriarchatus territorialis birtoklásának kezdete Nagy Károly korába nyúlik vissza. A két határgrófság a friauli és az Ostmark felállítása után a szlávok és avarok meghódított területén, a Drávától délre eső országok egyházi tekintetben az aquilejai patriarchatus fenhatósága alá kerültek. A korszellemnek megfelelő egy a császári hatalomnak érdekében állott, hogy miként a szász és sali császárok Stájerországban, Magyarország nyugati részében, Karinthiában és Krajnában gazdátlan jószágok adományozásával a bajor püspökségeket, Tirol legnagyobb részével — az Alpok délkeleti szorosainak biztosítására — a trieszti és brixeni püspökségeket nyerték meg maguknak, az aquilejai patriarchatust is biztosítsák a birodalmi politikának. A patriarchatus politikai fejlődésére döntő hatású volt, hogy IV. Henrik Canossából visszatérében Friaul, Istria és Krajna grófságokat a patriarchalis egyháznak adományozta, melyből azonban a patriarchák csak Friault tudták állandóan teljesen megtartani.

A patriarcháknál is, mint birodalmi hűbérek birtokosainál, érvényre jutott azon törekvés, hogy hűbéres helyzetüket felfelé lazítsák, lefelé azonban az alattvalók kötelékeit megszorítsák. Előbbit nekik is megkönnyítették a zavarok a birodalomban, utóbbi szándékuk gyakran meghiúsult uralmuk gyengesége, pénzügyi bajok, a szomszédokkal való bonyodalmak és benső zavarok miatt; épen a patriarchatus benső viszonyai indították később Zsigmond császárt arra, hogy miután már két Luxemburg ült a patriarchai széken, visszaállítsa a német hatalmat az ország felett. A pápák beavatkozási törekvései csak a Staufok kihalása után mutatkoznak, azonban a pápaságnak a XIV. században beálló hanyatlása következtében elszigeteltek és — a belső zavarokat nem tekintve — eredménytelenek maradnak.

Trienttel és Brixennel ellentétben a patriarchatus nem került a védői (Vögte), a görzi grófok hatalma alá, fejedelmi önállóságát azonban a rendekkel szemben elvesztette. Már a XIII.

század közepe óta találkozunk a cleruson és a nemességen kívül mint harmadik curiával a városokkal. Az a körülmény, hogy a friauli városok, főleg Udine, oly korán fellépnek a patriarchatus politikai életében és mindinkább döntő szerepet visznek, a lombard városok Staufok korabeli virágzó jólétében Velence felvirágzásában a negyedik keresztes hadjárat után és az ezzel összefüggésben álló pénzgazdaságban leli magyarázatát; félre nem ismerhető a longobard tradíciók, valamint a délitáliai nagy fejlettségű állami élet hatása sem, mely Palermóban már II. Frigyes idejében bámulatra kelt bennünket. Így már a XIV. század végén a friauli kormányzás súlypontja a rendeken nyugszik a városok vezetése alatt. Tényleg a rendi gyűlés, a collegium vagy parlament uralkodik, míg a patriarcha csak az ország képviselője pusztán végrehajtó hatalommal.

Ezt a fejlődést ismerteti Traversa legnagyobb részben saját gyűjtésű kiadatlan források alapján, a mennyiben az idevágó eredeti források kiadott és kiadatlan oklevélgyűjtemények áttekinthető felsorolása után külön fejezetekben szól a parlament összetételéről, egybehívásának jogáról, a tárgyalás idejéről és tartamáról, szabályairól és jogköréről, a parlament látogatásának kötelességéről és jogáról, végül a parlamenti bizottságok működéséről.

Traversa munkája Magyarország szempontjából sem érdektelen. Az Árpádok és Anjouk Kálmán óta, ha változó sikerrel is, a patriarchák szomszédjai voltak és Velenczével élénk összeköttetésben állottak. Különösen Nagy Lajos követei gyakori vendégek voltak a vezető városban: Udineben; 1381-ben Erzsébet királyné köszönetét fejezi ki az aquilejai káptalannak azon szándékáért, hogy rokonát, Ludwig von Helfinsteint, a patriarchai székre akarja emelni.

Az ily természetű forrásmunkák kiadásának nehézségei mentesül szolgálhatnak az esetleges hiányokért.

Bécs.

IVANIC JÓZSEF.

Harry Charles Lukach: The Fringe of the East. A Journey through past and present provinces of Turkey, London (Macmillan and Co.), 1913. XIII. és 273 l. 8°.

E kitünő könyv több szempontból szolgál rá figyelmünkre. Első sorban már azért is, hogy szerzője *magyar* származású;

aztán azért, mert műve kiváló módon érinti e folyóirat körét. Rendeltetése szerint utazásról ad ugyan számot; de lépten-nyomon érdekes történelmi felvilágosítást is nyújt, midőn topographiai és földrajzi adatait mindig a meglátogatott helyek történelmi jelentőségének feltüntetésével hozza kapcsolatba. Szerzőnk művelt történelmi érzékkel járja be Előázsianak azt a területét, mely az ókorban és a középkorban a történet nagy eseményeinek színtere volt, A keresztes hadjáratok és a nyomukban bekövetkezett politikai alakulások ott folytak, a hová ritka élvezettel kísérik L.-t, ki hálánkra tarthat számot azzal, hogy ékes táj- és helyrajzait a történelem keretébe helyezi. Azzal a tudattal jár-kél Kelet vidékein, a melyet neki E. M. de Vogüé-nek e könyv bevezetőjében idézett szavai sugálnak: «L'Orient qui ne sait plus faire d'histoire, a le noble privilège de conserver intacte celle d'autrefois.»

Szerzőnk angol államszolgálatban működik mint a cyprusi kormányzóság titkára. E sziget jelen és múlt körülményeiben, történetében és tárgyi régiségeiben, lakossága ethnographiai viszonyaiban kiváló jártassággal, a szakember megbízható illetőségével tájékoztat bennünket. E könyvével majd csaknem egyidejűleg a szigetről egy monographikus munkája jelent meg (Lukach and Jardine, *The Handbook of Cyprus*, London: Stanford 1913), melyet az 57. lapon idéz. A ki a Kelet e vidékein él és az emberiség itt élő részének művelődési és társadalmi körülményei iránt érdeklődik, lehetetlen, hogy figyelme ne irányuljon a szerzetesek viszonyaira, a mint a török világ közepette a maguk külön életét élik és a törökséget jellemző tolerancia hatása alatt mindinkább megerősödhetnek. Szerzőnk vizsgálódásai e téren még Curzon ismeretes könyve (*Visits to the Monasteries of the Levant*) mellett is sok új tanulságot nyújtanak. Könyvének legérdekesebb részei közé tartozik három első fejezete (6—54. l.), melyekben a Levante klastromait általán és néhány tőle meglátogatottat (köztük Meteorát és Athos-t) részletesebb módon ismerteti az olvasóval, innen aztán Cyprusra és Rhodosra térve át, melyeknek történelmébe, egyházi emlékeibe, a lakosság életkörülményeibe avatja be olvasóit és egy-egy természeti szépségei által megkapóbb tájék varázsának teszi részesévé. Szerzőnk írói adományának egyik kiváló mozzanata az eleven, az olvasót valósággal lebilincselő természetleírás. Történelmi érzéke a természet iránti érzékkel jár párosan; e kettős tehetség írói érvénye-

sítése, a tudományos haszon mellett élvezetes változatosságot, mondhatnók, hogy a figyelmet szüntelen ébren tartó érdeket kölcsönöz lelkes, a stylus szépségeiben bővelkedő előadásának. Cyprus szigetéről Jeruzsálembe indul. A vallás e classikus városának, melynek «haram»-ját «palimpsestnek» nevezi, «melyen gazdái korszakról korszakra egymás fölé írták alkotásuk történetét» (77. l.), két fejezet jut (72—113. l.), hogy körülményesen tájékozhasson a város zsidó, keresztyén és muszlim jelentőségéről, emlékeiről és szent helyeiről, az egymással versenyző keleti egyházak bonyolódott labyrinthusáról. E két fejezetből mind műtörténeti (mecsetek és templomok), mind vallás- és egyháztörténeti tekintetben sokat tanulhat az olvasó. Innen a szerzőt Nábuluszba (Neapolis) kísérjük (115—129. l.), a hol az ókor törmelékéeként egy zsidó sekta most már csak csekélyszámú maradéka (a samaritánus) ragaszkodik az általános zsidóságtól való makacs különválásához. L. a művelt közönséget, mely különben vajmi gyéren érdeklődik a vallástörténet e részletei iránt, kimerítő módon tájékoztatja e sekta történetéről, mai állapotairól, hagyományairól, szent helyéről, főpapi családjáról. Nábulusz muszlim lakosságát valamennyi útleíró (újabb időben Musil is) roppant fanatikusnak mondja. L. ugyanarról a tapasztalatról panaszkodik (130. l.), a mi annál is rosszabbul esett neki, minthogy szándékában volt e helység mecseteit tanulmányozni, melyek közül négyet a keresztesektől épített templomokból alakítottak át a muszlim istentisztelet számára. Csak kettőbe juthatott és itt is, az öt szüntelen környező bámész tömegektől, csak nagynehezen folytathatta megfigyeléseit. Mindamellet pontos építészeti leírását adhatja a nagy mecsetnek, mely eredetileg egy Justinianus császártól alapított, majd Amaury királytól restaurált basilika volt. Innen beljebb Galilæába indulunk a szerzővel, a hol lépten-nyomon alkalma nyílik a keresztes hadjáratok történetével kapcsolatot találnia (131—152), majd északabbra, a Hauránon keresztül, a csudálatos Dömöczk (Damaskus) felé (153—193. l.) tartunk. Nagy élvezettel és tanulsággal olvassuk aztán útja folytatását az Antilibanuson át a hatalmas romjairól híres Baalbekig, innen Emesa (Homsz) és Háma felé (231. lapig), míg aztán Aleppóba érkezünk vele. Meglátogatjuk e régi város fényes mecseteit, fellelgyárát, egyéb nevezetességeit, hogy végül a városon kívül egy magányos dervisklastromba térjünk, melynek közelében a muszlim temetőben felkeressük *Bem* tábornok (Murád basa) sírhelyét, ki szabad-

ságharczunk lezajlása után vagy kilenczven magyar ember kíséretében a török hadsereg szolgálatába lépven, e kies helyen találta végső nyugóhelyét (237. l.). Aleppótól mindig északkeleti irányban Tell Ahmarig jut, az Eufrates partján; ez volt az utazás északi végpontja. A visszatérés nyugati irányban indul; útba ejti Antiochiát, a syriai Tripolist. Lehetetlenség ez ismertetés keretében csak a leginkább kiemelkedő topographiai és történelmi mozzanatokot is méltatnom, melyekkel szerzőnk gazdag tartalmú útleírásában figyelmünket leköti. Vonzó stylusa által élénkített szakszerű leírásaival szinte közvetlen szemléletét nyújtja az újtába ejtett és elődeitől kevesebb pontossággal vagy egyáltalán nem is ismertetett mecseteknek (p. o. az aleppói Zakariás-mecsetnek, 242. l., a hámai nagy mecsetnek 221. l.), a keresztesek idejéből fenmaradt templomromoknak, kastélyoknak, fellegrváraknak stb. Az emlékeknek éppen úgy, mint a körüllakó emberek típusainak sikerült fényképei e leírásoknak hasznos illusztrációjára szolgálnak. Mily tanulságosak mindjárt az első fejezetek mellett a görög klastromokról és részleteikről felvett fényképek! Ritkán olvastam útleíró munkát e vidékekről, mely a szellemi gyarapodás érzését oly nagy mértékben keltette fel bennem, mint a Lukach könyvéé. Aztán még a magam sajátos szempontjából egy különös előnyére akadtam. Az iszlám vidékeit bejáró közönséges utazók, kik sokszor csakis jómaguk baksis- és egyéb személyes kalandjaikat tárják elénk, nagyrészt szörnyű tájékozatlanságot, dilettans felületességet szoktak tanúsítani a bejárt országok belső műveltsége körülményeiben. Lukach nem e turista-fajtából való. A szakember készültségével figyelme a viszonyokat és alapos illetékességgel ad róluk számot. Haszonnal olvassuk, a mit a megfigyelése körébe eső mohammedán sekták keletkezéséről, sajátosságairól és az orthodoxiától megkülönböztető vonásairól elmond pl. a libanoni *metávilah*-síutákról (151. és köv. l.), a *nuszairita*-sektáról és a *drúzokról* (207. és köv. l.). Akka városának érintése alkalmat nyújt neki (263. l.) a behái mozgalomról szólni, melynek mostani vezére (Abbász effendi) csak nemrég tartózkodott Budapesten egy teljes héten át. Közli Behá-Alláh versenytársának, Szubhi Ezelnek, jól sikerült arczképét és temetésének photo-ját. Mivel a férfiúnak Cyprus-szigetén (Famagustában) volt székhelye, szerzőnknek módjában volt gyülekezeteivel a legközvetlenebb közelségből megismerkednie. Nagyérdekű az a jellemzés, melyet a kyproszli Tillyria helység al-

kalmából (68. l.) egy kevésbé ismert és most már kivesző félben levő embercsoportról ad, melyet a *linobambakoi* (lenpamutosok) néven neveznek, azért, mert vallásos viszonyaik a keresztyénség és az iszlám furcsa vegyülékét mutatják. A könyv stylusi előnyeiről nem lehet elég dicsérőt mondani. E szempontból a szépirodalomban is becsülettel megállja helyét. Mily vonzóan van például megfestve (198—207. l.) a Kal'at al-huszn kaimakámjának társasága és a nála rendezett lakoma! Ily epizódokkal bőven találkozunk Lukach könyvében, mely a keleti útleíró irodalom örvendetes gazdagításának mondható.

GOLDZIHNER IGNÁCZ.

Eduard Fueter: Geschichte der neueren Historiographie. München: Oldenburg, 1911 (626). Mk. 16.

A Below és Meinecke freiburgi egyetemi tanárok szerkesztésében megjelenő Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte figyelemreméltó darabját teremtette meg Fueter, mikor az újabbkori történetírás irodalomtörténetét megírta. Régibb irodalmi termékekben nem volt hiány e téren, mert Ludwig Wachler munkája, a Geschichte der historischen Forschung und Kunst seit der Wiederherstellung der litterarischer Kultur in Europa, mely a Göttinger Geschichte der Künste und Wissenschaften című vállalatban jelent meg 1842 és 1820 között, nagyon értékes munka, a mely azonban Ranke fellépésével megszakad. Úgyanilyen értékes Franz Xaver von Wegle műve, a Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus, a mely 1885-ben jelent meg a Geschichte der Wissenschaften in Deutschland című vállalatban. Az Auguste Molinier és Henri Hauser kiadásában megjelenő Sources de l'histoire de France nem szorítkozik ugyan csupán a francia történetírókra, nem teljes azonban, mert az 1559. évvel megszakad. Az 1559. éven túli francia történetíróknál Gustave Lauson műve, a Manuel bibliographique de la littérature française moderne tájékoztat. A történetbölcselet, a művelődéstörténet és egyháztörténet irodalomtörténetére is találunk előmunkákat, ilyen teljes és értékes összefoglalást azonban mindeddig nélkülözött a történettudomány. Fueter nem minden történetíró munkásságának szentelt figyelmet, egyetlen számbavehető irányt sem mellőzött azonban. Főleg azon történetírók munkásságával fog-

lalkozott, a kik valamely irányban úttörők voltak. Ismertetése nincs korlátozva a szoros értelemben vett történetírókra, hanem a nem hivatásos írókra is kiterjeszkedik, ha valamely irányzat kialakulásának jellemzése érdekében ez szükségesnek látszik. Nem az időrend, hanem az irányzatok ismertetése fontos előtte.

Az irányok és írók ismertetésén kívül irodalmi útmutatást is nyújt, de itt nem törekszik teljességre, hanem főleg az újabb irodalomra hívja fel a figyelmet. Eletrajzi adatokat csupán hézagosan közöl, annál nagyobb súlyt helyez azonban a történetírói munkásság jellemzésére. E téren igen helyesen azt a módszert alkalmazza, hogy kizárólag csupán a szoros értelemben vett történetíráshoz tartozó irodalmi termékeket elemzi, egyéb munkákról legfeljebb általánosságban emlékezik meg. Egy szóval egyetlen pillanatra sem téveszti szem elől célját, hogy a történetirodalmi termékek értékét, viszonyát egyéb kulturjelenségekhez s a történetirodalom folytonosságát kell olvasóival megismertetnie.

Az újkori történetírás ismertetését Fueter a humanista iskolával kezdi, a melynek különös figyelmet szentel. Művének ez a része nemcsak mint összefoglalás értékes, hanem nagybecsű azért is, mert több ismeretlen humanista történetíróra hívja fel a figyelmet. A humanista történetírás előmunkásai a humanizmus nagymesterei Giovanni Boccaccio és Francesco Petrarca. Egyik sem volt hivatásos történetíró s nem is teremtettek korszakalkotót a történetírás terén, kritikai módszerük azonban ugyanaz volt, a mit a humanista-iskola elfogadott és használt. Az iskola tulajdonképeni megalapítója a firenzei Leonardo Bruni (más néven Aretinus) volt, kinek *Historiarum Florentinarum libri XII* című művéhez fűződnek a humanizmus történetirodalmi alkotásai. A humanista történetírók politikai célokat szolgáltak. Az volt a főcéljuk, hogy a hazai történelmet a külföld előtt a legkedvezőbb színben tüntessék fel. Az olvasóközönség figyelmének lekötése céljából szépirodalmi külsőt kölcsönöztek a történelemnek s ebben classikus eszményüket, Titus Livius utánozták. A középkori krónikákat, melyek Eusebius iskolájának hatása alatt keletkeztek s a közélet összes jelenségeire figyelmet fordítottak, Livius évkönyveihez hasonló irodalmi termékekkel pótolták, melyek csupán a hadjáratokat és hadvezéreket tárgyalták. Szakítottak a középkori krónikások azon tanításával is, hogy a világtörténelem folyása az isteni gondviselés műve.

Általában figyelmen kívül hagyták az egyház és a papok dolgait, e helyett a hadvezérek és államférfiak tevékenysége képezte érdeklődésük csaknem kizárólagos tárgyát. Nem intéztek támadásokat az egyház ellen, hanem hallgatással mellőzték. E hallgatás egyik oka abban keresendő, hogy politikai megbízatusuknak megfelelően a hazai történelmet művelték s ennek érdekében mellőzték minden egyetemes törekvést vagy intézményt, a császárságot éppen úgy, mint a pápaságot. Megrendelésre dolgoztak s a megrendelők érdeke volt történetirodalmi munkásságuk legfőbb eszménye.

A humanista történetírás plántája olasz földön fakadt s olasz földön nőtt terebélyes fává. A XV. század végétől kezdve azonban a külföld hatalmasai is felfogták a humanista történetírás hasznát s a humanista-iskola a legtöbb országban meghonosodott. A nem olasz irodalom éppen olyan kevésbé volt egységes, mint maga az olasz történeti irodalom. Eredetét alig teremtett, hanem egyszerűen új tárgykörre alkalmazta az olasz humanismus módszerét. A külföldi írók ugyan szívesen bírálata tárgyává tették az olasz humanisták alkotásait; ez a bírálat azonban csupán az olvasóközönség megtévesztésére szolgált, mert műveltségüket az olasz humanisták irodalmi munkásságából merítették s azok nyomán dolgoztak. Míg a XV. század folyamán Olaszországban egyetlen történetirodalmi munka sem készült olasz nyelven, addig a külföld humanista történetírói inkább hazai nyelven írnak. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy Olaszországon kívül a felsőbb körök nélkülözték a humanista műveltséget.

Új történetírói iskolát teremtett a reformatió, a mely eredeténél fogva főleg az egyházi dolgokkal foglalkozott. Míg a humanista történetírók sem az egyház benső történetével, sem a vallási tanok és az egyházi szervezet változásaival nem foglalkoztak, addig a reformatio történetírása mindezekre nagy gondot fordított. Az új történetírás e mellett polemikus czélokat szolgált. A magdeburgi iskola volt az, mely az új irány alapjait megvetette. Kritika tárgyává tette a középkori történelem egész forrásanyagát s hámulatos szorgalommal összehordta mindazt, a mi polemikus céljaiknak megfelelt. Függetlenül dolgoztak nem csupán a humanismus alkotásaitól, hanem a középkori krónikásoktól is. Flaccius Mátyás érdeme, hogy az emberi tevékenység azon nagy területét, melyet a humanisták figyelmen kívül hagytak, újból bevitte a történetirodalomba. Ez iskola főhibája a polemikus irányzaton kívül az volt, hogy mesterségesen századok szerint osztotta fel az

anyagot, miáltal a fejlődés szerves egységét megbontotta s visszaesett a humanista történetírás egyik hibájába. A magdeburgi iskola kritikai módszerét joggal kifogásolja Fueter azért, mert az anyag megválasztásában arra helyezték súlyt, hogy polemikus szempontból értékes-e. Főleg azon eseményeket emelték ki t. i., melyek a pápaság ellen érvül szolgálhattak. Hibázott a magdeburgi iskola abban is, hogy a történelmi anyag mennyiségével és nem minőségével törekedtek hatni. A humanista iránynál is erősebb visszaesést tüntet fel a magdeburgi iskola abban, hogy a világtörténelmet újból isten és az ördög közötti küzdelemmé tette. Nagy érdemük azonban a humanistákkal szemben az, hogy meggyőződésüknek adtak kifejezést s nem érdekből dolgoztak.

Az egyháztörténelmi irányzat mellett figyelemreméltó a néprajzi történetírás is, melyet Amerika felfedezése és meghódítása keltett életre. Az új felfedezések olyan anyagot szolgáltatottak, melynek feldolgozásánál alkalmatlannak bizonyultak a klasszikus példák. Az új területek és népek ismertetése jobban érdekelte az olvasóközönséget, mint a hódítással kapcsolatos harcok krónikaszerű leírása. A régibb történetírás az uralkodó-osztályok érdekeit szolgálta s ezért a politika volt a történetírás legfőbb tárgya, most azonban a néprajzi elem, lépett előtérbe s a művelődéstörténelem lesz az érdeklődés központja. A történetírók nem támaszkodhattak régibb feljegyzésekre, hanem saját megfigyelésük eredményeit kellett írásba foglalniok. Ez irányzat változást teremtett az egész európai történetírásban, mert ezentúl a föld és nép ismertetésének is helyet kellett biztosítani. Először egyszerű tudósítások jelennek meg a felfedezett és meghódított vidékekről, rövidesen azonban összefüggő feldolgozások lépnek helyükbe. Francisco Lopez de Gomara és Gouralo Fernando de Oviedo ez iskola jelentősebb képviselői, a nyomaikon támadt irodalom azonban csakhamar átveszi a humanismus formai hibáit s ezzel az új irányzat megtörik.

A humanista irányzattal szemben már a XVI. század végén komoly ellenhatás indul meg, a mely a hagyományt a tudományos kutatás szemüvegén át vizsgálta. A mint a természettudományok annyira fejlődtek, hogy az átvett igazságok helyébe a tapasztalati igazságokat helyezték, a történettudomány módszere is megváltozott s az új történettudomány bírálat tárgyává tette a források megbízhatóságát. Már Blondus iskolája is használta a módszert, az ellenreformatio azonban megakasztotta ez

iskola érvényrejutását. Sem Tristano Calchi, sem Reatus Rhenanus nem tudtak a történeti irodalomra mély és tartós hatást gyakorolni. A modern tudományos történetírás Franciaországban indul meg a XVII. században, megalapítói Mabillon és Tillemont, munkatársaik pedig a francia beczenések. A francia tudomány akkor jut vezetőszerpéhez a történetírás terén, mikor a francia műveltség uralja Európát. Az új irányzat a történelem segédtudományainak különös figyelmet szentel s nagy gondot fordít a források összegyűjtésére és kiadására. A XVII. századi tudományos történetírás szigorúan ragaszkodik a forrásokhoz s nem rontja meg azok szövegét a tetszetős külső érdekében. A forrásokat kritikai szemmel értékelték, a régibb feljegyzéseket az újabbak felé helyezték, nem számoltak azonban azzal, hogy az okleveles tények nem léptek mindig életbe s a feljegyzések célzatosságát is tartalmazhatnak. Ez irány legnagyobb hibája az volt, hogy nem voltak összefoglaló szempontjaik, a tényeket nem szervesen, hanem chronologice kapcsolták össze. Egyszóval termésköveket horadtak az emberiség történelmének nagy épületéhez, de az épületet megteremteni képtelenek voltak. Nem is voltak egészen elfogulatlanok, mert apologetikus céllokat szolgáltak. Kritikai módszerük jobb volt, mint a protestánsoké vagy a szabadgondolkodóké, a mely irányok a tudományos alaposságot nélkülözték: a későbbi történetírás azonban megfordította feyvereiket, mint ezt a voltairianus Jibbon és Tillemont esetéből láthatjuk.

Új irányba viszi a történetírást a felvilágosodás, melynek első jelenségeit angol földön találjuk meg. Angliában azonban nem talált alkalmas talajra ez irányzat, mert ott az 1688. évi forradalom olyan helyzetet teremtett, hogy a felvilágosodás érdekében sem az államformát reformálni, sem az egyházat támadni nem kellett s ezért hatását a történettudomány terén nem fejthette ki. Egészen más volt a helyzet Franciaországban, a hol XIV. Lajos uralkodása végén erős kritikai áramlat indult meg a politikai sorozat és az egyház tanításai ellen s e kritikai áramlat a felvilágosodás jegyében született. Ezzel új tésre lép a történetírás. A régibb történetírók az uralkodóosztályok érdekében írának, a felvilágosodás történetírói a harmadik rend érdekeit képviselik, beleviszik a történelembe a harmadik rend vliágnézetét és jörekvéseit. A történelem új tartalomhoz jut, az ipar, a kereskedés és a művelődés problémái kerülnek az érdeklődés központjába.

A felvilágosodás történetírói az okozati összefüggést keresik az eseményekben s ezzel a szereplő személyek eddigi túlbecsülését megszüntetik. Ez a pragmatizmus alapján véve helyes volt, helytelenül alkalmazták azonban, mert a fokozatos fejlődés helyett hirtelen változásokat fogadtak el, a melyek nem indokolják eléggé az eredményeket. A renaissanceot p. o. Konstantinápoly elfoglalásával és a görög tudósok menekülésével magyarították, az olasz városok felvirágzását pedig a keresztes háborúk nyomán elterjedt keleti műveltségéből vezették le. Nem szívesen mélyedtek el a forrásokban s ezért inkább az újabb kort tették tanulmány tárgyává, a hol nem kellett a régibb tudományos történetírással versenyezniök. Ez irányzat legkiválóbb alkotása Voltaire munkája volt XIV. Lajos koráról. Munkásságuk értékét nagyban leszállítja czélzatosságuk. Ezért joggal mondja Voltaire-ről Montesquieu, hogy barát sem írhatna más módon klastroma érdekében.

A francia forradalom intézményei elméleti alapokon épültek fel, melyek a francia területen kívül hamarosan összeomlottak. Ez összeomlás azon meggyőződésre vezetett, hogy elméleti alapon nem lehet életképes intézményeket alakítani. Szükségképen támadt így azon meggyőződés, hogy csupán a természetes fejlődés nyomán támadt eredmények állandóak. Ez előfeltételek hívták életre a romantikus történetírást, a mely újból a nemzeti történelemre irányozta figyelmét s a felvilágosodás történetirodalmával szemben a középkort mívelte előszeretettel. Minthogy a francia forradalom alkotásai éppen a külföldön semmisültek meg, azon elvet ültették át az életbe, hogy idegen hatásuk a nemzeti talajban nem érvényesülhetnek. Minthogy a romantikus iskola nemzeti tanításai jó ellenszernek látszottak a forradalmi áramlatokkal szemben, más fogadtatásra találtak az uralkodó osztályoknál. Ez iskola a felvilágosodás történetíráásával szemben olyan erős ellenhatást képviselt, hogy pragmatikus magyarázatul csupán erkölcsi indítókokat fogadott el s visszaszorította a gazdasági irányzatot. Voltaire is elvbarátainak gazdasági magyarázata helyett a néplélekre és hasonlókra szerettek hivatkozni. A nemzeti alakulatoknak sajátos jelentőséget tulajdonítottak s a nemzet tartalmát a jogi, művészeti és irodalmi sajátosságokban mutatták ki.

A romantikus iskola megalapítója, Edmund Burke nem volt hivatásos történetíró, hanem publicista s az iskola többi kép-

viselői is vagy publicisták vagy bölcselek voltak. Csupán később jutott ez irányzat helyesebb mederbe, midőn Taine a politikai elméletet a tapasztalati módszerrel egyesítette.

A francia forradalom hatása alatt támadt azon irányzat is, melynek főcélja a történelmet irányító eszmék megismerése volt. Humboldt alapította meg ez irányzatot s Ranke emelte a legmagasabb fokra. Hézagpótló volt ez iskola annyiban, hogy a korábbi írók egyáltalán nem törődtek a történelem folyamán felmerült eszmékkal, hanem csupán az életbe átültetett eszmékkal foglalkoztak. Főleg a kereszténység sorsának szentelt ez irány figyelmet. Ekkor honosodott meg a protestantizmus elnevezés is, a melyet előbb lutheranismusnak vagy kalvinizmusnak neveztek, Felette állott ez irányzat a romantikus iskolának, mert minden eszmének egyenlő figyelmet szentelt, míg a romantikus iskola csupán a nemzeti eszmét méltányolta. Főleg Poroszországban virágzott ez irányzat, mert itt a liberalizmus és conservatismus közötti küzdelem nem kötötte le a történetírók figyelmét. A romantikus iskola túlságosan dogmatikus volt s ellentétben állott a valósággal, a mely folytonosan életképes változásokat mutatott fel. Ez ellentéteket Hegel iskolája egyeztetette össze azon elv alapján, hogy az emberiség történelme a fokozatos fejlődés megvalósulása.

A romantikus történetírás aránylag kis olvasóközönségre számíthatott, a nagyközönséget a XIX. század elejétől kezdve a szabadelvű történetírás nyerte meg. A szabadelvű történetírás tulajdonképen a felvilágosodás történetírói iskolájának volt a folytatása, sokban módosították azonban a francia forradalom tanulságai és az alkotmányos szabadság iránti törekvések. A polgárság törekvéseit fejezte ki ez irányzat, minek következtében a napi politika változásaival szoros kapcsolatban állott. A felvilágosodás történetírói kevesen voltak s erős ellentétekkel kellett megküzdeniök; a szabadelvű történetírók azonban nagy tömegek rokonszenvére támaszkodhattak s eszményeik nem látszóttak annyira elérhetetleneknek, mert hivatkozhattak az angol példára, a hol a parlamentarizmus mintaszerűen működött.

Úgy a romantikus, mint a szabadelvű történetírás a polgárság és a kiváltságos osztályok között állott, a reformokat a vezető elemektől várták, a mint ezt Owen példájában is láthaták. A kormány kötelességévé tették a nép sorsának javítását, míg a népet passiv szerepre kárhoztatták. Az a lehetőség még

nem merült fel előttük, hogy a nép saját erejével is megváltoztathatja helyzetét. A communistikus és socialistikus tanok akkor kezdtek a történetírássra befolyást gyakorolni, mikor a nép e tanok hatása alatt a politikai hatalom megszerzése érdekében síkra szállott. Tulajdonképen az 1848. évi francia forradalom mutatta meg a negyedik rend hatalmát s a nagy francia forradalomhoz hasonló befolyást gyakorolt a történetírássra. Ez irányította a népre a történetírók figyelmét s juttatta szerephez a történetírásban a társadalmi és gazdasági szempontokat. A nép nem eszményekért lelkesedett, hanem mindennapi szükségleteinek kielégítéseért küzdött, illetőleg munkát követelt a tőkés és földesurak rovására. Az államra új feladatok hárultak: egyrészt a tőkét kellett megvédelmeznük az alsó néposztályok érdekeivel szemben, másrészt az alsó néposztályok érdekeit is ki kellett elégíteni a forradalmi mozgalmak ellensúlyozása érdekében. A nemzet fogalmát a vagyontalan osztályokra is ki kellett terjeszteni, nép és állam lassankint azonos fogalmakká lettek, a mint ezt már I. R. Green munkájában láthatjuk.

Az 1870/71. év eseményei nyilvánvalóvá tették, hogy a szervezett katonai hatalom erősebb a demokratikus államnál s ezzel a szabadelvű irányzat eszményét a gyakorlat megsemmisítette. Darwin létérti küzdelme bejutott a történetírásba s a gazdasági befolyások értéke is erősen előtérbe lépett. A nemzetek gazdasági versenye foglalta el a történelem középpontját s a politikai érdekcsoportokból gazdasági érdekcsoportok lettek. Az Európán kívüli országok versenye fokozatosan erősebbé lesz s Európa központi szerepe megszűnik. Az astronomia fejlődése megszüntette a föld központi helyzetéről alkotott tant, a zoologia fejlődése megszüntette az ember szervezeti különállásáról hirdetett elveket, a gazdasági élet fejlődése pedig Európa régi történelmi jelentőségét szüntette meg. Az ethnographia hatása alatt a művelődéstörténelem a kezdetleges gazdasági állapot kifejezőivé tette a kezdetleges kulturát s nem lehet többé nemzeti sajátosságokként tárgyalni egyes kulturállapotokat. A nemzeti sajátosságok egyszerűen bizonyos kulturfokozatok kifejezőiül bizonyultak. Az írott feljegyzések is elvesztették régi jelentőségüket s feliratok, oklevelek stb. foglalták el helyüket. A történetírás formailag is megváltozott, nem versenytársa többé a regénynek, hanem komoly tudomány. Seignobus szerint ugyanazon a változáson ment át a közelmúltban a történelem, mint a XVIII. században a természettudomány.

Ezekben vázolja a történetírás fejlődését Fueter. Nem tartanók ildomosnak kicsinyes kritikával illetni művét, mikor ilyen nagybecsű áttekintést adott nem csupán a történetírók, hanem a nagyközönség számára is. Sajnálattal kell azonban megemlítenünk, hogy a magyar történetírás, Bonfiniustól és Brutustól eltekintve, egyáltalán nem részesült figyelemben, holott a nagy kulturáramlatok hullámai a magyar történetírást sem hagyták érintetlenül. Becses a Fueter összeállítása azért is, mert a történetírás változásai általában véve kevés figyelemben részesülnek, pedig hathatós részei a mult nagy kulturmozgalmainak s szerves kiegészítői egy-egy korszak kulturképének. Pädagogiai szempontból óriási jelentőségű a történetírói iskolák ismertetése, mert józan ítéletű és a kor színvonalán álló történetírói nemzedéket csak az esetben remélhetünk, ha a régibb kísérleteket alapos kritikával megismertetjük. Különösen az egyetemi oktatás érdekében fontos e tudományág művelése, mert az írott források értékét csupán ez úton lehet kellő világításba helyezni. Fueter munkájához hasonló a külföldi irodalomban kevés van, magyar egy sincs s ezért megérdemelné, hogy az akadémia a hazai tudomány fejlesztése érdekében lefordíttassa. Fontos volna ez azért is, mert a magyar történetírás terén a legújabb időben olyan irány tűnt fel, a mely publicistikai czélokat szolgál s könnyen megtévesztheti a népszerűségre vágyó ifjabb nemzedéket. Már pedig a történelem sem polemikus, sem publicistikai czélokat nem szolgálhat, nem szabad elvont bölcsekedéssé lennie s nem szabad versenyre kelnie a szépirodalommal. A történetírás éppen olyan önálló, mint a természettudomány, csak megfelelően műveltség.

GÁRDONYI ALBERT.

Arnold Oskar Meyer: England und die katolische Kirche unter Elisabeth und den Stuarts. Erster Band: England und die katolische Kirche unter Elisabeth. Bibliothek des Kgl. Preussischen Historischen Instituts in Rom. Band VI. Rom, Loeschner & Co., 1911. Lexikon-octav, XXV und 489. M. 15.—

Jelen kötet egy három kötetre tervezett munka első része, de tartalmilag magában is teljes egészét képez. Erzsébet kora az angol történelemnek legalaposabban ismert és legjobban feldolgozott részletei közé tartozik. Az itt ismertetésre kerülő feldol-

gozás értéke főleg abban rejlik, hogy a katolikus minoritás szereplésével foglalkozik behatóan és új részletek felderítése alapján. M. a katolikus egyház történetének előadását az angol államegyháznak visszaállításával vezeti be. A protestáns uralom Eduard alatt nem lett népszerűvé. Viszont Mária véres uralkodása alatt gyűlöletessé vált a katholicismus, melynek uralma az angol népzömének öntudatában a spanyol hatalmaskodással vált azonossá. A nép ösztöne megérezte, a mit II. Fülöp és a pápai curia diplomatái csak egy évtizeddel később láttak be: hogy Boleyn Anna leánya nem lehetett hű leánya a katolikus egyháznak és nem uralkodhatott mint a spanyol király creaturája. Erzsébet uralkodásra termett tapintatával öntudatosan átlátta a helyzetet s ha eleinte még tartózkodóan viselkedett, csak politikából nem vallotta magát nyíltan protestánsnak, hogy időt nyerjen állásának megszilárdítására, melynek egyetlen támasza a Stuart Máriát pártfogoló Franciaországgal szemben annak vetélytársa, a katolikus Spanyolország volt. A külpolitikai viszonyokra való tekintetből a reformatio ügye Angliában reménytelennek látszott. Hogy Erzsébet mégis az államegyház visszaállítására törekedett, annak magyarázatát nála, kinek lelkét a vallásos buzgalom nem hevitette, csak személyes, végső elemzésükben nemzeti indítókokban kell keresni. A huszonöt éves leány államférfiúi higgadtságát a reformatio keresztülvitelében semmi sem jellemzi jobban, mint első miniszterének, William Cecil-nek, a későbbi Lord Burleigh-nek megválasztása és számitó tartózkodása, melyet Eduard király cäsaropapistikus törekvéseivel ellentétben az államegyház alkotmánya körül tanusított. Erzsébet nem akart az angol egyház feje lenni, hanem szellemi és egyházi, valamint anyagi ügyekben csak a legfőbb kormányzást vindicalta magának. Suprematiája az egyházi rendnek, a világi felsőbbségnek való teljes alávetését jelentette ugyan, de nem többet. M. helyesen hangsúlyozza az eddig hagyományos felfogással szemben, mely VIII. Henrik és Erzsébet suprematiája között lényeges megkülönböztetést nem tett, hogy míg az előbbi absolut jelentőségű, az utóbbi csupán korlátolt felsőbbséget jelent. Valószínű, hogy éppen a suprematia korlátozásában mutatkozó mérséklet segítette elő Erzsébet reformatiójának aránylag csekély ellentállást keltő terjedését. A püspökök s a hithű katolikusok körében a királyi felsőbbség elismerése e korlátolt értelmében is erős visszatetszést szült ugyan, de a suprematiára való felesküvést Erzsébet első éveit

folyamán korántsem ítélték meg oly szenvedélyesen, mint a mikor a pápai kiátkozás és a katolikus missio működése az ősi hitben megmaradottaknak vallásos lelkiismeretét felkeltette. Erzsébet uralkodásának első éveit folyamán a katolikus hierarchia eltörlése, a pastoratióknak csaknem teljes hiánya és a spanyol királytól, a pápától és a trentói zsinattól egyaránt elhanyagolt angol katolikusok vallásos közönyössége miatt az ősi egyháznak nagyfokú hanyatlása állott be. A későbbi véres üldözések korában a katolikusok létszáma a missio működése folytán az elnyomatás dacára arányosan lépést tartott a népesség általános gyarapodásával: a katolikusoknak alig számbavehető kisebbségre reducalódása főleg a trentói zsinattól a pápai kiátkozásig terjedő hét esztendő között idejére teendő. Az 1559. és még az 1563. angol törvényhozás sem minősíthető a reformatio és ellenreformatio korának szellemében vallásüldözésnek. Az említett törvények csupán a katolikusoknak nyilvános tisztségek és hivatalok viselésétől való kirekesztését és a kormánynak a «*cuius regio eius religio*» elv értelmében vallásos egységre való törekvését jelentették. Az 1569. felkelés természetesen kiélesítette a politikai ellentéteket és a katolikusok ellen való törvényes eljárás szigorítását vonta maga után. A kiátkozási bulla kiadásával végzetesen megváltozott az angol katolikusok közjogi helyzete. De viszont, bár politikailag kudarcot vallott a curia, a mikor az újabbkori történelem folyamán utoljára megkísérelte a középkor szellemében megoldani a változott idők problémáit, a bulla kiadásával új életre ébredt az angol katolikusok megmaradt töredékének vallásos öntudata. A bulla kiadása volt az első előkészítő esemény, mely Angliában a missio sikeres működését inaugurálta, amennyiben vallásgyakorlati téren minden *compromissum* megtagadását proclamálta. A missio sikerei a jezsuiták rendszeres föllépésével karöltve járnak, de a pápai bullán kívül leghathatósabb előkészítőjük volt Douai Collegének William Allen által való alapítása. M. a continensen alapított angol semináriumok történetének egy külön fejezetet szentel. William Allen, a későbbi Cardinal of England douai-i alapításával eredetileg csak az angol katolikus emigránsoknak akart egy szellemi központot teremteni, de a papnevelés az idegenben alapított angol intézetben már az első évek folyamán tervszerűen misszionáriusok képzése lett. A növendékek túlnyomóan gyakorlati oktatásban részesültek. Főleg a homiletikában és a protestans tanok

bevonásával a disputatióban képezték őket. A lelkipásztorkodásra, semmint tudományos készültre fektették a főszólyt és vallásos gyakorlatokkal igyekeztek a jelöltek buzgóságát emelni. A hetvenes évek folyamán teljesen a trentói zsinatnak és a jezsuitáknak szellemében haladt e seminárium, mely utóbb oly határozott ellentétbe került a Jézus társaságával. Az utóbb Rheimsba áthelyezett intézet mintaképül szolgált a Rómában 1579. alapított Venerabile Collegium Anglorum de Urbe missionariusokat nevelő intézetnek, melynek vezetését a jezsuiták vették át. Utóbb még Valladolidban, Sevillában és másutt is alakultak angol semináriumok, melyeknek spanyol főnhatóság alatt való működése nem kis mértékben hozzájárult, hogy a protestáns angol hazafiak elfogultsága a katolikusok ügyét az ellenséges spanyol politika törekvéseivel azonosítsa. Hogy a katolikus, jezsuita és spanyol szók az angol köznép nyelvén rokonértelműek lettek, annak magyarázatát M. éppen az angol catholicismusnak a continensen való fejlődésében találja. De a nemzeti öntudat és a vallásos meggyőződés között fenálló tragikus összeütközés az angol katolikusok között is éreztette hatását. Az ellentétek, melyek később az angol katolikusok egyenetlenségét eredményezték, magában a római collegiumban visszavonásra adtak okot az intézetet vezető jezsuiták és a növendékeknek egy része között. A collegium benső békéjét Segá bíbornoknak két visitatio alkalmával sikerült ugyan visszaállítani. De a vallás és politika szerencsétlen összekapcsolódása végzetessé vált az angol katolikusokra nézve éppen akkor, a mikor a missio működése folytán tudatossá és áthidalhatatlanná vált az ellentét Angliában protestánsok és katolikusok között és az utóbbiak V. Piusnak Erzsébetet kiátkozó bullája következtében vallásos és hazafias kötelességeiket illetőleg kibékíthetetlen ellenkezésbe kerültek. XIII. Gergelynek a jezsuita missionariumok felhatalmazásában adott magyarázata, mely szerint a kiátkozási bulla a fenforgó körülmények között, a míg annak végrehajtása nem lesz lehetséges, csupán Erzsébetre és az eretnekekre nézve kötelező, hogy tehát a katolikusok elismerhetik a kiátkozott királynőt, Burleigh kezében eszközül szolgált a katolikusok véres üldözésének igazolására és azoknak lelkiismereti kényszerhelyzetét semmiképen sem enyhítette. Az a fejezet, melyet M. az üldözés legvéresebb korszakának szentel, megrázó illusztrációja a vallás és politika dilemmájába szorított angol katolikusok tragédiájának. Itt a

protestáns író az objectivitás követelményeinek legteljesebben megfelel, a mikor egyrészt hangsúlyozza az üldözö törvények politikai jelentőségét és véres alkalmazásukban is kimutatja az állami hatalom birtokosainak államférfiúi felfogását, de másrészt védelmére kel az elítélteknek, a kiknek jó része az igazságszolgáltatásnak esett áldozatul. Különösen a felségáruló nézetek alapján kimondott halálos ítéleteket minősíti M. «Justizmord»-nak. Az ilyen ítéletek rendszeres hozatalát annak bizonyítékaul tekinti, mennyire elhomályosította a vallásos fanatizmus e korban az angol népcharacterben egyébként mélyen gyökerező méltányosság (fairness) iránt való érzéket. Másrészt nem szabad szem elől téveszteni, a mint M. helyesen hangsúlyozza, hogy ez a kor még nem érett meg azokra az eszmékre, melyeket John Locke hirdetett száz évvel utóbb. Az ellenreformatio korában hiába keresünk tolerantiát akár protestáns, akár katolikus részen és elismeréssel kell kiemelni azt a tényt, hogy Erzsébet és államférfiai a vallásos szenvedélyt fékezni tudták annyira, hogy a nemzeti jólétnek, a szellemi és gazdasági haladásnak annak kitérősei nem ártottak. Más országok súlyosan megsínylették a vallásos üldözéseket, csak egy virágzott és fejlődött valamennyit meghaladva: Anglia Erzsébet idején...

Az üldözés tetőpontjával egy időbe esik a katolikus missio virágzása. Vallásos meggyőződésükben megszilárdult, idealis gondolkodásuk fenkölt szellemével hódító, apostoli buzgalmukkal imponáló férfiak voltak e missio munkásainak legtöbbjei. Mint «representative man»-t a missio fénykorából szerepelteti M. a jezsuita Edmund Campiont, a kinek működését hosszasan leírja. Kevésbbé helyesen itéli meg M., véleményem szerint, Campion társának, az angol jezsuita-missio első vezetőjének, Robert Persons-nak szereplését. A missionariusok többsége, sőt a jezsuitarendiek legtöbbje sem ártotta be magát a politikába. Ez a többség ártatlanul szenvedett a valláspolitikai üldözések folyamán. De az igazságtalanság vádja az ártatlanok véreért nem terheli nagyobb mérvben a fanatikus bírakat, mint épen Robert Persons-t, a kinek a spanyol invasio érdekében folytatott röpirat-harcza szükségképen balvéleményt támasztott az elfogultak körében a missionariusok ellen és hazafiatlan tendenciájával látszólag igazolta a kormánynak a felségáruló katolikusokkal szemben való kegyetlenségét. Igaz ugyan, hogy a mint M. kimutatja, Persons politikai elvei kevés sympathiára találtak az angol katolikusok

körében és épen a katolikus papság soraiból kerültek ki a spanyolbarát jezsuita lehangosabb ellenfelei. De Persons politikáját azért tisztán egyéni kezdeményezésének ép oly kevésbé lehet tekinteni, mint a hogy csak a jezsuita rend szervezetének és a jezsuiták propagálta congregatio félreismerésének tulajdoníthatók M.-nek ezekről legjobb hiszemben vallott nézetei. A római angol collegiumban alakult Mária-gyülekezetet M. úgy jellemzi, hogy «Die Bruderschaft scheint zu den übrigen Alumnen im demselben Verhältnis gestanden zu haben, wie eine exklusive Studentenverbindung zu der übrigen Studentenschaft». A jezsuita rend fegyelmezettsége nem enged tért M. felfogásának, mintha Robert Persons S. J. nem a rend politikáját űzte volna mikor a spanyol invasiótól remélve a katolicismus reorganizálását Angliában, mindent megtett annak megvalósítására. Hogy Persons politikája XIII. Gergelynek politikája is volt, azt M. könyvének az armada kivonulásának előzményeit tárgyaló fejezetei alaposan igazolják. Hogy másrészt ez a politika az angol katolikusok többségének hazafias érzete miatt kudarcot vallott, ismét csak azt bizonyítja, hogy Persons maga angol létére oly soká élt külföldön és annyira belemerült a spanyol politika felfogásába, hogy teljesen elvesztette a honfitársaival való belső kapcsolatot és nem volt kellőleg tájékozódva az angolországi viszonyok felől. Ilyen körülmények között csak természetes, hogy a pápai udvar is befolyásolni engedte magát néhány hazájától elidegenedett angol katolikus jámbor óhajításaitól és ugyancsak a tényleges viszonyok számításba vétele nélkül intézte politikáját. Hogy a curia egyébként Erzsébettel szemben minden eszközt, a politikai gyilkosságot is megengedhetőnek tartotta, a mit M. eredeti és hiteles acták alapján igazoltnak lát, csak azt bizonyítja, hogy a pápa e tekintetben, mint korának gyermeke gondolkodott és nem tudott felülemelkedni annak erkölcsi felfogásán. V. Sixtus pápa főleg a spanyol győzelmi esélyek hűvös megítélésével több érzéket tanusított a fenálló politikai realitások iránt, mint elődje. A pápának a spanyol királlyal kötött szerződése, melyet M. teljes szövegében először tesz közzé és behatóan tárgyal, ugyancsak bizonyítékaul szolgál a pápa skepsisének és józanabb politikai belátásra vall, mint a bibornokká creált Allennek profetikus ízü feliratai II. Fülöphöz, melyben a biztos győzelem reményében serkenti őt Anglia meghódítására. William Allen bibornok feladata lett volna, hogy a spanyol invasio sikere

esetén az angol katolikusok élére álljon. A vereség benyomása alatt a bibornok bensőleg elfordult a radicalisoktól, a kik Perrous vezetése alatt még az armada tönkrementése után sem szüntek meg spanyolbarát politikájukat folytatni. Az angol katolikusok helyzete Angliának Franciaországhoz való közeledése következtében tűrhetőbb lett. De a spanyol politika hívei, bár a curia már meguntta őket és II. Fülöp halálával a törekvéseiket pártoló akarat is megtört, nem tudtak és nem akartak a helyzettel kibékülni, nem csekély kárára az angol katolikusok politikai állásának és benső egységének. A katolikusok pártoskodását Angliában semmi sem növelte annyira, mint a spanyol trónutódlás körül megindított vita. Ezt a phantastikus anakronismust Robert Persons-nak álnév alatt írt könyve vitte a politikai szóviták tereére. Hogy ez a könyv nem egyéni nézeteket tartalmaz, hanem egy párt programjának jelentőségével bír, azt M. is elismeri. Csak természetes, hogy a kortársak ítéléte a könyvről nemcsak annak szerzője, hanem az általa politikailag képviselt rend ellen is irányult. Viszont érthető, hogy Persons hazafiatlan politikájának ellenfelei a másik szélsőség veszedelmébe kerültek, a mikor a jezsuiták ellen a protestáns kormány támogatását keresték. A katolikusok egyházi szervezetlenségében látja M., a ki behatóan foglalkozik e tárggyal, a soraikat két ellenséges táborba osztó visszavonás távolabbi okát. A tények e felfogással szemben azt mutatják, hogy bár fordultak legyen elő előbb is egyenetlenkedések, melyekről documentált tudomásunk nincsen, a viszály nyílt kitörésére a trónutódlás körül támadt harcz adott alkalmat. A világi papok féltékenykedése a jezsuitákkal szemben és a jézustársaságiak jól szervezett befolyása, mellyel Rómában a szervezetlen világi papok törekvéseit ellensúlyozni tudták, csak növelték az ellenséges táborok elkeseredését. E tényezők számbavétele érteti meg velünk az évekig folyó főpapi viszályt (archipriest controversy), mely mindkét fél részéről ádáz gyűlölködéssel folyt. A curia hiába tiltotta meg a veszekedő feleknek újabb röpiratok kiadását s a higgadtabb elemek hiába figyelmeztettek a viszály káros következményeire. Az angol kormány nyal összeköttetésben álló világi papok közül tizenhárman végre loyaltitását jelentette ki a királynő iránt. Ez a meghódolás a modern nemzeti állameszme diadalát jelenti a középkori egyetemes egyház hatalmi igényei fölött. A jezsuiták vezető állásának a viszály folytán való megrendülése egyszersmind azon egyházpolitikai

rendszer hanyatlását jelenti, mely Erzsébet kiátkozásával, a politikai gyilkosságnak jóváhagyásával és az excommunicatióknak az armada által való végrehajtása kísérletével intézte legmerészebb támadásait Anglia ellen.

M. lelkiismeretes munkája alapján ismereteink Erzsébet korára s az ellenreformatio pápáinak Angolországgal szemben követett politikájára vonatkozólag tetemesen és némely lényeges dolgokban kibővülnek, illetőleg megszilárdulnak.

Az idevágó irodalom széleskörű bevonása és a nyomtatott forrásmunkáknak, főleg a *Calendars of State Papers* sorozatainak fölhasználása mellett olasz és angol levéltárakban végzett eredményes kutatásai növelik érdekes földolgozásának ismeretgazdagító értékét. Új adatainak oroszlánrésze a vatikáni titkos levéltárból került ki, a hol a pápai politika megértésére szerzett értékes adalékokat különösen a spanyol nuntiatura actáiból és az angol katolikusok állásfoglalását ismerhette meg tüzetesebben a pápához benyújtott javaslataik alapján. A vatikáni könyvtárban a Barberini-gyűjtemény szolgáltatott hő anyagot a kor történetére fontos röpirat-irodalom szempontjából. Rómában ezeken kívül még a breve-irattárban, a Propaganda és az angol collegium levéltárában és a porosz királyi történelmi intézet Minuciana-gyűjteményében, továbbá a firenzei és velencei állami levéltárakban, a firenzei nemzeti könyvtárban és még a loretoi szent ház levéltárában is talált eddig ismeretlen és feldolgozásra érdemes anyagot. Az angol katolikusokat érintő viszonyok ismeretére fontos adalékokkal szolgált a Westminster-székesegyház levéltára. A *Public Record Office*-ban a *Calendars*-ban még ki nem adott sorozatok fölhasználása és a nyomtatott regestáktól szükség esetén az eredetiekhez való visszanyulás vált lehetővé. A *British Museum* s a *Bodleian Library* a királyi proclamatiók és számos röpirat eredetijét nyújtották. Az utóbbiak közül negyven darabot sorol fel a szerző a jelen kötet indexében. Közvetve (John Hungerford Pollen S. J. szivességéből) a Jézus társasága levéltárát is fölhasználhatta.

Széleskörű kutatásai fáradságát teljes mértékben érdemesnek minősítik az elért eredmények, melyeknek a kötet függelékét képező aktagyűjteményben részben teljes egészében való kiadását a modern német editio-technika teljes készülségével eszközölte. Nagyban emeli munkájának használhatóságát az eddig kiadatlanok vélt források időrendben való felsorolása, melyben

160 eléggé értékes darabot találunk. És nem kisebbíti e jegyzék értékét az a körülmény sem, hogy egyik-másik darab, a mint a könyv sajtó alá való rendezése folyamán kiderült, mint különnyomat, de a kutatásnak hozzáférhetetlen módon már megjelent.

KASSOWITZ TIVADAR BRUNO.

Roderich, Gooss: Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526--1690.) Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 9. Wien, 1911. Adolf Holzhausen—Wilhelm Engelmann, XI+974. II.

Az Ausztria újabb története művelésére a legkiválóbb szakférfiakból alakított bizottság feladatai között előkelő helyet jelölt ki az államszerződések kiadásának. A történeti anyag publicatiójának ez a tere mindeddig igen elhanyagolt állapotban volt. Az államszerződésekben már a XVIII. század kezdete óta készítettek ugyan gyakran igen is voluminosus gyűjteményeket, a kiadók szempontja azonban vagy diplomatai vagy nemzetközi jogi, de nem történeti volt. Az államszerződéseknek mint történeti kútfőanyagnak méltányolása és a történeti kútfőkre érvényes szabályok szerint való publicálása a nevezett bizottságnak érdeme. A tőle megkezdett kiadást egy három kötetre tervezett kronologiai jegyzék első kötete nyitotta meg 1903-ban, a melyben a szerző, *Ludwig Bittner* az 1526-tól kezdve kötött államszerződések regestáit adja, főként a bécsi házi, udvari és állami levéltár anyaga, valamint gyűjteményes nyomtatott munkák alapján. A feladatnak a szó szoros értelmében ijeszően kiterjedt voltát mutatja, hogy ezen jegyzékben nem kevesebb, mint százhusz állammal, azaz souverain területtel kötött szerződések foglaltatnak. A kiadás a bizottságtól megállapított területi elv alapján történik: Ausztriának minden egyes országgal vagy souverain testülettel kötött szerződéseit különböző egyének munkája alapján, külön kötetben fogja közrebocsátani, — az illető állam keretén belül időrendi elv uralkodik.

A százhusz állammal kötött szerződésekben eddig, 1911-ig, az angol szerződések első kötete s most az előttünk fekvő erdélyi kötet készült el. A hazai közönség talán első pillanatra kissé csodálkozni fog a czimben jelentkező felfogáson: hogy Erdély egész fennállása idején Ausztriával kötött szerződéseket s hogy a többi között a bécsi béke, a linzi béke is az osztrák állam-

szerződések között szerepel. A hogyan azonban a kiadó-bizottság az osztrák államszerződések fogalmát meghatározta, kétségtelen, hogy az erdélyi szerződések joggal foglalnak helyet a publicatióban. Ez a fogalommeghatározás következőként hangzik: *Alle Vereinbarungen, welche zwischen einem Mitgliede der deutschen Linie der Habsburger als Staatsoberhaupt aller oder eines Teiles der zur Zeit des Vertragschlusses im Besitze dieser Linie befindlichen Territorien und einer fremden völkerrechtlich zur Vertragschliessung fähigen Macht über staatliche Hoheitsrechte zustande gekommen waren, wurden als österreichische Staatsverträge angesehen.* Kétségtelen, hogy a bécsi békét a Habsburgok német ágának egyik tagja kötötte, a ki államfő volt az ezen ág birtokában lévő területek egyikében, — kétségtelen az is, hogy a bécsi békét kötő erdélyi fejedelem idegen és nemzetközileg szerződésképes fél volt és végül az is kétségtelen, hogy a béke *über staatliche Hoheitsrechte* jött létre s mivel a bizottság az ilyen szerződéseket osztrákoknak nevezi, világos, hogy a bécsi béke is közéjük tartozik. A definitio jelen alakjában igen bonyolult történeti és jogi problémák meglátolása után jött létre. A tiroli Habsburgok tiroli felségjogok alapján és érdekében kötöttek szerződéseket, a bécsi békénél viszont magyar felségjogok szerepeltek. másrészt a bécsi béke idején sem Tirol, sem Magyarország, sem Csehország nem voltak valamely Ausztriának tartományai, hanem mindezek egyképen a Habsburgok uralma alatt állottak. A cseh tartományok beolvasztása után még mindig nincs szó Ausztriáról s az erdélyi szerződésekben az egész XVII. század folyamán semmiféle tulajdonság nem fedezhető fel, a melynek alapján Ausztriával kötötteknek nevezhetők. A római császár és magyar király köti azokat saját és utódai «Magyarország törvényes királyai» nevében s róluk «diploma nostrum regium» állíttatik ki. A Habsburgok mindig voltak olyan nagy urak, hogy egyszerre többféle souveraini minőségben uralkodtak különböző államokban. Ausztriának, mint szerződő félnek ekkor még nyoma sincs, mint ezt a bizottság tudós tagjai a legjobban tudják. Az álláspontjukat igazoló történelmi alap az, hogy az erdélyi szerződéseket is a *domus Austriaca* tagjai kötötték. Az osztrák államszerződés tehát itt történeti kifejezés, melynek alapja nem a mai osztrák állam, hanem az osztrák ház, a Habsburg-dynastia osztrák ága, a spanyollal ellentétben, — a mit a magyar olvasók előtt ki kell emelnünk.

A most megjelent kötet Erdélynek a Habsburgokkal kötött szerződéseit tartalmazza az erdélyi fejedelemség egész fenállása idején. A kötet készítésével megbízott szerző feladatát szinte bravouros sikerrel oldotta meg. Míg az általános tájékozásként kiadott jegyzék csak harminczöt Erdélyvel kötött államszerződésről tud a kiadott anyag és a bécsi állami levéltár anyaga alapján, addig Gooss munkájában az utolsó, 1690 május 1-én Bethlen Miklóstól és Alvinczi Pétertől kötött szerződés a 94. számot viseli. A mi azonban távolról sem ad fogalmat a felfedezett és összegyűjtött anyag gazdagságáról, mivel egy-egy szám alatt több, egymást kiegészítő és a tárgyalások különböző phasesait képező acta található. A már kiadott anyag tekintetében a bizottságnak ez a kiadványa az első Huber munkái óta Ausztriában, mely a teljes magyar irodalom ismeretén alapszik. A kiadatlan anyagot a szerző elsősorban a bécsi állami levéltárból s e mellett az Országos Levéltárból, a hadi és közös pénzügyi, valamint az osztrák belügyminiszteri levéltárból merítette, a melyeknek anyaga a tárgyat illetőleg teljesen kimerítettnek tekinthető.* Csak az 1570-et megelőző korszakból, a melynek talaját pedig annyi kutató megforgatta már, még mindig tizenkilencz kiadatlan szerződésszöveget tudott az említett levéltárakból összegyűjteni.

A kiadásnál követendő elveket a bizottság már régebben megállapította s a jelen kötet teljesen ezek értelmében készült el. Az egyes szerződéseket bevezetésként megelőzi egy-egy összefüggő előadás, mely a szerződés létrejövésének beható történetét nyújtja. Bár a szerző az előszóban megjegyzi, hogy a bizottság programjától megkötve, távolról sem rajzolhatja meg a szerződés egész történetét s csakis a legfontosabb fordulatokra szorítkozik, mégis a nagy kiterjedésű kiadatlan anyag mellett épen ezek a bevezetések teszik munkáját a magyar történetirodalomban eléggé meg nem becsülhetővé. A leghonyolultabb hosszadalmas tárgyalásokról kimerítő, a fontos mozzanatokat ritka világossággal feltüntető képet nyújt, — a sok közül csak a linzi békéről szóló fejezetet említjük, a mely a szinte véget nem érő béketárgyalásnak végleges diplomatai történetét képezi. A fá-

* A szerző munkaképességére és könyve értékére egyaránt jellemző, hogy az állami levéltárban lévő velencei követjelentések Dispacci di Germania végnélküli sorozatát is teljesen kiaknáztá.

rasztó s a felületes szemlélő előtt talán nem is mindig fontos eredményre jutó tárgyalások menetét soha nem lankadó élénk és mindig szakszerű diplomatai nyelven rajzolja. S e mellett a legszigorúbb tárgyilagossággal, — annyira, hogy a szerző egyénisége csak akkor jelenik meg előttünk, ha az egész kötetet keresztülmentünk.

A bizottság programja különben magában véve sem nyitott tárt kaput az egyéniség érvényesülésének. Sem a szerző egyénisége, sem az illető állam egyénisége nem jelentkezhetik közvetlen módon. Első pillanatra is szembeötlik, hogy az erdélyi szerződések bizonyára valamivel más természetűek, mint pl. a Habsburgok érdekkörétől egész az újabb időkig igen távol eső Angliának szerződésai. A XVI. században Erdély még függetlenségéért és államiságáért küzd, igen változó szerencsével, többnyire épen a Habsburg-hatalommal szemben. Még a hatalmas Báthory István is, — mint ismeretes — csak erdélyi vajdaként szerepel Miksával szemben, a ki őt, mint a vajdai officium viselőjét, saját hivatalnokának tartja s Erdélyt *provincia nostra*-nak nevezi. Más irányú viszonyban van Erdély a Habsburgokkal a XVII. században. A linzi békében III. Ferdinánddal szerződő fél nem kevesebb, mint «Erdélyország fejedelme, Magyarország bizonyos részeinek ura és a székelyek ispánja *et eidem adherentes Hungari*» s őfelsége a béke megtartásáról biztosítja Erdélyország fejedelmét *ejusque adherentes ac etiam universos ac singulos status et ordines inclyti regni nostri Hungarie.*» A két souverain közötti szerződés megkötésébe az egyik souverain alattvalói is befolyhatnak s bármennyire bonyolult legyen is a két fél viszonya, annyi bizonyos, hogy pl. az Angliával kötött szerződések közé az ilyenek nem igen illenek be. Hasonlóképpen már a szerződéseket megelőző háborúk, Bocskay, Bethlen Gábor és Rákóczi támadásai sem tarthatók egyszerűen olyan külső hadjáratoknak, mint pl. a Habsburgoknak Franciaországgal folytatott háborúi. Igaz ugyan, hogy Bethlen Gábor és Rákóczi teljesen souverain szerződő felek voltak, a mint ezt a protestans Európával és a Habsburgokkal folytatott tárgyalásaik is bizonyítják, a kötetben közölt szerződéseknek azonban a magyar rendek szerepe egészen specialis jelleget ad, a mely a nemzetközi jog kereteibe nem igen illeszthető bele. Talán nem lett volna meghocsáthatatlan hiba az egyöntetű tervrajz ellen, ha az erdélyi szerződéseknel, ezek specialis tulajdonságaira való tekintettel,

eltérnek az egyéb államokra kötelezővé tett schemától s a szerző kutatásainak ez irányú eredményeit akár bevezetésként, akár a szerződések alkalmával esetről-esetre közlésként. Ugyanerre az útra vezethetett volna az a körülmény, hogy akárhány közölt szerződést a magyar kancellária állított ki s a szerződéseknél való interventiója egymagában is arra mutat, hogy ott, a két souverain közti szerződés szövege megállapításánál tekintélyes részben belügyi mozzanatok is közrejátszottak. Az ilyen okleveleket az Angliával kötött szerződésekkel egy sorba állítani és ugyanazon bánásmódban részesíteni, bizonyos fokú formalismusra mutat, a mely semmi esetre sem könnyíti meg a történeti élet végtelen változatú képződményeinek megismerését.

Ezen annál inkább sajnálkozhatunk, mivel a szövegeket megelőző bevezetésekből — a bizottságtól kívánt szigorúan irományszerű előadás mellett is — kiderül, hogy a szerző maga a legvilágosabban számot adott magának a közölt oklevelek átmeneti voltáról s igen sokat tudna nekünk beszélni az Erdélylyel való kétszázéves viszony legbonyolultabb jogi vonatkozásairól is. A mit csak akkor értékelhetünk, ha tekintetbe vesszük, hogy az Erdélylyel való érintkezés hasonlíthatlanul mélyebbre ható, az államélet gyökereit érintő processus volt, mint pl. a Habsburgoknak Angliával való érintkezésük. Ez utóbbinál joggal beszélt egy német birodalmi bíráló «az államszerződések történeti jelentőségének túlbecsüléséről».* Az erdélyi szerződések az erdélyi történet szilárd vázát nyújtják, abban a pár papirlapban, a miből egy-egy közülük áll, egész nemzedékek vágya, munkája, szeretete és gyűlölete jutott kifejezésre és eredményre, a mi aztán a nemzedék további fejlődésének vált alapjává. Az erdélyi szerződések nem becsülhetők soha túlságos sokra, mivel az egész államélet diplomatiái formába öltöztetett történetét nyújtják. Mint ilyenek, friss polgári életet hoznak az osztrák államszerződések levegőjébe, s ebből s szempontból is sajnálatos, hogy a szerzőnek nem maradt több tere az erdélyi szerződések egyéni vonásainak kifejtésére. Igen sok oly kérdést azonban, mely a könyv adataiból oldható meg, — s ezek közé tartoznak Magyarország és Erdély fennállásának cardinalis kérdései — már a munka közben megoldott a szerző s kutatásai eredményét a bevezetések egy-egy szavában, egy-egy jelzőjében helyezte el. Példaként utalunk arra a tömör,

* V. ö. Hist. Vierteljahrsschrift, 10 (1907), 544.

világos és correct előadásra, melylyel az 1688. szebeni declaratio alkalmából az erdélyi állam megszűnését rajzolja. Az oklevél *submissio et accommodatio* kifejezéseinek fordítására *Ergebnheit und Anpassung* szavakat használja s ezzel félre nem érthetőleg utal arra, hogy Erdély nem hódított területként jutott vissza a római császár és Magyarország örökös királya, valamint Magyarország későbbi örökös királyainak jogára alá.

Bécs.

SZEKŰ GYULA.

Hanuy Ferencz dr.: A jegyesség- és házasságkötési forma kifejlődése a Ne temere decretumig. (Jogtörténeti bevezetés a Ne temere decretumhoz.) Budapest, Stephaneum, 1912. 8°. IV+340. l.

A róm. kath. egyházjognak és egyháztörténetnek körülbelül egy évtized óta egyik legszorgalmasabb és legavatottabb művelője Hanuy Ferencz. Szívesen foglalkozik az actualis kérdésekkel, de mindenkor a források alapos ismeretével és erős jogtörténeti érzékkel. E tulajdonságok biztosítják munkásságának értékét, maradandóságát.

Előttünk fekvő művének tárgya a házasságkötés ünneplésségi, nyilvánossági formájának történeti fejlődése, kezdve az ókor főbb népeinek házassági szokásaitól a trienti zsinaton át a Ne temere decretumig, mely — mint szerző az előszavában mondja — az eljegyzés és házasságkötés nyilvánossági formájának újabb szabályozásával évezredek fejlődésnek képezi tételes zárókövét.

Bármelyik népet tekintsük is, a népszokások között, ép a házasságnak az egyén és a köz szempontjából való fontosságánál fogva, legszebbek és legérdekesebbek a házassági szokások. A kereszténység természetesen nem teremtett új házassági szerződéseket, hanem a megfelelő módosításokkal átvette azoknak a népeknek szokásait, a melyek körében elterjedt. Az első nyomok mindenestre a zsidókra vezethetők vissza; majd a mint terjeszkedett a kereszténység nyugat felé, házasságkötési formája is lassankint a görög, római és végül a germán házassági szokások egyes részleteivel bővült.

A zsidóktól vette át a kereszténység a házasságkötés családiasságát, a görögöktől vallási keretét és pompáját; a római

íjogból kölcsönözte azt az alapelvet, mely szerint a házasságot a felek kölcsönös megegyezése hozza létre (a mint Ulpianus mondja: *nuptias... consensus facit*) és végül a germán jog szolgált mintául a házasságkötésnek, mint közérdekű cselekménynek a nyilvánosság elé való utalásában (1—47. l.).

Az őskeresztény házasságkötési szertartások nagyjából a görög és római szokásokra emlékeztetnek, melyekhez kezdetben a papi *benedictio nuptialis* járult. Főleg ez utóbbi képezte a házasság nyilvános és törvényszerű megkötésének kellékét a keresztén ékorban, sőt a középkorban is, de azért érvényesnek ismerte el az egyház az ő közreműködése nélkül kötött házasságokat is. Ezt a felfogást vallja még I. Miklós pápa a IX. század közepén.

Mihelyt azonban megszilárdul az egyház tekintélye s a pápaság a művelt világ legnagyobb hatalmaként szervezkedik, az egyház kezdi tilalommal sújtani a szokásos formák mellőzésével kötött házasságokat. Az álzidori gyűjteményt figyelmen kívül hagyva, Gratianus az első, a ki a házasságkötés kötelező nyilvánossága mellett foglal állást és hangoztatja, hogy az ilyen alattomban kötött házasságok = *clandestina conjugia* tiltó akadályt képeznek. Századok folyamán ez a nézet egyre szigorúbb alakban fejlődik tovább, úgy, hogy a IV. lateráni zsinat már nemcsak tiltja a clandestin házasságokat, de előírja a kötendő házasságok kihirdetését is, minek meg nem történtét házassági akadálnak tekinti s ehhez képest megtiltja ily házasságoknál a papi közreműködést.

Ez intézkedések célja kétségkívül elsősorban a közerkölciség javítása volt (esetleg a pogányságból visszamaradt szertartások, szokások kiirtása is), de végső eredményükben nemcsak e céloknek szolgáltak, hanem a házasságkötési szabadság korlátozásával és a helyi szokások háttérbe szorításával uniformizálják a házasságkötési szertartásokat és mindenekfölött emelték az egyház befolyását, tekintélyét.

A házasságkötési eljárás szabályozásában az egyház a következő lépést a trienti Tametsi decretumban tette meg, előírván, hogy a házasság «*praesente parcho et duobus vel tribus testibus*» kötendő és kimondván, hogy e forma, az ú. n. trienti forma elmellőzése bontó akadály. De ennek a decretumnak volt egynehány súlyos fogyatkozása. Így az illetékes plébános megállapításának nehézsége (melyet találóan nevez szerző a trienti házasság-

kötési jog holtpontjának), továbbá a trienti forma területi hatályának végtelen bonyolultsága: az intratridentin, az extratridentin, a vegyes és az ú. n. benedictinás területek rendszertelen össze-visszasága, úgy, hogy egyes területeken a katolikusok is mentesek voltak a trienti forma alól, másutt meg ugyanaz a nem katolikusokra is kötelező volt (48–253. l.).

E fontosabb és más kisebb jelentőségű hiányokon az 1907 augusztus 2-án kelt *Ne temere* decretummal akart a római curia segíteni. Ez a nevezetes reform sikeresen oldotta meg a plébános illetékességének kérdését, valamint törölte a Tametsi decretumnak azt a visszás rendelkezését is, mely az intratridentin területeken a nem katolikusok házasságait is a trienti formára kényszerítette, végül pedig a különféle házasságkötési joggal bíró területeket megszüntetvén, mint az egész latin egyházat kötelező, általános egyházi törvény egyöntetűvé tette a házasságkötési formát és jogot a világ összes katolikusaira nézve, sőt hasonló hatálylyal az eljegyzés érvényességéhez is előírta a nyilvánosságot s a szabályszerű írásba foglalást.

Az által azonban, hogy a *Ne temere* a vegyes házasságok érvényességéhez is megkívánta a trienti formát és Németország kivételével (*Provida-constitutio*) megszüntette a vegyes házasságokra nézve egyes országoknak az idők folyamán adott pápai kedvezményeket, milyen volt pl. hazánkra nézve az 1841 április 30-án kiadott Lambruschini-féle *instructio*, méltán lehetett félni a felekezeti béke felbomlásától. Elég e tekintetben visszagondolnunk azokra a szenvedelmes vitákra, melyeket a *Ne temere* decretum nálunk az 1908. év folyamán támasztott és a melyeknek végső eredménye a magyar kath. püspöki kar közbelépésére (nem szólva az 1908 április 8-án a püspököknek adott féléves engedélyről és ennek meghosszabbításáról a *Ne temere* meg nem tartása miatt netán érvénytelen vegyes házasságok érvényesítése tárgyában) az eredetileg csak Németországra szóló *Provida constitutio*nak a *Sacra Congregatio de Sacramentis* 1909 február 27-én kelt decretuma értelmében hazánkra való kiterjesztése lett, a mi lényegében egyet jelentett az előbbi állapot visszaállításával (254–283. l.).

Mint azt némileg e vázlatos ismertetés is jelzi, a mű három részre oszlik. Elsőben tárgyalja szerző «az ókori kereszténység-gel kapcsolatos» népek házasságkötési jogát, másodikban a jegyesség- és házasságkötési forma fejlődését (főként a clandestini-

nításra vonatkozó jogfejlődést). harmadikban pedig a jegyesség- és házasságkötés főntebb jelzett reformját. A második részben azonkívül behatóan foglalkozik a görög egyház házasságkötési jogának történetével. a mi azért is tanulságos, mert egy kis összehasonlítás után nem nehéz megállapítani az analogiát a Ne temere decretumnak az eljegyzés nyilvánossági formáját illető rendelkezése és az I. Komnenos Alexios császár 1084. évi aranybullájának amaz intézkedése között, mely az egyházi áldás kikérését minden eljegyzéshez kötelezővé tette (102. l.). A munkát függelék zárja be, mely a fontosabb forrásszövegeket tartalmazza.

Végül ki kell emelnünk, hogy szerző nemcsak egyszerű történetét nyújtja az eljegyzési- és házasságkötési formának, hanem beható részletességgel ismerteti és finoman elemzi a kapcsolatos egyházi elveket is. A tiszta magyarsággal megírt jeles művet így haszonnal olvashatja az egyház szolgája épügy, mint a történetíró, az egyházjogász vagy a sociologus is.

NAGY MIKLÓS.

FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVEK.

(1911 13.)

Magyar Történet idegen nyelvű folyóiratokban.

Kolankowski Lajos a *Kwartalnik Historycknyben* (1911. 55—63 l.) az *utolsó Jagellók politikájához* szolgáltat néhány adatot (*Polityka ostatnich Jagiellonów*) és ismerteti Szydlowiecki Kristófnak 1523-ból való jelentését II. Lajosról és udvaráról, mely jelentés eredetije a moszkvai külügyministeri levéltárban található, másolata pedig a magyar tudományos akadémia levéltárában van. E jelentés igen jellemző, de szomorú képét nyújtja az ottani állapotoknak. II. Lajosról többi közt azt mondja, hogy minél idősebb, annál korlátoltabb (*quomodo aetate crescit, ingenio et ordine decrescit*). Minden baj okozójának Brandenburgi Györgyöt mondja. Röviden szól I. Zsigmondnak Szapolyai-val való tárgyalásairól s felemlíti a sieradiai vajda érdekes tervét 1532-ből, mely szerint Zsigmond Ágost lengyel trónörökös vegye nőül Ferdinand leányát, Erzsébetet, a ki hozománykép kapja a Ferdinand kezén levő magyar városokat. Mindezekről azonban lemond Zsigmond leánya, Izabella javára, a kit Szapolyai János

vesz el. Megemlíti még, hogy I. Zsigmondot csak a törökök fenyegető fellépése készítette arra, hogy a Habsburgokhoz közeledjék. Czikkének másik zésében a porosz hercegségnek Lengyelországhoz való viszonyához szolgáltat adatokat.

DIVÉKY ADORJÁN.

Gagyí Jenő a *Transilvania* 1911. évi I.—III. számában az erdélyi görög keleti egyház 1805. évi rendezését ismerteti. E rendezést még 1786-ban elrendelte II. József, de csak 1805-ben végezte egy vegyes bizottság Dósa József elnökele alatt. A szerb hierarchia alá vetett oláh egyházat Novákovic és Nikitics püspökök megkísérlik reformálni a XVIII. században, de az udvar katholicizáló törekvései miatt nem sok sikerrel. A Sofronius-féle ú. n. kalugyerláadás csak erősítette a katholicizáló hajlamot, de a Hora-zendülés, melyben a gör. keleti alpapság egy része is tevékeny részt vett, megértette az udvarral, hogy az egyházat veszélyes továbbra is minden felügyelet nélkül a maga culturátlanságában hagyni. A rendezésnél két szempont érvényesült: 1. rendes egyházi administratio behozatala hierarchikus függésben levő rendes lelkészekkel, megszabadítva a népet így a nyakán élőködő kóbor papoktól, 2. kapcsolatba hozatala az egyházi közigazgatásnak a politikaival; t. i. úgy állapították meg az esperességek területét, hogy az a politikai beosztással egybeesék, hogy így az esperesnek a sydoxialis taxa behajtása alkalmával, valamint fegyelmi ügyekben a megfelelő törvényhatóságokra támaszkodhassanak, de a hatóság is inkább gyakorolhassa a szükséges ellenőrzést.

A jegyzőkönyvekhez csatolt s egész terjedelmében közölt községenkinti összeírás sok érdekes kortörténeti anyagot nyújt. Rovatosan közli községenkint a gör. keleti családok, templomok és papok számát, utóbbiak nevét, felszentelési helyét és idejét, az egyház és pap állandó jövedelmét; a fiatalabb papi nemzedék már többnyire Nagyszebenben, Temesvárt, Aradon és Budán szentelteti fel magát az oláh fejedelemségekből beszivárgó öregekkel szemben; az erkölcsi fogyatkozásokban szenvedőket (praevaricatio, bigamia, botrányos életmód, tolvajlás, engedetlenség) és írni-olvasni nem tudókat elcsapja a bizottság. Erdély 30 törvényhatóságában (Partium és két oláh határőrezred beszámításával, ellenben Csik, Kászton és Gyergyószék kihagyásával, hol még gör. kel. filia sem volt) 32 esperességet állítnak 1112 templommal

és 130,222 család hívővel. A brassai és szebeni görög kompániák papjai nem vetik alá magukat az espereseknek, mert nem oláhok s a két görög bíró — szabadalomleveleikre hivatkozva — megtiltja nekik, hogy a bizottság előtt megjelenjenek.

GAGYI JENŐ.

A Helsingforsban megjelenő egyetemes történeli folyóirat, *Historiallinen Aikakauskirja** 1913-ik évfolyamában több világtörténeli értekezés és számos könyvismertetés és bírálat mellett *Szabó Dezsőtől* egy cikk jelent meg az újabb magyar történeli irodalomról (1913. II. sz. 255—260 ll.). A cikk felsorolja az utóbbi időkben kiadott diplomatariumokat, forrásokat (Frangepán-család okmánytára, Bártfa város levéltára, Magyarországi boszorkányperek okmánytára, Pázmány Péter levelei, Fontes Rerum Transylvanicarum I. k., Történelmi Tár) röviden ismerteti tartalmukat, rámutat fontosságukra s kiadásuk szükséges voltára. Marczali Henrik *Magyarország Történetéről* szólva megemlíti, hogy ez a mű, mely Magyarország történeli, főként jogtörténeli fejlődésével foglalkozik s a régi adatok fölhasználása mellett számtalan új adattal gazdagítja történeli tudásunkat, egyike legkiválóbb történeli kézikönyveinknek.

A Rákóczi-korral foglalkozó művek közül megemlíti Márki S.: *II. Rákóczi-F.* életét, Takáts Sándor: *Szalay Barkóczy Krisztina* cz. művét, a magyar-horvát kapcsolatra vonatkozólag ismerteti a Tomasics-Karácsonyi vitát, s röviden adja a Magyarország és Ausztria közötti viszony történeli fejlődésére vonatkozó művek, cikkek (Tezner, Turba, Zolger, Wlassics, Réz, gróf Andrássy Gyula, Wertheimer Ede) kivonatát.

A Széchenyi István grófra vonatkozó művek körül szól Angyal Dávidnak a Budapesti Szemlében megjelent tanulmányáról s megemlíti Széchenyinek újonnan fölfedezett művét, a *Garatot*. A Görgey Arthurról szólók közül Seress Imre: *Kossuth, Görgey, Szemere* cz. levélközlést, a gróf Teleky Lászlóra vonatkozók közül Kalmár Antal s Angyal Dávid cikkeit, s a XIX. század államférfiaira vonatkozólag Halász Imre: *Egy letűnt*

* Szerkesztősége: U. L. Lehtonen főszerkesztő, Kustavi Grotenfelt, Jaakko Gummerus, K. O. Lindequist, K. R. Melander, Gunnar Suolahti, Väinö Voionmaa.

nemzedék cz. művet. Szól még az erdélyi százszokot illető történeti kutatásokról (Friedrich Teutsch : *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*); a régibb magyar történetre vonatkozó értekezésekről (Angyal D. : *A szegedi béke*, Fraknoi Vilmos ; *Szilágyi Mihály élete*. Liphay János : *A portai adó története*, Szabó Dezső : *Az állandó hadsereg* stb.) ; művelődéstörténeti művekről (Békefi R. : *A M. O. káptalani iskolák története*) ; világtörténetiekről (Hornyánszky Gyula : *A görög felvilágosodás*, Horváth István : *Ammianus Marcellinus forrásai*) s folyóiratunkról, melyről különben már az 1912. évf. 2-ik száma is megemlékezett.

A Historialinen Aikakauskirja 1913-ik évfolyama világtörténeti szempontból gazdagabb, mint az 1912-ik. Az első füzeten *Hollo, Juho* a római néptribunatus fejlődéséről értekezik, *Voionmaa, Väinö* a finnek középkori intézményeiről, adóiról. s azoknak más európai államokéikoz való viszonyáról ; a 2. füzeten, mely *Johann Richard Danielson-Kalmari*-nak, a finnek nagy történetírójának van ajánlva, egy czikk Danielson tanári működését s hatását méltatja (J. R. Danielson-Kalmari historian opettajana), egy másik (J. R. Danielson-Kalmari teokset ja kirjoitelmat) munkáinak könyvészeti felsorolását adja. Ugyane füzeten *Gummerus, Jaakko* azokkal az őskeresztény emlékekkel és forrásokkal foglalkozik, melyek az utolsó évtizedben fedeztetek föl s *Lehtonen, U. L.* értekezik Dániának helyzetéről s törekvéseiről az 1807-ik évben.

T. Z.*

* A folyóiratok és könyvek rovatának nagy része e számból helyszüke miatt kivételesen kimaradt.

Szerk.

KÜLÖNFÉLÉK.

Id. Szinnyei József (1830—1913). †

Szinnyei halálával történetirodalmunkat is érzékeny veszteség érte. Benne nem csupán a magyar szabadságharcz egyik érdemes íróját veszítettük el, ki *Komárom 1848—49-i* ostromának közvetlen értesülés alapján való megírásával és a Bach-korszakra vonatkozó nagyérdekű *naplójegyzeteinek* közrebocsátásával a történetíróknak kezébe igen becses anyagot szolgáltatott, hanem a *Magyar írók életének és munkáinak* páratlan szorgalmú búvárát is. Ez a nagyarányú és eléggé meg nem becsülhető utalásokkal ellátott életrajzgyűjtemény a *Hazai és külföldi magyar tudományos repertoriumnak* köszöni létrejöttét. Régebbi történetirodalmunkban máig is egyetlen útbaigazítóló szolgáló repertoriuma összeállítása közben győződött meg ugyanis Szinnyei a hírlapokban és folyóiratokban úgyszólván eltemetett magyar és magyar vonatkozású irodalom gazdagságáról, melyről összefoglaló bibliographikus művek hiányában alig lehetett tudomást szerezni. Jól tudta, hogy ilyen művek összeállításához a fanatikus tárgyszereteten kívül valóságos önfeláldozás is szükséges, mert közvéleményünk a bibliographiákban gépies czédulázásnál egyebet nem lát és hosszú évek türelmes, lelkiismeretes és fárasztó munkájától a tudományos jellemet könnyen megtagadja. S ha várakozása ellenére munkásságát mégis értékes erkölcsi siker koronázta, azt egyedül szívós akaraterejének, szokatlanul kitartó energiájának köszönhette, melylyel a bibliographiának nálunk is tudományos jelentőséget biztosított. Neve már életében fogalommá lett, munkái tiszteletreméltó emlékét évtizedek hosszú sorára biztosítják.

LUKINICH IMRE.

Vámbéry Ármin. (1831–1913) †

Akinek a születése évét, napját nem jegyezte fel senki, a halála napját feljegyzí az egész művelt világ. 1913 szeptember 15-én meghalt Vámbéry Ármin. A körülbelül nyolczvankét esztendő s aggastyán váratlan halálhíre lesújtott és meglepett mindenkit, aki csak ismerte egészséges mértékletességét és szellemi üdeségét. Élettörténetét, küzdelmeinek szinte hihetetlen regényét megírta ő maga, az utókor már csak annyit tehet hozzá, amennyit ő neki magának jól esett itt ott elejteni. Amíg a dunaszerdahelyi földhözragadt fiúból világhírú tudós, fejedelmek bizalmasa lett, addig nagy idő, nagy tettek, csodálatos hányódások teltek el. A bajorországi Bambergből ideszakatt szegény zsidócsaládból származott. Gyermekevei, a szentgyörgyi, pozsonyi gymnasiumban eltöltött esztendei leírhatatlan nyomorúságban teltek el. De már ekkor feltűnt nagy nyelvteljesége és tanulási vágya. Iskoláit azonban szegénysége miatt be sem végezhette, kiűzte a kényszerűség az életbe. Sok helyütt nevelősködött az országban, de itt is folyton tanult és olvasott, úgyhogy ifjúságának néhány esztendeje alatt Európa legtöbb nyelvét megtanulta, s a többi között tanulni kezdte a török nyelvet is. Itt kezdődik a nagy orientalista pályája. Ámbár állandóan a legapróbb életgondokkal küzd, elhatározza, hogy elmegy Konstantinápolyba. Akarta, keresztülvitte. Az iszlám-világ kezdi őt magához emelni, lassan-lassan neve ismeretessé lesz a legelőkelőbb török házaknál, akkori kortársainak Midhat pasának, a birodalom legnagyobb államférfiainak Resid pasának és Aali pasának személyes ismerőse, barátja lesz. Isztambol azonban tudásvágyát nem elégíti ki, szemeit középső Ázsia akkor még ismeretlen tájai felé fordítja. Kezébe veszi a dervisek kóborgó botját és darócruhában, mezitláb járva felfedezi Európa előtt Transoxániát. Amikor 1864-ben visszatért Bokharából és Szamarkandból, sorsa és vele együtt a magyar orientális tudományok dicsősége meg volt alapozva. Megismerték Londonban, feléje fordult az egész mohammedán Kelet figyelme és méltányolni kezdték Magyarországon is. Mikorára megöregedett, Magyarországon, itt a Kelet kapujában ő volt az a csomópont, akinek a kezében a Kelet és a Nyugat szellemi érintkezése összekapcsolódott. És az ő keze ép ezért pótolhatatlan.

Hosszú, utolsó napig tevékeny életét nyelvtudományi, etno-

logiai, történeti és politikai munkásságának szentelte. Ami sokoldalú írásai közül a történeti tanulmányokra jut, leginkább a török-tatárság általános történetének keretei közé sorolható. E téren egyik legkiválóbb műve *A török faj*, amely történeti, ethnologiai és ethnographiai áttekintését nyújtja az egész török-tatárságnak és ámbár sok újabb kutatás, felfedezés érte már azóta ezt a területet, még mindig elmaradhatatlan kézikönyv ez a túránság kutatója előtt. Egyrészt saját közép-ázsiai útjának tudományos eredményeit rakta le ebben a könyvben, másrészt meg széleskörű nyelvismeretével olyan távoleső forrásokat hozott Európa tudományosságához közelebb, amely forrásokhoz csak oly ritka kutató férközhetik, aki szinte maga is történeti eseményzámba megy. *Ujguri-sche Sprachmonumente* cz. munkája mint ó-török nyelvű szövegmegfejtés nyelvészeti munkálkodása körébe esik, de tulajdonképen irodalmi eseményzámba megy a török-tatárság történeti kutatásának terén is. Igaz ugyan, hogy később, újabban felfedezett források alapján az orosz W. Radlov közelébb férközött az ujjur nyelvemlékekhez, de azért az úttörés dicsősége Vámbéryt illeti.

Szorosan vett történeti tanulmányát *Bokhara történetét* önbírálatában ő maga sem tartja kielégítőnek, ámbár az úttörő tudós munkája itt is megnyilatkozik, mert olyan közép-ázsiai kéziratot forrásokat tár fel a khánságok történetéből, a melyeket előtte a török-tatárság egyetlen történetírója sem ismert. *Nyugot kultúrája Keleten* már az utóbbi évek munkái közé tartozik, s azt a nagy szellemi átalakulást ismerteti meg velünk, amely az eltelt félszázadév alatt az egész mohammedán Keletet újjá teremtette, s amely kiinduló pontjául szolgál egész Ázsia jövendő történetének. Kivüle ezt a témát senki sem ismerte alaposabban, s majd ha egyszer Kelet politikai és culturális szerepvívó tényezőivel hosszú évtizedeken keresztül folytatott levelezése nyilvánosságra kerül, akkor tűnik csak elő, hogy mily közvetlen és hiteles forrásokból merített mindahányszor, amikor csak erről a nagyfontosságú kérdéstről írt. Egyéb tudománynak, az ethnológiának és a nyelvészetnek körébe tartoznak a magyarság eredetéről írott könyvei, melyekben a magyar fajnak és nyelvnek a törökséghez való viszonyát kutatja. Evvel a sokat firtatott kérdéstről foglalkozik életének legutolsó munkája is, amelyen aggkorának minden szeretetével csüngött, de amelyet életében be nem fejezhetett: *A magyarság őshá-*

zája. Végső óhajta szerint azonban, immár halála után, napvilágot fog látni ez is, mint oly munka, mely a magyar faj keletkezése körül kifejtett tudományos álláspontjának egyik újabb szószólója lesz és emléke azon irodalmi küzdelemnek, mely halálával sem ért véget.

MÉSZÁROS GYULA.

Arturo Graf. (1848—1913) †

Hosszú szenvedés után hatvanöt éves korában halt meg ez év májusában Arturo Graf, Olaszország híres költő-tudósainak utolsója. Költőnek indult és élete végeig megmaradt annak, de mint Carducci, mint Enrico Panzacchi, mint Pascoli és mások, ő is tudományos munkálkodással töltötte ki lyrai ihletének szüneteit. Az irodalomtörténet és a művelődéstörténet volt az a két disciplina, mely érdeklődését leginkább foglalkoztatta. De el-elmerült a philosophia problemáiban is, s különösen a bölcseltek újabb, természettudományi irányai ragadták meg figyelmét.

Graf Athénben született (1848-ban), anyja olasz nő volt, apja német ember, akit sorsa ide-oda hányt. Így került a kis család Romániába, Ott adta ki Graf első könyvét, egy verseskötetet, alig tizenöt éves korában, Könyvének megjelenése után anyja hazájába tért, melyet a maga hazájának is vallott. De apai öröksége, a német vér, amely az olasz vérrel összevegyült egész életére megterhelte. Birálói holtig üldözték azzal a szemrehányással, hogy olaszága, stylusa, egész gondolkodásmódja, sőt érzelmességének természete is idegenszerű. Egész életén át szívós akarattal dolgozott azon, hogy levesse magáról mindazt, a mit honfitársai idegenszerűnek éreztek rajta. Különösen stylusát csiszolta és fejlesztette a régi olasz irodalom tanulmányozásával.

1878-ban, tehát harminczéves korában — az akkori olasz állapotokhoz képest is igen fiatalon — hívta meg az olasz irodalomtörténet tanszekére a torinói egyetem. Pedig szépirodalmi munkáin túl addig mindössze egy kötetnyi irodalmi tanulmánya (*Studi drammatici*, Torino, Loescher, 1878) jelent meg. Torinóban bontakozik ki Grafból a tudós. Rendkívüli olvasottságát elcinte olyanféle feladatok szolgálatába rendeli, melyek költői törekvéseivel rokonok: bizonyos költői motívumok vándorlását nyomonza és alakulását figyeli meg különböző népek költőinek

feldolgozásában (*Prometeo nella poesia*, Torino, 1880; *Miti, leggende e superstizioni del medio evo*, Torino, 1892—93, két kötetben), de lassanként közeledik a tudománynak ahhoz a területéhez, melyen ismeretei gazdagságánál és nagy irodalmi tájékozottságánál fogva legértékesebb munkáit alkotta: az összehasonlító művelődéstörténelemhez. Ilyen természetű művei: *Roma nella memoria e nell'immaginazione del medio evo*, Torino, 1882—83, két kötetben. *Attraverso il cinquecento*, Torino, 1888; *Il Diavolo*, Milano, 1889, és utolsó, egyben legértékesebb munkáinak egyike: *L'anglomania e l'influsso inglese in Italia nel secolo XVIII.*, Torino, 1911. Inkább irodalomtörténeti és esztétikai természetű, bár művelődéstörténeti vonatkozásoknak sincs hiányával *Foscolo, Manzoni e Leopardi*, Torino, 1898. című kötete, Graf legnagyobb sikerű tudományos könyve.

Graf egész tudományos munkásságát a szigorú módszer, az adatbeli gazdagság és az előadás komoly szépsége jellemzi. Ahol a tárgy a szélesebb előadást megengedi, ott érdekes, eleven és színes lesz. Utolsó könyvében a tizennyolczadik század olasz és angol irodalmának kölcsönhatásával foglalkozik, de az irodalmi vonatkozásokon felül az olaszok anglomániájának egyéb nyilvánulásaira is kiterjeszkedik, az angol intézményekért, az angol divatért, az angol női szépségideálért stb. való rajongásukra. Rendkívül gazdag culturtörténelmi anyagot hord össze és dolgoz is föl eleven és beszédes korképpé. Ha egyéb tudományos munkái nem, ez a könyve bizonyára megőrzi Graf nevét, mert a modern Olaszországnak nagyon érdekes és a következő század fordulatait előkészítő korszakát magyarázta meg benne. És először ő magyarázta meg.

Lehetetlen, hogy néhány szóval Grafról, a költőről is meg ne emlékezzünk, hiszen energiája és szeretete javát költői műveire fordította s tudományos működésének csupán ereje fölöslegét szentelte. A költészet volt élete legnagyobb vágya és célja. Mint költő egészen elszigetelt jelenség az olasz irodalomban. Absolut feketénlátó, Leopardinál is következetesebb pessimista, a ki sokáig semmiben sem hisz, mert ideáljait el nem tudja helyezni világunkban; a ki minden philosophiának fenekéig beleássa magát, hogy vigasztalást és reménységet találjon bennök, s mindenhonnan megcsalatozva tér vissza, végül a darwinismusból s a socialismusból is; és a ki öregkorára végre megta-

lálja a hitet, ugyanazt a föltétlen, okot nem kutató, csak az eredményt bámuló bizalmát a személytelen lényhez, melynek szabályozottabb nyilvánulását vallásnak nevezzük. Lelki életének ezt az evolúcióját érdekesen írta le Graf *Per una fede* (Milano, 1906) című kis könyvében. Egész költészetének tartalma: egy csalódott idealista szemlélődése. Eleven, de inkább phantastikus látomásokat alkotó képzelet és igen fejlett, gondosan kicsiszolt verselő technika teszi vonzóvá költeményeit.

ELEK ARTÚR.

A XIII. német történetírói congressus Bécsben.

F. évi szeptember hó 16- és 20-ika közt tartották meg a német történetírók XIII. congressusukat Bécsben. Az üléseket az egyetemen tartották. A megnyitó díszülésen v. Ottenthal professor, a német historicusok szövetségének ezidei elnöke elnökölt és kivüle még a közoktatásügyi minister, a polgármester és az egyetem proectora mondtak üdvözlő beszédet. Az előadások között az ókori történetet Bauer Adolf prof. (Grác) előadása képviselte, aki a római Hippolytusról, mint történetíróról olvasott fel, a művészettörténetet pedig dr. Dreger aligazgatóé, aki Bécsről tartott előadása keretében gyönyörű fényképeket mutatott be. Dr. Lulvès (Hannover) a pápák történetének egy igen érdekes kérdését, a bíbornokcollegium hatalmi törekvéseit tárgyalta. Hansen prof. (Köln) IV. Frigyes Vilmos viszonyát jellemezte az 1848-iki márcziusi ministeriumhoz. Nagy érdeklődést keltettek Cartellieri prof.-nak (Jena). dr. Hirschnek, a bécsi egyetemen a történeti segédtudományok docensének, Ueberbergernek (Bécs) és Friedjungnak előadásai. *Cartellieri* nagyon világosan esetelte a bouvinesi csata politikai jelentőségét, amennyiben ő ezt a fontos történeti eseményt főleg abból a szempontból tárgyalta, hogy milyen hatással volt a Welfek és Staufok, illetve az Anjouk és Capetingek között fennálló ellenséges viszonyra. Ezt az ellentétet azonban szerinte még nem szabad a későbbi angol-francia ellentéttel azonosítani. Csak ezen csata következtében, a hatalmas Anjou-vazallusok hatalmának megtörése után alakult ki az egységes francia nemzeti állam, s viszont csak e csata következtében nyerte az Anjouk birodalma szigetjellemét, s csak ezután alakult ki

belőle az egységes angol nemzeti állam. A bouvinesi csata döntő momentum a francia absolutizmus és az angol parlamentarismus kifejlődésére nézve, míg Németországot illetőleg a Welfek uralmának végét és a császári koronának a sicíliai királyi koronával való végzetes egyesítését jelentette; a pápaság pedig az 1215-iki laterani zsinaton kivivott győzelmét köszönhette e csatának.

Hans Hirsch «Kaiserurkunde und Kaisergeschichte im 12. Jahrhundert» című előadásában a kritikai diplomatikai kutatás és a politikai-történeti vizsgálódás egyesítésének értékét emelte ki. Kifejtette, hogy mily nagy jelentősége volt a würzburgi irnokok alkalmazásának a császári kancelláriában, különösen I. Frigyesében. Rámutathatunk befolyásukra Würzburg hercegséggé való emelésének kérdésénél épúgy, mint az osztrák Babenbergerek «privilegium minus»-ánál. A császár azon igyekezetében, hogy a birodalmi jogokat a régi törzsi fejedelmek ellenére is érvényre juttassa, mindkét privilegiummal új különjogokat teremtett.

Uebersberger a keleteurópai történeti seminarium vezetője az oroszországi slavophil eszmét a régi és az új Oroszország között fennálló éles ellentétből vezette le, mely ellentét Nagy Péter kora óta állott fenn. A slavophil mozgalom I. Miklós alatt keletkezett, mintegy nemzeti protestatio képen nyugat túlbecsülése és utánzása ellenében. A slavophilek szerint Oroszországnak nagy előnye Nyugat-Europával szemben a «mir» az ó-orosz községi szervezet, amelyben ők az igazhívó életnek és az orosz nemzeti jellemnek legsajátosabb és legélesebb kifejezését látták: az egyén kész önmegtadadását az összesség javára. Így a slavophilek úttörői lettek a hetvenes évek «Volkstümler»-jeinek, s a parasztiok emancipaliójának művében ugyancsak nagy részük volt. Epigonjaik mind jobban és jobban a politika felé hajlottak, a mozgalom a szerencsétlen krími háború és Danilevski eszméinek hatása alatt elkorcsosult és a slavophilekből panslavok lettek.

Friedjung előadásában merőben modern, inkább politikai mint historiai themával foglalkozott: az angol imperialismus kifejlődését esetelte Disraeli idejétől kezdve.

A congressus résztvevői közül megemlítenők még: Harry Bresslau (Strassburg), a theologus Merkle (Würzburg), Oechslí (Zürich), Sternfeld (Berlin), Vogt (Giessen), Helmolt

(Bremen), Herre (Leipzig), Rachfahl (Kiel). A gráci egyetemről Loserth, Uhlirz, Kaser és v. Srbik; Cernovitzból az ülések tartama alatt hirtelen elhunyt Herzberg-Fränkél; Innsbruckból Steinacker és Erben; Bécsből Bormann, Fournier, Redlich, Dopsch, Ludo Moritz Hartmann, Kretschmayr, Turba, Bibl, a geographus Oberhammer, Woinovich, a hadügyministeriumi jevéltár igazgatója, a cs. és kir. állami levéltárból Schlitter és Györy aligazgatók vettek részt.

MOLDEN ERNŐ.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangstúly a szláv nyelvekben.....	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye.....	— 40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
Ballaqi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr.....	— 40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.....	— 20
— Nyelvünk újabb fejlődése.....	— 40
Brassai Samuel. A magyar bővített mondat.....	— 60
— A mondat dualismusa.....	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében.....	— 60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázói után.....	— 80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra.....	— 80
— Szörend és accentus.....	— 80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről.....	— 30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. Három füzet.....	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére.....	— 40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium čeremissicum utriusque dialecti.) Főleg Roguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremiszt fordításából.....	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugriacis comparatæ.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet.....	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan.....	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasználatára.....	— 20
Fábian István. Finn nyelvtan.....	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból.....	— 40
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes számvetőket készített hozzá.....	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmi szók értelmezéséhez.....	— 40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana.....	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból.....	— 40
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra.....	— 80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről.....	— 20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál.....	— 60
— A pogány arabok költészetének hagyománya.....	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval.....	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten.....	— 40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben.....	— 80
Hallasz Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta.....	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szó-jegyzékkel.....	3.20
Hunfalvy Pal. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján.....	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok.....	— 60
— A M. T. Akadémia és a szümi irodalmi társaság.....	— 40
— A számlálás módja és az év hónapjai.....	— 40
— Az orientálistáknak Londonban 1874 ben tartott nemzetközi gyűléséről.....	— 30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve.....	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről.....	— 80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez.....	— 60
— Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében).....	— 60
— Szörendi tanulmányok I. rész.....	— 60
— Ugyanaz.....	— 80
— Ugyanaz.....	— 80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté.....	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal.....	— 90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből.....	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék.....	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól.....	— 90
— Nasreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta.....	3.—
— Oszmán-török népköltés gyűjtemény. Két kötet.....	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban.....	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instructit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbázi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurel dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás terképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
— Kiegészítő füzet	6.—
— II. kötet: Istonek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
— IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vítézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításaik. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
— Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
— V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítva, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
— I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
— II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
— III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
— IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
— VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
— VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
— VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak tisztóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
— IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
— XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
— XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
— XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
— XIV. kötet: Lobkovicz-codex. — Batthyányi-codex. — Czech-codex	4.—
— XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*